

विराजते राजन्वती जयपुर-जगती येन ।

माधवसिंहमहर्षिपतिरू जयतु चिरं स सुखेन ॥

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः

राणावत क्षत्रियवशममुद्रसमुद्भूत कामधेन्वा

जयपुर नगराधीश-सवाईरामसिंह (K. G. C. S. I) सहधर्मिण्या

पी १०८ युत मेजर जनरल सर सवाई माधवसिंह वैचनरपतिप्रकाण्डानां

(G. G. S. I., G. C. I. E., G. C. V O., O. B. E., LL D)

मातृ भूतया

रूपकुमारी देव्या

कारिता

माथुर चतुर्वद राजकुमार तनयेन

जयपुर संस्कृत पाठशाळाधीत शास्त्रचराध्यापकचरेण

परिष्ठत तहज जानकीलाल शर्मणा

विरचिता

जयपुर महाराज महासामन्त नाथावत वंशघतल सामोद नरेशाश्रितेन

जयपुर संस्कृत पाठशाळाधीत शास्त्रचराध्यापकचरेण

लाहोर नगर प्राच्यविद्यालय संस्कृतप्रधानाध्यापकेन

महामहोपाध्याय परिष्ठत शिवदत्त दाधिमयेन

समुपसृता

इत्येषा

जयपुरी " मूकीर ग्राम " यन्त्यालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

बिदित हो कि श्रीमान् सकलगुणगणनिधान महाज्ञानवान् सवाई जयपुर नरपति महाराजाधिराज स्वार्द्धरामसिंहजी की धर्मपत्नी परमबुद्धिमती श्रीमती रूपकुमारी जीने वेदान्तादि के ज्ञान से संसार की अनित्यता और क्षण मंगु-
रता को मली अन्ति विचार यह निर्धारण किया कि कोई ऐसा कार्य किया जाय जिस से संसार में लोकोपकारके साथ २ नाम भा चिरस्थायी हो । अन्त में विमर्श करते २ “कीर्तिरक्षरसम्बद्धा चिरं तिष्ठति भूतले” के अनुसार किसी पुस्तक के बनवाने का निश्चय कर अपनी गुरु उपदेशिका श्रीमती गंगादेवी जी से पूछा कि आप संस्कृत में ऐसा विषय बताएं जिस पर पुस्तक लिखी जाने से वह सर्वोपयोगी हो सके । उन्होंने ने कहा कि संस्कृतका मूल व्याकरण है, संस्कृत जिज्ञासु को पहले इसी का शरण लेना पड़ता है । उस में मुख्य पाणिनि की अष्टाध्यायी है इसी से व्याकरण की सारी प्रक्रिया चलती है और प्रायः सर्वत्र व्याकरण पढ़ने वालों को श्रीगणेशायनमः इसी का कराया जाता है । यद्यपि इस पर काशिका आदि वृत्ति ग्रंथ विद्यमान हैं तथापि वे अति विस्तीर्ण और अति गहन होने से प्रथम सुकुमारमति बालकों की समझ में नहीं आसकते । इस लिये यदि आप चाहती हैं तो अष्टाध्यायी परही बालको-
पयोगी सरल सी कोई वृत्ति तय्यार करवाइये । श्री गंगादेवी जी की यह आज्ञा पाते ही श्रीमती जी ने मेरे गुरु जयपुर संस्कृत पाठशालाध्यापक पं० जानकीलाल जी चतुर्वेदी माधुर को उस प्रकार की अष्टाध्यायी पर वृत्ति बनाने की आज्ञा दी । और उसी के अनुसार पं० जानकीलाल जी ने यह -
राणावतीयविवृत्ति नामक वृत्ति बनाई ॥

और पेरी वा माता जी की प्रार्थना से अपने सतीर्थ्य पं० जानकीलाल जी के निर्मित इस ग्रन्थ को म० य० पंडित शिवदत्त जी ने शोधकर किसी २ स्थानों में टिप्पणी कर छपने के समय प्रकृ देखने का भ्रम किया ॥

श्रीमती गंगादेवीजी का पुत्र—

रामचन्द्र गौड़ रसालदार ।

॥ श्री ॥

गाङ्गनिर्झरधरो दिगम्बरः शम्भरारिहर इन्दुशेखरः ।

भोगिभूषण उदस्तदूषणः शङ्करः शुभकरः परोऽवतु ॥ १ ॥

अवनाद्रणेपु सततं जनताया जगति विदितमहिमानः ।

राणावतेतिसार्थाकृतसंज्ञा भूभुजोऽभूवन् ॥२॥

तेषामनन्तरत्नप्रभवे वंशे वभूव भूमिपतिः ।

श्रीमान् प्रतापसिंहः प्रतापद्वयः पुरुषभिहः ॥ ३ ॥

यस्यार्तावनदीक्षिते करतले वासं समामादय-

न्यासप्रौढबला कृपाणलतिका कालीकटासोद्भटा ।

प्रोत्सर्पबूधनदर्पपर्वताशिरस्यारुख्य संगर्जतां

शत्रूणां व्यतनोन्निपत्य निकरे कालस्य लीलायितम् ॥४॥

यं रत्नप्रवरं प्रसारिमहसं संप्राप्य चित्तोढभू-

दीर्घि प्राप परा पराञ्चि विदधौ यः शत्रुसैन्यान्यलम् ।

यस्यासीत् परमं व्रतं क्षितितले हिन्दुत्वसंरक्षणं

यः कीर्तिप्रकरैः करोति जगतामद्यापि भूपाधिभ्रिम् ॥५॥

पूर्वाचलादिवाऽभूत्तस्माद् द्युतिसुन्दरः कलाकलितः ।

श्वन्ते महस्य हेतुनेत्रवतां चन्द्रमाः सहसमालः ॥६॥

भूपालसिंह सिंहस्तस्य सुतत्वेन जगदलञ्चक्रे ।

भिजपालसिंह भूपस्तस्माज्जन्माप पुण्यमतिः ॥७॥

तस्मादजायतोच्चैः सद्भावैर्भावितो वखतसिंहः ।

तस्मादुपाचजन्मा सन्मान्योऽभूत् सगरसिंहः ॥ ८ ॥

तस्मादवाप भूपादुदयं श्रीमानुदयसिंहः ।

बनिमाप देवसिंहस्तस्मादभिरामसच्चाढ्यः ॥९॥

गोविन्दसिंह नामा तस्माद्बुद्धमायक्षोषामा ।

तस्मात् गुलाबसिंह समासवक्ष्मन् सन्मनोरमणः ॥१०॥

तस्मात् प्रहस्यकर्मा बहस्यबर्माभयः महामहिमा ।

देवीसिंहोऽत्रायत, तस्व महागुणवतस्तनूमवया ॥११॥

‘विषयासृतः सवाईजयपुर-राजस्य रामसिंहस्य ॥

सहर्षमिष्या पात्रावर्चितभूत्या मधुकसत्कीर्त्या’ ॥१२॥

मापुर-जोसी छिद्वा दुदितुः सपुत्रदिपुत्रिलसितायाः । -

भगवान्दीनशुद्धिः मातृशुभक रामचन्द्रस्य ॥१३॥

गङ्गादेव्या सत्या स्त्रीजनशिक्षामनामचरितायाः ।

शुद्ध्यात्वरिः कृत्य मात्मनाराज्यपूर्णशुद्धतया ॥१४॥

‘भीमका गोपाल मलय मनोमाप भाभय नृपस्य ।

मात्रा’ सुकृतसकषा रूपकुमार्या समादिष्टः ॥१५॥

राजकुमारतन्त्रो भीमात् मपुराभिजनचतुर्वेदः ।

राणावतीयसर्वा पापिनिसत्रेषु इतिमात्मगुणात् ॥१६॥

निर्माय बलपूर्व समापबत्येव जानकीलाळ ॥

दोषोत्र योऽमस्तोऽनुकम्पया शोच्यतामार्तैः ॥ १७ ॥

विभूतिपूर्वो नवचन्द्रशेखरास्त्रिभूकपाणिः प्रथमः सुषामुखात् ।

परः इरम्योऽश्विबहा शिवासक्त शिवः शिवं वस्तुतुर्वा निरन्तरम् ॥१८॥

॥ श्रीराजराजेश्वरो विजयतेतराम् ॥

चतुर्वेदजानकीलालप्रणीता

श्रीभगवत्पाणिनिगोत्रजेन

शलङ्कतनयेनाहिकसुंनिना प्रादुष्कृतानां शब्दानुशासनसूत्राणां

राणावतीयाभिधाना वृत्तिः प्रारभ्यते ।

ताण्डवे डमरु नादनिस्वनो यस्य सोऽभजत सूत्ररूपताम् ।

त नितान्त करुणान्वितान्तर शङ्कर शुभकरं पर भजे ॥ १ ॥

जयपुर-विलासवसतेर्विशुद्धविधिसिद्धसाधुवादततेः ।

गम्भीरधीरवृत्तेः पुण्यरते रामसिंहभूमिपतेः ॥ २ ॥

पत्न्या रूपकुमार्या राणावतवशजातजन्मायाः ।

आज्ञा प्राप्य महेशप्रसादसजातधीरधीविभव. ॥ ३ ॥

अष्टाध्यायीवृत्तिं ध्याय ध्यायं महस्तमोऽपनुवम् ।

वितनोति चारुबोधा बालमुखा जानकीलालः ॥ ४ ॥

अथ शब्दानुशासनम् ॥ अथ शब्दानु-

शासन व्याकरण, नाम शास्त्रं प्रारभ्यते ॥

रसोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम् ॥

रक्षार्थं वेदानामध्येय व्याकरणम् ॥ वेदेषु

विभक्तीनामूहार्थमध्येय व्याकरणम् ॥ 'ब्रा-

ह्मणोर्नावश्य शब्दा ज्ञेयाः' इति वेदाज्ञापा-

लनार्थं व्याकरणमध्येयम् ॥ लोके वेदे

वार्थस्यासंदेहाय व्याकरणमध्येयम् ॥

* सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते

शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः ॥ १ ॥

नित्येऽपि शब्देऽर्थे सम्बन्धे लोकतोऽर्थमु-

द्दिश्य प्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शब्देन चापशब्दे-
न चार्थावगतौ समानाध्यामपि शब्देनैवा-
र्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति धर्माय नियमः
शास्त्रेण क्रियते ॥

* अस्त्यप्रयुक्तः ॥ २ ॥ लोकेऽप्रयुक्तानां

साधकं व्याकरणमनर्थकं स्यात् ॥

* अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् ॥ ३ ॥ अप्रयुक्त-

दीर्घसत्रोप्युक्ते वेदमन्त्रकल्पसूत्राध्ययनवद्

अप्रयुक्तशब्दसाधकं व्याकरणमप्यध्येयमेव ॥

* सर्वे देशान्तरे ॥ ४ ॥ सप्तद्वीपमय-

भूमीघटितत्रिलोकीरूपदेशान्तरे प्रयुज्यमा-

ना., ११३१शास्त्रामेदमिन्नसाङ्गवेदकाव्यादि-

घटकारण सर्वं शब्दा व्याकरणेनेष साध
नीया इति न व्याकरणं निरयकम् ॥ कस्य
एत वैयाकरणस्य तत्साधनाशक्त्यापि न
व्याकरणे न्यूनता ॥ वृत्तिसमन्वयार्थः,
वर्णानाम् उपदेशः = अनुकूलकरणार्थः =
प्रत्याहारार्थः = इष्टवृत्तपर्यन्तम् ॥

अथ प्रत्याहारसूत्राणि ।

- अइत् ॥ १ ॥ अकारो ऽण्प्रत्याहारार्थः
* अकारस्य विह्वोपदेश आकारप्रथमार्थः ॥
* आकृतिप्रहणावसिद्धम् ॥
* रूपसामान्याद्वा सिद्धम् ॥
श्रुत् ॥ २ ॥ ककारोऽङ्-इङ्-उङ्प्रत्या
हारार्थः ॥
एमोङ् ॥ ३ ॥ अकार एङ् प्रत्याहारार्थः ॥
ऐमौच् ॥ ४ ॥ अकारोऽच्-इच्-एच्-
एच्प्रत्याहारार्थः ॥
इयवरत् ॥ ५ ॥ उकारोऽण्प्रत्याहारार्थः ॥
* अयोगनाहानामदसु जस्वसु, श्रुषु अइमा
वपस्वे ॥ अनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूर्च्छीय-

इपठ्यानीयानाम्, द्विमात्रप्रसिद्धानां यम
(क क् र् र् म्) संज्ञकानां च अकारोपरि
इकारात् पूर्वम्, शपु च पाठो बोध्यः ॥
लण् ॥ ६ ॥ अकारोऽण्-इण्-एण्प्रत्याहा
रार्थः ॥
अमङ्गणम् ॥ ७ ॥ अकारोऽण्-एण्-(अम्)
ङ्-प्रत्याहारार्थः ॥
स्रमञ् ॥ ८ ॥ अकारो यम प्रत्याहारार्थः ॥
पठपप् ॥ ९ ॥ अकारो षप्-मप्-
प्रत्याहारार्थः ॥
जयगडदश् ॥ १० ॥ अकारोऽण्-इण्-
एण्-अण्-इण्-अण्-अण्-प्रत्याहारार्थः ॥
सफलठयसठतम् ॥ ११ ॥ अकारोऽण्-
एण्प्रत्याहारार्थः ॥
कपय् ॥ १२ ॥ अकारो षप् मप् षप्
अण्, अण्प्रत्याहारार्थः ॥
स्रपसर् ॥ १३ ॥ ऐप्ते षट्-अट्-अट्-
अट्-शट्प्रत्याहारार्थः ॥
इष्ट ॥ १४ ॥ अकारोऽण्-इण्-एण्-एण्-
अण्-अण्-अण्-प्रत्याहारार्थः ॥ इत्येवं त्रय
संज्ञकारिणाम् प्रत्याहारान् भवन्ति ॥

१ एतच्च विदधे बालकेन 'श्लेषभिरुत्तमैः संयमकार ए केन चर्त्त । ईवा पुस्तकयो व बालकपरी'
'बको एतत्-अपिसाधनी भवन्ति इति वैव स्वाकारपराको धेतनमन्यो न पश्यति पुदवापराच ए
मपति । एवा बालकबेनु विद्यतः पुस्तकविदेवो नपति पाठोपप्यतिः इ ए अह वैदितुनु मूनेदिब' प्रकृतो
भवति' इति ॥

२ 'अन्वयस्ये ऽनुकूलानां कथमन्वयस्ये न । आचारप्रथमत्वस्येवैव एवमन्वयः ॥'

३ 'स्वास्वभावतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संशयः' इति परिभाषा इत्यपत्तिः ॥

४ 'इच्छते द्विरपाठोऽन्वयस्ये कल्पयि वाञ्छता । अर्थेणापुच्छदित्यत्र इदं विद्म मन्वयति ॥ १ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१ वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ आकार ऐकार

ओकारश्च वृद्धिसङ्गताः स्युः ॥ आ-शालोयः,

अहार्पित्, ऐ-असैपीत्, औ-असौपीत् ॥

२ अदेङ्गुणः ॥ २ ॥ अकार णकार

ओकारश्च गुणसङ्गताः स्युः ॥

अ-हर्ता सः, ए-सेता पथे, ओ-सोता ॥

३ इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ गुणवृद्धिश-

ब्दाभ्या विधोयमाने गुणवृद्धी इक एव

स्तः ॥ कृप्-कर्पति, चित्-चेतति, शुम्-

शोभते, अकाक्षीत्, निज्-अनीक्षीत्, गुप्-

अगोप्सीत् ॥ व्यञ्जनस्य तु न-उम्भिता ॥

४ न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्ववयवलोपनिमित्त आर्धधातुके परत

इको गुणवृद्धी न स्तः ॥ नेन्यः, योयुवः,

मरीमृजः ॥

५ किक्रहति च ॥ ५ ॥ गिति किति

डिति च परत इको गुणवृद्धी न स्तः ॥

गित्-जिष्णुः, कित्-भूतः, डित्-अनिजत्,

कित्, डित्-मृष्टः ॥

६ दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ दीधीवेव्यो-

रिष्टश्च गुणवृद्धी न स्तः ॥ आदीध्यनम्,

आवेव्यनम्, भविता, वादीध्यकः, आवे-

व्यकः ॥

७ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

अङ्भिरव्यवहिता हलः सयोगसङ्गाः स्युः ॥
द्राणः, ग्लानः ॥

८ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहितनासिकयोर्चायमाणो वर्णोऽनु-

नासिकसङ्गः स्यात् ॥ अञ् अँ अणः (ऋ०

स० ५।४८।१) । तन्मात्रम् ॥

सवर्णमंज्ञाप्रकरणम् ।

९ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

कण्ठादि स्थानम् आभ्यन्तरप्रतल्लश्चेत्येतद्

द्वय यस्य येन तुल्य तन्मिथः सवर्णसङ्ग

स्यात् ॥

अकुह्विसर्जनीयाना कण्ठः । इत्तुयशाना

तालु । ऋटुरपाणा मूर्धा । लतुलसानां

दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । अमङ्-

णनाना नासिका च । पदैतोः कण्ठतालु ।

ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठौ ।

जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनु-

स्वारस्य ॥

यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः

पहधैव । स्पृष्टम्, ईषत्स्पृष्टम्, विवृतम्,

विवृततरम्, विवृततमम्, सवृत चेति ॥

तत्र कादिमावसानाना स्पृष्टम् । यणामी-

पत्स्पृष्टम् । शळामचा च विवृतम् । एदो-

तोर्विवृततरम् । ऐदौतोर्विवृततमम् । ह्रस्वा-

कारस्य सवृतमपि । ऋकारलृकारयोरीप-

त्स्पृष्टमपि ॥

१ 'ययोदेश सङ्गापरिभाषम्' 'कार्यकाल सङ्गापरिभाषम्' ॥

२ 'वकार जोष्ठसम्भृतो दन्ताप्रकरणे स्पृष्ट' इति शिक्षान्तरम् ॥

४२ सुडनपुंसकस्य ॥ ४२ ॥ स्वादि-
पञ्चवचनानि सर्वनामस्थानमज्ञानि रयु-
रुक्तीवस्य ॥ राजा, राजानौ, राजानः,
राजानम्, राजानौ ॥

—७—

४३ न वेति विभाषा ॥ ४३ ॥ निषेध-
विकल्पयोर्विभाषासङ्गा स्यात् ॥ नेमेनेमा ॥

४४ इग्यणः, संप्रसारणम् ॥ ४४ ॥
यण. स्थाने प्रयुज्यमान इहू संप्रसारणसङ्गः
स्यात् ॥ इयाज, उवाच, गृह्णाति ॥

४५ आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४५ ॥ टित्-
कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ
स्तः ॥ पट्टसन्तः सुगण्टपठ. ॥

४६ भिदचोन्त्यात्परः ॥ ४६ ॥ अत्र
मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्ताव-
यवो भिन्त्यात् ॥ ज्ञानानि ॥

*अन्त्यात्पूर्वो मस्जेभिदनुपङ्गसंयोगादि-
लोपार्थम् ॥ मशः, मङ्का ॥

४७ एच इग्रस्वादेशे ॥ ४७ ॥ आदि-
श्रयमानेषु ह्रस्वेषु एच श्नेव स्यात् ॥
ए-टिट्टेके, ओ-चित्रगुः, ऐ-अतिरि, औ-
अतिनु ॥

४८ पृष्ठी स्थानेऽयोगा ॥ ४८ ॥
अनिर्धारितसबन्धविशेषा पृष्ठी स्थानेयोगा
बोध्या ।

* निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥
अस्तेर्मुं, भूत्वा । सुपदः ॥

४९ स्थानेऽन्तरतमः ॥ ४९ ॥ प्रसङ्गे
सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥

* यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत
आन्तर्यं वलीयः ॥ दध्यत्र । मध्यत्र ।
जेना । स्तोता ॥

५० उरण् रपरः ॥ ५० ॥ अचर्णस्य
स्थाने प्रसज्यमानोऽण् रपर एव प्रवर्तते ॥
करोति ॥ गिरतः । पिपुरति ॥

* लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । इति
सवर्णसङ्गासूत्रे माष्यम् ॥ तवल्कारः ।
उपाल्कारोयति ॥

५१ अलोन्त्यस्य ॥ ५१ ॥ यत्र कार्यं
स्थानेयोगा पृष्ठी निर्दिश्यते तत्कार्यं स्था-
न्यघयवान्त्यस्याल. स्यात् ॥ पभ्याम् ॥

५२ ङिञ्च ॥ ५२ ॥ अनन्यार्थङ्गिदादेशो
ऽन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ॥
गवाग्रम् । सत्ता ॥ अन्यार्थस्तु नान्त्यस्य,
किन्तु सर्वस्यैव-भवतात् ॥

५३ आदेः परस्य ॥ ५३ ॥ परस्य
यङ्गिहितं कार्यं तत्तस्यादेवोऽध्यम् । अन्त्य-
स्येत्यस्यापवादः ॥ उत्थानम् ॥

५४ अनेकाल् शित् सर्वस्य ॥ ५४ ॥
अनेकालादेशः शिदादेशश्च स स्था-
न्यस्य ॥ 'अलोन्त्य' सूत्रस्य 'आदेः' इति
सूत्रस्य चापवादः ॥ जरसौ, भवतात्,
रामैः ॥

नानुबन्धकृतमनेकालत्वम् । अर्चन्तौ ॥
शित्—इतः । अष्टौ ॥

—*—

स्थानिवत्प्रकरणम् ।

५५ स्थानिवदादेशोऽञ्जस्यविधौ ॥ ५५ ॥

मादेशः स्थानिवत्स्यात् ॥ रामाय ॥ बहु
स्थान्यन्ताश्रयविधौ—अधुहारस्केन योः
पम्पाम् क इषः ॥

५६ अद्यः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५६ ॥

परनिमित्तोऽङ्गादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थान्या
निमृतावबः पूर्वत्येन इषस्य विधौ कर्तव्ये ॥
कथयति ।

५७ न पदान्तिर्द्विचनबरेयस्योपस्वर
सवणानुस्वारदीर्घमन्दिभिषु ॥ ५७ ॥

पदान्तिविधौ द्विचनतादी च कठमं पर
निमित्तो ऽङ्गादेशो न स्थानिवत् ॥ पदान्ते-
कानि सन्ति । द्विचनै-द्वयचन । नरे-या
यावरः । पछोपे-यातिः । स्वरं द्विर्दीर्घः ॥

सबर्जे-शिषिड । अनुस्वारे-शिषिः ।
दीर्घे-प्रतिहासः । अशि-सग्निरश्च ने
(भा० सं० १८१) । अरि-अस्तुः ॥

* स्वरदीर्घयस्योपेषु सोपानादक्ष एव न
स्थानिवद् । सोपान्यस्तु स्थानिवद्वेव बहु
कृत्वा कः कुर्योः वाच्योः ॥

* पूर्वश्रामिद्धं न स्थानिवत् । राङ्गः ।

* तस्य दोषः संयोगादिषोपसत्त्व
णत्वेपु ॥ कात्पर्यम् । निपायंते निपायन्त ।
मापयन्ता ॥

* किन्तुगुणपात्वबन्धरनिर्दिष्टितुल्येषु
षोपसंस्थानम् ॥ उच्यते ॥

ग्रामकम् पारिषोयः, मदीकृत बीणां
परिषोकेन अर्धपतेः के अर्धः ॥

५८ द्विचनेऽपि ॥ ५८ ॥ द्विचनि
मित्तोऽपि अङ्गादेशः स्थानिवत्प्रवृत्ति द्विचं
न एव कर्तव्ये ॥ अस्तुः ॥

५९ अद्वयने लोपः ॥ ५९ ॥ प्रसक्त-
स्यादर्शनं लोपसंबं स्यात् ॥ राम ॥

६० प्रत्ययस्य लुक्लुप्तुपः ॥ ६० ॥
लुक्लुप्तुप्याद्यैः कृतं प्रत्ययावर्शनं क्रमा
त्तत्संबं स्यात् ॥ कति । लुहोति ।
पञ्चासः ॥

६१ प्रत्ययलोपे प्रत्ययरक्षणम् ॥ ६१ ॥
प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥
राङ्गः ॥

६२ न लुपताङ्गस्य ॥ ६२ ॥ लुपता
शब्देन लुप्ते तन्निमित्तप्रकारं न स्यात् ॥
कति ॥

६३ अषोऽन्त्यादि द्वि ॥ ६३ ॥ अन्ता
मध्ये षोऽन्त्यः च आदिर्यस्य तद्विर्षं
स्यात् ॥ पथः ॥

६४ अन्त्यात्पूर्वं चपथा ॥ ६४ ॥
अन्त्यात्पूर्वं चपथासंबं स्यात् ॥
चेतति ॥

६५ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६५ ॥
सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्जान्त
रैवाश्रयवद्वितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ सुष्यु
पास्याः ॥

६६ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६६ ॥ पञ्चमी-

निर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्य-
वहितस्य परस्य बोध्यम् ॥ सन्तसः ॥

* उभयनिर्देशे षष्ठ्यमीनिर्देशो बलीयान् ॥
भासोन. ॥

६७ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६७ ॥

स्व रूप निर्दिष्टानुपूर्वी स्वविशिष्टस्यैव
शब्दस्य सज्ञा ग्राहिका, शब्दशास्त्रे या
सज्ञा ता चिना ॥ धानेयम् । सजायी ॥
दाघ्रा स्वशाप् 'उपसर्गे घोः किः' विधि.
सधिः ॥

* अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ प्रौढः ।
श्रोतवान् ॥

६८ अणुदितसवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६८ ॥

अणु उदिच्च सवर्णस्य सज्ञा स्यात् ॥ अत्रै-
वाण परेण णकारेण । 'परच्' चयः, नयः ॥

* सवर्णेऽणुग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्

* भाष्यपानेन सवर्णानां ग्रहणं न ।

'इदम् इश्' इतः इह ॥

कुञ्जुतुपु एते उदित. । 'कुञ्जोश्चुः' जगाद ॥

६९ उपरस्तत्कालस्य ॥ ६९ ॥ द्कार-

तकारौ परौ यरुमात्स, ताम्या परश्चोच्चार्य-
माणः समकालस्यैव सज्ञा स्यात् ॥ तरति,
प्रजेम्बरः, कोढा ॥

७० आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७० ॥

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगाना स्वस्य
च सज्ञा स्यात् ॥ यथाऽणिति अ इ उ

वर्णाना संज्ञा । 'उरण्परः' तरति क्रिति
विपुरति ॥

७१ येन विविस्तदन्तस्य ॥ ७१ ॥

विशेषण तदन्तस्य सज्ञा स्यात् । स्वस्य च
रूपस्य ॥ हरेः । एः ॥

* समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ कटं
परमश्रितः । सात्रनादिः ॥

* उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ॥ भवती । अति-
भवती ॥ जय. ॥

* यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ श्रियम् ॥

७२ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७२ ॥

यस्य समुदायस्याचा मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृ-
द्धसज्ञा स्यात् ॥ शालोयः ॥

* गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत् ॥ ओदनपा-
णिनीयाः पैङ्गलकाण्वाः ॥

* जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ जैह्वा-
काताः, हारिनकाताः ॥

* 'वा नामधेयस्य' वृद्धसंज्ञा ॥ देवदत्तोयाः
देवदत्ता. ॥

७३ त्यदादीनि च ॥ ७३ ॥ त्यदादीनि
वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ तदीयः ॥

७४ एरु प्राचां देशे ॥ ७४ ॥ एरु-
यस्याचामादिस्तद्वृद्धसज्ञा वा स्याद् देशा
मिधाने ॥ एणीपवनीय । शोनदीय. ॥

देणोपवन. । गौनर्द ॥
इति पाणिनीयसूत्रवृत्त्या प्रथमाध्यायस्य
प्रथमपाद. समाप्त. ॥

१. 'एव तर्हि उपरस्तत्कालस्यति दकारोऽपि चर्त्तभूतो निर्दिश्यते' इति "तित्त्वरितम्" इति सञ्चे
भाष्यम् ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

किस्यकरणम्—

७५ गार्हपत्यविम्बोऽभिन्मन्त्रि ॥ १ ॥

गार्हपत्यात्कुटादिभ्यस्तत्र परेऽङिप्रत्ययः ङ
स्यया क्तिञ्चः स्तुः ॥ मध्यगीघ । कुटिता ॥

* अन्वेः कुटादित्थमनसि । विचिता ॥

७६ विम इट् ॥ २ ॥ विभेः परे इवादिः
प्रत्ययो क्ति स्थात् ॥ विचिता ॥

७७ विभापोर्षोः ॥ ३ ॥ ऊर्षोर्षिदिङ्-
विप्रत्ययो वा क्तिस्त्वात् ॥ ऊर्षुचिता
ऊर्षविना ॥

७८ सार्वभ्रातृकमपित् ॥ ४ ॥ सार्वि-
सार्वभ्रातृकं चिद्व स्थात् ॥ युतः ॥

* क्तिष् पिब, पिब क्तिष् । युपात्
यवाम् ॥

किस्यकरणम्—

७९ मत्सेयोगाक्षिट् क्ति ॥ ५ ॥ मत्स-
योगात्सोऽपिदिङ् क्ति स्थात् ॥ वि-
पिबतुः ॥

* अन्विप्रन्विदम्बित्वाच्चीनां सिट्ः

क्तिस्व वा इतिव्याकरणात्तत्त्वं । प्रेषतुः ।

शङ्कष्यतुः । प्रेषुः । मप्रत्युः । वेतुः ।

वदन्तुः । पतिस्त्वप्रति ॥

८० अन्विमवतिम्बां च ॥ ६ ॥

माम्बां परो ङिट् क्तिस्त्वात् ॥ पुत्र रंध

मयर्षवः (श्र सं ६/१६/१७) । कम्ब ॥

८१ सुद्यूदयुभकुपीमस्रप्रदपसः कत्वा

॥ ७ ॥ एभ्यः सेद् कत्वा क्तिस्त्वात् ।

सुद्विषा सुद्वित्वा सुद्विषा कुद्वित्वा,

क्तिक्त्वा, इदित्वा इदित्वा ॥

८२ रुद्विद्विपुप्रहिस्विपिच्यः सैस्व

॥ ८ ॥ एभ्यः सैस्व कत्वा च क्तिञ्चो

स्वः ॥ रुद्विद्विपि, रुद्वित्वा । विविद्विपि, वि-

विद्वित्वा । मुमुपिपि, मुद्वित्वा । विपु

इति, इद्वित्वा । सुपुच्यति सुपुच्यः ।

पिपुच्यति पिपुच्यः ॥

८३ इको इम् ॥ ९ ॥ इमन्ताङ्क्यादिः

सन् क्ति स्थात् ॥ इमुपात् ॥

८४ इमन्ताङ्क्य ॥ १० ॥ इकः समीपो

पो इम् तन्ताङ्क्यादिः सन् क्तिस्त्वात् ॥

विनिरस्तुति ॥

* इमन्ताङ्क्यस्य आतिवाचकत्वात् सि

दम् ॥ विपुच्यति । तित्पुच्यति ॥

८५ सिक्त्सिपावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

इक्त्समीपादस्यः परो ङ्याङ्किङ् सिक्त्वे

एवतो ङित्वा क्तिस्त्वात् ॥ मित्सीघ । ममिच्यः ॥

८६ उदथ ॥ १ ॥ उद्वर्षान्ताङ्क्यतोः

परो ङ्याङ्किङ् सिक्त्वे सौ ङित्वा क्तिस्त्वात् ॥

उद्वर्षः । मभूत् ॥

८७ वा ममः ॥ १२ ॥ ममः परो ङ्याङ्की

ङ्किङ् सिक्त्वा क्तिस्त्वात् ङित्वा वा ङ्याङ्क्यतोः ।

उद्वर्षः । समगतः । समद्वृत्तः ॥

८८ हुनः सिक्त् ॥ १३ ॥ हुञ्चः सिक्त्

क्तिस्त्वात् ॥ भावत् ॥

८९ यमो गन्तवे ॥ १५ ॥ परदोष वि-
 षकरणे यनेस्तद्धु सिच क्ति ॥ उदायत ॥
 ९० विभाषोपयमने ॥ १६ ॥ उपयमने
 यमः सिच् क्ति ॥ रामः सीतामुदायत ।
 उपायस्त वा ॥

९१ स्थाघ्वोरिच ॥ १७ ॥ स्थाघातो-
 षुसहकाव परः सिच् कित् घातोरिकारो
 ऽन्तादेशश्च ॥ प्रास्थित । अद्रित अधित ॥

९२ न क्त्वा सेद् ॥ १८ ॥ इडागम-
 सद्दिन. क्त्वाप्रत्ययः क्ति स्यात् ॥ शयित्वा ॥

९३ निष्ठा शीङ्खिदिमिदिङ्खिदिष्टुपः
 ॥ १९ ॥ शीङ्खिदिभ्यः परी सेटी क्तकवृ
 क्ति न स्तः ॥ शयित. शयितवान् ।
 स्वेदितः स्वेदितवान् । मेदितः मेदित-
 वान् । क्षेदितः क्षेदितवान् । धपित.
 धर्पितवान् ॥

९४ मृपस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥ मृपः
 परा सेड् निष्ठा क्ति स्यात्तितिक्षायाम् ॥
 मर्षितः । मर्षितवान् ॥

९५ उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यत-
 रस्याम् ॥ २१ ॥ उदुपधात्परा भावे
 आदिकर्मणि च या सेड् निष्ठा सा या क्ति
 स्यात् ॥ द्युतितम् द्योतितम् ॥ मुदिन.
 मोदिन. ॥

९६ षड् क्त्वा च ॥ २२ ॥ षड्
 परी सेटी क्त्वाऽनिष्ठाप्रत्ययो क्ति न

स्तः ॥ पवित्वा । पविनः । पविनवान् ॥
 ९७ नोपधात्थकान्ताद्वा ॥ २३ ॥
 नकारापधात् थकारककारान्तात् षट् क्त्वा
 क्ति स्यात् ॥ ध्रयित्वा । ध्रयित्वा ।
 गुफित्वा गुफित्वा ॥

९८ वञ्चिञ्च्युत्तश्च ॥ २४ ॥ षभ्यः
 षेट् क्त्वा क्ति स्यात् ॥ वञ्चित्वा
 वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा लुञ्चित्वा । ऋत्तित्वा
 अतित्वा ॥

९९ तृपिमृपिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥
 षभ्यः सेट् क्त्वा क्ति स्यात् ॥ तृपित्वा
 नर्षित्वा । मृपित्वा मर्षित्वा । कृशित्वा
 कृशित्वा ॥

१०० रलोञ्च्युपधाद्वादेः संश्च ॥ २६ ॥
 इवर्णोवर्णोपधाद् हलादे रलन्तात्परी
 क्त्वासनो सेटी वा क्ति न स्तः ॥ लिखि-
 त्वा लेखित्वा । द्युतित्वा द्योतित्वा ।
 लिखित्वा लिखित्वा । द्युतित्वा द्यो-
 तित्वा ॥

— * —

१०१ ऊकालोज्ज्वलस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥
 एकत्रिंशत्कारणामुच्चारणकाल इवो-
 च्चारणकालो यस्य सोऽन् कमाद् ह्रस्व-
 दीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥ जगधे जीयते ।
 आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति ॥

ह्युप्योऽम् (शत० ब्रा० ३।३।३।७) ॥
 * आकार आरूपाते परादिश्च (उदात्तो
 भवति) । इन्द्र आगच्छ (शत० ब्रा० ३।
 ३।४।१८) ॥
 * वाक्यादौ च द्वे द्वे (उदात्ते भवतः) ।
 इन्द्र आगच्छ ॥
 * मघवन्वजेम् । आगच्छ मघवन् ॥
 (लाटपायनश्री० सू० १।३।५) ॥
 * सुत्यापराणामन्तः (उदात्तो भवति) ॥
 द्वेषं सुत्याम् (शत० ब्रा० ३।३।४।१६) ॥

* असावित्यन्तः ॥ प्रथमात्स्यान्त
 उदात्तो भवति ॥ गार्ग्यो यजते ॥
 * अमुष्येत्यन्तः । षष्ठ्यन्तस्यान्त
 उदात्तो भवति ॥ दाक्षः पिता यजते ॥
 * स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति अन्त्यश्च ।
 गार्ग्यस्य पिता यजते ॥
 * वा नामपेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं
 भवति । देवदत्तस्य पिता यजते ॥
 ११२ देवदत्तस्योपोत्तममुदात्तः ॥ ३८ ॥
 देव-ब्राह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशः ॥
 सुब्रह्मण्यायाम् ॥

१ इमानि नापूर्वविवाप्रकाणि किन्तु सूत्रसिद्धार्थानुवादमिति ॥ सुब्रह्मणे साप्तीति यत्प्रत्यये स्वरित-
 शेषनिघाताभ्यां सुब्रह्मण्यशब्दात्स्वरितान्तादाप्रत्यये ऽनुदात्ते दीर्घादेशात्स्वरितात् परे उदात्ते ओम्शब्दे
 परे 'ओमाद्देशे' इत्यनेन पररूपस्य स्वरितस्वीकारस्य स्थाने अनेनोदात्ते जाते 'सुब्रह्मण्योम्' इति ष्वनुदात्त
 उदात्तान्त संपद्यते ॥

२ 'आगच्छ' इत्येवोदाहरणम् । नामन्त्रितस्योत्तरवार्तिकोदाहरणत्वेन षडयमापत्त्वात् । आकारो
 निघतत्वेनोदात्त । तत परस्य तिङन्तस्य निघाते जाते उदात्तात् परत्वेन जातस्य गकाराकारस्य स्वरित-
 थानेनोदात्ते कृते द्वावुदात्तौ एकशकाराकारो ऽनुदात्त संपद्यते ॥

३ इन्द्र इत्यस्यामन्त्रित्वेन षष्ठि आद्युदात्ते शेषनिघाते च कृते उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्थाने जातस्य
 स्वरितस्यनेनोदात्तत्वे जाते इन्द्र इति द्वापन्वचौ उदात्तौ । शेष प्रत्ययिनि चत्वार उदात्ता, छकार-
 वारोऽनुदात्त संपद्यते ॥ ब्राह्मणे तु कृतसर्वर्णदीर्घ उपलभ्यते । तत्र त्रय प्रथमे उदात्ता ॥

४ 'आगच्छ मघवन्' इत्यत्र प्रागुक्तविधा छकाराकारस्यानुदात्तत्वेन तत परस्यामन्त्रितनिघाते ऽप्यु-
 दात्तात्परत्वाभावेन स्वरितादेशात्संभवेन नोदात्तमात्रमिति प्रथमो द्वावुदात्तौ । तत परे चत्वारोऽनुदात्ता
 संपन्ना ॥

५ 'श्च सुत्याम्' इति ब्राह्मणे पाठ । तत्र 'श्च' इत्यस्य स्थाने 'ह्यरे' 'ष्ये' इत्यु- ट्पश्चित्त्वादान्ते-
 दात्ताः । एषपयोद्यो लाटपायनभोतसूत्रे 'एतावद्देशे' 'चावद्देशे' शब्दान्यां दर्शितः ॥

६-८ अर्षो विषय । चित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ऽन्तोदात्तिविधानम् ॥

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च
तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् ॥
विश्रुः ॥ अतिमालः ॥ तिष्ठीशाम्भिः ।
तिष्कुरुः ॥

* ईयसो बहुव्रीहः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
बहुश्रेयसो ॥

१२३ लुक्कद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ तद्धित-
लुकि सति उपसर्जत्वोत्प्रत्ययस्य लुक्
स्यात् ॥ पञ्च इन्द्राप्यो देवता अस्य पञ्चन्द्रः ॥

१२४ इद्गोण्याः ॥ ५० ॥ तद्धितलुकि
सति गोख्या इदादेशो भवति ॥ पञ्चनिर्गो-
णीमिः क्रीतः पञ्चगोणिः ॥

१२५ लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥
लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः ॥ पञ्चा-
लानां निवासो जनपदः पञ्चालाः ॥

१२६ विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥
लुपर्थस्य विशेषणानामपि प्रकृतिवलिङ्ग-
वचने स्तो जाति वर्जित्वा ॥ पञ्चाला
रमणीयाः ॥

* हरीतक्यादिषु व्यक्तिः (भवति युक्त-
वद्भावेन) ॥ हरीतक्या फलानि हरीतक्य
फलानि ॥

* खलतिक्यादिषु वचनम् (भवति युक्त-
वद्भावेन) ॥ खलनिकस्य पर्वतस्यादूरम-
वानि वगानि खलनिक धनानि ॥

* मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ चञ्चाऽमिरूपः ॥

१२७ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

युक्तवद्भावलक्षणं न वक्तव्यं सन्नाना प्रमा-
णत्वात् । सन्नाशब्दा हि नानालिङ्गस्य्या-
प्रमाणम् पञ्चाला चरणा इति च । नैते
योगशब्दा, किर्तहिं जनपदादीनां संज्ञा
पता, तत्र लिङ्ग चवनं च स्वभावसिद्ध-
मेव, न यत्प्रतिपाद्यम् । यथा आपो दाराइति ।

१२८ लुक्योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥
लुक्प्यशिष्यः, किं कारणम् ? योगाप्रख्या-
नात् । नहिं पञ्चाला चरणा इति योग-
सबन्धः प्रख्यायते । नैतदुपलभामहे वृक्ष-
योगाजगरे चरणा इति, किर्तहिं संज्ञा
पताः । तस्मादत्र 'तस्य निवासः' 'अदूर-
मवप्येति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो
विधानेन ॥

१२९ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं
स्यात् ॥ ५५ ॥ 'पञ्चालादयः सन्नाशब्दा
न योगनिमित्ता' इत्युक्तम्, तत्र चावश्यमेवा-
भ्युपगन्तव्यम् । योगप्रमाणे हि तदभावे
ऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो यो-
गस्य प्रमाण योगस्य वाचकः स्यात् तत-
स्तदभावेऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते
च सम्प्रति विनैव क्षत्रियसबन्धेन जनपदेषु
पञ्चालादिशब्दः, नतोऽवसीयते 'नार्य योग-
निमित्तकः, किं तर्हि, कर्तृरूपेणैव तत्र
प्रवृत्तः' इति ॥

१३० प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्य-
प्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥ "प्रकृतिप्रत्ययी
सहार्थं द्रुतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इति

न प्रोक्तव्यमर्थस्वाम्यप्रमापत्वात् । शब्दे
 रथाभिधान स्वामाचिक्रम्, न पाठिमाय
 कमरास्वत्वात्सोक्त एवार्थावगतेः । यैरपि
 व्याकरणं न श्रुतं ते ऽपि औपगवनामये
 त्पुच्छे अणुविशिष्टमपःप्रमाणमिति गोप
 गुम्, मान्यपत्त्वमाक्रम, ममौ ॥ यत्न
 ङोक्तौर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नः ॥

१३१ कासोपसर्जने च ह्रस्वम् ॥ ५७ ॥

'अहसमथत्' इत्येवमप्युच्यते नः काः इति
 'अप्रधानमुपसर्जनम्' इति वाशिष्यम् ङो
 क्तौऽर्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं
 त्व्यादुः-इदमस्मादित्यत्र कल्प्यम् । तथा
 उपसर्जनं वयमत्र पूर्वे 'मामे वा उपसर्ज
 नमप्रवाः' इति मन्वते । यत्न ङोक्तौऽर्था
 सिद्धः किं तत्र यत्नः ॥

१३२ आत्पाक्यायामेकस्मिन् बहुवच

नमन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ आत्पामिधान
 एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं वा स्यात् । संप्रजो
 ङीहिः संप्रजा ङीहिः ॥

• संख्यामयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

एको ङीः संप्रजः सुमिस्र करोति ॥

१३३ अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदर्थस्यैकत्वे द्वित्वे वा बहुवचनं वा
 स्यात् ॥ अहं इमीमं वय इमः । माता
 भूवः वयं भूमः ॥

• सविधेयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

अहं वैश्वतो इमीमि ॥

१३४ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

फल्गुनीर्षयोः प्रोष्ठपदधीश्च द्वयोर्बहुवचनो-
 बहुवचनं वा स्यात् ॥ कदा पूर्वं फल्गुनी,
 कदा पूर्वा फल्गुन्यः ॥ कदा पूर्वं प्रोष्ठपद,
 कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ॥

१३५ छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

पुनर्वसोर्षयोर्नक्षत्रयोरेकवचनं वा स्या
 च्छन्दांसि ॥ पुनर्वसुर्नक्षत्रम् (मित्रा० सं० २ ।

१३ । २०) पुनर्वसु नक्षत्रम् (ते० सं० ४ ।

४ । १० । १ ॥

१३६ विश्वासपोश्च ॥ ६२ ॥ विश्वाक

थर्षयोर्नक्षत्रयोरेकवचनं वा स्याच्छन्दसि ॥

विशाङ्गा नक्षत्रम्, (काठक सं० ३६ । १३)

विशाङ्गे नक्षत्रम् (ते० सं० ४ । १० । १) ॥

१३७ तिम्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवच

नस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥ तिम्य

पुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे

नित्यं द्विवचनं स्यात् ॥ उदितौ तिम्यपुनर्वसु
 द्वयेति ॥

एकशेषपूकरणम् ।

१३८ सस्याधामेकशेष एकविमक्तौ ॥ ६४ ॥

विमक्तिमात्रे यामि सस्याधामेक इत्यादि

तेषामेक एव शिष्येति ॥ रामो रामाः ॥

१. द्विवचनी. हीरिकायां ॥ विश्वाङ्गं न वक्तव्यम् इति बहुवचनं कल्प्यते । पाणिनीयेतिहास्ये विश्वाकथे
 इति चो द्विवचनं बहुवचनार्थं संभवति तेन विश्वाकथस्य एतेनैकवचनोऽप्युच्यते इति वाच्यम् ॥

* एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषः ॥
वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डी,
कुटिलदण्डी ॥

* स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः ॥
अक्षश्च अक्षश्च = अक्षौ ॥

१३९ वृद्धो यूना तल्लक्षणवेदेव विशेषः
॥ ६५ ॥ युवप्रत्ययान्तेन सहोक्तौ गोच-
प्रत्ययान्त शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृत
चेत्तयो. कृत्स्न वैरूप्यं स्यात् ॥ गार्ग्यश्च
गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ ॥

१४० स्त्री पुंश्च ॥ ६६ ॥ यूना सतोक्तौ
वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्धश्च पुत्रत् ॥ गार्गी, च
गार्ग्यायणश्च गार्गी ॥ गार्गी च गार्ग्या-
यणौ च गार्गाः ॥

१४१ पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥ स्त्रिया
सहोक्तौ पुमान् शिष्यते स्त्रीपुलक्षण एव
चेद्विशेषो भवति ॥ हसौ च हसश्च हसौ ।

१४२ भ्रातृपुत्रौ स्वस्तुद्विद्विभाम् ॥ ६८ ॥
स्वस्तु—द्विद्विभ्या सहोक्तौ भ्रातृ—पुत्रौ
क्रमेण शिष्यते ॥ भ्राता च स्वस्ता च
भ्रातरौ । पुत्रश्च द्विहिता च पुत्रौ ॥

१४३ नपुंसकपतनपुंसकेनैकवच्चास्यान्प-
तरस्याम् ॥ ६९ ॥ अक्षीवेन सहोक्तौ क्लीब
शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्, तल्लक्षण
एव विशेषश्चेत् ॥ शुक्लः पटः शुक्ला शाटी
शुक्ल वस्त्रम् तद्विद शुक्लम्, तानीमानि
शुक्लानि ॥

१४४ पिता मात्रा ॥ ७० ॥ मात्रा स-

हात्की पिता वा शिष्यते ॥ मात्रा च पिता
च पितरौ, मात्रापितरौ ॥

१४५ श्वशुरः श्वश्रूवा ॥ ७१ ॥ श्वश्रूवा
सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते ॥ श्वश्रूश्च
श्वशुरश्च श्वशुरौ, श्वश्रूश्च श्वशुरौ ॥

१४६ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥
सर्वे. सहोक्तौ त्यदादीनि नित्य शिष्यन्ते ॥
स च देवदत्तश्च तौ ॥

* त्यदादितः श्लेषे पुंनपुंसकतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति ॥ सा च देवदत्तश्च तौ ॥

* अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषाणाम् ॥ स
(कुक्कटः) च सा (मयूरी) च कुक्कटमयूर्यो-
ते ॥ तच्च च सा च अर्धपिप्लवर्धौ ते ॥

* त्यदादीनां भिद्यः सहोक्तौ परं शिष्यते ॥
स च यश्च यौ ॥

* पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥ स च यश्च तौ ॥
१४७ ग्राम्यपशुसधेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

पतपु सहविवक्षाया स्त्री शिष्यत ॥ सीरमे-
याश्च सारमेय्यश्च सारमेय्यः, गाव इमा.

* अनेकशफेभिविति वाच्यम् ॥ इह मा
भूत् अश्वा इमे चरन्ति ॥ घराश्च ज्यर्शश्च
घराः ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीय. पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

१४८ भूदादयो धातवः ॥ १ ॥

क्रियावाचिनो भ्वाद्यो धातुसङ्घा. स्युः ॥
भवति एधते ॥

१ उच्यते - अथ्याध्याय्या पर. । वया 'आद्युदात्तस्य' इत्यत. 'भिनत्यदि' इति ॥

इत्थोवाप्रकल्पम्

१४९ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपरेशोऽनुनासिकोऽक्षित्त्वं। स्यात्वाह्व-
पातः ॥ प्रतिबानुनासिक्याः पाणिनीयाः ।

१५० इहन्त्यम् ॥ ३ ॥ उपदेशेऽन्त्यं
इक्षित्त्वं स्यात् ॥ तिप् भवति ॥

१५१ न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

विभक्तौ विभक्त्यात्सर्वस्यकारप्रकार इत्त्वं
इका न स्युः ॥ सर्वस्यात् सर्वस्तिन् अम्
—रामाः, अम्—रामम् ॥

१५२ चादिभित्त्वः ॥ ५ ॥ उक्तेः
कर्त्तव्या भाषा भित्त्वत् इत्त्वत्काः स्युः ॥

भिमिका 'भीताः कः मित्रः । द्युमोभि
'द्विती' इत्यम् अघ्न्या । बुद्धम् 'द्विवः
किः कृत्रिमम् ॥

१५३ यः पत्यपस्य ॥ ६ ॥ प्रत्यक्स्यवादिः
पकार इत्त्वं स्यात् ॥ प्रुक्- पिशापदि
म्यश्च' हासी ॥

१५४ अद् ॥ ७ ॥ प्रत्ययाद्यौ बुद्ध्यती
स्ता ॥ अिप्-अकारि, अप्-रामाः ।
म-सौर्धपाठा । अ-इच्छा । अय-वाग्ये
भ्याम् । य-कार्यः ॥

१५५ छत्रकपादिते ॥ ८ ॥ तद्विगतत्रिं
सप्तमपादा छत्रकपाद-ककारा इत्त्वं
इका स्युः ॥ अयुर्-अकाम् । अयु-अवति ।
क-कितः । कयतु-कितवात् । अयु-अयम्
वदः । स्यु-किस्युः । अयु-अयुम् ।
अयु-अयम् ॥

१५६ तुस्य भोपः ॥ ९ ॥ इत्त्वंइकस्य
भोपो भवति ॥ अयत्तम् ॥

एकान्ता अनुबन्धाः ॥

१५७ यथासंख्ययनुदेशः सप्तानाम् ॥ १० ॥
सप्तसंख्यी विधिर्यथासंख्यं स्यात् ॥ एषो
न्ववापावः । इत्ये । विभ्यथे । नापका ।
पावका ॥

१५८ स्मृतिनाभिकारः ॥ ११ ॥
स्मृतिस्त्वयुष्मत्संख्यमिच्छत् भोष्मम् ।
यथा-मङ्गलस्य मङ्गल घातीः इत्यादयः ।
प्रतिबान्त्वितिः पाणिनीयाः ॥

आत्मनेपदप्रकरणम्-

१५९ अनुदाचक्षिन्व्यात्मनेपदम् ॥ १२ ॥
अनुदाचक्षी कृतस्य ये घातकलोन्व एका-
त्मनेपदं स्यात् ॥ १३-१४ ॥ शीङ्-शेती ॥
१६० भावकर्मणो ॥ १३ ॥ भावे कर्मणि
भावनेपदं स्यात् ॥ सुपगत भवता । क्रियते
कतः ॥

१६१ कर्त्तरि कर्मण्यतिङारे ॥ १४ ॥
क्रियाविधिर्ये योन्व च तदात्मनेपदं
स्यात् ॥ अतिक्रुमते ॥

१६२ न शीवीहितार्येभ्य ॥ १५ ॥
पत्यर्षेभ्यो हिसार्थेभ्यश्च कर्मण्यतिङार
भावनेपदं न स्यात् ॥ अत्यतिव्यभिचि ।
व्यतिङिङमिति ॥

१-अतिङाः २-शिवेन शिव्यतीति विदुः । ३-एन इति एवेन इत्यस्यतिङा न सत्येन ॥

* प्रतिपेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥
व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यति
पठन्ति ॥

* हरतेरप्रतिपेधः ॥ सप्रहरन्ते राजानः ॥

१६३ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरेतरोपपदादन्योन्योपपदाच्च कर्मव्यतिहार
आत्मने पदं न स्यात् ॥ इतरेतरस्य व्यति-
लुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति ॥

* परस्पररोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥

परस्परस्य व्यति लुनन्ति ॥

१६४ नेर्विशः ॥ १७ ॥ निपूर्वाद्भिगते-
रात्मनेपदं स्यात् ॥ निविशते ॥

१६५ परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

पभ्य उत्तरात्क्रोणातेरात्मनेपदं स्यात् ॥

परि क्रोणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥

१६६ विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

विपरापूर्वाज्जयतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ विजयते

पराजयते ॥

१६७ आडो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

आड्पूर्वाद्दातेरात्मनेपदं स्याद्, न त्वास्य-
विहरणे । विशामादत्ते ॥

* अव्यसंनक्रियस्येतिवान्यम् ॥

विपादिका व्याद्दाति ॥

* स्वाङ्गकर्मकाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ इह
मा भूत्—व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य
मुञ्जम् ॥

१६८ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

अनुसंपरिपूर्वात् क्रीडतेरात्मनेपदं स्यात् ॥

अनुक्रीडते । सक्रीडते । परिक्रीडते ॥

* समोऽकूजने इति वक्तव्यम् ॥ संक्री-
डन्ति शकटानि ॥

* आगमेः क्षमायाम् ॥ माणवक आग-
मयस्व तावत् ॥

* शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ विद्यासु शिक्षते ।

* किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥

अपस्किरते वृषो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो

भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा व्याध्रयार्थी ॥

* हरतेर्गतताच्छीलये ॥ पैतृकमश्वा धनु-
हन्ते ॥

* आशिपि नाथः ॥ सर्पिषो नाथते ॥

* आङि लुप्रच्छयोः ॥ आनुते । आपृ-
च्छते ॥

* शप उपलम्भने ॥ देवदत्ताय शपते ॥

१६९ समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

समवप्रविपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् ॥

सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते

१ व्यसन विभागो विक्रमनमित्यर्थे इति कैयट ॥

२—नाचनार्थं तु 'नाचम किमु पतिं न भूहताम्' इति कुमारे, 'दीन त्वामनु नाधते कुक्षयुग पत्राश्रुते
या कुम् ।' इति साव्यप्रकाशोदाहने च तवर्गचतुर्थान्त एव पाठोऽस्तीति दाधिमया ॥

३—उपलम्भन प्रकाशनमिति कैयट ॥

॥ आङ् स्यः प्रतिज्ञाने ॥ नास्ति सकृदा
दिमातिष्ठते ॥

१७० प्रकाशनस्वेयाभ्ययोदय ॥ २३ ॥

स्वामिप्रायादिष्कारणे निषेत्तरि च तिष्ठते
दात्मनैर्ष्व स्यात् । तिष्ठते कस्या छात्रेभ्यः ।

संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते षः (विश्व ॥

१७१ उद्वेगेषु कर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेऽनुपूर्वमपि वर्तमानादा
त्मनैर्ष्व स्यात् ॥ गेहे उपतिष्ठते ॥

ॐ उत ईहायामिति षक्तम्यम् ॥ इह
मा भूत्—शतमुपतिष्ठति ॥

१७२ उपान्मत्रकरण ॥ २५ ॥ उपपूर्वा

तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेर्ष्व वर्तमानादात्मनैर्ष्व
स्यात् ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते ॥

ॐ उपान्मत्रपूजासंगतिः कर्णादिष्कारणप
विधिवैवक्तम्यम् ॥ नादित्यमुपतिष्ठते ।

दधिकानुपतिष्ठते । महामानानुपतिष्ठते ।
ष्व पन्थाः सुगमुपतिष्ठते ॥

ॐ वा निष्प्रायामिति षक्तम्यम् ॥ निष्प्रायो
ब्रह्मण्युपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ॥

१७३ अकर्मकाश्च ॥ २६ ॥ उपपूर्वात्ति
ष्ठतेऽकर्मकादात्मनैर्ष्व स्यात् ॥ वाक्कुल
मुपतिष्ठते ॥

१७४ अद्रिम्पां तपः ॥ २७ ॥ उद्-वि-
पूर्वात्तपसेऽकर्मकादात्मनैर्ष्व स्यात् । उच्य
ते । विद्यते ।

ॐ स्वाङ्गकर्मकाश्चेति षक्तम्यम् ॥ उच्यते
पाणिम् । पितृपते पाणिम् ॥

१७५ आङ्गे यमहनः ॥ २८ ॥ आङ्
पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां यमहनिभ्यामात्मनैर्ष्व
स्यात् । आपच्छते । आहते ।

ॐ स्वाङ्गकर्मकाश्च ॥ आपच्छते पाणिम् ।
आहते शिर ॥

१७६ सपो गम्युच्छिभ्याम् ॥ २९ ॥

सपूर्वाभ्यां गमिभ्यश्छिभ्यामात्मनैर्ष्व
स्यात् । सगच्छते । समुच्छते ॥

ॐ समां गमार्क्षिषु विदिपृच्छिस्वरतीनामुप-
मक्यानाम् ॥ संविचे । संपृच्छते ।
संस्वस्ते ॥

ॐ अर्तिभूदश्रिभ्यश्च ॥ मा कस्युत् । संश्र
युते । संपश्यते ।

ॐ उपसर्गादस्यस्युद्धोर्बिबन्धनम् ॥

निरस्यति निरस्यते । समुहति । समुहते ।
अप्युहति । अप्युहते । मप्युहति । मप्यु-
हते ॥

१७७ निसमुपभिम्यो हः ॥ ३० ॥

पन्त्रोऽकर्मकाश्च इयतरात्मनैर्ष्व स्यात् ॥
मिहयते । संहयते । उपहयते । विहयते ॥

१७८ स्पर्द्धायामाह ॥ ३१ ॥ आङ्
पूर्वात्त्र इयतेः स्पर्द्धायामात्मनैर्ष्व स्यात् ।
आह्वयन्ते छात्रास्तथाश्च ॥

१७९ गन्धनापसेपणसेपनसाहसिनय
प्रतिपत्तमकयनोपयोगेषु कृणः ॥ ३२ ॥

गन्धनादिष्कारणेषु करोतेऽपत्तमनैर्ष्व ॥
उत्कृच्छते । श्येनो वर्तित्यमुवाकुर्यते । इति
मुपकृच्छते । परहात्कृच्छते । एषो षक्-

स्योपस्कुरुते । गाथाः प्रकुरुते । शत प्रकुरुते ॥

१८० अथैः प्रसहने ॥ ३३ ॥ अधिपूर्वात्करोतेः प्रसहने आत्मनेपद स्यात् ॥ अधिकुरुते ॥

१८१ वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥ विपूर्वात्करोतेः शब्दकर्मण आत्मनेपद स्यात् ॥ विकुरुते स्वरान् ॥

१८२ अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥ विपूर्वात्करोतेरकर्मकादात्मनेपद स्यात् । विकुर्वते सैन्यवा । ॥

१८३ संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥ समाननादिषु नयतेरात्मनेपद स्यात् । पदार्थान्नयते । दण्डमुन्नयते । माणवकमुपनयते । तस्व नयते । कर्मकरानुपनयते । कर दिनयते । शत दिनयते ॥

१८४ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥ नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपद प्राप्त तच्छरीरावयवमिन्न एव स्यात् । क्रौञ्च दिनयते ॥

१८५ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥ अप्रतिबन्धोत्साहस्फीनेषु क्रमेरात्मनेपद स्यात् ॥ ऋचि क्रमते बुद्धि । अध्ययनाय क्रमते । कामन्तेऽस्मिन्गात्राणि ॥

१८६ उपपराभ्याम् ॥ ३७ ॥ आभ्यामनेरात्मनेपद स्यात् ॥ उपक्रमते पराक्रमते ॥

१८७ आह उद्गमने ॥ ४० ॥ आहपूर्वा-

त्क्रमतेरुद्गमने आत्मनेपद स्यात् । आदित्य आक्रमते ॥

* ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् ॥ इह मा भूत्-आकामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

१८८ वेः पादविहरणे । ४१ ॥ विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणर्थे आत्मनेपद स्यात् । साधु विक्रमते ॥

१८९ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥ प्रारम्भार्थाभ्यां प्रोपाभ्यां क्रमेरात्मनेपद स्यात् ॥ प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् ॥

१९० अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥ उपसर्गादियुक्तात्क्रमतेरात्मनेपद वा ॥ क्रमते कामति ।

१९१ अपन्ह्वे ज्ञः ॥ ४४ ॥ अपह्वे वर्तमानाजानातेरात्मनेपद स्यात् ॥ शनमपजानीते ॥

१९२ अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥ जानातेरकर्मकादात्मनेपद स्यात् । सर्पिपो जानीते ॥

१९३ संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥ संप्रतिपूर्वाजानातेरनाध्याने आत्मनेपद स्यात् । शत प्रतिजानीते ॥

१९४ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्सुपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥ भासनादिषु वदेरात्मनेपद स्यात् ॥ वदते बुद्धिलोकायते कर्मकरानुपवदते । शास्त्रे देवो वदते । क्षेत्रे वदते । गोहे विवदन्ते । परदारानुपवदते ॥

१९५ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥ मनुष्यादीना सहोच्चारणे वदेरात्मनेपद

स्यात् ॥ संप्रवृत्ते प्राङ्गणाः ॥

१९६ अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥ इच्छवि
परेऽनुपूर्वात्कर्मकात्प्रवृत्तेरात्मनेपदं स्यात् ॥
अनुवृत्ते ऋः कडापस्य ॥

१९७ विमापा विमलापे ॥ ५० ॥
विकृत्योक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे वदे
रात्मनेपदं स्यात् । विप्रवृत्ते मीढूर्ताः ।
विप्रवृत्ति मीढूर्ताः ॥

१९८ अबाद्वः । ५१ ॥ अबाद्विरिते
रात्मनेपदं स्यात् । अबाद्विरते ॥

१९९ सम प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥ संपूर्वा
विरितेरात्मनेपदं स्यात्प्रतिज्ञाने ॥ नित्यं
शब्दं संगिरते ॥

२०० तद्वचरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥
तत्पूर्वात्सकर्मकात्प्रवृत्तेरात्मनेपदं स्यात् ।
गिहसुचरते ॥

२०१ सपस्तृतीयापुक्तात् ॥ ५४ ॥
सपूर्वाच्चरतेऽस्तीयस्तेन युक्तादात्मनेपदं
स्यात् । अस्तेन चञ्चरते ।

२०२ दाभश्च ना चेष्वतुर्ध्वर्ये ॥ ५५ ॥
सपूर्वाद्दाभश्चरतेऽस्तीयस्तेन युक्तादात्मनेपदं
स्यात् । सा तुनीयः चतुर्ध्वर्ये चेष ॥

✽ अशिष्टम्पवहारे दाणः प्रयोगे तृतीया
चतुर्ध्वर्ये भवतीति षक्तव्यम् ॥ दास्या
संघञ्छे कामी ॥

२०३ उपायम स्वकरणे ॥ ५६ ॥ उप
पूर्वायमः स्वकरणे आत्मनेपदं स्यात् ॥
भार्वामुपयञ्छते ॥

२०४ आशुस्मृष्ट्यां सनः ॥ ५७ ॥
अभन्तेभ्य एभ्य आत्मनेपदं स्यात् । अर्भ
जिवास्ते । गुर्भं शुभ्रुष्ये । नर्त्तं सुस्मृष्यति ।
नर्त्तं विद्वृष्ये ॥

२०५ नानोऽः ॥ ५८ ॥ अनुपूर्वात्सञ्च
स्ताऽज्ञानातेरात्मनेपदं न स्यात् ॥ पुत्रमनु
जिवाञ्छति ॥

२०६ प्रत्याह्व्यां भ्रमः ॥ ५९ ॥
प्रत्याह्व्यात्सञ्चमन्ताह्व्यः आत्मनेपदं न
स्यात् ॥ प्रलिङ्गुष्ये आशुभ्रुष्यति ॥

२०७ छद्ः क्षितः ॥ ६० ॥ छित्सञ्च
म्बिभः श्लेषेरात्मनेपदं स्यात् । शीयते
शीयताम् अशीयत शीयत ॥

२०८ त्रियतेर्लुङ्लिङ्गाश्च ॥ ६१ ॥
लुङ्लिङ्गोः शितश्च प्रकृतिभूताम्बुह आ
त्मनेपदं स्यात् । अश्रुत । श्रुषीष्ट । त्रियते ।
त्रियताम् । अत्रियत । त्रियेत् ॥

२०९ पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥ अणः पूर्वो
यो घातुस्तेन तुभ्यं सञ्चमन्तादात्मनेपदं
स्यात् । त्रियषियते । विविचिष्यते ॥

२१० आम्मत्पयनत् कृषोऽनुप्रयोगस्य
॥ ६३ ॥ अनुप्रमुञ्चमाणात् कृष आम्म
कृषा अनुमनेवात्मनेपदं स्यात् । एषाञ्छे ॥

२११ प्रोपाभ्यां युनेरयज्ञपानेषु ॥ ६४ ॥
प्रदपूर्वाद्युनेरयज्ञपानेषु विप्रयादात्मनेपदं
स्यात् । प्रयुञ्छे । अयुञ्छे ॥

✽ स्वराद्यन्तोपसर्गविधिशादिति षक्तव्यम् ।

उद्युक्ते नियुक्ते । इह मा भूत्—
सयुक्तिके ॥

२१२ सप्तः क्षुब्धः ॥ ६५ ॥ सपूर्वात्
क्षुब्ध आत्मनेपद स्यात् । सक्षुण्णते शस्त्रम् ॥

२१३ भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥ अपालने
भुज आत्मनेपद स्यात् । ओदन भुङ्क्ते ॥

२१४ प्रेरणौ यत्कर्म णौचेत्स कर्ताना-
ध्याने ॥ ६७ ॥ ण्यन्तादात्मनेपद स्या-

दणी यत्कर्म णौ चेत् सैव क्रिया, स एव
कर्ता स्यात् । आध्याने तु न ॥ आरोहन्ति
हस्तिन हस्तिपका । आरोहयते हस्ती
सयमेव ॥ कर्तृस्थाक्रिया उदाहरणम् ॥

२१५ भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥ विभेते
स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं स्यात् हेतो
श्चेद्भयस्मयौ । जटिलो भीषयते । जटिली
विहस्रापयते ॥

२१६ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥
ण्यन्ताभ्या गृधिवञ्चिभ्यामात्मनेपद स्यात्
प्रलम्भने । माणवक गर्धयते । माणवक
वञ्चयते ॥

२१७ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च
॥ ७० ॥ सनानने न्यग्भाचने प्रलम्भने

च लिय आत्मनेपदं स्यात् । जटामिर्ला-
पयते । श्वेनो घर्त्तिकामुल्लापयते । कस्त्वा-
मुल्लापयते ॥

२१८ मिध्योपपदात्कृत्वोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥
ण्यन्तान्मिध्योपपदात्करोतेरात्मनेपद स्याद-
भ्यासे ॥ असकृत् पद मिध्या कारयते ॥

२१९ स्वरितवितः कर्त्रभिप्राये क्रिया-
फले ॥ ७२ ॥ स्वरितेतो वितश्च ये
धातवस्तेभ्य आत्मनेपद स्यात् । कर्तारं
चेत्क्रियाफलमभिप्रैति । पचने । सुतुते ॥

२२० अपाद्ददः ॥ ७३ ॥ अपपूर्वाद्ददते-
रात्मनेपद स्यात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।
धनकामो न्यायमपवदते ॥

२२१ णिचञ्च ॥ ७४ ॥ कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् ।
कट कारयते ॥

२२२ समुदाद्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥
समुद्बुदाद्पूर्वाघमेरात्मनेपद स्यात् कर्त्र-
भिप्राये क्रियाफलेऽग्रन्थविषये । श्रीहीन्म-
यच्छते । भारमुदाच्छते । वस्त्रमायच्छते ॥

२२३ अनुपसर्गाच्च ॥ ७६ ॥ अनुप-
सर्गाज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्म-
नेपद स्यात् । मा जानीते ॥

१ कर्मपद लक्षणेण क्रिया कारकपरम् ॥

२ आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका १मकक्ष । आरोहति हस्तः २वकक्ष । आरोहयति हस्तिन हस्तिपका
३वकक्ष । आरोहयते हस्ती धर्मकक्ष ॥ एवमेव 'दर्शयते भव' इति कर्तृस्थभावकेपि बोध्यम् ॥

३ विशेषदर्शन यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्था लक्षणेया शब्दरेव प्रकल्पिता ॥

४ स्वार्थस्य प्रसिद्धपर्यमारभ्यन्ते यच्चाद्य । तत् प्रधान फलं तासां न कामादि प्रयोजनम् ॥

२२४ विभापोपपदेन प्रतीयमाने ॥७७॥
 स्वरिर्वाभ्रत इति पञ्चभिः सूत्रैर्पदात्मनोप्यं
 विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रिया
 पञ्चस्य ऋतुगामित्ये घोषिते वा स्यात् ।
 स्वं पदं पठति स्वं पदं पठत । स्वं कर्त्त
 कराति स्वं कर्त्तं कुरुते । स्वं पुत्रमपवदति
 अपवदति स्वं पुत्रम् । स्वं पदं कथयति स्वं
 पदं कथयते । स्वं ग्रीहीन् संयच्छति
 स्वं ग्रीहीन्संयच्छते । स्वं गां ज्ञानाति
 स्वं गां ज्ञानाति ॥

परस्मैपदप्रकरणम्—

२२५ श्रुपात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥
 ज्ञातमैपदनिमित्तहीनाज्ञातोः कर्त्तरि पर
 स्मैपदं स्यात् । भवति ॥
 २२६ अनुपराभ्यां कृषः ॥ ७९ ॥
 अनुपरापूर्वात्करोतेः परस्मैपदं स्यात् ।
 अनुकरोति । पराकरोति ॥
 २२७ भूमिप्रत्ययिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥
 भूमिप्रतिभित्पूर्वात्क्षिपः परस्मैपदं स्यात्
 भूमिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । भतिक्षिपति ॥
 २२८ माद्वहः ॥ ८१ ॥ प्रपूर्वाद्द्वहेः पर
 स्मैपदं स्यात् । प्रवहति ॥
 २२९ परैर्द्वेषः ॥ ८२ ॥ परिपूर्वाद्
 द्वेष्यतेः परस्मैपदं स्यात् । परिद्वेष्यति ॥
 २३० व्याह्वरिभ्यां रमः ॥ ८३ ॥

विभाकृपतिपूर्वाद्भ्रमः परस्मैपदं स्यात् ।
 विभ्रमति । परिभ्रमति भाभ्रमति ॥
 २३१ उपाब् ॥ ८४ ॥ उपपूर्वाद्भ्रमतेः
 परस्मैपदं स्यात् । विवृत्तमुपरमति ॥
 २३२ विभापाञ्जर्मकात् ॥ ८५ ॥
 उपपूर्वाद्भ्रमतेः कर्मकात्परस्मैपदं वा स्यात् ।
 पावतुक्तमुपरमते । याधुक्तमुपरमति ॥
 २३३ पुष्युवननञ्जननेरुपद्रुत्तुभ्यां जेः ॥ ८६ ॥
 पञ्चो ष्वरतभ्याः परस्मैपदं स्यात् । बाप
 यति । पोषयति । नाशयति । जमयति ।
 मध्यापयति । प्राक्यति । प्राशयति । सा
 भयति ॥
 २३४ निगरणवृत्तार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥
 मोक्षार्थेभ्यश्चकारार्थेभ्यश्च ष्वरतेभ्यः
 परस्मैपदं स्यात् ॥ निगारयति । क्लृपति ॥
 अदेः प्रतिषेधः ॥ भादयते वैवदत्तेन ॥
 २३५ अगाधकर्मकाचित्तवत्कर्त्तृकात् ॥ ८८ ॥
 अणवन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्त्तृकरश्च
 तस्मात्पणवन्तात्परस्मैपदं स्यात् । नासयति
 वैवदत्तम् । शापयति वैवदत्तम् ॥
 २३६ न पादभ्याकूपमाकूपसपरिद्वह
 इधिवृत्तिवद्वसः ॥ ९८ ॥ पञ्चो
 ष्वरतेभ्यः परस्मैपदं न स्यात् । पाययते ।
 वमयते । प्रायामयते । पत्न्योदयते । रोष
 यति । कर्त्तयते । वान्यते । बाधयते ॥
 अथेत् उपसंसृपानम् ॥ भाष्येति सिद्ध्युमेकं
 कर्त्तव्यी ॥

१ (२३४) (२३५) सूत्रभित्तिपदेन विहिते । तेन (२३४) सूत्रेन विहितं इत्यन्वयेन—
 'पणवन्तो कर्मकान्तवत्' इत्यत्र प्राक्यति ॥

२३७ वा क्यपः ॥ ९० ॥ क्यपन्ता
त्परस्मैपद वा स्यात् । लोहितायति
लोहितायते ॥

२३८ द्युभ्यो लुङि ॥ ९१ ॥ द्युतादि
भ्यो लुङि वा परस्मैपद स्यात् । अद्यो-
तिष्ट । अद्युतत् ॥

२३९ वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ९२ ॥
वृत्तु वृत्तु शृत्तु स्यन्दू पभ्यः स्ये सनि
च परस्मैपद वा स्यात् । वत्स्यति,
अवत्स्यत् वर्तिष्यते अवर्तिष्यत । विवृ-
त्सति, विवर्तिष्यते । वत्स्यति अवत्स्यत्
वर्धिष्यते अवर्धिष्यत विवृत्सति विव
धिष्यते । शत्स्यति अशत्स्यत् शधिष्यते
अशधिष्यत । शिशृत्सति शिशधिष्यते ।
स्यन्त्स्यति अस्यन्त्स्यत् स्यन्त्स्यते स्यन्दि-
ष्यते अस्यन्त्स्यत अस्यन्दिष्यत । सिस्य-
न्त्सति सिस्यन्दिष्यते सिस्यन्त्सते ॥

२४० लुटि च कृपः ॥ ९३ ॥ लुटि
त्यसनोश्च कृपे. परस्मैपद वा स्यात् ।
कल्पसि कल्पतासे कल्पितासे । कल्-
प्सति कल्पस्यते कल्पिष्यते अकल्पस्यत्
अकल्पिष्यत अकल्पस्यत । चिदल्पसति
चिदल्पसते चिकल्पिष्यते ॥
इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पाद ॥ ३ ॥

—०—

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः
२४१ आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

‘कडाराः कर्मधारये’ इत्यनः प्रागेकस्ये
कैव संज्ञा । या पराऽनवकाशा च । स्वादि-
ष्वसर्वनामस्थाने (१।४। १७) ‘यच्चि भम्’
(१।४।१८) दत्त. ॥

२४२ विप्रतिषेधे परं कार्यम् । २ ॥
तुल्यबलविरोधे पर कार्यं स्यात् । ‘सुपि
च (७।३।१०२)’ ‘बहुवचने ऋत्येत् (७। ३।
१०३) ’ रामेभ्यः ॥

२४३ यू स्यारूपौ नदी ॥ ३ ॥
ईदृदन्ती नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । ‘अ-
भ्यार्यनद्योर्ह्रस्व’ हे गौरि । हे ब्रह्मवन्दु ॥

२४४ नेयडुवड्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥
इयडुवडोः स्थितिर्योस्तावाद्गुनी नदीसंज्ञौ
न स्तः स्त्रीशब्द वजयित्वा । हे श्रीः । हे भूः ॥

२४५ वामि ॥ ५ ॥ इयडुवड्स्थानी
ईदृदन्ती नदीसंज्ञौ वा स्त वामि ॥ ‘ह्रस्व-
नापो लुट्’ श्रीणाम् । ध्रियाम् । भूणाम् ।
भ्रुवाम् ॥

२४६ डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥ इयडुवड्
स्थानी स्त्रीशब्दभिन्ती नित्यस्त्रीलिङ्गाधी-
दृती, ह्रस्वा च इउवर्णौ स्त्रिया वा नदीसंज्ञौ
स्तो डिति । ‘आग्नद्याः’ ध्रियै । ध्रिये ।
भ्रुवै । भ्रुवे । मर्त्यै मतये । धेन्वै । धेनवे ॥

२४७ शेषो ध्यसखि ॥७॥ अनदीसंज्ञौ
ह्रस्वां यावीदूनी तदन्त सखिवर्जं विसंज्ञं
स्यात् । ‘घेडिति’ अग्रथे । धायवे ॥

२६१ बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

बहुत्वविवक्षाया बहुवचनं स्यात् । ब्राह्मणाः पठन्ति ॥

२६२ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । ब्राह्मणौ पठतः । ब्राह्मणः पठति ॥

॥ अथ कारकप्रकरणम् ॥

२६३ कारके ॥ २३ ॥ अयमधिक्रियते ॥

२६४ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥

विभागे सति ध्रुवत्वेन विवक्षित यत्तत् कारकसङ्घ सदापादानसङ्घ स्यात् । पर्वतादवरोहति ॥

* जुगुप्साविरामप्रमादार्यानामुपसंख्यानम् । अधर्माऽजुगुप्सते । पापाद्विरमाति । पापात्प्रमाद्यति ॥

२६५ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

भयार्थानां प्राणार्थानां च योगे भयहेतुः कारकसङ्घ सदापादानसङ्घ स्यात् । चौरैर्म्यो विमेति । चौरैर्म्यस्त्रायते ॥

२६६ पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ पराजेः

प्रयोगे ऽसङ्घो ऽर्थो ऽपादानसङ्घः स्यात् । अध्ययनात्पराजयते ॥

२६७ वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां योगे ईप्सितोर्थोऽपादानसङ्घः स्यात् ॥ यवैर्म्यो ना वारयति ॥

२६८ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

अन्तर्धनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति

तत्कारकमपादानसङ्घ स्यात् । उपाध्यायादन्तर्धत्ते ॥

२६९ आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥ नियम

पूर्वकविद्यास्वीकारे चका ऽपादानसङ्घः स्यात् । उपाध्यायादधीते ॥

२७० जनि कर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जायमानस्य हेतुरपादानसङ्घः स्यात् । गोमयाद्दधिको जायते ॥

२७१ भ्रुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥ भूकर्तुः

प्रभव उक्तसङ्घः स्यात् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति ॥

२७२ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्

॥ ३२ ॥ दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसङ्घः स्यात् । उपाध्यायाय नां ददाति ॥

* क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानम् । पत्ये शेते ॥

* कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा वक्तव्या । पशुना रुद्र यजते । पशु रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

२७३ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोर्थः संप्रदानसङ्घः स्यात् । देवदत्ताय रोचते मोदकः ॥

२७४ श्लाघदनुदस्थाशर्पां शीप्स्यमानः ३४

२५ प्रयोगे शोचयितुमभिप्रेतः संप्रदानसङ्घः स्यात् । हरये श्लाघते, हरये न्हुते, हरये तिष्ठते, हरये शपते ॥

२७५ धारिकृतमर्णः ॥ ३५ ॥ धारणतेः
प्रयोगे ऋणमर्णः संप्रदानसंबन्धः स्यात् ।
दिव्यत्वाय शत धारणति ॥

२७६ स्फुरीरिप्सितः ॥ ३६ ॥ स्फुरयतेः
प्रयोगे ईप्सितोऽर्थः संप्रदानसंबन्धः स्यात् ।
कर्मिभ्यः स्फुरयति ॥

२७७ कुपद्गुहोर्ष्पास्यार्यानां य प्रति
कोपः ॥ ३७ ॥ यत् प्रयोगे यं प्रति
कोपकारकं संप्रदानसंबन्धः स्यात् । दैव
वत्ताय कुप्यति । दैववत्ताय तुह्यति ।
दैववत्ताय ईर्यति । दैववत्ताय कस्यपति ॥

२७८ कुपद्गुहोर्ष्पास्यार्याः कर्म ॥ ८ ॥
सोपसगधोरनयोर्धं प्रति कोपकारकं
कर्मसंबन्धः स्यात् । दैववत्तायमसिकप्यति ।
दैववत्तायमसिकप्यति ॥

२७९ रापीह्योर्यस्य विभक्तः ॥ ३९ ॥
रापीह्योः प्रयोगे यस्य विभक्तः प्रथमः
तत्कारकं संप्रदानसंबन्धः स्यात् । कुप्याय
राप्यति । कुप्याय ईर्यति ॥

२८० प्रत्याहृम्योऽधुबः पूर्वस्य कर्ता ४०
प्रत्याहृम्योऽधुबः श्रुतौतेर्यंगि पूर्वस्य प्रवर्तना
कारण्यपायस्य कर्ता संप्रदानसंबन्धः स्यात् ।
विभक्तं वा प्रतिश्रुतौति भाग्युत्तौति ॥
विभक्तं मद्यं ईर्यति प्रवर्तितस्वल्पतिजापीति
इत्यर्थः ॥

२८१ अनुमतिपृणाय ॥ ४१ ॥ माय्या
पृणोतेः कारकं पूर्वप्यायस्य कर्तृमूलं
संप्रदानं स्यात् । होत्रेऽनुपृणति । होत्रे

प्रतिपृणति । होत्रा प्रथमं शंसति तमध्वर्युः
प्राक्काऽपदीत्यर्थः ॥

२८२ सापकृतमं करणम् ॥ ४२ ॥
क्रियासिद्धौ प्रकृतोपकारकं करणसंबन्धं
स्यात् । दात्रेण सुहति गान्ध्या गच्छति ॥

२८३ दिवः कर्म य ॥ ४३ ॥ दिवः
सापकृतमं कर्मसंबन्धं करणसंबन्धं च स्यात् ।
यसाग्दीर्यति । यसाग्दीर्यति ॥

२८४ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥
४४ ॥ विद्यतकाद्यभूत्या लोकरणे साप-
कृतमं संप्रदानं वा स्यात् । शताय परिक्री
तोऽनुब्रूहि । शतैन परिक्रीतोऽनुब्रूहि ॥

२८५ आपारोऽपिकरणम् ॥ ४५ ॥
कर्तृकर्मिभ्योऽपि कर्तृकथाया भाषारः कार-
कमपिकरणसंबन्धः स्यात् । ऋते भास्ते ।
स्यास्यां पवति ॥

२८६ अपिञ्चीकृत्स्वासां कर्म ॥ ४६ ॥
अपिञ्चीकृत्स्वासां कर्मसंबन्धः स्यात् ।
प्राग्ममिरोते । प्राग्ममिरोतिष्ठति । प्राग्म-
म्यास्ते ॥

२८७ अभिनिविशय ॥ ४७ ॥ अभिति
सकृत्पूर्वस्य विशतैरविशतस्याधारः
कर्मसंबन्धः स्यात् । प्राग्ममिनिविशते ॥

२८८ उपान्वध्यास्वसः ॥ ४८ ॥ क्वा
दिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म संबन्धः स्यात् ।
प्राग्ममुपवसति अनुवसति अभिवसति
वावसति ॥

* वसेरइयस्य प्रतिषेधः । ग्राम उप
वसति ॥

२८९ कर्तुरीप्सिततमं कमे ॥ ४९ ॥ वस्तुः
क्रियया यदानुमिष्टतम तत्कारक कर्मसंज्ञ
स्यात् । ग्राम गच्छति ॥

२९० तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥
येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततम क्रियया युज्यते
तेनैव चेत्यकारेण यदनीप्सित युक्तं तस्य
कर्मसंज्ञा स्यात् । ग्राम गच्छन् वृण स्फु-
शति ॥

२९१ अकथितं च ॥ ५१ ॥ अपादाना
विधिशेषैरिविक्षित कारक कर्मसंज्ञ स्यात् ।

“दुहि-याचि-रुधि प्रच्छि-भिसि-चिवा-
मुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । व्रुवि-शासि-
गुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं
कविना ॥ १ ॥” भा दोग्धि पयः,

धलि याचते वसुधाम्, व्रजमवरुणदि गाम्,
माणवक पन्थान वृच्छति, पौरव मा भि-
क्षते, वृक्षमचिचिनोति फलानि, माणवक
धर्म धूते, माणवक धर्म शास्ति ॥

* नीवह्नोर्हरतेथापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥”
ग्राममजा नयति, ग्राममजा वहति, भार
हरति ग्रामम् ॥

* ‘कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा

ह्यकर्मणाम् ॥’ मासमास्ते, गोदोहमास्ते
क्रोशमास्ते ॥

* देशश्च ॥ कुक्क स्वयिति ॥

२९२ गतिबुद्धिमत्यवसानार्थशब्दकर्मा-
कर्मकाणामणिकर्ता स णौ ॥ ५२ ॥

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां
चाणौ यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञः स्यात् ।
गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माण-
वकं ग्रामम् । बोधयति माणवक धर्मम् ।
आशयति देवानमृतम् । वेदमध्यापयति
देवदत्तम् । पृथिवीमासयति ॥

* दृशेः सर्वत्र । दशयति रूपतकं कार्या-
पणम् ॥

* ‘अदिस्वादिनीवहीनां प्रतिषेधो व-
क्तव्यः’ आद्यते माणवकेनैदं नम् । खा-
द्यति माणवकेन । नाययति भारं देवद-
त्तेन । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥

* वदेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ।
वाहयति बलीवदान्यवान् बणिज्यारः ॥

* भक्षेरहिसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन ॥

२९३ हृत्तोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ हस्तेः
करोतिश्चाण्यन्तयोर्व्यं कर्ता स एत्यन्तयोः
कर्मसंज्ञो वा स्यात् ॥ हारयति भारं मा-
णवकम् । हारयति भारं माणवकेन । कार-

१ ‘मशक्वाषो धुम’ इत्यत्रेव निवृत्त्यर्थो ऽर्धेधानः इति भोजननिवृत्तिवाचिन इत्यर्थे ॥

२ नियन्ता पञ्चमैक ॥

पठि क्व ईवदचम् । कार्यात् क्व ईवद
 चम् ॥

* अमिवा(ब)दिहशोरात्मनेपद उपस
 स्थानम् । अमिवाइयते गुठ ईवदचम् ।

अमिवाइयते गुठ ईवदचम् । इययते
 मृष्याम् राजानम् । इययते मृष्यै राजानम् ॥

२९४ स्वतन्त्रः कृतो ५४ ॥ क्रियाया
 लातन्त्र्येण क्विकितोर्यः कर्ता स्यात् ।

ईवदचम् पठ्यते ॥
 २९५ तत्प्रयोगको हेतुश्च ॥ ५५ ॥
 लतन्त्रस्य प्रयोगकाः हेतुसंबः कर्तृसंबन्ध
 स्यात् । कुर्वाणं प्रयुक्तं कार्यात् प्रभुः ॥

२९६ मल्लीचराधिपाताः ॥ ५६ ॥
 'अधिरीचरे' इत्यभिधाय्य प्राङ्निपाताः

इत्यभि धारः । प्राङ्निपाताः सन्तो गत्यादि
 संबन्धा इत्यर्थः ॥

२९७ चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ अत्रभ्यार्थ-
 द्वासाया निपातसंबन्धाः स्युः । अहो ईशाः ।

उपसर्गादिर्भाकत्प्रतिरूपकारण निपाताः ॥
 अकवचम् । अहंपुः मल्लिसोरा ॥ अ
 अवेदि ॥

२९८ मादया ॥ ५८ ॥ प्राङ्प्रोऽसत्त्वे
 निपातसंबन्धाः स्युः । मा एव किञ्च तत् ॥

२९८ उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५८ ॥
 प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंबन्धाः स्युः ।
 प्रपयति ॥

* मरुच्छब्दस्य चोपसंस्थानं कर्तव्यम् ।
 मरुत्तर्षणो मरुत्तः ।

* अष्टशब्दस्योपसंस्थानम् ॥ अष्टा ॥
 २९९ गतिश्च ॥ ५९ ॥ क्रियायोगे प्रा
 दयो गतिसंबन्धाः स्युः । प्रहस्य ॥

* कारिकाशब्दस्योपसंस्थानम् ॥
 कारकाच्छत्य ॥

* पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ मरुत्त
 इति वक्तव्यम् । पुनश्चस्त्वत् वासो हेपम् ।

अनोहितः (अ० सं० ३।२२) ॥
 ३०० ऊर्वादिभिर्दाशब्ध ॥ ६० ॥

ऊर्वाइयः अयन्ता डाकन्ताश्च क्रियायोगे
 पठिसंबन्धाः स्युः । ऊरोइत्य । शुद्धीछत्य ।

पठपदाच्छत्य ॥

१ अमिवाइति गुठं हेतुवत्तः 'पदस्यैव प्रत्या राजानम् विभक्त्यन्तरं क्विकृत्' इत्यतन्त्रेणैवम् ॥

२ मृष्टे अविभक्ति वरम्, प्रमाचम्' इत्यादीन्वापि कर्तात्मने विर्भाव्यतीत्यन्वयव्यत्यन्वयक-
 र्थेभ्यः । अतएव 'अरे गमैकानः वेदा प्रमाचम्' इत्यादीनि निराम्बावाभेदेति तत्र धायाताविभक्त्यन्वय-
 वृत्तव्यमात्रेण हीन कुर्वाणो पदावरन्त्याचर्यै एवमेववाच्यकथातिरिक्तं किं सूचयतीति क्विकृतम् ॥ इति
 एतेभ्यः ॥

३-४-प्राचम उपसर्गः क्रियायोगे इत्येकमेव सूत्रं प्राणिना पठितं वार्तिककृता दोषविमर्श
 इत्या व्याख्यातव्यति ॥

५-प्राङ्निपातस्यार्थान्तरान्तरभेदेऽपि अथ उपसर्गस्य इति तत्र च यति ॥

३०१ अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६१ ॥

चानितिपरमनुकरण क्रियायाने गतिसङ्ग
स्यात् । छाट्कृत्य ॥

३०२ आदरानादरयोः सदसती ॥ ६२ ॥

आदरानादरयोः सदसच्छब्दौ गतिसङ्गो
स्तः । सत्कृत्य असत्कृत्य ॥

३०३ भूपणेऽलम् ॥ ६३ ॥ अल भूपणे
गतिसङ्ग स्यात् । अलकृत्य ॥

३०४ अन्तरपरिग्रहे ॥ ६४ ॥ अपरि-
ग्रहेऽन्तःशब्दो गतिसङ्गः स्यात् । अन्तर्हृत्य ॥

* अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिणत्वेऽपुपस-
र्गसंज्ञा वक्तव्या । अन्तर्दा । अन्तर्द्धिः ।
अन्तर्पमति ॥

३०५ कणे मनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६५ ॥

कणेशब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते
गतिसङ्गो स्तः । कणेऽहृत्य पयः पिबति ।
मनोऽहृत्य पयः पिबति ॥

३०६ पुरोऽप्ययम् ॥ ६६ ॥ अप्यय पुरः
शब्दो गतिसङ्गः स्यात् । पुरस्कृत्य ॥

३०७ अस्तं च ॥ ६७ ॥ अस्ययमस्त
शब्दो गतिसङ्गः स्यात् । अस्तगत्य ॥

३०८ अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६८ ॥ अच्छ
शब्दो गत्यर्थं वदतो च गतिसङ्गः स्यात् ।
अच्छगत्य । अच्छोद्य ॥

३०९ अदोऽनुपदेशे ॥ ६९ ॥ अद-
शब्दोऽनुपदेशे गतिसङ्गः स्यात् । अदःकृत्य ॥

३१० तिरोन्तर्द्धौ ॥ ७० ॥ व्यवधाने
तिरःशब्दो गतिसङ्गः स्यात् । तिरोभूय ॥

३११ विभाषा कृञि ॥ ७१ ॥ तिरः-

शब्दः करोतो वा गतिसङ्गः । तिरस्कृत्य
तिरः कृत्वा ॥

३१२ उपाजेन्वाजे ॥ ७२ ॥ उपाजेऽन्वाजे

शब्दौ कृञि विभाषा गतिसङ्गो स्तः । उपा-
जेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य ।
अन्वाजे कृत्वा ॥

३१३ साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७३ ॥

साक्षात्प्रभृतीनि कृञि वा गतिसङ्गानि स्युः ।

* साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् साक्षा-
त्कृत्य । साक्षात्कृत्वा ॥

३१४ अनत्याधाने उरसिमनसी ॥ ७४ ॥

अनुपश्लेषे कृञि उरसि मनसि शब्दौ वा
गतिसङ्गो स्तः । उरसिकृत्य उरसि कृत्वा ।
मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा ॥

३१५ मध्ये पदे निवचने च ॥ ७५ ॥

पते शब्दाः कृञि वा गतिसङ्गाः स्युः ।
मध्मेकृत्य, मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य, पदे कृत्वा ।
निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा ॥

३१६ नित्यं हस्ते पाणानुपयमने ॥ ७६ ॥

हस्ते पाणौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसङ्गो
स्त उपयमने । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ॥

३१७ प्राध्वं वन्धने ॥ ७७ ॥ प्राध्वं-

शब्दः कृञि नित्यं गतिसङ्गः स्याद्वन्धने ।
प्राध्वकृत्य ॥

३१८ जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७८ ॥

पती गतिसङ्गो स्त औपम्ये । जीविकाकृत्य ।
उपनिषत्कृत्य ॥

३१९ ते प्राजातोः ॥ ७९ ॥ तस्युप
सर्गसंज्ञका जाताः प्रायेव प्रयोज्याः ।
प्रकृत्य ॥

३२० छन्दसि परेऽपि ॥ ८० ॥ छन्दसि
तस्युपसर्गसंज्ञकाः प्रातोः परेऽपि प्रयोज-
्याः । हरिर्म्या यादौक मा (श्र० सं०

७ । ३२ । ४) ॥

३२१ व्यपदितासु ॥ ८१ ॥ तस्युपस
संज्ञका व्यपदितासु छन्दसि इत्यन्ते
मा मन्त्रैरिन्द्र हरिमियादि मयूरतोमसिः
(श्र० सं० १।४५४) । आ यादि ॥

३२२ कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८२ ॥ अयम
प्रकारः ॥

३२३ अनुसंज्ञाने ॥ ८३ ॥ छन्दाने
घोलेऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्यात् । संहि
तामनु प्रावर्षत् ॥

३२४ तृतीयार्थे ॥ ८४ ॥ तृतीयार्थे
घोलेऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्यात् । नदी-
मन्त्रसिद्धा सेवा ॥

३२५ हीने ॥ ५ ॥ हीने घोलेऽनुः कर्म
प्रवचनीयाः स्यात् । अन्वर्तुं न बोध्याः ॥

३२६ उपोषिके च ॥ ८६ ॥ अधिके
हीने च घोले उपः कर्मप्रवचनीयाः स्यात् ।
अधिके उप प्राये कारो । उप पजे निष्कः ॥
हीने । उप शाकटापनं वैपाकरथाः ॥

३२७ अपपरी वर्जने ॥ ८७ ॥ ब्रह्मने
घोलेऽपपरी कर्मप्रवचनीयाः स्याः । अप वि
गर्तेभ्यो वृष्टो द्वेषः । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो
द्वेषः ॥

३२८ भाक् मर्यादावचने ॥ ८८ ॥
मर्यादायामभिविधौ भाक् कर्मप्रवचनीयाः
स्यात् । भा पाठकीपुत्रावृष्टो द्वेषः । भाकु-
मारं पशः पाणिनैः ॥

३२९ छसणेत्यंभूतास्यानभागवीप्सास्तु
प्रतिपर्यनसः ॥ ८९ ॥ एषु विचयेषु प्रति
परि अनु एते कर्मप्रवचनीयाः स्युः । वृत्तं
प्रति विद्योतते (बधुत्) वृत्तं परि । वृत्तमनु ।
साधुर्मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु ।
पद्म मां प्रति स्यात् । मामनु स्यात् ।
वृत्तं वृत्तं प्रति सिञ्चति । परिधिञ्चति ।
अनुलिञ्चति ॥

३३० अभिरभागे ॥ ९० ॥ सागवर्ति
तेषु छसणाविषु । अग्निः कर्मप्रवचनीया
स्यात् । वृत्तमग्निं विद्योतते । साधुर्मातरं
मग्निं । वृत्तं वृत्तमग्निं सिञ्चति ॥

३३१ प्रतिः प्रतिनिधिमातिदानयोः । १ ।
एतयोः प्रतिः कर्मप्रवचनीयाः स्यात् । अग्नि
मय्युर्बुध्नतः प्रति । मायामस्मै तिष्ठेभ्यः
प्रतियच्छति ॥

३३२ अपिपरी अनर्थकौ ॥ ९२ ॥
अनर्थकावपिपरी कर्मप्रवचनीयाः स्याः ॥ कुतो
ऽध्यायच्छति । कुतः पर्यागच्छति ॥

१ "घोलेऽनु कारो- अथ बोध्याः" ॥

२ एतयोः प्रतिः कर्मप्रवचनीयाः स्यात् । अग्निं तान् पवकतसः ।

ते बोध्या इत्येताभ्यां इत्येतयोः पाठश्चापि चिन्त्यः ॥

३३२ सुः पूजायाम् ॥ ९२ ॥ पूजाया
सुः कर्मप्रवचनोपसङ्गः स्यात् । सुसिक्त
भवता ॥
३३३ अतिरतिक्रमणे च ॥ ९४ ॥ अतिक्रमणे
पूजाया चातिः कर्मप्रवचनीयसङ्गः स्वात् ।
अतिस्तिक्रमेव भवता । अतिस्तुतमेव भवता ।
३३५ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गग-
र्हासमुच्चयेषु ॥ ९५ ॥ एतदपिः कर्मप्रव
चनीयसङ्गः स्यात् । सर्षिपोऽपि स्यात् ।
अपि सिञ्चेन्मूलकसद्वृत्तम् । अपि सिञ्च ।
अपि स्तुहि । धिगूजालम देवदत्तमपि सिञ्चेत्
पलाण्डुम् । अपि सिञ्च अपि स्तुहि ॥
३३६ अधिरीश्वरे ॥ ६ ॥ ईश्वरेऽधि-
कर्मप्रवचनोप स्यात् । अधि ब्रह्मदत्ते
पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त ॥
३३७ विभाषा कृत्रि ॥ ९७ ॥ अधिः
कृत्रि वा कर्मप्रवचनीयः स्यात् । यदत्र
मासविकरिष्यति ॥
३३८ लः परस्मैपरम् ॥ ९८ ॥ लादेशा
परस्मैपरसङ्गताः स्युः । पचति । पचन् ॥
पेचिवान् ॥
३३९ तडानावात्मनेपदम् ॥ ९९ ॥
तड् शानच्कान्तचो चात्मनेपदसङ्गताः
स्युः । कुर्वते । कुर्वाणः । चक्राण ॥
३४० तिडस्त्रीणि स्त्रीणि पथममध्य-
मोत्तमाः ॥ १०० ॥ तिड् वभयो-
पदयोश्चयस्त्रिंताः क्रमादेतत्सङ्गाः स्युः ।

स भवति । देवदत्तः पचते । त्वं पचसि ।
त्व पचले । अह पचामि । अह पचे ॥

३४१ तान्पेकवचनद्विवचनबहुवचना-
न्येरुशः ॥ १०१ ॥ लब्धप्रथमादिसंज्ञानि
तिडस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिस-
ज्ञानि स्युः । स पचति । तौ पचतः । ते
पचन्ति ॥

३४२ सुपः ॥ १०२ ॥ सुपस्त्रीणि त्रीणि
वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचन-
संज्ञानि स्युः । रामः । रामी । रामाः ॥

३४३ विभक्तिश्च ॥ १०३ ॥ सुप्तिडौ
विभक्तिसङ्गी त्तः । निजंरसः । तिष्ठामः ॥

३४४ युष्मद्युपपदे ममानाधिकरणे स्था
निन्यपि मध्यमः ॥ १०४ ॥ तिड्वाच्यका-
रकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने
च मध्यमः स्यात् । त्व पचसि । एधमे ॥

३४५ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम
एकवच ॥ १०५ ॥ प्रहासे गम्यमाने
मन्योपपदे वागोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्य
तेश्चोत्तमः, स त्रैकवद्भवति । एहि मन्ये
ओदन भोक्ष्यसे (इति, नहि भोक्ष्यसे) भुक्-
सोऽतिथिभिः ॥

३४६ अस्मद्युत्तमः ॥ १०६ ॥ अस्मद्यु-
पपदे समानानिधेये प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमा
नेऽप्युत्तमः स्यात् । अह पचामि । ण्धे ॥

३४७ शेषे प्रथमः १०७ ॥ मध्यमोत्तम
दोरविपये प्रथमः स्यात् । पचति । स
पचति ॥

१४८ पर सधिकर्षः सहेता ॥१०८॥

परो यः सधिकर्षो वर्णानाममात्राकाशब्द
वर्णान् स संज्ञितार्थः स्यात् । वध्यम् ॥

१४९ विरामोऽप्रसानम् ॥ १०९ ॥

वर्णानाममात्रोऽप्रसानसंज्ञः स्यात् । द्विविं ।
वृष्टः ॥

इति प्रथमाध्याये ऋतुर्यः पादः समाप्तः ।

इति श्री सत्यमहीश्वरवचनमहितरण
राणावताम्बवायसमुद्रसमुद्रकामधेया
सर्वार्थ-अथपुर महाराजाधिराज-श्रीरामासह
सहस्रार्मिणा वपकुमारो देव्या आरितायां
माधुर वातुर्बेध राजकुमारत्नत्र आनकी
काशब्दव्यवर्णविरचितयां राधावतीया
समाख्यातायां पाणिनीयसूत्रसूची प्रथमो
ध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

३५० समर्थः पदविधि ॥१॥ परसव
न्वी वो विधिः स समर्थानिनी बोध्यः ।
विप्रहृष्टाकारार्थानिनी शब्दः समर्थः ॥ वृष्ट
व्यतः वृष्टव्यमितः ॥

३५१ सुखामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥
सुखन्तमामां व्रते परतः परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे
कर्तव्ये । पराङ्गवत्स्वरे ॥

• अभ्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

उच्यते योयाम ॥

(समासप्रकरणम्)

३५२ भाङ्गद्वारात्समासः ॥३॥ 'कङ्कारा
कर्मकारणे इत्यनः प्राक् समासः इत्य
धिद्वियते । राजपुरुषः ॥

३५३ सहसुपा ॥ ३ ॥ सुखन्तं समर्थं च
सह समस्यते ॥ सहेति योषद्विभागाद्वि
ध्वयम् । अनुव्यवर्तकत् ॥

सुखन्तं सुखन्तैव सह समस्यते ।
मृतपूर्वः ॥

• इयेन समासो विभक्त्यस्योपः पूर्वपद
पकृषिस्वरस्य च । वाससीरस्य ॥

३५४ अभ्ययीभावः ॥ १ ॥ भयमपि
कारः प्राक् तत्पुरुषात् ॥

३५५ अभ्यये विभक्तिसमीपसमृद्धि
व्युत्थयार्थानास्ययासंमतिश्चन्द्रमादुर्माव
पदनाथयानुपूर्व्ययौगपद्यसाहचर्यसंपत्ति
साकस्यान्तवचनेषु ॥ ५ ॥ एष्वर्थेषु
वर्तमानमभ्ययं समर्थेन सुखन्तेन सह सम
स्यते लोऽभ्ययीभावः । भयिकरत्वे विभ
क्त्यर्थे हरी-इति भविहति । वृष्टस्य अनीयं
व्यवृष्टम् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् ।
पञ्चानां वृष्टिद्वयवचनम् । मक्षिणाजाम
माचो निर्माक्षिणम् । द्विस्योऽस्ययोऽति

द्विमम् । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यति
निद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि ।
विष्णोः पश्चादनुविष्णु । योग्यता वीप्सा-
पदार्थानतिवृत्तिसाद्दृश्यानि यथार्थाः ।
रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थं अर्थं प्रति
प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ।
हरेः सादृश्य सहृदि । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण
त्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत् सचक्रम् ।
सदृशः सख्या ससखि । क्षत्राणां रूपतिः
सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति ।
अग्निप्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥

३५६ यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥ असादृश्ये
एव यथाशब्दः समस्यते ॥ यथाऽध्यापकम् ॥
६६ मामूत्—यथा हरिस्तथा हरः ॥

३५७ यावदवधारणे ॥ ८ ॥ अवधार-
णेऽर्थे यावच्छब्दः सुवन्तेन समर्थेन सह
समस्यते । यावच्छब्दोक्तम् ॥

३५८ सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥
मात्रार्थं वर्तमानेन प्रतिना सह सुवन्त
समस्यते सोऽव्ययी भावः ॥ शाकप्रति ॥

१५९ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥
परिणा सह एते समस्यन्ते । कितवव्य-
वहारेऽयं समास इष्यते । अक्षेण विपरीत
वृत्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥

१६० विभाषा ॥ ११ ॥ अयमधिकारः

१६० अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ ११ ॥
एते पञ्चम्यन्तेन सह वा समस्यन्ते ॥ अप
विष्णु, अप विष्णो. संसारः । परिविष्णु,
परिविष्णोः । वहिवेनम् वहिर्बनात् । प्राग्-
वनम् प्राग् वनात् ।

३६१ आह् मर्यादाभिविध्योः ॥ १२ ॥
मर्यादायामभिविधी चाह् पञ्चम्यन्तेन सह
वा समस्यते ॥ आपाटलिपुत्र वृष्टा देवः-आ
पाटलिपुत्रात् । आकुमार यशः पाणिनेः ।
आ कुमारेश्यः ॥

३६२ लक्षणेनाभिपती आभिमुर्ये ॥ १३ ॥
चिह्नवाचिना सुवन्तेन सहाभिपती आभि-
मुर्ये वर्तमानौ वा समस्येते ॥ अभ्यग्नि
शलभा. पतन्ति । अग्निममि । प्रत्यग्नि ।
अग्नि प्रति ॥

३६३ अनुर्यत्समया ॥ १४ ॥ अनुर्यस्य
समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह वा
समस्यते ॥ अनुवनमशनिर्गतः । वनमनु ॥

३६४ यस्य चायामः ॥ १५ ॥ अनुर्यस्या
यामवाची तेन लक्षणभूतेन सह वा सम
स्यते । अनुयंमुनम् मथुरा ॥

३६५ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १६ ॥
तिष्ठद्गुवाच्य. समुदाया एव निपात्यन्ते
तेऽचाव्ययीभाषसङ्गताः । तिष्ठन्ति रावो
यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु कालः ॥

१ 'विभाषाऽपपरिवहिरपच पञ्चम्या ।' इत्येकमेव पाणिनीय सूत्र विमथ्य चार्तिककृता ॥

२ अन्यत्र स्फोटिक दर्शनम् । अक्षि अनु ॥

३ अन्यत्र स्फोटिक दर्शनम् । अक्षि अनु ॥

१६६ पारे मध्ये पष्ठया वा ॥ १७ ॥

पागमध्यशब्दो पष्ठपत्तेन सह वा समस्यते
एकस्तरं चालभोगिवास्तु ॥ पार गङ्गायाः
पारैयङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः मध्येयङ्गम् ।
पञ्चोत्तमसप्तमे गङ्गावापम् । गङ्गामध्यम्
महाविमापया वाक्यविक्रमः । द्वियते ॥

१६७ सक्या संशयेन ॥ १८ ॥ द्वियया

अगमना वा प्राणिनामेकमसप्तसंतानो
वंशस्तत्र मत्तो वंश्यस्त्व्राजिता सुबन्तेन
सह संख्या वा सः स्यते । द्वौ मुना व्याक-
रणस्य संशयो द्विमुनि व्याकरणस्य । यदा
तु द्विधातद्वताममेविविचसा तदा सामाना
धिकरण्यम्-द्विमुनि व्याकरणम् ॥

१६८ नदीभिश्च ॥ १९ ॥ नदीवचनैः

सह संख्या समस्यते ॥ समाहारे चायमि-
ष्यते । सप्तमङ्गम् । पञ्चतदम् । सप्तगोवा
वरम् ॥

१६९ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

नदीनिः संख्या समस्यते संज्ञायाम् ।
अमसप्तमङ्गम् नाम शेषः । इत्यव्ययीभावः ॥

१७० तत्पुरुषः ॥ २० ॥ अघिकारो

धम् । प्राग् बहुव्रीहैः ॥

१७१ द्विगुम् ॥ २१ ॥ द्विगुम् तत्पुरुष

संज्ञः स्यात् ॥ पञ्चरात्रे ॥

१७२ द्विधाया भिदाधीठपतिवगता

त्यस्तमाप्तापर्मः ॥ २२ ॥ द्वितीयात्

भिदार्थप्रकृतिकः सुबन्तैः सह समस्यते ।

कर्म भितः कर्त्तृभितः । काम्ताराठीतः ।

नरकपतितः । प्राप्रगतः । तरङ्गात्यस्तः ।

सुबन्तातः । सुबापधः ।

गम्पादीनामुपसस्त्यानम् । प्रामगमी
प्रामगमी । मोशनबुभुक्ष ॥

१७३ स्वयं केन ॥ २१ ॥ स्वमित्येतत्

कान्तप्रकृतिकसुबन्तेन सह समस्यते ।

स्वयंघोती पादौ ॥

१७४ स्वत्वा सेपे ॥ २५ ॥ द्वितीयात्

कट्वाशब्दः कान्तप्रकृतिकसुबन्तेन सह

समस्यते सेपे । कट्वाकटो आत्मः ॥

१७५ सामि ॥ २ ॥ सामि कान्त

प्रकृतिकसुबन्तेन सह समस्यते । सामि

इत्तम् ॥

१७६ कासाः ॥ २७ ॥ द्वितीयात्

कासमाभिनः कान्तप्रकृतिकसुबन्तेन सह

समस्यते । मासप्रमितः अम् ॥

१७७ अत्यन्तसंयोगे च ॥ २८ ॥

कार्त्तृभित्तो द्वितीयास्ताः सुपा कट् सम-

स्यत्त अत्यन्तसंयोगे । सुहर्तसुखम् ॥

१७८ तृतीया संकृत्वार्येन गुणमचनेन ॥ २९ ॥

तृतीयास्त तृतीयात्कार्येण गुणमचनेनार्थ

शब्देन च सह समस्यते । शब्दकुलावयवः ।

पाम्पार्थः ॥

१७९ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुण्यमि

शब्दार्थौ ॥ ३० ॥ पूर्वादिभिः सह

तृतीयात् समस्यते । अरमार्षेव चबनात्पू

र्वादिभिर्पिणि तृतीया । मासपूर्वः । पितृस

दृशः । मातृसमः । माप्योनम् । मापधिककम् ॥

वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः ।
आचारशुद्धिः ॥

*अवरस्योपसंख्यानम् । मासावरः ॥

३८० कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३१ ॥

कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्त कृदन्तेन
सह समस्यते । सर्वोपाधिष्यभिचारार्थं
बहुलग्रहणम् । हरिणा त्रात. हरित्रात. ।
नक्षैर्भिर्नो नखभिन्नः । नखनिर्मिन्नः । षड्
लग्रहणात्—दात्रेण लृतवान् ॥

*साधनं कृता । पादहारकः । गलेबोपक. ॥

३८१ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३२ ॥

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिका—
र्थवचनं तस्मिन्कर्तृकरणयोर्वा तृतीया
तदन्त कृत्यैः सह समस्यते । काफपेया
नदी । श्वलेह्याः कूपः । वाण्यलेद्यानि
तृणानि । कण्टकसन्नेय ओदन. ॥

३८२ अनेन व्यञ्जनम् ॥ ३३ ॥

नवाचितृतीयान्तपञ्चवाचिना सह समस्यते ।
वध्वा (उपसिक्त) ओदन. —दध्योदनः ॥

३८३ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३४ ॥

मिश्रीकरणवाचि भक्ष्यवाचिना सह सम
स्यते । गुडेन (मिश्रा) धाना. —गुडधानाः ॥

३८४ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखर-

सितैः ॥ १५ ॥ चतुर्थ्यन्ताय यत्तद्वाचिना
अर्थादिमिश्रं सह चतुर्थ्यन्त समस्यते ।

यूपदाद्य । अस्वादेय क्षापकात्तादर्थे चतुर्थी ॥

* अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता
च । द्विजार्थं पप । द्विजार्थां यव गूः ।

द्विजार्थः पटः । कुवेरबलिः । गोहितम् ।
गोसुलम् । गोरक्षितम् ॥

३८५ पञ्चमी भयेन ॥ ३६ ॥ पञ्चम्यन्तं
भयेन सह समस्यते । चौरमयम् ॥

* भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ।
वृकमीत. । वृकमीति. । वृकमीः ॥

* भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् ।
प्रामर्निर्गत. । अधर्मजुगुप्सुः ॥

३८६ अपेतापोढमुक्त पतितापत्रसैरल्प-

शः ॥ ३७ ॥ एतैः सहाल्प पञ्चम्यन्त
समस्यते । सुजापेनः । कल्पनापोढ. ।
चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तद्वापत्रस्तः ॥

३८७ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन ॥

३८ ॥ पञ्चम्यन्तान्येतानि कान्तेन सह
समस्यन्ते । स्तोकान्मुक्तः । अन्निकादा-

गत. । अम्यासादागतः । दूरादागतः ।
विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥

३८८ सप्तमी शौण्डैः ॥ ३९ ॥ सप्तम्यन्तं
शौण्डादिभिः समस्यते । अशुण्डैः ॥

३८९ सिद्धशुष्कपक्वन्थैश्च ॥ ४० ॥
एतैः सह सप्तम्यन्त समस्यते । साका-
श्यसिद्ध. । कामिपव्यसिद्धः । आतपशुष्कः ।
स्वालीपक. । चक्रवन्ध. ॥

३९० ध्वाद्क्षेण क्षेपे ॥ ४१ ॥ सप्त
म्यन्त समस्यते । तीर्थध्वाद्क्ष इव तीर्थ
ध्वाद्क्ष ॥

* ध्वाद्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ तीर्थकाकः
तीर्थवायसः ॥

३९१ कृत्यैर्ज्ञे ॥ ४२ ॥ कृत्य (पठ) प्रत्ययात्तैः सह सप्तम्यन्त समस्यतं नि योगे । मासद्वयम् क्षणम् । पूर्वार्द्धेणैव साम ॥

३९२ संज्ञायाम् ॥ ४३ ॥ सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यतं सङ्घातोऽभरण्यत्तिकाः ॥

३९३ केनाहोरात्रानयनाः ॥ ४४ ॥ अह्नवयत्र रात्र्यत्रयवाह्व सप्तम्यन्ताः काश्चैन सह समस्यते । पूर्वाह्नकम् । अपररात्रकृतम् ॥

३९५ तत्र ॥ ४ ॥ तत्रेत्येतत् कान्तेन सह समस्यते ॥ तत्रमुक्तम् । तत्रकृतम् ॥

३९५ क्षेपे ॥ ४६ ॥ सप्तम्यत्तु कान्तेन सह समस्यते क्षेपे गम्यमाने । कथतन्ते-
नकुक्षिपत्तं तद्वैतत् ॥

३९६ पात्रेसमिताद्वयम् ॥ ४७ ॥ समुदाया एव मिवास्त्यन्ते । पात्रेसमिता-
द्वयकृत्युदपरत्तंका (युः क्षेपे गम्यमाने ।
पात्रेसमिताः । अत्रराऽवधारणार्थः । तेन
एषा समासात्परं परं स्तवा प्रवेशान । तेन
परमाः पात्रेसमिता इति वाक्यमेव ॥

३९७ पूर्वकारैकसर्वभरत्पुराणनयकोषकाः
सामानाधिकरमेन ॥ ४८ ॥ एते सामाना-
धिकरमेन सह समस्यन्ते । त्रिषप्रवृत्तिनि-
मित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्मेष वृत्तिः सामा-
नाधिकारव्यम् ॥ स्नातानुस्यन्तः । पठ-
मिस्तः । सवमनुष्याः । अरमीयापिकाः ।
पुगाभाधम् । ब्रह्माधम् । वेदवाधम् ॥

३९८ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ४९ ॥
सामानाधिकरमेनेति व्यापाद्समाप्तेरपि
कारः । दिग्वाचितः संख्या च सामाना-
धिकरमेन सुवन्तेन सह समस्यन्ते । पूर्वेषु
कामशमी । सत्पर्ययाः ॥

९९ तद्विदार्योत्तरपदसमाहारे च
॥ ५० ॥ तद्विदार्ये विषये उत्तरपदे च
परतः समाहारे पाद्वे त्रिकृत्ये सामाना-
धिकरमेन सह समस्येत । पौर्वाशाखा ।
पूर्वशामाश्रियः ॥ समाहारे त्रिकृत्यो च
समस्यति ॥ पाश्चात्तापितिः । पश्चात्तमना ।
पञ्चपूर्वो ॥

४०० सस्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५१ ॥
तद्विदार्योत्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः
संख्यापूर्वः स द्विगुसङ्घः स्यात् ॥ पञ्च
रूपाकाः ॥

४०१ कुत्सितानि कुत्सनेः ॥ ५२ ॥
कुत्सितवाचोऽपि कुत्सतवचनैः सह सम-
स्यन्ते ॥ वैयाकाणशब्दनिः ॥

४०२ पापाणके कुत्सितैः ॥ ५३ ॥ पापा-
णके कुत्सितवचनैः सह समस्येति । पापा-
णार्थितः । अणक्कुत्साकाः ॥

४०३ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५४ ॥
अपमानवाक्यानि सामान्यवचनैः सह सम-
स्यन्ते । शस्त्रोष ध्यामा-शस्त्रोरयामा ॥

४०४ उपमित्व व्याघ्रादियिः सामान्या-
प्रयोगे ॥ ५५ ॥ उपमित्ववाचि सुवन्त-
व्याघ्रादियिः सह समस्यन्ते, न चेत्यामा

न्यवाची प्रयुज्यते ॥ व्याघ्र इव पुरुषः
पुरुषव्याघ्र ॥

४०५ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५६ ॥
नेदक भेदेन सामानाधिकरणेन सह सम-
स्यते । नीलं च तद् उत्पल च नीलोत्पलम् ॥
बहुलवचन व्यवस्थार्थम् क्वचिन्नित्यसमास
एव कृष्णसर्पः ॥ क्वचिन्न भवत्येव रामो जा-
मदग्न्यः । क्वचिद्विद्वल्पः-नीलमुत्पलम् ।
नीलोत्पलम् ॥

४०६ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमान-
मध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५७ ॥ एते समा-
नाधिकरणेन सह समस्यन्ते । पूर्वपुरुषः
अपपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः ।
जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपण्डितः ।
मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः ॥

४०७ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५८ ॥
श्रेण्यादय कृतादिभिः सह समस्यन्ते ।
*श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् ॥ श्रेण्यः
श्रेण्यः कृता श्रेणिकृता ॥

४०८ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ५९ ॥
नञ्विशिष्टेन कान्तेन सहानञ् कान्त सम
स्यते । कृतमकृतम् कृताकृतम् ॥

*समानाधि हरणाधि कारे शाकपार्थिवा-
दीनामुपसंख्यानम् उत्तरपदलोपश्च ॥
शाकप्रधान पार्थिवः शाकपार्थिवः ॥

*कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ कृता-
पकृतम् ॥

*गतप्रत्यागतादीनामुपसंख्यानम् ॥
गतप्रत्यागतम् ॥

४०९ सन्महत्परमोत्तमोकृष्टाः पूज्यमानैः
॥ ६० ॥ एते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते
सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तम-
पुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः ॥

४१० वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ६१
एतै सह पूज्यमान समस्यते । गावृन्दारकः ।
गोनागः । अश्वकुञ्जरः ॥

४११ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६२ ॥
जातिपरिप्रश्ने वर्तमानौ कतरकतमौ सुय-
न्तेन सह समस्यते । कतरकटः । कतम
कलापः ॥

४१२ किं क्षेपे ॥ ६३ ॥ किमित्येतत्क्षेपे
सुपा सह समस्यते । विगौः यो न वहति ।

४१३ पोढायुवतिस्तोरु कतिपयगृष्टिधेनु-
वशावेदृष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापक-
धूर्तैर्जातिः ॥ ६४ ॥ एतैः सह जाति-
समस्यते । इमपोढा । इमयुवतिः । अग्नि
स्तोकः । उदाश्वत्कतिपयम् । गोगृष्टिः ।
गोधेनुः । गोवगा । गोवेहत् । गोवष्कयणी ।
कठन्वका । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः ।
कठधूर्तः ॥

४१४ प्रशंसावचनैश्च ॥ ६५ ॥ एतैः सह
जातिः समस्यते । गोप्रकाण्डम् । गोमल्लिका ।
गोमर्चिका ॥

४१५ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः
॥ ६६ ॥ खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः

* भादयो गताद्यर्थे षष्ठमया । प्रगत आचार्यः प्राचायः ॥

* अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । अतिक्रान्तः अदयाम् अतिक्रान्तः ॥

* अबादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अबादयः कोकिलया अबादयः ॥

* पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थी । परिग्लानोऽभ्ययताय पर्याययतः ॥

* निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । निष्क्रान्तः क्रोशाम्याः निष्क्रोशाम्बिः ॥

* भादिप्रसङ्गे कर्ममपचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अर्हं प्रति विधातते विद्युत् ।

४३९ उपपदमतिक् ॥ १९ ॥ उपपदं समर्थेन वित्यं उपस्यते अतिक्रान्तश्च समासः ॥ कुम्भं करोति कुम्भकारः ॥

गविकारलोपपदानां कृद्धि सह समासयत्न प्राक् सुपुत्रतः । व्याघ्रः । अरुण श्येती । कच्छपी ॥

४४० अमैवाभ्ययेन ॥ २ ॥ अभ्यये लोपश्चस्य यः समासः सोऽमैव भवति मान्येन । लार्तुकारं मुक्त् ॥

४४१ तृतीयापरमूर्तान्पन्यतस्याम् २१ ॥ उपपदस्यतृतीयापराम् (३।४।४०) इत्यतः प्रमूर्तिं पान्युपपदानि तान्यमैवाभ्ययेन सह वा समस्यन्ते ॥ मूढकोशशं मुक्त् ॥

मूढकेनोपपदं मुक्त् । उच्चैः कारमाद्य उच्चैः कात्म् ।

४४२ क्त्वा च ॥ २२ ॥ क्त्वाप्रत्ययान्तेन सह तृतीयापरमूर्तान्पन्यतस्याम् वा समस्यन्ते उच्चैः क्तस्य । उच्चैः क्त्वा ॥

इति तस्युपपदधिकारः ॥

४४३ शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ अधिकारोऽयम् । प्राग्ब्रह्मणात् ॥

४४४ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ अनेकं शेषस्य अनेकं अनेकमन्यपदार्थं अनेकं समास्यते बहुव्रीहिस्य स समासो भवति ॥ प्राप्तमुक्त् यं प्राप्तीदृक् । उच्चो रथो येन उच्चरथः । उच्चरथः पशुयस्मै उपहृतपशुः । उच्चरथो मोक्षना यस्याः उपहृतीदृक् । पीठमन्वरं पत्न्यं पीठाम्बरः । बीराः पुत्र्याः यस्मिन् बीरपुत्र्य इः ॥ प्रथमार्थे न भवति कृते शेषे गतः ॥

* बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ अधिकरणानां मा भूत् । पञ्चमिमुक्तमन्यम् ॥

* अभ्ययानां च बहुव्रीहिर्बहुवचनम् ॥ उच्चैः मुक्त् ॥

* सप्तस्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपपदवक्तव्यम् ॥ क्वठे स्थितः काको यस्य क्वठे काकः । उपस्य मुक्त्मित्थं मुक्त्स्य उपस्य मुक्त् ॥

* सप्तस्युपपदानां च बहुव्रीहिस्योत्तरपदलोपपदवेति वक्तव्यम् । केठानां चक्षुषातः कशसक्षुषातः कशसक्षुषातश्चूडा यस्य केठश्चूडा । सुवर्णस्य विकारोऽहङ्कार इत्यं सुवर्णाहङ्कारः ॥

४४५ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ अनेकं शेषस्य अनेकं अनेकमन्यपदार्थं अनेकं समास्यते बहुव्रीहिस्य स समासो भवति ॥ प्राप्तमुक्त् यं प्राप्तीदृक् । उच्चो रथो येन उच्चरथः । उच्चरथः पशुयस्मै उपहृतपशुः । उच्चरथो मोक्षना यस्याः उपहृतीदृक् । पीठमन्वरं पत्न्यं पीठाम्बरः । बीराः पुत्र्याः यस्मिन् बीरपुत्र्य इः ॥ प्रथमार्थे न भवति कृते शेषे गतः ॥

* बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ अधिकरणानां मा भूत् । पञ्चमिमुक्तमन्यम् ॥

* अभ्ययानां च बहुव्रीहिर्बहुवचनम् ॥ उच्चैः मुक्त् ॥

* सप्तस्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपपदवक्तव्यम् ॥ क्वठे स्थितः काको यस्य क्वठे काकः । उपस्य मुक्त्मित्थं मुक्त्स्य उपस्य मुक्त् ॥

* सप्तस्युपपदानां च बहुव्रीहिस्योत्तरपदलोपपदवेति वक्तव्यम् । केठानां चक्षुषातः कशसक्षुषातः कशसक्षुषातश्चूडा यस्य केठश्चूडा । सुवर्णस्य विकारोऽहङ्कार इत्यं सुवर्णाहङ्कारः ॥

४४५ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ अनेकं शेषस्य अनेकं अनेकमन्यपदार्थं अनेकं समास्यते बहुव्रीहिस्य स समासो भवति ॥ प्राप्तमुक्त् यं प्राप्तीदृक् । उच्चो रथो येन उच्चरथः । उच्चरथः पशुयस्मै उपहृतपशुः । उच्चरथो मोक्षना यस्याः उपहृतीदृक् । पीठमन्वरं पत्न्यं पीठाम्बरः । बीराः पुत्र्याः यस्मिन् बीरपुत्र्य इः ॥ प्रथमार्थे न भवति कृते शेषे गतः ॥

* बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ अधिकरणानां मा भूत् । पञ्चमिमुक्तमन्यम् ॥

* अभ्ययानां च बहुव्रीहिर्बहुवचनम् ॥ उच्चैः मुक्त् ॥

* सप्तस्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपपदवक्तव्यम् ॥ क्वठे स्थितः काको यस्य क्वठे काकः । उपस्य मुक्त्मित्थं मुक्त्स्य उपस्य मुक्त् ॥

* सप्तस्युपपदानां च बहुव्रीहिस्योत्तरपदलोपपदवेति वक्तव्यम् । केठानां चक्षुषातः कशसक्षुषातः कशसक्षुषातश्चूडा यस्य केठश्चूडा । सुवर्णस्य विकारोऽहङ्कार इत्यं सुवर्णाहङ्कारः ॥

४४५ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ अनेकं शेषस्य अनेकं अनेकमन्यपदार्थं अनेकं समास्यते बहुव्रीहिस्य स समासो भवति ॥ प्राप्तमुक्त् यं प्राप्तीदृक् । उच्चो रथो येन उच्चरथः । उच्चरथः पशुयस्मै उपहृतपशुः । उच्चरथो मोक्षना यस्याः उपहृतीदृक् । पीठमन्वरं पत्न्यं पीठाम्बरः । बीराः पुत्र्याः यस्मिन् बीरपुत्र्य इः ॥ प्रथमार्थे न भवति कृते शेषे गतः ॥

*वादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च
वा बहुव्रीहिवर्क्तव्यः । प्रपन्नित पर्ण-
मस्य प्रपर्णः ॥

*नबोऽस्त्यर्थीनां बहुव्रीहिवो चोत्तरप-
दलोपश्च वक्तव्यः । अविद्यमान पुत्रो
यस्य अपुत्रः ॥

*सुवधिकारे अस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहि-
वर्क्तव्यः । अस्तिक्षीरा ॥

४४५ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसं-
ख्याः संख्येये ॥ २५ ॥ संख्येयार्थया सख्यया
ऽव्ययाव्यः समस्यन्ते ॥ उपदशा । आसन्न-
विशा । अदूरविशा । अधि कदशा । द्वित्रा ॥
४४६ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥
दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये
समस्यन्ते ॥

*सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंत्वद्भावः ॥ दक्षि
णस्या पूर्वस्थाश्वान्तराल दिङ् दक्षिण
पूर्वा ॥ नामप्रद्वय क्वच्यर्थम् । इह मा भूत्
येत्याश्च कावेयांश्च दिशोर्यदन्तरालम् ॥

४४७ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥
सप्तम्यन्ते प्रयुज्यमानक्रियाविकरणविषये
सरूपे षद्, तुतोयान्ते च प्रयुज्यमानक्रिया
करणविषये 'इदं कर्म प्रवृत्तमित्यर्थं सम-
स्यते कर्मव्यतिहारे शोत्ये, स बहुव्रीहिः ।
इतिशब्दाश्च विरोधो लभ्यते । केशेषु
केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशा-
केशि । इण्डैश्च द्रव्यैश्च प्रवृत्त्येव युद्धं

प्रवृत्त इण्डाद्विद्ध । मुष्टीमुष्टि ॥

४४८ तेन संज्ञेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥
तुल्ययोगे वर्तमान सह इत्येतत्तनीयान्तेन
सह समस्यते ॥ सहपुत्रेण आगतः सपुत्रः ॥
इति बहुव्रीहि ॥

४४९ चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ अनेक
सुबन्त चार्थे वर्तमानं समस्यते स द्वन्द्वः ॥
समुच्चयान्वाच्येतररयोगसमाहाराच्चा-
र्थः । तत्रेश्वरं गुहं च भजस्व इति परस्पर
निरपेक्षमपानेकस्यैकस्मिन्नन्वय समुच्चय
भिन्नामद गा वानगति अन्यतरस्यानुपद्वि-
कत्वेनान्वयोऽन्वाच्य । अनयोरस्वाम्यर्था-
त्समासो न ॥ धवर्जद्विरी छिन्धि इति
मिलितानामन्वय इतररयोगः । सज्ञा
परिभाषम् । इति समूहः समाहारः ॥
इति द्वन्द्वः ॥

४५० उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥ समाप्ते
उपसर्जनबन्ध पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृष्णध्रितः
४५१ राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥
एषूपसर्जनं पर प्रयोक्तव्यम् । दशताना
राजा राजदन्तः ॥

४५२ द्वन्द्वे चि ॥ ३२ ॥ द्वन्द्वे समाप्ते
ध्वन्त पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । हरिहरौ । पटुगुप्तौ ॥
* अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः शेषे त्व-
नियमः । पटुमुदुशुक्ला, पटुशुक्लमुदवः ॥

४५३ अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥ अजा-
द्यदन्तं द्वन्द्वे समाप्ते पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ॥
इशकृष्णौ ॥

१ तेन कर्णेण कर्णेण कर्णित्वा इदम् अयस, प्रथितम् 'कर्णकाणि प्रथितमयस' इत्यपीपक्षितम् ।

सह युवराष्ट्रः समस्यते । युवतिः पकतिः
युवकवतिः । युवर्गिकः । युवर्गिनः ।
युवद्वयोः ॥

४१६ कृत्यतुस्त्यास्या अजात्या ॥ ६७ ॥
कृत्यप्रथमात्ताः तुल्यार्थायाश्च भवति
वचनेन सह समस्यते । मोक्षोष्णम् ।
गुण्यन्तेतः । सङ्गरान्तेतः ॥

४१७ वर्णो वर्णेत ॥ ६८ ॥ वर्णविरो
वर्णाच्च सुवर्णं वर्णविरोचवाचिना सुव
र्णेत सह समस्यते । कृष्णसात्कूः ॥

४१८ कुमारः धमणादिभिः ॥ ६९ ॥
कुमारः धमणादिभिः सह समस्यते ।

* मातिपदिकप्रकरणं लिङ्गविशिष्टस्यापि
प्रथमम् । कुमारी धमण्या कुमाराधमणः ।
कुमारात्पविद्धतः ॥

४१९ चतुष्पादो गर्भिण्यः ॥ ७० ॥
चतुष्पादातिवाचिना गर्भिण्या सह सम
स्यते । योगमिपी ॥

* चतुष्पादातिवाचिरेविकल्पम् ॥ तैवेह
न कात्यायनी गर्भिण्यो ॥

४२० मयूरर्षसकदादयश्च ॥ ७१ ॥
समुदायाश्च विवक्ष्यते । मयूरर्षसकदादयः
यथाः सत्पुत्रसकदादयः स्युः । मयूरर्षसकः ।
मविद्विद्वन्मयूरपुत्रः । मयूरर्षसकद्विपु
त्रश्च ॥

इति त्रितीयपाठ्यायस्य प्रथमाः पार्श्वः ॥ १ ॥

४२१ पूर्वापरापरोत्तरमेकदेशिनैश्चापि
रणे ॥ १ ॥ अत्रपिना सह पूर्वाप
रसमस्यते एतन्वसव्याविष्टस्यैववर्णी
पदापमासापसादः । पूष काचान् पूष
कायः । मरुत कायः । अमर कायः । इत
कायः ॥

* सर्वोपेकदेशः कालेन समस्यते ॥
मप्याहः मज्यराचः ॥

४२२ अर्जुं नपुंसकम् ॥ २ ॥ मर्ज्जिम
स्येऽर्जुसक्येकरेतिनैकापिकरयेन सह स
ह समस्यते । मर्ज्जिपिन्नी ॥

४२३ द्वितीयप्राचीयचतुर्थीयान्यत्र
रस्याम् ॥ ३ ॥ एताद्रेकरेतिनैकापि
करयेन सह या समस्यते । द्वितीय
मिक्षायाः शिलोर्विना । मिक्षाद्वितीयम् ।
द्वितीयमिक्षा । मिक्षाचतुर्थीयम् । चतुर्थीमिक्षा ।
मिक्षाचतुर्थीयम् । चतुर्थीमिक्षा मिक्षाचतुर्थीयम् ॥

* तृतीयसम्प्रसापीप्यते । तृतीयमिक्षा ।
मिक्षाचतुर्थीयम् ॥

४२४ प्राप्तापभे च द्वितीयमा ॥ ४ ॥
प्राप्तापभे द्वितीयप्राप्तेन सह या समस्यते ।
पत्नं च प्राप्तापभयोः । प्राप्ते जीविकाम्
प्राप्तजीविका । प्राप्तापभयोः । पत्ने
द्वितीयप्राप्तेऽपि जीविकाम् प्राप्तापभोः जीवि
कापत्नः । प्राप्ता जीविकाम् प्राप्तापभोः ।
प्राप्तापभो जीविकाम् प्राप्तापभोः ॥

१ ४४ पामिनीयसूत्रपृष्ठीयस्य प्रथमः पार्श्वः ॥

४२५ कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिच्छेद्यवाचिना सुवन्तेन सह काला-
समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य समास
जातः ॥

४२६ नञ् ॥ ६ ॥ नञ् सुवन्तेन सह
समस्यते । न ब्राह्मण अत्राह्वण. ॥

४२७ ईपदकृता ॥ ७ ॥ ईपदित्यय शब्दो
ऽकृन्तेन सह समस्यते ॥

*ईपद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । ईपत्क-
हारः । ईपत्पङ्कल. ॥

४२८ पष्ठी ॥ ८ ॥ षष्ठ्यन्त सुवन्तं
समर्थेन सुवन्तेन सह समस्यते ॥ ब्राह्मण-
कर्मण ॥

*कृद्योगा च पष्ठी समस्यत इति वक्त-
व्यम् । इधमप्रवृत्त ॥

४२९ याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥ याजका-
दिभिः सह षष्ठी समस्यते । ब्राह्मणयाजक. ।

*गुणाचरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ।
अर्धेया श्वेततर सर्वश्वेतः ॥

४३० न निर्द्धारणे ॥ १० ॥ निर्द्धारणे
या षष्ठी सा न समस्यते । मनुष्याणा
क्षत्रियः शूद्रतम. ॥

*प्रतिपदाविधाना च पष्ठी न समस्यते
इति वक्तव्यम् । सर्पियो ज्ञानम् ॥

४३१ पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्य-
समानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ पत्तै. सह
षष्ठ्यन्तं न समस्यते । छात्राणां दशमः ।

यलाकाया. शौक्यम् । फलाना सुहितः ।
ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः ।
ब्राह्मणस्य कृत्वा । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् ।
राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य ।

४३२ क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

'मतिबुद्धि' (३ । २ । १८) इति सूत्रेण
विहितो य. कस्तेन षष्ठी न समस्यते ॥
राज्ञा मतः । राज्ञा बुद्धः । राज्ञा पूजितः ॥

४३३ अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥
अधिकरणवाचिना कान्तेन षष्ठी न सम-
स्यते । इमेपामासितम् ।

४३४ कर्मणि च ॥ १४ ॥ उभयप्राप्ती
कर्मणि (२ । ३ । ६६) इति विहिता या
षष्ठी सा न समस्यते ॥ आश्चर्यां गवा
दोहोऽगोपेन ॥

४३५ तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥
कर्तरि च यो तृजकौ ताभ्या सह षष्ठी न
समस्यते । अपा छुष्टा । धोदनस्य
भोजक. ।

४३६ कर्तरि च ॥ १६ ॥ कर्तरि या
षष्ठी सा ऽक्तेन सह न समस्यते ॥ भवतः
शायिका । भवत आसिका ॥

४३७ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥
एतयोरर्थयोरक्तेन नित्य षष्ठी समस्यते ॥
उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वन्तलेखकः ।

४३८ कुगतिभादयः ॥ १८ ॥ पते सम-
र्थेन नित्य समस्यन्ते ॥ कुपुरुषः । उररी-
कस्य । सुपुरुषः ॥

ॐ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । प्रगत भा
वार्थः प्राचायः ॥

ॐ अत्पादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।
अतिक्रान्तः बद्धवाम् अतिक्रान्तः ॥

ॐ असादयः कुष्ठाद्यर्थे तृतीयया ॥ अलकुष्टः
कोकिल्या अलकोकिलः ॥

ॐ पर्यादयो ग्नानाद्यर्थे चतुर्थ्या । परि
ष्कानोऽध्ययनाय पर्याध्ययनः ॥

ॐ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ।
निष्कृष्टः नीराम्याः निष्कृष्टाश्वाभ्यः ॥

ॐ मादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिपेपो
पक्तव्यः । वृष्टं प्रति विघातते विघुत् ।

४३९ उपपदमतिक् ॥ १९ ॥ अरुणं
समर्थेन कित्त्वं समस्यते अतिङ्गमत्तइव

समासः ॥ कुम्भं करोति कुम्भकारः ॥

गतिकारकोपपदानां कृत्रि सह समा
सवचन प्राक् सुमुत्पत्तः । प्यात्रां । अरुण
क्रीतो । कच्छर्षी ॥

४४० अमैवाव्ययन ॥ २० ॥ अव्यये
नोपपत्स्य पाः समासः सोऽमैव भवति

नात्येव । स्वर्गुकारं मुक्क ॥

४४१ तृतीयाप्रभृतीन्यन्वयतस्याम् २१ ॥
उपदेशस्तृतीयायाम् (३।४।४०) इत्यतः

प्रभृति धाम्युपपदानि तान्यमैवाव्ययत
सः वा समस्यन्ते ॥ मूढकोऽनरा मुक्क ॥
मूढकोऽनोपदेशं मुक्क ॥ उद्योः कारमाद्य
उद्यः कारम् ।

४४२ क्त्वा च ॥ २२ ॥ क्त्वाप्रत्ययान्तेन
सः तृतीयप्रभृतीत्युपपदानि वा समस्यन्ते

उद्यो इत्य । उद्यः क्त्वा ॥

इति तत्पुठपात्रिकारः ॥

४४३ शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ अपि
कारोऽयम् । प्राग्ब्रह्मात् ॥

४४४ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ अनेक
शेषसुश्रुतं प्रथमान्तमन्यपदार्थं वतमान

समस्यत बहुव्रीहिरन स समासो भवति ॥
प्राप्तमुक्क र्थं प्राप्तोक्कः । ऊढो रथो येन

ऊढरथः । उरुहृतः पशुमस्मै उपहृतपशुः ।
उरुता मोक्षना यस्याः उरुदूतोक्षना । पीठ

मम्बरं यस्य पीठाम्बरः । बीराः पुरुषाः
यस्मिन् पीरपुरुष इः ॥ प्रथमार्थं न भवति

द्वये द्वयं गतः ॥

ॐ बहुव्रीहिः सभानाधिकरणानामिति वक्त
व्यम् ॥ व्यधिकरणानां मा भूत् । पञ्च

मिमुक्तमस्य ॥

ॐ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥
उद्यो मुक्कः ॥

ॐ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपपद
पक्तव्यः । कन्ठे स्थितः काको यस्य कन्ठ

काकः । उरुस्व मुक्कमिव मुक्कमस्य उरुमुक्कः ॥
ॐ सप्तदाय विकारपठ्या च बहुव्रीहिरु-

त्तरपदलोपपदवेति वक्तव्यम् । केशानां
सकृत्तः कशसकृत्तः कशसकृत्तस्त्यूडा

यस्य केशस्त्यूडाः । सुवर्णस्य विकारोऽङ्क
ङ्कार इत्य सुवर्णाङ्कारः ॥

*भादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च
वा बहुव्रीहिविर्क्तव्यः । प्रवर्तित पर्ण-
प्रस्य प्रवर्णः ॥

*नवोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिवो चोत्तरप-
दलोपश्च वक्तव्यः । अविद्यमान पुत्रो
यस्य अपुत्रः ॥

*सुवधिकारे अस्तिश्रीरादीनां बहुव्रीहि-
वक्तव्यः । अस्तिश्रीरा ॥

४४५ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसं-
ख्याः संख्येये ॥ २५ ॥ संख्येयार्था सख्यया
ऽण्यथादयः समस्यन्ते ॥ उपदेशः । आसन्न-
विशाः । अदूरविशा । अधिकदशाः । द्वित्राः ॥
४४६ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥
दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये
समस्यन्ते ॥

*सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥ दक्षि-
णस्या पूर्वस्याश्चान्तराल दिक् दक्षिण
पूर्वा ॥ नामग्रहणं कृत्वैवम् । इह मा भूत्
पेन्द्रयाश्च कावेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् ॥

४४७ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

सप्तम्यन्ते प्रयुज्यमानक्रियाविषयविषये
सरूपे षडे, तृतीयान्ते च प्रयुज्यमानक्रिया
करणविषये 'इदं कर्म प्रवृत्तमित्यर्थे सम-
स्यते कर्मव्यतिहारे घोत्व्ये, स बहुव्रीहिः ।
इतिशब्दान्य विशेषो लभ्यते । केशेषु
केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशा-
केशि । दण्डेषु च दण्डेषु प्रवृत्त्येदं युद्धं

प्रवृत्तं दण्डादखिड । मुष्टीमुष्टि ॥

४४८ तेन सहैति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

तुल्ययोगे वर्तमान सह सत्येतत्तमीयान्तेन
सह समस्यते ॥ सहपुत्रेण आगतः सपुत्रः ॥
इति बहुव्रीहिः ॥

४४९ चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ अनेकं

सुबन्त चार्थे वर्तमानं समस्यते स द्वन्द्वः ॥
त्वमुच्चयान्त्रावधेतरैरयोगसमाहाराच्चा-
र्थाः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजन्त्येति परस्पर

निरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः सपुत्राय
मिक्षामष्टगां खानयेति अन्यतरस्थानुपदि-
कत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । अनयोरसामर्थ्या-

त्समासो न ॥ धरणीदरी छिन्धि इति
मिलितानामन्वय इतरैतरयोगः । सखा

परिभाषम् । इति समूहः समाहारः ॥
इति द्वन्द्वः ॥

४५० उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥ समाने
उपसर्जनं च पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृष्णश्रित

४५१ राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥
पुत्रसर्जनं परं प्रयोक्तव्यम् । इमाना
राजा राजदन्तः ॥

४५२ द्वन्द्वे षि ॥ ३२ ॥ द्वन्द्वे समासे
घञ् पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । हरिहरौ । पटुशुक्लौ ॥

* अनेकपाप्मावेकस्य नियमः शेषे त्व-
नियमः । पटुशुक्लशुक्लः पटुशुक्लसूदवः ॥

४५३ अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥ अजा-
द्यदन्तं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ॥
ईशकृष्णौ ॥

* बहुवचनियमः । अस्वरयेन्द्राः । इन्द्र
पारवाः ॥

* इन्द्रं घ्यन्तादजाघदन्तं विभक्तिपथेन ।
इन्द्राग्री ॥

४५४ अस्वाचतरम् ॥ ३४ ॥ अस्वा
चतरं इन्द्रे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । अस्तस्यप्रोषोः
घवञ्चदिरण्यशाः ॥

* अस्तुनसप्राणा समाभरणाणामानुपूर्व्येण
पूर्वनिपातो षक्तव्यः । इमन्तशिशित
वसन्ताः । इत्तिकारोऽण्यौ ॥

* तन्वस्रं पूर्वम् । इशकाशम् ॥

* अम्परिंशं च पूर्वम् । माताफितरी ॥

* वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः ॥ ३५
अणसत्रिपदिविशुद्रः ॥

* भ्रातृश्च श्यायसः पूर्वनिपातः । पुषि
चिद्राहो ॥

* संस्थाया अनीयस्या पूर्वनिपातः ॥
द्वित्राः । द्वित्राः । ममतिशयम् ॥

४५५ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥
सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयो
क्तव्यम् । अण्डेकाञ्चः । द्वित्राः ॥

* सर्वनामसंज्ञयपारुषर्मावामम् । सर्व
श्वेतः चिद्राहः ॥

* अनयोरेव विधः समभारवायां
परस्वास्तस्याया पूर्वनिपातः । अण्यः ॥

* वा विधस्य पूर्वनिपातः । गङ्गाम्या
द्वित्राः ॥

* गङ्गादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् । गङ्गाकण्ठाः ॥

४५६ निष्ठा ॥ ३६ ॥ निष्ठास्य च बहु
व्रीहौ पूर्व प्रयोक्तव्यम् ॥ कुलकटः ॥

* निष्ठायाः पूर्वनिपाते भाविकासमुत्सा
दिभ्यः परचनम् । षाङ्गं शष्पी । घाम
प्रातः । सुबजातः । दुःखकतः ॥

* अह्नर्णार्येभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ ।
सस्युयतः । वरवर्षाणि ॥

४५७ माहिताभ्यादिषु ॥ ३७ ॥ माहि
ताभ्यादिषु निष्ठास्य वा पूर्व प्रयोक्तव्यम् ॥

माहिताभिः अण्यः इति । भाङ्गतिगणौ
ऽप्यम् ॥

४५८ कङ्काराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥
कङ्कारादयो कङ्काराः कर्मधारये वा पूर्व प्रयो
क्तव्यः । कङ्कारकृमिनिः । कृमिनिः कङ्कारः ॥

इति पाष्वाङ्गयोः पाणिनीयसूत्रकौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीय पादः ।

४५९ अनभिहिते ॥ १ ॥ अनुक्ते मपन
विहारः ॥

४६० कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ अनुक्ते
कर्मणि द्वितीया स्यात् । मोक्षं पचति ॥

* उभसवतस्तोः कायां विगुण्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाऽऽप्रेक्षिताम्पु नतोऽवत्रापिद्वयने ।

उभयतो प्राप्तम् । सवतो प्राप्तम् । विदु
द्वेषत्तम् । उष्युपरि प्राप्तम् । अर्थाय
प्राप्तम् । मयोऽज्ञो लोकम् ॥

*अभितः परितः--समया-निकपा-हा-
प्रति-योगेषु च दृश्यते । अभिनोऽत्रमम् ।
परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकपा
ग्रामम् । हा देवदत्तम् । बुभुक्षित न
प्रतिभाति किञ्चित् ॥

४६१ तृतीया च होइउन्दसि ॥ ३ ॥

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्फार्द्धितृतीया च
उन्दसि विषये ॥ यथाऽग्निहोत्रं जुहोति
यथाग्निहोत्रं जुहोति ॥

४६२ अन्तरान्तरेण युक्ते ॥४॥ आ+पा
योगे द्वितीया स्यात् ॥ अन्तरा त्वा मा च
कमण्डलुः । अन्तरेण त्वा मा च कमण्डलुः ॥

४६३ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥५ ॥

क्रियामुण्डल्यैः साकल्येन कालाध्वनोः
सन्ध्ये कालाध्वनाचकारद्धितीया ॥ मास
मधीते । मास कल्याणी । मास गृहधाना ।
योगवमप्रोते । क्रोध कुटिला नरो ।
क्रोध पर्यतः ॥

४६४ अथर्वे तृतीया ॥ ६ ॥ कल-

प्राप्तौ काराध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया
स्यात् ॥ मासेतानुवासेऽद्योत ॥

४६५ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥७॥

कारकशक्तिमध्ये यो कारकान्तो ताभ्या
मेते स्तः । अथ भुक्त्वा देवदत्तो इयद्दे
भोका इयद्देवा । अदे व्यद्देवा भोका ।
इहस्वोऽयमिच्छासः काशे लक्ष्य विध्य
ति काशाद्ध्वं विध्यति ॥

४६६ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥८ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया स्यात् ॥ जप
मनु प्रावर्षन् ॥

४६७ यस्मादधिकं यस्य चश्वरवचनं
तत्र सप्तमी ॥ १ ॥ यस्मादधिकं यस्य
चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीययुक्ते तत्र सप्तमी
स्यात् ॥ उपशोणे खारी ॥ म्वस्वामिनो
पदायेण सप्तमी । अधि प्रहृदत्ते पञ्चाब्दा
अधि पञ्चालेषु प्रहृदत्तः ॥

४६८ पञ्चम्यपादपरिधिः ॥ १० ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी स्यात् ।
अप त्रितैः+प्रो वृष्टो देव । आ पाठकि-
पुत्राहवृष्टो देव । परि त्रिगतैः+प्रो वृष्टो
देव ॥

४६९ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥११॥

यस्मात्प्रतिनिधिर्यतएव प्रतिदानं तत्र कर्म
प्रवचनीययुक्ते पञ्चमी स्यात् ॥ अभिमन्यु
रर्जुवत प्रति । तिलेम्प. प्रतियच्छति
मापान् ॥

४७० गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ

चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥ चेष्टाक्रियाणां
गत्यर्थानामध्वनिन्ते कर्मणि द्वितीयाच

तुर्थ्यौ स्तः ॥ ग्राम गच्छति ग्रामाय गच्छति ॥

*आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः । यत्रो-
त्पथेन पन्थान गच्छति तत्र भवितव्यमेव
चतुर्थ्या । उत्पथेन पथे गच्छति ॥

४७१ चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥ संप्रदाने

कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति ॥ उपाध्या
याय मा वदाति ॥

४७० चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानम्
पूर्वाय १३ ॥

४७१ अल्पि संपद्यमाने चतुर्थी बकभ्या ।
सूत्राय बहवते यवागूः ॥

४७२ उत्पातेन ह्याप्यमाने चतुर्थी बकभ्या ।
वाताय कपिष्ठा विद्युत् ॥

४७३ अहितयागं चतुर्थी । गोम्यो हितम् ।

४७४ क्रियार्योपपदस्य च कर्मणि स्वा-
निनः । १ । ॥ क्रियार्यो क्रिया उपपदं
यस्य तस्यावपुम्यमात्रस्य तुमुनः कर्मणि
चतुर्थी स्यात् ॥ कर्मण्यो वाति । कलाया
द्वर्तुं वातोत्थयः ॥

४७५ तुपर्याश्च भाववचनात् ॥ १५ ॥
भावाववचनात्वेति सूत्रेण यो विहितकार-
स्तावच्चतुर्थी स्यात् ॥ पादाय वाति ॥

४७६ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधार्षमपद-
योगाश्च ॥ १६ ॥ पर्यायिणि चतुर्थी स्यात् ॥

कर्मो द्वेष्यः । स्वस्ति प्रशान्त्यः । स्वाहा
व्यगमे । स्वहा पितृभ्यः । अर्घं मङ्गो न
हाय । अर्घमिति पर्यायपर्यग्रहणम् । प्रमु-
र्मतो मङ्गाय । धरद्विन्द्राय ॥

४७७ मन्यकर्मण्यनादरे विधाया ज्या-
गिपु ॥ १७ ॥ अनादरेत्येतके प्राणिवर्ति

ते मन्वतः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात् । अ-
त्यानुजाय मन्थे । अनादिभिरुपपत्नीय

नाकाकान्तशुकमृगाण्डबर्मेर्षिर्षितिबक-
भ्याम् ॥ नैव न त्वां नार्थम् अन्नं मन्थे

इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । 'न त्वां
गुणे भ्वात् वा मन्थे' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि
चतुर्थी भवत्येव ॥

४७८ कर्तृ करणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥ अत्र
निर्दिष्टे कर्तृ करणे च तृतीया स्यात् ॥
यद्वदत् न भुङ्क्त् । वारेण सूतवाक् ॥

४७९ तृतीयाविधाने पठत्यादिनामुपस्थानम्
प्रकृत्यामिदम् । प्रायेण पाणिन इत्यादि ॥

४८० सहयुक्तेऽपमाने ॥ १९ ॥ सह-
यैव युक्तप्रधानै तृतीया स्यात् ॥ पुत्रेण
सहागतः पिता । पुत्रेण सार्द्धम् ॥ विनापि

सहयोगं तृतीया 'बुद्धौ युवा' इति विवेकात् ॥

४८१ येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ येनाङ्गे वि-
कृत्याङ्गितो विकारो अङ्गव्यने ततस्तृतीया
स्यात् ॥ अङ्गात् काणः ॥

४८२ इत्यंभूतवृत्तौ ॥ २१ ॥ क्विञ्चि-
त्प्रकारं मातस्य वृत्तौ तृतीया स्यात् ॥
कामरवतुना छात्रमप्राप्सि ॥

४८३ संज्ञोऽन्यतः स्यात् कर्मणि ॥ २२ ॥
संपूर्णस्य ज्ञानतः कर्मणि तृतीया वा
स्यात् ॥ पित्रा नृशान्ति । विनरं संज्ञा
नीते ॥

४८४ हेतौ ॥ २३ ॥ हेत्वर्थे तृतीया
स्यात् ॥ विधया यथा ॥

४८५ अकर्तृवृत्ते पञ्चमी ॥ २४ ॥
अकर्तृवृत्ते हेतुवृत्तः पञ्चमी स्यात् ॥
शताशुभ्याः ॥

४८६ विधाया गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

गुणे हेतोवस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् ।
जाड्याद्बद्धः जाड्येन बद्धः ॥

४८४ षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥ हेतु-
शब्दप्रयोगे हेती घोत्ये षष्ठी स्यात् ॥ अ-
त्रस्य हेतोर्वसति ॥

४८५ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥
सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेती घोत्ये
तृतीया स्यात् षष्ठी चाऽऽस्य हेतोर्वसति ।
केन हेतुना वसति ॥

* निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायद-
र्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन निमि-
तेन वसति । कस्मिं निमित्ताय वसति ।
कस्माद्निमित्ताद्बसति । कस्य निमित्तस्य
वसति । कस्मिन्निति वसति । किं
कारणं वसति । केन हेतुना वसति इत्यादि
उदाहार्यम् ॥

४८६ अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥ अपा-
दाने पञ्चमी स्यात् ॥ पर्वतादधरोर्द्धात् ॥

* पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यान-
म् । प्रासादात् प्रेक्षते प्रासादमाह्वयं पक्षते ॥

* अधिकरणे च । आसनात्प्रेक्षते आसने
उपविश्य प्रेक्षते ॥

* भक्षारुयानयोश्च (पञ्चमी वक्तव्या)
कुतो भवार । पाठलिपुत्रात् ॥

यत्तच्छाध्वकालनिर्माणं (ततः पञ्चमी)
गवीधुमतः साक्षात् चत्वारि योजनानि ।

* तद्युक्तात्काले सप्तमी । कार्त्तिकेन वा
प्रहायणी मासे ॥

* अश्वनः प्रथमा (सप्तमी) च (वक्तव्या) ।
गवीधुमतः साक्षात् चत्वारि योजनानि
चतुर्षु योजनेषु वा ।

४८७ अन्यासादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्त-
रपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ अन्य आ-
रात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद
माच् आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी स्यात् ।
अन्यो देवदत्तात् । आराद् देवदत्तात् । इ-
तरौ देवदत्तात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वा
ग्रामात् ॥ दिशिदृष्टः शब्दो दिक्शब्दः अय-
मस्मात्पूर्वः कालः ॥ प्राग्रामात् । दक्षिणा
ग्रामात् ॥ दक्षिणाहि ग्रामात् ॥

४८८ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥
अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी स्यात् ।
दक्षिणतो ग्रामस्य । दक्षिणात् ग्रामस्य ॥

४८९ एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥ एनब-
न्तेन योगे द्वितीया स्यात् ॥ दक्षिणेन
ग्रामम् ॥

४९० पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यत-
स्याम् ॥ ३२ ॥ पतैर्योगे तृतीया वा
स्यात् पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन पृ-
थग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन, विना
देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन नाना देवद-
त्तात् ।

पृथक् विना नानामिरिति योगविमानो
द्वितीयार्थः । विना वातमित्यादि ॥

४९१ करणे च स्तोत्रकालपकृच्छकतिपय-
स्यासत्त्वचनस्य ॥ ३३ ॥

मद्वयवर्तमानः स्तोत्रादिभ्यस्तुतामा प
 ष्यमी च करणे ॥ स्तोत्रेण मुक्तः स्तोत्रकान्
 मुक्तः । मन्त्रेण मुक्तः मन्त्रान्मन्त्रः । कृच्छ्रेण
 मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्तः कतिपयं मुक्तः कतिप
 यान्मुक्तः ॥

४९२ दूरान्तिकार्थैः पृष्ठधर्मतरस्याम्
 ॥ ३४ ॥ दूरान्तिकार्थैर्वि पृष्ठो प
 ष्यमी च । दूरं प्रामाद् दूरं प्रामस्य ।
 मन्तिकं प्रामाद् । मन्तिकं प्रामस्य ॥

४९३ दूरान्तिकार्थैर्म्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥
 भ्रष्टवचनैर्म्यो दूरान्तिकार्थैर्म्यो द्वितीया
 वातपम्भमावृताये स्तः । दूरं प्रामस्य
 दूरान् प्रामस्य दूरेण प्रामस्य मन्तिकं
 प्रामस्य मन्तिकान् प्रामस्य मन्तिकान्
 प्रामस्य ॥

४९४ सप्तम्यधिकरणं च ॥ ३६ ॥
 अधिकरणे सप्तमी चिन्तितं चानुदूरं
 न्तिकार्थैर्म्यः । इदं मान्ते । स्यादधी पञ्चति
 यन्स्य दूरं । मन्तिके चमस्य ॥

सप्तमीविधानेकस्येन्विपयस्य कर्म
 ष्युपसंख्यानम् । भवतीत्याकरणे ॥

सप्तम्यधिकरणयोगे च सप्तमी वक्तव्या
 साधुर्वचनो मातरि मन्त्रानुः पितरि ॥

अकारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी व
 क्तव्या । अर्थेषु मुञ्जानेषु वृद्धिा माचते ।

अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी
 वक्तव्या । वृद्धिेष्वसौतेषु अन्ता मुञ्जते ॥

अन्तर्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । अन्ते
 ष्वसौतेषु वृद्धिा मुञ्जते । अन्तेष्वसौ
 तेषु वृपञ्जास्तस्मिन् ॥

अनिमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥
 चर्मपि द्वीपिण इन्ति ।

४९५ यस्य च भावेन भावसंज्ञणम्
 ॥ ३७ ॥ यस्य क्रियया क्रियास्तरं कस्यते
 ततः सप्तमा स्यात् ॥ गोषु दुग्धमाणासु
 यतः ॥

४९६ षष्ठी चानादरं ॥ ३८ ॥ अना
 दराधिक्ये भावसंज्ञणं षष्ठासप्तम्यो स्तः ॥
 स्वतः प्राञ्जाशीत् स्वति प्राञ्जाशीत् ॥

४९७ स्वामीश्वरापेपतिदायावसासि
 प्रतिभूमसूतैश्च ॥ ३९ ॥ एतैर्विंसे षष्ठी
 सप्तम्यो स्तः ॥ गवां स्वामी गोषु स्वामी ।
 गवामोश्चरः गोषु ईश्वरः । गवामभिपति
 घोष्वभिपतिः । गवां दयादः गोषु दय-
 यादः । गवां सासो गोषु सासी । गवां
 प्रसूत गोषु प्रसूतः । गवां प्रतिभूः । गोषु
 प्रतिभूः ॥

४९८ आयुक्तकुञ्जानाम् वासेवापाम्
 ॥ ४ ॥ आयुक्तकुञ्जानाम् वासे
 वायां गन्धमाणायां षष्ठासप्तम्यो स्तः ।
 आयुक्तः कर्तव्यस्य आयुक्तः कर्तव्ये ।
 कुञ्जः कर्तव्यस्य कुञ्जः कर्तव्ये ॥

४९९ यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

जातिगुणक्रियाभिः समुद्राद्यादेकदेशस्य पृ-
थक्करणं निर्द्धारणं यतस्ततः पष्ठीसप्तम्यौ
स्तः । मनुष्याणां क्षत्रियः शूद्रतमः, मनुष्येषु
क्षत्रियः शूद्रतमः । गवा कृष्णा जपन्नक्षीरा
गोषु कृष्णा सपन्नक्षीरा । अश्वगानां धा-
घन्तः शीघ्रतमाः, अश्वगेषु घा ॥

५०० पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ अस्मिन्नि-
र्द्धारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी सया-
त् । मातुराः पाटङ्गिपुत्रेभ्यः आह्वयतराः ।

५०१ साधुनिष्पुणाभ्यामर्चायां सप्तम्य-
प्रतेः ॥ ४३ ॥ साधुनिष्पुणाभ्यां यानेऽ
र्चाया गम्यमानाया सप्तमा, नतु प्रतेः प्र-
योगे ॥ मातरि साधुः । पितरि निष्पुणः ॥

* अपत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ साधु-
देवदत्तो मातर प्रति परि ॥

५०२ प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया च
॥ ४४ ॥ आभ्या योगं तृतीया चात्स-
प्तमो ॥ केदेषु प्रसितः, कैशैः प्रसितः ।
केदेषु उत्सुकः, कैशैस्तसुकः ॥

५०३ नक्षत्रे च छिपि ॥ ४५ ॥ लुचन्ता
नक्षत्रशब्दात्तृतीयासप्तम्यो स्तोऽधिकरणे ।
पुष्येण पायसमश्नीयात् । पुष्ये पायसम-
श्नीयात् ।

५०४ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणैवचन-
मात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे
लिङ्गमात्राद्याधिक्ये वचनमात्रे च प्रथमा
स्यात् । उच्चैः नीचैः । स्त्री पुंसश्च नपु-

सकम् । तटः तटी तटम् । श्रेणः । खारो
आढकम् । एकः द्वौ बहवः ॥

५०५ संबोधने च ॥ ४७ ॥ संबोधने
प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

५०६ सामन्त्रितम् ॥ ४८ ॥ संबोधने
या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । हे
राम मा पाहि ॥

५०७ एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥
आमन्त्रितप्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धि-
संज्ञं स्यात् । हे पटो ॥

५०८ पष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ कर्गादिभ्यो
ऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामि-
भावादिस्मरणः शेषः, तत्र षष्ठा स्यात् ॥
राहः पुष्यः ॥

५०९ ज्ञोऽविद्व्यस्य करणे ॥ ५१ ॥
जानातेरहानाधस्य करणे शेषत्वेन विव-
क्षिते षष्ठा स्यात् । सपिषो जानोते । प्रव-
तत इत्यथः ।

५१० अशीर्गर्थदेशां कर्मेणि ॥ ५२ ॥
एतया कर्मणि शेषत्वेन विवाक्षत षष्ठी
स्यात् । मातुरश्च्यति । मातुः स्मरति ।
सपिषो द्यते । सपिष ईष्टे ॥

५११ कृत्वः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥ कृत्वः
कर्माण षष्ठी स्यात्, प्रतियत्ने गम्यमाने ।
पथा इकत्स्योपलुङ्गते ॥

५१२ वजार्थानां भाववचनानामज्वरेः
॥ ५४ ॥ वजार्थानां भाववचनानामज्व-
रेः

रित्विजितावां कर्मणि पठ्ठी स्यात्। बौरस्य
उच्यति रोपः ॥

५१३ अञ्जुरित्वाप्योरिति वक्तव्यम्
बौर उच्यति उच्यते। बौर संतापयति तावः ॥

५१३ आञ्जिपि नावः ॥ ५५ ॥ नाञ्जी-
र्यस्य नायतेः कर्मणि षष्ठी स्यात्। त
पिंयो नायते ॥

५१४ आसिनिमहणनाटकापपिपां हिंसा
याम् ॥ ५६ ॥ हिंसाक्रियाणामयोः षष्ठी
कर्मणि पठ्ठी स्यात्। बौरस्योरञ्जासयति।

५१५ निमहण इति सपातविद्युद्दीतविपर्य
स्तद्वहणम्। बौरस्य निमहास्य। बौरस्य
विहन्ति। बौरस्य प्रदन्ति। बौरस्य प्रणि
हन्ति। बौरस्यान्नाटयति। बौरस्य अथ
यति। अथकस्य विमिष्टि।

५१५ व्यबहृपणोः समर्धयोः ॥ ५७ ॥
समर्धयोः व्यबहृपणोः कर्मणि पठ्ठी स्यात्
शतस्य व्यबहरति। शतस्य पणते ॥

५१६ दिवस्वर्धस्य ॥ ५८ ॥ व्यबहृपणि-
समाप्तार्धस्य बीष्पतेः कर्मणि पठ्ठी स्यात्।
सहस्रस्य बीष्पति ॥

५१७ विमापोपसर्गे ५११ ॥ सोपसर्मस्य त
व्येक्य द्विषः कर्मणि पठ्ठी वा स्यात् ॥
तस्य प्रतिषीक्यति गठ प्रति बोध्यति ॥

५१८ द्वितीया द्राक्षणे ॥ ६० ॥ द्राक्ष-
णक्षिपदि प्रयोगे तत्पथस्य द्विषः कर्मणि
द्वितीया स्यात्। याम्भ्य उच्यतेः समाप्तार्
धस्येयुः (सि० १।६।११) ॥

५१९ प्रेष्यः बोर्धमिपो देवतासमवाणे
॥ ६१ ॥ प्रेष्यः बोर्धमिपो देवतासमवाणे
॥ ६१ ॥ प्रेष्यः बोर्धमिपो देवतासमवाणे ॥

अगतये छागस्य इक्षिवो वपाया मेहः।
प्रेष्य। अगतये छागस्य इक्षिवो वपाया
मेहोऽनुमृति ॥

अक्षिपिः प्रस्थितस्य प्रतिपथां वक्तव्यः।
इन्द्राग्निभ्यां कामं इक्षिपथां मेहः प्रस्थित
प्रेष्य ॥

५२० वस्तुर्धर्म्ये बहुल उच्यति ॥ ६२ ॥
उच्यति विपद्ये वस्तुर्धर्म्ये पठ्ठी स्यात्
बहुलम्। पुरुषसुमरकम्भसो दोषा काक-

का दार्ढ्याघाटस्ते वनस्पतीनाम् (वा० सं०
२४।३५)। वनस्पतिभ्यः ॥

अपठ्ठर्म्ये वस्तुर्धर्म्ये वक्तव्या। 'यावत्कर्षेण
पिबति तस्य कवः (सि० सं० २।५) ॥

५२१ यजेदथ करणे ॥ ६३ ॥ यजेः क-
रणे बहुलं पठ्ठी स्यात्। यतस्य यजते।
यूतेन यजते ॥

५२२ कृत्वोर्वमयोगे काष्ठेऽधिकरणे
॥ ६४ ॥ कृत्वोर्वानां प्रयोगे काष्ठेऽधिक
रणे हेये पठ्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वोऽणो
मोक्षम् ॥

५२३ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥ क-
र्तृकर्मणोः कृति कर्मणि षष्ठी स्यात् ॥ होच
रति निवृत्तम्। मवतः शार्पिका। भर्वा
श्रद्धा ॥

५२४ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

उभयोः प्राप्तिर्बन्धनकृति तत्र कर्मण्येव
पठ्यो स्यात् ॥ आश्वर्यो नवां दोहोऽपीन ॥

*अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति
वक्तव्यम् ॥ मेदिना देवदत्तस्य काष्ठानाम् ।

विकीर्या देवदत्तस्य कःस्य ॥

*शेषे विभाषा ॥ विवित्रा हि सूत्रस्य
कृति पाणिनेः पाणिनिना वा ॥ केचिद-
विशेषेण विभाषामिच्छन्ति—शब्दानाम-
नुशासनमाचार्येण आचार्यस्य वा ॥

५२५ क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

वर्तमानकालविहितस्य क्तस्य योगे षष्ठी
स्यात् ॥ राज्ञा मतः । राज्ञो बुद्धः । राज्ञा
पूजितः ॥

*नपुंसके भावे उपसंख्यानम् ॥ छात्रस्य
हसितम् ॥

५२६ अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

अधिकरणवाचिनः क्तस्य योगे षष्ठी
स्यात् ॥ इदमेवमासितम् ॥

५२७ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतुनाम् ६९

अ उ उ क अव्यय निष्ठा खलर्थ तुन इत्येतेषा
योगे षष्ठी न स्यात् ॥ ओदन पन्न
ओदन पन्नमानः । ओदन पन्नानः । ओदनं
वेचिवात् । पविः सोमम् । ददिर्गाः । कर्त्तं
विकीर्णुः ॥

*इणुचोपि प्रयोगे निषेधः ॥ कन्यामल
करिणुः ॥ आशामुषः धाराणसौम् १३
आहुः ॥

* उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥
दास्याः कामुक् । कट्ट कृत्वा ॥

*अव्ययप्रतिषेधे तौसुनृकसुनोरप्रतिषेधः
पुरा सर्वस्वोदेनोगधेशः । पुरा क्रूरस्य

विस्वपो विरश्चिन् (वा०स० ॥२८) ॥ ओदनं

भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । ईपत्करः कटो
भवता । ईपन्वानः सोमो भवता । तुञ्जिति
प्रत्याहारग्रहणम् ' लटः शतृशानच् ३।२।
१२४ इत्यारभ्य आ तुतो १३५ नकारात् ।
तेन शानन् चानश् शतृ तुनामपि प्रतिषेधो
भवति । सोमं पवमान नटमाघ्नानः ।

अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् ॥

*द्विषः शतुर्वा वचनम् ॥ खौर द्विपन् ।

चौरस्य द्विपन् ॥

५२८ अकेनोर्भविष्यदाचर्मण्ययोः ॥७०॥

भविष्यत्यक्तस्य भविष्यदाचर्मण्यार्थेनश्च
योगे षष्ठी न स्यात् । कर्त्तं कारको व्रजति।
ग्रामं गमी । शतं दायी ॥

५२९ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कृत्याना योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यात् ॥
भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः
कर्तव्यः ॥

*उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ कष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन
नेतव्या प्राममजा देवदत्तेन ॥

५३० तुल्यार्थस्तुकोपवाभ्यां तृतीयाऽन्य-
तरस्याम् ॥ ७२ ॥ तुल्यार्थेभ्यो तृतीया

वा स्यात् । पक्षे पक्षी । तुकोपमाशब्दौ अर्थ-
 यित्वा ॥ तुस्यो देववत्तम् । तुस्यो देववत्त-
 स्य । अङ्गो देववत्तेन सङ्गो देववत्तस्य ॥
 ५३१ चतुर्थी वाञ्छित्यायुष्यमद्रमद्रकुञ्जस
 मुत्सार्पितैः ॥ ७३ ॥ आदिपि रभ्यना
 नापामेठिपंति चतुर्थी स्यात् । कात्पुत्री ॥
 अभायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम् ॥
 आयुष्यं देववत्ताय भूयात् आयुष्यं तैव
 वत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देववत्तस्य
 देववत्ताय वा भूयात् । मद्र देववत्तस्य
 देववत्ताय वा भूयात् । मद्र देववत्तस्य
 देववत्ताय वा भूयात् । कुञ्जं देववत्तस्य
 देववत्ताय । निरायय देववत्ताय विरानयं
 देववत्तस्य । सुखं देववत्तस्य सुखं देव-
 वत्ताय । यं देववत्तस्य यं देववत्ताय ।
 मर्यां देववत्तस्य । मर्यामं देववत्ताय
 मर्यामं देववत्तस्य ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

५३२ शिुरेकवचनम् ॥ १ ॥ शिग्वर्षः
 अमाहाय एकवत्तस्यात् । पञ्च एवमः अमा
 हायाः पञ्चवृत्तौ ॥
 ५३३ इन्द्रश्च माणित्पैसेनाज्ञानाम् ॥२॥
 यथा इन्द्र एकवत्तस्यात् । माणित्पादम् ।
 माणित्पैसेनाज्ञानम् । यपि काश्वापोऽम् ।
 माणित्पैसेनाज्ञानम् एव इन्द्र इति

पठमाहीनामिनरेनरयोग एव वृत्तमुवासी
 नामुमपद्येति ॥

५३४ अनुवावे परगानाम् ॥ ३ ॥
 परगानां इन्द्र एकवत्तस्यात् अनुवावे गम्-
 माते ।

स्वेपोऽङ्गि इति वक्तव्यम् ।

इवगारककलाभाम् । एवगारककलाभाम् ॥
 ५३५ अङ्घ्र्युक्त्तुरनर्पुसकम् ॥ ४ ॥
 यमुर्षेवचिहितो वाः कृत्स्नप्राञ्जिनामन
 पुंभक्तिसिक्तानां इन्द्र एकवत्तस्यात् । अर्क-
 श्चमेघम् ॥

५३६ सप्ययन्तोऽपिप्रकृष्टास्यानाम् ॥५॥
 सप्ययन्तैः प्रत्यासन्ना भाक्या येषां येषां
 इन्द्र एकवत्तस्यात् ॥ पञ्चकमपञ्चम् ॥

५३७ भातिरपादिनाम् ॥ ६ ॥ भाति-
 वाचिना इन्द्र एकवत्तस्यात् । भापितो
 यज्ञयित्वा ॥ भातप्रापृक्ति ॥

५३८ विशिष्टकिञ्चो नदीदेशोऽप्यापाः ॥७॥
 सिद्धकिञ्चानां नदीवाचिनां देववाचिनां च
 प्राप्तवर्जितानां इन्द्र एकवत्तस्यात् । नदीवत्त-
 एवाचनी च नदीवत्तवत्ति । गङ्गा च योऽप्यत्र
 गङ्गाशोभम् । कुटवत्त कुटवत्तं च कुट
 कुटवत्तम् । कुटकुटवत्तम् ॥

५३९ सुद्रसन्तवः ॥ ८ ॥ सुद्रसन्तवः
 शिना इन्द्र एकवत्तस्यात् ॥ सूकाकिञ्चम् ।
 या न कुडात्सुद्र इत्यत्रः ॥

१४ येषां च विरोधः प्राप्तिः ॥९॥
 येषां शारवतिको विरोधस्तथाचिना इन्द्र
 एकवत्तस्यात् ॥ मार्जारपूषिकम् ॥

५४१ शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥
 पात्रादबहिष्कृतानां शूद्राणां द्वन्द्व एक
 क्तस्यात् । तक्षायस्कारम् ॥ बहिष्कृतानां
 तु चाण्डालमृतपाः ॥
 ५४२ गवाश्वमभृतीनि च ॥ ११ ॥
 गवाश्वमभृतीनि कृतैकवद्वाधानि साधूनि ॥
 गवाश्वम् ॥
 ५४३ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जन
 पशुशकुन्यश्ववदन्पूर्वापराधरोत्तगणाम् ॥
 १२ ॥ पतेषां द्वन्द्व एकवत्स्याद्वा । पृथ-
 न्यप्रोधम् । पृथन्यप्रोधाः । रुक्पृथतम् । रुक्-
 पृथताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहि
 यवम्, व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते
 गोमहिषम्, गोमहिषाः । तित्तिरिक्पिञ्ज-
 लम् । तित्तिरिक्पिञ्जलाः । अश्ववदवम् ।
 अश्ववदवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरैः । अघरो
 सत्म् । अघरोत्तरे ॥
 * फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिभुद्रजन्तु
 धान्यतृणानां बहुमकृतिर्द्वन्द्व एकवत्स्यात्,
 न द्विमकृतिः ॥ चरामलके । रथि काश्वा
 रोही । पृथन्यप्रोधौ । रुक्पृथतौ । हसचक्रवाकौ
 यूकालिक्षे । व्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥
 ५४४ विमतिपिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥
 विरुद्धार्थानामद्रव्यवचनानां द्वन्द्व एकवद्वा
 स्यात् । शोतोष्णे । शोतोष्णम् ॥
 ५४५ न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥
 एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसो ॥
 ५४६ अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न
 स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ॥
 ५४७ विभाषा समीपे ॥ १६ ॥
 अधिकरणैतावत्त्वे सामीप्ये द्वन्द्व एक-
 वद्वा स्यात् ॥ उपदशाः दन्तोष्ठाः । उपदशं
 दन्तोष्ठम् ॥
 ५४८ स नपुंसकम् ॥ १७ ॥ यस्याय
 नैकवद्वावो विहितः स नपुंसकलिङ्गः स्यात्
 द्विगुर्द्वन्द्वश्च ॥ पञ्चगवम् । दशगवम् ।
 पाणिपादम् ॥
 ५४९ अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥ अव्ययीभा-
 वश्च नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिहरि ॥
 ५५० तत्पुरुषोऽन्यकर्मधारयः ॥ १९ ॥
 अधिकारोयम् । नपुंसमासं कर्मधारयं च
 वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गः
 स्यात् । प्रोक्षणसेनम् ।
 ५५१ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥
 संज्ञायां कन्थान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गः
 स्यात् । सा चैतकन्था उशीनरेषु भवति ।
 सौशमिकन्थम् ॥
 ५५२ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासा-
 याम् ॥ २१ ॥ उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च
 तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गः स्यात्, उपज्ञाय
 मानोपक्रम्यमाणयोरादेराचिख्यासाया न
 म्यमानायाम् । पाणिशुपण्डं व्याकरणम् ।
 नन्दोयकमाणि मानानि ॥
 ५५३ छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥ छायान्त
 स्तत्पुरुषो नपुंसकः स्यात्पूर्वपदाद्येवाहुल्ये ।
 रञ्जुच्छायम् ॥

५५४ समा राजामनुप्यपूर्वा ॥ २३ ॥

समात्स्तत्पुरुषो नपुंसककिङ्कः स्वात् मा
 खेत्तना राप्रपूर्वा ममनुप्यपूर्वा वा भवति
 * पर्यायवचनस्यवेत्येते ।

इत्तमम् ईत्तर समम् ॥

ममनुप्यशब्दो ङिङ्गुपेज रक्षःपिशाचादि
 श्वैव वर्तते । रक्षःसमम् पिशाचसमम् ॥

५५५ अशामा च ॥ २४ ॥ सङ्गतार्था
 या समा तद्वन्तस्तपुरुषो नपुंसककिङ्कः
 स्यात् । स्त्रीसमम् ॥

५५६ विभाषा सेनासुराच्छायाश्राकानि
 क्षानाम् ॥ २५ ॥ एतद्वन्तस्तपुरुषो न
 पुंसककिङ्को वा स्यात् । आद्यणसेनम्
 आद्यणसेना । यवसुरम् यवसुरा । कुम्भ
 क्षासम् कुम्भक्षा । गोशाकम् गोशाका ।
 श्वनिरम् श्वनिशा ॥

५५७ परवसिष्ठं हृदयत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥
 इद्वस्य तपुरुषस्य च परस्य पतिङ्गं तत्र
 वति । कुम्भमपूर्वादिमै मयूतैकुम्भुदादिभ्यो
 अर्धे पिप्यस्या अर्धगिप्यको ॥

* द्विगुणाप्रापन्नासंपूर्वगाविसमासेषु
 प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चसु कपाठेषु
 संस्कृताः पञ्चकपाठाः । प्राणजोचिकः
 मापलजोचिकः । अर्धकुमार्मै अर्धकुमा
 रि । निष्कान्तः श्रीराम्याः निष्कौशाम्बिः

५५८ पूर्ववदम्बवद्वी ॥ २७ ॥ परव

वद्वयोः पूर्ववदिति मवति । परवदवो
 मवत्वद्वयान् ॥

५५९ हेमन्तशिबिराबहोरात्रे च षड्-
 न्वसि । २८ ॥ हेमन्तशिबिरो महो-
 रात्रे इत्येवबोद्धव्यं षड्पूर्ववदिति मवति ॥

हेमन्तशिबिराहृतुर्ना प्रीप्सामि (हे० सं०
 २।३।२) ॥ महोरात्रे इत्वं इमाः (अ० वे० १२।३।५)

५६० रात्राद्वाद्याः पुंसि ॥ २९ ॥
 रात्र महवद् इत्येते पुंसि माप्यन्ते ।
 द्विरात्रः पूर्वाङ्गः व्यङ्गः ॥

* अनुवाकादया पुंसति वक्तव्यम् ।
 अनुवाकः ॥ अयुवाचः ॥

५६१ अपयं नपुंसकम् ॥ ३० ॥ तत्पु
 ष्योऽपयस्यो नपुंसककिङ्कः स्यात् । अप
 यमिदम् ॥

* पुष्यसुदिनाभ्यापहः क्लीबतेष्यते ।
 पुष्याक्षम् सुदिनाक्षम् ॥

* पयः सक्र्याप्यवादेः क्लीबतेष्यते ।
 विपयम् । विपयम् ॥
 * क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते । सुपु
 ष्यति ॥

* अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः क्षियामिहः ।
 पञ्चद्वी ॥

* भावन्तः क्षियामिहः ॥ पञ्चकट्वम् पञ्च
 कट्वी ।

* अनो नकोपञ्च वा च द्विगुः क्षियाम् ॥
 पञ्चकट्वम् पञ्चकट्वी ।

*पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
पञ्चपात्रम् ॥

५६२ अर्द्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥ अर्द्ध-
चौदशः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्द्ध-
चम् अर्द्धर्चः ।

५६३ इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ
॥३२॥ इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादि-

विमक्तौ ॥ किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य
कार्यान्तरविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः ॥

आभ्या छात्राभ्या रात्रिरधीता अथो आ-
भ्यामहरप्यधीतम् ॥ अशादेशवचन साकच्-

कार्यम् इमकाभ्या छात्राभ्या रात्रिरधीता
अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ॥

५६४ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥
एतदोऽन्वादेशविषयस्याशादेशो भवति अ-

नुदात्ततसो. परत. । तौ चापि प्रतस्ताव-
नुदात्तौ स्त. । एतस्मिन्नामे सूत्रे वक्ष्याम

अथोभत्र युक्ता अथोमहं । एतस्माच्छात्रा
च्छन्दाऽधीष्व अथो अनौ व्याकरणमप्य-

धीष्व ॥
१६५ द्वितीयादौस्वेनः ॥ ३४ ॥ द्वितीया
दा ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोऽन्वादेशो

एनादेश स्यादनुदात्त. एनम् । एनी ।
एनात् । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

*एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ।
इदं भुषणम् आनय, प्रसालयैनत् परिवर्त-
येत् ॥

५६६ आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥ आर्द्धधा-
तुकविवक्षाया वक्षमाणकार्यम् । अधिका-

रोऽयम् । ष्वक्षत्रियार्प इति शक्यत् ॥
५६७ अदो जग्धिर्ल्यपि किति ॥ ३६ ॥
अदो जग्धिरादेशः स्यात् ल्यपि तादौ

किति च । प्रजग्ध्य ॥ जग्धः जग्धवान् ।
५६८ लुङ्सनोर्षस्त्व ॥ ३७ ॥ लुङि

सनि चादौ घस्त्व स्यात् । अघसत् जिघ-
त्सति ॥

*घस्त्वभावेऽच्युपसंख्यानम् । प्राप्तीति
प्रघञ् ॥

५६९ घनपोश्च ॥ ३८ ॥ घञि अपि
चादौ घस्त्व स्यात् । घासः । प्रघसः ॥

५७० बहुळं छन्दसि ॥ ३९ ॥ छन्दसि
अदौ घस्त्व स्यात् । घस्ता नूनम् (वा०सं०

२१/४३) । लग्धिश्च मे (वा०१/८६) ॥
५७१ लिङ्गन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥ अदौ

घस्त्व वा स्यात्किञ्चित् ॥ जघास । जक्षत् । जक्षुः
आद् आवतु. आदु. ॥

५७२ वेजो वयिः ॥ ४१ ॥ वेजो वधि-
रादेशो वा स्यात्किञ्चित् । उघाय ऊयत्. ऊयुः

वक्षे (ऊवतुः ऊवुः) वधौ ववतुः ववुः ॥
५७३ हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ हनो

वधादेश स्यात्किञ्चिदर्थधातुके ॥ वध्यात् ।
५७४ लुङि च ॥ ४३ ॥ हतो वधादेशो

लुङि आर्द्धधातुके । अवधीत् ।
५७५ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

द्विती कुञ्जि वा वपाद्वैद्याः आत्मनेपदेषु ॥ अथ
विष्टः आहृतः ॥

५७६ इषो गा कुञ्जि ॥ ४५ ॥ इषो
कुञ्जि वाद्वैद्यः स्यात् । अयात् ।

५७७ यौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ यथा
अनाथस्येषो गमिरादेशः स्यात् यो ।
यमवति ॥

• इष्यदिकः ॥ अघिगमवति ।

५७८ सति य ॥ ४७ ॥ मधोपनाथस्येषो
गमिरादेशः स्यात्सति । द्विगमिवति ।

• इष्यदिकः ॥ अघिगमिवति ॥

५७९ इक्ष्व ॥ ४८ ॥ इक्ष्व गमादेशः
स्यात्सति । अघिगमिवति ॥

५८० गाह् लिङ्गि ॥ ४९ ॥ इषी गाह्
स्यात्सति अकाराद् । अघिगमि ॥

५८१ विभावा कुञ्जुकोः ॥ ० ॥ इको
माह् वा एवाह् कुञ्जि लुङ्गि वा ॥ मध्यगीद
अध्वेद मध्यवाप्यत अत्येप्यत ॥

५८२ शी च सप्तर्षेः ॥ ५१ ॥ सप्त
परि अर्षर्षे च शी इको वा गाहादेशः
स्यात् ॥ अघिगमिवति । अध्यापि
यविवति । अध्यापिगम्य अध्यापिवत् ॥

५८३ अस्तोर्षुः ॥ ५२ ॥ अस्तोर्षुः स्या
दाह् वातुके । अमूच मविठा मवित्तवत् ॥

अनुप्रयोग सामर्थ्यादस्तेर्मुंभाहो न । एवा
मास ॥

५८४ श्रुषो वापिः ॥ ५३ ॥ श्रुषो वापि
रादेशः आह्वभातके ॥ अका ॥

५८५ वासिकः स्यात् ॥ ५४ ॥ वा
सिकः स्यात्मादेशः आह्व भातुके ॥ आ
स्यात् ।

• अश्वत्थिदिरयमादेश इष्यते साकृत्साता
अर्षर्षेने प्रतिषेधः । कुर्मनाः संबन्धाः ।
• असतयोश्च प्रतिषेधः । नक्षत्रा रक्षत्रा ।
विक्रमः वपिष्ठः ।

• बहु संज्ञाअन्वसोरिति वक्तव्यम् ।

• मन्त्रवपकगात्रविषयानामिराधर्षम् ।

५८६ वा ङिदि ॥ ५५ ॥ ङिदि वद्विकः
स्यात्सा स्यात् । आह्वस्यो आह्वस्यो ।
आह्वस्य ॥

५८७ अज्ञेर्ष्यवपयोः ॥ ५६ ॥ अज्ञेर्ष्ये
त्ययमादेशः अमयो अज्ञेर्वित्वा । अमप
योवा ॥

• अमपयोः प्रतिषेधे अमप उपसंस्वपानम् ।
समज्या ॥

• मन्त्रादावाह्वभातुके वेप्यते ॥ मन्त्रेता
प्राञ्जिता ॥

५८८ वा यौ ॥ ५७ ॥ यौ परेऽजेर्वीर्वा
स्यात् । प्रथमणः प्राजनः ॥

५८९ ण्यसत्रियापिजितो यूनि लुगणिनोः ५८
ण्यन्तात्सत्रियगोत्रादायोद् अितश्च परयो-
रणिजोर्यनि लुक् स्यात् ॥ कौरव्यः पिता
कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता, श्वा
फल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता, वासिष्ठः
पुत्रः । वैदः पिता, वैदः पुत्रः । तैकायनिः
पिता, तैकायनिः पुत्रः ॥

*अत्राहणगोत्रमात्राद्युपप्रत्ययस्योपसं-
ख्यानम् बौधिः पिता, बौधिः पुत्रः ॥

५९० पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥ पैला
दिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पैलः
पिता, पैलः पुत्रः ॥

५९१ इवः प्राचाम् ॥ ६० ॥ गात्रे य
श्च तवन्नाद्युपप्रत्ययस्य लुक् । पान्नागारिः
पिता, पान्नागारिः पुत्रः ॥

५९२ न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥ तौ
ल्वत्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुक् ॥
तौल्वलि पिता, तौल्वलायनः पुत्रः ॥

५९३ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।
॥ ६२ ॥ तद्राजसक्तस्य बहुषु वर्तमान
स्यात्स्त्रीलिङ्गस्य लुक् तद्राजेन कृतं बहुत्व
चेत् ॥ अद्गा. पद्गाः कलिद्गाः ॥ स्त्रिया तु न
लुक्-आद्गघ. वाद्गघ. ॥

५९४ यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥
यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु
वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुक् गोत्रप्रत्य
येन कृतं बहुत्व चेत् ॥ यस्काः ॥

५९५ यज्जोश्च । ६४ । यजोऽजश्च
गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलि-
ङ्गस्य लुक् ॥ गर्गाः, वत्साः, विदाः, उर्वाः ॥

*यवादीनामेकस्य द्वेयार्वा तत्पुरुषे षष्ठ्य
उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य कुलम् गार्ग्य-
कुलम् गर्गकुल वा । गार्ग्ययोः कुलम्
गार्ग्यकुलम्, गर्गकुल वा ॥ वैदस्य कुलम्-
वैदकुलम्, विदकुलं ला ॥

५९६ अत्रिभृगुकुत्सत्रसिष्टगोतमाङ्गिरो-
भ्यश्च ॥ ६५ ॥ एभ्यः परस्य गोत्रप्रत्य-
यस्य बहुषु लुग भवति । अत्रयः, भृगवः,
कुत्साः, वासिष्ठाः, गोतमाः, अङ्गिरसः ॥

५९७ बह्वश्च इवः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥
बह्वश्चो य इत् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च
तस्य बहुषु लुक् स्यात् । पन्नागराः मन्य
शेषणाः । युधिष्ठिरा. अर्जुनाः ॥

५९८ न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥
गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुक् न
स्यात् । गोपवनाः ।

५९९ तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे ॥ ६८ ॥
तिकदिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्र-
प्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात्, तैकायनाश्च
कैतवायनाश्च तिककितवाः ।

६०० उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥
उपकादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु
वा लुक् स्यात् ॥ द्वंद्वे चाद्वंद्वे च । उपक
लमकाः । उपकाः । औपकायना. । लमकाः ।
लामकायना. ॥

६०१ आगस्त्यकौण्डिन्यपोरगस्तिहृषि-
नम् ॥ ७ ॥ आगस्त्यकौण्डिन्यपोरयो
यमस्त्य बह्वु सुहृ, परिशिष्टस्य च प्रकृति-
मागस्य पद्यासंख्यमगस्ति हृषिजनक इ
त्येतावादेशौ स्तः ॥ अगस्त्यः कृण्वन्नाः ॥

६०२ सुपो बाह्वृषाविपदिकयो ॥ ७१ ॥
एतयोरक्यस्य सुपो सुहृ स्यात् । पुत्रो
पति । राजपुत्रः ॥

६०३ अविप्रभृतिभ्यः डपः ॥ ७२ ॥
अवाविभ्यः परस्य शपो सुहृ । अति
इति ॥

६०४ बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥ छन्दसि
शपो बहुलं सुहृ स्यात् । बृषं इति (श्र०
८।८१।३) । अहिः श्वते (श्र० सं० १।३२।५) ।
बाष्पं नो देवाः (श्र० सं० २।२१।१) ॥

६०५ यज्ञोऽपि च ॥ ७४ ॥ यज्ञोऽपि
प्रत्यये सुहृ ॥ अकारेण तं किनापि क्वचित्
लोभुषः । सवीचसः । काकपीति । वा
बहीति ॥

६०६ श्रुहोस्वादिभ्यः श्रुः ॥ ७५ ॥
श्रुहोस्वादिभ्यः शपः श्रुः स्यात् ॥ श्रुहोति ॥
६०७ बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥ छन्दसि
बहुलं शपो श्रुः स्यात् ॥ इति मियाजि
(श्र० सं० ४।८।३) पूर्णो विचष्टि (श्र० सं० ७।
१।११) ॥

६०८ मातिस्यापुपाभूम्यः सिषा पर
स्यैपदेयु ७७ ॥ पञ्चः सिषो सुहृ परस्यै

पदेयु । अगात् । अस्यात् । अवात् । अभात् ।
अपात् । अभूत् ॥

७ मापोर्ब्रह्मणे इण्पिबत्योर्ब्रह्मणम् ॥
इह मामूत् मयासीन्नटः । मयासीन्नटः ॥

६०९ विमावा प्राघेद्व्याञ्छासः ॥ ७८ ॥
पञ्चः सिषो सुहृ परस्यैपदेयु । अगात्
अभासीत् । अभात् । अभासीत् । अगात्
अभासीत् । अञ्छात् अञ्छासीत् । अञ्छात्
अञ्छासीत् ॥

६१० तनादिभ्यस्त्वयासोः ॥ ७९ ॥
तनादिभ्यः परस्य सिषो वा सुहृ स्यात्-
यासोः परस्योः । अतत अतनिष्ठ । अतयाः
अतनिष्ठाः ॥

६११ मन्त्रे पसहरणश्चूदहादृष् कृगमि
अनिभ्यां सेः ॥ ८० ॥ पञ्च परस्य
केर्बुहृ । अङ्गुलीमहत् (श्र० सं० १।८२।२)
माहर्निचस्य तम् । प्रमृक् मर्त्यस्य (श्र०
सं० १।२८।३) । सुतनो विन भावः ॥ महपं
स्तमा चर्क (श्र० सं० १।१०८।१) । आ प्रा
घावापुधिषो मत्तरिहम् (यहृ० ७। ४२) ।
एतन्नर्क (एतन्नर्कः ७० ६।१२) अङ्गुलीमहत्
१।३३।१५) । अगम् (श्र० १।१२२७) मन्त्र
महपं भाङ्गवस्याप्युफमङ्गम् । अतत वा
अस्य इत्ताः ॥

६१२ आमा ॥ ८१ ॥ आमा परस्य
केर्बुहृ स्यात् । इति क्वते ॥

६१३ अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥ अव्य-
यात्परस्यापः सुपश्च लुक् ॥ तत्र शाला-
याम् । यत्र । कृत्वा ।

६१४ नाव्ययीभावादतोन्त्वपञ्चम्याः
॥ ८३ ॥ अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न
लुक् तस्य पञ्चमीं विलाऽप्रादेशः ॥ उप-
कुम्भम् ॥

६१५ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥
अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुल-
ममात्रः स्यात् । उपकुम्भेन उपकुम्भम् ।
उपकुम्भम् उपकुम्भे ॥

*सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवे-
भ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । सुमद्रम्
उन्मत्तगङ्गम् । एकविंशतिभारद्वाजम् ।
बहुलध्वचनात्सिद्धम् ।

६१६ लुटः प्रथमस्य द्वारौरसः ॥ ८५ ॥
लुटः प्रथमपुरुषस्य द्वारौरसः इत्येते
आदेशाः स्युः । भविता भवितारौ भवि-
तारः । पधिता पधितारौ पधितारः ।

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
समाप्तश्च द्वितीयाध्यायः ॥

इति श्री समस्तमहीमण्डलमद्वितरण
राणावतान्वधायसमुद्रसमुद्रभूतकामधेन्वा
सवार्द-जथपुरनगराधीशमहाराजाधिराज
सवार्दरामसिंहसहधर्मिणा रूपकुमारीदे-
व्याकारितायामापुरत्वातुर्वैदिकश्रीराजकु-
मारतनयजानकीलालधिरचिताया राणा-
वतीयपाणिनीयसूत्रवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः
समाप्तः ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

६१७ प्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकारोऽयम्
भा पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः । यानित उदुर्ध्व
मनुकमिष्यामस्ते प्रत्ययसंज्ञकाः स्युः ॥

६१८ परश्च ॥ २ ॥ अयमप्यधिकारः ।
प्रत्ययसंज्ञकः पर एव स्यात् ॥ कर्तव्यम् ॥

६१९ आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ अयमप्य-
धिकारः आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्यय
संज्ञकः ॥ कर्तव्यम् ॥

६२० अनुदात्तौ सुप्यितौ ॥ ४ ॥ सुपः
पितश्च प्रत्ययाः अनुदात्ताः स्युः ॥ द्वेषी
द्वेषदः । पवति पठति ॥

६२१ गुप्तिजकिद्भ्याः सन् ॥ ५ ॥
एभ्यः सन् ॥ जुगुप्सते तितिक्षते चिकि-
त्सति ॥

*निन्दा क्षमा व्याधिप्रतीकारेषु सन्नि-
ष्यते ॥ अन्यत्र यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति
गोपायति । तेजयति । संकेतयति ॥

६२२ मान्वधदानक्षान्भ्यो दीर्घश्चा-
भ्यासस्य ॥ ६ ॥ एभ्यः सन्त्यात्, अभ्या-
सस्य (वेकारस्य) दीर्घश्च ॥ मीमांसते ।
धीमत्सते । धीदासते । शीशाशते ।

*मानेर्जिज्ञासायाम् ॥

*वधैर्वैरूप्ये ॥

*दानेराजवे ॥

अशानेनिश्चाने ॥ मन्वन् मानयति । वाय
यति । वानयति । निशानयते ॥
६२३ पातोः कर्मणः सभानकर्तृकादि
श्यापां वा ॥ ७ ॥ इपिकर्म यो घातु
रिपिश्चैव समात्र क्व कस्तस्मादिच्छायाभ्यर्थे
वा संस्थात् । कर्त्तृमिच्छति । विधीयति ॥
अशासद्वायाभ्युप संस्थानम् ॥ पिपतिपति
कृष्म् ।

अशशासन्नन्तस्वतिपेपो वक्तव्यः ॥
विधीयितुमिच्छति ॥

६२४ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

इपिकर्मण पपित्तुः संबन्धिनः सुवन्ता
दिच्छावाभ्यर्थे वा क्यच् स्यात् ॥ आत्मनः
पुत्रमिच्छति पुत्रोपति ॥

अक्यधि भान्ताभ्ययमतिपेपो वक्तव्यः ॥
हमिच्छति । हचोत्तिच्छति ॥

अह्मदसि परेश्चायामिति वक्तव्यम् ॥
मात्वा वृका मयापवौ विनश् ॥ (पठ० ४।३४)

६२५ काम्यश्च ॥ ९ ॥ पूर्वोविपद्यै
काम्यश्च स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति =
पुत्रकाम्यति ॥

६२६ अपमानादाचारे । १० ॥ अस्मा
नात्कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्
स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति कर्मणम् ॥

अधिकरणाद्येति वक्तव्यम् ।

मासापीपति कृत्वाम् ॥

६२७ कर्तुः क्यच् सन्नोपपद्य ॥ ११ ॥

अपमानात्कर्तुः सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्

अकारस्य च छोपः । अन्वावपशिष्टः
सन्नोपः ॥ तद्वमाधिपि क्यच् मपत्येच । १२५
इवाचरति काकः स्येनापते ॥ शोभायते
मन्सरायते ॥

सन्नोपविभाषि घामहर्णं संबध्यते । अ
वशिष्टविभाषाभ्ययनात्क विधिस्थम् ॥
पयापते पयस्यते ॥

अपारेऽवगारमक्रीवहोहेभ्यः किम्वा
वक्तव्यः । अगारमते अगारमापते ।
होवते । ह्रीवायने । होवते । होवायते ॥
असर्षभतिपदिकेभ्य इत्येके । मन्व इवा
चरति मन्वति । मन्वायते ॥

६२८ सूशादिभ्यो भुक्पथेर्लोपश्च इच्छ
॥ १२ ॥ भूमगतज्ञावविषयेभ्यो भूशा
दिभ्योऽच्च्पत्तेभ्यो भक्तपर्यं त्यक्त्वाश्च
न्तानां ओपश्च । भूमयो भूशो मचति
भूशायते ।

६२९ कोहितादिवाच्यः क्यच् ॥ १३ ॥
कोहितादिभ्यो वाच्येभ्यश्च मन्वपर्यं क्यच्
स्यात् । कोहितायति । कोहितायते । पर
पदाश्च त । परपदायते ॥

१३० कृष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥ कृष्टर्ष्यं
न्तात्कृष्टश्यावुत्तादे त्यक्त्वा स्यात् ॥ कृष्टाय
कर्मते कृष्टायते ॥

अस प्र कृष्ट कस्त कृष्ट्वा गइनेभ्यः क्यच्
विकीर्षायामिति वक्तव्यम् । क्यच् पापम् ॥
सन्वायते कृष्टायते कृष्टायते कृष्ट्वायते
गहनायते ॥

६३१ कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरोः
॥ १५ ॥ कर्मण्या रोमन्धतपोभ्या वर्ति-
चरोरर्घयोः कण्ड् स्यात् ॥ रोमन्धं वते
यति रोमन्धायते गौः ॥

*हनुचलने इति वक्तव्यम् । हामा भूत्
कीटो रोमन्ध वर्तयति ॥

*तपसः परस्मैपद च । तपश्चरति तप-
स्यति ॥

६३२ वाप्योष्मभ्यामुद्रपने ॥ १६ ॥
कर्मण्या वाप्योष्मभ्यामुद्रपने कण्ड् स्यात्
वाप्पमुद्रपति वाप्पायते । ऊष्मायते ॥

*फेनाघेति वक्तव्यम् । फेनायते ॥

६३३ शब्दवैरकञ्हाभ्रऋण्वमेधेभ्यः
करणे ॥ १७ ॥ एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थं
कण्ड् स्यात् । शब्द करोति शब्दायते ।
वैरायते । फल्लहायते । भ्रमायते । ऋण्वा
यते । मेघायते ॥

*सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ।
सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ॥

*अटाट्टाशीका कोठा पोठा सोठा कष्टा
श्रहणं कर्तव्यम् । अटायते । अट्टायते ।
शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटा-
यते । कष्टायते ॥

६३४ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

सुखादिभ्य कण्ड् स्यात्कर्तृवेदनायाम् ॥
वेदयितुश्चेत्कर्तृ. सयन्धीनि सुखादीनि
स्युः । सुख वेदयते सुखायते ॥

६३५ नमोऽरविश्चन्द्रः क्यच् ॥ १९ ॥
एभ्यो वा क्यच् करणे ॥

*नमसः पूजायाम् । नमस्यति दैवान् ॥

*वरिवसः परिचर्यायाम् वरिवस्यति
गुरुन् ॥

चित्रङ्गः आश्चर्ये । चित्रीयते ॥

६३६ पुच्छभाण्डचित्राण्णिङ् ॥ २० ॥
एभ्यो णिङ् करणविशेषे ॥

*पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ।
उत्पुच्छयते । विपुच्छयते ॥ परिपुच्छयते ॥

*भाण्डात्समाचयने । सभाण्डयते ॥

*चीवरादर्जने परिधाने च । संचीवर-
यते भिक्षुः ॥

६३७ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्र
हल कल कृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

एभ्यः करणे णिच् । मुण्ड करोति मुण्ड
यति, मिश्रयति, श्लक्ष्णयति, लवणयति ॥

*व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च । एयो व्रत-
यति, शूद्राश्च व्रतयति ॥

*वस्त्रान्समाच्छादने । संवस्त्रयति ॥
हलि गृह्णाति इल्लयति । कलि गृह्णाति कल्ल-
यति ॥

*हृदिकल्पोरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्धा
वप्रतिपेधार्थम् ।

अजहलत् थक्कलत् ॥ कृत गृह्णाति कृतयति
तूस्तानि विहन्ति विस्तूयति ॥

६३८ घातोरैकाचो हठादेः क्रियासम-
भिहारे यद् ॥ २२ ॥ पौनःपुन्ये भूशार्थे

च धीत्ये इकारादेरकारो भक्षोर्यञ् स्थात् ।
 पुनः पुनरतिशयेन पञ्चात् पापच्यते ॥
 अनुषिषुषिमुष्पत्यर्त्यगूर्णोदीनां प्रवृणो
 यञ्चविधावनेकान् इच्छार्थम् । सोऽय
 च्यते संसृज्यते । प्रोसृज्यते । अडाज्यते ।
 अराज्यते । अजाज्यते । प्रोषोन्त्यते । पूरा
 शोमते धृता वाचते एवाञ् च् स्थात् ॥ २१ ॥
 निधानात् ॥
 १३९ नित्यं क्रीडित्ये गतो ॥ २१ ॥
 एत्यर्थात्क्रीडित्य एव च् ॥ कृडितं
 क्रावति च्क्वच्यते ॥
 १४० सुप सद् धर जप जय दइ दञ्
 सृज्यो भावमर्षीयाम् ॥ २५ ॥ एभ्यो
 पात्वर्षोऽर्षीयाञ् स्थात् ॥ गर्हितं कृत्वाति
 प्रोसृज्यते साधयते च्क्वच्यते अज्यत्यति
 अज्यत्यते अज्यत्यते अज्यत्यते निज्यति ॥
 १४१ सत्पाप पाश्च रूपवीणा तुल्यशोक
 सेनाजोम त्वच वर्ण वर्ण चूर्णपुराविम्बो
 गिष् ॥ २१ ॥ एभ्यो चात्सृज्यते ॥
 अन्वयेवेइस्तमानामाधुम् च्क्वच्यः ॥
 सत्यमाचष्टे सत्पापयति अर्षायति वैरा
 पयति ॥
 अवाप्तविमोचने । निपाययति ॥
 अस्मारुद्धेने । कपयति । बाञ्चकोपपायति
 कपकोचयति । तुल्येनानुसृज्यति अनुसृज्य-
 यति । स्रोतैः कपस्रौति कपस्रोक्तयति ।
 सेनवापिपायति जनिपेययति । अमात्य
 सुमादि अनुसृज्यते । त्व च् कृत्वाति त्वच

पति मकारान्तस्त्वचराज्यः । अन्वयेना संन
 कृति संभ्रमयति । अर्षेण कृत्वाति अर्षयति ।
 चूर्णैरच्यते सवति अच्यर्णं कृत्वाति चूर्णादिभ्यः
 स्वार्ये चोः पति । स्वामाचिकत्वाद्दर्शानि
 यावत्य अथाचं प्रत्ययार्था निर्विस्पन्दे ॥
 १४२ हेतुमाति च् ॥ २६ ॥ प्रयोक्त्रे
 चापादे प्रेयमादी वाच्ये चातोर्विष् स्थात्
 कटं कारयति ॥
 तत्करोतीत्युपरमंस्थानं सूत्रमत्याचर्यम् ॥
 सूत्रं करोति सूत्रयति ॥
 अभाङ्गानात्कृतस्तदाचष्ट इति जिष्
 कृत्वात् प्रकृतिनस्यापतिः प्रकृतिवच
 कारकम् कसच्यमाचष्टे कसं चातयति ॥
 अभाङ्गोपम काकात्यन्तसंपोमे मर्या-
 दायाम् । माराविधिकेवासमाचष्टे वाचि
 चिक्वासपति ॥
 अवित्रीकरणे प्रापि । अज्यतिव्याः प्र
 सिपता मादिभ्यस्तां चूर्णोद्गावत् संजाचयते
 चूर्णमुद्गावमयति ॥
 अनस्रप्रयोगे द्वि । पुष्ययोगं जानाति
 पुष्येण चोच्यति ॥
 १४३ कण्ठ्याविम्बो यक् ॥ २७ ॥
 एभ्यो यक् स्थात् ॥ कण्ठ्यादि कण्ठ्यते ॥
 २४४ सुवृष्पविष्पिष्पिणीषु निष्प श्वाय
 ॥ २८ ॥ एभ्यः श्वायः प्रत्ययस्यात्स्वार्ये ॥
 गोपाचति सुवाचति चिष्वाचति पयापति।
 पयापति ॥
 १४५ ऋतेरीयक् ॥ २९ ॥ ऋतिः सीत्रो

करोत्, विवां कुस्तात् विवांकुस्तात्
विवांकुर्वात् ॥ वसे वैत् ॥ विवात् । वि
वात् ॥ विवात् ॥

६५८ अम्पुस्तादयां प्रजनयां विक्रपां
मयामकः पाशयो किये द्विशामकभित्ति
छन्वसि ॥ ४२ ॥ एते निपात्यन्ते छन्वसि ॥
अम्पुस्तःश्यामकः । अम्पुवसीयत् इति
मापायाम् ॥

प्रजनमायकः । प्राजीजनविति मापायाम् ।
विक्रपामाकः । मवीपीवितिमापायाम् ॥
मयामकः । मरीच्यत् इति मापायाम् ॥
पाशयाकियात् । पाश्यादिति मापायाम् ॥
विवाप्रकम् । अवैदिवुरिति मापायाम् ॥

६५९ ष्टि लुकि ॥ ४३ ॥ पातोऽष्टिः
त्वाङ्कुकि । मषिष्ट ।

६६० ष्टेः सिष् ॥ ४४ ॥ ष्टेः सिष्
स्यात् मकार्षीत् ॥

अस्तृश सूष कृप हृप हृपा ष्टेः सिष्वा
वाप्यः ॥ अस्मासीत् । अस्वासीत् ।
अस्तृशत् । अस्मासीत् । अस्वासीत् । अस्तृशत् ।
अस्मासीत् । अस्वासीत् । अस्तृशत् । अस्तृशत् ।
अस्मासीत् । अस्वासीत् । अस्तृशत् । अस्तृशत् ।
अस्मासीत् । अस्वासीत् ॥

६६१ छत् इगुपधादनिटः कसः ॥ ४५ ॥
इगुपपीयः शकन् कसत्यादितिः ष्टेः कसा
श्याः स्यात् ॥ (अतिष्ठत्) ।

६६२ सिष्प आङ्किन्त ॥ ४६ ॥

द्विजयेराङ्किन्तौ एव कसा माप्यः । अस्ति
इत् कस्यो विवदसः ।

६६३ न हृषा ॥ ४७ ॥ इरोरप्येः
कसो म ॥ वरशत् । मद्रासीत् ।

६ ४ मिभिद्रुल्यन्वः कर्त्तरि षत् ॥ ४८ ॥
पम्यः कर्त्तरि ष्टेः षत् स्यात् । अथी
करत् । अशिथियत् । अदुष्टुषत् । अस्तुषुषत् ।
अकृषपसंस्थानम् ॥ अषकनत् । अिष्
अथीकनत् ।

६६५ विमाया षेद् इम्योः ॥ ४९ ॥
मान्यां कर्त्तरि षा ॥ मरयत् । मयात्
मयासीत् । अशिथियत् । अम्भत् ।
अम्भसीत् ।

६६६ गुपेच्छन्दसि ॥ ५० ॥ गुपेच्छे
श्चत् वा ॥ इमाङो मित्राचक्षणी शुभानश्च
गुपतम् । नगीतम् अगोविष्टम् । अगोपा
विष्टमितिहा ।

६६७ नोनपतिष्मनपत्येऽपत्यैयति
भ्यः ॥ ५१ ॥ एतपत्येऽपत्येऽपत्यैयति
कामयुगयीः (अ० ॥ ५३ ॥) नौमिषत् इति
मापायाम् ॥ मा त्वाङ्किन्तवसीत् । (अ०
१ ॥ १२२ ॥) अदिच्छत् इति मापायाम् ।
कामयैवयाः । ऐच्छित् इति मापायाम् ।
मैतमवयीत् वादिषत् इति मापायाम् ॥

६६८ अस्य वै वाकस्यपतिभ्योऽस्त ॥ ५२ ॥
पन्वरच्छेरेत् । पन्वस्यत् । अथीच्छत् ।
नाक्यत् ॥

६६९ लिपि-सिचि-ह्रश्च ॥ ५३ ॥
पभ्यश्च्लेरड् । अलिपत् । असिचत् ।
अहत् ।

६७० आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥
लिपे. सिचिः ह्रयतेश्च च्लेरड् वात्मनेपदेषु
परतः । अलिपत् । अलिप्त । असिचत् ।
असिक्त । अहत् । अह्रास्त ।

६७१ पुपादिद्युताचलृदितः परस्मैपदेषु
॥ ५५ ॥ श्यन्चिकरणपुपाद्येद्वयुंताः लृ-
दितश्च परस्य च्लेरड् परस्मैपदेषु ॥ अपु-
पत् । अद्युत् । अगमत् ॥

६७२ सर्तिशास्त्वितिभ्यश्च ॥ ५६ ॥
पभ्यश्च्लेरड् । असरत् । अशिपत् ।
आरत् ॥

६७३ इरितो वा ॥ ५७ ॥ इरितो धाताः
परस्य च्लेरड् वा परस्मैपदेषु । अभिदत् ॥

६७४ जृस्तम्भ्रुचुम्लुचुग्रचुग्लुचुग्लुञ्चु
दिवभ्यश्च ॥ ५८ ॥ पभ्यश्च्लेरड् वा ।
अज्रत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् ।
अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लो-
चीत् । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । अग्लुचत् ।
अग्लोचीत् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् ।
अभवत् । अश्वयीत् । अशिश्वयत् ॥

६७५ कृमृहृ सहिभ्यश्चलृन्दसि ॥ ५९ ॥
पभ्यश्च्लेरड् लृन्दसि । शकलाङ्ग एकोऽ-
करत् । अधोऽमरत् । अवरदर्धान् । पर्वत-
मासहत् । लोके तु अकार्षीत्, अमृत, अदा-
रीत्, असृशत् ॥

६७६ चिण्ते पदः ॥ ६० ॥ पदश्च्ले
श्चिण् तशब्दे परे । उदपादि ।

६७७ दीपजनबुधपूितायिप्यायिभ्यो-
ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥ पदश्च्लेश्चिण्
वा ते परे । अदीपि अदीपिष्ट । अजनि
अजनिष्ट । अयोधि अयुद्ध । अपूरि अपू-
रिष्ट । अतायि अतायिष्ट । अज्यायि
अज्यायिष्ट ।

६७८ अचः कर्मकर्तरि ॥ ६२ ॥
अजन्ताद्घातोः परस्य च्लेश्चिण् ते परे
कर्मकर्तरि । अकारि कटः स्वयमेव ।
पक्षे—अकृत कटः स्वयमेव ।

६७९ दुहश्च ॥ ६३ ॥ दुहः परस्य
च्लेश्चिण् वा कर्मकर्तरि । अदोहि गौः
स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव ।

६८० न रुधः ॥ ६४ ॥ अरुमाच् च्लेश्चिण्
न कर्मकर्तरि । अन्ववारुद्द गौः स्वयमेव ।

६८१ तपोऽनुतापेच ॥ ६५ ॥ अरुमात्प-
रस्य च्लेश्चिण् न कर्मकर्तर्यनुतापे च ॥
अतप्य तपः । अन्वतप्य तापेन ।

६८२ चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥
धातो. परस्य च्लेश्चिण् स्यात् भावे
कर्मणि च ते परे । अशायि भवता ।
अकारि कटो देवदत्तेन ।

६८३ सार्धधातुके यक् ॥ ६७ ॥ माच
कर्मवाचनि सार्धधातुके धातोर्यक् स्यात् ॥
शय्यते भवता । भूयते बभूवे । क्रियते कटः ।

६८४ कर्तरि शप् ॥ ६८ ॥ कट् वा

चिनि सावपातुके घन्तोः शप स्यात् ।
 मर्षति ।
 ६८५ विधादिभ्यः झन् ॥ ६९ ॥
 कर्त्तृधाचिनि सावपातुके विधादिभ्यः
 झन् स्यात् । षीभ्यति ॥
 ६८६ वा आघम्भाश्चञ्चमुक्कुमुक्कुमृति
 मुदिङपः ॥ ७० ॥ पम्भः झन् वा ।
 आम्भते । आम्भते । म्भाभ्यते । म्भ्यभ्यते ।
 काम्भति । कामति । त्रस्वति । त्रसति ।
 भुरपति । भुरति । ङपति । ङपति ॥
 ६७ यमोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥
 अनुपसर्गाघसः झन् वा ॥ पस्यति पसति ॥
 ६८८ सैयसङ्घ ॥ ७२ ॥ संप्रबाध
 सेर्वा झन् । संप्रपति । संप्रघति ॥
 ६८९ स्वादिभ्यः झु ॥ ७३ ॥ स्वा
 दिभ्यः श्वाः स्यात् । शपोपवाहः ॥ ध्रुनोति
 ध्रुवते ॥
 ६९० ध्रुः श्वाः ॥ ७४ ॥ ध्रुवाः श्वाः स्यात्
 ध्रुवत् प्रत्ययः ॥ श्रुनोति ॥
 ६९१ असोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥ अस्मात्
 अस्मात्कृत्वा स्यात् शपोपवाहः ॥ अ
 श्रुनोति अश्रुति ॥
 ६९२ तनुकरणे तसः ॥ ७६ ॥ अस्मात्
 कृत्वा स्यात्तनुकरणे । शपोपवाहः ।
 तनुनोति तनुम्, तनुति ॥
 ६९३ तुदादिभ्यः सः ॥ ७७ ॥ तुदा

दिभ्यः श्वाः स्यात् । शपोपवाहः ॥ ध्रुनोति
 ध्रुवते ॥
 ६९४ रुधादिभ्यः झम् ॥ ७८ ॥ रुधा
 दिभ्यः झम् । शपोपवाहः ॥ रुधति रुधते
 ६९५ तनादिङ्ङभ्यः ङः ॥ ७९ ॥ पम्भ
 ङप्रत्ययः स्यात् । शपोपवाहः । तनुति ।
 कपोति ॥
 ६९६ पिन्नि कुण्योर च ॥ ८० ॥
 मलयोरकारोन्तादेशः ङप्रत्ययश्च क्व
 विपद्ये ॥ पिनोति कुजोति ॥
 ६९७ कृषादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥ पम्भः
 श्ना स्यात् । शपोपवाहः । शीषति ॥
 ६९८ स्तम्भस्तम्भस्त्म्भस्त्म्भस्त्म्भः
 स्तुङ्घ ॥ ८२ ॥ पम्भः श्नुः आ च ।
 स्तम्भोति स्तम्भाति । स्तम्भोति स्तम्भाति
 स्तम्भोति स्तम्भाति स्तम्भोति स्तम्भोति
 स्तम्भोति स्तम्भाति स्तम्भोति स्तम्भोति
 स्तम्भोति स्तम्भाति स्तम्भोति स्तम्भोति
 स्तम्भोति स्तम्भाति स्तम्भोति स्तम्भोति
 ६९९ इसः झः शान्तञ्चौ ॥ ८३ ॥
 इङ्घः परस्य झः शान्तञ्चौः स्यात् ।
 मुवाण । पुवाण ॥
 ७०० अन्दिषि धापत्रपि ॥ ८४ ॥
 अन्दिषि अः शायञ्चौः स्यात् शानत्रपि ।
 पुवाण जिङ्घवा मधु (अ० सं० ८ । १७५) ।
 पञ्चान (पठ० १।१५) ॥

७०१ व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥
 यथायथ विकरणा विहितस्तेषा अन्वसि
 षडूल व्यत्ययः स्यात् । आण्डा शुष्णस्य
 वेदति (ऋ० सं० ८।४०।११) मिनसीति प्राप्ते ॥
 जरसा मरते पतिः (ऋ० सं० १०।८६।११)
 म्रियते इति प्राप्ते । 'इन्द्रो वस्तेन नेषतु ।'
 नषत्विति प्राप्ते । 'इन्द्रेण युजा तरुणम
 वृत्रम्' (ऋ० सं० ७।४८।२) तीर्यास्मेति
 प्राप्ते ॥

बहुलग्रहण सर्वविधिव्यभिचारार्थम्—
 (सुसिद्धपग्रहाल्लिङ्गनराणां कालइलच्
 स्वरकर्तृयङाच । व्यत्ययमिच्छति
 शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिंयति
 बाहुलकेन ॥)

'धुरि दक्षिणायाः' (ऋ० सं० १। ६४।१)
 दक्षिणस्यामिनि प्राप्ते । 'वपाल ये अश्व
 यूपाय नक्षति' (ऋ० सं० १। १६२।६) ।
 तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रह परस्मैपदात्म
 पदे, 'ग्रहञ्चारिणमिच्छते' (अथर्व० ११
 ७। १७) इच्छतीति प्राप्ते । 'प्रतीपअन्य
 ऊर्मियुव्यति' () युष्यते
 इति प्राप्ते । 'मधोर्मदाय' (ऋ० सं० २।३४।५)
 मधुन इति प्राप्ते । नरः पुष्यः । अथा स
 वीरिर्दशमिविद्युया' (ऋ० सं० ७।१०४।१५)

विद्युवाविति प्राप्ते । काठः कालवाची
 प्रत्ययः 'श्वोन्नोनावास्यमानेन' लुटो विषये
 लट् ॥ 'तमसो ना अदुक्षत्' (ऋ० सं० १।

३३। १०) अघुक्षविति प्राप्ते ॥ 'मित्रवयं
 चसूरयः ।' (ऋ० सं० ५। ६६।६) मित्रावय
 मिति प्राप्ते । 'गर्वामिव ध्रियसे' (ऋ० सं०
 ५।५६।३) इत्यत्र 'तुमर्थ' इत्यनेन कते
 नि कृते 'जिनत्यादीत्याद्युदात्ते प्राप्ते
 'व्यत्ययेन मध्योदात्तता ॥ कर्तृशब्दः
 फारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां
 कृत्तद्धिताना व्यत्ययः । 'अन्नादाय' (अथ०
 १६।५५।५) अप्विषयवेऽच् । यङो यशब्दा
 दारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ड्कारेण 'यङ्'
 प्रत्याहारः तेषा व्यत्ययो भेदतीत्यादिस्तु
 एव ॥

७०२ लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशीर्लिङि पः वागोरङ् स्याच्छन्दसि ।
 'मन्त्र वोचेमाग्रये ।' (ऋ० सं० १।७४।१) ॥
 *दशेस्त्ववक्तव्यः ॥ पितरं च दृशेयं मातरं
 च' (ऋ० सं० १।२४।१) ॥

७०३ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः लकाराच्च
 एव कर्ता कर्मवत्त्व्यात् ॥ कार्यातिदेशो
 ऽयम् । तेन यथात्मनेपद्विष्णुविवदितः
 स्युः । मित्यते काण्ड स्वयमेव । अमेदि-
 काण्ड स्वयमेव । कारिष्यते कट स्वयमेव

७०४ तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥
तपःकर्मस्यैव तपेः कर्ता कर्मवद्भवति ।
तपस्तप्यते ॥

७०५ न दुहस्तुनर्मा यक्षिणौ ॥ ८९ ॥
एवां कर्मकर्तरि यक्षिणौ न स्तः । दुग्धे गोः
स्वयमेव । अतुग्धे अदोहि । प्रस्तुते गोः
स्वयमेव प्रास्तोद्य । नमते इण्डः अर्नस्तः ।
अयक्षिणोः प्रतिपेभे शिभन्विब्रन्विब्रूना
स्मनेपदाकर्मकाणामुपसंस्थानम् । कारयते
कः स्वयमेव । अचीकरत् । अच्यते प्रणयः
स्वयमेव । अग्रन्विद्य । अच्यते शोकाः
स्वयमेव । अग्रधिद्य । इते श्लोकः स्वय
मेव । अचोचत । आइते प्राणवक्त्रः स्वय
मेव । आचधिद्य ॥

७०६ कुपिरन्मोः प्राचां इयन् परस्मै-
पद् च ॥ ९० ॥ अगयोः कर्मकर्तरि वा
इयन् परस्मैपद् च स्वात् । कुच्यति पाहः
स्वयमेव । रच्यति वस्त्रं स्वयमेव । कुच्यते
रच्यते ।

७०७ घातो ॥ ९१ ॥ अयमधिकारः । आ
सुतीयाध्यायसमाप्तेर्दे प्रत्यवाक्ये घातोः
परे स्युः ।

७०८ तत्रोपपदं सप्तमीत्यम् ॥ ९ ॥
अप्यन्ते परी कर्मणीत्यादी वाच्यन्तेन
स्वित् कर्ममादि तद्वाचकं पश्चुपपदस्यैव
स्वात् । कुम्भकारः ॥

७०९ कुद्विद् ॥ ९३ ॥ अस्मिन्वा
त्वाधिकारे तिर्त्वात्तः प्रत्ययः कुत्सङ्गः
स्वात् । कर्त्तव्यम् ॥

७१० वासक्योऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥
अस्मिन्वात्वाधिकारेऽसमानकपः प्रत्यय
वत्सङ्गस्य वाचक्ये वा स्वात् क्यधिकारोक्तं
द्विवा । विस्रेपकः । विस्रेवा । विस्रेपः ॥

७११ कृत्याः (माकृ स्युः) ॥ ९५ ॥
पुत्रवत्वात्कृत्याः प्राग् कृत्यमाणाः प्रत्ययाः
इत्यसंज्ञाः स्युः ॥ कर्त्तव्येया ॥

७१२ तस्यचक्ष्मानीयरः ॥ ९६ ॥
घातोरेते स्युः । कर्त्तव्यम् । कर्त्तव्यम् ।
कर्त्तव्यम् ॥

* वसेस्ववत्कर्त्तरि जिष्प । वास्तव्यः
* केळिभर उपसंस्थानम् । पठुं योभ्याः
पथेळिमाः मायाः ॥

७१३ अघो यत् ॥ ९७ ॥ अजन्तान्वा
लोपत्स्वात् । रोधम् । रोधम् ॥

* तकि वसि चति यति अनीनानामुप
संस्थानम् । तर्क्यम् । तर्क्यम् । कर्त्तव्यम् ।
पथ्यम् । कर्त्तव्यम् ॥

* इनो वा बप च । कर्त्तव्यम् । कर्त्तव्यम् ॥

७१४ पोरदुपमात् ॥ ९९ ॥ पेर्यान्वा
वदुपमापत्स्वात् । वयोपवाहः । कर्त्तव्यम् ।
कर्त्तव्यम् ॥

७१५ अकिसहोइव ॥ ९९ ॥ आभ्य
पत्प्रत्ययो भवति ॥ कर्त्तव्यम् । कर्त्तव्यम् ॥

७१६ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

अनुपसर्गेभ्य एतेभ्य यत्स्यात् । गद्यम् ।

मध्यम् । चर्यम् । यन्म्यम् ॥

* चरोराटि चागुरौ । आचर्यो देशः ॥

५१७ अवद्यपण्यवर्था गर्ह्यपणितन्यानि-
रोधेषु ॥ १०१ ॥ पते निपात्यन्ते गर्ह्या-

दिषु । अवद्य पापम् । अनुद्यमन्यत् ।

पण्यः षष्ठलः । पाण्यमन्यत् । शतेन

वर्षाकन्या । वृत्यान्या ।

७१८ वहां करणम् ॥ १०२ ॥ वहेः

करणे यदुनिपात्यते । बहत्त्वनेनेति बहां

शकटम् । वाहामन्यत् ॥

७१९ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

ऋधातोर्यत् निपात्यते एतथोरर्थयोः ॥ अर्थः

स्वामी । अर्यो वैश्यः ।

७२० उपसर्गा काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उासर्गेति निपात्यते काल्या चेत्यप्रजने

भरति । प्राप्तकालः काल्या । प्रजतः

गभप्रहणम् । गर्भप्रहणे प्राप्तकाला चेत ।

उासर्गा गाँः ॥

७२१ अनर्थ संगतम् ॥ १०५ ॥ अनर्थ

मिनि निपात्यते संगत चेत । न जीयेती

अनर्थमार्यसगतम् ।

७२२ वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गं सुवन्ते उपपदे घदे क्यप्

स्यात् । चाङ्गत् । प्रहोथ प्रह्वधम् ॥

७२३ भुवो भावे ॥ १०७ ॥ अनुपसर्गं

सुवन्तं भवते क्यप् स्याद्भावे । ब्रह्मभूय

गतः ।

७२४ हनस्त च ॥ १०८ ॥ सुवन्तेऽनुप-

सर्ग उपपदे हन्तेभावे क्यप् स्यात्कार

श्वान्तादेशः । ब्रह्महत्या ॥

* चित्स्त्रियां छन्दसि । अस्यै त्वा भ्रूण-

हत्यायै चतुर्थं प्रतिगृह्यते । ता भ्रूणहत्या

निगृह्यानुचरणम् । स्त्रिया किम् ? आघ्रते

वस्तुहत्याय ॥

७२५ एतिस्तुशास्वृद्भुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

एभ्यः क्यप्स्यात् । इत्यः, स्तुत्यः, शिष्यः,

वृत्यः, आदृत्यः, लुप्यः ॥

* शंसिदुहिगुहिभ्यो वा । शल्प्यम्, शंस्यम्,

दुह्यम्, दोह्यम्, गुह्यम्, गोह्यम् ।

* आहपूर्वाद्भजे संज्ञायामुपसंख्यानम्

आज्यम् घृतम् ॥

७२६ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते ॥ ११० ॥

ऋकारोपधात्क्वप्स्यात् क्लृपिचृती वज्र-

यित्वा । वृत्यम् वृध्यम् ॥

७२७ ई च खनः ॥ १११ ॥ खनेः क्यप्स्यात्

ईकारश्चादेशः । खेयम् ।

७२८ भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥ भृजो

ऽसंज्ञाया क्यप्स्यात् ॥ भृत्याः कर्मकराः ।

* सपञ्च बहुलम् समृत्याः । समार्याः ॥

७२९ मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥ मृजेर्वा

क्यप्स्यात् । परिमृज्यः । परिमार्ज्यः ॥

७३० रामस्यसूर्यमृषोषदभ्यकुप्यकृष्ट
पश्याभ्यध्याः ॥ ११४ ॥ ण्ते निपात्यन्ते ।
राहा छोतभ्यः राअसुपः । सरत्याकाशे
सूर्यः । मृषोषम् । रोबठेऽसौ दभ्यः ।
कुप्यम् । कृष्येन पश्यान्ते कृष्टपश्याः । न
अप्यन्ते अभ्यध्याः ॥

७३१ मिषोद्धपौ नदे ॥ ११५ ॥ मिरे
कञ्जोश्च कम्प निपात्यन्ते कञ्जोद्धत्य च ॥
सिनात्ति कृष्णं मिधः । इरन्तत्पुत्रकम् इत्यपः ।
७३२ पुष्यसिध्या नसत्रे ॥ ११६ ॥
पतौ निपात्यन्ते नसत्रे र्थे । पुष्यत्त्वस्मिन्नसर्षा
पुष्याः । सिध्यात्त्वस्मिन् सिध्याः ।

७३३ विपुयविनीयमितया मुञ्जकररुह
सिपु ॥ ११७ ॥ विपुयादयो निपात्यन्ते
मुञ्जाविपुणसिपुयो मुञ्ज विनीयः कञ्चः ।
जित्पौ इत्तिः । मन्पत्र विपुयम् । विनेयम् ।
सिपाम् ।

७३४ प्रत्यापिभ्यां प्रहेः ॥ ११८ ॥

*प्रत्यापिभ्यां प्रहेः छन्दसि ॥ प्रत्यापिभ्यां
प्रहेः क्यप्स्याच्छन्दसि ॥ मत्तस्य न प्र
तिपुष्टम् । प्रतिमाद्यमन्यत्र । तस्मान्नापि
पुष्टम् । अपिमाद्यमन्यत्र ।

७३५ पदास्वैरिवाद्यापस्येषु च ॥ ११९ ॥
पश्यायेषु प्रहेः क्यप्स्यात् । 'प्रपुष्टम् पदम्
अस्वैरी परतन्त्रः । 'युशका इमे । प्राय
पुष्टा सिना प्रायवहिर्नता इत्यर्थः । अ
र्जुनपुष्टा । तत्पर्याभता इत्यर्थः ॥

७३६ विधापा कृहपोः ॥ १२० ॥
कृहो कृयेस्व वा क्यप् ॥ कृह्यम् । कृह्यम्
कृह्यम् कर्ष्यम् ।

७३७ युग्म व पत्रे ॥ १२१ ॥ युग्म
मिति निपात्यन्ते वाहौ । युग्मोऽन्वः ॥

७३६ अयापस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥
अमोपपश्वाग्रसेः काठेऽधिकरण एवत्
तत्र वा कृह्यमाहो निपात्यन्ते । अह कर्तौ
ऽस्मिन्काठे सूर्याचन्द्रमती इति ममाहस्या
अमाहास्या ॥

७३९ छन्दसि निष्टक्यदेशहूयमजीयो
नीयोपिच्छप्यमर्स्तर्षाध्वयमन्यत्तान्य
देशयज्या पृच्छप्यमतिपीव्यत्राद्यवाद्यभाभ्य
स्ताभ्योपचार्यपृष्ठानि ॥ १२३ ॥
पते छन्दसि निपात्यन्ते । निष्टक्यं शिन्वीत
पशुकामः । ईषहूये (श्रु० ७।८।५।२) ।
मजीयाः कञ्जीयाः कञ्जिष्यम् । मर्षः (श्रु०
२। ७७। ३) । स्तर्षा । कर्ष्यः । अन्वः ।
अन्वः । ईषपन्वा (श्रु० १०। ३। ११) ।
आपृच्छ्याः (श्रु० १५।२) । प्रतिपोष्यः ।
पृच्छवाद्यः । भाष्यः । स्ताभ्यः । उपचार्य
पृष्ठम् । पृष्ठे कोपपदे निपातकमेतत् ॥

*हिरप्य इति कर्तव्यम् कित्प्यादन्त्यत्र
कृष्यिपपृष्ठमेष ।

*निष्टक्ये व्यत्ययं पिधान्निसः पत्वं नि
पातनात् । प्यदायादेश्छन्दोत्पत्तयाम्ये

निपातितौ॥प्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप चतु-
र्भ्यश्च यतो विधिः । प्यदेकस्माच्चशब्दश्च
द्वौ क्यपौ प्यद्विधिश्चतुः ॥

७४: ऋह्रलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥ ऋवर्णा
न्ताद्ध्रन्ताश्च प्यत्स्यात् । का^१र्यम् हा^२र्यम्
वा^३क्यम् । पा^४क्यम् ॥

(*पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः) पाणि सग्या रज्जुः॥
*समवपूर्वाच्च॥सम रसग्या रज्जुः ॥)

*लपिदिभिर्भ्यांच ॥ अपलाप्यम् । अपदा
भ्यम् ॥

७५१ ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ उव
र्णान्ताद्भातोर्ण्यत्स्यादावश्यके चोत्ये ॥
हा^१व्यम् । पा^२व्यम् ॥

७४) आसुवृवपिर्भिर्[लपि]त्रपिचमश्च
॥ १२६ ॥ प्ययो प्यत्स्यात् । आसाव्यम्
याव्यम् ॥ वाव्यम् । राव्यम् । [लाव्यम्]
त्राव्यम् । आचाभ्यम् ॥

७४३ आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥
आनाय्य इति निपात्यतेऽनित्ये ॥ आनाय्यो
दक्षिणाश्रिः । अनित्यः सततमप्रज्वलनात् ॥

७४४ प्रणाय्योऽसमतौ ॥ १२८ ॥
प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसमतौ । प्रणा
य्यश्चारः ॥

७४५ पाय्यसांनाय्य निकाय्य धाव्या
पानहाविर्निवा प्रसाभिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाव्यादयो निपात्यन्ते मानादिषु । पाय्यं
मानम् । सांनाय्य इविः । निकाय्यो
निवासः । धाव्या साभिधेनी ॥ मेयम्,
सनेयम् । निचेयम्, घेयम्, चान्यत्र ॥

७५६ कृतौ कुण [पाय्य संचारयौ] ॥ १३० ॥
एतौ निपात्येते कृतावभिधेये । कुण्डेन
पीयतेऽस्मिन्सोमः इति कण्डपाय्यः क्रतुः ।
सवीयतेऽस्मिन्सोमः इति कृत्वाय्यः क्रतुः ॥

७५३ अशौ परिचारयोपचार्यसमुष्टाः
॥ १३१ ॥ एते निपात्यन्ते, अप्राथमिधेये॥
परिचाय्यः । उपचाय्यः । समुह्यं चिन्वोत
पशुकामः । अन्वत्र परिचेयम् । उपचेयम् ।
संवाह्यम् ॥

७५८ चित्वाग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥
एतौ निपात्येते । चोयतेऽसौ चित्योऽग्निः ।
अग्नित्रयनम् अग्निचित्या ।
इति कृत्यप्रक्रिया ॥

७५९ णुल्लुचौ ॥ १३३ ॥ धातोरेतौ-
स्तः ॥ कारकः । कर्ता ॥

७५ नन्दिग्रहिष चादिभ्यो ल्युपिन्ध-
चः ॥ १३४ ॥ त्रिभ्यो गणेशपद्मयाः
प्रत्ययाः क्रमात् ल्युः ॥ नन्धादिभ्यो ल्युः ।
नन्दनः ॥ प्रहादिभ्यो णिनिः । ग्राही ।
पचादेरच् । पचः ॥

*अजपि सर्वधातुभ्यः ॥ मवः सवः ॥

१ भाष्ये लज्जते वार्तिके पठिते ॥ काशिकायां तु ७२६ सूत्रे ॥

७५१ इगुपपञ्चापीकिरः कः ॥ १२५ ॥

पम्पः कः स्यात् । बिक्षिपः । बुधः । ह्यः ।

हः । प्रीषातीति प्रियः ॥

७५२ आतङ्गोपसर्गे ॥ १२६ ॥

अपसर्गे उपपद् आङ्गोपसर्गे कः स्यात् ।
प्रस्यः । सुम्भः ॥

७५३ पात्राध्याभेद्वहः हः ॥ १२७ ॥

पम्पः शः स्यात् । बिषिका । इरिज्जमः ।
विषमः । बिषयः । पर्यः ॥

* मिप्रतेः संज्ञायाम् प्रतिषेधः । इयाम् ॥

७५४ अनुपसर्गा म्किम्पिन्दिपारिपारि

बेपुदेभिषेत्सित्ति साहिम्यह्य ॥ १२८ ॥

अनुपसर्गेभ्य षम्पः शः स्यात् । किम्पनीनि

किम्पः । किम्पः । आरयः । पारयः ।

वेद्यः । लदेज्यः । चेतमः । सातिः । लीजः ।

सातयः । साहय ॥

* नौ किम्पेरिति षक्तम्पम् ॥ लिङ्गिभ्याः

क्षेपाः ॥

* नपादिषु विन्देः संज्ञायाम् । षोबिन्धः

अरविन्धः ॥

७५५ वदाविद्वपात्पोर्बिभाया ॥ १२९ ॥

माभ्यां वा शः स्यात् । वदः । शायः । श्याः ।
श्यायः ॥

७५६ अकितिकसन्तेभ्यो जः ॥ १३० ॥

अकितिकसन्तेभ्यो वा षः स्यात् ।

अकितः । अकितः ॥

* तनोतेर्ष उपसखानम् । अकतनीती
त्यवतानः ॥

७५७ इयाद्व्यभ्रासुसस्वतीणवसाव ह्यिह

किण्वसम् ॥ १३१ ॥ षम्पोषः स्यात्

आत्स्यायः । प्रतिश्यायः । शायः शायः ।

श्यायः । आत्स्यायः । संश्यायः । श्याया ।

अवसायः । अवसायः । श्लेषः । श्यायः ॥

७५८ हुन्योरनुपसर्गा ॥ १३२ ॥ अनुपसर्गाभ्या

मान्सां षः स्यात् । हुनीतीति शायः ।

अकतोति शम्पः ॥

७५९ विभाषा प्रहः ॥ १३३ ॥ गृहेर्वा षः

स्यात् । माहः प्रहः ॥

* मभतेवेति षक्तम्पम् । मभतीति

माहः ॥

७६० गेहे कः ॥ १३४ ॥ गेहे कर्तरि

प्रहैः कः स्यात् । गृहं गेहम् ॥

७६१ क्षिप्तिनि ष्युन् ॥ १३५ ॥ चातो

ष्युन्स्याच्छिप्तिनि कर्तरि ॥ पत्तिष्यन्

कर्तव्यम् ॥

* नृतिस्त्रिनिराक्षिभ्य एष । नर्तकः ।

अनर्तकः । नर्तकः ॥

७६२ गस्यकन् ॥ १३६ ॥ गायतेत्य

कास्याच्छिप्तिनि कर्तरि । गायकः ॥

७६३ इयुद्ब ॥ १३७ ॥ गायतपर्यन्त

स्यात् । गायनः ॥

७६४ इत्थं व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥
जहाते जंहीतिश्च ग्युद् स्यात् व्रीही काले
च कर्तेरि । हायना नाम व्रीहयः । जहात्युव-
कमिति कृत्वा हायनः स्वस्तरः । जहाति
भावानिति वा ॥

७६५ मुमृत्वः समभिहारे बुन् १४९ ॥
एभ्यः समभिहार बुन् स्यात् । प्रवकः ।
सरकः । लषकः ॥

७६६ आशिपि च ॥ १५० ॥ आशिपि
बुन् स्यात् । आशीः प्रार्थनाविशेषः ।
जीषतात् जीषकः । नन्दकः ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—०—

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

७६७ कर्मण्यण् ॥ १ ॥ कर्मण्युवपदे
धातोरण् स्यात् । कुम्भकारः ॥ प्रामं
गच्छति नादित्य पश्यति ह्यिमवन्तं शृणो
तीत्यादाघनभिधानात् ॥

* शीलिकाभिभक्षणाचरिभ्यो णः पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । मासशीला ।
मासकामा, मासमक्षा, कल्याणाचारा ॥

* ईक्षिभ्यो च इति वक्तव्यम् । सुख-
प्रतीक्षा । बहुक्षामा ॥

७६८ हावापश्च ॥ २ ॥ एभ्योऽण्

स्यात् । कापवादः ॥ स्वर्गहायः तन्तुवायः
धान्यवायः ॥

७६९ आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥
अनुपसर्गेभ्य आदन्तेभ्यः कर्मण्युवपदे कः
स्यात् । गीरः । कम्बलवः ॥

७७० सुपि स्यः । ४ ॥ अप्र योगधि
भागः । 'सुपि' सुवन् आकारान्तेभ्यः कः
स्यात् । द्वाभ्या विवतीति ह्यपः पादपः
कच्छपः ॥

तत् । 'स्यः' सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । साम-
ध्यान्नावे । आखूतां मुत्तयानमाखू त्थः । इत
उत्तरं कर्मणि सुपि चेति द्वयमनुवर्तते ॥

७७१ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥
तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनु
दोर्धात्वोः कः स्यात् ॥

* आलस्यनुत्साहरणयोरिति वक्तव्यम् ।
तुन्द पारमाष्ट तुन्दपरिमृजः = मलसः ।
शोकमपनुवति शोकापनुदः पुत्रः ॥

* कर्मकरणे मूलविभ्रुजादिभ्य उप-
संख्यातम् । मूलानि विभ्रुजताति मूलवि
भ्रुजो रथः । महाभ्रुः, कुध्रः ॥

७७२ मे दाज्ञः ॥ ॥ प्रोवष्टा इति
जानातश्च कः स्यात् । स्वप्नदः । पधि-
प्रहः ॥

७७३ समि ख्यः ॥ ७ ॥ संपूर्णात्कृपाते.
क स्यात् । गीर्लख्यः ॥

७७४ गापोष्टक ॥ ८ ॥ कर्मण्युवपदे

गायत्रीः पिबतेत्यत्र इह स्मात् । शक्यः
सामगः ।

*सुरापीड्यो पिबतरिति वक्तव्यम् ।
शीघुरोऽसुरायाः ।

*इहसं तपीति वक्तव्यम् । या प्राङ्गणी
सुरापी मवति तैता १७ । पतिदोक्तं न
पति । या प्राङ्गणा सुराया मवति तैता
इवा पतिदोक्तं नवत्यि ।

*७५ इतरेत्तुनपनेञ् ॥ ९ ॥ अनुधामि
कर्मतातात्पर्यपुपपर इत्येत्त्वं स्यात् ।
मयं इति अत्राहः ।

*अधमकणे षट्किसाङ्गमादुश्रयष्टितो
परयत्पगीधनुःपु प्रहेवपसंस्थानम् ।
यकिमः । काङ्कमः । अङ्कशायः ।
पङ्कमः । तोमः । अत्रमः । अटी
मः । अममः ।

*सुत्रं च च र्थे । सुत्रमः ।
७७५ वयसि च ॥ १० ॥ इत्येत्त्वं
ज्यात् वयसि । कवचद्वयं कुमात् ।

*७७७ आङ्कि षात्पीत्ये ॥ ११ ॥ आङ्
पूर्वात्तैः कपेणपुपपइत्त्वं इवासाङ्कीत्ये
पीत्ये । पुष्पाहः । फडाहः ।

*७७८ अर्हः ॥ १२ ॥ अर्हतेत्यस्यात् ।
पूजायां ।

*७७९ स्वान्कर्णयोः एमिमयोः ॥ १३ ॥
स्वाम्ये कर्णे ओपः इवास्यात् स्यात् ।

*इति सूत्रसूच्योरिति वक्तव्यम् । स्वाम्ये

एतौ स्वाम्येऽमी इत्थी । कर्णे अपति कर्णे
अवः सुत्रमः ।

*७८० इमि पातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्पुपदे वातोः संज्ञायाम् स्यात् । शम्पु
शब्दः ॥ इत्यत्र संज्ञायाम् पतिव्यक्तिः ।

*७८१ अभिहरणे श्रेतेः ॥ १५ ॥ अथ
५ रये श्रेतेत्यस्यात् । अश्रेते अत्राहः ।
गार्तरीयाः ।

*पाद्वर्षादिपुपसंस्थानम् । पाद्वर्षाभ्यां श्रेते
पाद शयः । उद्वरायः । पुच्छरायः ।
अदिग्भसहपूर्वात् । विग्भेन सह श्रेते
विग्भसहस्यम् ।

*अज्ञानदिपु कर्तृषु । अज्ञानः श्रेते अज्ञान
शयः । अज्ञान्यां श्रेते अज्ञानशयः ।

*गिरौ उच्छ्रम्भसि । गिरौ श्रेते गिरौ
(पृष्ठ० सं० १५४)

*७८२ अरहा ॥ १६ ॥ अथिक्त्वे अपदे
अरहा स्यात् । अरहा अतीति कुचकरः ।

*७८३ मिक्षासेनादायेऽयं च ॥ १७ ॥
पुष्पपदे अरहा स्यात् । मिक्षाकरः ।
संज्ञाकरः । आदायकरः ।

*७८४ पुरोमतोऽयेऽयं सचैः ॥ १८ ॥
पुष्पपदे अरहा स्यात् । पुरासरः ।
ममतासरः । अनेसरः ।

*७८५ पूर्वे कर्तरि ॥ १९ ॥ अथ वाचिनि
पूर्व अयादे अरहा स्यात् । पूर्वा अरति
पुष्पराः ।

१ संज्ञायाम् स्यात् २ पदोपर्यन्तं विहितेष्वपि विहितत्वात् अतीत्यतां नाप्यते ।

७८६ कृओ हेतुताच्छीलियालुलोम्येषु २०
हेतुवाविषु घोट्येषु कृप्रष्टः स्यात् । यशस्करी
विधा । श्राद्धकरः । वचनकरः ।

७८७ दिवाविभानिशाप्रभाभाकरान्ता
नन्तादि बहुनान्दीकैलिपिलिवि वलिभक्ति
कर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजड्धावाद्द्वयत्तद्धनुर
रुष्पु ॥ २१ ॥ दिवाविषुपादेषु करोतेष्टः
स्यात् । दिवाकरः, विभाकरः, निराकरः
प्रभाकरः, भास्करः, कारकरः, अन्तकरः,
अनन्तकरः, नादिकाः, धनुकर, नान्दीकरः
किंकरः, लिपिकरः, लिचिकरः, चालिकरः,
भक्तिकरः, कर्तृकरः, चित्रकरः, क्षेत्रकरः,
एककरः, द्विकरः, जड्वाकरः, वाहुकरः,
अहसकरः, यत्करः, तत्करः, धनुषकरः,
अरुषकरः ॥

* कियत्तद्वहुषु कृवोऽज्जविधानम् ।
किंकरा, यत्करा, तत्करा, बहुकरा ॥

७८८ कर्मणि भृती ॥ २२ ॥ कर्मशब्दे
उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृती शब्दमाना-
याम् ॥ कर्मकरो भृतकः ॥

७८९ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाडुमू
मन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥ एषु करोतेष्टान स्यात् ।
शब्दकारः, श्लोककारः, फलहकार, गा
थाकारः, चैकारः, चाडुकार, सुत्रकारः,
मन्त्रकारः, पदकारः ॥

७९० स्तम्भशकृतोरिन् ॥ २४ ॥ स्तम्भ-
कर्मणो. करोतेरिन् ॥

* मीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्भ-
करि. शीहिः । शकृत्करि. = यत्करः ॥

७९१ हरतेर्दतिनाथयोः पशौ । २५ ॥ इति
नाथयोः कर्मणोर्हरतेरिन्स्वात्पशा कर्तारि ॥
द्विति हरति इतिहरिः पशुः । नाथहरिः
पशुः ॥

७९२ फलेग्रहिरात्मभरिश्च ॥ २६ ॥
पतौ निपात्यते ॥ फलानि गृह्णाति फले-
ग्रहि. वृक्षः । आत्मान विभर्ति आत्मभरिः ॥
* कुक्षिभरिश्च ॥ कुक्षिभरिः ॥
चान्द्रमते उदरभरि अपि ॥

७९३ छन्दोत वनमनरक्षिमथाम् २७
कर्मण्युपपदे एव्यञ्ज-रसि इ-स्यात् ॥
वृक्षवर्निताक्षत्रवर्नि (शुक्लय० सं० १।१७)
गोवर्णिम ऋ० सं० ६।५३।५०) ॥
येपथापथि रक्षय. (शुक्लयजु० सं० १६।६०)

एधिमर्थानाम् (ऋ० सं० १।१-४।२२) ॥

७९४ एजेः स्वश ॥ २८ ॥ प्यन्तदेजेः
खश् । अङ्गमेजयति अङ्गमेजयः ॥

* स्वशप्रत्यये वातशुनी-तिल-शब्देऽजधेद
तुदजडातीनामुपसंख्यानम् । वातमजा
मृगाः । शु.नधयः । तिलतुद. । शब्दं जहाः
मावा. ।

७९५ नासिकास्तनयोर्धमाधेटोः ॥ २९ ॥
नासिकास्तनयो. कर्मणो. धमाधेटोश्च खश्
स्यात् ।

* यथासंख्यमत्र नेष्यते । स्तनधय. ना-
सिकधय. । धेटष्टिवात् स्तनधयो कन्या ॥

७९६ नाहीमुष्टयोश्च ॥ ३० ॥ जनयोः
 कर्मणोर्ध्नाधेदोः कश् स्यत् । नाह्विचयः
 मुह्विचयः । अमुक्तसमुच्चयापत्यकारः ।
 अह्विचयः अह्विचयः अह्विचयः अह्विचयः
 अह्विचयः अह्विचयः अह्विचयः अह्विचयः ॥
 ७९७ व द्वि कृष्णे ठविचराः ॥ ३१ ॥
 कृष्णे अर्धोत्तत्पुत्रोन्वामास्या अर्धोत्तत्पुत्रो
 कृष्णमुष्टु इति कृष्णमुष्टु इति कृष्णमुष्टुः ॥
 ७९८ यहाधे सिद्धः ॥ ३२ ॥ यद्
 अत्र इत्येतयोः अर्धोत्तत्पुत्रो अर्धोत्तत्पुत्रो
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ७९९ परिमाणे पक्षः ॥ ३३ ॥ परिमाणे
 पक्षेः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ८०० मितनस्ते च ॥ ३४ ॥ मितनस्ते
 इत्येतयोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ८०१ विज्वलपोस्तुवा ॥ ३५ ॥ विज्वल
 पोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ८०२ असूर्पककायोर्द्विदितयोः ॥ ३६ ॥
 जनयोः कर्मणोर्ध्नाधेदोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ८०३ उभयम्भोर्यद्वार्षिभयादप ॥ ३७ ॥
 एते नि गत्यग्नेः उभयम्भोर्यद्वार्षिभयादप
 एते नि गत्यग्नेः उभयम्भोर्यद्वार्षिभयादप

ध्यायन्ते येन इति पाणिन्या माहात्म
 काराः पत्याना ॥
 ८०४ मियद्वये बहः स्यत् ॥ ३८ ॥
 मियद्वये अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ८०५ अस्वत्पुत्रकरणे गमेः सुन्धुपसंस्थानम्
 मितनस्ते इति ॥
 ८०६ विहायतो विह च । विहायता गच्छति
 विहगमः ।
 ८०७ अस्वत्पुत्रकरणे गमेः सुन्धुपसंस्थानम्
 मितनस्ते इति ॥
 ८०८ विहायतो विह च । विहायता गच्छति
 विहगमः ।
 ८०९ द्विपस्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥ द्विप
 स्परयोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ८१० पाणि पयो अत्रे ॥ ४० ॥ पाण
 योः कर्मणोर्ध्नाधेदोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ८११ पूर्वोर्ध्नाधेदोः ॥ ४१ ॥ पूर्वोर्ध्नाधेदोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ८१२ सर्वोर्ध्नाधेदोः ॥ ४२ ॥ सर्वोर्ध्नाधेदोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 ८१३ अर्धोत्तत्पुत्रोः ॥ ४३ ॥ अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः
 अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः अर्धोत्तत्पुत्रोः

पशु कर्मसु रुजः खच् स्यात् ॥ वेवकटा,
भृत्तिकरः भयकरः ॥

*उपपदविधौ भयादिग्रहणं तदन्तविधिं
प्रयोजयति । अभयकरः ॥

८१० क्षेमप्रियपद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥ पशु कर्मसु
रुजोऽण् स्यात् । चात् खच् ॥ क्षेमकारः ।
क्षेमकरः । प्रियकारः । प्रियकरः । मद्र
कारः मद्र करः ॥

८११ आश्रिते भुवः करणभावयोः । ४५ ॥
आश्रितशब्दे उपपदे भवतेः करणे भावर्थे
खच् स्यात् ॥ आश्रितो भवत्यनेन आ-
आश्रितमव ओदत्त । आश्रितस्य भवन
माश्रितमवम् ।

८१२ संहायां भृ तृ वृ जि धारि सहि तपि
दमः ॥ ४६ ॥ पशुः सहाया खच् ॥ विश्व
भरा, वसुधरा, रथंतरम् स्वाम, पतिधरा
कन्या, शत्रुजयो हस्ती । सुगंधर पर्वत ।
शत्रु सह । शत्रु तपः । अरिधमः ॥

८१३ गमश्च ॥ ४७ ॥ सुप्युपपदे स
हाया गमेः खच् ॥ सुतपमः ॥

८१४ अन्तात्पन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु
टा ॥ ४८ ॥ पशु कर्मसु गमेडः स्यात् ।
अन्तगः, अन्त्यगतगः, अध्वगः । दूरगः, पा
रगः, सर्वगः, अन्तगतः ।

*इमकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ।
सर्वत्रगः, पन्नगः ।

*उरसो लोपश्च । उरसा गच्छति उरगः
*सुदुरोरधिङ्करणे । सुलेन गच्छति अ-
स्मिन्सुगः । दुर्गः ॥

*निरो देशे । निर्गो देशः ।

*इमकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते इति त्रयगा
रगः । ग्रामगः । गुह्यतल्पगः ।

८१५ आशिपि इनः ॥ ४९ ॥ आशिपि
गम्याया हस्ते. कर्मण्युपपदे ड स्यात् ।
तिमि वध्यात्तिमिडः । शत्रुः ॥

*दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संहायाम्
दाव आहन्ति दार्वाघाटः ॥

*चारी वा । चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥

*कर्मणि समि च । घर्णान्सहन्ति घर्णस
घाट(तः) । पशानि सहन्ति पदसघाटः(तः) ।

८१६ अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥ अपपूर्वाद्धन्ते.
क्लेशतमसोः कर्मणोडः स्यात् । क्लेशापद-
पुत्र, तमोपह. सूयः ।

८१७ कुमारशीपियोर्णिनिः । ५१ ॥
अनयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । कुमारघाती
शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

८१८ लक्षणे जायापत्योष्टकू ॥ ५२ ॥
जायापत्यो. कर्मणोर्हन्तेष्टकू स्यात् लक्षण
घति कर्तरि । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी
वृषली ।

८१९ अमनुष्यव्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

कर्मण्युपपदे हस्तेऽह् स्थाप्रनुष्मिन्
कृत् वे । आयाज्जिह्वाकाङ्कः । पठिष्ठी
पाणिरेषा ।

८२० इत्तिक्पाटयोः ॥ ५४ ॥
इत्तिक्पाटयोः कर्मणोहन्तएह् स्थात् ।
शब्दी गम्यमानावाम् ॥ इत्तिक्पाटयोः ।
कपाटयश्चौरः ।

८२१ पाणिपठारधौ शिष्टिपिनि ॥५५॥
पठौ निपात्येते शिष्टिपिनि कर्त्तरि ।
पाणिपठः ताडयः

ॐ रामय उपसंख्यानम् । रामान् इति
राडयः ॥

८२२ आहयसुभगस्युष्पसितननाप
मियेषु ऋषयेष्वशौ कुनः करणे स्युम् ॥ ५६ ॥
आहयादिषु कर्मण्युपपदेषु ऋषयेष्वशौ कुनः
करणेः करणे स्युम् स्थात् ॥ अनाहयमाहयं
कर्मण्युपपदेमाहयं करणम् सुभगकरणम्, स्युष्प
करणम् । पठितकरणम् । नानकरणम्
अन्यकरणम् । मियकरणम् ॥

८२३ कर्त्तरि सुभः सिष्णुष् सुकम्पौ ॥५७॥
आहयादिषु सुकम्पेषुपपदेषु ऋषयेष्वशौ कुनः
करणेः करणे स्युम् स्थात् ॥ अनाहयमाहयं
कर्मण्युपपदेमाहयं करणम् सुभगकरणम्, स्युष्प
करणम् । पठितकरणम् । नानकरणम्
अन्यकरणम् । मियकरणम् ॥

कर्मण्युपपदेः कर्मण्युपपदेः, कर्मण्युपपदेः
मियमबिष्णुः मियमाडुकः ॥

८२४ स्युष्पोऽनुदके किम् ॥ ५८ ॥
अनुदके स्युष्पोपपदे स्युष्पोः किम् । पृथं
स्युष्पति पृथक्पृक् ॥

८२५ ऋत्तिकृदृक्कृत्सर्गविगुष्णिगस्यु
पुनिकुष्णां च ॥ ५९ ॥ एभ्यः किम् ॥
अनाहयमाहयं किञ्चित्कार्यं निपाठना
दुष्पते ॥ सुपद्विर्ष्वनमनावाप्तत्वं च ॥
स्युष्पोऽनुदके ॥ उतपूर्वस्य स्निह्यतीः
इतीपपत्वे । ऋत्तिकृदृक्कृत्सर्गविगुष्णिगस्यु
पुनिकुष्णां च ॥ ५९ ॥ एभ्यः किम् ॥

निपात्यते ॥ घृती यद्वति ऋत्तिकृ ।
घृत्नाति वृष्कृ । घृत्ति वा सा ऋक् ।
विशति वा सा ऋक् । ऋत्तिकृति पस्यां
सा ऋत्तिकृ ऋक् ॥ प्राक् । युक् । ऋक् ॥

८२६ त्यदादिषु इषोऽनालोचने कञ्
॥ ६० ॥ स्युष्पेषुपपदेषु इषोऽनालोचने
कर्मण्युपपदेः । स्युष्पः स्युष्पः
ताडकृ ताडयः ॥

* समानान्पयोषेति पक्तव्यम् ।
स्युष्पः स्युष्पः । स्युष्पः स्युष्पः ॥

* इषेः ऋषयः पक्तव्यः । ताडयः माडयः
अनाहयः कीडयः ।

८२७ सस्युदिवहृदुहृदुषुपविदामिदक्षि
मिनीरामासुपसर्गेपि द्विप ॥ ६१ ॥

१ 'कोपं कर्मण्युपपदे' इति शेषः ॥

२ तेन 'यो कु' एतन्नेन इति शिष्टिपिनि इत्येव न सति । 'मियमबिष्णु' इति कुर्वे इ
नन्नेन विष्णुपठयविष्णुपठयार्थः ॥

सुक्ते उपपदेषि सदादिभ्य लिपत्स्यात् ।
 सत्, शुचिपत्, सण्डसः, प्रसः, मिप्रघिट्,
 मिप्रधुक् । गोधुक् । अश्वयुक् प्रयुक्, वेद-
 चित्प्रचित् ग्रहाचित्, काष्टमिद्, रज्जुच्छिद्,
 शत्रुजित्, नोः, सेनानी, प्रणी, रा, विराट् ॥
 ८२८ भजो ण्विः ॥ ६२ ॥ भजेण्विं.
 स्यात् । अर्द्धं भजते अर्द्धभाक् प्रभाक् ॥
 ८२९ छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥ छन्दसि
 सहैण्विं स्यात् । तुगायाट् (ऋ० स०
 ३।४८।४) ॥
 ८३० बहुश्च ॥ ६४ ॥ छन्दसि घर्षेण्विं
 स्यात् । दित्स्वाद् (शु० य० स० १४।१०) ॥
 ८३१ कव्यपुरीष पुरीषेषु ज्युद् ॥ ६५ ॥
 यपु घर्षेज्युद् स्यात् । 'कव्यवाहन' (शु० य०
 स० १।३५) 'पुरीषवाहन' (शु० य० १।४४)
 पुरीषवाहन ॥
 ८३२ हव्येऽनन्तापादम् ॥ ६६ ॥
 हव्यशब्दे छन्दसि चर्षेज्युद् स्यादन्त
 पाद चेद्वहिर्यतंते । वहिरिति हव्यवाहनः
 (य० ५।३१) ॥
 ८३३ जनसनत्तनकमगमो विट् ॥ ६७ ॥
 जनादिभ्यो विट् स्यात् । अञ्जा, गोः ताः
 (य० १।२४) गोया इन्वो नृपा अस्ति (ऋ०
 १२।१०) 'विस्त्राः' वृषिकाः (ऋ० ४।३८।१)
 अग्नेषाः (शु० य० २।३१) ॥

८३४ अदोऽनन्ते ॥ ६८ ॥ अनन्ते
 सुप्युपपदेऽदेविद् रपात् । भाममस्ति श्रामात्
 (दम्) शु० य० १।१७ ॥
 ८३५ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ कव्येऽदेविद्
 स्यात् । कव्यमस्ति कव्यात् (दम्) शु० य०
 १।१७) ॥
 ८३६ दुहः कश्चश्च ॥ ७० ॥ सुप्युपपदे
 दुहे कप् घकारश्चान्तादेश ॥ कामदुघा
 (शु० य० १।७।३) धेनु ॥
 ८३७ मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्पुगोऽशो
 ण्विन् ॥ ७१ ॥ एभ्यो ण्विन् रयान्मन्त्रे ।
 धातृपरसमुदाया निपात्यन्ते । अशश
 णिककार्यसिद्धयर्थम् । प्रत्ययस्तु विधी
 पत पय ॥ श्वेता एन पहस्ति श्वेतवा
 दन्तः । उक्थानि शर्तति उक्थशा (सः)
 ऋ० स० ४।२।१६) यजमानः । पुशे दाशन्त
 एन पुरोडा. (आ) ऋ० स० ३।२।२) ॥
 *श्वेतवहादीना उस्पदस्येति वक्तव्यम् ।
 श्वेतवोभ्याम् । अन्यत्र श्वेतवाही ॥
 ८३८ अवे यजः ॥ ७२ ॥ अवे उपपदे
 यजेण्विन् स्यात् । 'या तेषामवशा दुरितिः'
 (अथ० २।३५।१) ॥
 ८३९ विजुषे छन्दसि ॥ ७३ ॥ उप
 उपपदे यजेश्छन्दसि विच् ॥ 'उपयवर्मा-
 कव्यं वहन्ति' ।

८४० आतो मनिन् कनिञ्चनिपश्वा ॥ ७४ ॥
सुप्युपपदे छन्दसि भास्वस्वीभ्यो मनिन्
कनिप् बनिप् किञ्चस्व प्रत्ययाः स्युः ।

सुरामा (मन्) (श्र० सं० ६।२०।७)

सुधीवा 'भृत्वावा' (श्र० मं० १।८७।४)

'कीकाश्रयाः (वि) (श्र० सं० ०।११।१४) ॥

८४१ अन्धेभ्याञ्चि इत्यन्ते ॥ ७५ ॥

अन्धेभ्योपि धातुभ्यां मनिन् कनिप् बनिप्
चिप् इत्येते प्रत्यया इत्यन्ते । सुरामा

(मन्) (श्र० सं० १०।७८।२) मातरित्वा

(श्र० सं० १।२५।१) 'चिञ्चावा' (श्र० सं०

१।१।२३) । ईडति पर्ज लक्षे ॥

८४२ क्विप् च । ७६ । धातुभ्याः क्विप्

स्वात् । उच्चायाः क्वस्ते उच्चास्वात् । पर्ज
स्वत् । बाहाहृन्स्वति बाह्वस्वत् ॥

८४३ स्यः क च ॥ ७७ ॥ सुप्युपपदे

स्यः कः स्वात् क्विप् च । शंस्याः शंस्याः ॥

८४४ सुप्यभातो जिनिस्वाच्छीस्ये ॥ ७८ ॥

अज्ञात्पर्यं सुपि धातोर्जिनिस्वाच्छीस्ये
धात्ये । अन्धमोञ्जी शीत शोञ्जी ॥

* उस्वतिभ्यामादि सन्तैरुपसंठधानम् ।

इवाकारिण्यः प्रत्यःकारिण्यः ॥

* साधुकारिणि च । साधुकारि साधु
दापी ॥

अमहाणि वृत्ः । अमहादिभ्यो अहन्ति ।

८४५ कर्तृर्धुपमाने ॥ ७९ ॥ कर्त्तृवाचि-
भ्युस्मानोपपदे धातोर्जिनिः स्वात् । वृ-

एव कोऽति वृत्कोऽपी ध्वाक्स्वराद्यो ॥

८४६ व्रते ॥ ८० ॥ व्रते गन्धमाने

सुव्रते धातोर्जिनि स्वात् । स्वण्डिह्रियाद्यो
भाञ्जे न भुक्त्वा मघाःशान्तोञ्जी ॥

८४७ बहुसमासीस्ये ॥ ८१ ॥

भातीकृत्ये गन्धमाने धातोर्बहुञ्च जिनिः
स्वात् । कृपायपाविष्णो वाग्भाटा । इति

पायिष्य इतीवराः ॥

८४८ मनः ॥ ८२ ॥ सुव्र गन्धतेर्जिनिः

स्वात् । इशीनीयमानी ।

८४९ आत्ममाने स्वस्व ॥ ८३ ॥

सुप्युपपदे अकर्मके मनने वर्तमानात्मन्मन्तैः
कर्मस्वात् । बाहुजिनिः ॥ मात्मानं इशीनीय

मन्थते वृशीवीर्यमन्धः इशीनीयमानी ।

पञ्चदशमन्धः पविहतामानी ॥

८५० शूते ८४ ॥ शूते इत्यधिकारो

'वर्तमाने छत्' इति यावत् । अस्यमायाः
प्रत्ययाः शूते वैदित्त्याः । अग्निदीपेनेष्टवात्

अग्निदीपेनेष्टवाञ्जी ॥

८५१ करणे यञ्चः ॥ ८५ ॥ करणे

उपपदे भूगार्थान् मञ्जोर्जिनिः स्वात् ॥

सोमिनेष्टवात् सोमवाञ्जी ।

८५२ कृमाणि हनः ॥ ८६ ॥ कर्मण्युप

पदे हन्तेर्जिनिः स्वात् शूते काठे ॥ पितृ-
व्यधातो मातृव्यधातो ॥

*कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । ६६ मा भूत्
—चोर हतवान् ॥

८५३ ब्रह्मभ्रणवृत्रेषु किप् । ७ ॥

ब्रह्मादिषु कर्मसुपपत्तु हन्ते. किष्मूत्ते ।
बल्लहा' 'भूणहा' 'वृत्रहा' ॥

८५४ बहुकं छन्दसि । ८८ ॥ छन्दसि

उपपदान्तरेपि हन्तेर्वहुल किप् स्यात् ॥
मातृशा सप्तम नरक प्रविशेत् 'पितृश' ॥ न
च भवति—मातृघातः पितृघातः ॥

८५५ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥

एषु कर्तोतेः किप्स्यात् ॥ सुकृत्, कर्मकृत्,
पापकृत्, मन्त्रकृत्, पुण्यकृत् ॥

८५६ सोमे सुञः ॥ ९० ॥ सोमे कर्म

पशुपपदे सुनोतेः किप् स्यात् ॥ सोमसुत् ॥

८५७ अमौ चेः ॥ ९१ ॥ अमौ कर्म

पशुपपदे चिनोतेः किप्स्यात् । अग्निचित-
वान् अग्निचित् ॥

८५८ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

कर्मण्युपपदे चिनोते किप्स्यात्श्रयाख्या-
याम् श्येन इव चोयते सम श्येनचित् ॥

८५९ कर्षणीनि विक्रियः ॥ ३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रोणत्तेरिति. स्यात् ।
सोमविक्रयो घृतविक्रयो । पुनः कर्मग्रहणा

त्कर्तुं कुत्सानिमित्तं कर्मणि यथा स्यात् ।

इह माभूत्—धान्यविक्रयः ।

८६० दृष्टेः कनिप् ॥ ९४ ॥ कर्मण्युप

पदे द्वयोः कनिप् ॥ परलोक दृष्टवान् पर-
लोकदृष्ट्या ॥

८६१ रजनि युधि कृञः ॥ ९५ ॥

रात्रनि कर्मण्युपपदे युध्यते. करोतिश्च
कनिप्स्यात् ॥ अन्तर्भावितपर्ययं. सकर्मको
युधि. राजान् थाधिनवान् राजयुध्या,
राजकृत्वा ॥

८६२ सहे च । ९६ ॥ सहशब्दे घोष-

पदे युक्तिरुज्जया कनिप्स्यात् ॥ सहयुध्या
सहकृत्वा ॥

८६३ सप्तभ्यां जनेर्हः ॥ ७ ॥ सप्त-

म्यन्ते उपपदे जनेर्हः स्यात् । सरसि जातं
सरसिश्चम् ॥

८६४ पञ्चम्यापजातौ ॥ १८ ॥ जाति-

वाचिनि पञ्चम्यन्ते उपपदे जनर्हः स्यात् ।
बुद्धिजः ॥

८६५ उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्ग चापपदे जनेर्हः. स्यात्सङ्घापाम् ।
'अथेमा मानघोः प्रजाः' ।

८६६ अनौ कर्षणि ॥ १० ॥ अनु-

पूर्वाजने. कर्मण्युपपदे ङ. स्यात् । पुमास
मनुजातः. पुमनुजाः, रय्यनुजाः ॥

८६७ अन्वेष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्वेष्वप्युपपदेषु ञेर्हः स्यात् । न प्रायत
इत्यतः । द्विजाताः द्विजाः ॥

अपि शब्दाद्भात्वन्तरादपि—परितः खाता
परिखा ॥

८६८ निष्ठा ॥ १०२ ॥ तिष्ठासंज्ञकः

भूते स्यात् । कृतम् । कृतवान् । भुक्तम् ।
भुक्तवान् । जातम् ॥

* आदिकपेणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः
 कश्चिद्वदतः प्रकृतघान् फट् द्विवदतः ॥
 ८६९ सुपजोर्द्धनिय । १०३ ॥ सुतो
 सेयमलोत्थ स्त्वानिपत्यत् । सुत्वा । यत्वा ।
 ८७० मीर्येवेत्तृत् ॥ १०४ ॥ मीर्येत्
 यत्स्यात् मूठे ॥ अत्र अत्तौ ॥
 ८७१ छन्दसि सिद् ॥ १०५ ॥ मूठ
 छन्दसि वातोद्धिद् । अद् सुपमुमप्यतो
 वदतः (वा सं ८१) अद् धावापुषधी
 आदिवत् (अ सं १०१२५३) ॥
 ८७२ सिः कान्ठवा ॥ १०६ ॥
 कान्ठि कान्ठः कान्ठ् वा स्यात् ॥ अदि
 चिकवानः सामं सुपवापः न च मकति
 अद् धावापुषधी नात्तान् ॥
 ८७३ कसुश्च ॥ १० ॥ कान्ठि कान्ठः
 कसुशदेशो वा । जासुशद् । पपिवाद् ॥
 ८७४ मापायां सद्वनमभुषा ॥ १० ॥
 पम्पो कोके छिः कसुशदेशो वा । आदेश-
 चिकवान् छिः । छिःपवाऽनुमीयत ।
 अयपदिवाद्ठपासत् । अनुपिवाद् मन्
 वात्तोद् । अप्पुमपन् उपाधीपीत् ॥
 ८७५ उपेपिधाननाश्वानमृषानम ॥ १०९ ॥
 एति तियास्वते । उपेपिधान् अनाम्भान्
 भानवानः ॥
 ८७६ सुद् ॥ ११० ॥ मूठ यथातोद् सुद्
 मकापीत् महापीत् ॥
 ८७७ वनमवने छद् ॥ १११ ॥ मूठ
 नपतने धातोलेक । मद्रोद् । मद्रत् ॥

८७८ अविज्ञानवने लृट् ॥ ११२ ॥
 स्तुतिबोधिस्युपपदे मूठानपतने च लृट् इति
 नामज्ञानासि देवदत्त फारमीरेषु वत्स्यामश्च
 ८७९ न यदि ॥ ११३ ॥ यपायं सुद्
 न । अविज्ञानासि देवदत्त वत्फारमीरेषु
 वसाम् ।
 ८८० विभाया साकाञ्छे ॥ ११४ ॥
 स्तुतिबोधिस्युपपदे वा लृट् स्यात् कस्य
 छस्यमायेन साकाञ्छरेवात्पर्यः । अवि
 ज्ञानासि देवदत्त फारमीरेषु वत्स्यामश्च
 भौदन मोक्ष्यामद् । नामज्ञानासि देवदत्त
 फारमीरेषु वत्स्यामो वत्तत्रोद्वर्ण मोक्ष्यामद् ।
 अविज्ञानासि देवदत्त वत्फारमीरेषु वत्स्याम
 पत्तत्रोद्वर्णमुञ्चिद् ॥ वासा छस्य मोद्वर्ण
 कस्यम् ।
 ८८१ परोसे सिद् ॥ ११५ ॥ मूठानप
 तनपरोसे यं वनमनादातो छद् स्यात् ।
 अकार मद्रत् ॥ अन्तमपिपेपि चित्तचित्सेपात्
 पातोस्त्वं संभवत्येव । तद्यथा सुतोद् किञ्
 विच्छाप ॥
 * अत्यन्तापहरे च क्लिष्टवक्तव्या । अत्र
 क्लृप्तिचोसि नाहं क्लिष्ट् वनाम् ।
 ८८२ इ अन्ततोर्द्ध् च ॥ ११६ ॥
 मूठानपतनपरोसे यं वनमनादातो छद् स्यात् ।
 चा छिद् ॥ एति हाक्तेत् एतिह
 वकात् । हाक्तेत्पातोद् हाक्तेत्कार ॥
 ८८३ प्रश्ने वासन्नासाडे ॥ ११७ ॥
 नाश्च हाडे पूष्णपमाने मूठानपतनपरोसे
 वर्तमानादातो छद् क्लिष्टो स्यात् ॥ क्लिष्टवक्त
 चिपूष्णति मगाच्छद् वत्तः अनामदेवदत्त ॥

८८४ लट्स्मे ॥ ११८ ॥ स्मशब्द उप-
पदे भूतानद्यने परोक्षे ऋट् ॥ यजति स्म
युधिष्ठिरः ॥

८८५ अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥ अपरोक्षे
भूतानद्यतनेषु स्म उपपदे घातोल्ङ्गत्स्यात् ।
‘घस्म पिता ब्रवीति ॥

८८६ ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥
ननुशब्दे उपादे प्रक्षपूर्वके प्रतिवचने भूतेर्य
लट्स्यात् लुङोपवादः । अकार्षीः फट्
इवदत्त, ‘ननु करोमि भोः’ ॥

८८७ नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥ न शब्दे
नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट्
भूते । अकार्षीं फट् इवदत्त, ‘न करोमि
भोः’ ‘ना ज्ञापम्’ ‘अहं तु’ ‘करोमि’ ‘अहन्च
कार्पम्’ ॥

८८८ पुरि लुङ्वास्मे ॥ १२२ ॥
स्मवर्जिते पुराशब्दे उपपदे भूतानद्यनेषु
वा लुट्स्याल्लट् च । ताभ्यामुक्ते पक्षे
यथानिपयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति ।
घसन्तोह पुरा छात्राः । अघसन्निह पुरा
छात्राः । ऊधुरिह पुरा छात्राः ॥

इति भूताधिकारप्रत्ययाः ॥

८८९ वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ आरब्धो
ऽपरिसमाप्तश्च वर्तमानः । तस्मिन्क्षये वर्त-
मानाद्घातोल्ङ्गत्स्यात् । पचति पठति ॥

८९० लटः शतृशानचावमथमासमा
नाधिकरणे ॥ १२४ ॥ लटः शतृशान-
चाभावेशौ स्तोऽप्रथमान्तेन चेतसामाना
धिकरण्य भवात् ॥ पचन्त इवदत्त पश्य ।

पचमाने देवदत्त’ पश्य । लडिति वर्तमाने
पुनर्लङ्घ्रणात्कचित्प्रथमासामानाधिकर
ण्येऽपि स्यात् ‘सन् ब्राह्मणः’ । अस्ति
ब्राह्मणः ॥

‡ माह्व्याक्रोशे ॥ मा पचन् ।

८९१ संवोरने च ॥ १२५ ॥ संवोधने
च विषये लटः शतृशानचो स्तः । हे पचन्
हे पचमान ॥

८९२ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥
क्रियायाः परिचायके हेतो चार्थे वर्तमाना-
द्घातो परस्य लट् शतृशानचो स्तः ।
शयाना भुज्जते यजता । अर्जयन्वसति ॥

८९३ तौ सत् ॥ १२७ ॥ शतृशानचो
सत्सङ्घौ स्तः । ब्राह्मणस्य कुर्वन् ब्राह्म
णस्य कुर्वाण । ब्राह्मणस्य करिष्यन् ब्रा
ह्मणस्य करिष्यमाणः ॥

८९४ पूङ्गवजोः शानन् ॥ १२८ ॥
पृटो यन्तिश्च शानन् स्यात् । पचमान-
यजमानः ॥

८९५ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्
॥ १२९ ॥ ताच्छील्यादिषु घातोश्चानश् ।
कतीह भूययमाणाः । कतीह शिष्यण्ड वह-
मानाः । कतीह निघ्नानाः ॥

८९६ इङ् धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥
इङो धारेश्च शतृ प्रत्ययः स्यात्कृच्छ्रिणि
कर्तृणि ॥ अधोयन्पारायणम् । धारयन्प
निषदम् ॥

८९७ द्विषोऽपिने ॥ १३१ ॥ प्रमिने कर्तृरिति द्विषः शतृ स्यात् । द्विषन् ॥ 'न छाका-' इति सूत्र-

७ द्विषः बहुवचनम् ॥ चौरस्य द्विषन् चौर द्विषन् ॥

८९८ सुनो यद्भवति ॥ १३२ ॥ यद्भवति सुनोते शतृ स्यात् । सर्वे सुनन्तः

८९९ मर्हः मर्हसायाम् ॥ १३३ ॥ मर्हतेः मर्हसायां शतृ स्यात् ॥ मर्हन् ॥

९० भा केस्त्वच्छीकृतदर्मतस्साधुकारिणु ॥ १०४ ॥ द्विषमभिष्याप्य बहुष्माया

प्रथयाः तच्छीकारिणु कर्तृषु बोध्याः । कर्ता कर्तान् ॥ सुपञ्चयित्वाः स्वाधिप्रायमा

मर्हन्ति बहुमहावाम् ॥ मध्यमपर्यन्तं बाह्व एवा मर्हन्ति भास्वे तिप्ते । कर्ता कर्तम् ॥

९०१ सुम् ॥ १३५ ॥ सम्प्रदासुम्परतृ मध्यया मर्हति ताच्छीकारिणु कर्तृषु । कर्ता कर्तम् ॥

७ सुम्निबाहुस्विभु बाहुपसर्वस्य ॥ होता पाठा ॥

७ नपतेः पुङ्क्त्वात् । नैषा ॥

७ तिपेर्बेहतायामकारदशोपपायापनिन्दत्वात् ॥ एवञ्च ॥

७ सदेवच मिपुक्ते । सदा ॥

७ छात्सि कृष्ण । कृष्णः संप्रदीतुम्बः (भा० सं० १३ । २६) ॥ बात् सुञ्चति 'सुञ्च्यः संप्रदीतुम्बः ॥

९० मर्हकुम्ब निराकृन् मर्हनोत्-चोत्पवीम्बदृष्यपप्रपट्टुहपुसहपर इष्णु

पृ ॥ १३५ ॥ पम्पलाच्छीकारिणु कर्तृषु इष्णुकस्यात् । मर्हकृत्विष्णुः निरा

करिष्णुः मर्हनिष्णुः इत्पविष्णुः इत्पतिष्णुः इत्पविष्णुः । रोचिष्णुः । अप्रक

विष्णुः । बर्तिष्णुः । बधिष्णुः । सधिष्णुः । चारिष्णुः ॥

९०३ पेशकन्दसि ॥ १३७ ॥ पयन्ताच्छकन्सि इष्णुश्च । वीठयः पारविष्णु

वा । (भा० सं० १० । ६ । ३)

९०४ सुबहन् ॥ १३८ ॥ मर्हतेरिष्णुश्च स्यात् ॥ मर्हिष्णुः ॥

९०५ म्वाजिस्वयच कृस्तुः ॥ १३९ ॥ पम्बो म्बुः स्यात् । बाहुबः ॥ म्बास्तुः । द्विष्णुः । म्बास्तुः । म्बुष्णुः ॥

७ दोहकम्बसि उपलक्ष्यात् । इक्ष्णुश्चः पठयः (भा० सं० १५ । १५) ॥

९०६ त्रसि सृषिष्टपि क्षिपेस्तुः ॥ १४० ॥ पम्बः कः स्यात् । म्बुः । म्बुष्णुः । म्बुष्णुः । क्षिष्णुः ॥

९०७ क्षमित्यष्टाम्यो धिनुण् ॥ १४१ ॥ यमाधिम्योऽष्टाम्यो धिनुण् स्यात् । शमी । तमी । धमी (बात्मी) प्रमी । प्रमी । प्रमी कृमी प्रमादी । प्रमादी ॥

९८ मेषुधानुवधाकृष्णमाकृष्णसपरिस्र सस्रप्रपरिदेदि सन्धरपरिक्षिप परिदपपरि

पयग्दिदपरिस्रइनुपदिधुइनुइपुमाकीइ

विविचत्यजरजभजातिचरापचराप्रुषाभ्या-

हनश्च ॥ १४२ ॥ एभ्यो घिनुण्
स्यात्सञ्जोलादिषु ॥ संपर्को । अनुरोधो ।
आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गो
परिक्षेपो । सञ्चारो । परिक्षेपो । परि-
राटो । परिवादी । परिवाहो । परिमाहो ।
दोषी । द्वेषी । द्रोहो । दोहो । योगी ।
आकाही । विवेकी । त्यागी । रागी ।
भगी । अतिधारी । अपचारी । आमोषी
अभ्याघाती ॥

९०९ वी कपलसक्तथस्त्रम्भः ॥१४३॥
विशब्दे उपपदं एभ्यो घिनुण् ॥ विक्रापी ।
विक्रासा । विकृत्यो । विस्त्रम्भो ॥

९१० अपे च लपः ॥ १४४ ॥ अपे वी
च लपेर्घिनुण् । अपलापी विलापी ॥

९११ मे लपसद्रुपथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रोपपदे नपादिभ्यो घिनुण् स्यात् ॥ प्रलापी
प्रसारो । प्रद्राहो । प्रमाधी । प्रवादी ।
प्रवासी ॥

९१२ निन्दहिंसक्रिशखादविनाशपरि-
क्षिपपरिरट परिवादिव्याभाषाम्यो बुञ्

॥ १४६ ॥ एभ्यो बुञ् स्यात् । निन्दकः,
हिसकः । वलेशकः । खादकः । विनाशकः,
परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादकः ।
व्याभाषकः । अस्यक्तः ॥

९१३ देविकुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

उपसर्गे उपपदे देवपते. कुशेश्च बुञ् स्यात् ॥
शादेवकः । आकोशकः ॥

९१४ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥१४८॥

अकर्मकेभ्य. चलनशब्दार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यः
शब्दार्थेभ्यश्च युच् स्यात् ॥ चलनः ।
चोपनः । शब्दनः । रवणः ॥

९१५ अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥१४९॥

अनुदात्तेतो हलादेरकर्मकाद्युच् स्यात् ॥
वर्तनः । वर्द्धनः ॥

९१६ जुचञ्कर्म्यदन्द्रम्यसृग्घृष्वल-

शुच लपपतपदः ॥ १५० ॥ युच्
स्यात् ॥ जु इति सौत्रो धातुः ॥ जघनः ।
चङ्कमणः । दन्द्रमण । सरणः । गच्छन्.
लुब्धः । ज्वलनः । शोचनः । लपनः ।
पतनः । पदनः ॥

९१७ कुधमृण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

पतदर्थेभ्यो युच् स्यात् । क्रोधनः । रोषणः ।
मुण्डनः । भूषणः ॥

९१८ न यः ॥ १५२ ॥ यकारान्ता

द्युच् न स्यात् । कृत्यिता । क्षमायिता ॥

९१९ सूददीपदीक्षश्च ॥१५३॥ एभ्यो

युञ् न स्यात् । सुविता । दीपिता ।
दीक्षिता ॥

९२० लषपतपदस्था भूट्टषहनकमगम-

श्रुभ्य उक्ञ् ॥ १५४ ॥ एभ्यो उक्ञ् ।
अपलापुकम् प्रपातुकम्, उपपातुकम्, उप
स्थापुकाः, प्रभापुकम् । प्रकर्षुकाः, आघातु-
कम् । कामुकाः, आगामुकम् । किशाकम् ॥

९२१ जल्पमितकुट्टलुण्ठवृहः षाकन्

॥ १५५ ॥ एभ्यस्तञ्जोलादिषु कर्तुपु

- वाक्यं स्यात् ॥ अन्त्याकः । मिस्राः ।
 क्त्वाकः । सुण्डाकः । वराकः वराकी ॥
 ९२२ प्रमोरितिः ॥ १५६ ॥ प्रपूर्वा
 क्तवतेः तच्चीकारित्तु क्त्वा इतिः स्यात् ।
 प्रमयी । प्रम्विनी ॥
 ९२३ जिहसिचिभीण्यमाभ्ययाभ्यमपरि
 यूर्चुस्यम्भ ॥ १५७ ॥ पम्भ इतिः
 स्यात् । मयी । इनी । क्षयी । विधयी ।
 मययी मयी मययी मययी पतिमया
 प्रसयी ॥
 ९२४ सृष्टि सृष्टि पतिशपि निद्रातन्त्रा
 भदाभ्य आसुच् ॥ १ ८ ॥ पम्भ मा
 क्तुच् स्यात् । सृष्टियासु । शृष्टियासु ।
 पठयासुः । वयासुः । निद्रासुः । त्रासुः ।
 भदासुः ॥
 * आसुषि धीमे भ्रवर्णं कर्तव्यम् ।
 श्यम्भुः ॥
 ९२५ ठाभेदिसन्नवसदो वः ॥ १५ ॥
 पम्भो वः स्यात् । दावः । घावः । मेवः ।
 श्वुः । लवुः ॥
 ९२६ सृपस्पदः वमरच ॥ १९० ॥
 पम्भः वमरच् ॥ सुवराः वमराः ममराः ॥
 ९२७ मम्भभासमिदो घुरच् ॥ १ १ ॥
 पम्भो घुरच् स्यात् । मङ्गुरा । मासुरम् ।
 मेसुरः पशुः ॥
 ९२८ विदिमिदिधिदः कुरच् ॥ १६२ ॥
 पम्भः कुरच् स्यात् । विपुरः मिपुरः
 विपुरः ॥
- * व्यपेः समसारणं कुरच्य वक्तव्यः ।
 विपुरः ॥
 ९२९ इप्पुनशजिसर्तिभ्यः कुरच् ॥ १६३ ॥
 पम्भः कुरच् स्यात् । इत्वरः । इत्वरी ।
 नश्वरः । सित्वरः । सुत्वरः ॥
 ९३ गत्वरश्च ॥ १६४ ॥ वमेत्तुमा
 सिकतापः कुरच् ॥ तिपात्यते । गत्वरः ॥
 ९३१ आगरुकः ॥ १६५ ॥ आगर्ते
 ककः स्यात् । आगरुक ॥
 ३२ यमनपद्व्यां वरुः ॥ १६६ ॥
 वरुणम्भो वराश्च ककः स्यात् ।
 पायवुकः अन्त्रपुकः वन्त्रपुकः ॥
 ९३३ नयेकम्पिस्मयमसकमहिंसदी-
 पोरः ॥ १६७ ॥ पम्भो वः स्यात् ॥ वमम्भुः
 कम्भो वरुणम्भुः कम्भो हिंसम्भुः दीमम्भुः ॥
 ९३४ सनाशसमिह वः ॥ १६८ ॥
 पम्भो वः स्यात् ॥ विचीपः वार्थसुः ।
 मिहः ॥
 ९३५ विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥ पठौ
 निपात्येति ॥ वेदमसीळो विन्दुः । पपञ्च
 शीळ इच्छुः ॥
 ९३६ वयास्यन्दसि ॥ १७० ॥ वया
 प्रयवाशान्दसि वः स्यात् ॥ मित्रयुः ।
 सुसयुः (अ नू १।७।१)
 ९३७ आहगमहनजनः किकिनौ विदूष
 ॥ १७१ ॥ आकारान्तम्भो आकारान्ते
 म्भो वनादिभ्यश्च किकिनौ स्तः लौ ॥
 विदूषश्च मिति ॥ पयिः सोमम् ।

दृग्भिः । मित्रवरुणौ नतुग्निः दूरब्रधवा
जगुरि । जनिर्धुवा । जसिचुंजम् ।
जशिर्जोजम् ॥

*किकिनावृत्सार्शुन्दरिः सदादिभ्यो द-
र्शनात् । अदि । नर्मिः ॥

*भाष यांधान्कृत्वसृजनि गमिनमिभ्यः
किकिनो वक्तव्यौ । दाध । चकिः ।
सशिः, जाशः, जागमः, त्रैमिः ॥

*सहिवद्विचित्रिपतिभ्यो यडन्तेभ्यः
किकिनो वक्तव्यौ । सासदि । वाषादिः
वाचदिः पाषादिः ॥

९३८ स्वपितृपोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥
आभ्या नजिङ् म्यात् । स्वप्कृ, वृष्णकृ ।

*धृगेश्वेति वक्तव्यम् । धृष्णकृ ॥

९३९ शृवन्शोरारुः ॥ १७३ ॥ आभ्या
मारु. स्यात् । शारु. । वन्शारु. ॥

९४० भियः कृक्कृकनी ॥ १७४ ॥
भिय पत्नी स्त । मोरुः । भीलुकः ॥

*कुरुन्नपि वक्तव्यः ।
भीरुक. ॥

९४१ स्वशभासपितृकसो वरच् ॥ १७५ ॥
एभ्या वरस्यात् । स्थावर. । ईश्वरः ।
पश्वर । विकस . ॥

९४२ यश्च यडः ॥ १७६ ॥ यडन्त
इयान्तेर्वैभ्यस्व न् । यायावर ॥

९४३ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुयाव-
स्तुवः विवप ॥ १७७ ॥ एभ्यस्तच्छी

लापु कर्तुषु क्त्वात् । विघ्नाट् ।
भोः । मासो । धूः । विद्युत् । ऊक् । पूः ।
*जवतेदीर्घश्च निपात्यते ङ् । प्राक्-
स्तुत् ॥

९४४ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्वेभ्योपि भ्रातृभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तुषु
क्त्वात् दृश्यते । दृग्नि ग्रहणात् कचि-
दीर्घः कचिद्विचित्रचनम् । कचित्सप्तार-
णम् कचिदसप्तारणम् । वाक् शवसा
विद्युत्, जगत, ऋहः ॥

दृष्ये इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वेच । षह्व ॥

*ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ धीः

९४५ भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

भुवः सज्ञायामन्तरे च क्त्वात् । विभू
नाम काञ्चिद् । यनिनाधमर्णयोरन्तरे
प्रतिभू. ॥

९४६ विप्रसंभ्यो इवसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

विप्रसपञ्चाद्भवतेडु. स्यात्संज्ञायाम् । विभुः
प्रभुः सन्तुः ॥

*दुप्रकरणे मितद्रवादिभ्य उपसंख्यानम्
मित्रद्रु. । शम्. ॥

९४७ घः कर्मणि ष्टुन् ॥ १८१ ॥ धयते-
र्घात्तेषु कर्मणि ष्टुस्यात् । धयन्ति ता
घात्री दधति वा ॥

९४८ दात्री शस युयुज स्तुतुद सिसिच
मिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥ दावादेः
ष्टुस्यात्करणेर्घे ॥ दात्वनेन दात्रम् ।
नेत्रम् । शत्रम् । योत्रम् । योक्तम् । स्तो-

भ्रम् । खिभ्रम् । खेभ्रम् । मेभ्रम् । पञ्चभ्रम् ।

ब्रुवा । मखी ।

९४९ इहसुकरयोः पुबः ॥ १८३ ॥

भस्मात्करणे पूरु स्यात्कतकरणं इहसु

करयो रचयबः स्यात् । इहस्य पोषम् ।

सुकरस्य पोषम् ॥

९५० अर्तिसुसुखनमहबर इत्रः ॥ १८४ ॥

पभ्यः करणे इषः स्यात् । अत्रिभ्रम् ।

अविभ्रम् । प्रविभ्रम् । सविभ्रम् । अतिभ्रम् ।

महिभ्रम् । अरिभ्रम् ॥

९५१ पुबः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥ भस्मा

त्करणे इषः स्यात्संज्ञायाम् । इर्मः पवि

भ्रम् । महिष्यविभ्रम् ॥

९५२ कर्षेरे ऋषिर्विबतयोः ॥ १८६ ॥

अयां करणे ईक्षतायां रतरे पुब इषः

स्यात् । पवित्राऽयं अविः । अतिः पवित्रं

न मा पुनातु (भापस्तम्ब) ॥

९५३ शीतः क्तः ॥ १८७ ॥ शीतो या

तीर्षतमान क्त स्यात् । मज्जः । शिबणः

पुष्टः ॥

९५४ मति बुद्धि पूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

पञ्चर्षेभ्यो बर्षमादि क्तः स्यात् । राज्ञो

मत्तः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां

जातः । राज्ञां पञ्जिताः । राज्ञामर्षितः ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

—१०१—

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः

९५५ इणादयो बहुवचम् ॥ १ ॥

इणादयोः प्रज्जवाः बतमाने संज्ञायां च

बहुवचस्युः ऽ पतो विहितास्ततोऽप्यत्रापि

स्युः । अत्रिबिहिता एष प्रयोगत उचीकाने

ॐ कृवापात्रिमिस्वदि साम्यसूत्रे च उक्त् ।

काठः वायुः पायुः मायुः मायुः स्वाडुः

मायुः मायुः ॥

बाहुवचं प्रकृतेस्तनुद्वयेः

प्रापसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कार्त्तमशोवविधेरश्च तदुक्तं

नैगमकडिमर्षं हि सुधाधु ॥ १ ॥

नाम च घातुः प्रमाह निठके

ध्याकरणे शक्त्तस्य च लोभम् ।

यच्च पदार्थविशेषसमुत्थं

प्रत्ययतः प्रकृतेश्च लघुवचम् ॥ २ ॥

संज्ञासु घातुः कृपाणि प्रत्यपारश्च ततः परे ।

कार्त्तार्थिद्यत्तनुचर्यमेतच्छास्त्रमुपादिपुत्रः

९५६ सूतेपि इत्यन्ते ॥ २ ॥ सूते कामेपि

उपादयः प्रत्ययः ॥ सूतेमिर्षं बर्षम् । अर्षितं

तद्विति कर्म । अर्षितं तद्विति मध्यम ॥

९५७ भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति कामे गम्याः वा शब्दाः साचबो

मशति । गामी प्रागम् आगामी । प्रत्यापी

प्रतिषोषो, प्रतिषोषी प्रतिषोषो प्रतिषोषी

प्रतिषोषो भाषायां भाषी ॥

ॐ अतद्यतन उपसक्तपानम् । गमी

प्रागम् ॥

९५८ पापस्युरग्निपातयोर्द्ध ॥ ४ ॥

एतयोः पदबोधोर्भविष्यति कामे चह स्यात् ।

पापस्य कृत्ते । पुराभुक्त्ते ॥

९५९ विभाषा कदाकर्षोः ॥ ५ ॥ पतयो

दशवयोबो माभ्यति चह । क्ता मुक्त्ते

कदा मोक्ष्यते । कर्हि भुङ्क्ते कर्हि मोक्ष्यते ॥

९६० किं वृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥ किं वृत्ते लिप्साया भविष्यति काले कर्द्धा । क भवन्तो भोजयन्ति क भवन्तो भोजयि ताः । कतमो भिक्षा दास्यति ददाति दाता वा । कतमो भिक्षा ददाति दास्यति दाता वा ॥

९६१ लिप्सवपानासिद्धौ च ॥ ७ ॥ लिप्सव मानसिद्धौ नभयाया भविष्यति वा कर्द्धा । यो भक्त ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्त दास्यति दाता वा स स्वर्गं यास्यति याता वा ॥

९६२ लोडर्धलक्षणे च ॥ ८ ॥ लोडर्धः प्रेषादिर्लक्ष्यते येन स तत्र वर्तमानाद्भविष्यति काले कर्द्धा । उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्व छन्दोऽधोऽध्व ॥

९६३ लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वं मौहृत्तिके भविष्यति लोडर्धलक्षणे वर्तमाना दातोर्वा लिङ्, चाङ् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्व छन्दोऽधोऽध्व ॥

९६४ तुमुन्णुळौ क्रियार्थां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥ क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे भविष्यति तुमुन्णुळौ स्तः । भोक्तुं व्रजति । भोक्तो व्रजति ॥

९६५ भाववचनाश्च ॥ ११ ॥ भाव इति प्रकृत्य ये व्रजन्त्यो विहितास्ते भविष्यति

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे स्युः ॥ पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

९६६ अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियाया भविष्यति धातोःण् । कारुण् भव्यो व्रजति ॥

९६७ लृट् शेषे च ॥ १३ ॥ भविष्यति लृट् क्रियार्थाया क्रियाया सत्यामसत्या च ॥

हरिष्यामीति व्रजति ॥ करिष्यति हरिष्यति ॥

९६८ लृटः सद्वा ॥ १४ ॥ लृटः सत्संज्ञौ शतृशान्तौ वा स्तः ॥ करिष्यन्तं देवदत्त पश्य करिष्यमाण देवदत्तं पश्य, हे करिष्यन् हे करिष्यमाण, अर्जोपिष्यमाणो व्रजति ॥

९६९ अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥ भविष्यदन्द्यतनेथे वर्तमानाद्भातोर्लुट् स्यात् । भवः कर्ता ।

परिदेवने भवस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्याः । इय तु कदा गन्ता ये च पादौ निदधाति ॥

९७० पदरु नविशस्पृशो षच् ॥ १६ ॥ पश्यो षच् । पद्यतेऽर्त्ता पादः । रोगः । चेशः ॥

*स्पृश उपताप इति वक्तव्यम् । स्वशः ॥

९७१ छस्थिरे ॥ १७ ॥ सतैः स्थिरे कर्तरि षच् ॥ चन्दनसारः ॥

* व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतिसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

९७२ भावे ॥ १८ ॥ भावे चाज्ये धातोः षच् स्यात् ॥ पाकः । स्वापः । रागः ॥

१७३ अर्कवृत्तिरि च कारके सङ्गायासु' १॥
 क्वृत्तु मित्ते कारके संज्ञायां चम् स्यात् ॥
 प्राकयन्ति तं प्राञ्चः प्रवेशः । आहरन्ति
 तस्मात्प्रसमित्वाहारः ॥

इत उच्यते भाषे अर्कवृत्तिरि च कारके
 इति प्रथम मनुष्यवर्ते ।

१७४ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥
 परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो
 चातुभ्यो षम् स्यात् ॥ एकस्मिन् षडिति
 ह्यायः । हो शूर्पनिष्पत्तौ । हो कारो ।
 *दाग्भारो कर्त्तरि भित्तुश्च । हाराः
 हारपन्तीति आः ॥

१७५ इच्छन् ॥ २१ ॥ इच्छा षम् स्यात् ।
 अप्यायः । उपत्यास्मात्प्रथिते उप्याप्यायः ॥

*अपादाने स्त्रियासुपसंख्यायाम् तद्
 स्थाप्य ङीत् । अप्याप्याया उप्याप्यायी ।

कम् वापुवर्णनित्सेषु शारो वायुः । शारो
 वर्षः । शारो निवृत्तम् ॥

१७६ अपसर्गे षः ॥ २२ ॥ अपसर्गे
 षपपदे टोत्तैर्षम् स्यात् ॥ सराचः । षप
 राचः ॥

१७७ समि युद्धुबः ॥ २३ ॥ सम्पुप
 पदे एभ्यो षडस्यात् । संयाचः । मद्राचः ।
 सदाचः ॥

१७८ मिणीषुषोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥
 अनुपसर्गस्य एभ्यो षम् स्यात् ॥ भायः ।
 नायः । माचः ॥

१७९ बौद्धभदः ॥ २५ ॥ बाहुपपदे भान्वा
 षडस्यात् । विशाचः । विभाचः ॥

१८० अक्षोक्षोर्भियः ॥ २६ ॥ अक्ष
 उद्गृह्येतयोर्नपतेषडस्यात् ॥ अक्षभायः ।
 उन्नायः ॥

१८१ मद्रुस्तुसुपः ॥ २७ ॥ प्रच्छरे षप
 पदे एभ्यो षम् ॥ मद्राचः । प्रच्छाचः ।
 प्रक्षाचः ॥

१८२ निरभ्योः पूत्थोः ॥ २८ ॥
 निरभ्योः पूत्थोः । पूत्थोर्षम् ॥ निष्पाचः ।
 प्रमिषाचः ॥

१८३ इन्व्योर्गैः ॥ २९ ॥ उद्गोदपपदे
 योषु इत्यस्माद् षम् स्यात् ॥ उद्गारः ।
 निगारः ॥

१८४ कृ धान्ये ॥ ३० ॥ इन्व्योर्द्वयत्तयो
 कृ इत्यस्मादात्प्रविष्यत्तद् षम् । उक्तारो
 धान्यस्य ॥

१८५ यद्धे समि रुद्गः ॥ ३१ ॥ यद्धविष्ये
 संपूर्वार्त्तकृतिषम् स्यात् ॥ संक्तावसम्भो
 यानाम् ॥

१८६ मंस्त्रोऽप्यद्धे ॥ ३२ ॥ प्रपूर्वात्
 एभ्यो षम् स्यात् अयद्धे ॥ शङ्कुमस्तारः ॥

१८७ मयने वावसुद्धे ॥ ३३ ॥ मयन्
 विषये प्रथमं विपूर्वात् एभ्यो षम् स्यात् ॥
 पदस्य विस्तारः ॥

१८८ छन्दोनाम्नि च । ३४ ॥ विपू
 र्वात्सुभो षम् स्यात् छन्दोनाम्नि । विशारः ।
 पक्वित्तरः ॥

९८९ चदि ग्रहः ॥ ३५ ॥ उत्पूर्वाद्ग्रहे
घञ् स्यात् । उद्ग्रहः ।

* छन्दमि निपूर्वादपीष्यते स्रुगुद्यमनः
निपातयोर्हकारस्य भकारः ॥ उद्ग्राम
च निग्राम च ग्रहदेवा अवीवृधन् ।

९९० समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ सपूर्वाद्ग्रहे-
घञ् स्याद् मुष्टिविषये ॥ मल्लस्य सग्राहः ॥

९९० परिन्योनीणोर्घिताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥
परिशब्दे निशब्दे चोपपदे निय णश्च
घञ्स्यात् फलेऽभ्रेषे च ॥ परिणाथेन शारा-
न्धन्ति । एषोत्र न्याय ॥

९९२ परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥
परावुपपदे इणो घञ्स्यात् अनुपात्यये ॥
तव पर्यायः ॥

९९३ व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥
व उप इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्घञ्स्यात्प-
र्याये गम्यमाने ॥ तव विशायः । तव राशोप-
शायः ।

९९४ हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥
हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्घञ्स्यादस्तेये ।
पुष्यप्रचायः ॥

९९५ निवासचितिशरीरोपसमाधाने-
ष्वदेश्च कः ॥ ४१ ॥ पञ्चर्यषु चिनोतेर्घ-
ञ्स्यादादेश्च कः ॥ काशीनिकायः । आ-
कायमङ्गि चिन्वीत । अनित्यः कायः । गोम
यनिकायः ॥

९९६ सख्ये चानौत्तराघर्ये ॥ ४२ ॥
अनौत्तराघर्ये सख्ये वाच्ये चिनोतेर्घञ्स्या
दादेश्च कः ॥ मिष्कनिकायः ॥

९९७ कर्मन्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥
कर्मन्यतिहारे गम्यमाने धातोणञ्स्या-
त्स्त्रियाम् ॥ व्याचक्रोशी ॥

९९८ अभिविधा भाव इनुण् ॥ ४४ ॥
अभिव्याप्तौ गम्यमानाया भावे धातोरिनुण्
स्यात् ॥ साकूटिन घर्तते ।

९९९ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥
अवनि इत्येतय रूपपदयोर्ग्रहेर्घञ्स्यादाक्रोशे ॥
अधग्रहो निग्रहो वा षन्त ते वृषक भूयात् ॥

१००० प्रेल्लिप्तायाम् ॥ ४६ ॥ प्रशब्दे
उपपदे ग्रहेर्घञ् लिप्तायाम् । पात्रप्रवाहेण
चरति भिक्षुः विण्डार्थी ॥

१००१ परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥ परा उपपदे
ग्रहेर्घञ्ग्रहविषये ॥ उत्तरपरिग्रहः । अधर
परिग्रहः ॥

१००२ नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥ नावुपपदे
धान्यविषयकाद् वृधातोर्घञ्स्यात् ॥
नीवारा. नाम व्रीहयः ॥

१००३ उदि श्रयति यौति पू द्रुवम् ॥ ४९ ॥
उत्पूर्वेभ्य एभ्यो घञ् ॥ उच्छ्रायः । उद्यावः ।
उत्पावः । उद्वावः ॥

१००४ विभाषाङि रुण्डवोः ॥ ५० ॥
आङि उपपदे रौतेः ण्वनेश्च वा घञ्स्यात् ॥
आरावः । आरघः । आग्रावः । आग्रावः ॥

१००५ अवे ग्रहो वर्षप्रतिवन्द्ये ॥ ५१ ॥
वर्षप्रतिवन्द्येऽवे उपपदे ग्रहेर्घञ् वा । अव-
ग्रहो देवस्य अधग्रहो देवस्य ॥

१००६ प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥ प्रपूर्वाद्
ग्रहेर्घञ् वणिजा सचन्धी चैत्प्रत्ययान्त-

वाच्यः । तुष्ठाप्रमादेयं चरति तुष्ठाप्रम
 हणं चरति ॥
 १०७ इमौ च ॥५३॥ मपूर्वाद् मदीर्घा
 वम् । स्मिन्सकौत्समपान्तेनामिधीवते ।
 प्रमाहः प्रमाहः ॥
 १००८ हुणोतेराचमदने ५४ ॥ मपूर्वा
 हुणुजातेर्वा म् अचमदने । प्राकारः । प्रवरः ॥
 १००९ परी जुबोऽनज्ञाने ॥ ५५ ॥
 पठाहुपपदे मवतर्वा म् अस्तत्कारि । पार
 मावः । परिनवः ॥
 १०१० दरप् ॥ ५६ ॥ इत्पर्वात्तादव
 माधेऽस्तोरि चकारके ॥ अयः । अयः । अयः ॥
 अस्मिन्धी भयादीनामुपसंख्यामम् ननु
 सके कादिनिवृत्त्यर्थम् मयम् । अयम् ॥
 अ नवसप्तौ छन्दसि वक्तव्यौ 'ऊर्ध्वोऽस्त
 म् अयः' 'पञ्चोऽस्तः सप्तः ॥
 १०११ कुर्योरप् ॥ ५७ ॥ अयः ।
 आतेभ्य इत्पर्वात्तेभ्यस्तात्पदात् ॥ अयः ।
 गरा । गरा । अयः । अयः । अयः ॥
 १०१२ इह इहानिश्चिगमस्य ॥ ५८ ॥
 पञ्चोऽपु स्यात् ॥ अयः । अयः । अयः ।
 निश्चयः । अयः ॥
 अश्विरप्योऽपसंख्यानम् । अयः । अयः ॥
 अ पक्षमे कश्चिधानम् । अयः । अयः ॥
 अयः । आशि(वि)यः । अयः । आशु(शु)अम् ॥
 १०१३ अपसर्गेऽयः । ५९ ॥ अपसर्ग
 १५५१ः । १५५२ः । अयः । अयः ॥

१०१४ नौ ऋ ष ॥ ६ ॥ वायुपदे
 ऽदेनेः स्यात् वादक् ॥ अयः । अयः ।
 १०१५ अप्यपपरोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥
 अनुपसर्गयोर्वाच्यपरोरप्यात् ॥ अयः । अयः
 १० ६ स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥ अयः
 अर्पयोः स्वनहसोरप्यात् ॥ अयः । अयः
 अयः । अयः ॥
 १०१७ यमः समुपनिधिषु च ॥ ६३ ॥
 ययु यमिर्षु वा ॥ अयमः अयमः । अयमम
 अयममः । अयममः । अयममः । अयममः
 अयममः ॥
 १०१८ नौ मत्तनक्षपठस्तस्य ॥ ६४ ॥
 नाहुपपदे पञ्चो वाच्यत्वात् । अयः ।
 अयः । अयः । अयः । अयः । अयः ।
 अयः । अयः । अयः । अयः ।
 १०१९ ऊर्ध्वो वीष्यायी च ॥ ६५ ॥
 वीष्यायिपयकात्कपठेरच् वा । अयः ।
 अयः । अयः । अयः । अयः । अयः ।
 १०२० मित्यं पद्या परिमाणे ॥ ६६ ॥
 पद्येऽपि मन्वात्परिमाणे ॥ अयः । अयः ।
 अयः । अयः ॥
 १०२१ मदीञ्जुपसर्गे ॥ ६७ ॥ अयः
 अयः अयः । अयः । अयः ॥
 १०२२ मयदसंयवौ द्वे ॥ ६८ ॥ यदी
 द्वे चिवा त्येतेः अयवानी मयवः । अयवानी
 अयवः ॥
 १०२३ समुदोरमः पञ्च ॥ ६९ ॥
 समुदोरपपद्योः पञ्चविचकामनेरपु स्वयम् ॥

समजः पशूनाम् । उदजः पशूनाम् प्रेरण
मित्यर्थः ॥

१०२४ अक्षेषु ग्लहः । ७० । अक्षविषये
ग्लहः इति निपात्यते अक्षस्य ग्लहः ॥

१०२५ प्रजते सतैः ॥ ७१ ॥ प्रथम
गभंश्रहणे सतैरप ॥ गवामुपसर. ॥

१०२६ ह्यः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु
॥ ७२ ॥ एषु ह्यतेरप्सप्रसारण च ॥
निहवः । उपहवः । विहवः ॥

१०२७ आडि युद्धे ॥ ७३ ॥ आडि
ह्यतेरप्सप्रसारण च । आह्वयन्तेऽस्मि
न्नाहवः ॥

१०२८ निपानमाहावः ॥ ७४ ॥ आहाव
इति निपात्यते निपान चेदमिधेयम् ॥
निषिषन्त्यस्मिन्निति निपानम् ।

१०२९ भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥ अनुप
सर्गस्य ह्यतेः सप्रसारणमप च भावे ॥
'हवे ऽवे सुहव शूरमिन्द्रम्' ॥

१०३० हनश्च वधः ॥ ७६ ॥ हन्तेर्मावि-
ऽप् वधश्चादेशः ॥ अघश्चोराणाम् ॥

१०३१ मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥ काठिन्ये
हन्तेरप घनश्चादेशः ॥ अघघनः । वधिघनः ॥

१०३२ अन्तर्धनो देशे ७८ ॥ अन्त.
पूर्वाद्धन्तेरप घनश्चादेशः देशे ॥ अन्तर्धनः ।

१०३३ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च
॥ ७९ ॥ अगारैकदेशे प्रघण प्रघाण
इत्येती निपात्येते ॥ प्रघण. प्रघाण. द्वार.
कोष्ठो बाह्य उच्यते ॥

१०३४ उदुघनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुदुघन इति निपात्यतेऽत्या-
धान चेद्भवति ॥ यस्मिन् काष्ठेऽन्यानि
काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुदुघनः ॥

१०३५ अपघनोद्गम ॥ ८१ ॥ अप-
पूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यतेऽङ्गं
चेद्भवति । अपघन. अङ्गम् ॥

१०३६ करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥ एषु
हन्तेरप घनाच्चादेशः करणे ॥ अयो हन्यते-
ऽनेन इति अयोघन. । विघन. । द्रुघणः ॥

१०३७ स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥ स्तम्बे
उपपदे करणे हन्तेः कः स्याच्चाद् तत्र
घनश्चादेशः ॥ स्तम्बघनः । स्त्रिया स्तम्बम्ना,
स्तम्बहेतिः स्तम्बहननी इति इष्यते ।

१०३८ परौ घः ॥ ८४ ॥ पराबुपपदे
हन्तेरप करणे घश्चादेशः ॥ परिहन्यते-
ऽनेनेति परिघ. (पळिघः) ॥

१०३९ उपपन्न आश्रये ॥ ८५ ॥ उपप-
र्वस्य हन्तेरुपपन्नालोपश्च निपात्यते आ-
श्रये ॥ पर्वतोपपन्नः ॥

१०४० सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः
॥ ८६ ॥ समुबोरुपपदयोर्हन्तेरप टिल्लोपो
घत्वं च निपात्यते गणप्रशंसयोः ॥ सङ्घः
पशूनाम् । उद्धो मनुष्यः ॥

१०४१ निघो निमित्तम् ॥ ८७ ॥ निपूर्वा
हन्तेरप टिल्लोपो घत्वं च निपात्यते नि-
मित्तं चेद्भवति ॥ निघा. घृष्टाः । निघा-
शाक्यः ॥

१०४२ इतिः किन् । ॥ ८८ ॥ इतिः
 पातोः किन् । स्यात्प्रोक्तं किन् । क्वारके ॥
 कर्मेर्मभिमिति क्वानात्केवलो न प्रयु
 ष्यते । पञ्चमम् । इष्टमम् । इष्टमम् ॥
 १०४३ इतिःप्युक्त्वा ॥ ८९ ॥ इतिः पातो
 एषुच मावात् । वेपयुः । अययुः ॥
 १०४४ यञ याच पत विच्छ प्रच्छरसो
 मक्त् ॥ ९० ॥ यञादिभ्यो मक्त् । पञ्चः ।
 पाप्मा ॥ पञ्चः । विञ्चः । प्रश्न वासञ्चकाद्ये
 इति निपातनाच्च प्रच्छोः समसात्त्वम् ॥
 मञ्चः । पञ्चः ॥
 १०४५ स्वपो मन् ९१ । स्वपैर्मन्स्वात्
 मन्चः ॥
 १०४६ अपसर्गे योः किः ॥ ९२ ॥
 अपसर्ग इपपदे सुसंज्ञकेभ्यः किः स्यात् ॥
 मदिः । मदिः । मन्चिः ॥
 १०४७ कर्मण्यभिङ्करणे च ॥ ९३ ॥
 कर्मण्युपपदे अजिबरणे सुसंज्ञकेभ्यः किः
 स्यात् ॥ अस्मानि धीयन्तेऽस्मिन्निपात अजिबिः
 मन्चिः ॥
 १०४८ स्त्रियां किन् । ९४ ॥ स्त्रीकिञ्चु
 मावात् पातोः किम् ॥ इतिः । वितिः ।
 मतिः ॥
 क्किञ्चादिभ्यश्च क्कम्पः । भापतिः ।
 भुयमिपिस्तुभ्यः करणे ॥ अयतेऽनया
 भुतिः । इतिः । कतिः ॥
 क्क्त्वा म्वा क्वाहाभ्यो निः । म्वाभिः ।
 म्वाभिः । म्वाभिः । म्वाभिः ॥

॥ म्वादिभ्यः किन्निष्ठावञ्चवि इति
 क्कम्पम् । कीणिः । गीणिः । जीर्णिः ।
 शीर्णिः । लुभिः । पूभिः ॥
 क्कम्पदादिभ्यः किप् । संपत् । विपत् ।
 प्रतिपत् ॥
 क्कम्पिभ्यो संपत्तिः । विपत्तिः ॥
 १०४९ स्वागापापचो भावे । ९५ ॥
 पभ्यः स्त्रीकिञ्चु मात्वे किम् ॥ प्रस्थितिः ।
 क्कम्पति । प्रपीतिः । पकिः ॥
 १०५० मन्त्रे इवेवपथमनविद्यूरीरा
 उदात्तः ॥ ९६ ॥ मन्त्रे इवाहम्बाः
 किन्स्यात्स बोवात्तः ॥ इतिः । इतिः ।
 पकिः । मतिः । वितिः । भुतिः । कीतिः ।
 रातिः ॥
 १०५१ कृति यूति जूति सातिहेतिकीर्त
 यञ्च ॥ ९७ ॥ पतेऽतोहात्तानिपात्वात् ।
 कृतिः । यूतिः । जूतिः । सातिः । हेतिः
 कीर्तिः ॥
 १०५२ ब्रजपथोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥
 ब्रजपथोर्भातेः स्त्रीकिञ्चु मात्वे क्यप्स्यात्
 वातः ॥ म्वा इत्या ॥
 १०५३ संज्ञायां समञ्चनिपदनपत्तम
 निदपुस्यीत् सृभियः ॥ ९९ ॥ म्वा
 दिभ्यः स्त्रियां क्यप्स्यात्संज्ञायाम् स
 उदात्तः ॥ समञ्चत्पस्यामिति समञ्चा
 निपत्ता । विपत्ता । म्वा । विद्या । म्वा
 इत्या । म्वा । इत्या ॥

१०५४ कृञः श च ॥ १०० ॥ कृञः
स्त्रिया शः स्यात्स्त्रात्कम्बुदात्तः ॥ क्रिया ॥
कृत्या ॥ कृञ इति योगविभागात् स्त्रिण्वि ।
कृतिः ॥

१०५५ इच्छा ॥ १०१ ॥ इप्ते. शो यग
मावश्च विधास्यते । इच्छा ॥

*परिचर्या परिसर्या मृगयाद्यानाना-
मुपसंख्यानम् ॥ परिचर्या । परिसर्या ।
अटाट्वा ॥

* जागर्तेरकारो वा ॥ जागर्या । जागरा ॥

१०५६ अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥ प्रत्यया
न्तेभ्यः स्त्रियामकारः स्यात् ॥ विकीर्षा ।
जिहीर्षा । पुत्रोया ॥ पुत्रकाम्या ॥

१०५७ गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥ गुरुमतो
हलन्तास्त्रियामः स्यात् ॥ कुरहा । इहा ॥

१०५८ पिद्भिदादिभ्योऽह् ॥ १०४ ॥
पिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामह् ॥ जरा ।

त्रपा । सिदा । छिदा ॥

१०५९ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च
॥ १०५ ॥ पथ्यस्त्रियामह् चाद्युच् ।
चिन्ति ॥ पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चिन्तना ॥

१०६० आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥ उपसर्गे
उपपदे आकारान्तेभ्यः स्त्रियामह् स्यात् ।
प्रदा । उपदा ॥

* श्रदन्तरोरुपसर्गवद्भृत्तिः । श्रद्धा ।
अन्तर्द्धा ॥

१०६१ ष्यासश्चान्यो युच् ॥ १०७ ॥
ष्यन्त-आस श्रन्थेभ्यो युच् स्त्रियाम् ।
कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ॥

* घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् ॥
घट्टना । चन्दना । वेदना ॥

* इपेरनिच्छार्थस्य युच् वक्तव्यः ॥
शध्येपणा शन्थेपणा ॥

* परेर्वा ॥ पर्येपणा । ररोष्टिः ॥

१०६२ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्
॥ १०८ ॥ रोगाख्याया बहुल ण्वुलस्यात्
प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । न च भवति
शिरोत्तिः ॥

* धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः । आसिका ।
शायिका ॥

* इक्शित्पौ धातुनिर्देशे ॥ मिदिः । छिदिः
पठतिः ॥

* वर्णात्कारः । अकारः । ककारः ।

* रादिफः । रेफः ॥

* मत्वर्थच्छः अकारलोपश्च ॥ मत्वर्थोयः ।

* इव् वपादिभ्यः । धारिः । धारिः ॥

* इणजादिभ्यः आजिः । आतिः ।
आदिः ॥

* इक् कृष्यादिभ्यः । कृषिः । कृषिः ॥

१०६३ संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥ संज्ञाया
धातोण्वुल् ॥ उदाहकपुष्यमञ्जिका ॥

१०६४ विभाषास्यानपरिमभयोरिञ्च
 च ॥ ११० ॥ परिप्रस्ने जाक्याने च
 धातोर्विम् स्यात् चात् ण्डुम् ॥ विभाषा
 प्रहणादन्वेषि । कां त्वं कारिम् अकार्षीः ।
 कां कारिकांमकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः ।
 कृष्यामकार्षीः । कां कृतिमकार्षीः । सर्वां कारि
 कारिकां क्रियां कृष्यां कृतिं वा अकार्षम् ।
 १०६५ पर्यापार्श्वोत्पत्तिषु च्चुञ्च १११
 एष्वर्षेषु धातोर्वचु स्यात् ॥ मन्वत्प्रत्यायिका ।
 मघानिष्ठमक्षिकामहति । इष्टमक्षिकां मे
 धारयति । इष्टमक्षिकां मे वक्ष्यादि ॥
 १०६६ आक्रोशे मध्यनिः ॥ ११२ ॥
 आक्रोशे मध्युपपदे धातोर्निः स्यात् ॥
 अकार्षिन्ते वृषक भूयात् ॥
 १०६७ कृत्यत्युद्ये बहुळम् ॥ ११३ ॥
 माघे अकार्षिन्ते च कारके इति निवृत्तम् ॥
 इष्टमसंज्ञका च्युह च बहुळमर्षेषु स्युः ।
 स्नात्यथैत स्नानोर्षं चूर्णम् । शोक्तेऽसुतौ
 दानीयो विप्रः । एतन्नोत्रवाः शाक्यः ।
 प्रहृष्टम्वम् । प्रपतनम् ॥ बहुउपपदादन्वेषि
 कृतो अमन्वन्ति । पादान्वा द्विपते पाह
 हारकः । गळे कोप्यते गळेकोपकः ॥
 १०६८ नपुंसके माघ कः । ११४ ॥
 नपुंसकच्छिन्ने माघे कः स्यात् । इक्षितम् ॥
 १०६९ स्युद् च ॥ ११५ ॥ नपुंसक
 छिन्न माघे स्युद् स्यात् ॥ इत्सन् छात्रस्य ॥
 १०७० कर्मणि च यन् सस्यर्षाकर्तुः

धरीरसुलम् ॥ ११६ ॥ यिन कर्मणा सं
 स्युस्यमानस्व कर्तुः शरीरसुलसुत्पद्यते
 तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकच्छिन्ने
 माघे स्युद् स्यात् । प्यापानं सुञ्चम् ॥
 १०७१ करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥
 धातोर्व्युह स्यात् करणेऽधिकरणे च ॥
 इष्टमप्रश्नतः । गोशोहनो पारा ॥
 १०७२ पुंसि संज्ञायां घः माघेच ११८
 पुंसिङ्गयोः करणाधिकरणयोरमित्येषो
 धर्तोघः स्यात्संज्ञायाम् ॥ इत्तच्छब्दः ।
 एष्य तस्मिन्कुवन्ति इत्याकारः ॥ आङपः ॥
 १०७३ गोधरसंघरबह्व्रजम्यमापजनि
 गमाश्च ॥ ११९ ॥ पते निपात्यन्ते । गाघः
 चरन्ति अस्मिन् इति मोचरः । स चरन्तेऽ
 भेदेति संघरः । वहन्ति अन्नेमेति बहः ।
 मन्वन्ति अनेन मन्वः । अयन्ति अनेन अयः ।
 एष्य अस्मिन्नापजन्ते इत्यापजः । निग
 ष्यन्ति तस्मिन्निघति निगमः ॥
 १०७४ अघे तुसोर्षम् ॥ १२० ॥ अघ
 वपपदे तर्त्ते स्तुपातेश्च करणाधिकरणयोः
 संज्ञायां घम् । अघतारः । अघस्तारः ॥
 १०७५ इक्षम् ॥ १२१ ॥ इक्षन्तादातो
 घमस्यात् । शिबः । किद् । चर्बः । मार्गः ।
 राम ॥
 * अवहारापारावायानासुपसंख्यानम् ।
 अर्षाद्विपन्तेऽस्मिन्नापजः । आधिपन्तेऽस्मि
 न्नाधारः । एष्यादिमन् चरन्ति आवायः ॥

१०७६ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च
॥१२२॥ पते निपात्यन्ते ॥ अधीयन्ते
ऽस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेऽनेनेति न्यायः ।
उद्युषन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः संहियन्तेऽ-
नेनेति संहारः । आघ्रियतेऽस्मिन्नित्याघारः ॥

१०७७ उदङ्गोनुदके ॥१२३॥ उदङ्ग
इति निपात्यते अनुदकविषये ॥ तैजोदङ्गः ॥
१०७८ जालमानायः ॥१२४॥ आनाय
इति निपात्यते जाल चेद्भवति ॥ आनायो
मत्स्यानाम् ॥

१०७९ खनो घ च ॥१२५॥ खनतेर्घः

स्याद्याद् घञ् ॥ आखनः । आखानः ॥

* दो वक्तव्यः ॥ आख. ॥

* दरो वक्तव्यः । आखर. ॥

* इको वक्तव्यः । आखनिकः ॥

* इकवको वक्तव्यः । आखनिष वकः ॥

१०८० ईपदुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु पल
॥१२६॥ दुःखसुखार्थेषु घाना. खल् ।

ईपत्करो भवता कटः । दुष्करः सुकरः ।

ईपद्गोत्रः । दुर्मोत्रः । सुमोत्रः ॥

१०८१ कर्तृकर्मणोश्च भूकृत्वोः १२७॥

कर्तृकर्मणोरुपपदयोरीपदादिषु च भवतेः
करोतिश्च खल् स्यात् ॥ ईपदाख्यंभव
भवता । दुराख्यंभवम् । स्वाख्यंकरः

* कर्तृकर्मणोश्चव्यर्थयोरिति वक्तव्यम् ।

इह माभूत्—स्वाख्येन भूयते ॥

१०८२ जातो युच् ॥ १२८ ॥ कृच्छ्रा

कृच्छ्रार्थेषु ईपदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो

युच् स्यात् ॥ ईपत्पातः सोमो भवता,
दुष्पातः सुपातः ॥

१०८३ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥१२९॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईपदादिषूपपदेषु छन्दसि
गत्यर्थेभ्यो युच् ॥ सुपसदनोऽग्निः । सुप
सङ्गमन्तरिक्षम् ॥

१०८४ अन्येभ्योपि दृश्यते १३०॥

अन्येभ्योपि यातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्छन्दसि
युच् दृश्यते ॥ 'सुदोहनामकृणोद्दुग्धक्षणे
गाम्' । 'सुवेदनामकृणोद्दुग्धक्षणे गाम्' ॥

* भाषायां शासि युधिदक्षिधृषिमृषिभ्यो

युज् वक्तव्यः ॥ दुःशासनः । दुर्योधनः ।

दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

१०८५ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा

१३१॥ वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति

च वर्तमानवद्वा स्यात् ॥ कदा आगतोसि?

अयमागच्छामि, अयमागमं वा । कदा

गमिष्यसि, पय गच्छामि, गमिष्यामि वा ॥

१०८६ आशंसायां भूतवच ॥१३२॥

प्राशंसाया गम्यमानायां घातोर्भूतवच्य-

त्यया वा स्युः चाद्धर्तमानवत् ॥ उपा-

ध्यायश्चेदागमत्, आगतः, आगच्छति

आगमिष्यति एते व्याकरणमध्यगीष्महि ।

एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे अघो-

प्यामहे ॥

१०८७ क्षिप्रवचने लृट् ॥१३३॥ क्षिप्र-

वचने उपादे आशंसाया घातोर्लृट् स्यात् ॥

उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति क्षिप्र

आभ्यन्तमध्येष्यामहे ॥ इवमप्रवर्णपर्या-
 यार्थम् । क्षिप्रं शीघ्रम् भागु एवर्तितं
 तुरितम् आभ्येष्यामहे ॥

१०८८ आशुसावचने क्तिञ् ॥१३४॥
 आशुसावचने ऋपये आताडिञ् ॥ क्पा
 ध्याप्यश्चेद्वागच्छेत् । आशुस ऽवकस्यये
 युक्तेऽधीयीत् । आशुस क्षिप्रमधीयीत् ॥

१०८९ नानघतनवृत्तक्रियाप्रबन्ध सामी-
 प्ययोः ॥१३५॥ क्षिपामव भे सामाप्ते
 व अनघतनवृत्त ॥ पावञ्जीवं भृशमघम
 वात् भृशमघं हास्यति पावञ्जीवं पुत्रोऽ
 ध्याप्यत् पावञ्जीवं ध्याप्यति ॥
 सामीप्ये—यिर्ष्यं पौर्णमास्यतिक्कात्ता एत
 स्वानुपाध्यायोऽग्नीनाघित सामीनीयत्
 गामावित । विषममावाध्याऽपानिनो एत-
 स्यानुपाध्यायोऽग्नीनाघास्यते आमेन
 वस्यते गां हास्यते ॥

१०९० मविष्यति मयोदायचनेऽवर
 सिम् ॥१३६॥ मविष्यति काठे मयोदा
 यचनेऽवरस्मिन्मविभागेऽनघतनवृत्त ॥ यो
 पमध्या गन्तव्य आ पावञ्जिपुत्रात् तस्य
 यववर्णं क्योराम्यास्तत्र द्विपारमोक्तं
 मोक्ष्यामहे तत्र सच्छुत्तास्यामः ॥ इह
 सुत्रे वैतच्छुता मयोदा उच्यते काठच्छुता ॥

१०९१ काठपिभागे यानहोरात्राणाम्
 ॥१३७॥ काठमयोदाविभागे तस्यवर
 स्मिन्मविभागे मविष्यति काठेऽनघतनवृत्त
 व यहोरात्रसंबन्धो विभागे न वैत् ॥ यार्थं
 संवत्सर भागामी तत्र यद्वत्समाप्रहायण्या

एतत्र युक्ता मच्येष्यामहे तत्रोक्तं मोक्ष्या
 महे ॥

१०९२ परस्मिन्विभागा ॥१३८॥

काठमयोदाविभागे सति मविष्यति काठे
 परस्मिन्मविभागे विभागाऽनघतनवृत्त न
 वैत् होरात्रसंबन्धो विभागाः योर्षं सं
 वत्सर भागामी तस्य यत्परमाप्रहायण्या
 एतत्र युक्ता मच्येष्यामहे । मच्येतास्महे ।
 तत्र सच्छुत्तास्यामः तत्र सच्छुत्तास्यामः ॥

१ ९३ क्तिञ्निमित्ते लृक् क्रियाविपरी
 ॥१३९॥ हेतुस्तुवजाकारि क्तिञ्निमित्त
 तत्र मविष्यति काठे लृक् स्यात् क्षिपाया
 मविष्यती गम्यमानापाम् ॥ सुवृत्तये
 मविष्यत् सुनिस्तममविष्यत् ।

१०९४ मृते च ॥१४०॥ मृते काठे च
 क्तिञ्निमित्त क्षिपातिपत्ती सत्यां लृक् उता
 प्योरिष्टात्स्य क्तिञ्निमित्तेषु विधानेत्तत्
 माह उतो विद्वयं वस्यति ॥ इहो मया
 मवत्पुत्रोऽज्यायी कककममापः अपरश्च
 द्विजो ब्राह्मजःपौ पवि स तेन वृष्टोऽमविष्ण
 त्वा असोक्ष्यत । न तु युक्तवात् । अन्येन
 यथा स ततः ॥

१ १५ बोवाप्योः ॥१४१॥ इताप्यो
 मयोपोर्द्धिञ्चिति प्रागेत्समात्पुत्राभ्येर्षं
 वित् ऋ वमनुकमिष्यामः तत्र मृते क्तिञ्नि
 मित्ते क्षिपातिपत्ती लृक् वा । एतद्विच्छेत्
 वैदित्यम् ॥ इयं नाम तत्र मकाम् वृपकमया
 मविष्यत् । यथा मार्त्तं च— याजयेत् ॥
 १०९६ गर्हायाः काठपिभागाः १४२॥
 कृत्तायामपि मविष्णोऽवपयोर्द्धिञ्चिते च

लभ्ये ॥ अपि तत्रभवान् वृषल याजयति ।

जानु तत्र भवान् वृषल याजयति ॥

१०९७ विभाषा कथमि लिङ्च् ॥ १४३ ॥
कथञ्चै उपपदे गर्हाया घातोर्लिङ् घा ।
चाहृद् । कथ नाम तत्रभवान् वृषल याज-
येत्, याजयति, याजयिष्यति, याजयिता,
अयाजयत्, याजया चकार । अत्र लिङ्नि
मिष्टमस्तीति भूतविवक्षाया क्रियातिपत्तौ
लङ् । भविष्यद्विवक्षाया सर्वत्र नित्येनैव
लङ्का भवितव्यम् ॥

१०९८ किञ्चो-लिङ् लृटौ ॥ १४४ ॥

किञ्चो उपपदे गर्हायां लिङ् लृटौ स्तः ।
को नाम वृषलो य तत्र भवान्याजयेत् स
तत्र भवान् वृषल याजयिष्यति । कतरो
नाम कतमो नाम य तत्र भवान् वृषल याज-
येत् स याजयिष्यति । भूते वा लङ् । भवि-
ष्यति तु नित्यम् । को नाम वृषलोय तत्र
भवान् अयाजयिष्यत् ॥

१०९९ अनवकल्प्यमर्षयोर्किञ्चोपि
१४५ ॥ किञ्चोऽकिञ्चो चोपपदेऽसं

भावनायामक्षमाया च लिङ् लृटौ स्तः ।
नावकल्पयामि न समाकल्पयामि न श्रद्धे
तत्र भवाक्षाम वृषल याजयेत् तत्र भवा
न्नाम वृषल याजयिष्यति । को नाम वृष-
लो य तत्र भवान् वृषल याजयेत् को नाम
तत्र भवान् वृषल याजयिष्यति । न मर्षयामि
तत्र भवान् वृषल याजयेत् याजयिष्यति को
नाम वृषलोय तत्र भवान् याजयेत् याज-
यिष्यति । अत्र भूते वा लङ् ॥ भविष्यति
नित्यम्—नावकल्पयामि तत्र भवाक्षाम
वृषलमयाजयिष्यत् ॥

११०० किं किलास्त्वर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

किं किलास्त्वर्थेषु उपपदेषु अनवकल्प्यमर्ष-
योर्लिङ् स्यात् । किं किल नाम तत्र भवा
न्वृषल याजयिष्यति । अस्ति भवति विद्यते
वा नाम तत्र भवान् वृषल याजयिष्यति
न श्रद्धे न मर्षयामि वा ॥

११०१ जातुयदोर्लिङ् ॥ १५७ ॥ जातु-

यदित्येनयोरुपपदयोरनवकल्प्यमर्षयोर्लिङ्
जातु तत्र भवान् वृषल याजयेत् । यत्राम
तत्र भवान् वृषल याजयेत् न श्रद्धे न मर्ष-
यामि ॥

* जातुयदोर्लिङ् विधाने यदायदोरुपसं-
ख्यानम् । यथा भवाद्ब्रध क्षत्रिय याजयेत्
यदि भवाद्विध क्षत्रिय याजयेत् न श्रद्धे
न मर्षयामि ॥ भूते वा लङ्, भविष्यति
नित्यम् ॥

११०२ यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥ यच्च

यत्र इत्येनयोरुपपदयोरनवकल्प्यमर्षयो
र्लिङ् ॥ यच्च तत्र भवान् वृषल याजयेत् यत्र
तत्र भवान् वृषल याजयेत् । क्रियातिपत्तौ
यथायथ लङ् भवति ।

११०३ गर्हायां च ॥ १४९ ॥ यच्च यत्र
इत्येनयोरुपपदयोर्लिङ् गर्हायाम् ॥ यच्च
तत्र भवान् वृषल याजयेत् । यत्र तत्र भवान्
वृषल याजयेत् ऋषो वृद्धः सन् ब्राह्मणः
गर्हामहे अहोऽन्याय्यमेतत् ॥ क्रियातिपत्तौ
यथायथ लङ् ॥

११०४ चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्च यत्रयोरुपपदयोर्लिङ् ॥ यच्च
तत्र भवान् वृषल याजयेत् तत्र तत्र भवा

शृणुं वा ज्ञेयं भार्गवमितत् ॥ यथायथं
रुक् ॥

११०५ श्लेषे लृङ्पदा ॥ १५१ ॥ शेषे

वपादे चित्रीकरणे लृङ् यदिसाव्यहोत्र
प्रयुज्यते ॥ अथो नाम पठेतमारोह्यति ।

११०६ उताप्योः समर्पयोर्ङिक् ॥ १५२ ॥

इत ऋपि इत्येतयोन्मुक्यार्थोङिक् । इत
कुर्पात् ऋपि कुर्पात् उताधीयीत अप्यथो
पात् बाहमध्यप्यत इत्यर्थे ॥

वोताप्योरिति विकल्पो निवृत्तः ॥ इतः

प्रवृत्ति मूलेपि ङिक्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
नित्यं लृङ् ॥

११०७ कामप्रवेदनेऽङ्गिति ॥ १५३ ॥

कामप्रयावच्छरणेऽङ्गित्तुपपदे ङिक्
स्यात् । कामो मे मुञ्जोत भवान् ॥

११०८ समावनेऽङ्गिति चतुसिद्धाप्रयोगे
॥ ५४ ॥ समावने ङिक् स्यात् तथं

रुमावतमर्षा इत सिद्धाप्रयोगे सात । म-
पि । तत् प्रवृत्ता सिद्धात् । अत्र तत्सिद्धिः ॥

११०९ विभाषा पाठौ समावनवचने
ऽयदि १५५ ॥ रुमावपाठ पाठापुपपदे

अथ ङिक् वा स्यात् १५६ ॥ रुमावपाठ
मुञ्जाभास्यत वा मव ५ ॥

१११० हेतुहेतुमताङ्गिक् ॥ १५६ ॥

हेतौ हेतुमति चार्थे मावप्यति वा ङिक् ॥
हृत्पं नमस्तुक् भायात्, हृत्पं नमपति
पस्तुक् पात्यति ॥

११११ इच्छार्थे ङिक्छोटौ ॥ १५७ ॥
इच्छार्थे ङिक्छोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थे ङिक्छोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छामि मुञ्जीत मगत् इच्छामि मुञ्जं
मवात् कामवे प्रार्थये ॥

* कामप्रवेदने इति प्रकृत्यस्य ॥ इहमा
भूत्—इच्छा करोति ॥

१११२ समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५५ ॥
समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदे तुमुन्स्यात्

इच्छति मोक्षम् । कामयते मोक्षम् ॥
१११३ सिक् च ॥ १५९ ॥ समावभू

केषु इच्छार्थेषूपपदे ङिक् स्यात् । मुञ्जीप
इति इच्छति ॥

१११४ इच्छार्थेषु विभाषा वर्तमाने
॥ १५० ॥ इच्छार्थेषु वर्तमाने ङिक् ।

इच्छेत् इच्छति । वद्वि उच्यते ।
१११५ विधिनियन्त्रणामन्त्रणापीष्टसं

प्रभप्रार्थनेषु सिक् ॥ १६१ ॥ विधिः
प्रेरणा, निमन्त्रणं नियोगकरणम्, सामन्त्र्यं

कामकारणम् अधीष्टः सत्कारपूर्वको
व्यापारः । रुप्रश्नः संप्रचारणम् । प्रार्थनं

पाठ्याः । पृथार्थेषु पाठोसिक् । सर्वत्र
राजामपवात् । कर्त्तं कुर्पात् । प्रार्थं मवात्

गच्छेत् । इह मवात्मुञ्जीत । इह मवात्
सात् । अथोच्छ्रामी माणवकं मवात्तुपप

देत् । किं कर्तुं मी व्याकरणमधीयीत् इत
तकम् । मवात्तं मं प्रार्थना व्याकरणमधीयीत्

१११६ सौत्रं च ॥ १६२ ॥ विद्याविप
वर्षेषु पाठोङ्गिति ॥ कर्त्तं मवात्करोत् ।

अमुत्र मवात्सात् । इह मवात्मुञ्जं ।
अधीच्छामि माणवकं मवात्तुपपयत् ।
किं तु कर्तुं मी व्याकरणमधीयेत् इत १६३ ॥
सवति मे प्रायतना व्याकरणमधीयेत् ।

१११७ प्रैपातिसर्गाप्राप्तकालेषु कृत्याश्च
॥१६३॥ एष्वर्थेषु धातोः कृत्यसङ्गा स्युः

लोड् च ॥ भवता कटः करणीयः कर्तव्यः
कृत्य कार्यः । करोतु कट भवानिह
प्रेषिनः ॥

१११८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥१६४॥

प्रैपादिषु ऊर्ध्वमौहूर्तिके वर्तमानालिङ्
चाद्यथाप्राप्तम् । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुह
तस्य भवता खलु कटः कर्तव्यः करणीयः
कार्यः । भवानखलु कट कुर्यात् । भवानखलु
करोतु ॥

१११९ स्म लोट् ॥१६५॥ स्म शब्दे

उपपदे प्रैपादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिके
लोट् स्यात् ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान्कट करोतु
स्म । प्राप्तं गच्छतु स्म । माणवकमध्या
यतु स्म ॥

११२ अधीष्टे च ॥१६६॥ अधीष्टे

गम्ये स्मशब्द उपपदे लोट् स्यात् । अङ्ग
स्म राजन्माणवकमध्याय ॥

११२१ कालसमय वेद्यासु तुमुन् १६७

एषूपपदेषु तुमुन् । कालो भोक्तुम् । समयो
भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् ॥

११२२ लिङ् यदि ॥१६७॥ यच्छब्दे

उपपदे कालानिषु लिङ् ॥ कालो यद्भुञ्जीत
भवान्, समयो यद्भुञ्जीत भवान् । वेला
यद्भुञ्जीत भवान् ॥

११२३ अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हे वाच्ये गम्यमानं वा धातौ कृत्यतृचः
स्युः । वाङ्मिङ् ॥ भवता खलु कृत्या

वोढव्या वाह्या वृत्नीया । भवान् कृत्याया
वोडा । भवानखलु कृत्या घहेत् ॥

११२४ आवश्यकप्रथमोपर्ययोर्णिनिः १=०

एतयोरर्थयोर्धातोर्णिनिः रयात् ॥ अवश्यं
कारी, शतं दधी ॥

११२५ कृत्याश्च ॥१७१॥ आवश्यक

प्रथमोपर्ययोः कृत्यरत्नकाः स्युः । अवश्यं कटः
कर्तव्यः । अवश्यं करणोयः । अवश्यं कार्यः

अवश्यं कृत्यः । शतं दातव्यम् । सहस्र
द्वयम् ॥

११२६ शक्ति लिङ् च ॥१७२॥ शक्यार्थं

लिङ् कृत्याश्च स्युः ॥ खलुमारो वोढव्यः
वहनीयः वाह्यः । भारं घहेत् भवानिह
शक्तः ॥

११२७ आशिषि लिङ् लोटौ ॥१७३॥

आशिषि लिङ् लोटौ स्तः ॥ चिरंजीयात्
भवान् । चिरं जीवतु भवान् ॥

११२८ क्विचूक्तौ च संज्ञायाम् ॥१७४॥

आशिषि विषये संज्ञायाम् क्विचूक्तौ स्तः ।
तनुतात् तन्तिः । सातिः । देवा एनं
देवामुद्धेवदत्तः ॥

११२९ माङ्गि लुङ् ॥१७५॥ माङ्ग्युपपदे

लुङ् । सर्वलकारापवादः ॥ मा कार्षीत् ॥

११३० स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्ग्युपपदे लङ् चाङ्गुङ् ।
मास्म करोत् मा स्म कार्षीत् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ३ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

११११ पादु संबन्धे प्रत्ययाः ॥१॥

धात्वर्थानां संबन्धे षड् काश्चि प्रथमा उक्ता
सतोऽप्यत्रापि स्युः । निष्काशप्रक्रियायाः
प्रायस्यासहसुरोपेण गुणभूतक्रियावाचि
भ्यः प्रत्ययाः । 'बलव इत्ये' भूते षद् ॥

१११२ क्रियासमिहारे षोड् षोडो

हिसौ वा च तद्धभोः ॥२॥ पीनःपुन्ये

भूतार्थे च धोलेयै धातोर्द्वौ स्यात्स्य च

द्विसौ सः । तिकाप्रत्ययः । तौ च द्विसौ

भ्येभ्यः परस्मैभ्यःत्वमिपरसङ्घी कान्तिश्च

सङ्घी च । तद्धभोर्विषये तु द्विसौ वा सः

पुन्येभ्यश्चतस्रसङ्घं तु नाभयोःतिविश्वेतं

द्विसचिवाभ्यः स्यात् । तेषु सत्सङ्घपुन्ये

बन्धविषये परस्मैपदिभ्यो हिः भ्रूतिः,

नाभ्येभ्यश्चिभ्यः । को माच भर्मकपुषु ।

सुनीति सुनीहात्पदार्थं सुनाति । सुनीत

सुनीतत्वेन पूर्व सुनीय । यथाऽथापोभ्ये

त्येवापरधीते । अपीत्यनपोऽनक्तित्येव

एवप्रधीत्ये ॥

१११३ समुच्चयेऽप्यहरस्याम् ॥ ३ ॥

यनेकमिवात्सङ्घवे धोलेयै प्रागुक्त वा

स्यात् ॥ सङ्घे विषयानाः चार्थेभ्यश्च
इति । अर्धं सुकृत्वात् प्राथम्यात् । धोलेयै
धोलेयैः सङ्घोऽस्तु विपत्त र्वाइति
साम्येऽहोत्थ । सुकृत्वात् प्राथम्यात् ।
स्यः इत्ये । षो द्विसौ । अथ समुच्चये
मानसरोपायामनुपयात्तार्थेन आमान्येनामे
हात्प्रयाः । एते चोत्तरिवाति आनाः आदृति
अर्धं सुकृत्वात् प्राथम्यात् ॥

१११४ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वमिह

॥४॥ भाष्ये षोड्विंशति षोड्विंशत्यु

एव धातुः सुप्रयोगः । क्रियासमिहारे

हे वाच्यः । सुनीदि सुनीदि इत्येवम

सुनाति ॥

१११५ समुच्चये सायाम्यवचनस्य ॥१॥

समुच्चये षोड्विंशो सायाम्यवचनस्य प्रथो

नुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगोपाध्यायार्थं

कदाचिदात्मनाऽवचनस्य स्युः । सङ्घत वि

वागा आदेत्यभ्यवहरति ॥

१११६ छन्दसि छुच्छश्चिठः ॥ १ ॥

छन्दसि धातुसम्बन्धे सर्वेषु कायेषु सुक्

कश्चिदो वा स्युः । सङ्घात्पुत्राऽङ्घात्

पार्थेऽनीऽकृत् नमः । इक् अत्रिपद्यो

तारमभुपीतायै बहमाताः । छिन् अथा

ममात् अथ छिपते ॥

१११७ छिन्नये छेत् ॥ ४ ॥ छिन्नये

छन्दसि छेत्स्यात् ॥ जोडियत् । तारिवात्

प्रच्छिपत् । तैत् तैवत् । क्ताति छिपत्

(सु० सं० ७१२५१)

१११८ उपसवादासङ्घपोष ॥ ८ ॥

उपसवादे नाशङ्घादी च छन्दसि छेत् ।
महतीव कृत्वाभीठी यथा एतं को ददाः
पृष्ठात्ती इति । नाशङ्घापायम् नैविद्याय
सो तरकं पतानः ॥

स्ते प्रत्ययाः स्युः । वक्षे रायः । ना वामेपे
स्थानाम् । कृत्वे दक्षाय जीवसे कृत्वे दक्षाय
जेवसे । खरे विशेषः । प्रये भगाय
श्रियेमा कर्मण्यु गारुध्यै कर्मण्युपाचार्य्यै,
खर विशेषः । इन्द्रोऽग्रा आगुबध्यै श्रियध्यं
पिवध्यै सहमादयध्यै सोममिन्द्राय पातवे
'दशमे मासि सूतवे' 'खर्द्वेषु गन्तवे ।
कर्तवे । हतवे ॥

११४० प्रयै रोहिष्यै अन्यधिष्यै ॥ १० ॥

एते निपात्यन्ते 'प्रयै देवेभ्यः' प्रयातुम् ।

'अगामोपधीना रोहिष्यै' रोहणाय ।

'अयधिष्यै' अयधनाय ।

११४१ दशेविरुये च ॥ ११ ॥ ५ती

निपात्यन्ते ॥ 'दशे विश्वाय सूर्यम्' द्रष्टुम् ।

'विरुये त्वा इरामि' विख्यातुम् ॥

११४२ शकि णमुत्कमुळौ ॥ १२ ॥

शक्तोत्तरुपपदे छन्दसि तुमर्थं णमुत्कमुळौ

सुः ॥ 'अस्ति वै देवा विमाना नाशक्नुवन्'

विमवतुमित्यर्थः । 'अपलुषा नाशक्नुवन्'

अपलोप्नुमित्यर्थः ॥

११४३ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

ईश्वरोत्तरुपपदे छन्दसि तुमर्थं तोसुन्कसुनौ

सुः ॥ 'ईश्वरोऽमिचरितो' अमिचरितु-

मित्यर्थः । 'ईश्वरो विच्छिन्ना' विच्छिन्नितु-

मित्यर्थः ॥

११४४ कृत्यार्थे तवैकेनैकैन्परवनः ॥ १४ ॥

कृत्यार्थे छन्दसि एते प्रत्ययानस्युः ॥ 'अन्वे

तवै' अन्वेन्यम् । 'परिधानवै' परिधातव्यम्

केन् 'नावगाहे' नावगाहि तथ्यम् । केन्

'विद्वक्षेण्यः' 'शुश्रुषेण्यः' विद्वक्षितव्यम् ।

शुश्रूपितव्यम् । 'कर्त्वं हविः' कर्तव्यम् ॥

११४५ अवचक्षे च ॥ १५ ॥ ०प निग-

त्यते ॥ 'नावचक्षे' नावख्यातव्यमित्यर्थः ।

११४६ भावलक्षणेऽथेणकुब्बदिचरितुत-

मिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥ भावलक्षणे

स्थादिभ्यस्तोसुन् छन्दसि ॥ 'प्रासल्यो

तोः वेदा सोदन्ति' असमाप्ते सोदन्ती-

त्यर्थः । 'पुरा सूर्यस्योदेतो रात्रेयः' 'पुरा च

त्सानामपाकर्तो' 'पुरा प्रवदितोरशौ प्रहो

तव्यम्' । 'पुराप्रचरितोरग्नौधे होनव्यम्'

'आहोतोरप्रमत्तलिष्ठति' । 'आतमितो

गसीत' 'आविज्ञानिताः संभवामेति ।

११४७ सृपितुनोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे सृपितुदाः कसुन्स्यात् । 'पुरा

क्रूरस्य विश्वो विरजिन्' (ता०सं० १।२८)

'पुरा जनुभ्य आतु' (ऋ०सं० ८।१।२२)

११४८ अलंखलोः प्रतिषेधयोः प्राचा-

क्त्वा ॥ १८ ॥ प्रतिषेधार्थोरलंखलोः

क्त्वा वा स्यात् । अलं कृत्वा । अलुक्त्वा ॥

११४९ उदीचां माहो व्यतिहारे ॥ १९ ॥

व्यतिहारे माहः क्त्वा वा स्यात् ॥ अपमि-

त्य याचते । याचित्वा अपमयते ॥

११५० परावरयोमे च ॥ २० ॥ परेण

पूर्वस्य अवरेण परस्य च यामं त्वा स्यात् ।

अप्राप्यनदीं पवतः स्थितः । अतिक्रम्य तु

पवत नः स्थिता ।

११५१ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले च

त्यर्थे विद्यमानादातोः स्यात् । मुक्त्वा
मञ्जति ॥

अभास्य भ्यादाय स्वयिति । नेत्रे संपी
न्य इति इत्युपसक्तानम् अपूर्वकात्
स्यात् ॥

११५२ आसीत्स्ये शास्त्रम् ॥ २२ ॥ एवं
विषये नामोद्देश्ये चातोर्णमुक्त्वात्

मोक्षं मोक्षं वञ्चति मुक्त्वा मुक्त्वा मञ्जति ॥

११५३ न घघनाङ्गाङ्ग्रे ॥ २३ ॥ घञ्जने
ङाङ्गे चातोः क्त्वात् (मुक्त्वा) न मत्ताकाङ्क्षो
नाक्ये । परत्वं मुक्त्वे टणः पञ्चति घञ्ज
मञ्जति तटाः वेते ॥

११५४ विभाषाप्रोप्रपमपूर्वेषु ॥ २४ ॥
पपूर्वपरेषु पूर्वविषये क्त्वात् (मुक्त्वा) वा साः ।
मर्मे ङोञ्जं मञ्जति मर्मे मुक्त्वा मञ्जति । प्रथमं
मोक्षं मञ्जति प्रथमं मुक्त्वा मञ्जति । पूर्व मोक्षं
मञ्जति पूर्वं मुक्त्वा मञ्जति मर्मे । मुक्त्वे
ततो मञ्जति ॥

११५५ कर्मन्माक्रोभे क्रमः क्रमुक्त्वा ॥
कर्मन्मुपपदे क्रमः क्रमुक्त्वा क्रोभो कर्म
माके । कीरेकारत्याक्रोभेति ॥

११५६ स्वाशुभि पाशुम् ॥ २६ ॥
कार्येषु शेषेषु क्रमात् (मुक्त्वा) स्यात् । ला-
डुक्त्वात् मुक्त्वे ङघञ्कारं ङङ्कारं कारम्
मत्ताङ्गी स्यादो इत्या मुक्त्वा स्वाशुकारं
मुक्त्वे कारु इत्या मुक्त्वे ॥

११५७ अन्वयैरेक्यपितर्यसु सिद्धापयो
गभेत् ॥ २७ ॥ पपूर्वपरेषु क्रमो ङमुक्त्वा
सिद्धापयोपपदेषु अतोऽर्कमञ्जति । अन्वया

कारं मुक्त्वे अन्वया मुक्त्वे इत्यर्थः
एवं कारं मुक्त्वे इत्यकारं मुक्त्वे ॥

११५८ यथातयपोरसुवाप्रतिबधने
॥ २८ ॥ यथातयपोरसुवाप्रतिबधनेः क्रमं
पामुक्त्वात् (मुक्त्वा) सुवाप्रतिबधने ॥ यथात्तात्पर्ये
मोक्ष्ये तथा अन्वयं मोक्ष्ये किं त्वयमेव

११५९ कर्मणि दक्षिणैः साकम्
॥ २९ ॥ कर्मण्युपपदे साक्ये इतिविधि
व्यमुक्त्वा । अन्वयं वत्सा । आङ्गमर्मे
मोक्ष्यति ॥

११६० यापति विन्दजीवाः । ३०
यावन्न्यन्ते इत्यर्थे विन्दो बोधमुत्सवा
यावन्तेषु मुक्त्वे यावन्नोच्यते ॥

११६१ पर्मोदरयोः पूरे ॥ ३१ ॥
अर्मेदरयोः कर्मणोऽप्यप्युक्त्वाः पूरपतेषु
अप्युक्त्वा । अर्मेदर स्तुत्यानि अन्वयं अन्व

११६२ र्व्यं प्रयाजं क्रमोऽप्यन्वय
स्यात् ॥ ३२ ॥ कर्मण्युपपदे पूरपतेषु
अन्वयं क्रमोऽप्युक्त्वा वा अन्वयं अन्वयं
पान्यते ॥ गोप्यप्युक्त्वात् इत्यर्थे र्व्यः गोप्य
इत्या र्व्यः ॥

११६३ र्व्यः क्रोपेः ॥ ३३ ॥ र्व्यः
कर्मण्युपपदे ङङ्कारात् क्रमोऽप्यन्वयं
अन्वयं अन्वयं इत्या र्व्यः । अन्वयं अन्वयं
इत्या र्व्यः ॥

११६४ निमृत्ससृक्षमाः कर्माः ॥ ३४ ॥
निमृत्ससृक्षयोः कर्मणोऽप्युक्त्वाः कर्म
सृक्ष । निमृत्ससृक्ष कर्मात् ससृक्ष
कर्मणि ॥

११६५ शुष्कचूर्णरूपेषु पिपः ॥३५॥

एषु कर्मसु पिपेणंपुत्रयात् । शुष्कपेप
पिनष्टि रूक्षपेप पिनष्टि ॥

११६६ समूलाकृतजीनेषु हन्कृञ्ग्रहः

॥३६॥ एषु कर्मसु हनादिभ्यो णमुल् ।

ममूलघात हन्ति । अरुनकार करोति ।
जीवग्राह गृह्णाति ॥

११६७ करणे हनः ॥३७॥ करणे उप-
पदे हन्तेर्णमुल् । पाणिघात वेदि हन्ति
पादघात भूमि हन्ति ।

११६८ स्नेहने पिपः ॥३८॥ स्नेहवाचि
करणे उपपदे पिपेर्णमुल् । उदपेप पिनष्टि
तैटपेप पिनष्टि ।

११६९ हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥ हस्त
वाचिनि करण उपपदे वर्तिग्रहोर्णमुल् ।
दस्तवर्त वर्तयति, हस्तग्रहं गृह्णाति, करग्राह
पाणिग्राहम् ।

११७० स्वे पुपः ॥ ४० ॥ स्ववाचिनि
करणे उपपदे पुपेणमुल् । स्वपोप पुष्पाति
आत्मपोप गोपोप पितृपोप धनपोपम् ॥

११७१ अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥
अधिकरणवाचिन्पुपपदे बध्नातेर्णमुल् ।
ककबन्ध बध्नाति । कूटबन्धम् । मुष्टिबन्धम् ।

११७२ संज्ञायाप् ॥ ४२ ॥ संज्ञाया
बध्नातेर्णमुल् । मयूरि नान्ध बध्नाति ।

११७३ कर्त्रोर्जीविपुरुषयोर्नशिवहोः ॥४३॥
कर्तृवाचिनोर्जीविपुरुषयोर्नशिवहोर्णमुल्त्यात्
जीवताश नश्यति । पुरुषवाह वदति ।

११७४ ऊर्ध्वे शुपिपूरोः ॥ ४४ ॥ कर्तृ-

वाचिन्पूध्वे शुपिपूरोर्णमुल्त्यात् । ऊर्ध्वशोषं
शुष्यति ऊर्ध्वपर पथते ।

११७५ उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमाने कर्मणि गतंरि चोपपदे णमुल्त्यात्
घृतनिधाय निर्मितः । अजनाणं नष्टः ।

११७६ कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः

। ४६ ॥ कपादिषु यस्याणमुल्लुकः
स पचानुप्रयोक्तव्यः । निमूल णाप कपति
इत्याद्युदाहृतम् ।

११७७ उपदंशस्त्वृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

तृतीयान्ते उपपदे उपर्षादशोर्णमुल् । मूल-
कोपदर्शं भुङ्क्ते मूलकैनोपदर्शं मूलकैनोप-
दर्शं भुङ्क्ते । चासकपविधिना क्त्वापि ॥

११७८ हिमार्थानां च समानकर्मकाणाम्

॥ ४८ ॥ अनुप्रयोगधातुना समानकर्म-
काणा हिमार्थानां तृतीयान्ते उपपदे
णमुल्त्यात् । दण्डो घात गाः फालयति ।
दण्डेनोपघातम् । दण्डेन ताडम् दण्ड-
ताडम् ॥

११७९ सप्तम्यां चीपपीडरुचर्कपः ॥४९॥

सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चीपपदे उपर्ष्विभ्यः
पीटादिभ्यो णमुल् । पार्श्वपिपीडं शीते
पार्श्वथोरुपपीडम् । पार्श्विभ्यः सुपपीडम् ।
प्रजोपरोर्धं गाः स्थापयति ब्रजे उपरोधम्
ब्रजेनोपरोधम् । पाण्युत्कर्षं धानाः संगृह्णाति
पाणानुपकर्षम् पाणिनोपकर्षम् ।

११८० समासचौ ॥ ५० ॥ सनिकर्षे
सप्तम्यान्ते तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातो-

जमुम् । केऽथाहं युष्मते । केऽेषु प्राहम्
केऽथाहम् ॥

११८१ प्रमाणे च ॥ ५१ ॥ तृतीया
सप्तम्योऽपपदयोः प्रमाणे तस्ये चातोर्णं
मुम्स्यात्प्रथम्युलोत्कप चरिद्वयं छिनत्ति
इषत्तुकि उतर्ष्य इषत्तुमनोत्कर्षम् ॥

११८२ अपादाने परीक्षायाम् ॥ ५२ ॥
त्वात्ताप्रपादाने ङापदे जमुस्स्यात् ॥
शय्योत्थाय घापति शय्याया इत्याय ॥

११८३ द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥ द्वितीयांते
ङपदे चरोस्तायां जमुम् । परिष्वाहं युष्मते
पांश्च प्राहम् ॥

११८४ स्वाङ्गेऽत्र चे ॥ ५४ ॥ अङ्गुले
स्ताङ्गुलवाचिनि द्वितीयांते ङापदे जमुम् ।
अङ्गुलिः स्पर्शं शब्दपति । नृविशेष कथयति ।
पस्मिन्ङङ्गे छिन्नेपि प्राणा न प्रियते तद्
जमुम् ॥

११८५ परिङ्क्षिपयाने च ॥ ५५ ॥
परिङ्क्षिपयाने स्ताङ्गुलवाचिनि द्वितीयांते
ङपदे जमुस्स्यात् । ङापदे युष्मते ।
ङापः प्रतिषेध युष्मते ॥

११८६ विशिष्यतिमविस्कुन्दां व्याप्य
पत्नारोतेऽप्यप्रत्ययेः ॥ ५६ ॥ द्वितीयांते
ङपदे विशिष्यादिभ्यो जमुम् । व्याप्यमान
मासेभ्यमाने चार्थे गम्यमाने । विशिष्यादिभिः
क्रियादिभ्योऽप्येव परार्थानां संबन्धे
व्याप्तिः । तात्पर्यं मासेषां । इष्ये व्याप्तिः
क्रियावामासेषां । गीहानुप्रवेशमास्ते गेहं
गीहमनुप्रवेशमास्ते । गीहमनु प्रवेश्यनुपवेश-

मास्ते । गीहानुप्रपातमास्ते गेहं गीहमनुप्रपा-
तमास्ते गेहमनुप्रपातमनु प्रपातमास्ते ।
गीहानुप्रपातमास्ते गेहं गीहमनुप्रपात् गेहमनु
प्रपात्मनुप्रपात्म् गेहावस्त्वन्मास्ते गेहं
गेहमवस्त्वन् गेहमवस्त्वन्मवस्त्वन् ॥

११८७ अस्म्यतिवृषोः क्रियान्तरे काकेषु
॥ ५७ ॥ क्रियान्तरे वर्तमानान्मानस्यति
तुयिभ्यां द्वितीयांतेषु काक्याचिदुपपदेषु
जमुस्स्यात् । इषदास्यास पाः पापयति ।
इषदमस्यासम् । इषदत्तपं पाः पापयति
इषदं तर्षम् । मस्यसनेन तर्षनेन च तर्षां
पातक्रिया अपवधीयते ॥

११८८ नाम्न्यादिङिप्रदोः ॥ ५८ ॥
द्वितीयांते नामरुभ्ये ङपदे कार्दिभ्योर्भद्रेषु
जमुस्स्यात् । नामान्शानाचभ्ये नाममाहमा
इयति ।

११८९ अङ्गुलपेऽप्यवाभिमेताकपाने कुम्भः
कत्वाजमुम् ॥ ५९ ॥ अङ्गुलं ङपदे
अप्यवाभिमेताक्यामे करोतेः कत्वाजमुम्
स्ता । नीचैः कत्वा नीचैश्कारम् प्रियं मूते
तचैः कत्वा तचैःकारमप्रियमाचभ्ये ।

११९० तिर्यक्पपदयोः ॥ ६० ॥ तिर्यक्पपदे
ङपदे कुम्भः कत्वाजमुम् स्तोऽप्यर्षः ।
तिर्यक्पपदस्य यतः तिर्यक् कत्वा यतः, तिर्यक्
कारं यतः ॥

११९१ स्वाङ्गे तस्यत्यये कुम्भाः ॥ ६१ ॥
तस्यत्ययांते स्ताङ्गुलवाचिदुपपदे ङपदे
चरुश्च कत्वाजमुम् यतः ॥ मुञ्चतःकस्य यतः
मुञ्चतः कत्वा यतः । मुञ्चतःकारं यतः

पृष्टतःकृत्य गतः । पृष्टतः कृत्वा गतः ।

पृष्टतःकार गतः । मुखतोभूय तिष्ठति ।

मुखतो भूत्वा मुखतो भावम् ।

११९२ नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्यर्थ उपपदे कृभ्यो-

क्त्वाणमुक्ती स्तः ॥ अनाना नाना कृत्वा

गतः नानाकृत्य गतः । नाना कृत्वा गतः-

नानाकार गतः । विनाकृत्य गतः विना-

कृत्वा गतः । विनाकारम् । नानाभूय गतः

नाना भूत्वा नानाभावम् । द्विधाकृत्य

गतः द्विधाकृत्वा, द्विधाकार, द्विधाभूय गतः-

द्विधा भूत्वा द्विधा भावम् ॥

११९३ तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥ तूष्णीं

शब्दे उपपदे भवते । क्त्वाणमुक्ती स्तः ।

तूष्णीभूय, तूष्णी, भूत्वा तूष्णीं भावम् ॥

११९४ अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्दे उपपदे भवतेरानुलोम्ये क्त्वा-

णमुक्ती स्तः ॥ अन्वग्भूयास्तः । अन्वग्

भूत्वा स्ते । अन्वग्भाचमास्ते ॥

११९५ शक धृपज्ञागलाघटभलभक्रमसहा-

र्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥ शकाधिपूपपदेषु

अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रा तुमुन्स्यात् ।

शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जानाति

भोक्तुम् । गच्छति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् ।

आरभते । भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते

भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् ।

भस्ति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

११९६ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु उपपदेषु तुमुन् ।

पर्याप्तो भोक्तुम् । अल भोक्तुम् । पर्याप्तो
भोक्तुम् ॥

११९७ कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥ कृतलक्षकाः

कर्तरि कारके स्युः ॥ कारकः कर्ता ।

नन्दनः । ग्राही । पचः ॥

११९८ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीय-

जन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥ एते

कर्तरि वा तिपात्यन्ते । भवत्यसौ भव्यः ।

भव्यमनेनेति वा । गेयो भाणवकः सा-

स्त्राम् । गेयानि भाणवकेन सामानि । प्रव-

चनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो

गुरुणा स्वाध्यायः । उपस्थानीयोऽन्तेवासी

गुरोः । उपस्थानीय शिष्येण वा गुरुः ।

जायतेऽसौ जन्यः । जन्यमनेनेति वा ।

आप्लावतेऽसौ आप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेनेति

वा । आपातत्यसावापात्यः आपात्यमनेनेति

वा ॥

११९९ लः कर्मणि च भावे चाकर्म-

केभ्यः ॥ ६९ ॥ लकारः । सकर्मकभ्यः

कर्मणि कर्तरि च स्युः, अकर्मकेभ्यो भावे

कर्तरि च ॥ गम्यते ग्रामो देवदत्तेन ।

गच्छति ग्राम देवदत्तः । आस्यते देवदत्तेन

आस्ते देवदत्तः ॥

१२०० तयोरेव कृत्यकृत्वार्थाः ७० ॥

एते मावकर्मणोरेव स्युः । कर्तव्यः कटो

भवता । आसितव्य भवता । कृत-

कटो भवता । आसित भवता । इपत्कर-

कटो भवता । इपदाह्य भवं भवता ॥

१२०१ आदिकर्मणि क् कर्त्तरि च
॥ ७१ ॥ आदिक्रमाण्य चः कः स क्तरि
आज्ञावर्त्मजोः । प्रकृतः परं देववत्तः
प्रकृतः कटो देववत्तेन । प्रकृतं देववत्तेन ।
प्रमुक्तं बोधनं देववत्तः । प्रमुक्तं बोधनो
देववत्तेन । प्रमुक्तं देववत्तेन ॥

१२०२ गस्यर्याकर्मकस्त्रिष्वशीस्स्यात्
अनुबन्धीर्याविम्ब ॥ ७२ ॥ पभ्यः
कर्त्तरि कः स्याद् आज्ञावर्त्मजोः । गतो
इतिर्मासम् । गतो इतिष्य । मासः । गत इतिष्य ।
आसितो मन्वाद् । मासितं मन्वता । उपस्थितो
गुर्वं मन्वान् । उपस्थितो गुरुमन्वता । उपस्थितं
मन्वता । उपस्थितो गुर्वं मन्वान् । उपस्थि-
पितो गुरुमन्वता । उपस्थितं मन्वता ।
उपस्थितो गुर्वं मन्वान् । उपस्थितो गुरु-
मन्वता । उपस्थितं मन्वता । उपस्थितो
गुर्वं मन्वान् । उपस्थितो गुरुमन्वता । उप-
स्थितं मन्वता । अनुपस्थितो गुर्वं मन्वान् ।
अनुपस्थितो गुरुमन्वता । अनुपस्थितं मन्वता ।
अनुपस्थितो गुर्वं मन्वान् । अनुपस्थितो
गुर्वं मन्वान् । अनुपस्थितं मन्वता । अनुपस्थितो
गुर्वं मन्वान् । अनुपस्थितो गुरुमन्वता । अनु-
पस्थितं मन्वता । अनुपस्थितो गुर्वं मन्वान् ।
अनुपस्थितो गुरुमन्वता । अनुपस्थितं मन्वता ।

१२०३ दाद्म मोमौ सप्रदाने ॥ ७३ ॥
दाद्यमोमौ सप्रदाने निपात्येते । दाद्यन्ति
तस्य दाद्यमोमौ इति अस्मि दाद्यमोमौ इति ।

१२०४ धीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

धीमादयो निपात्यन्तेऽपादाने कारके
विभेति अस्मान्नीमः । धीमः । मयान् च
वदः । चकः । मूर्धः । रजः । संस्कारः
सकन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुत
सुहृद् । कर्त्तव्यः ॥

१२०५ ताम्यामन्यत्रोपाद्य ॥ ७५ ॥
अपादानसप्रदानाभ्यामन्यत्रोपाद्यः सुतः
कृषितोऽसौ कृषि । त-वते इति तन्म्युः ।
वृत्ताभिर्न बन्ध । अर्चितं धर्म ॥

१२०६ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगति
प्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥ पभ्यः च
क्तो विहितः सोऽपचरयेत् । चाद्यथाप्राप्तम् ॥
इदमेवमासितम् । इदमेवो गतम् । इदमेवो
मुक्तम् ॥

१२०७ कस्य ॥ ७७ ॥ अधिकारोऽम् ।
ध्वित् कर्त्तव्यमनुकर्मयिष्यामां कस्य इत्यो
तद्वदितम् । मन्वतीत्यादि ॥

१२०८ तिप्तस्मिस्त्रिष्वस्व मित्स्वस्म
स्तातांश्चासातांश्चानिष्वद्विभक्ति ॥ ८ ॥
कस्य तिप्ताद्य आदेशः । स्युः । पञ्चान् ।
पञ्चतः पञ्चति पञ्चति पञ्चतः पञ्चतः पञ्चति
पञ्चतः पञ्चतः । पञ्चते पञ्चते पञ्चते पञ्चतं
पञ्चते पञ्चते पञ्चते पञ्चतः पञ्चतः ॥

१२०९ वित् आत्मनेपदानां ढेरे ॥ ७९ ॥
वितो कस्य स्वानि वाम्यात्मनेपदानि तथा
ढेरेत्यम् । पञ्चते पञ्चते ॥

१२१० यासःसे ॥ ८० ॥ वितो कस्य
यासः स स्वात् ॥ पञ्चते पञ्चते पञ्चास
पञ्चतः ॥

१२११ लिटस्तद्वयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिङ्गादेशयोस्तभ्यादेशिरेच् इत्यसौ स्तः॥

पेचे (पिचाले) पेचिरे । लेभे (लेभाते)लेभिरे ।

१२१२ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुस

णत्वमाः ॥ ८२ ॥ लिङ्गादेशानां परस्मै

पदानां णळादयः स्युः । पपाच पेचतुः पेचुः

पचिथ पपकथ पेचथुः पेच पपाच पपच

पेचिच पेचिम ॥

१२१३ विदो लटो वा ॥ ३ ॥ विद, परेषा

ळङादेशानां परस्मैपदानां णळादयो वा स्युः ।

वेध विदतु, विदु, वेत्थ विदथुः विद घेद

विह विच ॥ पक्षे वंचोत्यादि ॥

१२१४ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो

ब्रुवः ॥ ८४ ॥ ब्रुव, परस्य लङः परस्मि-

पदानां पञ्चानामादिभूतानां णळादयः

पञ्च आदेशास्स्युः ब्रुवश्चाहादेशः ॥ आह

आहनु, आहु, आत्थ आदथु, ॥ पक्षे ब्रवीती

त्यादि ॥

१२१५ लोटो लङ्वत् ॥ ८५ ॥ लोटो

लङ् इव कार्यं स्यात् ॥ पचताम् । पचतम् ।

पचत पचाच पचाम ॥

१२१६ एहः ॥ ८६ ॥ एहो एकारस्य

उ, स्यात् ॥ पचतु पचन्तु ॥

१२१७ सेर्हापिच्च ॥ ८७ ॥ लोटःसेर्हि-

स्यात्लोऽपिच । लुनोधि राञ्जुधि ॥

१२१८ वाञ्छन्दसि ॥ ८८ ॥ छन्दसि

हिरपिहा । युयोऽयस्यञ्जुःप्राणमेनः ।

(अ०स० १ । १८६ । १) प्रीणाहि प्रीणोहि ॥

१२१९ मेनिः ॥ ८९ ॥ लोटो मेनिः

स्यात् ॥ पचानि ॥

१२०० आमेतः ॥ ९० ॥ लोट एनवाम्

स्यात् ॥ पचताम् । पचेताम् । पचन्ताम् ॥

१२०१ सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

सवाभ्यां परस्य लोट एकारस्य व अम्

इत्येतां स्याताम् ॥ पचस्व पचध्वम् ॥

१२२२ आहुत्तगस्य पिच्च ॥ ९२ ॥

लोट उत्तमस्याट् स्यात् । स च पित् ॥

करघाणि । करवाव । करवाम । करवै ।

करवावहै । करवामहै ॥

१२२३ एत ऐ ॥ ९३ ॥ लोटोत्तमस्यैत

ऐः स्यात् । करवै करवावहै । करवामहै ॥

१२२४ लोटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥ लोटोऽ-

डाटौस्तः । जोषिपत् । तारिपत् । मन्दि-

पत् । अग्ना अवानि (अ०सं० ५।३।५) ।

पतादि विद्युत् (अ०सं० ७।२।१)

१२२५ आत ऐ ॥ ९५ ॥ लोट आकारस्य

ऐकारः स्यात् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । कर

वैते करवैथे ॥

१२२६ वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥ लोट एकारस्य

वा ऐकारः । आत ऐ इत्यस्य विषयं विना ॥

सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै ।

मद्या एव नो ग्रहा गृह्णन्ते । न च भवति

यत्र कच ते मनो वक्ष् वक्ष् उत्तरम् ॥

(अ० ६।१६।१७)

१२०१ आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च
॥ ७१ ॥ आदिक्रमाण यः क्तः स क्तत्वरि
आज्ञावक्तृर्मणोः । प्रकृतः पठं द्वेषत्तः
प्रकृतः क्त्यो द्वेषत्तेन । प्रकृतं द्वेषत्तेन ।
प्रमुक्तं मोक्षन द्वेषत्तः । प्रमुक्त मोक्षनो
द्वेषत्तेन । प्रमुक्त द्वेषत्तेन ॥

१२०२ गत्यर्थाकर्मकृत्स्त्रिष्वशीरुस्यास
अनुब्रह्मीर्यातिभ्यश्च ॥ ७२ ॥ पभ्यः
कर्त्तरि क्तः स्पष्ट आज्ञावक्तृर्मणोः । गतो
इतिप्राम् । गतो इतिष्वा प्राम् । गत इतिष्वा ।
आसितो मवात् । आसित मवता । उपस्थितः
गुर्बं मवान् । उपस्थितो गुर्बं मवान् । उपस्थि-
यितो गुर्बं मवान् । उपस्थितं मवता ।
उपस्थितो गुर्बं मवान् । उपस्थितो गुर्ब-
मवता । उपस्थितं मवता । उपस्थितो
गुर्बं मवान् । उपस्थितो गुर्बमवता । उपा-
सित मवता । अनुक्तिः गुर्बं मवान् ।
अनुचितो गुर्बमवता । अनुचितं मवता ।
अनुज्ञातो मापवक्तो मापविवाम् । अनु-
ज्ञाता मापवक्तेन मापविवका । अनुज्ञातं
मापवक्तेन । आह्वयं वृत्तं मवान् । आह्वयो
वृत्तो मवता । आह्वयं मवता । अनुजीर्णं
वृत्तमी द्वेषत्तः । अनुजीर्णा वृत्ता द्वेष-
त्तेन । अनुजीर्णं द्वेषत्तेन ।

१२०३ दाश्र गोप्त्री संप्रदाने ॥ ७३ ॥
दाश्रानोप्त्रो रूपदाने निपात्येते । दाश्रान्ति
तस्मै दाश्रान् । दाश्रान्ति अस्मी पोप्त्राऽतिथिः ।

१२०४ मीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

मीमादयो निपात्यन्तेऽपादाने कारके ।
विभेति अख्याञ्जीमः । मीप्मः । मयानवः ।
वठः । वठः । भूमिः । रजः । संस्कारः ।
सकन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुखा
सुखः । अकृतिः ॥

१२०५ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥
अपादानसंभ्रानाम्यामन्यत्रोणादयः एयुः ।
कृपितोऽस्ती कृपिः । त वते इति तन्तु ।
वृत्तमात्रं इत्यम् । अतिर्त्तं चर्म ॥

१२०६ क्तोऽधिकरणे च प्रीभ्यमति
प्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥ एभ्यो यः
क्तो । वाहसः सोऽपहरणे । वाघयाम्नात् ॥
इमं पामासितम् । इमं पामा गतम् । इमं पामो
मुक्तम् ॥

१२०७ अस्य ७७ ॥ अधिकारोऽम् ।
यद्विद कृष्यमनुक्रमयिष्यामो 'सस्य इत्ये'
तद्वद्वितभ्यम् । भवतोत्थादि ॥

१२०८ तिप्तस्झिसिप्थस्य मिएहस्म-
स्तात्वांशपात्तापोऽभिः इविमिदिक् ॥ ७८ ॥
अस्य तिप्तस्झ आदेशाः स्युः । पञ्चान ।
पचतः पचति पचसि पचया पचय पचामि
पचामः पचामः । पचते पचते पचन्ते पचसे
पचये पचये पचि पचामहे पचामहे ॥

१२०९ तित आत्मनेपदानां ढेरे ॥ ७९ ॥
दितो अस्व स्याने धाम्यात्मनेपदानि तर्वा
देहेत्स्म् । पचते पचते ॥

१२१ वासासे ॥ ८० ॥ दितो अस्व
पादाः सं स्यात् ॥ पचते पचते पचाम
पचते ॥

१२११ लिटस्तन्नयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिडादेशयोस्तन्नयः शिरेच् इत्यतो स्तः ॥
पेचे (पेजाते) पेचिरे । लेभे (लेभाते) लेभिरे ।

१११२ परस्मैपदानां णलतुसुत्थलथुस
णत्वप्रतः ॥ ८२ ॥ लिडादेशानां परस्मै
पदानां णळादयः स्युः ॥ पपाच पेचतुः पेचुः
पचिथ पपकथ पेचथुः पेच पपाच पपच
पेचिथ पेचिम ॥

१२१३ विदो लटो वा ॥ ३ ॥ विद, परेषा
लडादेशानां परस्मैपदानां णळादयो वा स्युः ।
वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद
विद्व विव ॥ पक्षे वेत्तोत्यादि ॥

१२१४ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो
ब्रुवः ॥ ८४ ॥ ब्रुव, परस्य लटः परस्मै-
पदानां पञ्चानामादिभूतानां णळादयः
पञ्च आदेशास्तस्यः ब्रुवश्वाहादेशः ॥ आह
आहतुः आहुः आत्थ आत्थुः ॥ पक्षे ब्रवीती
त्यादि ॥

१२१५ लोटो लङ्त्वत् ॥ ८५ ॥ लोटो
लङ् इव कार्यं स्यात् ॥ पचताम् । पचतम् ।
पच । पचाच पचाम ॥

१२१६ एरुः ॥ ८६ ॥ लोट एकारस्य
उ, स्यात् ॥ पचतु पचन्तु ॥

१२१७ सेर्षापिच्च ॥ ८७ ॥ लोट.सेर्षि.
स्यात्नोऽपिच । लुनोहि र्शुनुहि ॥

१२१८ वा च्छन्दसि ॥ ८८ ॥ छन्दसं
हिरपिवा । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेतः ।

(अ०स० । १८६ । १) प्रीणाहि प्रीणोहि ॥

१२१९ मेनिः ॥ ८९ ॥ लोटो मेनिः

स्यात् ॥ पचानि ॥

१२०० आमेतः ॥ ९० ॥ लोट पनथाम्
स्यात् ॥ पचताम् । पचेताम् । पचन्ताम् ॥

१२०१ सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

सवाभ्यां परस्य लोट एकारस्य च अम्
इत्येतां स्याताम् ॥ पचत्व पचध्वम् ॥

१२२२ आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥

लोट उत्तमस्यात् स्यात् । स च पित् ॥

करवाणि । करवाव । करवाम । करवै ।
करवावहै । करवावहै ॥

१२२३ एत ऐ ॥ ९३ ॥ लोटोत्तमस्यैत

ऐ. स्यात् । करवै करवावहै । करवामहै ॥

१२२४ लोटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥ लोटोऽ-

डाटौ.स्तः । जोपिवत् । तारिपत् । मन्दि-

पत् । अग्ना अवानि (अ०सं०पा३७।५) ।

पताति, दिद्युत् (अ०सं०पा३७।१)

१२२५ आत् ऐ ॥ ९५ ॥ लोट आकारस्य

ऐकार. स्यात् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । कर

वैते करवैथे ॥

१२२६ वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥ लोट एकारस्य

वा ऐकार. । आत् ऐ इत्यस्य विषय चित् ॥

सप्ताहानि शये । अहमेव पशूनामीशै ।

मदया एव नो वधा गृह्णामै । न च भवति

यत्र क्वच ते मनो दक्ष, दधस उत्तरम् ॥
(अ०सं०पा३७।३७)

- १२३७ इत्यत्र ङोः परस्मैपदेषु ॥ १० ॥
 ङोः परस्मैपदविषयस्यकारस्य ङोपो वा
 स्यात् ॥ बोधिवत् । न च भवति पताति
 विधुत् ॥
- १२२८ स इत्यमस्य ॥ ८ ॥ ङेत् ङत्
 मत्स्य वा ङोः स्यात् । करवाच करवाच
 करवाचः करवाचः । कराम (अ० ३।५।४)
 १२२९ नित्यं द्वित्वाः ॥ ९९ ॥ द्वितो ङस्य
 प ङत्स्यस्य ङस्य नित्यं ङोः स्यात् ।
 वाचवाच वाचवाच ॥
- १२३० इत्यत्र ॥ १०० ॥ द्वित्वकार
 सवन्निष्ठाः परस्मैपद इकारस्य नित्यं
 ङोः स्यात् । अणत् अणत् । अणशीत्
 णीत् पञ्चात् ॥
- १२३१ तस्वस्यमिपां ततितामः १०१
 द्वित्वकारस्यमिपां ततितामः तासा
 द्याः ऋः । अणत्ताम् । अणत्ताम् । अण
 त् । अणत् ॥ अणत्तम् । अणत्तम् ॥
- १२३२ द्विकः सीप्त् ॥ १०२ ॥ द्विकः
 देवाणां र्वाप्तुर्वापमः स्यात् । पञ्चेत पञ्चे
 वाताम् पञ्चेत् । पञ्चोत् पञ्चायास्तात्
 पञ्चोत् ।
- १२३३ पाप्त् परस्मैपदेषु वाचो द्विकश्च
 ॥ १०३ ॥ द्विकः परस्मैपदावां वाचुवा
 चाः स्यात्त् बोधाचो द्विकः ॥ कुर्यात्
 कुर्यात् । कुर्यात् कुर्यात् । कुर्यात् ॥
 १२३४ द्विवाचिपि ॥ १०४ ॥ वाचिपि
 द्विकः वाचुत् द्विवाचात् । इत्यात् आमवात्
- १२३५ अस्य रन् ॥ १०५ ॥ द्विकश्च
 शास्य अस्य रन् ॥ पञ्चेत् ॥
- १२३६ इत्तु ॥ १०६ ॥ द्विकश्च
 स्वेङ्गोत् स्यात् ॥ पञ्चेत् । कृपीय ॥
- १२३७ सुद्विधीः ॥ १०७ ॥ द्विकश्च
 धयोः सुन् स्यात् । कृपीय कृपोवास्ताम्
 कृपीयत् । कृपाष्ठाः । कृपीयास्याम् ॥
- १२३८ द्वेत्सु ॥ १०८ ॥ द्विको द्वेत्
 स्यात् ॥ भवेद्युः ॥
- १२३९ सिन्म्यस्तभिविद्विभ्यश्च ॥ १०९ ॥
 तिष्ठात्स्यस्तादिदेस्य परस्य द्वित्वान्निष्ठा
 केत्सु । नकात् । नविमद्युः । नविद्युः ॥
- १२४० आतः ॥ ११० ॥ द्विकश्च
 आत्ताईत् द्वेत्सु ॥ मयुः । मयुः ॥
- १२४१ अका आकात्पानस्यैव ॥ १११ ॥
 आकात्पानस्यैव अकादेहास्य द्वेत्सु स्यात्
 आकात्पानस्यैव मतेन । मयुः । मयानां मयुः
 मयत् ॥
- १२४२ द्विपद्व ॥ ११२ ॥ द्विपद्वस्य
 अका द्वेत्सु स्यात् । मद्रिदुः मद्रिपद्व ॥
- १२४३ द्विकश्चित्तार्त्वात्तुक्त् ॥ ११३ ॥
 आत्वात्तार्त्वात्तुक्त् द्विकः चित्तम् आत्वात्
 तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्
 मयति स्वर्पति पञ्च
 मानः पञ्चमानः ॥
- १२४४ आर्त्वात्तुक्त् द्वेत्सु ॥ ११४ ॥
 द्विकश्चित्तार्त्वात्तुक्त् आत्वात्तुक्त् द्विकः अ
 त्वात्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्तुक्त्
 द्विकः ॥

१२४५ छिद च ॥ ११५ ॥ छिडादेश-
स्तिर्द्धातुकसङ्घः स्यात् । पेविथ
शेकिय । जग्डे । मग्डे ॥

१२४६ लिडाशिषि ॥ ११६ ॥ आशिषि
छिडादेशातुकसङ्घः स्यात् । छविपीए ।

१२४७ छन्दस्युभयया ॥ ११७ ॥ छन्दसि
तिडशिदादि साबंधातुकमाध्रघातुक च
स्यात् । 'वेदंभु त्वा सुप्ठुतयः'
(३२७)११७)

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अध्यायश्च समाप्तः ॥

इति श्रीसप्तमहोमण्डलमद्विरण
राणावतान्वावायतमुद्रसुमुद्मूनकामधेन्वा
सर्वाद् जयपुरनगराधीशमहाराजाधिराज
सर्वाद् रामसिंह सहस्रमिण्या रूपकुमारी
देव्या कारिताया मायुरचतुर्वेद राजकुमा
रात्मज जानकीठाळविरचितायां पाणिनी
याष्टाध्यायीवृत्ती तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायः प्रारभ्यते

१२४८ छवाप्रातिपदिकात् ॥ १ ॥
अधिकारोऽयम् । यदित् । उर्ध्वमनुकमिष्याम
था पञ्चम परिसमाप्ते । 'छवाप्रातिपदि-
कात्' इत्येव तद्वेदिनव्यम् । काश्रितरा ।
हरिणितरा । खडातरा । भाळानरा । राम । शिवः ॥

१२४९ सौजसमौदछष्टाभ्यामिस् छेभ्यां
भस् ढासिभ्यांभस् ढसोसाम्छयोस्
सुप् ॥ २ ॥ छवन्तात् (छीवन्तात्, छीप-

न्तात्, छीवन्तात्) भावन्तात् (दावन्तात्
डावन्तात्, चावन्तात्) प्रातिपदिकाच्च
परे स्वादयः प्रत्यया स्युः । छीवन्तात्-
कुमारी, कुनार्यां, कुमार्यः, कुमागीम् कु-
मार्यां, कुमागी, कुमार्यां, कुमारीभ्याम्,
कुमारीमि । कुमार्यं, कुमारीभ्याम् कुमा-
रीभ्यः, कुमार्याः कुमारीभ्याम्, कुमारीभ्यः
कुमार्याः, कुमार्याः कुमारीणाम्, कुमार्याम्
कुमार्यां, कुमारीषु ॥ एवं छोवन्तात्—
गौरी, छीवन्तात् शाङ्करादी चोदाहार्ये ॥
टावन्तान् खद्वा, खद्वे, खद्वचाः, खद्वाम्, खद्वे
खद्वचाः, खद्वचां, खद्वाम्भ्याम्, खद्वचामिः,
खद्वायै, खद्वाम्भ्याम् खद्वाम्यः, खद्वचायाः,
खद्वाम्भ्याम्, खद्वाम्यः, खद्वचायां, खद्वयोः
खद्वानाम्, खद्वायाम्, खद्वयोः खद्वाम् ।
एव छीवन्तात्-बहुराजः, चावन्तात्—
कारीषगन्ध्या चोदाहार्ये ॥ प्रातिपदिकात्
द्वपद्, द्वपदी, द्वपद् द्वपदम्, द्वपदी, द्वपद्ः
द्वपदा, द्वपदम्याम् द्वपद्विः, द्वपदे, द्वपद्व्या
द्वपद्व्यः, द्वपदः द्वपद्वम्याम् द्वपद्व्यः, द्वपदः,
द्वपदोः, द्वपदाम्, द्वपदि, द्वपदोः, द्वपत्सु ॥
१२५० स्त्रियाम् ॥ ३ ॥ अधिकारोऽयम् ।
यदित् ऊर्ध्वमनुकमिष्याम । 'स्त्रियाम्'
इत्येव तद्वेदितव्यम् ॥ अत्रा । देवदत्ता ॥
१२५१ अजायतष्टाप् ॥ ४ ॥ अजादी-
नामकारान्तरूप च वाच्यं यत्स्त्रीत्य तत्र
योत्ये टाप्पात् ॥ अत्रा पङ्क्ता ॥ अतः—
साङ्गा गङ्गा इत्यादि ॥

१२५२ कृन्नेम्यो डीप् ॥ ५ ॥ श्व
स्तेम्यो नास्तम्यश्च स्त्रियां डीप्स्यात्
कर्मो माङ्गिनी तैदिकी ॥

१२५३ मित्तश्च ॥ ६ ॥ ङि स्तात्
प्रातिपदिकान् स्त्रियां डीप्स्यात् । मक्ती
प्रतिमक्ती पञ्चमी ।

● घातोऽङितः प्रतिपेधो रक्ष्म्या ।
इच्छात् पण्यम् ॥

● अञ्चतद्व्योपसंख्यानम् । माध' प्रतीची
उपोची ॥

१२५४ वनो र ॥ ७ ॥ वरुणात्
प्रातिपदिकान् स्त्रियां ङो ङैफरान्तादेशः ॥
चीचरी ॥

● वनो म इङ् । सञ्चुष्या ॥

१२५५ पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥ इत्थ
मासान्तो यः पादस्यस्त्वन्तत् ङोच् वा
स्यात् द्विपदी द्विगु ॥

१२५६ वाङ्चि ॥ ९ ॥ अङि वाध्यायां
पादस्ताहाप् ॥ द्विपदा श्वत् । त्रिपदा च्च ॥

१२५७ न पद् स्वस्त्रादिभ्यः ॥ १ ॥
व स्त्रादिभ्य स्वस्त्रादिभ्यश्च डीप्पापो न
स्तः । पञ्च (वाङ्चिवा) नप्य नच वत् ॥
कसा नान्वा दुहितः पाता मत्वा ॥

१२५८ मनः । ११ ॥ मन्वन्ताम् डीप्
शामा शामानो । पामा पामानो । सीमा
लोमानो ॥

१२५९ अनो बहुव्रीहोः ॥ १२ ॥ कल्पन्ता-

प्रमुनोहेन ङोप् ॥ सुपर्वा सुपर्वाणी । सु
शमा सुशमानो ॥

१२६० दाबुमाः । अन्यतरस्याम् ॥ ११ ॥

मन्मतावन्मन्ताश्च बहुव्रीहेर्ङोप्वा स्यात् । पोम
पामे । पामानो ॥ सीमा गोमि । सीमा,
सीमानो । बहुराद्वा बहुराङ्गे । बहुराद्
बहुराङ्गानो ॥

१२६१ अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥ मधि-
कारोऽयम् पवित इत्थंमनुकर्मिभ्यामः । अनु
पसर्जनात् इत्येवं तद्वेदिभ्यम् ॥ कुटुबरी ॥
● ह मवति—बहुकुटुबरा ॥

१२६२ रद्विष्णोः ङोप्वाः । १५ ॥ अनुपसर्जनात्
कृत्ञ्कृत्कृत्परः । १५ ॥ अनुपसर्जनात्
द्विष्णोः तदन्तं पददन्तं प्रातिपदिकं ततः
स्त्रियां डीप्स्यात् ॥ तद्दी देवी कुटुबरी ।
सौपर्ज्येयी । कम्मरायी, यद्वाणी । भौत्सी
उच्चयसी । प्रानुद्गी । प्रानुमात्री । रञ्चतवी
आसिक्की । कावणिकी । पादुरी । इत्तरी ॥

● नञस्तनीकस्त्वुस्तद्व्यतनुनानाङ्गप
संख्यानम् । मन्नी पौत्वा शाक्कीकी,
माङ्ग्य करणो तद्व्यो तद्व्यो ॥

१२६३ यजश्च ॥ १६ ॥ यमन्ताङ्गियां
ङीप्स्यात् । घापी ॥

● अपत्यग्रहर्णं कृतेभ्यम् । इह मा मूठ
दीभ्या डीप्वा ॥

१२६४ प्राचां ष्वत्त्वितः ॥ १७ ॥
वमन्तात्पठोवास्यात्स्त्रियां च च
तद्वितः । गार्वाण्यी धापी ॥

१२६५ सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः
॥१८॥ लोहितादिभ्यः कतशब्दान्त्रेभ्यो
पञ्चमेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लोहि-
त्यायनी ॥ शाशित्यायनी । वाम्नाव्यायणी ॥
कण्वात्तु शकळः पूर्वः कतादुत्तर इच्छते ।
पूर्वोत्तरी तदन्तादी ष्फाणो तत्र प्रयोजनम् ॥
शाकल्यायनी ॥

१२६६ कौरव्यमाण्डूकाभ्या च ॥१९॥
माभ्या ष्फः स्यात् ॥ कौरव्यायणी
माण्डूकायनी ॥

* आसुरेरुपसंख्यानम् । मासुरायणी ॥

१२६७ वयसि प्रथमे ॥२०॥ प्रथमवयो
वाचिनोऽवन्तस्त्रिया डोप्स्यत् ।
कुमारी किशोरो वर्तरी ॥

* वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । बधूटी
चिरण्डी ॥

१२६८ द्विगोः ॥२१॥ अन्ताद्द्विगो
डोप् ॥ पञ्चमूलो । दशमूली ।

१२६९ अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्ये-
भ्यो न तद्वितलुकि ॥२२॥ अपरि-
माणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्न डोप् ॥
पञ्चभिरश्वैः श्रौता पञ्चाश्वः । द्विविस्ता ।
द्यावितः । द्विकम्बल्या ।

१२७० काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥२३॥ क्षेत्रे
यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डोप् तद्वित
लुकि ॥ द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विका-
ण्डा क्षेत्रमसिः ॥

१२७१ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥२४॥

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्वा डोप्स्या-
त् तद्वित लुकि । द्विपुत्रयो द्विपुरुषा वा
परिखा ॥

१२७२ बहुव्रीहेरुपसो डोप् ॥ २५ ॥
ऊघोन्ताद्बहुव्रीहे स्त्रिया डोप् ॥ घटोभ्री
कुराडोभ्री ॥

१२७३ संख्याज्ययादेडोप् ॥ २६ ॥
सख्यादेरव्ययादेश्च ऊघोन्ताद्बहुव्रीहेडो-
प्स्यत् ॥ झूभ्री अत्यूभ्री ॥

१२७४ दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

सख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्दामान्ताच्च स्त्रिया
डोप्स्यात् । द्विदांसो द्विहायनी ॥

* त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् ।
त्रिहायणी चतुर्हायणी बाला ॥

* वयोवाचकस्यैव हायनस्य डोप् णत्वं
चेष्यते । तेनेह न—द्विहायना त्रिहायना
शाब्दा ॥

१२७५ अन उपधालोपिनोऽन्यतर-
स्याम् ॥ २८ ॥ अनन्ताद्बहुव्रीहेरुपधा-
लोपिनो वा डोप् ॥ बहुराक्षी बहुराजा ॥

१२७६ नित्यं संज्ञालन्दसोः ॥ २९ ॥
अनन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः । सञ्चार्या
छन्दसि च नित्यं डोप्स्यत् ॥ सुराक्षी
नाम नगरी । गौः पञ्चदाम्नी । शतमूर्ध्नी ॥

१२७७ केवल—मामक—भागधेय—पोषा
परसमानार्थकृत—सुमङ्गल—मेघजाष
॥३०॥ एष्यः सञ्ज्ञालन्दसो नित्यं डोप् ।

केबली । मामकी । मित्रावरुणयोर्भागधेयी ।

पापी स्त्रियम् । ब्रह्मपरीभ्यो मघचा वि
त्रिभ्ये (३३०१॥३२॥१३) । समानी । मार्य
कृती । सुमङ्गली । भयत्रो । लोके केवला
शामिका, भागधेया पाण, अपरा समाना
भान्यकृता, सुमङ्गला भेषका ॥

१२७८ शत्रेस्वात्मसौ ॥३१॥ पत्रि
शब्दाद्युच्चवसि अत्रसुब्रह्मणे जीप् । या
पत्री सुखा रात्रीनिः ॥

॥ अत्रसादिभिति वक्तव्यम् । इत्तम्
'पास्ता रात्रयः । रात्रि सङ्घोपत्वा ॥

१२७९ अन्तर्भवत्यतिवतोऽनुक् ॥३२॥
अन्तर्भवत् पतिवत् पतौ निपात्यैते । अन्
वोऽनुक् जीप् च ॥ अन्तर्भवती गर्भिणी ।
पतिवत्सौ जीपत्वतिः ॥

१२८० पत्सुर्नो यज्ञसंयोगे ॥३३॥ पति
शब्दस्य वकारादेशः । स्याद्यज्ञेन संबन्धे ॥
वसिष्ठस्य पत्नी ॥

१२८१ विभाषा सपूर्वस्य ॥३४॥ सपू
वस्य पतिशब्दात्तस्यानुपसर्जनस्य मत्ता
पत्नीषो वा स्यात् । सपूतपतिः सपू
तपत्नी ॥

१२८२ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥३५॥
सपत्न्यादिषु नित्यं पत्सुर्नकारादेशः ॥
समानाः पतिरस्याः सा सपत्नी ॥

१२८३ पूतकतोरे- च ॥३६॥ अत्र
कारादेशः स्यात् जीप् च ॥ अत्र पते सोपा
पुंभ्योऽन्तर्भवत् इत्यर्थः । पूतकतोः स्त्री
वतःपत्नी ॥

१२८४ वृषाकप्यधिकृतिसिद्धिसिद्धानां
पुदासः ॥३७॥ पयाशुदास येकाद्यदेशो,
जीप् च स्त्रियाम् । वृषाकपः स्त्री वृषा
कपायी । मन्नायो । कुसितायी । कुसियायो ॥

१२८५ मनो रौ वा ॥३८॥ मनुशब्दा
स्त्रियया जीप् या । मनोऽन्तर्भवत्तद्देशः,
येकाद्यदेशः ॥ मनोः स्त्री मनायी
मनायी मनुः ॥

१२८६ वर्षादनुदाघातोपभाषो न
॥३९॥ अणवाधो वोऽनुदाघात्तस्तोपघ
स्तदन्त्यादनुपसर्जनात् जीप् या तकारस्य
मकारः ॥ पनी पता । इतिर्नो इतिता ॥

॥ पिशङ्गादुपसस्यात्तम् पिशङ्गा पिशङ्गा ॥
॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः । अत
ता पतिता ॥

॥ अन्तर्भवत्येके असिका पतिङ्गी ॥

॥ मापायाम पीप्यत । 'मतो गणस्त्वौ
मसिद्धिकणम्' ॥

१२८७ अन्यतो जीप् ॥४०॥ तोपमे
निष्ठादुपपवाचिनोऽनुदाघात्तास्त्रिययां
जीप् स्यात् । सारङ्गो । कम्पायी ॥

१२८८ विद्वीरादिभ्यश्च ॥४१॥ विद्वीरो
गौटादिभ्यश्च जीप्स्वा स्त्रियाम् ॥ गर्भणी
अणवो रवणी । गोरी । मत्स्यी ॥

१२८९ ब्रानपदङ्गुलगोभस्वसमाज
नामकासनीसङ्कसकाशुककवरावृहस्यम्

छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु

॥ ४२ ॥ जानपदादिभ्यो वृश्यादि
पवर्षेषु डीप्स्यात् ॥ जानपदी वृश्चिञ्चेत्

अन्या तु जानपदी । स्वरे विशेषः ॥ कुण्डी
अमत्रं चेत् । कुण्डा अन्या । गोणी आव
पन चेत्, गोणा अन्या । स्थली अकृत्रिमा-
चेत् स्थला अन्या । भाजी श्राणा चेत्
भाजा अन्या । नागी स्थूला चेत् नागा
अन्या । काली वर्णश्चेत् काला अन्या ।
नीली अनाच्छादन चेत् नीला अन्या ॥

* नीलादौपधा । प्राणिनि च नीली
श्रीपधिः । नीली गौः ॥ ।

* संज्ञायां वा नीली नीळा । कुशी अयो
विकारश्चेत् कुशा अन्या । कामुकी मैथुने
च्छा चेत् कामुका अन्या । कवरी केश
वेशश्चेत् । कवरान्या ॥

१२९० शोणात्पाचाम् ॥ ४३ ॥ शोणात्त्रा
डीप् । शोणी शोणा ॥

१२९१ वीतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥ उद-
न्ताद्गुणवाचिनो वा डीप् । पद्वी,
पदुः । मृषो मृदुः ॥

* वसुशब्दाद्गुणवचनाद् डीवाद्युदा-
त्तार्थम् । वस्वी ॥

* खर संयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
खरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरिय ब्राह्मणी ॥

१२९२ बहादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ एभ्यो वा
डीप् । बहो बहुः ॥

१२९३ नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥ छन्दसि,
बहादिभ्यो नित्यं डीप् । बहोषु हित्वा
प्रतिबन् । बहो नाम औपधी भवति ॥

१२९४ भुवश्च ॥ ४७ ॥ छन्दसि स्त्रिया
मुदन्ताद्भुवो नित्यं डीप् स्यात् । विभ्वी
च प्रभ्वी च ॥

१२९५ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥
पुयोगाद्देतोर्यत्स्त्रिया घतते तस्माद् डी-
प्स्यात् ॥ गोपस्य स्त्री गोपी महामात्री ॥

* पालकान्तान्न गोपालिका ॥

* सूर्यादेवतायां चावद्वाच्यः । सूर्यस्य
स्त्री देवता सूर्या ॥

१२९६ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमा-
रण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥
एषामानुगागमो डीप् च । इन्द्राणी
वरुणानी भवानी शर्वाणी रुद्राणी
मृडानी ॥

* हिमारण्योर्महत्त्वे ॥ महत्त्वमं हिमाती ।
महदरण्य मरण्यानी ॥

* मृदादोषे दुष्टो यवो यवाती ॥

* यवनील्लिप्याम् यवनाता लिपिर्यव-
नानी ॥

* मातुलोपाध्याययोरानुगवा । मातु-
लानी मातुली । उपाध्यायानी उपाध्यायी ॥

* आचार्यादिणत्वं च । आचार्यानी आ-
चार्या ॥

० अर्थस्यत्रियाम्ना वा स्वार्थे । मर्षाञ्चो
मर्षा ह्यत्रियानी ह्यत्रिया ॥

० सुहृत्ताच्छन्दसि छिन्न । अयोऽभूत्सु
हृत्तामी गत्रिद्यौ (सू० सं० १०१०२५२ ॥

१२९७ क्रीयात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥
क्रीयात्तादवन्तात्करणपूर्वात् क्रियां जीप् ।
वस्त्रेण क्रीया वस्त्रासीदी ॥

१२९८ क्रादत्यास्त्रायाम् ॥ ५१ ॥
करणपूर्वात्कण्ठात् प्रातिपदिकादस्या
स्त्रायं जीप् स्यात् ॥ मन्त्रेण त्तिता
अप्रतिता ॥

१२९९ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥
बहुव्रीहियोऽन्तोदात्तस्यस्मात्क्रियां जीप् ॥
इवमिषी वेगान्नी ॥

० अन्तोदात्तात् चात् प्रतिकेचः । वन्त
जाता ।

० पाणिपृहीती मर्षायाप् । पाणिपृ-
हीता मर्षा ॥

० अयद्गुणम्सुकालमुखादिपूर्वादिष्विष-
कम्पम् । बहुकृता । मकृता । सुकृता ।
मासजाता । सुबजाता । कुपजाता ॥

१३०० अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥
अस्वाङ्गपूर्वपदात्तोदात्तात्कान्वाद्बहुव्री-
हेः छिन्ना वा जीप् स्यात् ॥

यद्गुणं अयो ताङ्गं अथा । सुत्पायीता ॥

० बहुकं संज्ञा अन्तसोरिति वक्तव्यम् ।
प्रवृत्तियन्तु प्रवृत्तियन्ताः ॥

१३०१ स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोप-
धात् ॥ ५४ ॥ स्वाङ्गवाचि यदुपसर्जनं

संयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां
वा जीप् स्यात् । अन्तमुनी अन्तमुखा ।
केयान्तिकास्ता मतिवेद्या ॥

० अङ्गाद्यकण्ठेभ्यो षकम्पम् । सुवृत्तौ
सुवृत्ता । सुगात्रो सुगात्रा । सुकण्ठो ।
सुकण्ठा ॥

० अद्द मूर्तिमत्स्वाङ्ग पाणिस्त्रयमवि-
कारजम् । अतस्त्य तत्र इष्टं च, तेन
चेत्तच्चायुतम् ॥ १ ॥

१३०२ नासिकोदरोष्ठवर्षादन्त कर्ण-
शृङ्गाश्च ॥ ५५ ॥ नासिकाद्यन्तात्प्रातिपदि-

कात्स्त्रियां वा जीप् स्यात् । तुङ्गनासिको
दुङ्गनासिका ॥ तिकोदरी विकोदरा ।
विम्बोष्ठो विम्बोष्ठा । दीर्घं अङ्गो दीर्घं अङ्गो ।
समवन्तो समवन्ता ॥ चारुकर्णो चारुकर्णो
वीर्यशृङ्गो वीर्यशृङ्गा ॥

० पुच्छाश्च । कस्यापपुच्छा कस्याप-
पुच्छा ॥

० क्वरमभिविषयधरेभ्यो मित्यम् ।
क्वरपुच्छा । माण्यपुच्छा । विषयपुच्छा
शपुच्छा ॥

० उपमानात्पञ्चाश्च ॥ पुच्छाश्च । कम्प-
पक्षी सेना । कम्पपुच्छा शान्ता ॥

१३०३ न कोडादिबहवः ॥ ५६ ॥
कोडादिबहवश्च स्वाङ्गान्ताश्च जीप् । ॥

कलशेण क्षोडा । आकृतिगणोऽयम् ॥ सुज
घना महालक्ष्मणा ॥

१३०४ सहनश्रुविद्यमानपूर्वाच्च ॥५७॥

सहेत्यादिप्रकपूर्वाञ्च डीप् । सकेशा
भकेशा विद्यमाननासिका ॥

१३०५ नखमुखात्संज्ञायाम् ॥५८॥ नख-

मुखात्तात्प्रातिपदिकात्सहायां स्त्रियया
कीप् न ॥ शूर्पणखा । गौरमुखा ॥

१३०६ दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥५९॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि निपात्यते ॥ 'दी-
र्घजिह्वी वै देवाना हव्यमलेद्' ॥

१३०७ दिक्पूर्वपदान्डीप् ॥६०॥ दिक्
पूर्वपदात्स्त्रिया डीप् । प्राङ्मुखी प्राङ्-
मुखा ॥

१३०८ वाहः ॥६१॥ वाहन्ताश्च स्त्रियां
कीप् ॥ वित्योही प्रद्योही ॥

१३०९ सख्यशिक्षीति भावायाम् ॥६२॥

सखी अशिम्बो इत्येनो लोके निपात्यते ॥

सखीय घ्राक्षणी । नात्याः शिशुरस्तीति
अशिम्बो ॥

१३१० जातेरस्त्रीविषयादयोपघात्

॥६३॥ जातिवाचि न च यत्स्त्रिया नि-

षतमयोपघ तस्मात्स्त्रिया डीप् स्यात् ॥

'आकृतिग्रहणा जातिः' 'लिङ्गानां च न

सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या'

'गोत्रं च चरणैः सह' ॥ १ ॥

कुङ्करी सूकरी तटी । वृषली । नादा-

पणी । कर्दी ॥

* योधप्रतिपेधे गवयहयशुकयमत्स्य

मनुष्याणामप्रतिपेधः । गवयी, हयी,

मुकयी, मत्स्यी मनुषी ।

१३११ पाककर्षापर्णीपुष्पफलमूलवालो-

त्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥ पाकाद्युत्तरपदा-

जातिवाचिनः स्त्रिया डीप्स्यात् ॥ ओ-

दनपाकी, शकुकर्णी । शालपर्णी, शट्ण,

पुष्पी, दासीफली, दर्भमूली, गोघाली ॥

* सदच्चाण्ड प्रान्तशर्वकेभ्यः पुष्पात्

प्रतिपेधः सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । फाण्ड-

पुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा ॥

* संभस्त्राजिनशृणापिण्डेभ्यः फलात्प्र-

तिपेधः ॥ सफला । मन्नाफला । अजि-

नरुला । शणफला । पिण्डफला ॥

* श्वेताच्च प्रतिपेधः । श्वेतफला ॥

* त्रेश फलात् प्रतिपेधः त्रिफला ॥

* मूलाक्षजः अमूला ॥

१३१२ इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां

डीप् ॥ अघन्ती कुन्ती दाक्षी ओक्मेयी ॥

* इव उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥६५॥

सौतद्वमी मोनविन्ती ॥

१३१३ ऊङुत्तः ॥ ६६ ॥ उकारान्ता

इयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ्

स्यात् । कुरुः प्रहायन्धुः ॥

* अप्राणिजातेश्चार्ज्ज्वादीनामुपसं-

ख्यानम् । मलावः फर्कन्धुः ॥

१३१४ वाङ्म्यास्तंज्ञापाम् ॥ ६७ ॥

वाङ्म्यास्तात्प्रतिपरिकारिप्रियासुम् न
ज्ञापाम् ॥ अत्रवाङ्म्यः ॥

१३१५ पञ्चोभ ॥ ६८ ॥ पञ्चशुभ्रवा
स्त्रियस्युम् ॥ पञ्चशुः ॥

ॐ (स्वश्रुत्सोकाराकारलोपस्य)
श्वभूः ॥

१३१६ ऊरुतरपदादौपम्भ ॥ ६९ ॥
वपसातवाचिपूर्वपदसुवचरपर्व पत्याति
पविकं तस्मात्सुम् ॥ ऊरुलोकाः ॥

१३१७ संहितव्यफलस्य वामादेशोऽपि
पठत्पूर्वपदात्तुवचरप्रातिप्रियासुम् । संहि
विदोकाः एतेकाः लक्ष्योकाः । वामोकाः ।
ॐ संहितसहाभ्यां वेति वक्तव्यम् । स
विदोकाः । एतेकाः ॥

१३१८ कुरुकमण्डल्योस्त्वन्दसि ॥७१॥
वाभ्यां क्वसि क्रियासुम् ॥ कुरुकपै
सुपन्ती च मास्म कर्मण्यसुम् इच्छा
वशात् ॥

ॐ गुम्भुसुमपुत्रपुत्रपासुनामितिष
क्तव्यम् ॥ गुम्भुः । मपु । क्वः ।
पठपासुः ॥

१३१९ ईडावासु ॥ ७२ ॥ ईड
वक्तव्यमासंवापं क्रियासुम् ॥ कुरु-
कमण्यवक्तुः ॥

१३२० शार्ङ्गरेवाद्यञो ङीप् ॥ ७३ ॥
शार्ङ्गरेवात्तौलोपोऽकारः, तदन्ताच्च वाति

वाचिनो ङीप् ॥ शार्ङ्गरेवात्तौ । कापठनी ।
वीदी । ङीर्षी ॥

१३२१ यङ्वाप ॥ ७४ ॥ यस्मात्सि
वां वाप । भाभ्यष्टया ङीर्षीर्षा ङीर्षया,
कारीपगन्ध्या ॥

ॐ याङ् यञः । पीठिमाया । गीकस्या ॥
१३२२ आषट्पाथ ॥ ७५ ॥ यस्या-
स्त्रियं वाप ॥ यापटपा । पाषां मते य-
एव धर्वात्रपदणात् माषट्पाथानी ॥

१३२३ तद्धिताः ॥ ७६ ॥ यधिकारी
यम् मापञ्जनाभ्यायपरिसमाप्तौर्षा
कम्भमनुकमिष्यामस्ताद्वितर्कवास्त्रे
तव्याः । पुषतिः ॥

१३२४ युनस्तिः ॥७७॥ युवनतम्भ
स्त्रियं ति प्रकयो मवति सु च तद्धितः ।
पुषतिः ॥

१३२५ अभिओरनार्पोगुरुपोचमयोः
प्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥ गोत्रे यावचिभौ
विहितान्तायो तद्व्यवदी प्रातिपदिकयो
शु चपोचमयोः स्त्रियं प्यकादेशः ॥ क-
रोपस्येक गन्धोऽस्य करीवगन्ध्याः कुतु-
गन्ध्याः तस्यापस्यम' इत्यम् । कारीव्येक्यः
कीमुवगन्ध्याः । तस्य स्त्रियं प्यकादेशः ।
कारीवगन्ध्या कीमुवगन्ध्या । वराहस्या
पस्यम् । मत् इत् । काराङ्गिः, तस्य, स्त्रियं
प्यकादेशः काराङ्गा वाताङ्गा ॥

१३२६ गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ गोत्रा-
वयवाः गोत्रानिमित्ताः कुत्राङ्गाः यच्चि-
मुक्तिक मुञ्चर प्रभृतमस्ततो गोत्रेविदि-

१ याम्यौ च-वीर-व्यादयो देवाः । इति चधिमन् ॥

तयोरणिवो। स्त्रिया षड्वादेशः ॥ पौणिक्वा
पौणिक्वा । मौखर्या ॥

१३२७ कौड्यादिभ्यश्च ॥८०॥ एभ्यः

स्त्रिया षड् स्यात् । कौड्या । लाट्या ॥

१३२८ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्नि-
काण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

एभ्यो वा षड् । दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी ।

शौचिवृक्ष्या । शौचिवृक्षी । सात्यमुग्ना
सात्यमुग्नी । काण्डेविद्ध्या काण्डेविद्धी ॥

१३२९ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

१६ ऋक्त्रयमधिक्रियते 'प्राग्दिशः' इति

यावत् 'तस्यापत्यम्' इत्यादिषु 'समर्थात्

'कृतवर्णानुपूर्वीकार्यात्' 'प्रथमनिर्दिष्टादेव'

'विकल्पेन' प्रत्ययो वेदितव्यः ॥ सौत्थितिः ।

वैक्षमाणिः ॥

१३३० प्राग्दीव्यतोऽण् ॥८३॥ 'तेन

दीव्यति-इत्यतः' प्रागणधिक्रियते । यानि

सूत्राणीत उर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तेषु प्राग्दी-

व्यतीष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो ह्येयः ॥

१३३१ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥८४॥ एभ्यः

प्राग्दीव्यतायेष्वर्थेष्वण् स्यात् । आश्व

पतम् ॥

१३३२ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदा-

ण्यः ॥ ८५ ॥ एभ्यो ण्यः स्यात् ।

दित्यः । आदित्यः । आदित्यम् । प्राजा

पत्यम् । सैनापत्यम् ॥

* यमाश्च याम्यम् । (काशिका) ॥

* वाक्-मति-पितृमतां छन्दस्युपसं-

ख्यानम् । धान्यम् । मात्यम् पितृमत्यम् ॥

* पृथिव्या जावौ । पार्थिवा पार्थिवौ ॥

* देवाद्वयजौ । दैव्यम् दैवम् ॥

* बहिषष्टिलोपो यज्ञः । षाष्टः ॥

* ईकक् च । वाहीकः ॥

* ईकक् छन्दसि । वाहीकः । स्वरे

विशेषः ॥

* स्थान्नोऽकारः । अश्वत्थ्याम् ॥

* लोम्नोऽपत्येषु बहुषु । उडुळोमाः ॥

* गोरजादिप्रसङ्गे यत् । गव्यम् ॥

१३३३ उत्सादिभ्योऽण् ॥८६॥ एभ्यो-

ऽण् प्राग्दीव्यतीष्वर्थेषु ॥ औत्सः ॥

१३३४ स्त्रीपुंसाभ्यां जञ्स्नञौ भव-

नात् ॥८७॥ 'धान्याना भवने' इत्यतः

प्रागर्थेषु आभ्या नञ्स्नञौ स्तः ॥ स्त्रीषु

भवम् स्त्रैणम् । पुंस्नम् ॥

१३३५ द्विगोर्द्धगनपत्ये ॥८८॥ द्विगो-

निमित्त यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्रा-

ग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् ॥ पञ्चसु, कपालेषु

संस्कृतः पञ्चकपालः । द्वौ वेदावधीते

द्विवेदः । त्रयुर्वेदः ॥

१३३६ गोत्रेऽल्लगचि ॥८९॥ अजावौ

प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययेस्वल्लग्नः ॥

गर्गाणा छात्रा गार्गोयाः । वात्सीयाः ॥

१३३७ यूनि लुक् ॥९०॥ अजावौ प्रा-

ग्दीव्यतीये विवक्षिते युवप्रत्यये लुक् ॥

स्त्रीपदाहृतस्यापत्ये कारदाहृतिः । तस्या

फलं युवा काण्डादहता तस्य छात्राणां काण्डा
हताः । मार्गावित्तस्यापत्यम् मार्गाविति ।
तस्यापत्यं युवा मार्गावित्तिका । तस्य
छात्राः मार्गावित्ताः ॥

१३३८ फल्गुफिओरन्वतरस्याम् ॥ ९१ ॥

भ्रमरादौ प्राग्धीष्यतोद्यै विवक्षितं युवाप्रथम
पयोः फल्गुफिओर्वां सुक् । गार्गावित्तस्य
छात्राः मार्गावित्ताः मार्गावित्तीयः यास्कावित्ते
छात्राः यास्कावित्तीयः ॥

१३३९ तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥ चण्डो

सपयार्थं भवत्यम् इत्येतस्मिन्नर्थे यथावि
हितं प्रथमः स्यात् । चण्डोरपत्यमप्ययः ।
मन्त्रपता । वैश्याः । जैत्यः । स्वर्षाः ।
पौत्राः ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि, वाचनार्थं कृतं
मवेत् । उत्सर्गः शेष एवासी, इत्याम्
स्य प्रयोक्तव्यम् ॥

मन्त्रोरपत्यं मानवः श्यामावः ॥

१३४० एको गोत्रे ॥ ९३ ॥ गोत्रे एक

एवापत्यमभवः स्यात् । गार्गावित्तस्य याम्या
वित्तस्यपत्यं याम्यः । तत्पुत्रोपि गार्ग्यः ॥
वाचावित्तः ॥

१३४१ गोत्राद्यन्वस्त्रिबाहू ॥ ९४ ॥

दूष्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रथमपान्तत्वेच
प्रथमः, स्त्रियां तु च पुत्रलंका । मार्ग्यस्या
पत्यं युवा याम्यवित्तः । वाचावित्तः ।
वाचावित्तिका । वाचावित्तिका ॥

१३४२ अत इत् ॥ ९५ ॥ अन्वपान्तात्प्राति

पत्निकारिण्यत्वात् । अतस्यापत्यं वाचा ॥

१३४३ बाहादिभ्यम् ॥ ९६ ॥ एभ्यो

ऽपत्ये इभ्यस्यात् ॥ बाहादिः । भीषबाहादिः

१३४४ सुपातुरकच् च ॥ ९७ ॥

सुपातु शब्दात्पत्ये इभ्यु, भक्तकटादिभ्यम् ॥

सुपातुः पत्यं सीघावित्तिका ॥

॥ श्यास वरुनिपाद् यन्वातविम्बा-
नामिति वरुभ्यम् । शिवावित्तिका । वाच
वित्तिका । शिवावित्तिका । वाण्डावित्तिका ।
शिववित्तिका ॥

१३४५ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफल् ॥ ९८ ॥

गोत्रापत्ये कुञ्जादिभ्यश्चफल्स्यात् ॥

'मातृकामोरस्त्रियाम् इति लार्थे च्चः ।

कौञ्जावित्तिका । कौञ्जावित्तिका ॥

१३४६ नडादिभ्यश्चफल् ॥ ९९ ॥ एभ्यो

गोत्रे फल् ॥ नडावित्तिका ॥

१३४७ हरितादिभ्योऽञ्जः ॥ १०० ॥

हरितादिभ्योऽमन्त्रेभ्योऽप्युपत्ये फल्

स्यात् ॥ हरितस्यायुवापत्यं हाण्डावित्तिका ॥

१३४८ स्रिजोश्च ॥ १०१ ॥ गोत्रे

यमन्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकादुपत्ये फल्

॥ गार्ग्यस्य युवापत्यं गार्ग्यवित्तिका ॥

१३४९ धरद्व्यङ्गनकच् मार्ग्यसुगुबत्साप्रा

मथेषु ॥ १०२ ॥ एभ्यो धरद्व्यङ्गनकच्

पत्यवित्तिकेषु फल् ॥ धरद्व्यङ्गनकच्

पत्यवित्तिका, धरद्व्यङ्गनकच् । धीवकान्ती

वात्स्यायनैत्, धीवकान्तीऽप्य । धीवकान्ती

वात्स्यायनैत्, धीवकान्तीऽप्य । धीवकान्ती

१३५० द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्

॥१०३॥ एभ्यो वा फक् । द्रौणायनः

द्रौणिः ॥ पार्श्वतायनः पार्श्वतिः ॥ जीवन्ता-
यनः । जीवन्तिः ॥

१३५१ अनृप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽच्

॥१०४॥ विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽङ् । ये

पुनत्रानृपिशब्दास्तेभ्योऽनन्तरापत्ये एच् ॥

वेदः वेदी चिदाः ॥ पीत्राः । दौहित्राः ।
नानान्द्राः ॥

१३५२ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

एभ्यो गोत्रे यञ् ॥ गार्ग्यः गार्ग्यीः गर्गाः ।

वात्स्यः वात्स्यीः वत्साः ॥

१३५३ मधुवध्रुवोत्राह्णकोशिकयोः

॥१०६॥ मधु शब्दाद् बहुशब्दाच्च गोत्रा-

पत्ये यञ् ब्राह्मणे कोशिके चार्थे ॥ माधव्यो

ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवान्यः ॥ वाध्वज्यः

कोशिकश्चेत् वाध्वज-एवान्यः ॥

१३५४ कपिवोधादाङ्गिसे ॥ १०७ ॥

एभ्यो मार्ङ्गिरस यञ् गोत्रे ॥ काप्यः । वौध्यः ॥

१३५५ वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥ श्रुमादाङ्गि-

रसे यञ्वा ॥ वातण्ड्यः ॥

१३५६ लुक्स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥ घतण्ड

शब्दादाङ्गिरस्यः स्त्रिया यञ् लुक् ॥ घतण्डी ॥

१३५७ अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

एभ्यो गोत्रे फञ् । आश्वायनः ॥

१३५८ भर्गात्त्रैगते ॥ १११ ॥ अस्मात्

त्रैगते गोत्रे फञ् । भार्गयणस्त्रैगते ॥

भार्गिरस्यः ॥

१३५९ शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

एभ्योऽपत्येऽण् । शिवस्यापत्यं शैवः ॥

गोत्र इति निवृत्तमितिवृत्तिः ॥

१३६० अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तत्रा-

मिकाभ्यः ॥ ११३ ॥ अवृद्धानि यानि

नदीनां मानुषाणां च नामधेयानि तेभ्योऽप-

त्येऽण् स्यात् । यमुनाया अपत्यं यामुनः ।

हरावत्या अपत्यम् ऐरावतः ॥ शैलितः

चेन्नितः ।

१३६१ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

एभ्योऽपत्येऽण् स्यात् ॥ ऋषिभ्यः—वा-

शिष्टः वैश्वामित्रः ॥ अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः ॥

वृष्णिभ्यः—वासुदेवः आनिरुद्धः ॥ कुरुभ्यः—

नाकुलः साहदेवः ॥

१३६२ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

सख्यादि पूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशोऽण्

प्रत्ययश्च ॥ द्वयोर्मातृपत्यं द्वैमातुरः ।

पाणमातुरः । सामातुरः । भाद्रमातुरः ॥

१३६३ कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

अस्मादपत्येऽण् कनीनश्चादेशः ॥ कन्यायाः

अपत्यम् कानीन कर्णः ॥

१३६४ विकर्णशुङ्गलगलाद्वत्सभरद्वा-

जात्रिषु ॥ ११७ ॥ एभ्यो वत्सादिभ्यः पत्य-

विशेषेषु अण् स्यात् । विकर्णो वत्स्यश्चेत्,

विकर्णिरस्यः । शौङ्गो भारद्वाजश्चेत्, शौङ्गिरस्यः

छागळ आश्वेयश्चेत्, छागळिरस्यः ॥

१३६५ पीलाया वा ॥ ११८ ॥ पीलाया

अपत्ये वाऽण् स्यात् । पीलाया अपत्यं

१३६६ इह व मण्डकात् ॥ ११९ ॥
 नस्मात्प्रत्यये इह् च्यात् वा । माहुर्येया
 माहुर्यः माहुर्यः ॥

१३६७ स्त्रीभ्यो इह् ॥ १२० ॥ स्त्री
 प्रत्ययान्तभ्योऽप्रत्यये इह् स्यात् । स्त्रीपर्येयाः
 तैस्तैः ॥

॥ बहवामा भूये वाच्यः । बहवामाः
 भूयाः वाच्येयाः ॥

॥ अण् कुम्भाकोकिलात्स्मृतः । कु
 म्भायोः अणत्वं कोकः । कोकिलः ॥

॥ मारुक् पुंसि ततोऽन्यत्र । मृगिकाया
 अणत्वं पुमात् । मृगिकायाः मृग्या अणत्वं
 पुमात् । मारुक् ॥

॥ गोधायाः भृगुभिर्भौ स्मृतः ॥ गोधाया
 अणत्वं पुमात् । गोधेयाः ॥

१३६८ घोषा ॥ १२१ ॥ इत्यन्तः स्त्री
 प्रत्ययान्तभ्योऽप्रत्यये इह् । घोषाया अणत्वं
 घोषेयाः घोषेयाः ॥

१३६९ इतमानिभ्यः ॥ १२२ ॥ इकार-
 न्तात्प्रत्ययान्तभ्योऽप्रत्यये इह् स्यात् ॥ इतान्ते
 वाः इत्येवः ॥

१३७० सुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥ एभ्यो
 ऽप्रत्यये इह् । सुभ्रैः ॥

१३७१ विक्रणोऽर्थावकाशप्रत्यये ॥ १२४ ॥
 आम्नामभुताविद्योने काश्रयणे इह् स्यात् ॥
 विक्रणैः विक्रणित्वात् । विक्रणित्वात् । विक्रणी-
 त्वात् ॥

१३७२ अथो इह् च ॥ १२५ ॥ अथो
 इह् च ॥

अथोऽप्रत्यये इह् स्यात् । अथोऽप्रत्यये इह् स्यात् ।
 अथोऽप्रत्यये इह् स्यात् ॥

१३७३ कस्याभ्यादीनामिन् ॥ १२६ ॥
 कस्याभ्यादीनामिन् ॥

१३७४ कस्याभ्यादीनामिन् ॥ १२७ ॥
 कस्याभ्यादीनामिन् ॥

१३७५ चटकाया ऐरुक् ॥ १२८ ॥ च
 स्मात्प्रत्यये ऐरुक् स्यात् । चटकेः ॥
 ॥ चटकायाः पुलिङ्ग निर्देशः ॥ चटकस्या
 पत्वं चटकेः ॥

॥ स्त्रियामपत्ये तुभ्यकृष्यः चटका
 या अणत्वं स्त्री चटका ॥

१३७६ घोषाया इह् ॥ १२९ ॥ नस्मा
 द्प्रत्यये इह् । घोषेः ॥

१३७७ आरु उदीचाम् ॥ १३० ॥
 गोधाया अणत्वं उदीचा मते आरुक् । गो-
 धायाः ॥

१३७८ सुभ्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥ अणुदीनाः
 श्रीश्रीनाः सुभ्राः । ताम्योऽप्रत्यये इह् वा ॥
 कायेः प्रायेयाः दासेः दासेयाः ॥

१३७९ पितृभ्यसुभ्रण् ॥ १३२ ॥ अण्मा-
 द्प्रत्यये ऽण् स्यात् । पितृभ्यः ॥

१३८० इह्-लोपः ॥ १३३ ॥ पितृभ्य
 स्यप्रत्यये इह् लोपः । नतएव वापकाश्रयणं ॥
 पितृभ्यः ॥

१३८१ मातृभ्यसुभ्रश्च ॥ १३४ ॥ पितृभ्य
 स्यप्रत्यये इह् लोपः । नतएव वापकाश्रयणं ॥
 मातृभ्यः ॥

सुर्यदुकं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वसेयः
मातृष्वस्रीयः ॥

१३८२ चतुष्पादभ्यो ढम् ॥ १३५ ॥
चतुष्पादमिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये
ढम् स्यात् ॥ कामपेढसेयः शान्तिवाहेय-
जाम्भेयः ॥

१३८३ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥ एभ्यो
ऽपत्ये ढम् ॥ गार्ष्टेयः ॥

१३८४ राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥ आभ्या
मपत्ये यत् ॥

*राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् । राजन्भ्यः
क्षत्रियाजश्चेत् । राजनः क्षत्रियान्योत्पन्नः ॥
भ्रशुर्भ्यः ॥

१३८५ क्षत्राद् ॥ १३८ ॥ क्षत्रशब्दाद-
पत्ये घः स्यात् । क्षत्रियः ॥ अयमपि जाति
शब्द एव । क्षत्रिरन्यः ॥

१३८६ कुलात्स्वः ॥ १३९ ॥ कुलश-
भात्तदन्ताश्च ख स्यात् । कुलीनः आत्म्य
कुलीनः ।

१३८७ अपूर्णपदादन्यतरस्यां यद्बद्ध-
कञौ ॥ १४० ॥ अपूर्णपदात्कुशज्ज्वाद्वा
यद्बद्धकञौ स्तः, पक्षे च ॥ कुत्प. कौशेयः
कुशीनः ॥

१३८८ महाकुलाद्वस्त्रौ ॥ १४१ ॥
भस्माद्वस्त्रौ वा, पक्षे ख ॥ महाकुल-
महाकुलीनः ॥

१३८९ दुष्कुलाद्बद्धः ॥ १४२ ॥ अस्माद्
पत्ये या ढक्, पक्षे खः । दीष्कलेयं. दु-
ष्कुलीनः ॥

१३९० स्वसुच्छः ॥ १४३ ॥ स्वसुरशब्दाः
दपत्ये छः स्यात् । स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः ॥

१३९१ भ्रातुर्व्यञ्च ॥ १४४ ॥ भ्रातृ-
शब्दादपत्ये व्यञ्च, चाञ्चः । भ्रातृभ्यः भा-
त्रात्रीयः ॥

१३९२ व्यञ् सपत्ने ॥ १४५ ॥ ब्राह्म-
शब्दाद्व्यञ्ममुदायेनामित्रे चाञ्च्ये । भ्रातृभ्यः
(अथ०८।१२।२) अमित्रः ॥

१३९३ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ १४६ ॥
एभ्योऽपत्ये ठक् स्यात् । रेवतिकाः । भा-
श्वपालिकः ॥

१३९४ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥
गोत्र या स्त्री तद्वाचिनोऽपत्ये णः । चाहुक्
कुत्सने गम्योऽगम्या अपत्यं गाम्यो जाचमः
गार्गिकः । ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुका-
यनः ग्लौचुकायनिकः ॥

१३९५ वृद्धाद्गुरु, सौवीरेषु बहुलम्
॥ १४८ ॥ वृद्धात्सौवीरगोत्रादपत्ये वा
ठक् कुत्सने गम्यमाने ॥ भागवित्तेः भाग-
वित्तिकः, भागवित्तायनः ॥

१३९६ फेरुच्छ च ॥ १४९ ॥ फिज्ज्वा-
त्सौवीरगोत्रादपत्ये छः चकाराद्गुरु कुत्सने
गम्यमाने ॥ यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनीयः
यामुन्दायनिकः ॥

१३९७ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णक्तिवौ
॥ १५० ॥ सौवीरविषयाम्यामाभ्यामपत्ये
णक्तिवौ स्तः ॥ फाण्टाहृतः, फाण्टाहृता-
यनि. मैततः मैततायनिः ॥

१३९८ कुर्वादिभ्यो ष्यः ॥ १५१ ॥

दिभ्योऽपत्ये ष्यः स्वात् ॥ कौरभ्यः ॥

१३९९ सेनान्तसङ्घणकारिभ्यम् ॥ १५२ ॥

पन्तोऽपत्ये ष्यः स्वात् ॥ कारिदिभ्यः

आसभ्यः । तान्नुवाप्याः ॥

१४०० उदीषामिभ् ॥ १५३ ॥ सेनागत

सङ्घणकारिभ्योऽपत्येऽहम् उदीषां मते ॥

कारिभ्येजि । आसभिः । तान्नुवापिः ॥

१४०१ ठिकादिभ्यः फिन् ॥ १५४ ॥

पन्तोऽपत्ये फिन् ॥ ठेकापनिः ॥

१४०२ कौस्त्यकार्मार्याभ्यो ष ॥ १५५ ॥

आम्नामपत्ये फिन्स्वात् ॥

• द्यु-कासल-कर्भर-छाग-हृषामां

पुंद् चादिदृष्ट्येति वक्ष्यन्तु रागभ्यः-

पनिः । कौरभ्यः । कार्मीवोर्वापिः ॥

आ वापनिः । वाप्योर्वापि ॥

१४०३ मेषो अद्यः ॥ १५६ ॥ मण

स्ताद् अद्यवाऽपत्ये रिभ् ॥ कौरापरिः ।

हार्वापरिः ॥

• स्पदादीनां वा फिन्स्वाप्यः । ह्यार-

पनिः ह्यारः । तान्नुवापिः तत् ॥

१४०४ उदीषां हृदादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

हृदं यद्दुर्मोत्रं तस्मादपत्ये रिभ् उदीषां

मते ॥ तान्नुवापनिः । तान्नुवापरिः ।

• कारिभ्ये इयो उदीषादगोत्रात् फिन्

दिप्रतिषेधेन । तान्नुवापनिः ॥

१४०५ बाकिनादीनां कुक् ष ॥ १५८ ॥

पन्तां अपत्ये रिभ् ष ॥ कारिभ्यः कारिनिः ॥

१४०६ पुमान्वादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

पुमान्वाङ्गपः रिभ् तस्मापरि वा कुक् ।

गार्गीपुत्रकारिनिः । गार्गीपुत्रापरिः ।

गार्गीपुत्रिः ॥

१४०७ माषामबुद्धाफिन्बुद्धत् ॥ १६० ॥

अबुद्धरूपादपत्ये फिन्वा प्राचांमने । म्बु-

कापनिः । माह्विभ्यः कारिनिः ।

१४०८ मनोवर्तावभ्यतौ पुक् वा ॥ १६० ॥

मनुवाप्यस्य यतो स्ता पुगागप्रश्न मनु

वायेन वेद्यातिर्गम्यते । मनुपः । मनुप्यः ॥

• अपत्ये कुस्सिते मूढे मनोरौस्तार्किः

स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन

सिध्यति 'माणवः' ॥

१४०९ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रस्यैव

स्वात् । गर्गस्यापत्यम् पौत्रप्रभृतिं गार्गीः ।

१४१० षीवाते तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

वंश्ये पित्रादौ जीवति सति पौत्रादौ मृतपर्य

तद्युवस्यैव कुर्यात् ॥ गार्ग्याप्यः ॥

वात्स्यायनः ॥

१४११ स्रातरि च श्यामसि ॥ १६४ ॥

ज्येष्ठे स्रातरि जीवति कनीयान्न ता युव

स्यः पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्री

तयोः कनीयाप्रभृते विवाहो लभ्य स्रातरि

अपत्यसि जीवति युवस्यैव मर्हति । गार्ग्ये

जीवति गार्ग्याप्योऽस्य कनीयान्न स्राता ॥

१४१२ बान्वासि सपिण्डे - स्वधिरतरे

जीवति ॥ १६५ ॥ स्रातरप्यास्वपिण्डे

स्वचित्तरे जीवति पीत्रप्रभृतेरपत्यं जीव
देवं युवसह स्यात् । प्रकृतं जीवनिग्रहण
सविण्डस्य विशेषणम्, इदं तु सक्षितः ।
तरुनिर्देश उभयोक्तकर्पायः । स्थानेन
वयसा चोत्कृष्टे सविण्डे यथास्यात् ॥ पि
तृषु पितामहे, भ्रातरि चयसाधिके जीवति
गर्गस्यापत्यं गार्ग्यापणः गार्ग्यो वा । वा-
स्यापतः चात्स्यो वा ॥ दाक्षायण
वाक्षिर्वा ॥

* वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ गोत्रस्य युव-
सहा वा पूजायाम् ॥ तत्र भवान्गार्ग्यापणः
गार्ग्यो वा ॥

* जीवद्वयं च कुत्सितम् । कुत्साया
यूनध वा गोत्रसंज्ञा । गार्ग्यो जीवमः गार्-
ग्यापणो वा ॥

१४१३ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥१६६॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रिययाची तस्मादपत्ये
ऽञ् स्यात् । पाञ्चालः मेख्वाकः वैदेहः ॥

* क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य
राजन्त्यपत्यवत् ॥ पञ्चालाना राजा पा
ञ्चालः । वैदेहः । मागधः ॥

१४१४ साल्वेय गन्धारिभ्यां च ॥६१७॥

भाम्यामपत्येऽञ् । साल्वेयः, गन्धारः ॥
तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गा-
न्धारो राजा ॥

१४१५ द्वयञ्मगधकलिङ्गघरमसादण
॥१६८॥ जनपदक्षत्रियवाचिन्त्यं पत्न्यो
ऽपत्येऽण् स्यात् ॥ आङ्ग । चाङ्गः ।

मागधः । कालिङ्गः । सोमसः तस्य
राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

१४१६ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यञ् ॥१६९॥

जनपद क्षत्रियवाचिन्त्यं पत्न्यो ज्यञ् स्यात् ॥
वृद्धान्त-आम्बुष्टया । इतः-आवन्त्यः ।
कौसल्यः । आजापः ॥

* पाण्डोर्द्विर्ण वक्तव्यः । पाण्ड्यः ॥

१४१७ कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥१७०॥

पत्न्यो ण्यः स्यात् । कौरव्यः नैवङ्ग्यः ।
तस्य राजनीत्येव कौरव्यो राजा ।

१४१८ साल्वावर्यवप्रत्यग्रथकलकृदा-

श्मकादिञ् ॥१७१॥ पत्न्योऽपत्ये इञ् ।

साल्वावर्यवेभ्यः, -भ्रीदुम्भरिः तैलर्षिलिः

माद्रकारिः दौगन्धरिः भौलिङ्गिः शार

दरिण्डः । प्रात्यग्रथिः । कालकृटिः । आ-

श्मकिः । तस्य, राजनीत्येव भ्रीदुम्भरो

राजा ॥

१४१९ ते तद्राजाः ॥१७२॥ जनपद

शब्दात्क्षत्रियादञित्येव मादयः प्रत्ययास्त

द्राजसंज्ञाः स्युः । अङ्गाः । चङ्गाः । कलिङ्गाः ॥

१४२० कम्बोजाल्लुक् ॥१७३॥ अस्मा

त्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः ॥

* कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोला-

द्यर्यम् ॥ चोलः, केरलः शकः धवनः ॥

तस्य राजनीत्येवकम्बोजो राजा ॥

१४२१ स्त्रियामवन्ति कुन्ति कुरुभ्यश्च

॥१७४॥ पत्न्यस्तद्राजस्य लुक् स्त्रियाम् ॥

अवन्तो कुन्ती कुक् ॥

१४२२ अतश्च ॥१७५॥ मकारप्रत्ययस्य

वशाजस्य स्त्रियां सुक् ॥ इरसेमी । मदी । इत् ॥

१४२३ न प्राप्स्यमर्गादि यौषेयादिभ्यः ॥ १७६ ॥ एभ्यस्तद्राजस्य न सुक् । पा

श्राप्ती मार्गी काकयी यौषेयी शौचेयी । ॥ इति अनुर्थम्य प्रथमः पाठः ॥

१४२४ तेन रक्तं रामात् ॥ १ ॥ एतीया समर्पात् रामवाक्यम् 'रक्तम्' इत्यर्थेऽप्यात् परत्वात् । कर्पायेण रक्तं बलम् कर्पायम् । माङ्गिभ्यम् ॥

१४२५ साधारोचनाङ्कः ॥ २ ॥ आभ्याङ्क स्यात् । साक्षया रक्तं साक्षिकम् । रीक्षिकम् ॥

* छकलकर्दमाम्यां भेवि रक्तम् ॥ शार्कलकम् कर्पमिकम् ॥

* आभ्यामणपीभ्यते । शाकभ्यम् कर्प म् ॥

* नीत्या अन्वक्तव्यः । नीत्याएकं अन्व नीक्षम् ॥

* पीतास्त्रकम् ॥ पीतेन, रक्तं नीतकम् ॥

* इतिदामहारजनाभ्यायभ्यक्तव्यः । इतिदं माहारजनम् ॥

१४२६ मध्वेन युक्तः काष्ठाः ॥ ३ ॥ एतीयासमर्पात्सर्वविधेषु शालिनो युक्तः इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रथमः स्यात् । योऽसौ युक्तः काष्ठाश्चैव भवति ॥ एते मध्वपीतो पात्रिः । पात्रो पात्रिः प्राक्प्रथः ।

१४२७ सुवविधेषु ॥ ४ ॥ पूर्वेषु विहितस्य सुप्स्यात् परिष्पष्टात्मकस्य काष्ठस्या वात्पर्यवशोपस्वीच गम्यते ॥ अथ पुण्याः ॥

१४२८ संज्ञायाम् अवनान्तथाभ्याम् ॥ ५ ॥ माम्पां प्रत्ययस्य सुक् संज्ञायाम् ॥ अवनान्तात्किः अन्वत्योः सुहृत्तः ॥

१४२९ इन्द्राच्छः ॥ ६ ॥ तस्यप्रत्यय एतायासमर्पायुक्ते काष्ठे छः स्यात् ॥ शायामुदायीया पात्रिः । तिप्युत्तरसंज्ञीय मः ॥ अथ रामानुदापोयम् । अथ तिप्युत्तरसंज्ञीयम् ॥

१४३० इष्टं साम् ॥ ७ ॥ एतीयासमर्पात् 'इष्टम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रथमः स्यात् पशुद्वयं नाम येषु भवति ॥ कश्चित् इष्टं वाचिष्ठ साम् ॥

* इष्टं सामं कर्तव्यम् । इष्टं सामेकम् कर्तव्यम् ॥ कश्चित् इष्टं वाचिष्ठ साम् ॥

* सर्वत्राधिक्रियाम् इत्युक्तव्यः । अत्रिणा इष्टमाग्नेयम् । तथा काष्ठेयमपि प्रत्ययसम् ॥

* इष्टे सामनि चाते च द्विरणु द्विहा विधीयते ॥

* टीपादीकङ् न विद्यायाः । गोत्रा इत्युच्यते । अथसा इष्टं सामं शौचम् शौचसम् । तन्निघण्टेऽप्येतेन योऽणु च द्विहा । अत्रमिपि वातः शालिनस्य शालिनस्य ॥

* तीयादीकृ स्वार्थे वा । द्वितीयकम् द्वितीयकम् ॥

* न विद्यायाः । द्वितीया तृतीया विद्याः ॥

* गोत्रा दङ्गुदिभ्यते । दृष्ट सामेत्ये तस्मिन्नर्थे ॥ औपगवेन दृष्ट साम 'गोत्र चरणाद्गुञ्' औपगवकम् ॥

१४३१ वामदेवाद् ड्यड्ढ्यौ ॥८॥

अस्मात्तृतीयासमर्थाद् दृष्ट सामेत्येतस्मिन्नर्थे ड्यड्ढ्यौ स्तः । वामदेवेन दृष्ट साम वामदेव्यम् । वामदेव्यम् । स्वरे विशेषः ॥

१४३२ परिवृतो रथः ॥ ९ ॥ तृतीया समर्थात् 'परिवृतः' इत्यर्थे यथाविहित प्रत्ययः स्यात् योती परिवृतः स रथ स्वेत् ॥ घञ्त्रेण परिवृतो वास्त्रो रथः । काम्यकः । चार्मणः ॥

१४३३ पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ १० ॥

अस्मात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे शनिः स्यात् ॥ पाण्डुकम्बलादी ॥

१४३४ द्वैपयैयाघ्रादञ् ॥ ११ ॥ आभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् स्यात् ॥ द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

१४३५ कौमारापूर्ववचने ॥ १२ ॥ कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्त निपात्यतेऽपूर्ववचने ॥ अपूर्वपति कुमारीमुपपन्नः पतिः कौमारः पति ॥ अपूर्वपतिः कुमारीः पतिमुपपन्ना कौमारी भाव्या ॥

१४३६ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १३ ॥

सप्तमीसमर्थादमत्रयाचिनः रुद्धतमित्यर्थे

यथाविहित प्रत्ययः 'यात् ॥ शारावे उद्धतः शाराव औघ्नः ॥

१४३७ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १४ ॥

सप्तमीसमर्थादस्मात् शयितर्यभिधेये यथा विहित प्रत्ययः । समुदायेन चेट्वन्नत गम्यते ॥ स्थण्डिले शयितु घतमस्य स्थण्डिलकोमिश्रुः ॥

१४३८ संस्कृतं भक्षाः ॥ १५ ॥ सप्तमी-

समर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थेऽण्णादयः स्युः । यत्संस्कृत भक्षादचेत्ते । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्राः ॥

१४३९ शूलोखाचत् ॥ १६ ॥ सप्तमी-

समर्थाभ्यामाम्भ्यात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥ शूले सङ्कृत शूल्यं मासम् । उख्यम् ॥

१४४० दक्षष्टक ॥ १७ ॥ सप्तमी समर्था-

द्विधिशब्दात्संस्कृत ० भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । दघनि संस्कृतं दाधिकम् ॥

१४४१ उदक्षितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

सप्तमी समर्थावस्मात्संस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे वा ठक् स्यात् । वक्षे अण् ॥ श्रीदश्विकम् औदश्विकम् ॥

१४४२ क्षीराड्ढञ् ॥ १९ ॥ सप्तमीसम-

र्थात्क्षीरात्सरकृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ङञ् स्यात् ॥ क्षीरे संस्कृता क्षीरयो यवागूः ॥

१४४३ सास्मिन्पौर्णमासीति सज्ञायाम्

॥ २० ॥ प्रथमासमर्थादस्मिन्नित्यर्थे यथा विहित प्रत्ययः स्यात् । यत्प्रथमासमर्थे पौर्णमासीचेत्स्यात् । प्रत्ययान्तेन चेत्सज्ञायाम्

यस्यते । दीपो गौर्जमासी इस्मिन्पौपो
मासः ॥

१४४४ आग्रहायम्भश्चत्वारहक् ॥२१॥

आग्रहायम्भः शम्भुश्चत्वारहक् प्रथमा
स्मर्यात् गौर्जमास्युपाधिक् इस्मिन्धति
सप्तम्यर्थे ठक् स्यात् । आग्रहायणिकः
मासः । बर्हमासः । संवत्सरः । एव
मासवर्तियकः ॥

१४४५ विभावा फास्युनी भवणा का
तिक्ती वैत्रीम्यः । २२॥ यस्यो वा ठक् ।
सास्मिन्पौपोर्जमासीति संज्ञायामित्येतास्म
अर्थे पूहऽप् ॥ फास्युनी मासः । फास्यु
निकः । धावजिक् । धावण । का
तिक्किकः । कातिकः । वैत्रिकः । वैत्रः ॥

१४४६ सास्य देवता ॥२३॥ प्रथमा
सप्तम्यर्थे इत्येति पष्ठमर्थे यथा विहितं प्रत्यया
स्यात् । यत्रयमासमर्थे देवता केत्सा
अवति ॥ एतौ देवता अस्य प्रम् हविः ।
मास्मिन्म्यम् ॥ बर्हस्वरयम् । प्राजापत्यम् ॥

१४४७ कस्येत् ॥ २४ ॥ कस्येदादेता
क्यात्प्रत्ययसंनियोगेन ॥ काय हविः ॥

१४४८ शुक्रावृषम् ॥ २५ ॥ अस्मावृषम् ॥
शुक्रो देवताऽस्य शुक्रियं हविः ॥

१४४९ अपोनप्रापाय्पुम्यां चः ॥२६॥
आम्यां चः स्यात् प्रसंनियोगेन प्रकृत
मासो निपात्येते ॥ अपोनपु देवता अस्य
अपोनपुत्रियम् । अपाप्रपादेवता । अस्य
अपोनपुत्रियम् ॥

१४५० छ च ॥ २७ ॥ अपोनपु अपाव

पुम्यां छः स्यात् । अपोनपुत्रियम् अपाप्र
पुत्रियम् ॥

३ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य
उपसंस्मानम् । पैङ्गाक्षीपुत्रियम् ताजं
विभ्वोयम् ॥

४ छतश्चाच्छइच धमः । शतश्रीयम्
शनद्वियम् ॥

१४५१ महेन्द्राद् पापौ च ॥ २८ ॥
मस्मावृषाजो स्तः चाच्छः । महेन्द्रो देव-
ताऽस्य महेन्द्रियम् महेन्द्रम्, महेन्द्रीयम् ।

१४५२ सोमादृषण् ॥२९॥ मस्माद्
इषण् सोम्यं हविः । सोमी इहक् ॥

१४५३ वायुपुत्रियुपसो यत् ॥ ३० ॥
एस्यो यत् । वायव्यम् अतव्यम् विष्यम्
व्यस्यम् ॥

१४५४ यावापृथिवीभुनासीरमकत्
पृथीसोमवास्ताप्रपतिगृहमेघाच्छच ३१॥
एस्यच्छः । चायत् । यावापृथिवीयम् ।
यावापृथिव्यम् ॥

शुनश्च सीरश्च तौ देवतौ अस्य शुना-
सीरियम् । शुनासीरम् । मज्जतीयम्
मज्जत्यम् । अर्धेपोमोयम् अग्निपोम्यम् ।
वास्तीप्यतीयम् वास्तोचरत्यम् । गृहमेघी
यम् गृहमेघ्यम् ॥

१४५५ अग्नेर्हक् ॥३२॥ अग्नेर्हकस्यात् ॥
अग्निर्देवतास्य चाप्येवोऽष्टाकपाठः ॥

१४५६ कौटिभ्यो मवेवत् ॥३३॥ काल
विधीयवाधिम्यो मवेवत्कृत्प्रथमाः स्तुः
सास्यवेवतीकस्मिन्त्रयपै ॥ मासी देवता

मस्य मासिकम् । अर्द्धं मासिकम् । २१७
 तत्सिद्धम् । सासन्नम् । प्रवृत्तेष्वयम् ॥

१४५७ महाराज प्रेष्ठपदाद्वय ॥ ३४ ॥
 भागं तत् । माहाराजिकम् प्रौढपदिकम् ।

* उग्रप्रवृत्ते तदरिभ्योऽर्धे इति नवय-
 ज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । नवपत्रोऽस्मि
 न्वर्धे भावयज्ञिक. कालः । प्राक्यादिभ्यः ॥

* पूर्णमासादण् ॥ पूर्णमासाऽस्या घ
 तंते पूर्णमासी तिथिः ॥

१४५८ पितृव्य मातुल मातामह
 पितामहाः ॥ ३५ ॥ एते निपात्यन्ते ॥

* पितृश्रीतरि व्यत् । पितृश्री ।

* मातुर्हृलच् आतरि । मातुर्हृ ।

* ताभ्यां पितरि डामहच् । पितु. पिता
 गिमाह । मातु. पिता मानाह ॥

* मातरि पिच्य पितामही मानाह ॥

* अवेऽग्ने सोढ दृपमरीसचो वक्तव्याः
 अवेऽग्नेम अविस्तोढम्, अविदूसम्, अवि-
 मरोसम् ॥

* तिलाभिष्फलादिज्येजौ ॥ तिष्फ-
 कास्तिक. तिलगिष्फ. तिज्येजः ॥

* तिष्जशृणुदसि दिच ॥ तिष्जशृणुः ॥

१४५९ तस्य समूहः ॥ ३७ ॥ पशूनां सर्वा-
 त्समूह इत्येतत्संज्ञार्थं यथाविहित प्रत्यय
 स्थात । काकाना समूह. कानम् । वाकम् ।
 'इतिवेति पायत्समूहाधिकारः ॥

* गुणादिभ्यो ग्रामञ्चक्तव्यः । गुण
 ग्राम ॥ (गणिका) ॥

१४६० मिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥ रभ्ये-
 ऽण् समूहे ॥ मिक्षाणा समूहः सैत्रम् ।
 गाभिनम् । याचनम् ॥

१४६१ गोत्रोक्त्रोद्भोरभ्रराजराजन्यराज-
 पुत्रमनुष्याजाद् बुञ् ॥ ३९ ॥ एभ्यो
 बुञ् । शीपगन्धम् । शीक्षकम् । धीच्छ
 कम् । शीरम् । राजकम् । राजन्धकम् ।
 राजपुत्रकम् । मानुष्यकम् । आजकम् ॥

* वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वाक्कम् ॥

१४६२ क्रैदारचञ्च ॥ ४० ॥ अस्माद्यञ्
 बुञ् च । क्रैदार्यञ् क्रैदारकम् ॥

* गणिकायाश्च । गणिकम् ॥

१४६३ ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥ अस्मा-
 द्ठञ् । चातोद्द. रत् । कवचिनम् क्रैदारिकम् ॥

१४६४ ब्राह्मणमाणव वाडवाश्च ॥ ४२ ॥
 पशूनां यन् । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वा
 डव्यम् ॥

* पृष्ठादुपसंख्यानसु पृष्ठ्य. ॥

* अन्हः सः क्रतौ ॥ अन्हा समूहः
 अहीनः क्रतु ॥

* पशूनां सव्यः । पशूनां समूहः
 पाशव्यम् ॥

* वातादूलः । वातुलः ॥

१४६५ ग्रामजनचःपुभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

पुभ्यस्तल् समूहे । ग्रामजनता पुभ्युता

ॐ मत्रसहायाम्नां च । अत्र सहायता ॥

१४६६ अनुदाशारेण् ॥ ४४ ॥ अनु
दाशारेः अन्दाश्म् ॥ काय तम । मापृत्म् ।
तिष्ठाम् ॥

ॐ छुद्रकमासवात्सना सहायाम् । छुद्र
कमासवासीना केच ॥

१४६७ अण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥
०म्पोऽम् । आदिहकम् ॥

१४६८ चरणेभ्यो घर्मेण् ॥ ४६ ॥
चरणेभ्यः सन्तं घर्मवत्प्रत्यया स्युः ।
'घोश्चरणेभ्यश्च' इत्यागम्य प्रत्यया
वदन्ते तत्र चैरमुच्यते + 'चरणेभ्यो' वा
जायते इति । तत्र घर्मवत्प्रत्ययविराजः
क्रियते + घटानां घर्मः 'काहकम्' काजा
०म्पोऽम् । तथा सङ्घोऽपि गठ
काम्नादि ॥

१४६९ अघिचइस्तिभेनोष्ठ् ॥ ४७ ॥
अघ्यच्छ् सम्पूर्णे । अपूपानो सम्पूर्णे ।
आपूपकम् । इस्तिभ्यम् । घेनुकम् ॥

ॐ घेनारनञ् इति वक्तव्यम् । आघेभ्यम् ॥

१४७० केवाभ्याम्नां यच्छावन्वतरस्याम्
॥ ४८ ॥ आभ्यां यच्छो वा भ्तिः । कैश्यम्
कैशिकम् । मञ्जीयम् आञ्जम् ॥

१४७१ पाशादिभ्या यः ॥ ४९ ॥
०म्पो यः पाश ॥ पाशयम् । शयया ॥

१४७२ ससुमोरीयात् ॥ ५० ॥
०म्पो यः संवाचस्व सम्पूर्णे इत्यै तस्मि
न्विषये । सस्यो । संख्या । रप्या ॥

१४७३ इनिप्रकृत्यथश्च ॥ ५१ ॥

अस्य ग रथेभ्यः तस्य सम्पूर्णे । रथत्
स्तिमाभ्यपये यथा संख्यम्-इति-अ अथवा
स्युः ॥ अङ्गिनी । गोत्रा । एवकट्या ॥

ॐ सुलादिभ्यः इनिर्बकम् । अङ्गिनी
कुण्डिकाङ्गिनी कुण्डिकाङ्गी कुण्डि
किनी । अङ्गिनी । पङ्गिनी ॥

१४७४ विषयो देहे ॥ ५२ ॥ 'वैष्ठीसर्मा'
यादिभ्यः इत्येतासंघर्षे अण्पादयोः स्युः यो
ऽस्य विषयो देशे चेतः अर्थात् ॥ तिथीनां
विषयो देशः शीघ्रः । त्पोऽम् ॥

१४७५ राजन्यादिभ्यो युञ् ॥ ५३ ॥
०म्पो युञ् 'विषयो देशे' इत्येतस्मिन्नर्थे ।
राजन्वकः । वैष्पातवकः ॥

१४७६ मौरिकयादैपुकार्यादिभ्यो वि
मसुमकठौ ॥ ५४ ॥ ०म्पो विषयम्
कटा स्तः । मौरिकविषयः । वैपुकारि
मकः ॥

१४७७ सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगा
येषु ॥ ५५ ॥ छ इति प्रथमासमर्थात्
अस्येति पष्ठपर्यं यथाविहितः प्रथया स्वात्
पर्यं यथासदर्थे अन्वयेत्तर्हार्हमिति पठ
वस्येति तिष्ठेत् प्रगायास्तेते मबन्ति
परस्मिन्नादि इत्येत पाश्चोः । अङ्गिनीम्पो
आपितः ॥

ॐ छन्दसः प्रत्ययविधाने ननुसके
सार्थं उपसंख्यानम् । अङ्गिनेषु अङ्गि
नम् । आगतम् ॥

१४७८ संग्रामे प्रयोजनयोर्दुष्टभ्यः ॥५६॥

प्रयोजनशास्त्रयो योदुष्टवृत्तान्त्रयश्च प्रय-
मासमर्थेभ्योऽरूपेति पृथग्रथे संग्रामेभि-
षेये यथाविहित प्रत्ययः ॥ सुाद्रा प्रयो-
प्रयोजनमस्य संग्रामस्य सौमन्तः समाप्तः।
गौरिमित्रः । अहिमाळा योद्धारोऽरूपस-
ग्रामस्य अहिमाळा । स्पान्दनाश्वः ।
मागतः ॥

१४७९ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां
षः ॥५७॥ तदिति प्रथमासमर्थोदसा-
मिति सप्तम्यर्थे णः स्यात् पत् 'तद्' इति
निदिष्टं प्रहरणं चेद्गति यद् 'मस्याम्'
निर्दिष्टं क्रीडा वेत्सा भवति ॥ वृण्डः प्र-
रणमस्या क्रीडाया क्षण्डा । मीष्टा ॥

१४८० घञः सास्यां क्रियेति अः ॥५८॥
अन्त्यात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थोदसा-
मिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे आस्यात् । श्येन
पातोऽस्या वर्तते श्येन ताता मृगया । तै-
पाता स्यात् ॥

१४८१ तदधीते तद्देद ॥ ५९ ॥ तदिति
द्वितीयासमर्थोधीते वेद इत्येतयोर्थयो-
र्यथाविहित प्रत्ययः स्यात् । छन्दोऽधीते
छान्दसः । वेगकणः । निमित्तः । मीहृतः ॥

१४८२ क्रन्वृथादिभ्रान्तादठक
॥ ६० ॥ पन्था ठह म्पात् नद गते नद्वे-
देत्यस्मिन् वयदे ॥ अग्निष्टोमवधीते वेद वा
आग्निष्टोमिक । वाज्रवेद्यिक । श्रीवियक ।
योकायनिक । धार्तरुसूत्रिक । साम्र-
सूत्रिकः ॥

* अन्त्यादिकल्पदेरिष्यते कानपसूत्र ॥

* विद्या लक्षणकल्पान्तादिति वृत्तव्यम्
घायमविधिकः । गौनक्षत्रिकः । भाष्य
लक्षणिकः ॥ मानृकविरक्तः ॥

* विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥
आङ्गवियः । क्षत्रवियः । धार्मवियः ।
सासर्गवियः । प्रैवियः ॥

* आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्य-
पुरु वक्तव्यः । यावन्तिसः । प्रैङ्ग-
विक । घामवःस्तिक सोमनोतरिक ।
चेतिहासिक । गौर गिकः ॥

* सर्वसादेर्द्रिगो इच लः ॥ सर्ववेद । सर्व-
तन्त्र ॥ स्ववार्त्तिका ॥ सत्प्रहः । द्विवेद पञ्च-
व्याकरणः ॥

* अनुसूक्तव्यलक्षणे च ॥ अनुसूक्तान्
अन्त्यासमर्थोते पानुसूक्तः । शास्त्रिकः ला-
क्ष्यिकः ॥

* इकन्पदोत्तरपदात् ॥ पूर्ववदिकः ॥

* शतपथेः पिकन् पथो बहुलम् ॥ शत-
पथिक शतपथिकी पष्टिपथिक ॥

* बहुलग्रहणादपि । शतपथः पाष्टि-
पथः ॥ (काश्चि०) ॥

१४८३ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥
पन्थो वुन् ॥ कवकः । पदकः । शिक्षकः ।
मोमासकः ॥

१४८४ अनुवाङ्मणादिभिः ॥ ६२ ॥
असु रिति ॥ अनुवाङ्मणी ॥

१४८५ वृत्तान्तादिभ्यश्चठ् ॥ ६३ ॥
पन्थश्च ॥ शासन्तिकः ॥

१४८६ प्रोक्तास्तु ॥६४॥ प्रोक्तस्य
 वाच्यत्वात्प्रोक्तास्तु ॥ इत्यस्य सुह ॥ पाणि
 निना प्रोक्त पाणिनीयम् ॥ तदर्थेति पाण
 नायः । आदिवाक्यः ॥ लिङ्गं क्त च विरायः
 पाणिनीया प्राण्यपी ॥

१४८७ सूत्राय कोपभात् ॥ ६५ ॥
 सूत्रवाचिनः कोपभात्सूत्रस्य कर्तु ॥
 पाणिनीयस्य सूत्रं तदर्थेति कर्तुका
 पाण्योपायः । इत्यस्य विद्यास्योपायः ।
 विद्याः कर्तुकाः ॥

॥ संज्ञयाप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इत्मा
 मृत-महावाक्यं सूत्रमथोते महावाक्ये ॥

१४८८ कन्दोबाह्वानि च तद्विषयाणि
 ॥ ६६ ॥ उवाचि क्वचित्वाचि च प्रोक्त
 मन्वावाचि क्वचित्-वैदित्-मन्वावदिप-
 य वि ॥ ६६ ॥ इतिप्रोक्तमथोते कटाः । मीयः ।
 पैरनादोः । आवाचिनः । वाक्यमेवितः ॥
 आह्वानं वाक्यमः मन्वावनः कटाया
 विवः एतरेयिनः ॥

अथ वातुर्धिकाः—

१४८९ तदास्मिन्स्तीति देष्टे तन्नामि
 ॥ ६७ ॥ तदिति मन्मासमर्थात् क्ति
 ॥ इति क्तस्यार्थेतिवाचि इत् प्रत्ययः स्यात् ॥
 एतन्मन्मासमर्थात्किञ्च क्त्वेऽर्थात्, वाचि-
 किञ्चिन्निर्दिष्टे इत्यर्थेत्स तन्नाम प्रत्यय-
 मन्मासा ॥ उक्तमन्वा क्तिप्रत्यये ऽन्ति
 कोक्तुमन्वा ॥ वाक्यमः । पथेताः ॥

१४९० तेन निर्दिष्टम् ॥ ६८ ॥ तेनेति
 एतेरात्रादः इत् चनिमित्तमित्यर्थः । यथा

विहित प्रत्ययः स्यात् देशनामथे गम्-
 मने ॥ कुशाभ्ये तिरु ता कोशाभ्यो नगरा ॥

१४९१ तस्य निव सः ॥ ६९ ॥ तस्येति
 पञ्जीममर्थात्निव स इत्येतिस्मिन्नर्थं यथा
 विहितं प्रत्ययः इत्यात् देशनामथेये ॥ कि-
 चीना निवालो वैशः वीशः ॥

१४९२ मद्रमवम् ॥ ७० ॥ पञ्जीसम
 र्थात्तस्य त्वास्मिन्नर्थं यथा विहितं प्रत्ययः
 स्यात् । विदिराया मद्रमवम् वैदित्म्
 नगरम् ॥ अकारात्पूर्ववा यथाप्यानिर्वायाने
 संनिधानार्थः । तैवोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थाः
 संवाच्यन् ॥

१४९३ ओरम् ॥ ७१ ॥ उव वात्वापया
 विहितं समर्थात्कर्मविकृतम् स्यात्-
 क्स्मिन्नस्तीत्येवमार्थेऽप्यर्थेषु । आह्वयम्
 कास्तवम् । काक्येऽवम् । मन्वाविद्याः
 माह्वयत् स्तार्थिस्वायः ॥

१४९४ मतोष बहवज्ञात् ॥ ७२ ॥
 बहवज्ञं यत्प मनुपस्तवन्ताः स्यात् वाक्य-
 धिका ॥ येयुडावतम् ॥ सौत्रज्ञावन्म् ॥

१४९५ बहवः कूपेषु ॥ ७३ ॥ बहवो
 म निपदिकारम् स्यात्वाक्य धिका कूपेषु-
 मिथेयेषु ॥ मन्मासमन् मन्माः सवन्वाभ्ये ॥
 दीर्घवन्वाव निह्वेताः कूपः दीर्घवन्वा कावि-
 करणम् ॥

१४९६ तद्वक् च विराटाः ॥ ७४ ॥
 विराट् उररे कूपेये कुरास्तीत्यभिधाने
 च्चत्वावाक्यार्थिका ॥ इत्येव निह्वेता
 कृतं वाक्यम् ॥

१४९७ संकशादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥
एभ्योऽञ् चातुरर्थकः । रं कटेन निवृत्त
सा-ञ् ॥

१४९८ स्त्रीषु सौखीरसाल्यप्राक्षु ॥ ७६ ॥
द्वयोर्यापिदिहादङ्स्याच्चातुरर्थक सा
पीरे स्त्रीलिङ्गे वाच्ये । साल्ये प्राचि ॥ स्त्री-
पीरे दत्तामित्रेण निवृत्ता न ही दात्ता-
मित्री । साल्ये विधूराग्रिना निवृत्ता विधू-
म'श्री । प्राचि-ककन्देन निवृत्ता काकन्दो
माकन्दी ॥

१४९९ सुरास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥
एभ्योऽण् चातुरर्थकः । सुवास्नोरदूरभव
नगरम् सो वास्तवम् ॥

१५०० रोणी ॥ ७८ ॥ रोपी शब्दात्,
तदन्ताद्याण् चातुरर्थकः । रीगः आज-
करीणः सैहिकीणः ॥

१५०१ कोपघाच्च ॥ ७९ ॥ कापघादण्
चातुरर्थकः । कार्णाडिद्रिः कूराः । कार्णा-
वेष्टकः । कुरुवाकुना निवृत्तं कार्णवाकवम् ।
त्रैराङ्गवम् ॥

१५०२ चुञ्छण्कठजिलसेनिरठवृण्यय
फक् किञ्चिन्व्य ककठकोडीहण कुरा-
श्वद्वर्षकुमुदकाशट्टणपेक्षावपसाखिसङ्गा श-
चलपक्षकर्णसुतङ्गममदिन्ववराहकुमुदा-
दिभ्यः ॥ ८० ॥ करोहर्णादिभ्यः ।
सप्तदशभ्यो वुजादयः सप्तदश । त्ययः स्तुः ।
चातुरर्थकः ॥ मरीहर्णादिभ्यो वुष् । गी
हणकम् ॥ कुराश्वर्णादिभ्योऽण् कार्णाधीयः ॥
श्रुप्यादिभ्यः कः श्रुत्यकः ॥ कुमुदादिभ्य-

ष्ठञ् कुमुदिभ्यः । काग ईभ्य इल् कारि-
लम् ॥ वृग रिभ्य सः वृगल ॥ प्रेश-
दिभ्यः इति प्रक्षी । प्रजादिभ्योऽभ्रभ्रम् ॥
मत्रादिभ्यो ढञ् सानेयम् । सहागादि-
भ्यो ण्यः साहाय्यम् ॥ बलादिभ्यो यः
यत् ॥ पक्षादिभ्यः फक् पाक्षयगः ॥
कर्णादिभ्यः फिञ् कार्णायति ॥ सुदृग्ना
दिभ्यः इष् सौद्गिनिः ॥ प्रगदिनादिभ्यो
ज्यः प्राग ज्यम् । यराहादिभ्य कक् वाटा-
हम् ॥ कुमुदादिभ्यष्टह् कीमुदिभ्यः ॥

१५०३ जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥
जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् ॥
पञ्चालाना निवासो जनपदः पञ्चालाः ।
कुरव । मत्तथाः । मद्ना । चङ्गाः । मगधा ॥

१५०४ वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥ एभ्यो
तुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । वरणातामदूरभव
नगरं व.णाः ॥

१५०५ शर्कराया वा ॥ ८३ ॥ शर्करा
शब्दादुत्तरस्य चातुरर्थिकस्य लुप् वा
स्यात् । श्रीतर्णिकस्याणो वा लुप् ॥ शर्करा
शार्करम् । कुमुदादी पाठसामर्थ्याद् टञ्चि
शार्करिकम् । वरादादी पाठत् कक् शार्क-
रकम् ॥

१५०६ ठरुडौ च ॥ ८४ ॥ शर्कराशब्दा
ठरुडौ स्तः, चातुरर्थिकी । शार्करिकम्
शर्करोयम् ॥

१५०७ नद्यां मनुप् ॥ ८५ ॥ नद्यामनि
धेयाया मनुप् स्यात् चातुरर्थिकः । उडु
श्वरा वरा सन्ति उडुश्वरावती, मशका-
वती, पुष्करावती, शकुमती, दुमती ॥

१५०८ मन्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥ एभ्यो
मनुष्याणां वातुः ॥ मनुष्याणां ॥

१५०९ कुमुदन इव तसेभ्यो वसतुषु ॥ ८७ ॥
एभ्यो वसतुषु च तुर्यंता ॥ कुमुदान् ।
न वातः । वैरत्याम् ।

ॐ महिषाक्षेति वक्तव्यम् । महिष्यान्
नाम देवः ॥

१५१० नडासादाश्चतस्रः ॥ ८८ ॥
माभ्यां दशमवातुः ॥ नद्वचसम् ।
शाश्वत्सम् ॥

१५११ शिखाया वलसु ॥ ८९ ॥ मन्वा
इव वलसुर्वायिक । शिखायाम् वायुम् ॥

१५१२ उत्क्रादिभ्यश्च ॥ ९० ॥
एभ्यश्चातुर्वायवः । उत्क्रादीन् शक-
तीन् ॥

१५१३ नवादीनां कुरुषु ॥ ९१ ॥
एषां कुण वायवश्च वातुर्वायवः । नद-
कीयम् ॥

इति वातुः पिकाः ॥

-१०१-

अथ वीथिकाः—

१५१४ वेपे ॥ ९२ ॥ मणिवातेषुम् ।
वायव्यं वसतुः मणिष्यान् वापेय वे वेपे
भवाः ॥ इत्यायु मन्वादीनां वापेयः । उत्क्रा-
दिव्यादिचतुर्वर्षीणां । तत्राऽन्वेचये
प्रेतवचसम् । मन्वाः स्युः । वक्ष्येण वा

मूर्ध्नाति तस्येद्म् इति वज्रेणापत्यस
मन्वादीनां मून् इति शेषाधिकारः । किं च
आत्मादिभ्यर्षेषु सर्वेषु वातयो पया स्याः ।
मन्वादीनां वातैश्चान् इत्यस्यैवता मा वा
पीरि शेषवत्त्वम् ॥

शेष इति मन्वादिभ्यर्षकारणम् ॥ चतुषु वा
इते वातुर्वायवः । वायवः शब्दः ।
वृषदि विद्यते वायवः । लक्षणा । चतुषु
शुण्यः । शीतलता वायवः । मन्वादीनां वा
श्वो रवः । चतुर्विध्याते वातुम् शक्यम् ।
चतुर्वर्षी इत्येते वातुर्वायवः ॥

१५१५ राष्ट्रापारावायवस्यौ ॥ ९३ ॥
माभ्यां पयोः सः । राष्ट्रियः । मन्वा
परीणः ॥

ॐ अपारापारायु विद्युतीवादीप्यते ।
मन्वादीनां पारीणः ॥

ॐ विपरीताय । पाटापारीणः । महति
विद्योपोपादानमन्वाद्ये तावत्त्वमया विधीय
ते तेषां वातायोऽर्थाः समर्थवित्त्व-
यश्च पुस्तान् इत्यन्ते ।

१५१६ ग्रामायणस्यौ ॥ ९४ ॥ माभ्यां
पयोः सः ॥ ग्राम्याः ग्रामीणः ॥

१५१७ कृत्स्नादिभ्यो दक्षु ॥ ९५ ॥
एभ्यो दक्षुः ॥ ग्रामिणः । कात्त्रेवकाः ॥

१५१८ कुलकुम्भिणीराभ्याः शस्यैः कुरेणु
॥ ९६ ॥ एभ्यः शस्यैः कुरेणु इत्येतेषु
वातादिभ्यर्षेषु दक्षुः इत्येतेषु

१. कर्त्स्नी इत्येते इत्येते 'ग्राम्या' इत्यनुवर्तते इति पाठ्यमनुस्यन्तः—ग्रामिणः इति ॥

कोशिकः वा चेत् । गी गेऽन्यः ॥ कोशे-
यकः अविश्वेत् वीशोऽन्यः ॥ शैवेयकः
धञ्कारश्चेत् प्रेवोऽन्यः ॥

१५१९ नयादिभ्यो ढक् ॥ १७ ॥

पभ्यो ढक् ॥ नदियम् मादेयम् ॥

१५२० दक्षिणा पद्घात्पुरसस्त्यक् ॥ १८ ॥

पभ्गस्त्यक् शैविकः । दक्षिणात्यः ।

पाश्रात्यः । पौगभ्यः ॥

१५२१ कापिश्याःष्फरु ॥ १९ ॥ अस्मा-

त्कारु ॥ कापिश्यायनं मञु । कापिश्यायनी

द्राक्षा ॥

* वाहल्युर्दि पार्दिभ्यश्चेतिप्रक्तव्यम् ॥

वाहायनी । आशायनी । पार्दायनी ॥

१५२२ रङ्गोरमनुष्येण च ॥ २० ॥

अस्मादण् षफरु च शैविकः । अमनुष्ये ॥

राङ्गवा गोः । राङ्गसयणी गोः ॥

१५२३ अत्रागपागुदक प्रतीचो यत्

॥ २०१ ॥ पभ्यो यत् । शैविकः ॥ दि-

प्यम्, प्राच्यम्, अपाच्यम्, उदीच्यम्,

प्रतीच्यम् ॥

१५२४ कन्यायाष्टकः ॥ २०२ ॥

अस्मादृठ् शैविकः । काग्निकः ॥

१५२५ वर्णो बुरु ॥ २०३ ॥ कन्धाया-

र्बुरु वर्णो वाच्यः ॥ 'नया हि जातं हिमच-

त्तु कान्धकम् ॥ चणुर्नाम नदः तत्समीप-

देशो चणुः ॥

१५२६ अव्ययात्त्वप ॥ २०४ ॥ अव्य-

यात्त्वपशैविकः ॥

* 'अमेह-क-तमि-त्रेभ्य एर ॥ अमात्यः
इहत्य । कत्य । इतभ्यः । नत्रत्यः ॥ यत्र-
त्यः ॥ वृडात्तु च्चः आरातीयः ॥

* त्यम्नेर्ध्रुने ॥ नित्यम् ॥

* निसो गते ॥ निर्गते वर्णाश्रमभ्यो
निष्ठ्यः ङाण्डलादिः ॥

* आविशशब्दसि ॥ आविष्टयो चङ्गते ॥

* अरण्याणो वक्तव्यः ॥ आरण्याः
-स्तुमस्तः ॥

* दूरादेत्यः ॥ दूरत्यः पविक्तः ॥

* उत्तरादाहञ् ॥ अत्तराह ॥

१५२७ एपमोह्यवसोऽन्यतरस्याम्

॥ २०५ ॥ पभ्यो वा त्वप् शैविकः ॥ एप-

मस्त्यम् । एपमस्तनम् । ह्यस्त्यम् ह्यस्त-

नम् । इवस्त्यम् श्वस्तनम् ॥

१५२८ तीररूपोत्तरपदादञ्जौ ॥ २०६ ॥

तीरोत्तरपदाद्व्याञ्चत्पदाद्याम्जो स्तः

शैविकः । काकतीर पात्तलतीरम् ॥ वा

र्करूपम् ॥ शैवः ष्यम् ॥

१५२९ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ङः ॥ २०७

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ङः ॥ २०७

द्विक्पूर्वपदादसंज्ञायां ङः ॥ २०८ ॥ दिक् पूर्व-

पदान्द्रादञ्ज्ञायात् शैविकः ॥ पूर्वमद्रः ।

आपरमद्रः ॥

१५३१ उदीच्यग्रामाच्च बहचोन्तोदा-

त्तात् ॥ २०९ ॥ उदीच्यग्रामवाचिनः

यद्गुणोन्तोदात्ताश्चस्यात् दीपिका ॥ शी
 व पुरम् । आण्डव पुरम् ॥
 १५३२ प्रस्थोपरपद् पलघादि को
 पघादण् ॥ ११० ॥ अण्डोऽण् दीपिका ॥
 माग्नीष्यः ॥ माह्वो प्रस्थाः ॥ पाण्डवः ।
 पारिपरः ॥ मैत्रीनकः ॥
 १५३३ कृन्नादिभ्यो गात्रे ॥ १११ ॥
 कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो लिङ्गित्स्व
 इत्येव्य यथाप्य दीपिका ॥ उस्यापका-
 दः । कावगास्त्रात्राः । गोऋणाः ॥
 १५३४ इजम् ॥ ११२ ॥ गोत्रे य इज
 तद्व्यात्प्रतिपदिक्वाङ् दीपिका । वाक्षाः
 ध्याता ॥
 १५३५ न इपचः प्राप्यभरतेषु ॥ ११३ ॥
 इपचः प्रतिपदिक्वात्प्राप्यभरणोवादि
 अन्ताश्च न स्यात् ॥ वैद्योऽपः पौकीयाः ।
 १५३६ वृदाप्लः ॥ ११४ ॥ वृयसं
 क्वाप्लः दीपिका ॥ गार्गोऽपः । शम्भोऽपः ॥
 १५३७ मघत्प्लकठसौ ॥ ११५ ॥
 वृयम्भतप्लकठसौ सः दीपिका ॥ माघ
 त्क मघरोपा ॥
 १५३८ क्राऽयादिभ्यष्टञिठौ ॥ ११६ ॥
 पम्भप्लमिठौ सः दीपिका ॥ काठिको का-
 ठिका । वैदिको वैदिका ॥
 १५३९ वाहीकृत्रामेभ्य ॥ ११७ ॥
 वाहीकृत्राम् वाङ्मिष्टमिष्टौ सः । दीपि-
 का । शकटिकी शकटिका ॥
 १५४० विमाषोद्गीनरेषु ॥ ११८ ॥

वशीनरेषु य धारोऽप्रामात्तद्वा अण्यो वा
 ऋमिठौ सः ॥ सौदशानिकी सौदशानिक
 स दशनीया ॥
 १५४१ मोदेशे ठञ् ॥ ११९ ॥ ठवर्णात्ता-
 देश भावित्प्लस्यत् दीपिका । मैवाद्
 कपुःकः । शाबरजाबुकः ॥
 १५४२ वृदात्प्राघात् ॥ १२० ॥
 वधर्णात्तात्प्राघैशवादिनप ठस्त्रात् दी
 पिका ॥ माइकृङ्गुः । भावित्वात्तकः ।
 १५४३ घन्वयोपधावुवुञ् ॥ १२१ ॥
 घन्वधादिनो यकारोपधावञ् वियामिधा
 गिनो वृदात्प्रातिप्रितानुवुञ् यदिका ॥
 घन्वशाङ् । मठेशवतनः पारैघाङ्कः ।
 यैरापतकः । सकारकः । वाग्यिनपका ॥
 १५४४ मस्य पुरवहान्ताश्च ॥ १२२ ॥
 एतेतस्ता इ शब् विनो वटस्यात् । माडा
 प्रत्यकः ना वीरुत्कः । वीरुपकः ॥
 १५४५ रोऽभेतोः प्राघाम् ॥ १२३ ॥
 रापघातोऽर स्ताश्च प्राग्शवादिनो वृदा
 द्भवात् दीपिका ॥ पारडिपुत्रकाः । येक-
 कककाः । काकम्कः । माकम्कः ॥
 १५६ अनपदत्तदभ्योश्च ॥ १२४ ॥
 वृदाङ्गनप्रात्वादिभ्यस्त (वाचिवादिभ्यश्च वृ
 ष्यत् दीपिका । भाविसारकः । माइ
 रक । त्प्रथेः-ओपुत्रकाः । वृयामायनकः ॥
 १५४७ मवृदादधि बहुवचनविपयस्य
 ॥ १२५ ॥ मवृदात्तवृदाश्च अनप्रात्प्रवाचि
 वादिभ्यश्च बहुवचनविपयाद्बुञ् दीपिका ।
 भृताम वृताम-वाङ्कः । वाङ्कः । भृताम

जनपदावधेःआजमीढकः। आजकन्दकः ॥

वृद्धाजनपदात्, दावाः । दार्चकः । जा

म्याः । जाम्बकः । वृद्धाजनपदावधेः

काञ्चरकः वैकुलिशकः ॥

१५४८ कच्छाग्निवकत्रवर्तोत्तरपदात्

॥१२६॥ कच्छ । उत्तरपदाद्देशवाचिनो

वृद्धाद्देशवाचि वुञ्स्स्यात्, शीपिकः । दा-

कच्छकः । पैपलोकच्छकः । द्वाण्डाशकः ।

वैभुनाशकः । पेन्द्रवक्त्रकः । सैन्धुवक्त्रकः ।

वाहुवर्तकः । चाक्रवर्तकः ॥

१५४९ धूमादिभ्यश्च ॥१२७॥ धूमा-

दिभ्यो देशवाचिभ्यो वुञ् शीपिकः । धूमकः

खाण्डकः ॥

१५५० नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥१२८॥

अस्माद्बुञ्कुत्सने प्रावीण्ये च ॥ नागरकः

चौरः । नागराः ब्राह्मणाः ॥

१५५१ अरण्यान्मनुष्ये ॥१२९॥ अस्मा-

द्बुञ् शीपिको मनुष्ये । आरण्यको मनुष्यः ।

* पथ्यध्याय-न्याय-विहार-मनुष्य

हस्तिष्पिति वक्तव्यम् । आरण्यकः

पन्थाः । आरण्यको ऽध्यायः । आरण्यको

विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको

हस्ती ॥

* वा गामेषु । आरण्याः आरण्यकाः वा

गोमयाः ॥

१५५२ विमाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्

॥१३०॥ कुरुयुगन्धराभ्या वा वुञ्

शीपिकः । कौरवकः कौरवः । यौगन्धरकः

यौगन्धरः ॥

१५५३ मद्रवृज्योः कन् ॥१३१॥ आभ्या

कन् शीपिकः । मद्रकः । वृजिकः ॥

१५५४ कोपधादण् ॥१३२॥ ककारोप

धादण् शीपिकः । ऋषिकेषु जातः आर्षिकः

माहिषिक । ऐश्वकः ॥

१५५५ कच्छादिभ्यश्च ॥१३३॥ एभ्यो

देशवाचिभ्यो ऽण् शीपिकः । काच्छः ॥

१५५६ मनुष्य तत्स्थयोर्वुञ् ॥१३४॥

मनुष्ये मनुष्यस्थे च जाताद्दी प्रत्ययार्थे

कच्छादिभ्यो वुञ्स्स्यात् । काच्छको मनुष्यः ।

काच्छकम् अस्य हसितम् ॥

१५५७ अपदातौ साल्वात् ॥१३५॥

अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्व

शब्दाद्बुञ् । साल्वको मनुष्यः । साल्वकम्

अस्य हसितम् ॥

१५५८ गोयवाग्वोश्च ॥१३६॥ गवि

यवाग्वा च जाताद्दी साल्वशब्दाद्बुञ्स्स्यात् ।

साल्वको गौः । साल्विका यवाग्वुः ।

साल्वमन्यत् ॥

१५५९ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥१३७॥

अस्माद्देशवाचिनः छः स्यात् शीपिकः ॥

चृकगर्तीयम् शृपाळगर्तीयम् ॥

१५६० गहादिभ्यश्छः ॥१३८॥ एभ्य

श्छः शीपिक । गहोयः ॥

१५६१ प्राचां कटादेः ॥१३९॥ प्रादेश

वाचिनः फडादेः छः दीपिकः । कः नगरीयम् ।
कः शोपीयम् । कः पन्वडीयम् ॥

१५५२ राडा क व ॥ १४० ॥ राडा क
काः स्तादीनाः छः प्रत्ययः । राडा कः यम् ॥

१५५३ इडादेकान्तशोपभात् ॥ १४१ ॥
पुडादेय वाचिनोऽक इक इत्येवमन्तात्को
पभात् छः स्तात् शी दकः । अन्तात्
गरीह्यकोपम् । शीपकोपम् ॥ इन्तात्
यन्पयिकोपम् । शास्त्रिकोपम् । को
पभात् कादिशिचोपम् । भावोमुकोपम्
* अकोकान्तग्रहणे कोपयग्रहणं सौमुका
द्यम् । सौमुकोपम् । शीमुकोपम् ।
येन्द्रशेखकोपम् ॥

१५५४ क्वा पछद्-नगर-ग्राम-इदोत्तर
पदात् ॥ १४२ ॥ क्वापु लत्यहादेश
वाचिनो बुडाकाः स्तादीपिकः । वासि-
क्योपम् । वासिप इडोपम् । वासितगरी
यम् वासिगामोपम् । माहिक्योपम् ॥

१५५५ पर्वतात् ॥ १४३ ॥ मस्मात्का
दीपिकः । पर्वतोयो । राजः पुत्रो वा ॥

१५५६ विभाषाऽनुप्ये ॥ १४४ ॥
पर्वतात्काः स्तात् वा अमनुप्ये वाच्ये
पवतापानि फडादि । पर्वतानि पडादि ॥

१५५७ कुरुपपर्वाऽन्ताद्भावे ॥ १४५ ॥
काः स्तात् माहादेशशालिन्यां कः स्ता-
दीपिकः ॥ कुरुवीयम् पर्वोपम् ॥

इति अनुषांग्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

मय तृतीयः पादः ।

१५६८ पुष्पादस्मदोरन्यतरास्यां स्रष्ट १ ।

मास्यां कम्बा, चाष्ठः दीपिकः । पक्षेप ।
पुष्पदीवः । मस्मगीः ।

१५६९ तस्मिन्नाणि च पुष्पाकास्माकौ
॥ २ ॥ कलि भलि च पुष्परूपदोर्यप
संक्षप पुष्पाकास्माकौ स्तः । दीप्याकौवा
भास्माकौवा । वीप्याकाः भास्माकाः ॥

१५७० त्वकममकाशेकपचने ॥ ३ ॥
एकार्थवाचितोयुष्मदस्मदोस्तद्वस्मदकौ
स्तः कलि भलि च । त पकोनः तावकः ।
ग्रामकातः ग्रामपः ॥

१५७१ अर्द्धात् ॥ ४ ॥ अस्माद्यत्
दीपिकः ॥ अर्द्धयम् ॥

* सृषीपदाहृत् पक्षम्यः । काडो
वाचिर्द्धम् । गौतमादि कम् ॥

१५७२ परावरापमोचमपूर्वात् ॥ ५ ॥
पतत्पूर्वां पार्श्वार्थं दीपिकः । परार्थम् ।
अर्द्धार्थम् । मध्यमार्थम् । अतमार्थम् ॥

१५७३ दिक्पूर्वपदाहृत् ॥ ६ ॥ दिक्पू
र्वापदाहृत्पदाहृत्पदाहृत् दीपिकः । पूर्वा
र्थम् । वीर्तिदि कम् ॥

१५७४ ग्रामजनपदैकदेशाद्बठडौ ॥ ७ ॥
ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनम
दिक्पूर्वपदाहृत्पदाहृत्पदाहृत् स्तः दीपिकौ
भौ ॥ अस्माकं ग्रामस्य अतएत्स्य वा
वीर्वाद्यां वीर्वादिः काः । वासिवाद्यां
वासिवादिः काः ॥

१५७५ मथ्याम् ॥ ८ ॥ अस्माक्यः

स्यात् शीपिः । मध्यमः ॥

*आदेभ्येति वक्तव्यम् आदिमः ॥

*अवोधसोर्लोपश्च ॥ अवमम् । अध-
मम् ॥

१५७६ अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥ अकार
प्रत्यये मध्यात्स्यात् । सांप्रतिके ज्ञातादी ॥

मत्र नाष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो
मध्यो वैयाकरणः ॥

१५७७ द्वीपादनुसमुद्रं यत् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपन्तस्माद्यश्च शीपिकः ॥
द्वेष्यम् ॥ द्वेष्य मधन्तोऽनुचरन्ति
चक्रम् ॥

१५७८ कालाह्वत् ॥ ११ ॥ कालविशेष

वाचिनः ठञ् शीपिकः ॥ मासिकम् । आर्ध
मासिकम् । सावत्सरिकः ॥

१५७९ आदौ शरदः ॥ १२ ॥ शरदष्टञ्
श्राद्धेऽग्निधेये शीपिकः ॥ शारदिकम्
श्राद्धम् ॥

१५८० विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

रोगे आतपे चाग्निधेये शरदष्टञ् स्यात्
शीपिकः । शारदिको रोगः । शारदिकः
आतपः ॥ शारदो रोगः । शारदः आतपः ॥

१५८१ निशामदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

आभ्या वा ठञ्शीपिकः । नैशम् नैशिकम् ।
प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

१५८२ श्वसस्तुद् च ॥ १५ ॥ श्वसो वा
ठञ् तस्य च तुद् । शौवस्तिकः । श्वस्त्यः ॥

१५८३ सन्धिवेलाद्यतृनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च का
लवृत्तिभ्योऽण् शीपिकः । सान्धिवेद्यम् ।
सान्ध्यम् । द्रैष्यम् । शैशिरम् । तैपम् ।
पौषम् ॥

* संवत्सरात्कलपर्वणोः ॥ सवत्सरम्
कलम्, पर्व वा ॥

१५८४ प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥ अस्मा
देण्यः शीपिकः ॥ प्रावृषेण्यः ॥

१५८५ वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥ वर्षाश-
ब्दादृक् । वार्षिकम् ॥

१५८६ छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥ वर्षाशब्दा
च्छन्दसि ठञ् स्यात् ॥ 'नभश्च नभस्यश्च
वार्षिकावृत्' ॥

१५८७ वसन्ताच्च ॥ २० ॥ अस्माच्छन्दसि
ठञ् शीपिकः ॥ 'मधुश्च माधवश्च वासन्ति-
कावृत्' ॥

१५८८ हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥ अस्माच्छ-
न्दसि ठञ् शीपिकः । 'सहश्च सहस्यश्च द्वि-
न्ति कावृत्' ॥

१५८९ सर्वत्राण च तलापश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दाद्घृण् तत्संनियोगेन चास्य त
लोपः ॥ हेमनं घासः ॥

१५९० सायंचिरं प्राह्वेभ्योऽव्ययेभ्यष्टञ्चु-

टञ्चुलौ तुद् च ॥ २३ ॥ सायमित्यादि-

भ्योऽव्ययेभ्यः कालवाचिभ्यष्टञ् टञ्चौ स्त
स्तयोस्तुद् च ॥ सायतनम् । चिरंतनम् ।

प्राह्वेतनम् । प्रगेतनम् । द्रोयातनम् । दि-
वातनम् ॥

* धिर-यस्तु परारिम्बस्तना बक्तव्यः ।
 दिवङ्गम् । पञ्चम् । परारिङ्गम् ॥
 पदस्य छन्दसि गणोपमम् ॥ प्रथमम् ॥
 * अत्रादिपञ्चाङ्गिमेषु । अग्निमन्त्राभादि
 म् । पञ्चमम् ॥
 * अन्तावेति बक्तव्यम् । अग्निमन्त्रम् ॥
 १५९१ विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम् ॥ २४ ॥
 गान्तां इयुरपुत्री वा स्तस्तपोस्तुह् ॥
 पूर्वाङ्गेतमम् अपराङ्गेतमम् । पौर्वाङ्गिकम् ।
 अपराङ्गिकम् ॥
 १५९२ तत्र जातः ॥ २५ ॥ तत्रेति
 सतमीसमर्पाङ्गात् इत्येतस्मिन्नर्थे यथा
 विहिते प्रत्ययः स्यात् । सुभ्र जातः सीग्रा ।
 मातुः । अस्तिः । राक्षस्यः । ग्राम्यः ॥
 १५९३ प्राङ्पश्यत् ॥ २६ ॥ सप्तमीसमर्पो
 जात इत्यस्मिन्नर्थे क्व स्यात् । प्राङ्पि जातः
 प्राङ्पिषः ॥
 १५९४ संज्ञायां स्रदो बुध् ॥ २७ ॥
 शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्पाङ्गात् इत्यस्मिन्नर्थे
 बुध् । समुद्रायेन वेत्संका गम्यते ॥ शरच्छब्दा
 दर्माः । शरच्छब्दा मुद्रणाः ॥
 १५९५ पूर्वाङ्गापराङ्गाङ्गौ मूलमदोषात्
 स्कराद्बुन् ॥ २८ ॥ एतौ बुन् तत्र
 जात इत्येतस्मिन्नर्थे सङ्गायान् ॥ पूर्वा
 ङ्गः । अपराङ्गः । आङ्गः कः । मूलकः । महो
 पकः । मन्त्रकः ॥
 १५९६ यथा एतन्व य ॥ २९ ॥ यपि
 शब्दभूतुश्च तत्संनिधौ गम पञ्चाङ्गैः ॥
 यपि जातः पञ्चाङ्गः ॥

१५९७ अनावा (व) स्यावा वा ॥ ३० ॥
 अनावा (व) स्या शब्दाद् न चात्तत्र जात इत्ये-
 तस्मिन् विषये । अनावास्वकः अनावास्या ।
 १५९८ अ च ॥ ३१ ॥ अनावास्या
 शब्दात्कारः प्रत्ययः तत्र जात इत्ये तस्मि
 न् विषये । अनावास्या ॥
 १५९९ सिन्धुपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥
 सिन्धुपकराभ्यां कन् स्यात् ॥
 सिन्धुकः । मपकरकः ॥
 १६०० अण्यो य ॥ ३३ ॥ सिन्धुपक-
 राभ्यामण्यो क्तः ॥ सिन्धुः । अण्यकः ॥
 १६०१ अविष्टा-फस्त्युन्यतुराभा-स्वति
 तिभ्यपुनर्वसुहस्तविद्यालापादावहुता-
 स्तुक ॥ ३४ ॥ एतौ जातार्थे आगतस्य
 ष् ॥ अविष्टास्तु जातः अविष्टा फलाभा ।
 स्तुतयः । स्वातिः । तिभ्यः । पुनर्वसुः ।
 हस्ता । विद्याः । लापादाः । अहुताः ॥
 * छरूपकरणे विचारैस्तीरोहिणीभ्यः
 स्त्रियाणुपसक्त्यान्म् । विचारो जात
 विचारः । रोहिणी ॥
 * फस्त्युन्यपादाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ।
 फस्त्युन्यो । अनावा ॥
 * अविष्टापादाभ्यां छपि वक्तव्यः ।
 अविष्टापादाभ्यां छपि वक्तव्यः ॥
 १६०२ स्थानास्तगोशास्त्ररथालाभा ॥ ३५ ॥
 स्थानास्तगु गोशास्त्र-अप्यास्तगुशास्त्र जा
 तार्थे प्रत्ययस्य सुह् ॥ गोस्थानः । अन्व-
 स्थानः । गोशास्त्रः । अत्रशास्त्रः ॥

१६०३ वत्सशालामिजिदश्वयुक्शत-
मिपजो वा ॥ ३६ ॥ एभ्यो जानार्थस्य
लुक्वा । वत्सशाळ. शात्सशाल. । अमि-
जित् आभिजितः । अश्वयुक् आश्वयुज्
शतमिपक् शतमिपज ॥

१६०४ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥
नक्षत्रेभ्य परस्य जानार्थे प्रत्ययस्य बहुल
लुक् स्यात् ॥ रोहिणो रौहिणः । मृगशिरा
मामशोर्षे. ॥

१६०५ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥
सप्तमीसमर्थात् कृतादिप्रथ्येषु यथावि-
हित प्रत्ययः स्यात् । सुग्ने कृत सौ-
गन् । मधुराया लब्ध माधुरः । राष्ट्र-
क्रीठ. राष्ट्रिय. । सुग्ने कुशळःसौगन्. ॥

१६०६ प्रायभवः ॥ ३९ ॥ सप्तमीसम-
र्थात् 'प्रायभव' इत्येतस्मिन्विषये यथा
निहितं प्रत्ययः स्यात् सुग्ने प्रायेण भवति
सौगन् माधुरः ॥

१६०७ उपज्ञानूपकर्णोपनीवेष्टृक् ॥ ४० ॥
सप्तमीसमर्थेभ्य. एभ्यण्क् 'प्रायभव'
विषये । औपज्ञानुकः औपकर्णिकः औ-
पनीवेष्टः ॥

१६०८ संभूते ॥ ४१ ॥ सप्तमीसमर्थात्
'संभूते' इत्येतस्मिन् विषये यथाविहित
प्रत्ययः स्यात् । सुग्ने संभवति सौगन्ः ।
माधुरः ॥

१६०९ कोशाड्डव् ॥ ४२ ॥ कोशाड्डव्
'तत्र संभूतः' इत्यस्मिन्विषये ॥ कोशे
संभूत कौशेयम् ॥

१६१० काळात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु
। ४३ ॥ कालविशेषाविभ्य सप्तमी
समर्थेभ्य साध्वादिप्रथ्येषु यथाविहित
प्रत्यय स्यात् । हेमन्ते साधु हेमन्तः
प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासत्यः ।
कुम्भलता. । शरदि पच्यन् शारदा
जानत्य ॥

१६११ उप्ते च ॥ ४४ ॥ सप्तमीसमर्था
त्कालवाचिनः 'उप्ते' यथाविहित प्रत्ययः
स्यात् ॥ हेमन्ते उप्यन्ते हेमन्ता यवा ॥

१६१२ आश्वयुज्या बुक् ॥ ४५ ॥ आश्व-
युजीशब्दाद् 'बुक्' उपत्तेर्धे । आश्वयुज्या
सुता आश्वयुजाः मायाः ॥

१६१३ ग्रीष्मवसन्ता दन्यतरस्यात् ॥ ४६ ॥
आभ्या वा बुक् उपत्तेर्धे ॥ ग्रीष्मम् सत्यम्
ग्रीष्मकम् ॥ वासन्तदम् वासन्तम् ॥

१६१४ देयमृणे ॥ ४७ ॥ सप्तमीसमर्था-
त्कालवाचिनो 'देयम्' इत्येनस्मिन्नर्थे
यथाविहित प्रत्यय स्यात् यद्देयमृणं
क्षेत्रवति ॥ मासे देयमृण मासिदम् ।
साधत्तरिकम् ॥

१६१५ कलाप्यधत्थयवबुसादुन् ॥ ४८ ॥
एभ्य. कालवाचिन्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो
'देयम्' इत्येतस्मिन्नर्थे बुक् स्यात् ॥ क-
लापिनि काले देयमृण कलापकम् । अ-
श्वत्थकम् । यवबुसकम् ॥

१३१६ ग्रीष्मात्रसमाहुक् ॥ ४९ ॥
आभ्या बु. देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे ।

प्ये देयस्युं नैष्मकम् भावरसमकम् ॥
 १६१७ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥५०॥
 भाभ्यां ठम् । आह्वयुष् देयस्युमित्येतस्मि-
 न्निवये । नावत्परिहम् नावत्परिहम् ।
 भाग्रहायणिकम् भाग्रहायणिकम् ॥
 १६१८ व्याहरति मृगः ॥५१॥ काठ-
 वाहितः सतामीछमाद्यत् व्याहरति मृगः
 इत्येतस्मिन्निवये यथाविहितं प्रत्ययाः
 स्यात् । निशायां व्याहरति मृगः निशः
 नैतिकः । प्राहोपा । प्राहोपिफः ॥
 १६१९ उदस्य सोढम् ॥५२॥ प्रथमा
 समर्थात्कामवापितः अस्य इति पञ्च-
 यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्यात् । यन्मथमा
 समथ सोढं वेदप्रथम ॥ निशासहस्र एत
 मध्ययम् निशा तत्सोढमस्य साधम्य
 निशः नैतिः । प्राहोपा प्राहोपिफः ॥
 १६२० तत्र भवः ॥५३॥ तत्रति सततो
 समर्थात् (भवः) इत्यतात्पर्ये यथा
 विहितं प्रत्ययाः स्यात् । सुगन्धे भवः
 सौगन्धाः माधुपः । रात्रिपः ॥
 १६२१ दिगादिभ्यां यत् ॥५४॥ पम्पो
 यत् तत्र भव इत्येतस्मिन्निवये । बिशि
 भव बिश्वम् । बर्षम् ॥
 १६२२ क्षरीराकमवाह ॥५५॥ शरीरा
 कपकवापितो यत्स्यात् भवः इत्ये-
 तस्मिन्निवये । बन्धेषु मन्धम् इत्यम् ।
 बर्षम् । मोहयम् ॥
 १६२३ इति कुक्षिकञ्चि बस्त्यस्त्यईर्हम्
 ॥५६॥ पम्पो इमं तत्र भवः इत्येतस्मि-

न्निवये । वृत्तो मर्षं इर्तेयम् । कौशेयम् ।
 कातशेयम् । वास्तेयम् । भास्तेयम् ।
 भाहयम् ॥
 १६२४ प्रीवाभ्योऽम् च ॥५७॥ प्रापा
 शब्दाद् 'भण्' चाह्वयम् । प्रीवानु भय
 नैवेयम् नैवम् ॥
 १६२५ गम्भीराच्छयः ॥५८॥ भस्माद्
 छयः स्यात् ॥ गम्भीरे भागम् गम्भीर्यम् ॥
 * बहिर्देषपञ्चनेभ्यश्चित् वक्तव्यम्
 वाह्यम् । वैभ्यम् । पाञ्चभ्यम् ॥
 १६२६ अथ्ययीमावाह ॥५९॥ अथ्याद्
 छयः स्यात् भव इत्येतस्मिन्निवये ।
 परिमुञ्च भवं पारि ॥५९॥
 * परिमुञ्चादिभ्य एषेभ्यते ॥
 १६२७ अन्तःपूर्वपदा इहम् ॥ ९० ॥
 अन्तःपूर्वपदा इहपशीमावाह्ठम् । आन्त-
 र्हेस्मिकम् । आन्तर्हेस्मिकम् ॥
 * समानश्चन्द्राद्भ्य वक्तव्यः सामानिकम् ॥
 * तद्देश्य सामान्यामिकम् ॥
 * अथ्यातादिभ्यश्च आध्यात्मिकम्
 आधिदैविकम् आधिभौतिकम् । माकृति
 गणोऽयम् ॥
 * ऊर्ध्वदमाञ्च ठम् ॥ भौर्ध्वदमिकम् ॥
 * ऊर्ध्वदेहाद्य भौर्ध्वदैहिकम् ॥
 * लोकोत्तरपदाद्य । ऐश्वरीनिकम् ॥
 * जनपरयोः कुक् च । जनधीयम् पर-
 धीयम् ॥
 * मध्यध्वज्यदीयाः । मध्योपाः ॥

* मण्मीयौ च ॥ माध्यमम् मध्यमोयम् ॥

* मध्यो मध्यं दिनम् चास्मात् ॥

मध्ये भवम् माध्यदिनम् ॥

* स्थाप्तो लुग्वक्तव्यः । अथत्थामा ॥

* अजिनान्ताच्च । वृकाजिनः सिंहाजिनः ।

१६२८ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

अव्ययीभावात्पर्यनुपूर्वाद्ग्रामाद्गुणः । पारि
श्रमिकः । आनुश्रमिकः ।

१६२९ जिह्वामूलाद्गुलेभ्यः ॥ ६२ ॥

आभ्या छः स्यात् ॥ जिह्वामूलीयम् ।

अङ्गुलीयम् ॥

१६३० वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥ वर्गशब्दा-

न्ताच्छः स्यात् । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

१६३१ अशब्दे यत्प्रावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

शब्दशब्दस्मिन्प्रत्ययार्थे वर्गात्तत् वा य-

ञो स्तः ॥ व सुदेववर्गः । घासुदेववर्गोण-

वासुदेववर्गीयः । युधिष्ठिरवर्गः । युधिष्ठि-

रवर्गीयः । युधिष्ठिरवर्गीयः ॥

१६३२ कर्णललाटात्कनलङ्कारे ॥ ६४ ॥

आभ्या कन् स्यात् 'तत्र भव' इत्येतरिप्र-

तिप्रत्ययेऽङ्कारे चार्थे ॥ कर्णिका । कलाटिका ।

१६३३ तस्य व्याख्यान इति च व्या-

ख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥ तत्त्वेति पद्यी

समर्थाह्याप्यातव्यनाम्ने व्याख्यानेऽभि-

धेये चोच्चिहित प्रत्यय स्यात् । तत्र

भवोच । सुधा व्याख्यानः । सौपो ग्रन्थः ।

नैटः । कार्तः । सुप्सु भवः । लीप । नैट ।

कार्तः । सौचरः ॥

१६३४ बह्वचोन्तोदात्ताष्टम् ॥ ६७ ॥

बह्वचो व्याख्यानव्यनाम्नोऽन्तोदात्ताष्टम्

व्याख्यानयोष्टडस्यात् ॥ पातत्रणत्विकम् ॥

२६३५ क्रतुयज्ञोऽश्र ॥ ६८ ॥ क्रतुभ्यो

यज्ञेभ्यश्च व्याख्यानव्यनाम्नो भवव्याख्या

नयोरर्थयोष्टम् ॥ अग्निष्टोमस्य व्याख्यान-

स्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपे-

यिकः । राजसूयिकः । पाकयज्ञिकः ।

नाचयज्ञिकः । यज्ञप्रमाणम् अलोमयाने भ्योषि

यथा स्यात् । पाञ्चौदनिकः । दाशौदनिकः ॥

१६३६ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥ ऋषि-

शब्दाः प्रवरनामधेयानि । तेभ्य ऋषिभ्यो

भेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्टडस्यात् ।

वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठि-

कोऽध्यायः वैश्वामित्रिकः ॥

१६३७ पौरोडाशपुरोडाशात् ॥ ७० ॥

आभ्या भवव्याख्यानयोरर्थयोः एन स्यात् ॥

पुरोडाशाः पिष्टपिष्टास्तेषा सकारको

मन्त्रः पौरोडाशस्तस्यव्याख्यानस्तत्र भवो

वा पौरोडाशिकः पौरोडाशिकी । पुरोडा-

शस्तस्यरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्या-

ख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः पुरो-

डाशिको ॥

१६३८ छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥ छन्द-

सो भवव्याख्यानयोरर्थयोः यदणौ स्तः ॥

छन्दस्यः छन्दसः ॥

१६३९ अजृद्वाहाणर्कप्रथमाध्वर पुर-

ध्वरणनामाख्याताद्वह् ॥ ७२ ॥ द्वय-

जादिभ्यो व्याख्यातव्यनाम्नो भवव्याख्या

नयोर्द्वेषोऽङ् स्यात् ॥ येषिः ॥ चातुर्हो
 वृकः । पाञ्चहोवृकः । आङ्गपिकः । आङ्गि
 कः । प्राथमिकः । आङ्गारिकः । पीररुत्
 पिकः ॥

ॐ नामाख्यातप्रहयं सख्यातविगृही
 तार्थम् ॥ नाभिकः । नाभ्याङ्गिकः ॥ ना
 माख्यातिकः ॥

१६४० अणुगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥
 अणुगयनाभ्यो मन्व्याख्यातयोर्द्वेषोऽङ्
 स्यात् । आर्गयनः पञ्चव्याख्यानः ॥

१६४१ तत्र आगतः ॥ ७४ ॥ ततः
 पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्विषये यथा
 विहितं प्रत्ययास्यात् ॥ सुग्राहागतः सौ
 षः माधुरः ॥

१६४२ ठमात्रस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥
 भावस्थानवाचिभ्यश्च स्यात् तत्र
 भाषतः इत्येतस्मिन्विषये ॥ युक्त
 शाखाया भागतः शौककाङ्गिकः ॥

१६४३ छुपिङ्गादिभ्योऽङ् ॥ ७६ ॥
 पभ्योऽङ् तत्र भागतः इत्येतस्मिन्विषये ।
 शुभ्रकाङ्गागतः शौण्डिकः कार्कषः ॥

१६४४ विद्यायोनिसुम्बन्धेभ्यो वुक्
 ॥ ७७ ॥ विद्यायोनिसुम्बन्धवाचिभ्यो
 वुक् तत्र भागतः इत्येतस्मिन्विषये ।
 क्वाप्यायादापठम् । औपाध्याविकम् ।
 मातामहकः ॥

१६४५ प्रसृष्टम् ॥ ७८ ॥ अकारात्वेभ्यो
 विद्यायोनिसुम्बन्धवाचिभ्योऽङ् तत्र भागतः

इत्येतस्मिन्विषये ॥ होवृकम् । पौवृकम् ।
 मावृकम् ॥

१६४६ पितुर्द्वेष ॥ ७९ ॥ अ माघस्याद्
 चाङ्गम् ॥ पितृरागतं पिभ्यम् पैवृकम् ।

१६४७ गोत्राद्द्वेषत् ॥ ८० ॥ गोत्रमत्स्य-
 यास्ताद् मङ्गवत् मत्स्यविधिर्मन्वन् तत्र
 भागतः इत्येतस्मिन्विषये ॥ मङ्कमहत्त्वेन
 तस्येवमर्थसामान्यं च पठे । तस्माद्द्वु
 मतिव्रिश्यत । नापेव सङ्घातु सङ्घर्षे
 ष्यप्रिभाषजिति । औपगशामङ्कः औप
 गवकः कापडवकः ताडायतः । पधमौप-
 गवंभ्यभाषत मौपगवमम् ॥ कापडवकम् ।
 ताडायतकम् ॥

१६४८ हेतु मनुष्येभ्योऽन्यतरस्तां रूप्यः
 ॥ ८१ ॥ हेतुर्नो मनुष्येभ्यश्च वा रूप्यः
 स्यात् तत्र भागतः इत्येतस्मिन्विषये
 समादाग स प्यम् । समीयम् । देव
 वृत्तकप्यम् । वैवृत्तम् ॥

१६४९ मयट् च ॥ ८२ ॥ इतुभ्यो मनुष्ये
 मयट् मयट् स्यात् । सममयम् । वैवृत्तमयम्

१६५० प्रमवति ॥ ८३ ॥ पञ्चमीसमर्थाद्
 प्रमवतीत्येतस्मिन्विषयेयथाविहितं प्रत्य
 या स्यात् ॥ हिमवतः प्रमवति ॥ वैमवती
 मङ्गा । शारदी तिन्नुः ॥

१६५१ विद्वुराम्भ्या ॥ ८४ ॥ अत् ॥
 इयः स्यात् ततः प्रमवति इत्येतस्मिन्वि-
 षये । विद्वुरात्प्रवति वैद्वुर्यं मन्ति । मनु
 च वाङ्वाय वृत्ती प्रमवति, न विद्वुरात्
 तत्र तु संसिद्धते । एवं तर्हि—

*वालवायो निदूरंच प्रकृत्यन्तरमेश वा ।
नवै तत्रेति चेद् त्रयाजित्वरीविदु-

पाचरेत् ॥

१६५२ तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥८५॥

नदिति द्वितीयासमर्थाद् गच्छतीत्येतस्मिन्
विषये यथाविहित प्रत्यय स्यात् । योसौ

गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा ।

सुग्न गच्छति सौग्न. पन्था दूतो वा ॥

१६५३ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥८६॥

द्वितीयासमर्थाद् अभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्

विषये यथाविहित प्रत्ययः स्यात् यदभि-

निष्क्रामति द्वारं चेत् तद्भवति ॥ सुग्न

मभिनिष्क्रामति सौग्न फान्यकुञ्जद्वारम् ।

माधुरम् । राष्ट्रियम् ॥

१६५४ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

द्वितीयासमर्थाद् अधिकृत्य कृत इत्ये

तस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययः स्यात् ।

यत्कृतं ग्रन्थश्चेत् स भवति । सुमन्नामधि-

कृत्य कृतो ग्रन्थः सौमद्रः । गौरिमिश्रः ।

पापातः ।

*लुवाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम्

सोसवदत्तामघिहृत्य कृताख्यायिका वास-

वदत्ता । सुमनोचरा । उर्णशी ॥ न च

भवति 'मैमरवी' ॥

१६५५ शिशुकन्दयमसम द्वन्द्वेन्द्रजनना-

दिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥ एभ्यो द्वितीया

समर्थेभ्यश्छः अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ शिशु-

कन्दमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्धीयः ।

यमसभीयः । अत्रिणाश्वपीय । वाक्यपदी
यम् । रुद्रजननीयम् ५

* द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ।

देवासुरम् । राज्ञोसुरम् । गौणमुत्थम् ॥

१६५६ सोरेय निवासः ॥८९॥ स इति

प्रथमासमर्थाद् अस्येतिपञ्चमर्थे यथाविहित

प्रत्ययः स्यात् । यत्प्रथमासमर्थं निवास-

श्चेत्स भवति ॥ सुग्नो निवासोऽस्य

स्राग्ण । माधुरः । राष्ट्रियः ॥

१६५७ अभिजनश्च ॥ ९० ॥ प्रथ-

मासमर्थादस्येति पञ्चमर्थे यथाविहित

प्रत्ययः स्यात् । यत्प्रथमासमर्थम् अभिजन-

श्चेत्स भवति । सुग्नोऽभिजनोऽस्य

सौग्नः । माधुरः । राष्ट्रियः ॥

१६५८ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥

पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थाद् अभिजना-

दस्येति पञ्चमर्थे छः स्यात् ॥ हृद्गोळः

पर्वतोऽभिजनः पपामायुधजीविना ते

हृद्गोळीयाः ॥ बन्धकवर्तीयाः । रोहित-

गिरीयाः ॥

१६५९ शण्डिकादिभ्योऽपः ॥ ९२ ॥

एभ्योऽपः स्यात् लोऽस्याभिजन इत्ये-

तस्मिन्विषये ॥ शण्डिकयः । सार्वसेन्यः ।

१६६० सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ

॥ ९३ ॥ सिन्धुतक्षस्तक्षशिलादि-

भ्यश्चाणञौ स्त लोऽस्याभिजन इत्ये-

तस्मिन् विषये । सिन्धवः । ताक्षशिलः ।

वात्सोद्वरणः ॥

१६६१ तृतीयस्यानुवर्तनीकृष्वारा
 इहकछप्रुडम्बकः ॥ ९४ ॥ तृयादिभ्यो
 इहकः प्रत्ययाः स्युः सोस्याऽमित्यन इत्ये
 तस्मिन्निवये ॥ तृतीयः । शालातुरीयः ।
 वार्मिणः । काचबापः ॥

१६६२ मक्तिः ॥ ९५ ॥ धमासमर्था
 इत्येति पञ्चपर्यं यथाविहित प्रत्ययाः स्यात्
 पञ्चमसमर्था मक्तिः प्रथमवति ॥ कुम्भो
 मक्तिरस्य औग्राः । मापुरः ॥

१६६३ अषिचावृद्धेकालाहकः ॥ ९६ ॥
 वैश्यावृद्ध्यातिरिक्ताइहितवाविषयक
 सोस्य मक्तिरित्येतस्मिन्निवये । अपूपा
 मक्तिरस्य जाहृपिकाः ॥ श्याफुडिकः ।
 पापलिकः ॥

१६६४ महाराभाहण् ॥ ९७ ॥
 कस्माद्दृष्टोस्व मक्तिरित्येतस्मिन्निवये ।
 माहाराजिकः ॥

१६६५ बासुदेवाजुनाभ्यां जुन् ॥ ९८ ॥
 आभ्यां जुन् । बासुदेवो मक्तिरस्य बासु
 देवकः । अर्जुनकः ॥

१६६६ गोम्रश्चित्रियास्येभ्यो बहुलं
 जुन् ॥ ९९ ॥ गोम्राभ्येभ्यः शत्रिपाण्टे
 म्यत्रबा बहु सोस्य मक्तिरित्येतस्मिन्निव
 ये । प्लुपुकावर्गिर्मक्तिरस्य औपुकापवाः
 धीपवकः । नाकुडकः । साहदेवः ॥

१६६७ अनपदिनां अनपदप्रत्यये अन-
 पदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥
 अनपदिनो धे बहुवचने अनपदेन समान
 शब्दास्तैर्वा अनपदप्रत्ययै भवति प्रथमः

मक्तिश्च सोऽस्य मक्तिरित्ये तस्मिन्निवये
 'अनपदप्रत्यययोश्च इत्यत्र प्रकरणे ये
 प्रथमा विहितास्तै अनपदिभ्योस्मिन्निवयेति
 दिश्यते । अनपदिनो अनपदस्यामिना
 शत्रियाः । अङ्गानपदो मक्तिरस्य बाङ्गकः ।
 बाङ्गकः । लोहकः । पोषयुः । 'द्वरङ्गः'
 शत्रिया मक्तिरस्य बाङ्गकः । बाङ्गकः ।
 सोड्यकः । पोषयुः ॥

१६६८ तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥
 तृतीयासमर्थाप्रोक्तमित्येतिवच्ये यथा
 विहितं प्रत्ययाः स्यात् । पाणिनीयम् अ
 पिशब्दम् । काशङ्कत्सम् ॥

१६६९ विचिरिचरतन्तुस्रष्टिकाशा-
 कण्ठम् ॥ १०२ ॥ पय्यशब्दं तेन प्रोक्त
 मित्येतस्मिन्निवये । तिचिरिया प्रोक्त
 मद्योयै तैतिरोवाः । चरतगतवायाः ।
 काचिकीयाः । शौचायाः ॥

॥ छन्दस्वेवापिभ्यप्ते । तिचिरिया
 प्रोक्ताः श्लोकाः इत्यत्र न भवति ॥

१६७० काश्यप-कौशिकाम्यापुविम्बा
 विनिः ॥ १०३ ॥ अपिवाविम्बामा
 म्बा विनिः स्यात् तेन प्रोक्तमित्येतस्मि
 न्निवये ॥ काश्यपेन प्रोक्त कश्यपयो तै
 काश्यपिभः । कौशिकिनः ॥

१६७१ कृष्णि-वैश्यापयनान्तेवासि
 म्यश्च ॥ १०४ ॥ कृष्णापयनेवासिनां
 वैशापायना तैवास्तिनां च ये वाक्य्या
 शब्दास्तैभ्यो विनिः स्यात् तेन प्रोक्त
 मित्येतस्मिन्निवये । हरिद्वणा प्रोक्तमधीभ्यै

हारिः विष्णुः । शीघ्रुरविष्णुः । औळपिनः ॥
 वैशंपायनान्तेर्चास्त्रिभ्यः काळस्त्रिनः पा
 चङ्गिनः कामङ्गिनः । यार्चाभिनः आरुणिनः ।
 वाण्डिनः । श्यामायाननः ।

१६७२ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु १०५
 तृतीयासमर्थात्प्रोक्ते णिनिःस्यात् यत्प्रोक्तं
 पुराणप्रोक्तं ण्वेद ॥ ब्राह्मणेषु तावत् भाङ्ग
 विगः शास्त्रायनिनः ॥ ऐनरेविणः । ह्येषु
 पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी ॥

१६७३ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥
 फन्धो णिनिःस्यात् तेनप्रोक्तमित्येतस्मिन्वि
 पये उदसि । शौनकिनः । धानसनेयिः

१६७४ कञ्चरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥
 आभ्या प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् छन्दसि । कञ्जेन
 प्रोक्तमधीयते कडाः । चरकाः ॥

१६७५ कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥
 अस्मादणस्यात् 'तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्वि-
 पये । कलापिना प्रोक्तमधीयते कलापाः ॥
 अण्यनपत्ये इति ऋकृतिभावे प्राते—

नान्तस्य टिलोपे सत्राहचारिपीठसर्पिकला
 भिक्षुभित्तवलिजात्रालिजाङ्गलिलाङ्गलि
 शिलालिशिखण्डिस्रकरसबसुपर्वणामुपसं-
 ख्यानम् ।

१६७६ छगङ्गिनो हिनृक् ॥ १०९ ॥
 अस्माद्दिनृक् ॥ छगङ्गिना प्रोक्तमधीयते
 छगङ्गेयिनः ।

१६७७ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनट-
 स्रयोः ॥ ११० ॥ आभ्या णिनिः तेन
 प्रोक्तमित्येतस्मिन्विष्णो भिक्षुनटस्रयोः ॥

पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो
 भिक्षवः । शैलाङ्गिनो नटाः ॥

१६७८ कर्मन्द-कृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥
 अश्विनेन विष्णुः अश्वुरयो रविरेतरोः ।
 कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः ।
 कृशाश्विनो नटाः ॥

१६७९ तेनैकादिक् ॥ ११२ ॥ तेनेति
 तृतीयासमर्थादेकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यथा-
 विहितप्रत्ययः स्यात् । सुदाम्ना एकदिक्
 सौदामनो विद्युत् । हेमवती ॥

१६८० तसिञ्च ॥ ११३ ॥ तसिञ्च
 प्रत्ययः स्यात् तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये ।
 सुदामतः । हिमवत्तः । पीडुमल्लत ॥

१६८१ उरसो यच्च ॥ ११४ ॥ उरस्
 शशशयत्स्याच्चात्तसिः तेनैकदिगित्येतस्मि-
 न्विषये ॥ उरसा एकदिक् उरस्यः उरस्तः ॥

१६८२ उपजाते ॥ ११५ ॥ तृतीयास-
 मर्थाद् उपजाते इत्येतस्मिन्विषये यथाविहित
 प्रत्ययः स्यात् । पाणिनिनोपजातं पाणि-
 नीय व्याकरणम् । काशकृत्स्न शुक्र-
 काशवम् ॥

१६८३ कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ तृतीया-
 समर्थात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित
 प्रत्ययः स्यात् यत्कृतं ग्रन्थमेवेत्त भव-
 ति ॥ धरकविना कृता धारकवाः शब्दोकाः ।
 ह्येकपादो ग्रन्थः । मैकुराटो ग्रन्थः ॥
 जालुकाः ॥

१६८४ संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥ तृतीया
 समर्थात्कृते इत्येतस्मिन्विषये यथाविहित
 प्रत्ययः समुदायेन चेतर्हञ्जा गभ्यते ॥

१ विषयानमेव ज्ञातमुपजातम् । उत्पादित
 कृतम् इत्ययमनयोर्भेदः ।

मसिवाभिः कृत्वा मसिभ्यः । कामु कम् ॥
 कार्त्तम् । पौत्तिकम् ॥
 १६८५ कुलादादिभ्यो धुञ् ॥ ११८ ॥
 पञ्चो वृष्त्वेन ह्यमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञा
 शम् । कौकायकम् ।
 १६८६ ह्युत्राजमरबदरपाद्वृत् ॥ ११९ ॥
 पञ्चोन्वृत्तेन ह्यनित्येवस्मिन्नित्ये संज्ञा
 याम् । शुभ्रामिः कृतम् क्षौद्रम् । प्रामरम् ।
 वादरम् । पादपम् ॥
 १६८७ ठस्येवम् ॥ १२० ॥ ठस्ये त
 ष्योऽसमर्थादिभ्यः शिञ्स्मिन्नित्ये यथा
 शिञ्चित्प्रत्यये स्यत् । अपगोत्त्रिभ्यो रागम् ।
 अकारपारोक्षम् ॥
 * बहोस्तुरभिद्व च ॥ लघोऽह्वा इरम्
 क्षीरदिभ्यम् ॥
 * अर्थायः क्षरभेरण् च । आग्नीभ्रम् ॥
 * समिधामाधाने वेपथुम् ॥ सामिधेभ्यो
 मभ्यः । समिधेभ्यो श्रक् ।
 १६८८ गद्यात् ॥ १२१ ॥ आस्य घलस्यत्
 तस्येद मापेतस्मिन्नित्ये । रघस्येपम्
 रघम् ॥
 १६८९ पत्रपूर्वाद् ॥ १२२ ॥ पत्रपूर्वा
 म्यण्शोभञ् तस्यस्मित्त्वत्स्मिन्नित्ये ।
 आम्बरादं कम् । मोम्बरम् । गार्भिमरपम् ॥
 १६९० यत्राध्यर्षुपरिपद्म ॥ १२३ ॥
 यत्रं यत्रक तादात्म्येन प्राप्तिपरिपद्मं यत्रयु
 पत्तिवत्कर्मप्रदानं वाञ्छ ॥ १२३ ॥ तः पदेत्मित्ये
 तस्मिन्नित्ये ॥
 * यत्रादाद्ये ॥ अन्त्येभ्यं बहिर्बीयम्
 आन्त्येभ्यं वाप्यपयम् । पारिषयम् ॥

१६९१ हलसीराड् ॥ १२४ ॥ मान्वा
 ठक् क्वात् तस्वन्मित्येतास्मिन् विषये
 ह्यस्येभ्यं ह्यङ्गिकम् । सैटिकम् ॥
 १६९२ रून्दाद्वृत्तुन् वैरमैयुनिकयोः ॥ १२५ ॥
 प्रत्युसंज्ञकाद्वृत्तुन् तस्येदमित्येतस्मिन्नित्ये
 वीरमयुनिकयोः । द्वे वास्यन्प्रशाक्युवदि
 का । काकोत्तुकिञ्च । मैयुनिकायाम् अत्रि
 मरहादिङ् । कृत्तकृत्ति का । विच्युत्
 मैयुनिका ॥
 * वैरे, देवासुरादिभ्यः प्राठेपभ्यो षक्तम्
 वैवासुरम् । दाहोऽसुम् वैरम् ॥
 १६९३ गात्रचरपावृत्तुन् ॥ १२६ ॥
 गोत्रवाचिभ्यः अन्तरमकात्स्मिन्नाथ कुमुत्स्थेव
 तित्येत्स्मित्येत्स्मित्ये । गोपातावृत्-गोत्रु
 काप्यकम् भोपपयकम् ॥
 * चरणाद्दर्शान्नामवोरिष्यते । काठम् ।
 काकापकम् । ऐप्यदादकम् ॥
 १६९४ सवाह्वसस्येभ्यन्प्राग्गामे १२७
 संधारिषु अमन्ताद् अमन्ताद् इत्यन्ताप
 प्रातिपदिकवृत्तुन् तस्येदमित्येतस्मिन्नित्ये ॥
 * भोवप्रह्वस्यत् कर्तव्यम् तेन वैयन्तापय
 संख्यं न वेदः संधः । वैतोऽङ्गुः । वैव अज्ञायम् ।
 वैरो भोयः ॥ गार्गो सदा अन्त्यं भोयो
 वा ॥ दाहः सधः अङ्गुः अज्ञायं योयो वा ।
 १६९५ आकलाद् ॥ १२८ ॥ आकलात्
 पारितु वाप् स्यात् । आकलात् सदा
 शाकलाः शाकलाः अङ्गुः अज्ञायं योयोवा
 १६९६ अन्त्येभ्यो कश्चिदादिभ्यश्च

नटाब्ज्याः ॥ १२९ ॥ छन्दोगादिभ्यो
 ङः स्यात्तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चर-
 णाद्धर्मास्नाययो, तत्साहचर्यान्तदृशदा-
 दपि धर्मास्नाययोरेव । छन्दोगानां धर्मं
 आस्नायो वा छान्दोग्यम् । औषधक्यम्
 बाह्वृष्यम् । नाट्यम् ॥

१६९७ न दण्डमाणवान्तेवासिपुः ॥ १३० ॥
 दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः । अन्ते-
 वासिनः शिष्याः । तेष्वभिधेयेषु 'बुञ्' न ।
 गौक्षीः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा ।
 दाक्षाः । माहकाः ॥

१६९८ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥
 ए-पञ्चः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । रैव-
 तिकीयः ॥

* कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । आभ्यामण्
 तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । कौपिञ्जलः ।
 हास्तिपदः ॥

* आथर्वणिकस्येकलोपश्च । अस्मादण्
 तत्सन्निधौनेन श्लेषलोपः तस्येदमित्येत
 स्मिन् विषये । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो
 धर्म आस्नायो वा ॥

१६९९ तस्य विकारः ॥ १३२ ॥ तस्येति
 पञ्चीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथा
 विहित इत्ययः स्यात् । अश्विनो विकारः
 'श्विनः माश्विनः । भास्मिनः । मार्तिकः ।

१७०० अवयवे च प्राण्योपधितृक्षेभ्यः
 ॥ १३३ ॥ पञ्चीसमर्थेभ्य एभ्योऽवयवे

यथाविहित प्रत्ययः । चाङ्कारे । मयुस्य
 विकारोऽवयवो वा मायुः । तैत्तिरः ।
 मोर्वं काण्डम् भस्म वा ॥ कावेर
 काण्डम् भस्म वा । इत उत्तरे प्रत्ययाः
 प्राण्योपधितृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भव
 न्ति अग्येभ्यस्तु विकारमात्रे ॥

१७०१ विल्वादिभ्योऽण् ॥ १३४ ॥
 विल्व इत्येवमादिभ्योऽण् स्यात् विकारा
 वयवयोः । विल्वस्य विकारोऽवयवो वा
 वैत्यः ।

१७०२ कोपधाच्च ॥ १३५ ॥ कोपधा-
 दण् विकारावयवयोः । तार्कचम् । तैत्ति-
 ङीकम् ॥

१७०३ त्रपुजतुनोः पुक् ॥ १३६ ॥
 आभ्यामण् तत्संश्रियोगेन पुगागमः विकारे ।
 त्रपुणो विकारः त्रापुपम् । जातुवम् ॥

१७०४ ओरञ् ॥ १३७ ॥ उवर्णान्तादञ्
 विकारावयवयोः । देवदारवम् । ब्राह्-
 दारवम् ॥

१७०५ अनुदात्तादेश्च ॥ १३८ ॥ अनु
 दात्तादेश्च प्रातिपदिकाश्च विकारावयवयोः ।
 दाघित्थम् कापित्थम् ॥

१७०६ पलाशादिभ्यो वा ॥ १३९ ॥
 एभ्यो चाञ् विकारावयवयोः । पलाशाश्म् ।
 खादिरम् ॥

१७०७ शम्भाण्डलञ् ॥ १४० ॥ शमी-
 शब्दादृलञ् विकारावयवयोः । शामीलं
 भस्म शामीली क्षुक् ।

१०७८ मयश्चैतयोर्माप आममस्याच्छाद-
नये ॥ १४१ ॥ पक्षित्तात्रात्रा मयश्चैतयोर्मा
मस्याच्छादकानिष्ठबोर्बिष्वावयवयोर्मा
पायी बिष्वा ॥ अमममयम् अ ममम् । सुयी-
मयम् योयम् ॥

१०७९ निस्मं वृद्धरादिभ्यः ॥ १४२ ॥
वृद्धरादिभ्यः शरदिभ्यश्चामस्याच्छादक-
यादीकारावयवयोर्मापायी बिष्वा निस्मं
मयश्चैतयोर्मा । आममयम् । शाडमयम्
शरमयम् । इर्ममयम् मृगमयम् ॥

॥ [एकाचोनित्य मयटमिच्छन्ति ।
त्वस्मयम् वाङ्मयम् । (का) ॥]

१०८० गोश्व पुरीषे ॥ १४३ ॥ कस्तास्य
रीषे मयश्च । गोश्वयम् ॥

१०८१ पिष्टात् ॥ १४४ ॥ मस्माच्चित्तं
मयश्चैतयोर्मा बिष्वा स्त्वैतस्मिन्मयसे ।
पिष्टमयम् मयश्च ॥

१०८२ संज्ञायार्थं कञ् ॥ १४५ ॥ पिष्टं
त्वय् बिष्वाते संज्ञायाम् । बिष्वात् ॥ -

१०८३ श्रीहे । पुरावादे ॥ १४६ ॥ श्रीर्हिम्
यद् पुरोवादे बिष्वाते । श्रीर्हिम् । पुरो-
वात् । श्रीर्हिम्प्यत् ॥

१०८४ अर्धज्ञायार्थं विष्वायाम्याम् ॥ १४७ ॥
आममयसंज्ञार्थं मयश्चैतयोर्मा बिष्वायाम्याम् ।
विष्वायाम्याम् मयश्च ॥

१०८५ वृषयश्चन्द्रादि ॥ १४८ ॥ वृषयः
प्रातिपरिष्वात्त्वयि मयश्चैतयोर्मा बिष्वायाम्याम्
योः ॥ यस्य पूर्वमयी सुवर्मावति' । 'वर्मा

मयं वाचो मयति' शरमय बहिर्मेवति ॥

१०८६ नोस्वर्द्धर्षिष्वात् ॥ १४९ ॥

वटपत प्रातिपरिकात् पञ्चविंशत्पञ्चाश-
त् मयश्चैतयोर्मा स्यात् । मोक्षं शिष्यम् ।
पामुतेम् चक्रम् । वाग्नी वाङ्मययिता ।
वैश्वो प्रवृत्तवत्सफात्रेण कार्यः ॥

१०८७ तासादिभ्योऽण् ॥ १५० ॥

यस्त्रोऽण् बिष्वायाम्यायोः । तासाञ्जुप्ति-
ताम्प्यम् । वाहिपम् ।

१०८८ आतस्त्वैभ्यः परिभाषे ॥ १५१ ॥

आतस्त्वैभ्यः परिभाषे बिष्वाते ।
हाटकः निष्कः । आतस्त्वैभ्यः कर्पोरयम्
आतस्त्वैभ्यः कर्पोरयम् ॥

१०८९ माधिरभतादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

प्रातिपरिष्वात्त्वयि मयश्चैतयोर्मा स्यात्
बिष्वायाम्यायोः । कापोरयम् । मायूयम् ।
वाग्मयम् । सैशम् । कोरम् ॥

१०९० अितथ तत्प्रत्ययात् ॥ १५३ ॥

मिद्वयो बिष्वायाम्यायोः तत्प्रत्ययात्
स्यात् बिष्वायाम्यायोः । रेवहारवस्य
बिष्वायाम्यायोः वा रेवहारवस्य । वा म-
यम् । वाङ्मयम् । ताम्बयम् । कापोरय-

१०९१ क्वीतवस्वरीयायात् ॥ १५४ ॥

प्रोक्तेष्वस्मिन्पारम्भ क्वीतार्थे [ये प्रत्ययाः
पद्यायाद्विहितस्ते बिष्वायाम्यायोः
परिभाषात्कृति ३३ प्रत्यया मयश्चैतयोर्मा
बिष्वायाम्यायोः मयश्चैतयोर्मा बिष्वायाम्यायोः
बिष्वायाम्यायोः मयश्चैतयोर्मा बिष्वायाम्यायोः

शक्तिः 'अध्वर्धं पूर्वाद् द्विनो लु'गसहायामि
त्येवनादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्र-

द्विमाहस्यः द्विनिष्कः द्विनैष्किकः ॥

१७२२ उष्ट्राद्वुब् ॥ १५५ ॥ अस्माद्
बुम् विकारावयवयोः । उष्ट्रस्य विकारोऽव-
यवो श औष्कः ॥

१७२३ उमोर्णयोर्वा ॥ १५६ ॥ आभ्या
वा बुष्, विकारावयवयोः । औमम्
औमकम् । और्णम् और्णकम् ॥

१७२४ एण्या ढब् ॥ १५७ ॥ अस्माद्ढब्
विकारावयवयोः । ऐण्यम् मासम् ।
पु सस्त्वञ्च एण्यस्य मासमैणम् ॥

१७२५ गोपयसोर्यत् ॥ १५८ ॥ आभ्या
यत्स्याद्विकारावयवयोः । गयम् । पय-
स्यम् ॥

१७२६ द्रोश्च ॥ १५९ ॥ अस्मात्द्रोश्चात्
विकारावयवयोः । द्रव्यम् ॥

१७२७ माने वयः ॥ १६० ॥ वृष्यद्वा-
न्मान विकारविशेषे वयः प्रत्ययः ॥ वृष्य
कृदवादिभिः ॥

१७२८ फले लुक् ॥ १६१ ॥ विकारा-
वयवयोस्तपन्नस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते
लुक् स्यात् ॥ फलितस्य वृक्षस्य फलमव-
यवो वा भवति विकारश्च । आमलक्या-
फलम् आमलकम् ॥

१७२९ प्लक्ष्वादिभ्योऽण् ॥ १६२ ॥
प्लक्षादिभ्यः फले विकारावयवत्वेन विव-
क्षितेऽण् स्यात् । विधानसामर्थ्यात् तस्य
लुक् ॥ प्लाक्षम् नैयप्रोधम् ॥

१७३० जम्बवा वा ॥ १६६ ॥ अस्मा-
त्फले वाण् । अत्राणो विधानसामर्थ्यात्
लुरुः, अत्रस्तु लुकः ॥ जाम्बवानि फलानि
जम्बूनि वा ॥

१७३१ लुप् च ॥ १६४ ॥ जम्बवा. फले
वा लुप् स्यात् ॥ जम्बवा. फलजम्बूः ऽभ्यु
जाम्बवमिति वा ॥

* लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ।
ब्रीह्यः । मुक्ता, यथाः ॥

* पुष्पमूलेषु बहुलम् । मल्लिकायाः पुष्पम्
मल्लिका । विशायाः मूळम् विशारो ॥ न च
भवति पाठकानि पुष्पाणि ॥

१७३२ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६५ ॥
एभ्यः फलेप्रत्ययस्य लुप् । हरितक्याः
फल हरीतकी । कोशातकी ॥

१७३३ कंसीयपरशव्ययोर्यजौ लुक् च
॥ १६६ ॥ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्या यष-
औ स्तः, छयशोश्च लुक्, 'तस्य विकारस्त्वे-
तस्मिन्त्रिपये ॥ कंसीयस्य विकारः कास्यः
परशव्यस्य विकारः पारशवः ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

१७३४ प्राभवद्विष्टक् ॥ १ ॥ 'तद्वदिति
रथयुगप्रसङ्गम्' इत्येतस्मात्प्रान्यानार्थाननु
क्रमिष्यामः तेषु ढगधिकृतो वेवित्त्वयः ॥
अक्षैर्वीज्यति आक्षिकः ॥

* ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य
उपसंख्यानम् । माशब्द इत्याह माशब्द-

का । सैत्यशब्दिकः ॥ वाक्यादेतत्प्रत्यय
विधानम् ।

* आही प्रभृतादिभ्यः ॥ प्रभृतमाह
प्रभृतादिभ्यः । पार्याप्तकः । द्विधाविरो
धनात्प्रत्ययः ।

* पृष्णतौ सुजातादिभ्यः । सुस्नात पृ
ष्णति सोस्नाति कः । सोस्नातिभ्यः । सो
ष्णत्यभिकः ॥

* भाष्णतौ परदारदिभ्यः । परदारान्य
ष्णति पारदारिकः । शौक्यक्षिकः ॥

१७३५ तेन दीभ्यति स्नति स्रयति
मितम् ॥ २ ॥ तुतोपासमर्था
द्वेष्यत् ॥ अक्षेदीभ्यति वासिकः ॥ अस्रपा
वति मासिकः । तुहातैः क्वति कोहा
दिकः । मक्षेदीभ्यति मक्षिक मक्षेदीभ्यत्
मक्षिकम् ॥

१७३६ संस्कृतम् ॥ ३ ॥ तुतोपासमर्था
त्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ इत्था
त्संस्कृतं वाचिकम् । मारिकम् ॥

१७३७ कुक्षत्वकोपघाहम् ॥ ४ ॥ कुक्षत्व
शब्दात्कारोपघाहम् संस्कृतमित्येत
स्मिन्नर्थे ॥ कुक्षत्वैः संस्कृतम् कौक्ष-
त्वम् ॥ कौक्षिकम् । वाहिकम् ॥

१७३८ तरति ॥ ५ ॥ तुतोपासमर्थात्
रतोत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । कम्प्यह्वयेन
तरति कारकभूतिकः । औक्षिकम् ॥

१७३९ गोपुच्छाहम् ॥ ६ ॥ मत्साह्वय-
रतोत्येतस्मिन्नर्थे । गोपुच्छिकः ॥

१७४० औक्षपघटम् ॥ ७ ॥ गोपुच्छा

ह्वयपघट इन् तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ॥ गोपा
तरति वाचिकः । मक्षिकः । कुक्षिकः । वा-
हिकः ॥ पकारः साहितिको वाचिकः ।
वाहिका स्त्री ॥

* आकर्पात्सर्पावेर्मस्त्रादिभ्यः स्कुसीव
स्रत्रान्च ॥

* भावसथात्किञ्चरादेः पितः पठेते उभ-
धिकारे ॥

विभिनोक्त्यापेक्षे च पृथक् प्रत्ययास्तु
सप्त ।

१७४१ चरति ॥ ८ ॥ तुतोपासमर्थात्
चरति इत्यय ठक् । चरना चरति वा
चिकः ॥

१७४२ आकर्पात् पठम् ॥ ९ ॥ मत्साह्व-
यम् स्यात् चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ॥ आक-
र्षेण चरति आकर्षिकः । आकर्षिको-
र्णमा-
कर्षे इति तुभर्षवरीक्षाय निकयोप-
ठयते ॥

१७४३ पपोदिभ्यः पठम् ॥ १० ॥ पम्पः
पठ् स्यात् चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । पर्विकः
पर्विकी ॥

१७४४ श्यागपाहम् च ॥ ११ ॥ मत्साह्व-
यम् । चात् इन् चरतीत्यस्मिन्नर्थे ॥ श्या-
गेन चरति श्यागचिकः ॥ श्यागचिकी ।
श्यागचिकः श्यागचिकी ॥

१७४५ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥
तुतोपासमर्थात् वेतनादिभ्यो जीवतो
त्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ वेतनेन जीवति
वेतनिकः ॥

* धनुर्दण्डग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् ।

घानुर्दण्डिकी घानुष्की वाण्डिकी (का०) ॥

१७४६ वल्लक्रयविक्रयाह्न ॥ १३ ॥

तृतीयासमर्थाभ्यामाभ्यां ठन् जीवतीत्ये-
तस्मिन्नर्थे । वस्नेन जीवति वास्तिफ् ॥

[* क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् ।
क्रयविक्रयिकम् । क्रयिकः । विक्रयिक
(का०) ॥]

१७४७ आयुघाच्छ च । ॥ १४ ॥

अस्माच्छः स्यात् ठन् च जीवतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ॥ आयुधीयः आयुधिका ॥

१७४८ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

पभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् स्यात् । उत्सङ्गेन हरति अौत्स-
ङ्गिकः सौत्सङ्गिकी ॥

१७४९ भस्त्रादिभ्यः षठ् ॥ १६ ॥

पभ्यः षठ् ॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः ॥
॥ भस्त्रिकी ॥

१७५० विभाषा * विव[षवीव]घात् १७ ॥

आभ्या षठ् चा पक्षे ठक् ॥ विवधेन ह-
रति विवधिकः विवधिकी । वीवधिकी
वीवधिकी । वीवधिकः वीवधिकी । इमौ
समानार्थौ पथि पयोहारौ च वर्तते ॥

१७५१ अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥ कुटिलि-
काया अण् । कुटिलिकया हरति कौटि-
लिको मृगः ॥

१७५२ निवृत्तैः षडक्षयूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तृतीयासमर्थेभ्योऽक्षयूतादिभ्यो निवृत्त

इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । अक्षयूतेन
निवृत्तम् आक्षयूतिकम् चैरम् ।

१७५३ त्रेर्मम् नित्यम् ॥ १० ॥ द्वितः

द्विरित्यय शिशुद्वौ गृह्यते त्रयस्तास्मित्य
मप् स्योत् । तेन निवृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे ॥

पाकिमम् उक्त्तमम् । नित्यग्रहणं छातभ्य-
निवृत्तदर्थम् । तेन त्रयत नित्य मप् स्यया
अंतमेव भवति ॥ विपयाश्वरेण प्रयोक्तव्यम् ॥

* भावेप्रत्ययान्तादिभ्यः वक्तव्यः ॥

पाप्तेन निवृत्त पाकिमम् ॥

१७५४ अपमित्ययाचिताभ्यां क्वकनौ

॥ २१ ॥ आभ्यां कक्कनौ स्तो निवृत्त
इत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम्

१७५५ संसृष्टे ॥ २२ ॥ तृतीयासमर्था

त्ससृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । दध्ना
ससृष्ट वाधिकम् मारिविकम् ॥

१७५६ चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥ अस्मा-

दिनिः ससृष्टे । चूर्णेः ससृष्टाश्चूर्णनोऽपुपा-
चूर्णनो वानाः ॥

१७५७ लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥ 'ससृष्टे'

इत्यनेन उत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुक् ॥
लवणः सृषः । लवणं शाकम् । लवणा
वषागुः ॥

१७५८ मुद्रादण् ॥ २५ ॥ अस्मादण्

ससृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ मौद्गः मोदनः ॥

१७५९ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तृतीयासमर्थेभ्य उपासिक इत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् स्यात् ॥ दध्नोपसिकं वाधिकम् ॥

* 'वीवघाच्च' इति वार्तिकमपि सूत्रे लिखितम् ।

१७६० आज्ञःसहोमसा वर्तते ॥ २७ ॥
पस्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्यर्थे ठक्
स्यात् ॥ जोञसा वर्तते जोञचित्कः पूरः ।
सहसिक्कञ्चौरः । अन्मासिक्के मत्स्यः ॥

१७६१ इत्प्रत्यनु पूर्वं मीपसोमकूचम् ॥ २८ ॥
तद्विति द्वितीयासमर्थेभ्यः प्रति स्तुरत्येभ
पूर्वेभ्यः ईपञीककूचकन्देभ्यो वर्तते इत्य-
स्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ प्रतीप वर्तते प्राती
पिकः । मान्बीपिकः । प्रातिबोमिकः ।
मान्बोमिकः । प्रातिकूचिकः । मान्कूचिकः ॥

१७६२ परिमुञ्च च ॥ २९ ॥ अस्माद्
द्वितीयासमर्थाद्गतत् इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्
स्यात् ॥ वरिमुञ्च वर्तते वारिमुञ्चिकः ॥

१७६३ प्रयच्छति गर्भम् ॥ ३० ॥
द्वितीयासमर्थात्प्रच्छति इत्येतस्मिन्नर्थे
ठक् स्यात् पच्छद्वितीयासमर्थे पच्छं वेञ्-
चति ॥ छिगुण प्रयच्छति छेगुणिकः ॥

० इदेईषुभिमावो वक्रम्भः ॥ वार्धुषिकः ॥

१७६४ कसदिदधैकादधात् ठनुञ्चौ २१ ।
कृत्तोरदधीकादधात्तान्यां चम्भञ्चौ २३ ।
मंयञ्चात् यद्य मित्थेतस्मिन्नर्थे । कुसीर्ष
प्रयच्छति कुसीर्षिकः कुसीर्षी ।
परीकावृष्टिकः वरीकावृष्टिकी ॥

१७६५ उच्छति ॥ ३१ ॥ द्वितीयासमर्थाद्
उच्छतीत्ये तस्मिन्नर्थे ठक् । च्चराक्कुच्छति
चार्चिकः ।

१७६६ रञ्चति । ३३ ॥ द्वितीयासमर्थाद्
रञ्चतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । लमाञ्
रञ्चति लामाञ्चिकः ॥

१७६७ अन्वद्वुरं करोति ॥ ३४ ॥
द्वितीयासमर्थाभ्याभ्याम्प्यं करोतीत्येतस्मि
न्नर्थे ठक् स्यात् । शब्दं करोति शान्दिकः
राहु रिकः ॥

१७६८ पक्षिमत्स्यमृगान्दन्ति ॥ ३५ ॥
द्वितीया सन्नर्थस्य पन्वो इत्तीत्येतस्मिन्नर्थे
ठक् स्यत् । पक्षिकः । शाकुपिकः । मा
पूरिकः । मारिकः । मैनिकः । शाफ-
रिकः । शाकुलिकः । रागीकः । शारिपि-
कः । लोडरिकः । सारिकः ॥

१७६९ परिपश्यं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥
द्वितीयासमर्थाद्स्मात् तिष्ठतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् परिपश्यं तिष्ठति वारिपण्डिकः ।
चात् परिपश्यं इति वारिपण्डिकः ।

१७७० माघोत्तरपदपदम्बनुपदं प्रावति
॥ ३७ ॥ पन्वो घोवतीत्यर्थे ठक् स्यात् ॥

॥ ३७ ॥ पन्वो घोवतीत्यर्थे ठक् स्यात् ॥
॥ ३७ ॥ पन्वो घोवतीत्यर्थे ठक् स्यात् ॥
॥ ३७ ॥ पन्वो घोवतीत्यर्थे ठक् स्यात् ॥

१७७१ आकन्द्याह्व च ॥ ३८ ॥
द्वितीयासमर्थाद्कम्भाद् आकन्दतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् स्यात्, आह्वक् ॥ आकन्द घावात्
आकन्दिकः । आकन्दिकी । स्वरं विष्टेय ॥

१७७२ पद्मोत्तरपदं पृच्छति ॥ ३९ ॥
द्वितीयासमर्थाद्स्माद् पृच्छतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् स्यात् । पूषेपदं पृच्छति पोषेप-
दिकः । मोत्तरपण्डिकः ॥

१७७३ मतिकम्पठार्थकामं च ॥ ४० ॥

द्वितीयासमर्थेभ्यः प्रतिकण्ठार्थञ्जामश-
 नेभ्यो गुह्यतोत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ प्र-
 तिकण्ठं गुह्यति । प्रतिकण्ठश्च । आर्थिकः ।
 सामाजिकः ॥

१७७४ धर्मं चरति । १४१ ॥ द्वितीयास-
 मर्थादस्माच्चरतोत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ।
 धर्मं चरति धर्मिकः ।

* अधर्माचेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ॥

१७७५ प्रतिपद्यमेति ठञ्च ॥ ४२ ॥
 प्रतिपद्यशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् यती
 त्यस्त्रिये ठञ्च स्यात् । प्रतिपद्यमेति प्रति-
 पद्यिकः ॥

१७७६ समवायान् समवेति ॥ ४३ ॥
 द्वितीयासमर्थेभ्यः समवायवाचिभ्यः सम-
 वेतोत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । समवायान्
 समवेति सामवायिकः । सामाजिकः ।
 सामूहिकः । सानिवेशिकः ।

१७७७ परिपद्यो ष्यः ॥ ४४ ॥ अस्माष्
 ष्यः पूर्वस्मिन्नधिपये । परिपद्यं समवेति
 परिपद्यः ॥

१७७८ सेनाया वा ॥ ४५ ॥ सेना शब्दा
 वा ष्यः पूर्वधिपये । सेनां समवेति सैन्यः
 सैनिकः ॥

१७७९ संज्ञायां ठलाठकुक्कुटौ पश्यति
 ॥ ४६ ॥ द्वितीयासमर्थान्यामान्या ए-
 थ्यतोत्येतस्मिन्नर्थे ठक् सहायाम् ॥ ज्ञा-
 ट पश्यति ज्ञाट्टिकः । कौक्कुटिकः ।

१७८० तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥ पद्योसमर्थाद्
 धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् । शुल्कशाब्दाया

धर्म्यं शौल्कशाब्दिकम् । आकारिकम् ।
 आपणिकम् ॥

१७८१ अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥
 पभ्योऽण् स्यात् तस्य धर्म्यमित्येतस्मि-
 न्धिपये ॥ महिष्या धर्म्यं माह्विणम् ॥

१७८२ ऋतोऽण् ॥ ४९ ॥ ऋकारात् -
 त्सातिपदिफादण् तस्य धर्म्यमित्येतस्मि-
 न्धिपये ॥ षोडशैर्धैर्ष्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् ।

* नराचेति वक्तव्यम् । नरस्य धर्म्यो
 नारी ॥

* विशसितुरिद्विषोपञ्च ॥ विशसितुर्धर्म्यं
 वैशस्यम् ॥

* विभाजयितुर्गिणोपञ्च ॥ विभाजयि-
 तुर्धर्म्यं वैभाज्यम् ॥

१७८३ अवक्रयः ॥ ५० ॥ पद्योसमर्था
 दवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ शुक्ल
 शाब्दोया अवक्रयः शौवकशाब्दिक ॥
 आकारिकः ।

१७८४ तदस्य पण्यम् ॥ १५१ ॥ तदि
 त्प्रथमासमर्थादस्येति पण्यधैर् ठक्
 यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं वेद्भवति । अपूर्वाः
 पण्यमस्य आपण्यिकः । मौर्विकिकः ॥

१७८५ लवणाह्व ॥ ५२ ॥ अस्माद्भ्य
 तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्नधिपये ॥ लवणं
 पण्यमस्य आण्यिकः ॥

१७८६ किशरादिभ्यः ष्टु ॥ ५३ ॥
 पभ्योऽण् तस्य पण्यमित्येतस्मिन्नधिपये ।
 किशराः पण्यमस्य किशरिकः किशरिकी ॥

१७८७ मृलामृनोऽप्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

मस्माद्वा चत् तदस्य पद्यमित्येतस्मिन्निब-
धये । शब्दात् पद्यमस्य शब्दात्तुल्यः ।
शब्दात्तुल्ये । शब्दात्तुल्यः शब्दात्तुल्ये ॥

१७८८ द्वित्वम् ॥ ५५ ॥ प्रथमासमर्था-
दस्येति वदपथे ठक् स्यात् वत्तप्रथमास-
मर्थं द्वित्वं वेत्तप्रवति ॥ ध्रुवकुन्नादर्थं
नित्यमस्य मार्विकः । पाञ्चिकः ।
द्वैजिकः ॥

१७८९ मरुद्वृत्तस्यैतद्वन्वत्तस्वाम्
॥ ५६ ॥ वान्यामन् वा तदस्य शिष्य
मित्येतस्मिन्निबधये ॥ मरुद्वृत्तस्यैतद्वन्वत्त-
मस्य मरुद्वृत्तः मरुद्वृत्तः । चार्त्तः
चार्त्तिकः ॥

१७९० प्रहरणम् ॥ ५७ ॥ प्रथमासमर्था-
दस्येति पद्यपथे ठक् स्यात् वत्तप्रथमास-
मर्थं प्रहरणं वेत्तप्रवति ॥ मरिः प्रहरणमस्य
कार्तिकः । मार्विकः । वाजुः ॥

१७९१ परज्याशङ्कम् ॥ ५८ ॥ म-
स्माद्दृक् स्यात्, चाङ्कम् ॥ पञ्चमः प्रहरण-
मस्य पञ्चमिकः ॥ करे विहीकः ॥

१७९२ अक्षियएयोरीकम् ॥ ५९ ॥
अन्यामीकम् तदस्य अहरणमित्येतस्मिन्नि-
बधये ॥ शास्त्रीकः । वासीकः ॥

१७९३ मस्तिनास्तिवदितं मरिः ॥ ६० ॥
प्रथमासमर्थस्य पन्थोऽस्येति पद्यपथे ठक्
स्यात् वत्तप्रथमासमर्थं मस्तिनवेत्तप्रवति ॥
मस्तिन मस्तिनस्य मस्तिनिकः । मस्तिनिकः ।
द्वैजिकः ॥

१७९४ श्रीकम् ॥ ६१ ॥ प्रथमासमर्था-

दस्येति पद्यपथे ठक् स्यात् वत्तप्रथमासम-
र्थं श्रीकं वेत्तप्रवति । मरुप मरुणे शीर्षमस्य
मार्विकः । मौर्विकः ॥

१७९५ कुस्थ्यादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥
पन्थो णः स्यात् तदस्य शीर्षमित्येतस्मि-
न्निबधये । कुत्तं शीर्षमस्य कुत्तः ॥

१७९६ कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥
प्रथमासमर्था दस्येति पद्यपथे ठक् स्यात्
पत् प्रथमासमर्थं कर्म वेत्तप्रथमासमर्थमधि-
पयम् ॥ एकमन्वदध्ययने कर्म वृत्तमस्य
देकात्यिकः । द्वैजिकः । त्रैपणिकः ॥

१७९७ बहुपूर्वपदाङ्कम् ॥ ६४ ॥
बहुपूर्वपदात्प्रातिपत्तिकाङ्कम् । तदस्य
कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्निबधये ॥ द्वाहरा
न्यानि कर्माध्ययने वृत्तमित्यस्य द्वाहरा
न्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । त्रयोदशान्य-
पाठा अस्य जाटा इत्यर्थः ।

१७९८ हितं मर्याः ॥ ६५ ॥ प्रथमा-
समर्थादस्येति पद्यपथे ठक् स्यात्
वत्तप्रथमासमर्थं हितं वेत्तप्रवति ठक्
मर्याः ॥ अनुहितयोरे वृत्तार्था मरि नम्यम्
तत्र कथं वृत्तार्थं प्रत्ययो विधीयते ।
एवं तर्हि सामर्थ्याद्विदलित्विपरित्यागो
नविच्यति ॥ अनुपममहाज हितमस्मै वापु-
दिकः । मौर्विकः ॥

१७९९ तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥
प्रथमासमर्थात्तस्मा रति वृत्तार्थे ठक्
स्यात् पत् प्रथमासमर्थं तदस्मै दीयते
नियुक्तम् । मये मोक्षमस्मै नियुक्तं वेत्तप्र-

आप्रमोञ्जनिकः। आपृषिकः । शापृकुळिकः ॥

१८०० श्राणामांसौदनाद्विठन् ॥ ६७ ॥

आभ्या विठन् तदस्मै दीयते नियुक्तमित्ये-
तस्मिन्नर्थे ॥ श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते
श्राणिकः । मांसौदनिकः । मासौदनिको ॥

१८०१ अक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

अस्मावष् वा तदस्मै दीयते निपुक्त मि-
त्येतस्मिन्विषये ॥ मक्तमस्मै दीयते नि-
पुक्त भाक्तः । भाक्तिकः ॥

१८०२ तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥ सप्तमी

समर्थाश्रियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् ॥ शुल्क-
शब्दाया नियुक्तः शौल्कशाक्तिकः । आक-
रिकः । दीवारिकः ॥

१८०३ अगारान्ताद्वन् ॥ ७० ॥ अगार

शब्दास्तात् ठक् 'तत्र नियुक्त' इत्येतस्मि-
न्नर्थे ॥ देवागारिकः । कोपागारिकः ॥

१८०६ अध्यायिभ्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

सप्तमोसमर्थादेशबाचिनोऽकाञ्चवाचिन-
श्चाध्यायिनि ठक् ॥ अध्ययनस्य यी देश-
काञ्ची शास्त्रेण प्रतिविडो तावदेशकाञ्च-
शब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् ।

इमरानोऽधोते श्माशानिकः । चातुर्ध्यायिकः ।
चातुर्देशिकः । आमावाह्यिकः ॥

१८०५ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यव-

हरति ॥ ७२ ॥ कठिनशब्दान्तात्सप्तमी-
समर्थात्प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्या च ठक्
व्यवहरतीत्येतस्मिन्विषये ॥ घशकठिने
व्यवहरति घाशकठिनिकः । घार्धकठि-
निकः । प्रास्तारिकः । साक्षानिकः ॥

१८०६ निकटे वसति ॥ ७३ ॥ सप्तमी-

समर्थाश्रिकटशब्दाद्दसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् ॥
निकटे वसति नैफटिको मिधुः ॥

१८०७ आवसथात् षठ् ॥ ७४ ॥ सप्तमी-

समर्थादावसथाद्दसतीत्येतस्मिन्नर्थे षठ्
स्यात् ॥ आवसथिक आवसथिकी ॥

१८०८ प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥ तस्मै

हितमिति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्धितसंशब्द-
नाद् यानित ऊर्ध्वमनुकामिष्यामो यत्प्रत्य-
यस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । रथ्यः ॥

१८०९ तद्ब्रूति रथ्युगमासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो एभ्यो ब्रूती-
त्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । रथ ब्रूति रथ्यः ।
युग्यः । प्राप्तङ्ग्यः । परमरथ्यः ॥

१८१० धुरो यद्भक्त्वा ॥ ७७ ॥ अस्माद्

द्वितीया समर्थाद्ब्रूतीत्येतस्मिन्नर्थे यद्भक्त्वा
स्तः । धुर्यः धीर्यः ॥

१८११ खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥ द्वितीया

समर्थात्सर्वधुराच्छब्दाद्ब्रूतीत्येतस्मिन्नर्थे
खः स्यात् ॥ सर्वधुरा ब्रूति सर्वधुरीणः ॥
खः इति योगविभागः इष्टसंज्ञार्थः उत्तर-
धुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

१८१२ एकधुरान्लुक् च ॥ ७९ ॥

एकधुराशब्दाद्द्वितीयासमर्थाद्ब्रूतीत्येत-
स्मिन्नर्थे खः स्यात् । तस्य लुक् ॥ घञनसा-
मर्थ्यात्पक्षे लुक् ॥ एकधुरीणः । एकधुरः ।

१८१३ शकटादण् ॥ ८० ॥ द्वितीया-

समर्थाद्दस्माद्ब्रूतीत्येतस्मिन्नर्थेऽण् स्यात् ।
शाकटो गौः ॥

१८१४ हससीराहक ॥ ८१ ॥ हससी
 र्मा द्वितीयासमर्थात्मा बहुतीत्यवस्मि
 चये ङक् स्वात् ॥ इह बहति इतिङ्कः ।
 षिटिङ्कः ॥

१८१५ संज्ञायां कस्याः ॥ ८२ ॥
 द्वितीयासमर्थात्तृतीयासमर्थीत्येतिङ्कः
 चये पत्स्यात्सनुवायेन श्वेतस्वा मन्वते ।
 अती बहति उक्त्वा कामातुर्धपस्वाः ॥

१८१६ विष्पत्यनुवा ॥ ८३ ॥
 द्वितीयासमर्थाद्विष्पतीत्येवस्मिचये यत् न
 श्वेतनुष्परजम् । पादौ विष्पन्ति पथाः
 शर्षपाः । ऊरुस्थाः शरुक्ताः ॥

१८१७ धनमर्षा लक्ष्या ॥ ८४ ॥ द्विती
 यासमर्थात्मा लक्ष्येत्यल्पचये यत् । धनं
 कस्या पत्वाः । गणया ।

१८१८ अभाष्यः ॥ ८५ ॥ द्वितीया
 समर्थादभाष्यात्त्वात् लक्ष्या इत्येतस्मि-
 चये । अर्षा लक्ष्या भाष्यः ॥

१८१९ अर्षागतः ॥ ८६ ॥ द्वितीयात्
 मर्षाद्विष्पन्त्यादुवत् इत्यये यत् स्वात् ।
 अर्षा यत्वाः कर्ष्यः ॥

१८२० परमस्मिन् ऋषम ॥ ८७ ॥
 प्रथमासमर्थात्परमत्वात् इत्याद्योर्गणिक्या
 इस्मिन्निति लक्ष्यमर्थे यत्स्वात् । कर्ष इत्य-
 मस्मिन् पथाः कर्षमः ॥

१८२१ मूळमस्वादि ॥ ८८ ॥
 अप्पमासमर्थात्मूळमस्वादि म्वादि इत्ये
 अनुपायापत्य इत्येति पत्त्यर्थे यत्स्वात् । मूळ-
 म्वादि म्वादि मूळो प्रायाः ॥

१८२२ संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥
 धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां धेनोः पुत्रा
 मसो यत्त्वं प्रत्ययाः ॥ धेनुष्या यत्त्वं स्थिता ॥

१८२३ गृहपातिना संयुक्ते म्यः ॥ ९० ॥
 तृतीयासमर्थात् गृहपातिनात्संयुक्तं
 त्वेवस्मिचये म्यः स्वात् ॥ गृहपातिना
 लयुक्तः नाक्षपत्योऽग्निः ॥

१८२४ नौ बयोधर्मविषमूळमूळसीतातृ
 ताम्बस्वार्मितुस्वप्राप्यबभ्यानाम्बतमस-
 मितसंमितेषु ॥ ९१ ॥ नत्वादिम्ब

कर्तार्थाद्विष्पत्येत्तु यथासंख्यं यत् स्वात् ॥
 प्रत्ययाद्ये इत्येव तृतीया समर्थेविमल्लि-
 म्बते ॥ नात्वा ताद्यं नाभ्यं लक्षम् । यथा
 तुभ्यो यदस्यः सत्त्वा । अर्षेण प्राप्य धर्म
 म् । विषेण यथो विष्प्याः । मूळोनात्वाद्यं
 मूळ्यम । मूळेण समो मूळ्याः । सीतया
 लमित सीत्यं शेषम् । तुभ्या लमितं
 तुभ्यम् ॥

१८२५ चर्षवधर्षम्यावादनपेते ॥ ९२ ॥
 पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेते इत्येवस्मिचये
 यत्स्वात् ॥ चर्षवधपेते चर्षव्ये । पत्त्यम् ।
 कर्ष्यम् । व्याप्यम् ॥

१८२६ लम्बसो निर्मिते ॥ ९३ ॥
 लम्बमन्वात्ततोया समर्थाद्विर्मित इत्ये
 तस्मिचये यत्स्वात् । लम्बता निमित्तक-
 ल्पत्वाः ॥

१८२७ उरतोऽङ्गु ॥ ९४ ॥ उरतोऽङ्गु-
 ततोयासमर्थाद्विर्मित इत्येवस्मिचयेऽङ्गु

स्याच्चाद्यत् । अरसा निर्मितः औरसः
अरस्यो वा पुत्रः ॥

१८२८ हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

हृदयशब्दात्पञ्चोसमर्थात्प्रिय इत्येतस्मि-
न्नर्थे यत्स्यात् । हृदयस्य प्रियो हृद्यो वेशः ॥

१८२९ बन्धने चर्षी ॥ ९६ ॥ हृदयश-
ब्दात्पञ्चोसमर्थाद्बन्धने ऋषावर्षाभिधेये यत्
स्यात् । ऋषीर्षेदः । हृदयस्य बन्धनेर्भृषिः
इयः । परहृदय येन बध्यते वशीक्रियते
स वशीकरणमन्त्रो हृद्यः ॥

१८३० मतजनहलात् करणजल्पकर्मेषु
॥ ९७ ॥ मतादिभ्यः करणादिष्वर्थेषु

यत्स्यात्प्रत्ययार्थसामर्थ्याद्धिष्णा पठो समर्थ
विप्रक्तिः ॥ मतं ज्ञान तस्य करणं मत्स्यम् ।
जनस्य जन्यो जन्यः । हलस्य कर्षो
हल्पः ॥

१८३१ तत्र साधुः ॥ ९८ ॥ तत्रेति

सप्तमीसमर्थात्साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥

सामद्यु साधुः सामन्यः । कर्मण्यः ।
शरण्य ॥

१८३२ प्रतिजनेनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥

९९-यः अस्यात् 'तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ।
प्रतिजने साधु प्रातिजनीनः ॥

१८३३ भक्ताण्यः ॥ १०० ॥ अस्मात्पण्य-
स्यात्तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ॥ भक्ते
साधु भाक्त शक्ति ॥

१८३४ परिपदो षडः ॥ १०१ ॥ अस्मात्पण्यः
स्यात् तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ॥

परिपदि साधुः पारिपद्या ॥ योगविभागा-
रणोऽपि पारिपदः ॥

१८३५ कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

पभ्यष्टक् तत्र साधुरित्ये तस्मिन्नर्थे ॥
कथायां साधुः काथिकः ॥

१८३६ गुहादिभ्यष्टक् ॥ १०३ ॥

पभ्यष्टक् तत्र साधुरित्ये तस्मिन्नर्थे ॥
गुडे साधुः गौडिकः ॥

१८३७ पथ्यातिथिवसति स्वपतेर्द्व्यु ॥ १०४ ॥

पभ्यो ढञ्स्यात् तत्र साधुरित्येतस्मिन्न-
र्थे ॥ पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् ।
स्वापतेयम् ॥

१८३८ सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दायः स्यात्तत्र साधुरित्ये तस्मि-
न्नर्थे ॥ स्वरे विशेषः सभाया साधुः
सभ्यः ॥

१८३९ दड्डन्दासि ॥ १०६ ॥ सभा-
शब्दाद्दड् । स्यात्तत्र साधुरित्येतस्मिन्न-
र्थे ॥ सभेयो गुवाऽस्य यजमानस्य घोरो
जायताम् ॥ (वाजसं २१।२२) ॥

१८४० समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

सप्तमीसमर्थात्समानतीर्थे शब्दाद्वासीत्ये-
तस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥ समाने तीर्थे वसति
सतीर्थः ॥

१८४१ समानोदरे शयित ओचोदात्तः
॥ १०८ ॥ सप्तमीसमर्थात्समानोदरश-
ब्दात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्
ओकारश्चोदात्तः ॥ समानोदरे शयितः
समानोदर्यः भ्राता ॥

१८४२ सोदराद्यः ॥ १०९ ॥ श्वेत्
शब्दात्सप्तमोऽसमर्थात् शयित इत्येतस्मि
नये वा स्यात् ॥ समाभोदरे शयितः
सोदर्यो ज्ञाता ॥

१८४३ मये छन्दसि ॥ ११० ॥ सप्तमो
समर्थात् इत्येतस्मिन्नये छन्दसि मत्
स्यात् ॥ शेष्याय च विद्युत्याय च मयः ।

('वाङ्म' ० १३१८)

मा पात्परिलमात्तेऽच्छयोषिकोऽ ।
मर्थाधिक्याच्च समुदा प्राङ्का इति
पाठत् ॥

१८४४ पाथोनदीभ्यां वचण् ॥ १११ ॥
नाभ्यां वचण् स्यात् । तत्र मय इत्येतस्मि
न्निषये ॥ पाथोऽन्तरिक्षम् । पाथसि मयः
पाप्यो वृत्ता । (शब्० सं० ३१३१२५) ।

'पाथो मितो मे' (शब्० सं० ३१३५१२) ।

१८४५ वेदन्वाहिसवज्ञपामण् ॥ ११२ ॥
नाभ्यामण् स्यात् । तत्र मय इत्येतस्मिन्नि
षये ॥ वेदन्वाहम् (शब्० सं० ३१३३१२)

हिसवतीः (वाङ्म सं० ३० । १६) ।

१८४६ स्रोतसो विमापा वचण् ११३ ॥
मस्माद्वाङ्मवचणौ स्ताः । तत्र मय इत्येतस्मि
न्निषये ॥ स्रोतसि मयाः स्रोत्वाः (मयर्था
सं० १३२३) स्वदुष्पयोः श्वेत् विद्योवा ।

स्रोतस्वीनाम् (अयर्था १३, २, ४)

१८४७ समर्थास्युचसनुतामन् ॥ ११४ ॥

स्यो यत् । तत्र मय इत्येतस्मिन्निषये । अनु
ज्ञाता समर्थाः । अनुसजा स्युष्या ।
(पात्र सं० ४२०) योनः सनुत्वाः (शब्०
सं० ३१५४)

१८४८ तुम्राव् घन् ॥ ११५ ॥ मत् ।
घन् । तत्र मय इत्येतस्मिन्नये । 'त्वमात्
श्वमस्तुर्निषायात्' ।

१८४९ अत्रायत् ॥ ११६ ॥ अस्मायत्
तत्र मय इत्येतस्मिन्निषये ममे' मयम्
अत्रयम् ।

८४५० पञ्चौ च ॥ ११७ ॥ अत्र-
शब्दात्पञ्चाद् मञ्चौ स्तः । चात् । पञ्च । तत्र
मय इत्येतस्मिन्निषये ॥ अत्रयम् अत्रियः
(शब्० सं० ३१३३२१) अत्रियम् । अत्रि
यम् । (शब्० सं० ३१३३३८)

१८५१ समुद्राभाप् घः ॥ ११८ ॥
मभ्यां ङः स्यात् । तत्र मय इत्येतस्मिन्नि
षये । 'समुद्रियम्' (वाङ्म सं० ११३७९)

'अत्रियस्येव बोधा' (शब्० सं० १०१८१२)

१८५२ बहिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥ मय
इति निवृत्तम् । बहिःशब्दात्सप्तमोऽसम-
र्थात् । एतस्मिन्निषये कल्प्यात् । 'बहि'
प्यङ्गु निचियु प्रियेषु' । (शब्० सं० ३०१२५५)

१८५३ वृत्स्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

दूतशब्दात्पण्डोसमर्थाद्वागे कर्मणि च य-
त्स्यात् । यदश्रेयाति श्रुत्यम् (ऋ० स०
११२७) दूतभाग. दूतकर्म धा ।

१८५४ रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥
रक्षाशब्दात्पण्डोसमर्थाद् 'ह-
ननी' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । हन्यतेऽन-
घेति हननी ॥ 'या त अने + रक्षुस्या तनुः'
रक्षा हननी । 'यातव्या' यातूना हननी ।

१८५५ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्र-
शस्ये ॥ १२२ ॥ पभ्यः पण्डोसमर्थेभ्यः
प्रशास्ये चाच्ये यत् स्यात् ॥ प्रशासनं प्रशा-
स्यम् । 'यज्ञो रेवती रेवत्यम्' (काठक सं०
११८) । 'यज्ञो जगतती जगत्यम्' (काठक
सं० ११८) । 'यज्ञो हविष्या हविष्यम्',
(काठक सं० ११८) । हविषे हिता हवि-
ष्याः, तासां प्रशासनं हविष्यम् ।

१८५६ असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥
असुरशब्दात्पण्डोसमर्थात्स्वमित्येतस्मि-
न्नर्थे यत्स्यात् । 'असुर्या नाम ते लोकः'
(वाज सं० ४०६) ।

१८५७ मायायामण् ॥ १२३ ॥ असुर-
शब्दात्पण्डोसमर्थात्मायाया स्वचित्तोपेऽण् ॥

* 'सर्वेभिः पीनां छन्दसि वैदुष्यिकत्वाद् 'यतो-
ऽनाशः' इत्याद्युदात्ताप्राप्त्या 'सित्त्वयितम्'
इत्येव भवति इति सायन ।

† सायणेन तैत्तिरीय साहितायाम् (२३२/१३)
'रक्षस्या' पठव्याख्याने ' रक्षो रक्षणं चपहति '
इति व्याख्यातम् ॥

'आसुरी माया स्वध्या कृतासि' (वा०
६० ११/६१) ।

१८५८ तद्धानासामुपधानो मन्त्र इतीष्ट
कासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥ मनुवन्ना-
त्प्रातिपदिकात् प्रथमासमर्थात् 'आसाम'
इति पठ्यर्थे यत्स्यात् ॥ इत्प्रथमा
समर्थमुपधानो मन्त्रञ्चेत् न भवति ।
यसद् 'आसाम्' इति निर्दिष्टम् इष्टकाऽचेष्टाः
स्युः (लुक् च । तोरिति प्रकृतिर्निहासः ।
इति करणस्तत्र चेद्विषया । तद्धान् इत्य
वयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वचं शब्दो
यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वचंस्त्वान् । उपधोयते
येन सू उपधानं । चयनवचन इत्यर्थे । वचं-
स्वानुपधानं मन्त्र ओसामिष्टकानाम् इति
विगृह्य यति निहिते मनोर्लुकि कृते, 'वचं
स्या उपधाति' तेजस्या उपधाति' ॥

१८५९ अश्विमान् ॥ १२६ ॥ अश्वि शब्दो
यस्मिन्मन्त्रे सोऽश्विमान् । अश्विमच्छ
व्यादण् स्यात् । अश्विमानुपधानो मन्त्र आ-
सामिष्टकानामिति विगृह्य अण् विधीयते
तत्र मनुष्ये लुकि कृते 'इमण्य नपत्ये' इति
प्रकृतिभावः 'आश्विनी रुपधाति' ॥

१८६० वयस्यासु मूर्धो मनुष् ॥ १२७ ॥
वयस्यानुपधानो मन्त्रो, या साः ता वयस्याः ।
तास्यभिधेयासु मूर्धो मनुष् स्यात् यतोप-
वाद् । यस्मिन्मन्त्रे वय. शब्दो मूर्धंश-
ब्दश्च विद्यते स वयस्यानपि भवति मूर्धं-
श्वानपि । यथा 'मूर्धा वयः प्रजापति च्छन्'
इति । तत्र वयस्त्वच्छब्दादिव मूर्धंशब्दश्च

आह्वयि पति प्राप्ते मनुष्य विधीयते ।
'मूत्र' इतीहवृत्तपाति' । अथस्या पय मूर्ध
वत्याः ॥

१८६१ मत्स्ये मासराजोः ॥१२८॥ व-
स्त्रिघण्टे मनुष्यविहितस्तस्मिन्मन्त्रसि विषये
पत्स्यात् मासराजोः प्रत्ययार्थं विद्योगणयोः ।
प्रथमासमर्थावस्तुपादिष्वत्प्रथम्ये धस
भ्यर्थे च पत्स्यात् । मत्स्योपानामपवादाः ।
नर्मानि विद्यन्ते वस्त्रिघण्टे नमस्यो मा
साः । संहस्याः । तपस्याः । मथस्याः । नमः
सम्प्राप्तये चरते । तन्वां चरन्ति सोऽत्रो
ऽस्यां विद्यते 'सोऽस्यां' तनुः 'सुस्यां'
(टी० सं० २।३।२३) ॥

शुद्धकारेकारेकार्थं वक्तव्याः । लुक्
तपस्यत् (वा० सं० १।५) नमस्य
नमस्यत् (वा० सं० १।५।५) संहस्य
'संहस्यत्' मपु सकारिणम् धावसत्पात्
कारे—दुस्ते (वा० सं० १।५।११) मासः ।
दुस्ते (वा० सं० १।५।११) मासः ॥
इकारि—भूमिमासः ॥ (वा० १।५।३)
रेकः—भूमि (वा० सं० १।५।१५) मासः ॥
१८६२ मथस्ये च ॥१२९॥ मपुस्यत्
। मथस्यत् चः प्रत्ययो मन्त्रे आद्यत् ॥ अथ
संख्यामासुद् च ॥ मपुस्यत् मासवत्
(वा० सं० १।५।२५) मपुस्यत् । तन्वां
चरन्ति धावता मथस्या मपुः तनुः ॥

१८६३ ओजसोऽग्नि पत्स्यौ ॥१३०॥
ओजः शब्दात्प्रत्यये पत्स्यौ स्तोत्रव्यभि
येसे । ओजस्यमहः । ओजनीमहः ॥

१८६४ वेशो-यश्च आदेर्मापापञ्चौ १३१
वेशो पशसो भाशो यस्मात् तस्माद्देशो
पशमादेर्मापापञ्चौ च स्य-श्री स्तः ॥
यथा-संख्यं जेपयते वेद्य इति बन्ध सुच्यते ।
'ओ-काम प्रपञ्च-माहात्म्य-श्रीर्ष-पश-सुमय'
शब्दः ॥ वेशो मणो विद्यते, यस्य स भशो
मम्या-वेशोपगोनः । पशोमम्याः पशोम
गोनः ॥

१८६५ पूर्वैः कुरामिनयो च ॥ १३२॥
मत्स्ये इति निरुक्तम् ॥ निर्वृत्तादेव सयये-
चिमिकः । एतीयासमर्थात्पूर्वभावात्
मित्येतास्त्वर्थे इत्यो स्तः । कात्स्यः ॥
वर्षिमिः पूर्वप्रेमि (मास्यसमयन श्रौत
कथे इत्) 'पूर्व्ये' (सं० सं० १।८।५) पूर्व्यैः
पूर्व्यैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपूर्वभावात्
पत्स्यौः क्यपागो मथस्ता इति पथा
मथोत् ॥

१८६६ भस्त्रिः संस्कृतम् ॥ १३३ ॥
अथशब्दात् एतीयासमर्थात्संस्कृतमित्ये-
तदिति मथस्ये पत्स्यात् ॥ भस्त्रिः संस्कृतमिति
'पत्स्यैर्भवत्युक्तिः (सं० सं० १।९।१५) ॥

१ मास्ये इत्येवमेव सूत्रं नवायंमपुद्दे इ
ति च, अथशब्दात्सु-च, च च इति सूत्र
वर्षे इत्या आत्पाठम् ।

१८६७ सहस्रेण सम्मितौ घः ॥ १३४ ॥
 सहस्रशब्दात् तृतीयासमर्थात्समितौ इत्यर्थे
 घः स्यात् ॥ सम्मितस्तुल्यः सहस्रः ।
 'अयमग्नि सहस्रिय' (वा० स० १५।५९)
 'सहस्रतुल्य इत्यर्थः ॥
 १८६८ मतौ च ॥ १३५ ॥ मत्वर्थे
 सहस्रशब्दाद् घः स्यात् । सहस्रमस्य
 विद्यते सहस्रियः ।

१८६९ सोममर्हति यः ॥ १३६ ॥
 सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्दर्हतीत्येतस्मि-
 न्नर्थे यः स्यात् ॥ सोममर्हन्ति सोम्या
 प्राहणाः ॥

१८७० मये च ॥ १३७ ॥ सोमशब्दा-
 मयर्थे यः स्यात् । आगतविकाशवच-
 षत्वा मयदर्थः । 'सोम मयु' (ऋ० स०
 ॥ १३।१०) सोममयमित्यर्थः ॥

१८७१ मघोः ॥ १३८ ॥ य शब्दा नि-
 वृत्तः । मधुशब्दात् मयदर्थे यत् प्रत्ययः
 स्यात् ॥ मघव्यान् स्तोत्रान् । मधुमया-
 नित्यर्थः ॥

१८७२ वसोः समूहे च ॥ १३९ ॥
 वसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत्स्यात् । वा-
 मयदर्थः । वसवः समूहः मयदर्थो वा ॥

* अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थे उपसंख्यानम्
 श्रोत्राचयेति चतुःक्षरम् । अस्तु श्रोपश्चि
 चतुरक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । ये यजामहे

इति पञ्चाक्षरम् । इयक्षरो वषट्कारः । एष
 वै सप्तदशाक्षरच्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो
 मन्त्रे विहितः ॥ सप्तदशाक्षराण्येष
 छन्दस्य इत्यर्थः ॥ छन्दःशब्दात्क्षरसमूहे
 वर्तमानात्स्वार्थे यत्प्रत्ययः ॥

* वसुशब्दादपि यद्वक्तव्यः 'दस्ती
 गृहीतरय वसुमिर्वसव्यै' वसुमिरित्यर्थः ।
 'अग्निरीशे वसव्यस्य' वसोरित्यर्थः ।

१८७३ नक्षत्राद् घः ॥ १४० ॥
 नक्षत्रशब्दाद् घः स्वात्स्वार्थे नक्षत्रियेभ्यः
 स्वाहा ॥

१८७४ सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४१ ॥ सर्व-
 देवशब्दाभ्यां तातिल् छन्दसि स्वार्थिकः ।
 सर्वतातिः । देवतातिः ॥

१८७५ शिवशमारिष्टस्य कोरे ॥ १४२ ॥
 शिवादिभ्यः पट्टीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मि-
 न्नर्थे तातिल् स्यात् । तिष्ठ करोति शिव-
 तातिः । शतातिः, अरिष्टतातिः ॥

१८७६ भावे च ॥ १४३ ॥ भावे चाथे
 छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययः
 स्यात् ॥ शिवस्य भावः शिवतातिः, शंता-
 तिः अरिष्टतातिः ॥ यतः पूर्णोक्तिः ।

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः
 अध्यापश्च समाप्तः ॥

इति श्रीसकजमहीमण्डलमहितरणरा-
 णाचलान्ववायसमुद्रसमुद्रभूतकामधेन्वा स-
 चार्जयपुरनगराधीश धीमन्महाराजाधि-
 राजसर्वाङ्गरामसिंह सहधर्मिण्या रूपगुमारी

इथा कारितार्था मासुरस्तुपइ राजकुमा
रत्समज्ञानकीकाकारितार्था राजाव
तीयार्था पाणिनीयास्तुक्तो वस्तुर्थाध्यायः
समाप्तः ॥

१८७७ प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ 'तेन
क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽर्थाक्रियते ॥ वरु
म्नो द्विगे वत्सीयो मोघुक् वरुमीया ॥

१८७८ उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥
वर्षान्ताद्वादिभ्यश्च यत् प्राक्क्रीतीये
प्यर्थेषु ॥ शक्यं वाक् ॥ कर्मकश्चव्या
वृत्तिका । पथ्यम् । द्विष्यम् ॥

१८७९ कम्बमाच संज्ञायाम् ॥ ३ ॥
कम्बमाचप्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्स्यात्संज्ञा
याम् ॥ कम्बमूर्त्तौपञ्चमम् ॥

१८८० विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥
हविर्बिद्योपवादिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्राक्
क्रीतीयेष्वर्थेषु यद्वा स्यात् । मामिह्यम्
वपि । मामिह्योयम् वपि । पुरोडास्यात्
ण्डुषाः पुरोडासीयाः । अपूप्यम् अपू
पीयम् । तण्डुषयम् तण्डुषीयम् ॥

१८८१ तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ तस्मैदत्ति,
वस्तुर्पोषमयाद् हितम् इत्येतस्मिन्मर्थे
पथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । वत्सेभ्यो
द्विगे वत्सीयो मोघुक् । वत्सीया ।
पथ्यम् । गथ्यम् ॥

१८८२ शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥
शरीरावयवादिभ्यो यत्स्यात् तस्मै हित-

मित्येतस्मिन्प्रिये ॥ इत्ययम् । वत्सीयम् ।
मोष्ठयम् । नाम्यम् । नस्वम् ॥
* इत्यमरने रथाच्च ॥ रथ्यय द्विगे
रथ्या ॥

१८८३ खडयवमापठिषुवमज्ञानम्
॥ ७ ॥ एभ्यो यत्स्यात्तस्मै हितमित्ये
तस्मिन्प्रिये ॥ अजाय हितं अल्पम् ।
पथ्यम् । माथ्यम् । तिस्यम् । वृष्यम् ।
प्रज्ञाप्यम् ॥

१८८४ अजाविभ्यां थयम् ॥ ८ ॥
आम्भां थय 'तस्मै हितमित्येतस्मिन् प्रि-
यि ॥ मञ्जरा मञ्जिका ॥

१८८५ आत्मन् विश्वजनमोगोत्तरपदासु
॥ ९ ॥ यस्याः का स्यात् तस्मै हितमि-
त्येतस्मिन्प्रिये ॥ आत्मने हितम् आत्म-
नीयम् । विश्वजनेभ्यो द्विगे विश्वजनीयम् ।
मातृमोगीषः पितृमोगीषः ॥

* पञ्चनादुपसंस्थानम् ॥ पञ्चजनम् ॥
* महाभैनाम्नित्वा उक्त्वा चक्यः महाज-
नस्य हितं माताजनिकम् ।

अराजाचार्याभ्यां तु नित्यम् ॥ मोगोत्
रपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते न के
वञाम्बाय् ॥ राजमोगानः ॥

* आचार्यादिभ्यस्त्वं च । आचार्यमोगीषः ।
केवलाम्बां वाच्यमेव भवति ॥

१८८६ सर्वपुरुषाभ्यां वदमौ ॥ १० ॥
सर्वपुरुषाभ्यां यथाह्वयम् यदमौ प्रत्ययो
भवतः तस्मै हितमित्येतस्मिन्प्रिये ॥

ह्रस्वापवादः ॥ सर्वस्मै हितम् सार्धम् ।
पोरुपेयम् ।

* सर्वाण्यस्य वा वचनम् । सर्वोपम् ॥
* पुरुषाद्भवविकारसमूहत्वेनकृतेष्विति
वक्तव्यम् । पौरुषेयो वचः विकारः समूहो
वा । तेन कृते पौरुषेयो ग्रन्थः ॥

१८८७ माणवचरकाभ्यां खञ् ॥११॥
थाभ्यां खञ् तरुमै द्वितमित्येतस्मिन्विषये ॥
माणवोनम् । चारुकीणम् ॥

१८८८ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥
विकृतिवाचिनः प्रकृताः र्मित्येवायां यथा
विहित प्रत्ययः स । त् विकृत्यर्थायां प्रकृतौ
सामर्थ्याद्ध्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः ॥
अङ्गारेभ्यो हितानि अङ्गारीयाणि काण्डानि
प्राकारीया ईष्टकाः । शङ्खय दारु । पिचव्य-
कार्पातः ॥

१८८९ छदिरुपाधिबलेढञ् ॥ १३ ॥
एभ्यां ङञ् तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येत-
स्मिन्विषये ॥ छदिरुपाधिनिवृत्तानि । औ-
पधेय दारु । वासुदेवास्तण्डुलाः ॥

१८९० ऋषभापानहोर्ज्यः ॥ १४ ॥
आभ्यां ज्यः स्यात् तदर्थं विकृतेः प्रकृता
वित्येतस्मिन्विषये ॥ आर्षभो वत्स ।
आपानहो मुञ्जः । औपानह्य चर्म ॥

१८९१ चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥ चर्मणो
या विकृतिसनद्धाचिनोऽञ् तदर्थं विकृतेः
प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । चार्धं चर्म ॥
च.र. चर्म ॥

१८९२ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥१९॥
प्रथमासमर्थात्पण्यर्थे सतम्यर्थे च यथा-
विहित प्रत्ययः स्य त् यत्तत्र प्रथमासमर्थ
स्थाञ्चैद्भवति । इति कारणेन तत्र द्वि-
वक्षा ॥ प्राकार आलामिष्टकाना स्यात्
प्राकारीया ईष्टकाः । प्रासादीय दारु ।
सत्तम्यर्थे प्राकारोऽस्मिन्देशे स्यात् प्रा-
कारोयो देशः । प्रासादीया भूमिः ॥

१८९३ परिखाया ढञ् ॥१७॥ अस्मा-
ङ्ङञ् । तदस्य तदस्मिन्स्यादित्ये तस्मिन्
विषये ॥ पारिखेया भूमिः ॥ छयतोः पूर्णो-
ऽवधिः ॥

१८९४ प्राग्गतेण्डञ् ॥ १८ ॥ 'तेन
तुल्य क्रियाचेद्विति' (५।१।१२५) इत्यतः
प्राक् ङञ् धिक्रियते ॥ पारायणिकः ॥

१८९५ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणा-
ङ्ङञ् ॥ १९ ॥ 'नदहति' (५।१।६३) इत्ये-
तत्पर्यन्त ङञ् धिक्रियते गोपुच्छादीन् घर्ज-
यित्वा ॥ नैष्किकम् ॥

१८९६ असमासे निष्कादिभ्यः ॥२०॥
निष्कादिभ्योऽसमासे ङञ् आर्हादिष्वर्थेषु ॥
नैष्किकम् ॥

१८९७ शतान् ठन्पतावशते ॥ २१ ॥
शतशब्दात् ठन्पतावशते स्तोऽशतेऽभिधेये ॥
शतेन क्रीतम् शत्यम् शतिकम् । शते तु
शतं परिमाणपरस्य शतकम् निदानम् ॥

१८९८ संख्याया अतिशदन्तायाः कञ्

॥ २२ ॥ अत्यन्ताया अत्यन्तायाश्च सं
ख्यायाः कश्च स्वार्थादीनिर्णयेषु ॥ पञ्च मिः
प्रतिः पञ्चकः । बहुकः । पञ्चकः ॥

१८९९ इतिगिह्या ॥ २३ ॥ अत्यन्त-
रन्तु स्वात् तस्य बेडापमः माहीयेष्वर्थेषु ॥
वापतिकः तावत्कः । वावतिकः वावत्कः

१९०० विंशतिविंशत्तर्था इवुन् असंज्ञा
याम् ॥ २४ ॥ आम्ना इवुन् स्वावसेता
याम् माहीयेष्वर्थेषु ॥ विरातः विरातः ॥

१९०१ कंसादिठन् ॥ २५ ॥ कंसादि
ठन् आहीयेष्वर्थेषु ॥ कंनिकः कंनिकः ॥
* अर्थावधति वक्तव्यम् । मन्तिकः अ
विंको ॥

* कार्यापजाडिठन् पक्तव्यः कार्याप-
पिकः कार्यापिकी ॥

* प्रतिशब्दशवास्यादुलो वक्तव्यः म
तिकः प्रतिशी ॥

१९०२ श्रुपादभ्रन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥
श्रुपादम् वा स्वार्थादीनिर्णयेषु ॥ श्रुप्यं कीटय
शोपंम् शोपंयम् ॥

१९०३ छतमानविंशतिकसहस्रवसना
इत् ॥ २७ ॥ पम्बोऽप्य माहीयेष्वर्थेषु ॥
यत्तमानेन कातन्वातयानं शतम् ० वेद्यति
कम् । साहस्रम् । वातम् ॥

१९०४ अल्पवर्षपूर्वाद् द्विगोत्रुगसंज्ञायाम्
॥ २८ ॥ अल्पवर्षपूर्वाद् द्विगोत्रुगसंज्ञायाम्
हीयस्व इत् स्वात् असंज्ञायाम् । अल्पवर्ष

कंसम् । द्विकंसम् त्रिकंसम् ॥ अल्पवर्ष-
वर्षम् । द्विवर्षम् । त्रिवर्षम् ॥

१९०५ विमावा कार्यापवसहस्राम्नाम्
॥ २९ ॥ अल्पवर्षपूर्वाद् द्विगोत्रुग कार्यापव
सहस्राम्नात्पुतरस्याहीयस्व वा इत् ॥ न
अल्पवर्षकार्यापवम् । अल्पवर्षकार्यापविकम् ।
द्विकार्यापवम् त्रिकार्यापवम् ॥

औपसंख्यानिकस्य द्वितो ० इत् । अल्प-
वर्षे वा प्रतिराशौ विकल्पितः । अल्पवर्ष-
प्रतिकम् द्विप्रतिकम् त्रिप्रतिकम् अल्पवर्ष-
सहस्रम् अल्पवर्षसहस्रम् द्विसहस्रम् त्रि-
सहस्रम् ॥

* सुवर्षवर्षतमानयोर्व्यसंस्थानम् । अल्प-
वर्षवर्षम् अल्पवर्षलोकार्थिकम् । द्विसहस्रम्
द्विलोकार्थिकम् । अल्पवर्षसहस्रतमानम् अल्पवर्ष-
सहस्रतमानम् । द्विसहस्रतमानम् त्रिसहस्रतमानम् ॥

१९०६ द्वित्रिपूर्वाग्निष्कार्त् ॥ ३० ॥
द्वित्रिपूर्वाग्निष्कार्त्वादीनिर्णयेषु मा
इत् ॥ द्वित्रिकम् द्वित्रिकम् त्रित्रिकम्
त्रिषीतिकम् ॥

* बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । * द्वित्रिकम्-
बहुव्रीहिकम् ॥

१९०७ विस्ताप्य ॥ ३१ ॥ द्वित्रिपूर्वा-
द्विस्ताप्याद् द्विगोः परस्याहीयस्व वा
इत् ॥ द्विप्रतिकम् द्विप्रतिकम् त्रिप्रतिकम्
त्रिषीतिकम् । पञ्चविकम् * अत्रैतिकम् ॥

१९०८ विंशतिकारखः ॥ ३२ ॥
अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्ता
शर्द्धीविष्वर्धेषु खः स्यात् । अध्यर्धविंशति-
कीनम् द्विविंशतिकीनम् त्रिविंशतिकीनम् ॥
विधानसामर्थ्यात् लुक् ।

१९०९ स्वार्थी ईकन् ॥ ३४ ॥ अध्यर्ध
पूर्वाद्द्विगोश्च खारीशब्दान्ता दाहीविष्वर्धेषु
ईकन् स्यात् । अध्यर्धखारीकम् द्विव्यारीकम्
* केवलाच्चेति वक्तव्यम् खारीकम् ॥
* काकिण्याश्चोपसंख्यानम् । अध्यर्ध-
काकिणीकम् द्विकाकिणीकम् त्रिकाकिणी
कम् ॥

* केवलायाश्च काकिणीकम् ॥
१९१० पणपादमापशताद्यत् ॥ ३४ ॥
अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमापशत
शब्दान्तादाहीविषु यत् ॥ अध्यर्धपण्यम्
द्विपण्यम् त्रिपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् द्वि-
पाद्यम् त्रिपाद्यम् । अध्यर्धमाष्यम् द्विमा-
ष्यम् त्रिमाष्यम् । अध्यर्धशत्यम् द्विशत्यम्
त्रिशत्यम् ॥

१९११ शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ शाणशब्दा
अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्चर्द्धीविष्वर्धेषु वा यत् ॥
अध्यर्धशाण्यम् अध्यर्धशाणम् । द्विशानम्
त्रिशानम् द्विशान्यम् त्रिशान्यम् ॥
* शताच्चेति वक्तव्यम् । अध्यर्धशत्यम्
अध्यर्धशतम् ॥ द्विशत्यम् द्विशतम् ।
त्रिशत्यम् त्रिशतम् ॥

१९१२ द्वित्रिपूर्वाद्दण् च ॥ ३६ ॥

द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहीवि-
ष्वर्धेषु अण् स्याच्चाद्यत् वा । द्विशान्यम्
द्विशानम् त्रिशान्यम् त्रिशानम्
त्रिशान्यम् ।

१९१३ तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ टञाद-
यस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामित-
प्रभृतिसमर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दि-
ष्यन्ते । तेनेति तृतीयात्प्रथमात्क्रीतमित्ये
तस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययः स्यात् ॥
सप्तत्या क्रीत साप्ततिकम् आशोतिकम्
नैष्किकम् ॥

१९१४ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ
॥ ३८ ॥ तस्येति पष्ठीसमर्थान्निमित्त-
मित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययः
स्यात् यन्निमित्त संयोगश्चेत्त्व भवति
उत्पातौ वा ॥ शतस्य निमित्तं वनपतिना
सयोगः गत्यः शतिकः साहस्रः । शतस्य
निमित्तमुत्पातौ दक्षिणाक्षिरुपन्दनम् ।
शत्यम् शतिकम् साहस्रम् ॥

* निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः
शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् । वातस्य
शमन कोपन वा वातिकम् वैष्टिकम्
श्लैष्मिकम् ॥

* संनिपाताच्चेति वक्तव्यम् । सान्नि-
पातिकम् ॥

१९१५ गोश्रचोऽसंख्यापरिमाणाश्वो-
देर्यत् ॥ ३९ ॥ गोशब्दाद् द्व्यवचच
सख्यापरिमाणाश्रवादिभिवर्जिताद्यत् स्यात्
शतस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्ये तस्मिन्

विषये । गोत्रिमित्तं संयोगः कृत्वातो वा
गम्या । यथाः प्रथम् । स्वार्थम् । यत्रस्यम् ।
मायुष्यम् ।

॥ प्रथमवर्षसादुपसंस्मानम् । प्रथमवर्षे
सस्य निमित्तं कृत्वा रुपोः प्रथमवर्षस्यम् ॥

१९१६ पुत्राच्छ्व ॥ ४० ॥ अस्मान्छ्वः
स्यात् बाहुषत् । तस्य निमित्तं संबोगो
त्पातावित्थेत्स्मिन्विषये ॥ पुत्रस्य निमित्तं
संयोगः कृत्वातो वा पुत्रोयम् पुष्यम् ॥

१९१७ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामथौ
॥ ४१ ॥ भान्यामथौ सस्त्वस्य निमित्तं
संयोगोत्पातावित्थेत्स्मिन्विषये । सर्व
भूमेर्निमित्तं संयोगः कृत्वातो वा सा^{र्वा}भौतः
पार्थिवः ॥

१९१८ तस्येत्सरः ॥ ४२ ॥ तस्यति
पठोसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीभ्यामथौ
मथौ स्ता ॥ ईत्वर इत्येतस्मिन्विषये ॥
सर्वभूमेरीत्सरः सार्वाभौतः । पार्थिवः ॥

१९१९ तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥
तत्रेति सप्तमी समर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवी
भ्यामथौ स्ता स्तो विदित इत्येतस्मि-
न्विषये । सर्वभूमौ विदितः सार्वाभौतः
पार्थिवः ॥

१९२० लोकसर्वलोकाद्भु ॥ ४४ ॥
सप्तमीसमर्थाभ्यामथौ 'विदितः' इत्येत-
स्मिन्विषये उम् स्यात् । लोके विदितः
लौकिकः । सार्वलौकिकः ॥

१९२१ तस्यै वापः ॥ ४५ ॥ तस्यैति
पठोसमर्थाभ्यां इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं
प्रत्ययः स्यात् । प्रत्यस्य वापः क्षेत्रं प्रा-
स्थिकम् । औजिकम् । आधिक्यम् ॥

१९२२ पात्रात्पठन् ॥ ४६ ॥ पात्रात्
पठन् स्यात् तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये ।
पात्रस्य वापः पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी
सेवमणिः ॥

१९२३ तदास्मिन्नुद्योगेयतामशुभोपदा
दीयते ॥ ४७ ॥ तदिति प्रथमासमर्थात्
स्मिन्निधि सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्यया
स्यात् पठत्प्रथमासमर्थं नृदपादि शोभते
षेत । पञ्चस्मिन्नुद्योगेयतामशुभोपदा
वा शोभते वा दीयते । पञ्चकः । सप्तका ।
शतकः शतिकाः । सार्धकः ॥

॥ असुद्योगेयं उपसंस्मानम् । पञ्चाली
नृदपादि भाषो वा शोभते वा शोभते वा
दीयते पञ्चको वैवदतः ॥

१९२४ पूरणापठिन् ॥ ४८ ॥ पूरण-
वाचिनः शब्दावर्षेण्यत्वात् उम् स्यात् 'त'
स्मिन्नुद्योगेयतामशुभोपदा दीयते' इत्येत-
स्मिन्विषये । त्रितोयो नृदपादिस्मिन्दीपत
त्रितोयकः । द्वतोयिकः । पञ्चमिकः । सप्त-
मिकः । सार्धिकः ॥

१९२५ भामाद्यत् ॥ ४९ ॥ भामाद्यत्
पठत्स्यात् बाहुषत् तदास्मिन्नुद्योगेयताम-
शुभोपदा दीयते इत्येतस्मिन्विषये ॥ भाषो
नृदपादिस्मिन्दीपते भाष्यम् भाषिकम्
शतम् । भाम्या मोषिका विद्यतिः ॥

१९२६ तद्हरति वहति आवहति भारद्
वंशादिभ्यः ॥५०॥ तदिति द्वितीया-

समर्थाद् वशादिभ्यः परो यो भारशब्दः त-
दन्ताद् हरतीत्यादिष्वर्थेषु यथाविहित
प्रत्ययः स्यात् । वशमार हरति वृहति
आवहति वा वाशमारिकः ।

१९२७ वस्नद्रव्याभ्यां उन्कनौ ॥५१॥

द्वितीयासमर्थान्यासाभ्यां उन्कनो यथास-
म्य स्तौ हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्नं हरति
वहति वा वास्निकः । द्रव्यकः ॥

१९२८ संभवत्यवहरति पचति ॥५२॥

द्वितीयासमर्थात्समवत्त्वादिष्वर्थेषु यथा
विहित प्रत्ययः स्यात् । प्रथमं संभवति
अवहरति पचति वा प्रास्थिकः । कौट-
चिकः । खारीकः ॥

* तत्पचतीति द्रोणादण् च । द्रौणी
द्रौणरी ॥

१९२९ आढकाचितपात्रात्खोन्यत-

रस्याम् ॥ ५३ ॥ द्वितीयासमर्थेभ्य-
स्य संभवत्यादिष्वर्थेषु साः स्याद्वा ॥
आढकं संभवति अवहरति पचति
वा आढकीना आढकिकी । आचितीना
आचितिकी । पात्रीणा पात्रिकी ॥

१९३० द्विषो ष्ठंश्च ॥ ५४ ॥ आढका-

चितपात्रान्ताद् द्विषो संभवत्यादिष्वर्थेषु
ष्ठं स्यात् । चात्प्रो वा । विधानसामर्थ्या
देवानयोर्लुङ्गं । ह्याढकिकी ह्याढकीना
ह्याढकी । ह्याचितिकी ह्याचितिना

ह्याचिता । द्विषात्रिकी द्विषात्रीणा
द्विषात्री ॥

१९३१ कुलिजाल् लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

कुलिजशब्दान्ताद्द्विषो समवत्यादिष्वर्थेषु
लुक्खौ स्तः । चात् ष्टन् । अन्तरस्याप्र-
हणानुवृत्त्या लुगपि विवक्ष्यते द्वे कुलिजे स
भवति अवहति पचति वा द्विकुलिजिकी
द्विकुलिजिनी द्विकुलिजा द्वैकुलिजिकी ॥

१९३२ सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥५६॥ स

इति प्रथमासमर्थाद् अस्मैति पष्ठवर्थे यथा
विहितं प्रत्ययः स्यात् यत्प्रथमासमर्थम् अं
शवस्नभृतयश्चेत्ताः स्युः ॥ अशो भागः,
वस्नो मूलवम् भृतिर्वैतनम्, पञ्च अंशो
वस्नो वा भृतिर्वा अथ पञ्चकः । सप्तकः ।
साहस्रकः ॥

१९३३ तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादेवेति पष्ठवर्थे यथा-
विहित प्रत्ययः स्यात् यत्प्रथमासमर्थं
परिमाणं चेत्तद्वचति ॥ प्रथमं परिमाण-
मस्य प्रास्थिकः राशिः । खारीकः शतयः
शतिकाः साहस्रः द्रौणिकः कौटचिकः ।
वर्षशतं परिमाणमस्य वर्षशतिकाः ।
वर्षसाहस्रिकः ॥

१९३४ संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसंज्ञा-

व्ययनेषु ॥ ५८ ॥ संख्यावाचिनः परि-
माणोपाधिकत्वात्प्रथमासमर्थादेवेति पष्ठवर्थे
यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । संज्ञासङ्ख्य
संख्याव्ययनेष्वर्थेषु । पञ्चैव पञ्चकाः शकु-
नयः त्रिकाः शालङ्कायनाः ॥ पञ्च परि-

परिमाणस्य पञ्चकः संघः । अष्टादश्याया
 परिमाणस्य सूत्रस्य सङ्घकं पाणिनीयम् ।
 १९३० द्विधासप्तमिम् ॥ अथ्यपने पञ्च-
 कः नद्योः । सप्तकः नद्यः नद्यः ॥
 अथीतरथ्यपनम् तस्य संख्या परिमाणम्
 पञ्चाक्षर्याः पञ्च वाराः पञ्च द्वाभ्यस्या
 ध्ययतस्य पञ्चकमध्यमम् ॥

१९३१ अक्षर्याः पञ्चदशार्धः । पञ्च
 दश मन्त्राः परिमाणस्य पञ्चदशः रक्षोमः
 सप्तदशः ॥ एकविंशः ॥

१९३२ अक्षर्याः पञ्चदशार्धो
 ५५ मासाः विंशति मासाः ।

[> विद्यतेऽथेति वक्तव्यम् । विंशति
 १९३३ ॥ (का०)]

१९३४ पञ्चकविंशतिर्षिष्वत्वारिंश
 द्वाष्टिसप्तत्यष्टीतिनवति शतम् ॥ ५९ ॥
 एते कर्तव्यन्ता विपाकान्ते । पञ्चकः । वि
 शतिः । विंशत् । अष्टादशत् । पञ्चाक्षर्य
 पञ्चिः । सप्ततिः । अष्टातिः । नवतिः ।
 शतम् ॥ अक्षर्याः द्वयोर्विंशत्योऽप्यक्षर्य
 श्वेव प्रथम्याः ॥ अक्षर्याः पञ्चम्याः ॥

१९३५ पञ्चदशतीर्धर्मो वा ॥ ६० ॥ एतो
 विपाकान्ते वा वर्णो ॥ पञ्च परिमाणस्य
 पञ्चदश वर्णः । दश वर्णः । पञ्चकः । वराकः ॥

१९३६ सप्ततिसि सप्तसि ॥ ६१ ॥
 सप्तशतम् । सप्तसि सप्त वर्णो ॥ सप्त सा
 ताप्यसुम् ॥

१९३७ त्रिंशत्वारिंशतोर्वाभ्ये सं-

द्वारां षष् ॥ ६२ ॥ आभ्यां सप्तार्धा षष्
 त्वस्य परिमाणमित्येतस्मिन्निषेधे आह
 येऽभिधेये ॥ त्रिंशत्तुभ्यायाः परिमाण-
 मेयां त्रिंशदानां त्रिंशानि त्रिंशदानि । आ
 त्वात्त्रिंशानि त्रिंशदानि । अत्रिंशत्तुभ्य
 त्रिंशदानानुष्यन्ते ॥

१९३८ सप्तसि ॥ ६३ ॥ सप्तसि द्वि
 तीयासप्तार्धत्वात्तस्मिन्निषेधे यथावि
 हितं प्रथमः स्यात् । अत्रिंशत्तुभ्य
 अत्रिंशत्तुभ्यः । अत्रिंशत्तुभ्यः । शतः
 शतः । सप्तसिः ॥

१९३९ अक्षर्याः नित्यम् ॥ ६४ ॥
 अक्षर्याः द्वितीयासप्तार्धेऽप्यो नित्यमर्ह
 तीत्येतस्मिन्निषेधे यथाविहितं प्रथमः स्यात्
 अत्रिंशत्तुभ्यः अत्रिंशत्तुभ्यः ॥

१९४० अक्षर्याः नित्यम् ॥ ६५ ॥
 द्वितीयासप्तार्धेऽप्यो नित्यमर्हतीत्ये
 तस्मिन्निषेधे यथाविहितं प्रथमः स्यात्
 अत्रिंशत्तुभ्यः अत्रिंशत्तुभ्यः । अत्रिंशत्तुभ्यः ।
 प्रथमः सप्तसिः । अत्रिंशत्तुभ्यः ।
 अत्रिंशत्तुभ्यः ॥

१९४१ अक्षर्याः नित्यम् ॥ ६६ ॥
 द्वितीयासप्तार्धेऽप्यो नित्यमर्हतीत्ये
 तस्मिन्निषेधे यथाविहितं प्रथमः स्यात्
 अत्रिंशत्तुभ्यः अत्रिंशत्तुभ्यः ॥

१९४२ अक्षर्याः नित्यम् ॥ ६७ ॥ प्रातिप

१ 'वा' इति लपपठः । अक्षर्याः नित्यम् इति
 'वर्णो वा' वा 'अक्षर्याः' वा इति द्वितीयासप्तार्ध-
 त्वेऽप्यो नित्यम् ॥

दिक्कच्छन्दि 'तद्वर्हति' इत्येतस्मिन्विपये
यत्स्यात् ॥ उदक्शा. वृत्तयः । यूष्यः पञ्चाशः
'पत्स्यो देशः' ॥

१९४४ पात्राद् घञ्च ॥ ६८ ॥ पात्राद्
घञ्स्यात् । चाद् यत् 'तद्वर्हति' इत्येतस्मि-
न्ने । पात्रमर्हति पात्रयः । पात्रियः ॥

१९४५ कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥
आभ्या छः स्यात् । चाद् यत् 'तद्वर्हति'
इत्येतस्मिन्ने । कडङ्करमर्हति कडङ्-
करीयो गोः । कडङ्कर्यः । दक्षिणा-
र्हति दक्षिणीयो भिक्षुः दक्षिण्यो ब्राह्मणः ॥

१९४६ स्थालीविलात् ॥ ७० ॥ स्थाली-
विलमर्हति स्थालीविलीयास्तरडुकाः ।
स्थालीविल्याः ॥

१९४७ यज्ञस्विभ्यां घञ्गौ ॥ ७१ ॥
आभ्यां घञ्चास्त्वयं घञ्गौ स्तः 'तद्वर्हति'
इत्येतस्मिन्विपये ॥ यज्ञियो ब्राह्मणः ।
स्वितीनो ब्राह्मणः ॥

* यज्ञस्विभ्यां तस्मिन्मर्हतीत्युपसंख्य-
न्तम् यत्कर्माहति यज्ञियो देशः । आस्विती-
नीनाम् ब्राह्मणकुलम् । आहीयाणां ठगदीना-
पूर्वावचिः ॥ अतः पर उच्येव ॥

१९४८ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त-
यति ॥ ७२ ॥ द्वितीयासमर्थेभ्य पन्थो
'वर्तयति' इत्येतस्मिन्ने उच्येत् ॥ पा-
रायणं वर्तयति पारायणिकः । तीराय-
णिकः । चान्द्रायणिकः ॥

१९४९ संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ द्वितीया-

समर्थादस्मात् 'आपन्नः' इत्येतस्मिन्ने
उच्येत् ॥ संशयमापन्नः सोऽपिणः ॥

१९५० योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥
द्वितीयासमर्थाद् योजनशब्दात् 'गच्छति'
इत्येतस्मिन्ने उच्येत् ॥ योजनं गच्छति
योजनिकः ॥

* क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्
क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः योजन-
शतिकः ॥

* ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतं
योजनशतयोरुपसंख्यानम् क्रोशशत-
दभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः
योजनशतिक आचार्यः ॥

१९५१ पथः पञ्च ॥ ७५ ॥ पथिन् शब्दाद्
द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्ने
उच्येत् ॥ पन्थानं गच्छति पथिकः
पथिकी ॥

१९५२ पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥
पथः पथ इत्थादेशः स्यात् षञ्च इत्यथो
'नित्यं गच्छति' इत्येतस्मिन्विपये ॥ पन्थात्
नित्यं गच्छति पन्थः ॥

१९५३ उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥
उत्तरपथशब्दात् तृतीयासमर्थाद् 'आहृत-
मित्येतस्मिन्ने उच्येत् ॥ उत्तर-
पथेनाहृतम् उत्तरपथिकः । उत्तर-
पथेनाहृतम् उत्तरपथिकः । उत्तरपथेन
गच्छति उत्तरपथिकः ॥

* आहृतप्रकरणे चारिजहलसहल कान्ता-
रपूर्वपदादुपसंख्यानम् । चारिपथेनाहृत-

वारिपथिकम् । वारिपथेनाच्छति वारि
पथिकः । अङ्गुष्ठपथेनाहृत अङ्गुष्ठपथिकम्
अङ्गुष्ठपथेन गच्छति अङ्गुष्ठपथिकः । स्थळ
पथेन आहृतं स्थळपथिकं स्थळपथेन
गच्छति स्थळपथिकः । कान्तारपथेन
आहृतं कान्तारपथिकम् कान्तारपथेन
गच्छति कान्तारपथिकः ॥

ॐ अक्षपथश्चङ्कुपथाभ्यामुपसंख्यानम्
अक्षपथेनाहृतं गच्छति वा अक्षपथिकः
शङ्कुपथिकः ।

ॐ मधुकमरिचयोरणं स्पृहात् स्पृह
पथेनाहृतं स्पृहापथं मधुकं मरिचं वा ॥

१९५४ काकात् ॥ ७८ ॥ काकावित्प
थिकारः 'धुमुद्राविष्मोऽज' इति पाठश्च ।
मासेन निर्वृत्तं मासिकम् ॥

१९५५ तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ एतेषा
समर्थात्काकावित्पः निवृत्तमित्येव तस्मि
न्मार्गे ठम् स्यात् । मग्ना निवृत्तम् आन्वितम्
वर्षमासिकम् । वाक्वत्परिकम् ॥

१९५६ तमर्षीष्टो मृतोमृतो माषी ॥ ८० ॥
द्वितीयोपासमर्षात्काकावित्पेऽधीश्वर्येण
पथ्याविरहितेऽत्ययः स्यात् । मासमर्षीष्टो
मासिकोऽध्यापकः । मासे मृतो मासिकः
वर्षकारः । मासे मृतो मासिको ध्याविः ।
मासे माषी मासिक इत्यर्थः ॥

१९५७ मासाह्वसि मरुद्वी ॥ ८१ ॥
मासाह्वस्यमिमेये यत्कर्मो स्तः । मासे
मृतो मासः मासीनः ॥

१९५८ द्विगोर्मेण ॥ ८२ ॥ मासाह्वसि

द्विगोः पस्याह्वसि ॥ द्वीमासी मृतः द्वि
मास्यः ॥

१९५९ पणमासाण् प्यस ॥ ८३ ॥
अस्मात्पणपसि पयस्स्यात् पण्ण । औत्सर्गि
कश्चअपीष्यते । पाणमास्यः पणमास्यः
पाणमासिकः ॥

१९६० अवमसि ठम् ॥ ८४ ॥
पणोसश्चमास्यपसि ठम् स्यात् । प्यस ।
पणमासिको रोगः । पाणमास्यः ।

१९६१ समायाः सु ॥ ८५ ॥ समा
शब्दात् द्वितीयोपासमर्षादधीश्वर्येण वा
स्यात् ॥ समापयोष्टो मृतो मृतो माषी
वा समीनः ॥ कैचित्तु तेन निवृत्तम्
इति चर्वात्तनुवत्परिष्ठा-समेया निवृत्ता
समीनः ॥

१९६२ द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ समाशब्दा
त्तव द्विगोर्निवृत्तमित्यर्थेण वा वा ॥
द्वि गोः द्वैसमिकः त्रिसमीनः त्रैसमिकः ॥

१९६३ राम्यहस्ववत्सराच ॥ ८७ ॥
पठन्त्याद् द्विगोर्निवृत्तमित्यर्थेण वा वा
द्विरात्रोत्तः द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीजः
त्रैरात्रिकः । द्वयोर्द्वो द्वयन्त्रिकः । द्वि
वत्सराचोः द्विसावत्सरिकः । त्रिवत्
सराचोः त्रिसावत्सरिकः ॥

१९६४ वर्षाभ्रुत्तु वा ॥ ८८ ॥ वर्षाभ्रुत्तु
द्विगोर्निवृत्तमित्यर्थेण वा वा स्यात् ।
पक्षे ठम् । तयोश्च वा तुक् ॥ द्विवर्षावो
वर्षाधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥

१९६५ चित्तपति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चितवत्यभिधेये षांशब्दान्ताद् द्विगोर्नि-
वृत्तादिष्वर्थेषूपपन्नस्य प्रत्ययस्य नित्य
लुक् । विचरणे दारकः ।

१९६६ पट्टिकाः पट्टिरात्रेण पच्यन्ते ९०
पट्टिःशब्दात्तृतीयासमर्थात्कन् निपा-
त्यते 'पच्यन्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे षांशब्द-
स्य च ङोवः । पट्टिरात्रेण पच्यन्ते पट्टिकाः
सङ्गेषां धान्य विशेषस्य । तेन मुह्रादिष्वति-
प्रसङ्गे न भवति ॥

१९६७ वत्सरान्ताच्छब्दसि ॥९१॥
वत्सरान्तात्रिवृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि छ-
स्यात् । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

१९६८ संपरिपूर्वात्खः ॥९२॥ संपरि-
पूर्वाद् वत्सरान्तात्प्रतिपदिकात्खन्दसि
का स्याच्छब्दः । सवत्सरीयः, परिषत्स-
रीयः । सवत्सरीयः, परिषत्सरीयः ॥

१९६९ तेन परिज्यपलभ्यकार्यसुकरम्
॥९३॥ तृतीयासमर्थात्कालवाचिन
पदार्थेषु ङस्य्यात् । मासेन परिज्यपलो
मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यः मा-
सिकः पठः । मासेन कार्यम् मासिकम् ।
मासेन सुकरः मासिकः ॥

१९७० तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥
तदिति द्वितीयाः समर्थात्काल वाचिनोऽ-
स्येति पदार्थेषु ङस्य्याद् ब्रह्मचर्यं चेद्भवति ॥
मास ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी ।
अर्धमासिष सावत्सरिकः ॥

अपरा वृत्तिः प्रथमासमर्थाद् अस्येति
पदार्थेषु ङम् । यत्तदस्येति निर्दिष्ट ब्रह्मचर्यं

चेद्भवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिक
ब्रह्मचर्यम् ॥

* महानाम्नादिभ्यः षष्ठी समर्थेभ्य
उपसंख्यानम् । माहानामिकम् । गौ
दानिकम् । आदित्य ब्रह्मिकम् ॥

* उच्चरतीति च । महानामय ऋचः त-
त्साश्चरित व्रतम् तच्छब्देनोच्यते । माहा-
नाम्नीश्चरति माहानामिकः । आदित्यव-
रति ः । गौदानिकः ॥

* अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः ।
अवान्तरदीक्षा चरति अवान्तरदीक्षी
तिष्ठप्रती ॥

* अष्टाचत्वारिंशतो ङवुश्च ङिनिर्वक्तव्यः
अष्टाचत्वारिंशद् वर्षाणि व्रत चरति ऋष्या-
चत्वारिं शकः अष्टाचत्वारिंशो ॥

* चतुर्मास्यानां श्लोपश्च ङवुश्च
वक्तव्यः । चतुर्मास्यानि चरति चतु-
र्मासिकः चतुर्मासी ॥

* चतुर्मास्याण् ण्यो यज्ञे । तत्र भवे-
चतुर्मासेषु भवानि चतुर्मास्यानि ॥

* संज्ञायामण् वक्तव्यः । चतुर्मासेषु
भवा चतुर्मासी पौर्णमासी । आषाढी ।
कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

१९७१ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः
॥ ९५ ॥ तस्येति पद्योसमर्थेभ्यो यज्ञा-
ख्येभ्यो दक्षिणा इत्येतस्मिन्नर्थे ङस्य्यात्
शर्मिष्ठोमस्य दक्षिणा आश्विनामिका ॥
चाजपेयिको राजसूयिकी ॥

१९७२ इत्र च वीर्ये कार्ये मववत्
 ॥ ९६ ॥ तथेति सप्तमीसमर्थात् काश्च
 पचिनो वीर्ये कर्ष्यमित्येतयोरर्थयोर्भव
 वात्प्रत्ययः स्यात् । मासे प्रथं मासिकम् ।
 छांवरत्तिकम् । माह्वेयम् । वासन्तिकम् ।
 वासन्तम् । हैमनम् हैम तम् हैमन्तिकम् ।
 शाप्यम् । वतिः सर्षपाट्टन्वार्थः । योगवि
 यागव्याज कर्तव्यः । तत्र च वीर्ये यत्राहो
 न्य इति । मासिष्टोमिकम् मत्तम् । राज-
 सुविकम् । वाहपेयिकम् ॥
 काठ्यायिकारस्य पूर्वोहयिः ॥

१९७३ ऋष्टादिभ्योऽञ् ॥ ९७ ॥
 सप्तमीसमर्थेभ्यो ऋष्टादिभ्यो वीर्ये
 कर्ष्यमित्येतयोरर्थयोरेण स्यात् । ऋष्टे
 वीर्ये काय वा वैमुष्टम् । वैत्यम् ॥

७ वाचस्पत्युपेयिष्यद्वादिभ्योऽपसंस्मानम्
 वाचिषावः ॥

१९७४ तेन यथाकथावहस्ताभ्यां गयती
 ॥ ९८ ॥ ततोयासमर्थाभ्यामाम्बा कमात्
 वयती स्तो वीर्ये कार्यमित्येतयोरर्थयोः ।
 पपरकथाव होयते कार्यं वा पायाकथन-
 कम् । इस्तेन वीर्ये कार्यं वा इत्यम् ॥

१९७५ सपादिनि ॥ ९९ ॥ संपादिभ्य
 निषेधे ततोयासमर्थाभ्यो स्यात् । कथ
 वैदक्याम्बा उपदि कथयैवदिकम् मुञ्चम् ।
 वाच्युगोक्तम् शरीरम् ॥

१९७६ कर्मवैपाद्यत् ॥ १०० ॥ कर्मवै
 पद्यत्तस्मात् ततोयासमर्थाभ्यां यत्प्रथमं
 पादिनीत्येवमित्यन्वयः ॥ कर्मजा संपा

द्यते कर्मण्यं शरीरम् । विषेण सपद्यते वैष्णो
 गदः ॥

१९७७ तस्मै प्रभवति सतापादिभ्यः
 ॥ १०१ ॥ तस्मै इति ऋतुर्थासमर्थेभ्यः
 सतापादिभ्यः प्रभवतीत्येतस्मिन्निवपयेऽप
 स्यात् ॥ सतापादिः ॥

१९७८ यागाद्यश्च ॥ १०२ ॥ योगा
 द्यत्स्यात् वाह्यं तस्मै प्रभवति इत्यस्य
 निवपये ॥ योगाद्य प्रभवति वाग्यः यौषिकः ॥

१९७९ कर्मण उक्तम् ॥ १०३ ॥
 कर्मण उक्तं स्यात्तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्नाप्ये
 कर्मणे प्रभवति ऋतुर्कं ऋतुः ।

१९८० समवस्तुस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥
 प्रथमासमर्थासमर्थावर्थेति षष्ठ्यर्थेऽप्यस्य
 त्वत्प्रथमासमर्थे प्राप्ती वेत्तस्यात् । समव-
 प्राप्तेऽस्य सामविकम् कार्यम् ॥

१९८१ कृतोरण् ॥ १०५ ॥ प्रथमा
 समर्थाद्दुष्टाश्चादस्येति षष्ठ्यर्थेऽप्यस्य
 त्वत्प्रथमासमर्थे प्राप्ती वेत्तस्यात् । समव-
 प्राप्तेऽस्य सामविकम् पुष्यम् ॥

१९८२ अक्षरं प्रकरं उपवस्त्रादिभ्य उपसं
 स्मानम् । उपवस्त्रा प्र तोऽस्य औपव-
 स्त्रम् । माशिका प्र तोऽस्य माशिकम् ।

१९८३ छन्दसि षस् ॥ १०७ ॥
 ऋतुत्तन्वत्तन्वति षस् तदस्य प्राप्तम् ६
 तस्मिन्निवपये ॥ अर्थं ते योतिर्वात्तिका
 (अ० ३।२।१०)

१९८४ काठायत् ॥ १०७ ॥ काठाय

शब्द पत्र'सदस्य प्राप्तम्' इत्यस्मिन्विषये
काळः प्राप्तोऽद्य कावपस्तापः ।

१९८४ प्रकृष्टे ठक् ॥ १०८ ॥ प्रकृष्टे
षष्ठ्यात्काळात् प्रथमासमर्थात् 'अ(य)'
इति षष्ठ्यर्थे ठक्स्यात् । प्रकृष्टः काळोऽस्य
काळिकम् ॥

१९८५ प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ प्रथमास
मर्थात्स्येति षष्ठ्यर्थे ठक्षयात्तत्प्रथमास-
मर्थं प्रयोजनं चेद्भवति । इन्द्रमह प्रयोज-
नस्य पेन्तमहिक्म् ॥

१९८६ विद्याखापाठादण्मन्थदण्डयोः
॥ ११० ॥ आभ्यामण् रमात् 'तदस्य
प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये मन्थदण्डयोः
विद्यायां प्रयोजनमस्य विद्यायो मन्थः ।
आपाठो दण्डः ॥

* चूडादिभ्य उपसंख्यानम् । चूडा प्र-
योजनमस्य चोदम् । अजा प्रयोजनमस्य
थादम् ॥

१९८७ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥
अभ्यश्छः स्यात् 'तदस्य प्रयोजनमित्ये
तस्मिन्विषये । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य
अनुप्रवचनीयम् । उत्पापनीयम् ॥

* विशिष्टरिपतिर्ह्यिप्रकृतेरनात्सपूर्व
पदादुपसंख्यानम् । गृहप्रवेशन प्रयोजन-
मस्य गृहप्रवेशनीयम् । प्रथापूरणीयम् ।
अनवतनीयम् । प्रासादारोहणायम् ॥

* स्वर्गादिभ्यो यद्भक्तव्यः । स्वर्ग-
प्रयोजनमस्य स्वर्गम् । यशस्यम् । आयु-
ष्यम् काम्यम् । वग्यम् ॥

* पुण्याहवाचनादिभ्यो लुम्बक्तव्यः ।
पुण्याहवाचनम् प्रयोजनमस्य पुण्याहवा-
चनम् । रक्षितवाचनम् । शान्तिवाचनम् ॥

१९८८ समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥
सपूर्वपदात्समापनशब्दाच्छः स्यात् 'तदस्य
प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये ॥ छन्दः-
समापन प्रयोजनमस्य छन्दःसमापनीयम् ।
व्याकरणसमापनीयम् ॥

१९८९ ऐकारागिकट् चौरि ॥ ११३ ॥
ऐकारागिकट् इति निपात्यते चौरिऽमिदये
ऐकाराग प्रयोजनमस्य ऐकारागिकट्चौरिः
ऐकारागिको ॥

१९९० आकालिकृडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥
आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने
समानकाळशब्दस्याकाळशब्द आदेशः ॥
समानकाळवाच्यन्तावरय आकालिकः
स्तनयित्तु । आकालिको वित्तु ।

* आकालोट् इव चाहम् ॥ आकालिका
वित्तु ॥ टञ् पूर्णवधिः ॥
१९९१ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥
तेनेति तृतीयासमर्थात् 'तुल्यम्' इत्यर्थे
वतिः स्याद् यत्तुल्य क्रिया सेत्सा स्यात् ॥
ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवत् । राजवत् ॥

१९९२ तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ तत्रेति
सप्तमीसमर्थात् तस्येति षष्ठीसमर्थात् इवार्थे
वतिः स्यात् ॥ मथुरावामिव मथुरावत्
सुगुप्ते । कारः । देवदत्तस्येव देवदत्तवद्
यददत्तस्य गाघा ।

१९९३ तदहम् ॥ ११७ ॥ तद्विति
द्वितीयासमर्थात् 'अहमित्येतस्मिन्नर्थे वति

स्यात् ॥ वाङ्मात्रमर्हति वाङ्मात्रं पाठनम् ।

वाङ्मात्रमर्हति । श्रुतिवत् । इतिवत् ।

११९४ उपसर्गाच्छ्रुत्यासि पात्वर्थे ११८।

उपसर्गाच्छ्रुत्यासि र्वाः स्याच्छ्रुत्यासि ॥

'यजुश्चो विवृता यासि वप्सत् (श्रु ४०

१ १४३४) इत्यतानि निगन्तानि च ॥

११९५ तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति पद्योत्तमपद्यौ च इत्येतस्मिन्पद्यौ

त्वतलौ ततः ॥ तस्यैव प्रकृतिनिमित्तं

भावः । अन्वस्य भावोऽन्वस्यम् अन्वता ।

गोत्वम् गोता ॥

११९६ आ च त्वात् ॥ १२० ॥ श्रुत्य

स्त्वत् इत्यतः प्राक् त्वतलौ च विक्रियेते ॥

प्रथिमा पार्थवम् पुषुत्वम् पुषुः ॥ । प्रथिमा

द्यौर्वक्त्रम् सुदुत्वम् सुदुता । अथवाहीः सह

समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थं

गुणवचनम् (अङ्गादिभ्यः) कर्मणि च इति ॥

(अकारो लभस्तदभ्यामपि समावेशार्थः स्त्रिया

भावः क्वेयम् क्वीत्वम् । पु सौ भावः

पु रत्वं पु स्ता यौस्ताम् ॥

११९७ न ननुपूर्वात्स्युत्पाद्वात्तुरसङ्ग-

तलपणवदपुषकत्तरस्रसंभ्याः ॥ १२१ ॥

इत वृत्ते भावप्रत्ययास्ते ननुपूर्वात्स्युत्पा-

दाय्य स्युः च आरादीप्येति च ॥

इत्येति 'पण्यत्स्युरोहितादि' इति यद्

अपठित्वम् अपठिता । अपठुत्वम् अपठुता

भरमजोयत्वम् भरमणीयत् ॥ ननुपूर्वादिदि

क्तिम् वाहेत्यत्वम् प्राङ्मात्रत्वम् ॥ तत्पुठवा

दिति क्तिम् ? नास्य पठवा सन्ति त्वपठु-

तस्य भावः आपठवम् आपठवम् ॥

मवत्पठवाम्य इति क्तिम् ? भावतुर्वम । आस-

गत्वम् । आङ्गत्वम् । आङ्गत्वम् । भावु-

ष्यम् । आङ्गत्वम् । आरस्यम् । आङ्गत्वम् ॥

११९८ पूषादिभ्य इमानि वा ॥ १२२ ॥

पुषु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इतिवत्

वा स्यात् तस्य भावः इत्येतस्मिन्पद्यौ ।

वाङ्मत्तमप्यादेः समावेशार्थम् । पूषोर्मात्र-

प्रथिमा पार्थवम् । प्रथिमापार्थवम् । पुषुत्वम्

पुषुता । सुदुत्वम् सुदुता ।

११९९ कर्मवृत्तादिभ्यः प्यङ्ग ॥ १२३ ॥

वर्षवित्शेषवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वृत्ता

दिभ्यश्च प्यङ्ग स्यात् । वाचिमनिष् ॥

'तस्य म वा' इत्येतस्मिन्पद्यौ ॥ शुक्लस्य

भावः शौक्लस्यम् शुक्लिमा शुक्लत्वम् शुक्लता

वाङ्गम् इतिमा इदत्वम् इदता ॥

२००० गुणवचनत्राङ्गादिभ्यः कर्षणि

ष ॥ १२४ ॥ शुक्लवर्षेभ्यो प्राङ्गादि

भ्यश्च अष्टोत्तमर्थेभ्यः कर्मलक्षणेभ्ये प्यम्

स्यात् । वाङ्गादे । अङ्ग्य भावः कर्म वा

आङ्ग्यम् । आङ्ग्यम् । आ पाठपठिसमासे

मावकर्मोच्चकारात् । आङ्गाद्याविराडुत्तमप्या ॥

चतुर्वर्णादीनां स्वार्थोपसंभ्यान् ॥

अत्वात् एव वर्णाङ्गात्तुर्वचम् ॥

२००१ स्तेनाद्यन्तलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनतद्व्यापद्वीसमर्थाद् भावकर्मजोर्वत्

स्यात् । तस्य जोवत्त्वम् ॥ स्तेनस्य भावः

कर्म वा स्तेयम् ॥ स्तेनादिति योमविभा

धात्व्याम् स्तेयम् ॥

२००२ सस्युर्वः ॥ १२६ ॥ सञ्चित

व्याघ्रः स्याद्भावकर्मणोः ॥ ११९९ ॥
 { * दूतवणिग्भ्यां चेतिवक्तव्यम् दूत्यम्
 वाणिज्यम् ॥ इति षाशिका ॥ }
 २००३ कपिजात्योर्दृक् ॥ १२७ ॥
 खभ्यां दृक्स्यत् भावकर्मणोः । कपेर्भाव-
 कर्म वा कापेयम् हातेवम् ॥
 २००४ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्
 ॥ १२८ ॥ एभ्यो घग् भावकर्मणोः ॥ सेना-
 भतेर्भावः कर्म वा सेनापत्यम् ॥ पौरोहि-
 त्यम् ॥
 २००५ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रा-
 दिभ्योञ्क् ॥ १२९ ॥ प्राणभृज्जातिवा-
 तिभ्यो षथोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ्
 स्याद्भावकर्मणोः ॥ अथस्य भावः कर्म
 वा आश्वम् । औष्ट्रम् ॥ कौमारम् । कैशो-
 रम् ॥ अश्विश्च ॥
 २००६ हायनान्तयुक्तादिभ्योञ्क् ॥ १३० ॥
 हायनान्तेभ्यो युक्तादिभ्यश्चाण् स्याद्भाव
 कर्मणोः ॥ हिहायनस्य कर्म भावो वा है-
 हायणम् । त्रैहायनम् ॥
 २००७ ह्यन्ताच्च सधुपूर्वात् ॥ १३१ ॥
 ह्यन्ताच्च सधुपूर्वादण् स्याद्भावकर्मणोः ॥
 शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् ॥ लघ्या
 माघ नागरमश्वरीतक्या भाव हातीतकम्
 पाठयम् जाघयम् ॥ गौरम् ॥
 २००८ योषधाद् गुरुपोत्तमाद्वुक् ॥ १३२ ॥
 यकातोषधाद्गुरुपोत्तमाद्वुञ्ज स्याद्भावक-
 र्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा रामणी

यम् । वासनीयकम् ॥ [सहापाद्वेति वक्त-
 व्यम् । साहायकम् साहाय्यम् ॥ काशिका]
 २००९ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥
 द्वन्द्वसङ्घेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुद्ध्याद्भा-
 वकर्मणो । गोवाळपशुपाठाना भावः कर्म-
 वा गोवाळपशुपाठिका । शैष्योपाध्यायिका
 फौत्सकुशिका ॥ मानोश्चकम् ॥
 २०१० गोत्रचरणाच्छ्लाघात्वाकारतदवे-
 तेषु ॥ १३४ ॥ गोत्रकाचिनश्चरणावाचि-
 नश्च बुद्ध्याद्भावकर्मणो ऋधाविषु वि-
 पयभूतेषु ॥ गार्गिकया ऋधते । काठि-
 कया ऋधाघते । गार्गत्वेन कठत्वेन चिक-
 त्यते इत्यर्थः ॥ गार्गिकया अत्याकुर्वते
 काठिकयाऽप्याकुर्वते गार्गत्वेन परानधि-
 क्षिपतीत्यर्थः । गार्गिकामवलः काठिकाम-
 वेतः गार्ग्येण कठत्वं वा प्राप्त इत्यर्थः ॥
 तद्वाऽवगतवानित्यर्थः ॥
 २०११ होत्राभ्यश्च ॥ १३५ ॥ ऋत्विग्
 विशेषवाचिभ्यश्चः स्याद्भावकर्मणोः ॥
 अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकी
 यम् । मिषावरुणीयम् । प्राहणाच्छलीयम्
 आधीधम् । प्रतिगरधानीयम् । त्वणीयम् ।
 २०१२ ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ ब्रह्मन्
 शब्दाद्ब्रह्मणवाचिनस्त्वः स्याद्भावकर्मणोः ॥
 ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम् ॥
 सङ्स्तञ्जोरधिदारः समात् ॥
 इति पञ्चमोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
 २०१३ धान्यानां भवने क्षेत्रे ख्व् ॥ ११ ॥
 धान्यविशेषवाचिभ्यः पृष्ठीस्यर्थेभ्यो भवने

ऽग्निपेये ब्रह्मत्यागच्छेन्नरुण क्षेत्रे स्वात् ॥
मुद्रानां मन्त्रं क्षेत्रे प्रीहोनाम् कौद्रवीणम्
शौचस्वीणम् ॥

२०१४ प्रीहोनाम्पौत्रे ॥ २ ॥ अग्निं
दक्ष स्यान्नरुण क्षेत्रे । प्रीहोनां मन्त्रं क्षेत्रे
नैवेद्यम् शार्वर्यम् ॥

२०१५ यववक्त्रपटिकाधत् ॥ ३ ॥ पम्भो
यत्पम्पात्रुर्बनै क्षेत्रे ॥ यवतां मन्त्रं क्षेत्रे
पवम् । यवकम् । यविकम् ॥

२०१६ विभाषा विलभापोमामङ्गाधुम्यः
॥ ४ ॥ पम्भो वा यवकने क्षेत्रे मत्तिकाणां मन्त्रं
क्षेत्रं विष्णुं लैङ्गीणम् । म पम्भु मापीणम् ।
कम्भम् कौतोणम् । मङ्गधम् मङ्गीणम् ।
मपम्भम् मालवीणम् ॥

२०१७ सर्ववर्मणः कृतः सुखज्ञौ ॥ ५ ॥
द्वितीयासमर्थासर्ववर्मणोऽश्वत्थ इत्य
स्मिन्नर्थे कर्मणो स्तः ॥ सर्वशस्त्रधोत्र
मन्त्रमार्थेन कृतेन सव्यपठे न कर्मणा ।
तत्रायमसमर्थासर्ववर्मणोऽश्वत्थः । सर्ववर्म
णा कृत इत्येकस्मिन्वाचपार्थे कृतिः । सर्व
वर्मोणः शार्वर्यमोणः ॥

२०१८ यथासुखसंसुखस्य दर्शनः सुः ॥
६ ॥ पत्नी समर्थाभ्यामाभ्यां वशं इत्ये
कस्मिन्नर्थे वा स्यात् । इत्येकस्मिन्नर्थे
वशं ॥ यथासुखं वशं यथासुखीणः ।
समस्य सर्वस्य सुखस्य वशं संसुखीणः ॥

२०१९ तत्सर्वीदरः पथपङ्ककर्मपत्रपात्र
ध्याप्नोति ॥ ७ ॥ सर्वानि पञ्च, अङ्ग
कर्मं पत्र पात्र इत्येकस्मिन्वात् प्रातिपदि

वाद् द्वितीयासमर्थाद् ध्याप्नोति' इत्य
स्मिन्नर्थे वा स्यात् ॥ सर्वपथं
ध्याप्नोति सर्वपथीणो इत्य । सर्वपथीण
स्यात् । सर्वकर्मोणः पुत्रयः । सर्वपथोणः
सारथिः । सर्वपात्रीणः कौवचः ।

२०२० आप्रपद् प्राप्नोति ॥ ८ ॥ तदि
ति द्वितीयासमर्थात् आप्रपद्वाशत् 'प्रा
प्नोति' इत्यस्मिन्नर्थे वा स्यात् ॥ आप्रपद्
प्राप्नोति अग्रवर्तीणः पठः ॥

२०२१ अनुपदसर्वान्नामानर्पं वदामध
वतिनेषु ॥ ९ ॥ अनुपदविन्मः शब्देभ्य
स्त्विति द्वितीयासमर्थेभ्यो वदा मध्वयति
शेष इत्येतेष्वर्थेषु वा स्यात् ॥ अनुपदं वदा
अनुपदीना उपपत्तुः ॥ सर्वान्नामान् मध्वयति
सर्वान्नीणो मधुः ॥ मया प्रवृत्तियम् मन्त्रयः
यस्यम् प्रवृत्तिय-सम्भ-गामिनां शा
राणां पत्नित्यपत्तः । पदानामसमावेष्टे
ऽपानयः अयानर्थे वेदो अयानर्थोणः शारः
पञ्चकशिरस्त्वित् इत्यर्थः ।

२०२२ परोवरपरम्पर पुत्रपौत्रमनुभवति
॥ १० ॥ परोवरपरम्पर पुत्रप न इत्येतेभ्य
स्त्विति द्वितीयासमर्थेभ्यो अनुभवतीत्य
स्मिन्नर्थे वा स्यात् ॥

परोवरेति परस्पोत्वं मत्स्यसंनिपाणेन
निपात्यते । परस्पोत्वंवात्पुत्रमवति
परोवरीणः ॥

परपरतराणां च परम्परमावा निपात्यते
परोव परतराणां वात्पुत्रमवति परस्पोत्वं
पुत्रपौत्रमनुभवति पुत्रपौत्रीणां ॥ परम्पर

शब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते 'मन्त्रि-
परम्परा मन्त्रमिनसि इति, तच्छ्रुदान्तर
मेव द्रष्टव्यम् ॥

२०२३ अवारपारात्पन्थानुक्रामं गामी
॥ ११ ॥ यवारपारअत्यन्तानुक्राम
इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामान्ते-
तस्मिन्नर्थे च. स्यात् । अवारपार गामी
अवारपारीण. ॥

*अवारपारात् विपरीताच्च रावारपारीण ।
*विगृहीतादपीष्यते अवारपारीण. ।
अत्यन्तं गामी अत्यन्तीन. ॥ अनुक्राम गामी
अनुक्रामीन. ॥

२१२४ समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति घोषतायाम् सुखन्वसमुदायः
प्रकृतिः । विजायते गर्भधारयति प्रत्ययार्थ. ।
गर्भधारणेन सकलापि समा न्याप्यते इति
अत्यन्तरूपेणे द्वितीया । समांसमा
विजायते समांसमोना गो ॥ पूर्वपदे
सुपोऽलु(वक्तव्य) ॥ केचित्तु समाया समाया
विजायत इति विगृह्णन्ति गर्भमोचने तु
विजनिर्बतते इत्याहुः । तेषां पूर्वपदे
यज्ञोपमात्र निपात्यते । परिशिष्टस्या-
लु(वक्तव्य). अनुत्पन्नाश्चरपदस्य च वा
एजोपो चतुर्थ्य. * । समांसमां विजायते
समाया समायाम् इति च ॥

२०२५ अद्यस्त्रीनावष्टभे ॥ १३ ॥

अश्वीन इति निपात्यते अवष्टभे विजने
आसम्भ प्रसवे ॥ अद्य श्वो वा विजायते
अद्यश्वोना गो. ॥ केचित्तु विजायते इति

नानुषर्त्तयन्ति रुचष्टभमात्रे निपातन
मित्याहुः ॥ अद्यश्वीन मरणम् अश्वीनो
वियोग इति ॥

२०२६ जानवीनः ॥ १४ ॥ आगधीन
इति निपात्यते । आगधीन कर्मकर ।
यो गवा भूत कर्म करोति सा तस्य गो.
प्रत्ययेणात् ।

२०२७ अनुग्वलं गामी ॥ १५ ॥

अनुगुणाद्वाङ्गल गामोत्वस्मिन्नर्थे च स्यात् ।
अनुगुपर्याप्त गच्छति अनुगधीनो गोपाळः ।

२०२८ अव्यनो यत्सौ ॥ १६ ॥

द्वितीयासमर्थार्थवशश्चाहुः 'अलपामी'
इत्येतस्मिन्नर्थे यत्सौ स्त ॥ अद्यवानमलं
गामी अद्यश्वय । अद्यवनीन ॥

२०२९ अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्राद् द्वितीयासमर्थार्थे 'अलपामी'
इत्यस्मिन्नर्थे च स्यात् । चाद्वयत्वौ ॥
अभ्यमित्रमञ्ज गामी अभ्यमित्रोय. । अभ्य-
मित्रश्च अभ्यमित्रोण. । अस्मिन्नाभिमुखं
सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

२०३० गोष्ठात्खल्व् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गोष्ठाद्वाद्भूतपूर्वोपाधिकत्वात्कार्थे चः स्या-
त् ॥ गोष्ठे भूतपूर्व. गोष्ठीनो देशः ॥

२०३१ अद्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

अश्वशब्दात्पष्टोसमर्थार्थे 'एकाहगम' इत्ये-
तत्स्यै चः स्यात् ॥ एकाहगम गम्यते इत्ये-
काहगम । अश्वशब्दात्पष्टोसमर्थार्थे चः स्या-
त् । आश्वीनानि शतं यतित्वा ॥

२०३२ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः

॥ २० ॥ शाब्दीनक्षीपोनशब्दे निपात्येते
सपृष्टेऽक्षर्ये चाभिधेये ॥ सपृष्टोऽप्रथमः ।
अकार्यं मन्वराहं विद्वद्म् ॥ शाब्दाप्रथमः
नमर्हति शाब्दीने जय । कृपावतात्मर्हति
कौशिक पापम् ॥

२०३३ श्रातेन जावति ॥ २१ ॥ श्रात
शब्दात्ततोयावमर्धात् श्रौवति (त्यास्म
क्षर्ये अस्म्यात् ॥ नागाज्जातीया मणियत्
वृत्तप वृत्तेष्वशोचिनः संवाः ज्ञाताः ।
वृत्तेष्वः श्रातरम् तशयासेन ये जोवन्ति ते
वृत्तेष्वज्जीवितः । तेषां कर्म श्रातम् । तेन
श्रातेन जोवति श्रातीनः ॥

२०३४ साक्षपदीन सस्यम् ॥ २२ ॥
साक्षपदीनमिति निपात्यति सस्येऽभिधेये ॥
सस्यमिः पदैरवाप्यते साक्षपदीन सस्यम् ॥

२०३५ द्वैयंमदीन सञ्ज्ञानाम् ॥ २३ ॥
द्वैयंमदीन निपात्यते संज्ञायाम् द्वियये । शो
योदोदरय विकारः द्वैयंमदीनम् शतम् ॥

२०३६ तस्य पाकमूले पीन्यादिकर्मा
दिभ्यः कुणप्राहवा ॥ २४ ॥ तस्येति
पष्टीसमर्थेभ्यः पाण्यादिभ्यश्च पाकमूले
द्वयोः कुणप्राहवा स्तः ॥ पीन्यां पाकः
पीन्युष्टम् । कर्णस्य सृष्टः कर्णज्जादम् ॥

२०३७ पश्यासिः ॥ २५ ॥ तस्येति
पष्टीसमर्थेभ्यः पश्यासिः स्तः ॥ पश्यात् ॥
पश्यासिः पश्यासिः प्रति रात् ॥

२०३८ तेन विद्यन्मुष्णुषणपौ ॥ २६ ॥
ते ति तृतीयासमर्थेद्वित् इत्येतत्स्विप्रथे
पुष्णुषणपौ स्तः ॥ विद्यया विद्यः विद्या
दुष्णुः । विद्यः षण् ॥

२०३९ विनम्भ्यां नानाजौ नसह ॥ २७ ॥
विनम्भ्यां नानाजौ स्तोऽसहर्षे । विना
जाना ॥

२०४० वेः झालच् छङ्कटशौ ॥ २८ ॥
विद्ययाऽच्छङ्कटशङ्कटशौ स्तः ॥ विद्यये वि
शाले विशङ्कटे शङ्के । तद्योगाच्च विशङ्को
विद्यङ्कटो मी ॥

२०४१ संपोदद्वेष कृष् ॥ २९ ॥
पम्यः कृष्ण स्यात् । कृष् वे ॥ संकटम्
प्रकटम् वृत्कटम् विकटम् ।

* कटश्चक्ररूपेभ्योऽनुविलोमाभ्याम्भो
रजस्युप्रसंख्यानम् । मन्वाभूना रजो
मन्वाभूकटम् । तिष्ठकटम् । वमाकटम् ।
मन्वाकटम् ।

* गोष्ठादयः स्वानादिषु पशुनामादिभ्य
उपसर्कमानम् । गभी स्वान नोगोष्ठम् ।
मद्विपोगोष्ठम् ॥

* सङ्घातं कटश्चक्रभ्यः । मन्वीनां सङ्
घातः क्वविकटम् ॥

* विस्तारे पठश्चक्रभ्यः । क्वविकटम् ॥

* द्विभ्ये गो युगश्च । उष्टुगोपु म् सङ्घातो
पुपम् ॥ प्रष्टुत्यर्थस्य ।

* पदस्थे पद्गश्च । इतिपद्गवम् ॥

* विकारं स्नहंनं तेषु च ॥ परणहृतेषु
तिष्ठतेषु च ॥

१ मन्वाभ्यातामीनि विद्विभ्यो 'उपमा-
नादा विद्वम्' इति ॥

* भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ
इक्ष्वाकटम् । इक्ष्वाकिनम् मूळकगाकि
नम् ॥]

२०४२ अवात्कुटारच्च ॥ २० ॥
अववात्कुटारच् प्रत्यय स्यात् ॥ चात्क
टच् ॥ अवकुटारम् अवकटम् ॥

२०४३ नते नासिकायाः संज्ञायां टोटच्
नाटच् भ्रटचः ॥ ३१ ॥ अवादेते रूप्यर्ना
सिकायाः सपन्थिनि नते स्त्रायाम् ॥
नासिकाया नतम् अवटोटम् । अयनाटम् ।
अवभ्रटम् इति ॥

२०४४ नेर्विडञ्ज्विरीसचौ ॥ ३२ ॥
निशब्दान्नासिकाया नते विडञ्ज्विरीसचौ
स्तः ॥ निविडम् निविरीसम् । तद्योगा-
न्नासिकाप पुनयोऽपि निविष्टो निवि-
रीस ॥

२०४५ इनच्पिटन्चिक चि च । ३३ ॥
निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटञ्
इत्येतौ प्रत्ययौ स्तस्तत्संयोगेन च नि-
शब्दस्य विकि चि इत्यादेशी स्तः ॥ चि-
क्किन् विपिटः ॥

* रुकारः प्रत्ययो वक्तव्यविचकूच प्रकृ-
त्यादेशः ॥ विक्रः ॥

* किलन्नस्य चिञ्पिल्लञ्चास्यचक्षुपी
क्किन्ने चक्षुपी अस्य विक्रः पिक्रः ॥]

* चुलादेशो वक्तव्यः चुलः ॥

२०४६ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नास्-
डयोः ॥ ३४ ॥ यास्त्राकडयोवर्तमाना-

न्यामाभ्या स्वार्थे ल्यप्न ॥ पर्वतस्वासना
अपत्यका तस्येवाकडऽधित्यका ॥

२०४७ कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥
कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् 'घट' इत्येत-
स्मिन्नर्थेऽठच् स्यात् ॥ कर्मणि घटने क-
र्मठः ॥]

२०४८ तदस्य संजातं तारकादिभ्य
इतच् ॥ ३६ ॥ तदिति प्रथमासमर्थेभ्य-
स्तारकादिभ्योऽस्येति पठ्यर्थे इतच् स्यात् ॥
तारकाः संजाता अस्त्र तारकित सभ ।
पुष्पितो वृक्षः ॥ तारकादिशकृतिमण ॥

२०४९ प्रमाणे द्वयसञ्चद्वनञ्मात्रचः
॥ ३७ ॥ प्रथमासमर्थार्थाद् 'अस्य' इति प-
ठ्यर्थे द्वयसञ्च द्वनञ् मात्रचः स्युः, यत्तत्
प्रथमासमर्थं प्रमाणं चैतद्भवति ॥ ऊरु-
प्रमाणस्य ऊरुद्वयसम् ऊरुद्वयम् ऊरु-
मात्रम् ॥

* प्रमाणे लो वक्तव्यः प्रमाणेभ्य उत्प-
न्नये प्रत्ययस्य लुष् ॥ शमः प्रमाणस्य
शम । दिष्टिः । वितस्ति ।

* द्विगोर्नित्यम् द्वौ शमी प्रमाणस्य
द्विशमः । त्रिशमः ॥

* ङट् स्तोत्रे वक्तव्यः । पञ्चदशः स्तोमः
पञ्चदशी राज्ञिः ॥

* शन्शतोर्दिनिर्वक्तव्यः पञ्चदशिनोऽङ्क-
मासाः त्रिंशदो मासाः ॥

* विशतेऽचेतिवक्तव्यम् विशिनोऽङ्कित-
* प्रमाणपरिमाणाभ्या संख्यावाच्यपि

संज्ञये मात्रव बक्तव्यः । शममात्रम् ।
दिदिमात्रम् । प्रथमात्रम् । कुडवमात्रम् ।
पञ्चमात्रम् ॥

ॐ वस्यन्तात्स्वार्थं दयसम्मात्राणां बहु
सम् । तापदेप तावववसम् । तावन्ना
त्रम् । यतावववसम् । यतापत्रमात्रम् ।
यावववसम् । यापन्मात्रम् ॥

२०५० पुन्यहस्तिभ्यामण् च ॥ ३८ ॥
पुन्यहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थोऽर्थां प्रम जो
पापिकाभ्याम् 'मस्य' इति पठ्यर्थेण स्यात्
धातुवसत्राद्यः ॥ पुन्यः प्रमात्रमस्य यो
न्यम् । पुन्यप्रथमम् । पुन्यप्रथमम् । पुन्य
मात्रम् । हस्तिप्रथमम् । हस्तिप्रथमम् ।
हस्ति मात्रम् । हां तत्रम् ॥

ॐ द्विगोवित्यं लुक । द्विपुन्यमुक्कम् ।
त्रिपुन्यमुक्कम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति ।
द्विपुन्यो । त्रिपुन्यो । द्विहस्तिमो त्रिह
स्तिमो ॥

२०५१ यत्तेदन्मः परिमाणे बहुम् ॥ ३७ ॥
प्रथमासमर्थोऽर्थां यत्रा परिमाणोकापिन्या
'मस्य' इति पठ्यर्थेण स्यात् ॥ यत्परि
माणमस्य पापान् । तावत्र । यतावान् ॥

ॐ बहुष्पकरणे पुष्पदस्मदस्यां छन्दसि
साहस्ये उपसंभ्रानम् ॥ 'न त्वापां
स्यो विप्यो न पापिषो न जातो न
मानिप्यते' (श्रुति ३।१२।१३) 'त्वापता
पुन्यतो (प्र नं ६।३।१) 'यस विमस्य
मापता (भा छ. १।१५।२)

किमिदंम्यां यो घः ॥ ३७ ॥ किमिदंम्या

सुकरस्य बहुयो यकारस्य यकारादेशो
भवति ॥ क्रियाम् । इणम् । एतदेव चादे
पिपात्राण् नापकम् 'किमिदंम्यां बहुष्पद' इ
ति ॥

२०५३ क्रियः सन्ध्यापरिमाणे षटि प
॥ ४१ ॥ सन्ध्यापरिमाणे कर्त्तमाणात्किञ्च
प्रथमासमर्थोऽर्थां मस्य' इति पठ्यर्थेण इति
स्यात् । यावु बहुष् । तस्य च यकारस्य
भादेशः ॥ च्च संख्या यपां भाष्यजार्ता कति
भ्याम्याः । कियन्तो प्राङ्मण ॥

२०५४ सुगयाया अनयये तयम् ॥ ४२ ॥
अनयये कर्त्तमाणायाः संख्याया 'अस्य' इति
पठ्यर्थेण तदपस्यात् ॥ पञ्च अनयया अरम
पाचतयम् । पञ्चतयम् । यशतयम् । यश
तयो । यतुपयम् । यतुपयो ॥

२०५५ द्वित्रिभ्यां उपस्यायजवा ॥ ४३ ॥
पूर्वेण विहितस्याऽर्थां परस्य तयस्यावशा
देशो वा ॥ यावववववो वस्य प्रथम् । द्वितयम्
त्रयम् त्रितयम् ॥

२०५६ उमावुदावो नित्यम् ॥ ४४ ॥
उमावुदावोरस्य तययो नित्यमचभादेशः
स्यात् छ योदावः ॥ उमावो मणिः उमये
वैवमनुष्याः ॥

२०५७ उपस्मिन्नधिकमिति दक्षान्ताङ्गः

१ इव सूत्रम् 'प्रथमे हवस्य' इति सूत्रात्
प्रथमे षष्ठे कर्त्तव्ये वा शब्देन विभाषात्प्रथमं
व्यापितयम् माभ्यतिष्ठान्त् ॥ अत एव मात्रम्
प्रथमाहारात्कारे तद्व्यवहारेणैव उमावुदावोनापि न
रते ॥ इति शापयना ॥

॥ ४५ ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति
सप्तम्यर्थे दशागताङ्कः स्यात् यत्प्रथमास-
मर्थमधिकं चेत्तदस्यात् ॥ एकादश अधिको
अस्मिन्शते एकादश शतम् । एकादश
सहस्रम् ॥ द्वादश शतम् । द्वादश सहस्रम् ॥
२०५८ शतान्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥
शतान्तात्प्रतिपदिकादिशतेष्व ङः स्यात्
अस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये ॥ त्रि-
दशिका अस्मिन्शते त्रिंश शतम् एकत्रिंश
शतम् ॥

* संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् इह माभूत्
गोत्रिंशदधिका अस्मिन्शते इति ॥

* त्रिंशतेश्च तदन्तादपीति वक्तव्यम् ।
एकादश शतम् ॥

* संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह माभूत्
गोविंशतिरधिका अस्मिन् गोशते ।

२०५९ संख्यागुणस्य निमाने मयद्
॥ ४७ ॥ तदिति प्रथमासमर्थात्संख्या
वाचिनः । प्रातिपदिकात् 'अस्य' इति
पठ्यर्थे मयद् स्याद् यत्प्रथमासमर्थं
गुणस्य चेत्निमाने घटते ॥ यथानाङ्गौ भागी
निमानमस्योदशिवद्भागस्य द्विमसुदशिव्य-
चानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् ॥ मानेपि
तु विधीयमानं प्रत्ययः । धान्येन मानधन्त
मावष्टे । तेन सामानाधिकरण्यम् ॥ द्विमय
मुदशिवत् ॥

२०६० तस्य पूरणे ङद् ॥ ४८ ॥ पष्ठी
समर्थात्संख्यावाचिन 'पूरणे' इत्यस्मि
प्रथे ङद् स्यात् ॥ एकादशाना पूरण

एकादशः । प्रयोदशः ॥

२०६१ नान्तादसंख्यादेर्मद् ॥ ४९ ॥
नान्तात्संख्यावाचिनोऽसंख्याधेः परस्य ङटो
मडागमः ॥ पञ्चमः सप्तमः ॥

२०६२ थद् च च्छन्दसि ॥ ५० ॥
नान्तादसंख्याधेः परस्य ङटश्छन्दसि थटा-
गमः । चान्मह् ॥ 'पणमयानि पञ्चथानि भ-
वन्ति' । पञ्चयः । सप्तयः । 'पञ्चममि-
न्द्रियमस्यापाक्रामत्' ॥

२०६३ परकीति-कतिपयचतुरां धुक्
॥ ५१ ॥ पपा ङटि परतस्थुगागमः ॥
परणा पूरणः पठः । कतिथः । कतिप-
यथः । अत एव द्वापकाद्दृ ॥ चतुर्थः ॥

* चतुरश्रयतावाचक्षुरलोपश्च चतुर्णां
पूरणः तुरीयः तुर्यः ॥

२०६४ बहुपूगणसङ्घस्य त्रिधुक् ॥ ५२ ॥
पपा ङटि त्रिधुगागमः स्यात् ॥ पूगसङ्घ-
शब्दयोरसंख्यावाचित्वादिदमेव द्वापक
ङटो भाषस्य ॥ बहुषा पूरणो बहुतिथः ।
पूगतिथः । गणतिथः । सङ्घतिथः ॥

२०६५ चतोरिधुक् ॥ ५३ ॥ चतोरिद्वेदि
परतश्चुगागमः । यावता पूरणो याव-
तिथः । तावतिथः एतावतिथः ॥

२०६६ द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ त्रिशाब्दात्तीयं
प्रत्ययः स्यात् ॥ द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

२०६७ त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥
त्रिशाब्दात्तीयः प्रत्ययः 'तस्य पूरणे' इत्ये
तस्मिन्विषये तत्कल्पनयोरेन द्वेः संप्रसा-
रणं च ॥ त्रयोणां पूरणं तृतीयः ॥

२०६८ विभ्रुत्पादिभ्यस्तमङ्गन्वरस्याम्
॥ ५६ ॥ विभ्रुत्पादिभ्यः परस्य ङइत्स
मङ्गागमः स्यात् ॥ विभ्रुत्पः पूरजः विभ्रु
विभ्रमः विभ्रः । तदन्तविभ्रता-पकविभ्र
विभ्रमः परविभ्रः ।

२०६९ नित्यं शतादिमासाद्माससव
त्सराद्य ॥ ५७ ॥ शतादिभ्यो षासाञ्च
माससवत्सराद्यभ्यञ्च परस्य ङइतो ित्व
समङ्गागमः । मासाद्यः संख्यात्तद्वा न सन्ति
सैन्वाऽस्मादेव वापकाङ्ङइत् विभ्रायते । श-
तस्य पूरजः शततमः । स्रष्टतमः । षष्ठ-
तमः । मासस्य पूरणो मासतमो विभ्रसः ।
अथ 'मासतमः' । स्रष्टतमः । एकशत
तमः ॥

२०७० पष्टधावुऽवार्सस्यादेः ॥ ५८ ॥
पष्टधावैः सन्ध्यावुऽवार्सस्यादेः परस्य ङइतो
नित्यं तमङ्गागमः स्यात् । पष्टतमः सप्त
विभ्रमः ॥ अर्सवदादिप्रतिषेधो वापकः
तमदि तदन्तविभ्रता-पकविभ्र' इति' ॥

२०७१ नवौ छः ङकसाभ्योः ॥ ५९ ॥
प्रातिवदिक्रमन्त्यर्थे छः स्यात् । छः
सामनि प्रातिषेधे ॥ मन्थावाक्याव्योऽ
विभ्रान्तिवि भ्रवाकाकीभ्य् मिभाभ्रतो
मम् सामः । वापकतोयम् ॥ अनुकरज
श्राद्धं क्वचिमाश्रमघानः । प्रत्ययमुत्पाद्
यन्ति । तेनाथैकप्राव्यि भ्रव्यभ्रमीयम् ॥

२०७२ अघ्यावैनुवाकयोर्ङइ ॥ ६० ॥
प्रत्ययै उल्लेखेन च्छइत्स ङइत्स ङइत्स
वाकयोर्ङइत्सयोः ॥ केन एतद्व्यापानुवा

भ्योः इत्ययः । इदेषु कुम्भकारं वा
पकम् तादृशानस्य ॥ विभ्रत्येन 'कुम्भयमि
प्यत् । गद मात्तदन्तव्योऽस्मिन्मसि गम्
मापटः अघ्यावः, अनुवाको वा । सर्वसा
भाप्योपः । होर्षकोविभ्रः कोषकोविभ्रोः ।
पङ्कितस्तम्भः पङ्कितस्तम्भोपः ॥

२०७३ विभ्रुत्पादिभ्यो ङ् ॥ ६१ ॥
विभ्रुत्पादिभ्योऽप्युत्पादव्यापानुवाकयो
प्रतिषेधोर्मात्तव्य ॥ विभ्रुत्पादयोऽस्मिन्मसि
वैभ्रुको ङ्घ्यायो ङ्नुवाको वा ॥

२०७४ गोपदादिभ्यो ङ् ॥ ६२ ॥
वापदादिभ्यो ङ्नुत्पादमत्तव्येऽन्वापानुवा
कयोः ॥ गोपदादिभ्योऽस्मिन्मात्त गोप
कोऽप्यायो ङ्नुवाको वा ॥

२०७५ तत्र कुम्भक पयः ॥ ६३ ॥
तत्रेति सप्तमीसमर्थोत्पदिश्राद्धात्कुम्भक
इत्यस्मिन्मस्ये कुम्भकात् ॥ पयि कुम्भकः
पयः ॥

२०७६ आकृपादिभ्यः क् ॥ ६४ ॥
आकृपादिभ्यः सप्तमीसमर्थस्य कुम्भक इ
त्येवमित्यर्थे क्त्वात् ॥ आकृपे कुम्भकः
आकृपिः ॥

२०७७ घनहिरण्यात्काम ॥ ६५ ॥
सप्तमीसमर्थस्यायोर्मात्तव्ये इत्यस्मिन्मस्ये
कम्भकात् ॥ घने कामः घनको वैभ्रवत्सया
हिरण्यको वैभ्रवत्सयः ॥

२०७८ न्याङ्गभ्यः प्रसित ॥ ६६ ॥
न्याङ्गादिभ्यः सप्तमीसमर्थस्या प्रसित
इत्यस्मिन्मस्ये कम्भकात् ॥ कैरोपु प्रसितः

देशकः ॥ बहुवचन स्वार्थसम्भवादिपि
यथास्यात्—दन्तौष्ठकः, देशनखकः ॥
२०७९ उदराह्वमाह्वयने ॥६७॥ सप्तमी
समर्थादुदराह्वदात्प्रसिद्ध इत्येतस्मिन्नर्थे
ठक् स्यादाह्वने ॥ अदरे प्रसिद्धः श्रीदरिद्र-
आह्वनः ॥
२०८० सस्येन पारजातः ॥ ६८ ॥
सस्यशब्दोत्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्य-
स्मिन्नर्थे कन स्यात् ॥ सस्येन परिजातः
सस्यकः शालिकः । सस्यकः सायुः ।
सस्यको मणिः ॥
२०८१ अंशं हारी ॥ ६९ ॥ अंशशब्दाद्
द्वितीयासमर्थाद्द्वितीयस्मिन्नर्थे कन्स्यात् ॥
अंश हारी अंशको दायाद् । अंशकः पुत्रः ।
२०८२ तन्त्रादचिरापहते ॥ ७० ॥
पञ्चमीसमर्थादचिरापहत् इत्यस्मिन्नर्थे
कन्स्यात् ॥ तन्त्रादचिरापहतः तन्त्रकः
पटः । तन्त्रकः प्राचारः ॥
२०८३ ब्राह्मणकोप्यिके संज्ञायाम् ॥७१॥
ब्राह्मणक उप्यिक इत्येती शब्दी निपात्येते
कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायाम् चिपये ॥ ब्राह्मणको
प्यिकः । उप्यिका यवागुः । यत्र आयुधजी-
विनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति
संज्ञा । अन्वयान्वायवागुमप्यिका इत्युच्यते ।
२०८४ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥७२॥
शीतोष्णाभ्यां कारिण्यमिधेये कन्स्यात् ॥
शीत करोतीति शीतक अन्नस । उष्ण
करोति उष्णकः शीघ्रकारी ॥
२०८५ अधिकम् ॥७३॥ अधिकमिति

निपात्यते अर्ध्याकृदस्योत्तरपदलोपः कश्च
प्रत्ययः ॥ अधिको द्रोणः पार्याम् ।
अधिका पारी द्रोणेन ।
२०८६ अनुकाभिकाभीकः कमिता
॥ ७४ ॥ पते कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते
'कामिता' इत्यस्मिन्नर्थे । अयोः पक्षे दीर्घन्त्व
वा निपात्यते ॥ अनुकामयते अनुकः ।
अभिकः अभीकः ॥
२०८७ पार्श्वेनाविच्छति ॥ ७५ ॥
पार्श्वशब्दात् तृतीयासमर्थादन्विच्छती-
त्यस्मिन्नर्थे कन्स्यात् ॥ अनुकुरुपाय-
पार्श्वम् । तेनाविच्छति पार्श्वकः ॥
२०८८ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्
ठौ ॥ ७६ ॥ तृतीयासमर्थाद्द्वितीय-
मन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठौ स्तः ।
तीक्ष्ण उपायो ज्य शूलपुच्छने । तेनावि-
च्छति आयाःशूलिकः । दन्तो दण्डाजिनः, तेना-
न्विच्छति दण्डाजिनिकः दान्मिकः ॥
२०८९ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥७७॥
पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्ग्रहणोपाधि-
कात्सार्थे कन्स्यात् ॥ पूरणस्य प्रत्ययस्य
वा लुग् ॥ द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थ गृह्णाति
द्विफ ग्रहणम् द्वितीयकम् । त्रिकम्, तृतीय-
कम्, चतुरकम् चतुर्थकम् ।
* तावतिथेन गृह्णातीति कन्बक्तव्य
पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् । यद्येन
रूपेण ग्रन्थ गृह्णाति' पदको देवदत्तः ।
पञ्चकः । चतुर्थकः ॥
२०९० स एषां ग्रामणीः ॥ ७८

स इति प्रथमासमर्थादेषामिति पठ्यर्थे
कस्त्वात् । पठ्यथमासमर्थं प्रामाणी
न्येज्जबति ॥ द्विद्वतो प्रामाणीर्या द्विद्वत्तका
पठ्यत्तकाः ॥

२०९१ श्रुत्स्वत्तमस्य वन्धनं करनो ॥७९॥
श्रुत्स्वत्तमस्यमासमर्थार्थस्वेति पठ्यर्थे
कस्त्वात् मत्स्वथमासमर्थं वन्धन वेत्
त्वात् । यत्तद्वस्येति निश्चिद्वत्तमस्य स
मर्थति । श्रुत्स्वत्तं वन्धनमस्य करमस्य
श्रुत्स्वत्तकाः । उच्छ्रार्था वाक्याः करयाः ।
तेषां चत्समर्थं पाठकं पादे व्यतिपद्यते
तदुच्यते श्रुत्स्वत्तमिति ।

२०९२ उत्क उत्तमनाः ॥ ८० ॥ उत्क
इति निपात्यते वन्धनार्थे एव मर्थति उत्कते
मनो यस्य स करमनाः उत्क्ये द्विद्वत्ता ।
उत्कः प्रवासी ॥

२०९३ काकमयोजनाश्रोभे ॥ ८१ ॥
काकाकमयोजनाश्रवपापोरु समर्थविमक्ति-
पुष्पश्रोभेऽमिथेये कस्त्वात् ॥ काको
द्विद्वत्ताः । प्रयोऽर्त्तं काकत्वं शोभस्य
व वा ॥ द्वितीयन्दि मयो द्वितीयको
न्यतः । अनुयत्कः । विषपुष्पश्रोभितो विष
पुष्पको न्यतः ॥

२०९४ तद्वस्मिन्नन्तं प्रायेण सङ्गापाम्
॥ ८२ ॥ तद्विति प्रथमासमर्थार्थस्मिन्निति
सङ्गमर्थे कस्त्वात् । पठ्यथमासमर्थमन्तं
वेत्स्यवचिचयं तज्जबति ॥ शुभापूपाः प्राये
पाञ्चमस्तां शुभापूपाः तिकापूपाः
श्रीपैमासी ॥

२०९५ कुम्भापाद्वत् ॥ ८३ ॥ कुम्भाप
शब्दादम् स्थास्यस्मिन्नन्तं प्रायेण संज्ञाया
मित्येतस्मिन्विषये ॥ कुम्भाया प्रायेणा
मस्यां कौम्भापो ॥

२०९६ श्रोत्रिवंशुन्वोऽधीते ॥ ८४ ॥
श्रोत्रियमिति निपातान्ते वा 'उन्वाऽधीते'
इत्यस्मिन्नर्थे । श्रोत्रियो प्राज्ञाया ।
कान्यसः ।

२०९७ भाद्रमनेन मुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥
भाद्रमन्वोऽनुक्तोऽर्थाद्भाद्रमनेत्यस्मिन्नर्थे इ
तिठनौ स्तः । भाद्रः मुक्तमनेन धातोः ।
भाद्रिकः ॥

२०९८ पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ पूर्वादिनि
मित्यस्मिन्नर्थे इतिः क्त्वात् । पूर्वं पठ्यमनेन
मुक्तं पोतं वा पूर्वं पूर्वितो पूर्वितः ॥

२०९९ सपूर्वादि ॥ ८७ ॥ सपूर्वात्पूर्वं
शब्दात्पूर्वादिमित्यस्मिन्नर्थे इतिः क्त्वात् ।
पूर्वं पठ्यमनेन कृतपूर्वां कृतम् । मुक्तपूर्वां
कोऽनम् ॥

२१०० इडादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ इडादिभ्यश्च
मात्तिपदिभ्योऽनौमित्यस्मिन्नर्थे इतिः
क्त्वात् । इडमनेन इडो पठ्ये । पूर्वी भावः ॥

२१०१ छन्दसि परिपन्थि-परिपरिजौ
पर्ववस्वावसि ॥ ८९ ॥ पटिपन्थि पटि
पटिप इत्येतौ शब्दौ छन्दसि चिचये नि
पात्येते पर्यवस्यात्तदि भावः । 'मा' त्वा
पटिपरिचो विद्वत् । 'मा' एव परिपन्थिनो
विद्वत् (असं १०८५।१२)

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादः) तद्विषयप्रत्यय विधिप्रकरणम् ।

२१०२ अनुपचनेष्टा ॥ ९० ॥ अनु-
पदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत्स भवति ॥
पदस्य पञ्चावन्पदम् अनुपदी गवाम् ॥
अनुपदी चङ्गाणाम् ॥

२१०३ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षात्सन्देशोऽप्ययम् । तस्मादिनि. स्याद्
द्रष्टरि वाच्ये । साक्षाद् द्रष्टा साक्षां साक्षिणी

२१०४ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियति निपात्यते 'परक्षेत्रे चिकित्स्य',
इत्येतस्मिन्नाकार्ये पदरचनम् ॥ परक्षेत्रे
चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याघः । क्षेत्रियं
कृष्टम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरं तत्र
चिकित्स्यः क्षेत्रियः ॥

२१०५ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टामिन्द्रसृष्ट

मिन्द्रसृष्टामिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यातोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते ।
रुदिरिपो चक्षुरादीना करणानाम् । व्युत्प

त्तेरनियमं दर्शयति-इन्द्रशब्दात्पष्ठोत्सम-
र्थाङ्गिणमित्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययः ।

इन्द्रस्य ङिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्रेण दृष्टम्
इन्द्रियम् । तुतीयासमर्थात्प्रत्ययः । इन्द्रेण

सृष्टम् इन्द्रियम् । इन्द्रेण सृष्ट इन्द्रियम् ।
इन्द्रेण दत्तम् । इति शब्दः प्रकाशार्थः सति

समवे व्युत्पत्तिरभ्यधापि कर्तव्या रुदिर
नियमात् ॥ 'इति वा' शब्दः प्रत्येकममि

त्संभ्रमणो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्श-
यति ॥

२१०५ तदस्यास्त्यास्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥

परिचितं प्रथमासमर्थाद्'अस्य' इति पठ्यर्थे

'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे वा मतुप्स्यात्-
वत्तत्त्वधमासमर्थमस्ति केत्तत्त्व्यात् । इति
प्रकरणस्तत्रश्वेद्विषया, 'गावोऽस्य सन्ति'
गोमान् देवदत्तः 'वृक्षा आस्मन्वसन्ति' वृक्ष-
वान्भवन्तः । यद्यमान् वृक्षवान् । इति क-
रणद्विवचनियमः ॥

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥
गोमान्, कुष्ठो, रूपवधो कन्याः । क्षीरिणो
वृक्षाः । उदरिणी कन्याः । इष्टो । अस्ति-
मान् ॥

* गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ठः । शुक्रो
शुणोऽस्यास्तीति शुक्रः पटः । कृष्णः ।
श्वेतः ॥

२१०६ रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥

रसादिभ्यो मतुप्स्यात् तदस्वास्त्वस्मिन्-
नित्येतस्मिन्विषये । रसवान् रूपवान् ॥

२१०७ प्राणिस्यादातो लजन्यतरस्याम्

॥ ९६ ॥ प्राणिस्यवाचिन. शब्दात्कारा-

रोन्ताल्लृच् वा स्यान्मत्वर्थे । चूडाकः
चूडावान् । कर्णिकाकः, कर्णिकावात् ।

* प्राण्यङ्गादिति चकव्यम् । इह मा भू-
त्-चिकीर्षास्यास्ति चिकीर्षान् ॥

२१०८ सिधमादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥

एभ्यो ऋवा एयोमत्वर्थे । सिधमकः सि-
धमवान् । गडुकः पडुमान् ॥

२१०९ वत्तांसाभ्यां कापबले ॥ ९८ ॥

आभ्यां ङच् कामवति बलवति वाच्ये ।
वत्सकः । असकः ॥

२११० फेलादिउच्यते ॥ १९ ॥ केन
 शब्दादिष्वन्वयात्पानमत्वर्थे । पाठः
 केनिक । केनिकः । केनवान् ॥
 छांभादि पामादिपिच्छादिभ्यः श्रुनेलषः
 ॥ १०० ॥ छांभादिभ्यः पामादिभ्यः पि
 च्छादिभ्यश्च भिन्वो यपेभ्यो यथासंख्ये
 श न इत्यन्वये प्रत्ययाः स्फुर्मत्वर्थे
 मनुष्ये च । छांभराः छांभवाः । पादनाः
 पामवाः । पिच्छिकाः पिच्छवाः ॥
 २१११ प्रज्ञाभद्रादीर्षिभ्यो ष ॥ १०१ ॥
 षभ्यो षः स्यात् मत्वर्थे मनुष्ये च न प्राञ्चः
 प्रज्ञान् । भाञ्चः भद्रावान् । भाञ्चः मर्वा
 वान् । भाञ्चः वृत्तिमान् ॥
 २११२ तवःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥
 आभ्यो विनि इति इत्येती एतो मत्वर्थे ।
 तपोऽस्यास्मिन्ना विचते उपजी । सहस्री ॥
 २११३ अणु ष ॥ १०३ ॥ तप उह
 आभ्याम षम् स्यात्त्वर्थे ॥ तावतः साहस्रः ॥
 * अणुप्रकरणं ज्यात्स्नादिभ्य उपस
 स्यात् ॥ ज्यात्स्ना विचतेऽस्मिन् ष्यो
 एत्वा । तास्मिन् । कोटिकाः । कोटयः ।
 वैसर्षे । वैपादिभ्यः ॥
 २११४ चिकवाचक्राभ्यां ष ॥ १०४ ॥
 आभ्यामणु स्यात् ॥ चिकतो षः ॥ शाचः
 मणुः ॥
 २११५ देसे सुबिलौ ष ॥ १०५ ॥
 चिकवाचक्राभ्यां सुषि षो मत्वर्थे मत्वर्थे
 काचः मणुष्ये च । चिकवा मत्स्यविचते
 लिप्ता वैर चिकविच लेकतः चिकवा

वान् ॥ शर्करा देवाः । शर्कराः शारः
 शारः शारः ॥
 २११७ वृन्तठन्नस उरषु ॥ १०६ ॥
 एत्तशः ॥ तुगतोपाधिकारः ॥ मत्वर्थे ।
 वृन्तवा वृन्ता वरुव सन्ति वन्तुरः ॥
 ११८ उपसुपिमुष्टमघा रः ॥ १०७ ॥
 षभ्यो मत्वर्थे । वरुं क्षेत्रम् । सुपिरम्
 मघम् । मुष्टम् । मणुः । मणुतो गुहाः ॥
 * प्रकरणे सु सुष्ठु कुम्भेभ्य उप
 संस्थानम् । समस्थास्ति कठविचर मह
 र् = वरः । मुष्टमस्थास्ति सर्षस्मन्व-
 क्तये मुक्तरः । कुम्भादेश्वरः स्तः कुम्भः ।
 इतिवन्तु कुम्भान्तेनोपशे ॥
 * नगपांसुपाण्डुभ्यो धेति वक्तव्यम् नप
 रम् । नसुरम् । पाण्डुम् ॥
 * कृष्णवा इत्यर्थे ष । कृष्णम् ॥
 २११९ ध्रुवभ्यां मः ॥ १०८ ॥
 आभ्यां मः स्यात्त्वर्थे ॥ ध्रुमः । ध्रुमः ॥
 २१२० केशाशोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥
 केशाशोऽयं स्यात्वा मत्वर्थे ॥ केशः
 केशी केशिकः केशानिति ॥
 * व प्रकरणे ज्येभ्योपि एत्यवे इति
 वक्तव्यम् । मयिचः हिरण्यकाः वरराजाः ।
 कुमारकः । राजोवम् (वः) । कुम्भवाः
 इत्यकावः ॥
 * मर्षसो खोपदध । मर्षः ॥
 * छवृत्तीवनिषौ ष वक्तव्यौ । वृत्त
 मणुष्ये च ॥ एपीरम्मुष्टपाणो गविषी

४० स० १०१०२१२) । 'सुमङ्गकीरिय
वृ' (४० स० ०१४५॥३३) ॥ मनिष्-मघ-
वानमीमहे ॥ चकारमतुषी च 'उद्रा
च उद्रवी च' ॥

*मेषारथाभ्यामिरभिरचौ वक्तव्यौ ।
वेधिरः रधिरः ॥

२१२१ गाण्ड्वजनात्संज्ञायाम् ॥११०॥
आभ्यां वः स्यात्संज्ञायाम् मत्वर्थे ॥ गाण्डीव
धनुः । भजगवम् धनुः । ह्रस्वादिपि गाण्ड्विष
यदुच्यते ॥

२१२२ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥१११॥
आभ्यामोरन्नीरचौ इतो मत्वर्थे ॥ काण्डीः
चण्डीः ॥

२१२३ रजःकृष्यासुतिपरिपदो बलच्
॥ ११२ ॥ रजः प्रभृतिभ्यो बलच्स्था-
मत्वर्थे ॥ रजस्वला स्त्री । कृषीवळ
कुंडुम्बी । आसुतीवळः शौचिङ्कः ॥ परि-
पदको राज्ञः ॥

* बलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते इति
वक्तव्यम् । भ्रातृवळः पुत्रवळः वत्साह्वळः ।

२१२४ दन्ताशिखात्संज्ञायाम् ॥११३॥
आभ्यां चळ्स्थान्मत्वर्थे संज्ञायाम् ॥
दन्तावळः सैन्यः दन्तावळः गजगः शिखा-
वळः नगरम् शिखावळः स्थूणा ॥

२१२५ ज्योत्स्नात्तमिस्रा शृङ्गिणोर्जस्वि-
न्गूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥११४॥
ज्योत्साद्वो मत्वर्थे निपात्यन्ते इहायाम् ।
ज्योत्सा चन्द्रप्रभा । तमिस्रा रात्रिः ।

शृङ्गिणः । उर्जस्वो उर्जस्वळः । गोमी ।
मलिनः । मलीमसः ॥

२१२६ अत इनिठनौ ॥११५॥ अकारा-
न्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ चाःस्तः । दण्डी
दण्डिकः । छत्री छत्रिकः । वण्डवान्
छत्रवान् ॥

एकाक्षरात्कृतो जातेःसप्तम्यां च न तौ
स्मृतौ ॥ स्ववान् । कारफवान् । व्यात्र-
वान् । इण्डा अस्या सन्ति दण्डवतो
शाळा । छचिद्भवति कार्यो तण्डुळी
तण्डुळिकः ॥

२१२७ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥
व्रीह्यादिभ्य इनिठनाः स्तो मत्वर्थे वा ॥
व्रीही व्रीहिकः व्रीहिमान् ॥

२१२८ तुन्दादिभ्य इलच्च ॥११७॥
पभ्य इलच्स्था-मत्वर्थे । चादिनिठनौ मतुप्
च ॥ तुन्दिकः तुन्वी-तुन्दिकः तुन्दवान् ॥

२१२९ एकगोपूर्वाद्बु नित्यम् ॥११९॥
एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च नित्यं ट्स्थान्मत्वर्थे ।
पेकशतिकः पेकसहस्रिकः गौशतिकः
गौसहस्रिकः ॥

२१३० शतसहस्रान्ताश्च निष्कात् ॥
११९॥ निष्कात्पराभ्यामाभ्या उठमत्वर्थे ।
निष्कशतमस्यास्ति निष्कशतिकः । निष्क-
सहस्रिकः ॥

२१३१ रूपादाहतप्रशंसयोर्बु ॥१२०॥
आहतप्रशान्ताविशिष्टार्थं चर्तमानाहरूप-
शब्दाद्यत्स्थान्मत्वर्थे ॥ आहतं रूपमस्य

कप्यो दीवारा । कप्यः शैशारः ॥ प्रशस्तं
कप्यस्तस्मात्स्ति ह्यप्यः पुस्त्या ॥

अप्यप्रकारये ज्येष्मोपि इहमते इति वक्त
व्यम् । द्विष्याः पर्वताः । गुण्यः प्राङ्गणः ।

२१३२ अस्माया मेघास्रजो विनिः १२१ ॥

मसम्भारानाद्यादिम्बन्ध विनिः स्यात्त
त्वर्थे ॥ प्यस्वी पयस्वी मापावी मेघावी
क्यावी ॥ मापाशुप्त्य ब्रीह्याविपु पाडा
विनिङ्गापयि । मापी मायिकः ॥

२१३३ वहुत छन्दसि ॥ १२२ ॥ छन्दसि
वहुत विनिः स्यात्तत्वर्थे ॥ अत्रि तेज
स्विन् ॥ न मवति-सूयो पर्वत्वात् ॥

॥ छन्दसि विनिषकणेऽप्यामेस्वलाइवो-
ययक्याइदयानो दीर्घत्वं येति वक्तव्यम्
अफावो । मेजकावो प्रयावी वमपावी,
वजावो इत्यावी ॥

० यर्मजयेति वक्तव्यम् । मर्मावी ।

० सर्वशामबन्धोपसंख्यानम् । मापपावी ।

० गृह्णन्वाभ्यामारकन्वक्तव्यः २२३
रकः वृन्वारकः ॥

० फलवर्हीभ्यामिनष् वक्तव्यः फलंनः
वर्हिणः ॥

० इदपावाहुरन्यतरस्याम् इदपात्रुः इव
पावी इवविक इवपवात् ॥

० श्रीतीप्पतृमेम्पस्तदसह्य इत्वात्तु
वक्तव्यः शीतं न सहाते शीतानु-
अप्पानु-
पमाङ्कः ॥

० तम सहाते इति हिमाबेतुः विनिं न

सहाते हिमिषु ।

० वलात्चोल्बु बर्ध न सहाते बह्वु ॥

० वातास्तमूदे न वातं न सहाते इति न ॥
वातानां समूहो, वात न सहाते इति वा
पात् ॥

० एप् पर्वमस्त्रयाम् पर्वतः मरुतः ॥

० अर्षासदमाभे इनिर्वक्तव्यः मयो ॥
तत्राये 'अर्षयान्' इत्येय ॥

२१३४ ऊर्णाया युसु ॥ १२३ ॥ ऊर्णा
शब्दाद्युसु स्यात्तत्वर्थे । ऊर्णास्य विपत्ते ।
ऊर्णाद्युः ॥

२१३५ वाषो विनिः ॥ १२४ ॥ वाष्
शब्दाद्युष्मिनि स्यात्तत्वर्थे वाग्मी ॥

२१३६ आलखाटवौ बहुभाविपि ॥ १२५ ॥
वाष्वाभ्यास्तयमासमर्षाहाङ्क साहक इत्ये
षो स्तो मत्वर्थे ॥ वाखाङ्क वाखाटः ॥

० कुत्सित इति वक्तव्यम् पौर्तित्वम्वान्त
वर्ति न वाग्मीत्येय ॥

२१३७ स्वाभिभैश्वर्ये ॥ १२५ ॥
आभिगिति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने ॥
स्वभैश्वर्यमस्यास्ति न क्षामी ॥

२१३८ अर्धमाविभ्योषु ॥ १२७ ॥
अर्धसु इत्येवमाविभ्योऽव स्यात्तत्वर्थे ॥
अत स । अरस ॥ आङ्कतिमयोऽपम् ॥

२१३९ इन्द्रोपतापगर्हात्प्रापिस्मविनिः
॥ १२८ ॥ एम्प प्रापिस्वार्थेवाविभ्य
इति स्यात्तत्वर्थे ॥ कृत्कवपविषी शक्य-
वपुस्विषी न कृषो विवाधी । कृष्णावतो
काकशाङ्गवी ॥

२१४० वातातिसाराभ्यां कुरुच ॥ १२९ ॥
वातातिसारशब्दाभ्यामिति स्यात्तत्सनि-
योगेन च तयो कुरागम ॥ वातको ।
वतिसारको ॥

* पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् । पिशाचकी ।
* रागे चायमिष्यते इह न भवति 'वात
वती गृहा' इति ॥

२१४१ वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥
पूरणपूर्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिर्मत्वर्थं च-
पसि धोत्ये ॥ पञ्चमोऽस्व्यास्ति मासः स-
वत्सरो वा पञ्चमी उच्छ्र । नवमी । दशमी ।

२१४२ सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ सुखा-
दिभ्य इनिर्नियम्यते मत्वर्थे । सुखी ।
दुःखी ॥

२१४३ घर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥
घर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे नियम्यते । ब्राह्मण
घर्मी ब्राह्मणशोकी ब्राह्मणवर्णी ॥

२१४४ हस्तज्जातौ ॥ १३३ ॥ हस्त-
शब्दादिनिर्नियम्यते मत्वर्थे । समुदायेन
जातिभेदमधीयते ॥ हस्ती ॥

२१४५ वर्णाद् ब्रह्मचारिणी ॥ १३४ ॥
वर्णशब्दाद् इनिर्नियम्यते । समुदायेन ब्रह्म
चारी भेदमधीयते ॥ वर्णी ॥

२१४६ पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥
पुष्करादिभ्य इनिर्नियम्यते । समुदायेन
देशोऽमधीयते ॥ पुष्करिणी । पत्तनी

* बलाद्वाहकपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ बाह
वर्णी ऊरुवर्णी ॥

* सर्वादिभ्यो वासबंधनी सर्ववीक्षी ॥

* अर्थाच्चांमनिहिते ॥ अर्थो ॥

* तदन्ताश्च ॥ वान्शयो विजार्थो ॥

२१४७ बलादिभ्यो मतुवन्पतरस्याम्
॥ १३६ ॥ एभ्यो मतुप् । अन्पतरस्याप्र-
दणेन इनिः । समुच्चयने ॥ बलयाद् बली ।
उत्साहवान् उतसाही ॥

२१४८ सज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥
मधन्तामशब्दान्ताच्च इनिर्मत्वर्थे । समुदा-
येन चेतसज्ञा गम्यते ॥ प्रथिमिनी दामिनी
मशब्दान्तात् होमिनी सोमिनी ॥

२१४९ कंशभ्यां व-भ-युस्-ति-तु-
त-यसः ॥ १३८ ॥ कम् शम् इत्येनाभ्या-

नेते स्युर्मत्वर्थे । कम्बः शम्बः । कम्भः
शम्भः । कयुः शयुः । कन्तिः शन्तिः ।
कस्तुः शस्तुः । कन्तः शन्तः । क्त्यः शक्त्यः
सकारो भस्त्रा चाधित्वा पदसंज्ञार्थः । भस्-
त्रायामनुस्वारपरसवर्णो न स्याताम् ॥

२१५० तुन्दि-कलि-वटेर्भः ॥ १३९ ॥
एभ्यो भः, स्वाम्मत्वर्थे ॥ तुन्दिम । वलि-
भः । पटिभः ।

२१५१ अहंशुभमोर्दुम् ॥ १४० ॥
अहमित्यव्ययमहकारे धर्तते शुभमित्यव्य-
यम् शुभपर्यायः, ताभ्या युस् स्वाम्म-
त्वर्थे । अहयुः अहकारवान् । शुभयुः क-
ल्याणवान् इत्यर्थः ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

२१५२ प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

'विक्रमव्येभ्य' इत्यतः प्राग् विभक्तिसंज्ञाः
स्युः ॥ यतः ततः ॥ इतः पर स्वार्थिकाः ॥

तस्मै भवते—ततो भवते तत्र—भवते ।
 तस्माद्भवत—ततो भवतः । तत्र भवतः ।
 तस्मिन्भवति—ततो भवति तत्र भवति ॥
 एव दीर्घायुः प्रभृति चप्युदाहार्यम् ॥

२१६६ सर्वकान्प्रकियत्तदः काले दा
 ॥ १५ ॥ सर्वोदिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा
 स्यात् प्रलोपयोद्ः काले ॥ सर्वस्मिन्काळे
 सर्वदा एकदा अन्यदा कदा यदा तदा ॥

२१६७ इदमो हिंलौ १६॥ इदमः सप्त
 भ्यन्तात्काळे वर्तमानात् रहिल स्यात् ।
 इत्यायवाद्ः ॥ अस्मिन्काळे पतर्हि ॥

२१६८ अधुना ॥१७॥ इदमोऽश्माबोऽ
 धुना च प्रत्ययः ॥

२१६९ दानी च ॥१८॥ इदमः सप्त-
 भ्यन्तात्काळे वर्तमानात् दानीम् स्यात् ॥
 अस्मिन्काळे इदानीम् ॥

२१७० तदो दा च ॥१९॥ तदः सप्त-
 भ्यन्तात्काळे वर्तमानाद् 'दा' स्याद्दानी
 च ॥ तस्मिन्काळे तदा तदानीम् ।

२१७१ तयोर्दाहिंलौ च छन्दसि ॥२०॥
 तयोर्द्विमः सप्तम्य यथारुच्य दाहिंलौ
 प्रत्ययो स्तः छन्दसि ॥ चाद्यथाप्रोक्तम् ॥
 इहावस्तवीयः । तर्हि । इदानीम्
 तदानीम् ।

२१७२ अनद्यतने हिंलन्यनरस्याम् ॥२१॥
 कि सर्जनां चतुर्भ्यः सप्तम्यन्ते-रोऽनद्य-
 तने काळविशेषे वर्तमानेभ्यो हिंलप्रत्ययः
 स्यात् ॥ कर्हि कदा । यर्हि यदा । तर्हि
 तदा ॥

२१७३ सद्यः परस्परार्थेपमः परेद्यन्य-
 चपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्यु र-
 धरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ सद्यः

प्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते प्रकृतिः प्रत्यय-
 आदेशः कालविशेष इति सर्वमेतन्नित्या-
 तनाल्लभ्यते ॥ संमानेऽहनि सद्यः । पूर्व-
 स्मिन्सवत्सरे परत् । पूर्वतरे संवत्सरे
 पंचादि । अस्मिन्सवत्सरे येयमः । परस्मि
 न्नहनि परेद्युषि । अस्मिन्नहनि अद्य ।
 पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । अन्यस्मिन्नहनि
 अन्येद्युः । अथरस्मिन्नहनि अधरेद्युः ।
 उभयोरहोः उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि
 उत्तरेद्युः

* तुश्चोभयोर्द्वक्तव्यः । उभयेद्युः ॥

२१७४ प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥
 प्रकारवृत्तिभ्यः किलसर्वनामपङ्क्त्यः स्वाथे
 थाल् स्यात् ॥ तेन प्रकारेण तथा यथा
 सर्वथा ॥

२१७५ इदमस्थमुः ॥२४॥ 'इदम्' शब्दा-
 त्प्रकारवचने यमुः ॥ अनेन प्रकारेण
 इत्थम् ॥

२१७६ किमश्च ॥२५॥ किञ्चिद्वात्प्र-
 कारवचने यमुः स्यात् ॥ केन प्रकारेण
 कथम् ।

२१७७ था हेतौ च छन्दसि ॥२६॥
 किञ्चिद्वाद्द्वितीये वर्तमानात्था स्यात्थात्प्रका-
 रवचने छन्दसि ॥ कथा प्राम न पृच्छसि'
 केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । कथा देवा

अस्य पुराविषः ॥

विमलित्तंकायाः पूर्णोदधिः ॥

२१७८ दिक्पञ्चमेभ्यः सप्तमी पञ्चमी प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । २७। दिक्पञ्चमेभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योऽस्तातः प्रथमः कालस्तथायं ॥ पुरस्ताद्भवति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्भवतीत्यम् । अथ स्ताद्भवति कालस्तादागतः । अथ स्ताद्भवतीत्यम् ॥

२१७९ दक्षिणाधराभ्यामतसुखं ॥२८॥ दक्षिणाधराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां सप्तमापञ्चमीप्रथमाभ्यां स्वायं उत्सुखं स्यात् । दक्षिणतो भवति । दक्षिणति भागः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो भवति । उत्तरत भागः । उत्तरतो रमणीयम् ॥

२१८० विभाषा परावराभ्याम् ॥२९॥

आभ्यां अतसुखं स्वावस्तातेरथं ॥ परतो भवति । परत भागः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्भवति । परस्तादागतः । परस्ताद्भवतीत्यम् । अत्ररतो भवति । अत्ररत भागः । अत्ररतो रमणीयम् । अत्रस्ताद्भवति । अत्रस्तादागतः । अत्रस्ताद्भवतीत्यम् ॥

२१८१ अन्वेषेर्लुक् ॥३०॥ अन्वेषणमेभ्यो दिक्पञ्चमेभ्य उत्तरस्य अस्ताति प्रथमपथं लुक् स्यात् ॥ अन्वेषं दिशि प्राग्भवति । प्रागागतः प्रागुरमणीयम् ॥

२१८२ उत्पुपरिष्टात् ॥ ३१ ॥ उपरि उपरिष्टात् स्वैतौ शब्दौ निपात्येते

अस्तातेरथं । अन्वेषो दिशि भवति-उपरि भवति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्टाद्भवति । उपरिष्टादागतः । उपरिष्टाद्भवतीत्यम् ॥

२१८३ पश्चात् ॥३२॥ पश्चादित्यर्थे शब्दो निपात्येते अस्तातेरथं ॥ अपरस्यो दिशि भवति पश्चादिति भवति । पश्चादागतः । पश्चाद्भवतीत्यम् ॥

३ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य, पश्चमावा वक्तव्यं आतिम प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥

अन्वेषोपरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चमावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ।

अविनापि पूर्वपदेन पश्चमावो वक्तव्यः ॥ पश्चात् ॥

२१८४ पश्च पश्चा व च्छब्दादि ॥३३॥ पश्च पश्चात्शब्दौ निपात्येते च्छब्दौ । अस्तातेरथं ॥ आत् पश्चादित्यपि भवति । परो शब्दो भावते पश्च सिद्धं पश्चा सिद्धः पश्चात् सिद्धः ॥

२१८५ उत्तरापरदक्षिणादातिः ॥३४॥ एभ्य आतिः स्वावस्तातेरथं ॥ उत्तरस्यो दिशि भवति-उत्तराद्भवति उत्तरादागतः उत्तराद्भवतीत्यम् । अथराद्भवति अथरादागतः अथराद्भवतीत्यम् । दक्षिणाद्भवति दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्भवतीत्यम् ॥

२१८६ एनश्च्यतरस्वामहरेऽपञ्चम्याः

३५ ॥ उत्तराक्षरदक्षिणशब्देभ्य एनप्
 ष्याद्वाऽस्तातेरर्थे अदूरे चेद्वर्धमानचक्षे-
 र्भवति । विमर्शित्ये प्रकृतेऽप्यस्य इति
 षत्वमौ ष्युदस्यते । तेनाय सप्तमोऽप्रथ
 माल्प्राप्तिर्वायते ॥ उत्तरेण वसति उत्तरा-
 वसति वसति वसति । उत्तरेण रमणीयम्
 उत्तराद्रमणीयम् उत्तरतो रमणीयम् ।
 अक्षरेण वसति अक्षराद्भवति अक्षस्ता-
 वसति । अक्षरेण रमणीयम् । अक्षराद्रमणी
 यम् अक्षराद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति
 दक्षिणाद्भवति दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन
 रमणीयम् ॥ दक्षिणाद्रमणीयम् दक्षिणतोऽ
 रमणीयम् ॥
 २१८७ दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ दक्षिण-
 शब्दादाच् इस्तातेरर्थे ॥ दक्षिणा वसति
 दक्षिणा रमणीयम् ॥
 २१८८ आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ दक्षिण-
 शब्दादाहिः स्यादस्तातेरर्थे । चादाच् ।
 दूरे चेद्वर्धमानचक्षेर्भवति । दक्षिणाद्भवति
 दक्षिणा वसति । दक्षिणाद् रमणीयम् ॥
 २१८९ उत्तराच्च ॥ ३८ ॥ उत्तरशब्दा-
 दाहादी प्रत्ययौ स्तोऽस्तातेरर्थे । दूरेचेद्व-
 र्धमानचक्षेर्भवति ॥ उत्तरावसति उत्त-
 रादि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तरादि
 रमणीयम् ॥
 २१९० पूर्वाक्षराक्षराणामसि पुराव-
 र्धनैषाम् ॥ ३९ ॥ एभ्योऽसि प्रत्ययोऽस्ता-
 तेरर्थे तदसतिपौनेन क्षेपा यथासस्य पुर-
 तात् अक्ष एने प्रादेशः स्युः ॥ पुरो वसति

पुर आगतः पुरो रमणीयम् । अघो वसति
 अघ आगतः अघो रमणीयम् । अघो
 वसति अघ आगतः अघो रमणीयम् ॥
 २१९१ अस्ताति च ॥ ४० ॥ अस्ताति
 प्रत्यये परत पूर्वाक्षीना यथासस्य पुरादय
 आदेशः इदमेवादेशविधानं क्वापकमस्ता
 तिरैभ्यो भवति पुरस्ताद्भवति पुरस्ता-
 दागतः पुरस्ताद्रमणीयम् । अघस्ताद्भवति
 अघस्तादागतः अघस्ताद्रमणीयम् ॥
 २१९२ विभाषावरस्य ॥ ४१ ॥ अ-
 वरस्यास्तातो वा 'अ' स्यात् ।
 अघस्ताद्भवति अघस्तादागतः सवस्ता-
 द्रमणीयम् अवस्ताद्भवति अवस्तादागतः
 अवस्ताद्रमणीयम् ॥
 २१९३ संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥
 संख्यायाचिभ्यो विधार्थेऽवर्तमानेभ्यो धा
 स्यात् स्वार्थः ॥ विधा प्रकारः । स चक्रिया-
 विषय एव गृह्यते । एकधा भुङ्क्ते ।
 द्विधा (अ० स० १।५६।३) गच्छति ।
 त्रिधा (अ० स० १।११।२४) धनुर्धा
 (अ० स० ४।३५।२) । पञ्चधा ॥
 २१९४ अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥
 कुरु । अष्टाकुरु । अनेकाकुरु ॥
 अधिकरणविचाले गमनाने संख्याया
 स्वार्थे धा स्यात् ॥ एकं राशि पञ्चधा

१ विधा—त्रिधा इत्यपनयो. प्रत्ययवहारे ग
 वैकल्पिकत्वात् कन्दपि सप्तविधोऽनाम् ।

२१९५ एकादशो ध्वमुजन्त्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥
एकधाभ्यात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्वमुज्जादेशो
वा स्यात् ॥ एकधा दार्ष्टिं कुट । देकध्वं
कुट । एकधा मुकले देकध्वं मुकले ॥

२१९६ द्विभ्योश्च ध्रुञ् ॥ ४५ ॥
द्विभ्योः सवन्निबो धाप्रत्ययस्य विधायै
ऽधिकरणविधाते च विहितस्य ध्रुञ्
देशः ॥ द्विधा द्वैधम् । विधा त्रैधम् ।

* ध्रुजन्त्यात्सार्धे इदर्शनम् ॥ पयि द्वैधादि
संशयस्यै पयि त्रैधानि सशयन्ते ॥

२१९७ एषाच ॥ ४६ ॥ द्वित्रयोः
सवन्निबो धाप्रत्ययस्य एषाज्जादेशो वा
द्वेषा द्वैधम् द्विधा । त्रेषा त्रैधम् त्रिधा ॥

२१९८ याप्ये वाङ् ॥ ४७ ॥ इतिवत्
वर्तमानात्प्रातिपदिक्यस्य ऋषे पाशप्स्यात्
याप्यो वैयाकल्पः वैयाकरणपाठः ।
वाप्रिकपाठः ॥

२१९९ पुरणाज्जाये तीयादन् ॥ ४८ ॥
पुरप्रत्ययो पुरतोपरतदन्तात्प्रातिपदिका
ज्जाये इतिमात्राकार्येऽस्यात् । द्वितीयो
मात्राः द्वितीयः । तृतीयः ॥ कार्थं कथनम् ॥

२२०० मायेकादशम्योऽन्त्यसि ४८ ॥
मायेकादशम्या संख्यावाचिन्या पुरप्रत्यय-
पाठिन्या माये वर्तमानस्य कार्थेऽस्यात्
अन्त्यसि विषये ॥ पञ्चमाः संसमा नवमाः
वराः ॥ स्वकार्थं कथनम् ॥

२२०१ पष्ठाष्टमाभ्यां अ च ॥ ५० ॥
पष्ठाष्टमाभ्यां मासऽमिभेधेऽङ्गम्सि विषये
माः स्यान्वाङ् ॥ पष्ठो माम पाष्ठः पष्ठः ।
वाष्टमः अष्टमः ॥

२२०२ मानपश्वङ्गयोः कन्लुको वा ५१ ॥
पष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुको वा रतो
मानपश्वङ्गयोर्मानधोरमिभेधयोः ॥ पष्ठको
मायो मान वेदङ्गवति कस्य कुङ्क घत्व
लुङ् भवो वा । वाघपाठस्य । पाष्ठ ।
पष्ठ । म्यष्टमः अष्टमः ॥

२२०३ एकादाकिन्निवात्हाये ॥ ५२ ॥
एकधात्सार्धेऽधिक्यवाचिनं स्वार्थे भाकिनि
प्रत्ययः स्यात् । वात्कन्लुको च ॥ एकाकी
एकक एक ।

२२०४ मृतपूर्वे चरद् ॥ ५३ ॥ मृतपूर्वं
त्वविशिष्टे चै वर्तमानात्स्वार्थे चरद् स्यात् ॥
माहयो मृतपूर्वं आहोचर । सुकुमारचरः ॥

२२०५ पष्ठथा रूप्य च ॥ ५४ ॥
पष्ठमन्तात्प्रातिपदिक्यस्य स्यात्चरद् च
देववत्स्य मृतपूर्वं मौः देववत्स्यः देववत्
चरः ॥

२२०६ अतिघातने तमविष्ठनौ ॥ ५५ ॥
मतिघातनविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे तम
विष्ठनौ प्रत्ययो स्तः ॥ सर्वं इमे माहवा
अयमेवामतिघातेनाहवः माहवतम । इह
वोयतम । अयमेवामतिघातेन पशुः पदिष्ठः
अविष्ठः पदिष्ठः ॥

२२०७ विकल्प ॥ ५६ ॥ विकल्प्या
तिस्थौ धोस्ये तमप्स्यात् ॥ सर्वं इमे पत्य

तीति अयमेवामतिशयेन पचति पचति-
तमाम् ॥ जश्चतितमाम् ॥

२२८८ द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीय
गुनी ॥ ५७ ॥ इत्यर्थे विभक्त्ये कोपपदे
मातिपदिकात् षिन्ताच्चातिशयेन तरवीय-
सुनी स्त ॥ द्वाविमाषादयौ अयमानयोरति-
शयेनादयतर । सुकुमारतर । पचतितराम्
वस्ततितराम् । द्वाविमौ पट्ट अयमेनयोरति-
शयेन पट्ट । पट्टीयान् लघीयान् । विभक्त्ये
कोपपदे मात्तुराः पाठमिषुवन्व आदय
तराः दशनीयतराः पट्टीयास्त लघीयास्त ॥

२२०९ अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥
इशीयलुभावजादी सान्मान्येन विद्विती
त्योरेय विपयनियम् । क्रियते गुणवचनादेव
ती भवत, नावस्मादिति । पट्टीयान्
लघीयान् पठिष्य लघिष्य ॥

२२१० तुल्यन्दसि ॥ ५९ ॥ अन्ताच्छन्दसि
समाक्षे प्रत्ययो रतः ॥ 'आसुति करिष्य' ।
'कोरोपसी चेत्' ॥

२२११ प्रशस्यस्य इवः ॥ ६० ॥
प्रशस्यशब्दस्य प्रशस्यमादेशः स्यादजायो-
प्रत्यययोः ॥ अयमेवामतिशयेन शरय-
श्रेष्ठः । उमाविमौ शस्यौ अयमनयोरतिश-
येन प्रशस्यः श्रेयान् ॥

२२१२ ज्य च ॥ ६१ ॥ प्रशस्य शब्दस्य
ज्य इत्यपमादेशः स्यादजायोः प्रत्यययोः ।
अयमतिशयेन प्रशस्य ज्येषु ज्ञायान् ॥

२२१३ बृहस्प च ॥ ६२ ॥ बृहस्प ज्य
इत्यपमादेशः स्यादजायो । सर्वे इमे बृ-

ह्वाः अयमेवामतिशयेन बृह-ज्येष्ठः । उमा-
विमौ बृह्यौ अयमनयोरतिशयेन बृहः
ज्ञायान् । बर्षिष्ठः वर्षीयान् ॥ ६३ ॥

२२१४ अन्तिकवाटयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥
अन्तिकवाटयोर्न्यासस्येन नेद साध इत्ये-
तावादेशौ स्तोऽजायोः । सर्वाणीमान्यन्ति-
कानि इदमेवामतिशयेन-नेदिष्टम् नेदीयः ।
सर्वे इमे बाह्वनघोषति अयमस्मात्साधायो-
ऽधीति ॥

२२१५ युवात्पयोः कनन्यतरस्याम् ६४ ॥
युवात्पयोः कनादेशो वा स्यादजायो ॥

सर्वे इमे युवानः, अयमेवामतिशयेन, कनिष्ठः
द्वाघमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन क-
नीयान् यविष्ठः यवीयान् ॥ सर्वे इमेऽल्पाः
अयमेवामतिशयेन फनिष्ठः उमाविमौ अल्पौ
अयमनयोरतिशयेन कनीयान् अयमस्मा-
त्कनीयान् अल्पिष्ठः अल्पीयान् इति ॥

२२१६ विन्मत्तोल्लेक् ॥ ६५ ॥ विनो
मत्तुपश्च लुक् स्यादजायोः ॥ सर्वे इमे
ल्लग्विणः अयमेवामतिशयेन-ल्लग्विष्ठः ।
उमाविमौ ल्लग्विणौ अयमनयोरतिशयेन
ल्लगीयान् अयमस्मात्ल्लग्वीयान् । सर्वे इमे
त्वग्वन्तः अयमेवामतिशयेन त्वग्विष्ठः उमा
विमौ त्वग्वन्तौ अयमनयोः तिशयेन त्वची-
यान् अयमस्मान्त्वचीयान् ॥

२२१७ प्रशंसयां रूपम् ॥ ६६ ॥
प्रशंसार्तिशयेन वर्तमानात्काले रूप-
स्यात् ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरण-
रूपः पाठकरूपः पचतिरूपम् पचतीरूपम् ।

०२१८ ईषवसमाप्ती कल्पवृक्षेभ्यदेष्टीभरः
 ॥ ६७ ॥ ईषवसमाप्तिविशिष्टेषु वर्तमाना
 नात्कल्पवृक्षेभ्यदेशीयत् इत्येते प्रत्ययाः स्युः ॥
 ईषवसमाप्तः पटुः पटुकल्पः पटुदेश्याः पटु
 देशीयः । पटुकल्पः, पटुदेश्याः, पटुदेशीयाः ।
 पञ्चतिक्त्वात् अत्यतिकल्पम् ॥
 २२१९ विमाणा सुपो बहुभू पुरस्तात्
 ॥ ६८ ॥ ईषवसमाप्तिविशिष्टेषु वर्तमाना
 त्सुपस्त्यात् बहुभू प्रत्ययाः स च पुरस्ताद्देश्य
 स्यात् । ईषवसमाप्तः पटुः बहुपटुः, बहुगुणा
 प्राप्ता । पटुकल्पः ॥
 २२२० प्रकारवचने ज्ञातीभर् ॥ ६९ ॥
 प्रकारविशिष्टेषु वर्तमानात्कार्ये ज्ञातीयत्
 स्यात् ॥ प्रकारवर्ति काय प्रत्ययाः । यानि
 पुनः प्रकारमाने एव । पटुप्रकारः पटुजा
 तोयः बहुज्ञातीय इतोमीवज्ञातोयः ॥
 २२२१ प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥ 'इषे प्रति
 कृतौ' इति वक्ष्यति । तस्मात्प्राग्विवात्कः
 मन्वकः गर्भमकः । तिक्त्वात्प्र प्रत्ययो ज्ञे
 यते । अर्धजिप्यते । तिक्त्वात्पटुपुत्र
 रघुदेशीय संवत्समीयम् ।
 २२२२ अन्वयसुबन्नाम्नामकप्प्राक्टेः
 ॥ ७१ ॥ अन्वयानां सर्वभान्नां च प्रागि
 क्षीये अर्थेष्वकल्पस्यात् । स च प्राक्टेः न
 परतः । इवर्तेः भोवर्तः सर्वेते विश्वे
 कल्पयते । प्रातिपदिकात्पुत्र इति, प्रपमिहा
 मुर्वर्तेते तथापि ज्ञानतो प्यवस्था सर्वति क
 क्तिप्रातिपदिकत्प प्राक्टेः प्रत्ययाः, क्वि
 ॥ पुष्पकामि मरुत्कामिः पु

स्मकासु मन्वकासु युतकतो । इत्यत्र प्राति
 पदिकस्य । त्वपका मयका त्वपकि मयकी
 त्वत्र सुवन्तस्य ॥
 * अकृष्मकरणे तृष्पिभिः काम्यकृष्म्या
 स च मित्यादन्त्याश्च, परः । तृष्पिणा
 मास्ते तृष्पिणा तिष्ठति ।
 * शीते को मलोपश्च वक्तव्यः; तृष्पी
 शीतः तृष्पिकाः ॥ तिक्त्वात्पि मळतमत्र
 संवप्यते । पञ्चतिक् अञ्चतिक् ॥
 २२२३ कस्य च दः ॥ ७२ ॥ कका
 शान्तस्य प्रतिपदिकत्वात् क्व संनिभोर्गेर्ष
 (कारादेशः स्यात् । सामर्थ्याच्चाद्यपमर्थ
 मनुवर्तते, न सर्वनामप्रहणम्, ककारा
 स्य सर्वकृतोऽतमत्वात् । चिक्-चकित् ।
 चिक्-चिरकुल पूयक्-पूयकत् ॥
 २२२४ अङ्गाते ॥ ७३ ॥ अङ्गात्त्वोपा
 दिक्षेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकत्वात्क
 त्वार्थे यथाविहित प्रत्ययाः स्यात् । स्थि
 क्त्वेव ज्ञाते विशेषरूपेणाङ्गाते प्रत्यय
 विधानमेतत् । कस्याममन्वा? अन्वकः ।
 मन्वकः । इत्युक्त्वा । निमोसमप्यस्थिकम् ॥
 २२२५ कुस्त्रिते ॥ ७४ ॥ कुस्त्रितत्वो
 पादिक्षेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकत्वात्क
 यथाविहित प्रत्ययाः स्यात् ॥ कुस्त्रितो
 ऽन्वा-अन्वकः इत्युक्त्वा गर्भमकः । अन्वकीः
 सर्वेते पञ्चतिक् । निमोसमप्यस्थिकम् ॥
 २२२६ संज्ञायां क्व ॥ ७५ ॥ कुस्त्रित
 त्वोपादिक्षे वर्तमानात्कत्वात् । प्रत्य
 यात्कीम केत्त्वञ्च गम्यते ॥ मूयकः कावकाः ॥
 मूयकाः ॥

१)

Handwritten mark or signature at the bottom left.

२२२७ अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ कारु-
ष्येनाभ्युपवृत्तिः परस्यानुकम्पा तस्या ग-
म्पमानार्था सुवन्तात्तद्धन्ताच्च यथाविहित
प्रत्ययः स्यात् ॥ पुत्रक. घत्सक. दुर्वळक.
हुमुक्षितकः ॥ विश्वसितकः । स्वपितकः ।

२२२८ नीती च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥
सामदानादिरुपायो नीति । नीती च
गम्पमानायामनुकम्पायुक्तायथाविधि
प्रत्ययः स्यात् दन्त ते ध नका । हन्तते
तिङ्क. । यहिक अङ्किकः । अनुकम्प्यमाने
दातंनाराधयति ॥

२२२९ बहचो मनुष्यनाम्नष्ठञ्वा ॥ ७८ ॥
बहचः प्रातिपदिकाग्मनुष्यनामजेयाद्वी
ठञ् स्यात् अनुकम्पाया नीती च ॥ देविक
देवदत्तकः । यहिक. यहदक ॥

२२३० धनिलचौ च ॥ ७९ ॥ बहचो
मनुष्यनाम्नो घन् इञ् इत्येतौ स्तः ।
चौर्धाया प्राप्तम् । देवियः देविळ देविकः
देवदत्तकः । यहियः यहिळ. यहिकः
यहदत्तक ॥

२२३१ प्राचासुपादेरहचुवुचौ च ॥ ८० ॥
उपादे प्रातिपदिकाद्बहचो मनुष्यनाम्नो
ऽहचुवुचुप्रत्ययौ स्तः चाहचळचौ ठञ्वा ॥
उपहः उपक उपिय. उपिळः उपिकः
उपेन्द्रदत्तकः ॥

२२३२ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ८२ ॥
अजिनशब्दान्तात्प्रातिपदिका मनुष्यनाम्नो
ऽनुकम्पाया कारुष्यात्तस्य चोत्तरपदलोपश्च ॥
व्याप्राजिनोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः सिंहकः ॥

२२३४ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥
अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽज्ञादिष्व प्रत्ययरत-
स्मिन्परे प्रकृतेर्द्वितीयादचः ऊर्ध्वं यञ्च्यन्मप
तस्य ङोपः स्यात् ॥ अनुकम्पितो वैत्रपः
देविकः देवियः देविळः । घपदा नपकः
उपेन्द्रदत्तकः । उपहणमुको द्वितीयोऽन्ति
काचधानार्थं अजादिभक्षणे ऽपि मारिर्दि
कादिष्वत्प्रसङ्गः चायुवत्तः चायुङ्कः ।
दत्त. वित्तकः ॥

*

ॐ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो
वक्तव्यः वागाशोः वाञ्छिकः क्लृप्तिकः
त्वञ्छिकः । क्य पङ्क्तु छिद्यतः पञ्चिक
इति ॥

ॐ षष्ठाद्यादिबचनात्सिद्धम् ॥

२२२६ श्रेयलसुपरि विशाल वक्ष्या-
मादीनां तृतीयात् ॥८४॥ शेषजादीनां
मनुष्यबान्नां टा जादी प्रत्यये परतः

ॐ तृतीयात् षष्ठीस्य लोपः स्यात् । अनुक
म्पितः शेषञ्छक्तः शेषञ्छिकः शेषञ्छिपः
शेषञ्छिङः । सुपरिः सुपरिः । सुपरिः ।
विद्याञ्छिक विद्याञ्छिपः विद्याञ्छिङः । वद
ञ्छिकः वदञ्छिपः वदञ्छिङः । अर्थमिकः
अर्थमिपः अर्थमिङः ॥

ॐ श्रेयलादीनां द्वितीयाद्बो लोपः ।

स चाकृतसंभिनानामिति वक्तव्यम् श्रेयल
प्रवृत्तः । सुपरिः श्रेयलः शेषञ्छिकः सुपरिः
इति वयास्यात् । शेषञ्छिकः सुपरिः
इति मा भूत् ॥

२२२७ अत्ये ॥८५॥ अत्येवचित्तये
वर्तमानात्प्रतिपक्षिकाप्याविहितं प्रत्ययः
स्यात् ॥ अत्ये तैर्ष नैर्षकम् । पतक सञ्चैर्ष
विम्बकम् । उच्चकैः शीककैः पतक वि अत्ये-
तति ॥ बहुषुश्च बहुषुश्चकम् ॥

२२२८ इत्ये ॥८६॥ इत्येवचित्तये
वर्तमानात्प्रतिपक्षिकाप्याविहितं प्रत्ययः स्यात् ।
इत्यो वृत्तः वृत्तकः प्रसक्तः स्तम्भकः ॥

२२२९ संज्ञायां क्तु ॥८७॥ इत्येव
इत्येवचित्तये वर्तमानात्प्रतिपक्षिकाप्याविहितं प्रत्ययः स्यात् ।
इत्यो वृत्तः वृत्तकः प्रसक्तः स्तम्भकः ॥

२२३० कुटीशमीशुण्डाम्यो रः ॥८८॥
पम्यो इत्वार्ये चोत्ये रः स्यात् ॥ इत्वार्ये
कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥ इत्वार्ये-
कत्येऽपि पुञ्जिता । लोकाभ्यस्त्याङ्गि-
कृत्य ॥

२२३१ इत्वा इपच् ॥८९॥ इत्वा
इत्वार्ये इपचस्यात् ॥ इत्वा कुत्ः कुत्प
अर्ममयं श्लेहमाज्जवम् ॥

२२३२ काश्रयोपीभ्यां टरच् ॥९०॥
माम्यां इत्वार्ये चोत्ये टरचस्यात् । इत्वा
कात्ः काश्रुतरो गोपीतरौ ॥

२२३३ वत्सोसाश्वर्यभेभ्यस्वनुत्वे ॥९१॥
पम्परातनुत्वे चोत्ये इरचस्यात् । प।प
गुपच्व द्विर्भवाद्भवे शम्भुनिवेशः तस्य
तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सतरः वत्सतरः ।
शम्भुतरः शम्भुतरः ।

२२३४ क्रियचदो निर्धारणे इवोरेकस्व
वतरच् ॥९२॥ किं पत्तव पम्बो इवोरे
क।प निर्धारणे उचरच् प्रत्ययः स्यात्
निर्धारणमात्राविशेषः स्वार्थे प्रत्ययः ।
आत्वा क्रियया श्रुतेन संज्ञया वा समुदाया
दिक्रियस्य पञ्चरत्न निर्धारणम् ॥ कतरो
मबतो कः कतरो मबतोः कारकः कतरो
मबतोः पदुः कतरो मबतोर्बद्धतः । कतरो
मबतोः कारकः । पतरो मबतोः क्तुः ।
पतरो मबतोर्बद्धतः ततर मायाछतु ॥
महाविमापयाश्च प्रत्ययो चिकित्सायै ॥
को मबतोर्बद्धतः या का, ल प्यावच्छतु ।
निर्धारण इति विषयसप्तमीनिर्देशः ।

द्वयोरिति अनुदायाच्चिर्दारणः भक्ति ॥
एकस्येति निर्धार्यवापानिर्देशः ॥

२२३३ वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच्
॥ ९३ ॥ बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे
जातिपरिग्रहविषयेभ्यः किमादिभ्यो वा टव
मच् ॥ कतमो भवता कठः, यतमः कठः,
ततम आगच्छतु । वाचचनमकज्यम् । यको
भवता कठः सक आगच्छतु । महाविभाषा
ए प्रत्ययविकल्परार्थाऽनुवर्तते एष । दो
भवता कठः यो भवता कठः स आगच्छतु ।

२२३४ एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ एक
शब्दात्प्राचामाचार्याणां मते डतरच् डतमच्
इत्येता स्तः । द्वयोर्निर्धारणे डतमच् बहूनां
निर्धारणे डतमच् ॥ जातिपरिग्रहे ऽति
गानुवर्तते एकतरो मधतोर्देवदत्तः एकतमो
भवता देवदत्तः ॥

२२३५ अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ अवक्षेपणे
धर्तमानात् प्रातिपदिकात्कनस्वात् । व्याक-
रणेन नाम त्व गर्धितं, याश्चिनयकेन
नाम त्व गयितः । एरस्य कुत्सार्थं यदु-
पादीयने तदिक्षोदाहरणम् यत्पुनः स्वय-
मेव कुत्सितं तत्र 'कुत्सिते' इत्यनेन कन्
वेषदत्तकः यद्वदत्तकः ॥

इति प्राग्वीयस्य पूर्वोर्ध्विधिः ॥
२२३६ इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ इवार्थे
यत्प्रातिपदिकं तस्मात्कनस्यात् इवार्थः
सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतप्रह-
णम् ॥ प्रति कृतिः प्रतिकरूपकम् प्रतिचञ्च-
कम् । अथ इष अयमथ्वप्रतिकृतिः अथ-
काः उद्भवाः गर्दभकाः ॥

२२३७ संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ इवार्थे
गम्यमाने कनस्यात् समुदायेन चेतस-
ज्ञा गम्यते । सम्भवः उद्भवाः गर्दभकाः ॥

२२३८ लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ राज्ञाया त्रिहितस्य
कनो मनुष्येऽभिधेये लुप् स्यात् ॥ चञ्चेव
मनुष्या चञ्चा दासो धरकुटी ॥

२२३९ जीविकार्थे चाप्ये ॥ ९९ ॥
जीविकार्थं यदपश्य तस्मिन्तन्भिधेये कनो
लुप् । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् ॥ वासुदेव-
शिव स्वल् विष्णु । आदित्यः । देवद-
त्तादीनां जीविकार्थां देवप्रतिकृतय उ-
च्यन्ते ॥

२२४० देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥
इवे प्रतिकृतौ राज्ञाया च विहितस्य कनो
देवपथादिभ्यश्च उत्तरस्य लुक्स्वात् ।
आदिशब्दः प्रकारे ॥ आकृतिगणः चायम् ।
देवपथः हंसपथः ॥

अर्थास्तु पूजनार्थास्तु चित्रकर्मध्वजेषु च ।
इवे प्रतिकृतौ कोप कनो देवपथादिषु ॥
अर्थास्तु तावत् शिवः विष्णुः । चित्रकर्म-
णि अर्जुनः, दुर्योधनः । ध्वजेषु कपिः
गर्दभः, रीहः । देवपथः हंसपथः ॥

२२४१ वस्तेर्देव् १०१ इतः प्रभृति प्रत्ययाः
सामान्ये भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च ।
वास्तवशब्दादिवार्थे योत्ये दृश्यत् ॥
वस्तिरिव वास्तेय वास्तेयो ॥

२२४२ शिलाया दः ॥ १०२ ॥ शि-
काशब्दादिवार्थे द स्यात् ॥ शिलैव शि-
ल्ये धधि ॥ योगविभाषाद् दत्रापि शीलेयम् ॥

२२४३ शशाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ यस्यो

यत्स्यात् इत्यर्थे ॥ शालेय शाक्यः दुःखः ॥

२२४४ द्रुम्यं च मध्ये ॥ १०४ ॥

द्रुम्यशब्दो निपात्यते मध्येऽभिधेये ॥ द्रुम्यम् अन्व्य आत्मवान् अन्वये शान्तामर्थात् पात्रमूत इत्येते । द्रुम्यो ऽयं राजपुत्रः । द्रुम्योव माजबनः ।

२२४५ कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥ कुशा

प्रशब्दादिभ्यो छः स्यात् ॥ कुशाग्रमिष कुशाग्रीवा बुद्धिः कुशाग्रीयम् वस्त्रम् ॥

२४४६ समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

इत्यर्थविषयात्समासाद्भवत्यस्मिन्नितिभ्यो पञ्च छः स्यात् ॥ फाकताडोपम् अजाकपा

प्योपम् अन्वयकवर्तकीयम् ॥ अतस्मिन्नोप-
नतं चिन्तितरजमुच्यते ॥ तत्कथमृत्काक

स्वापमः पाण्डित्यम्, ताडस्व पतन च ।
तेन ताडैव पतता आबन्धय बभूवः यतः

पञ्चमेव ईकृतस्य तत्रापमनं वस्युर्वा
वापनिपातः ॥ तेनैव तस्य वयः यतः । तत्र

यो ईकृतस्य वस्युर्वा च समागमः स
काकताडसमागमद्वारा इत्येक उपमायाः ।

अतश्च देवदत्तस्य वयः स काकताडवय
सदृश इति द्वितीय उपमायाः । तत्र प्रथमे

समागमः द्वितीय प्रत्ययाः । सम/सकवाय
मस्मादेव वापकात् । अद्यस्वर्ष इत्यत्र

मस्ति। तुष्टुपेति समासः । स वैश्वानरपय
एव ॥

२४४७ चर्करादिभ्योऽञ् ॥ १०७ ॥

एभ्योऽञ् इत्यर्थे ॥ शक्रेण शक्रेभ्यः । का-
पादिभ्यः । शक्रेण कापादिभ्यः पितृकादि ॥

२४४८ अङ्गुस्पादिभ्यः ष्टुक् ॥ १०८ ॥

एभ्य इत्यर्थे ष्टुक् स्यात् । अङ्गुलीय माङ्गु-
लिकः माङ्गलिकः ॥

२४४९ एकशाखायाष्टमन्यतरस्याम्

॥ १०९ ॥ एक शाखाशब्दादित्यर्थे ष्टु-
ठक् वा ॥ एकशाखेव एकशाखिकाः वेक-
शाखिनः ।

२४५० कर्कशोरितारीकक ॥ ११० ॥

अ कोहितशब्दाभ्यामिदित्यर्थे कर्कश्यात् क-
कः शुक्रोऽन्वः तेन सदृशः पार्श्विकः ।

श्रीश्रीश्रीकः सः श्रिकः ॥ स्वयमेवाश्रीशि-
तोऽप्युपाधयवशात्तथा प्रतीयते ॥

२४५१ प्रज्ञपूर्वं विश्वेमात्स्याल्लब्धसि १११

एभ्य इत्यर्थे धावत्याल्लब्धसि विभ्ये ॥
प्रज्ञया पूर्वया विश्वेमेवमा(प्रसप्तमः) १११ ॥

२४५२ पूगभ्योऽग्रामणीपूर्वात् ११२ ॥

आगामातोया अनिपतकृतयोऽर्पकाम
प्रधानाः संधाः पूगाः । पूगवाचिनः प्राति

पदिवाद्ग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे इत्यः स्यात् ॥
श्रीऽप्यः श्रीऽप्यः श्रीऽप्यः श्रीऽप्यः ।

श्रीष्यः श्रीष्यो शक्यः । आतक्या वातक्यो
आतक्यः ॥

२४५३ इमातपूफोरशिष्या ॥ ११३ ॥

इमातवादिभ्यश्च कमासिन्मन्त्र इत्यर्थे इया
स्यादितिष्याम् ॥ कापोतवाक्याः कोजा

पन्था ॥
२४५४ आमुषत्रीविसंपाभ्यश्चद्वितीयकेष्व

प्राप्तपराभ्यात् ॥ ११४ ॥ आशीकेषु च
अमुषत्रीविसंपस्तद्विचिनः प्रातिपादिवाद्
प्राप्तपराभ्यावकितारस्वार्थे स्यात्
प्राप्तपरा तद्वितीयमदृष्टम् । राश्रभ्ये तु स्वक

प्रश्नमेव । टकारो द्विवचनः । तेनास्त्रिया
मिति नानुवर्तते ॥ काण्डीवृत्त्यः कौण्डी-
वृत्तौ कौण्डीवृत्ताः । क्षौद्रन्व्यः क्षौद्रक्यौ
क्षुद्रक्यः । मालव्यः मालव्यौ मालवाः ।

ऊया कौण्डीवृत्तौ क्षौद्रक्यौ मालवी ।
२२५५ वृकादेण्यण् ॥११५॥ वृकशब्दा

द्वयुधजीविनः स्वार्थे षण्यण् स्यात् ।
षार्षण्यः चाकॅण्यौ वृकाः ॥

२२५६ दामन्यादित्रिगर्तपण्डाच्छः
॥११६॥ दामन्यादिभ्यः त्रिगर्तपण्डेभ्य

श्वायुधजीविसघवाचिभ्यः स्वार्थे छः
स्यात् ॥ येषामायुधजीविनां सघाना पद-
सर्वर्थाः । तत्र च त्रिगर्तः पण्डः त्रिगर्तः
पण्डो येषां ते त्रिगर्तपण्डाः इत्युच्यन्ते
तेषु चेष स्मृतिः-

श्राद्धस्त्रिगर्तपण्डास्तु कौण्डोपरथदण्डफी ।
कौण्डिकजाळमानिश्च ब्रह्मगुप्तोय जानफि ।
इति

दामन्यादिभ्यस्तावत् दामनीयः दामनीयौ
दामनय । औलपीयः औलपीयौ लळपय ।
त्रिगर्तपण्डेभ्यः खल्वपि-कौण्डोपरथीयः
कौण्डोपरथीयौ कौण्डोपरथाः । दाण्ड-
कीयाः दाण्डकीया दाण्डक्यः । कौण्डकीयः
काळमानीयः ब्रह्मगुप्तोय जानकीयः ॥

२२५७ पश्वादिचौधेयादिभ्यामणजौ
॥११७॥ पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चा
युधजीविसघवाचिभ्यः स्वार्थेऽण्डी प्रत्य
यो स्तः ॥ पार्श्वः पार्श्वी पार्श्वः ।
यौधेय यौधेयो यौधेयाः ॥

२२५८ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखा
वच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ् ॥११८॥

अभिजिद्विदभ्योऽणन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
स्वार्थे यञ्प्रत्यय स्यात् ॥ अभिजित्यः
अभिजित्यौ अभिजिताः । वैदभृत्यः
वैदभृत्यौ वैदभृताः । शाखावत्यः शाखा-
वत्यौ शाखावताः । शैलावत्यः शामी-
वत्यः और्णावत्यः । श्रौमत्यः ॥ गोत्रप्रत्य-
यस्याश्रणो ब्रह्मणमिष्यते । अभिजितो
मुहुर्तः । अभिजित स्थाळीपाक इत्यञ्च न
भवति ॥

२२५९ ऊपादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

'पूगाऽऽज्यो ग्रामणीपूर्वात्' इत्यतः प्रभृ-
ति ये प्रत्ययास्ते तद्राजश्छाः स्युः ।
तथाक्षेवोदाहृतम् ॥ तद्राजप्रदेशाः-त-
जद्रास्य वहुष्वित्येवमादयः अङ्गाः वङ्गाः
कळिङ्गाः इत्यादि ।

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।

२२६० पादशतस्य संख्यादेवीपसायां
बुन्लोपश्च ॥ १ ॥

'पादशतात्तस्य
संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीपसाया द्योत्या-
या बुन्स्यात् तत्तन्नियोगेन चान्तस्य
लोपः स्यात् । यद्येति लोपेनैव सिद्धे
पुनर्वचनमनेनित्तिकार्थम् । यद्येति लोपः
परनिमित्तकः तस्य स्थानिबद्धावात्'पादः
पत्' इति पञ्चाशो न रवात् । अथ त्वने-
मित्तिकत्वाच्च स्थानिवचनम् । द्वौ द्वा
पादौ द्वादति त्रिपादका द्वादति । द्वे द्वे शते
द्वादति त्रिंशत्का द्वादति 'तद्धिताथ इति

समासः । ततः प्रत्ययः ॥ स्वभाषात्
बुद्धस्यपाठः द्विषयमेव ।

ॐ पादसुतत्रहृष्यमनर्षकमभ्यत्रापि दर्श
नात् । द्विमोर्द्विकोर्वादि त्रिमोर्द्विको
र्वादि ।

२२६१ इन्द्रवसुसर्मयोश्च ॥२॥

वृद्ध इन्द्रवसुसर्मयोर्द्विकोः पादसुतात्
एव प्रातिपदिकस्य लक्ष्याद्देवु ल्वात् मण्ड
लोपश्च । आ पावो वृण्डः । द्विपदिका
वृण्डतः । प्रो पावा व्यञ्जति द्विपदिका
व्यञ्जति । त्रिशतिका इतिवत्तः त्रियति
पा व्यञ्जति । त्रिशतिकात् ।

२२६२ स्पृहादिभ्यः प्रकारबधने क्त

॥ ३ ॥ स्पृहादिभ्यः प्रकारबधने धोत्ये

कर्मणात् ॥ प्रकारो विरोधः । स्पृह

प्रकारः स्पृहकः । भाषकः

ॐ बभ्रवद्ब्रह्मवैरोरुपसम्पानम् बभ्रवत्प्रकारः
वृद्धकः । ब्रह्मकः ।

ॐ चम्बहृहयो रिति षेक्तिच्छन्ति तेषां
चम्बकः । ब्रह्मकः । इत्युवादेरेण वृद्धकम् ।
काशिका)

२२६३ अनत्यन्तगती क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगती गम्यमावाप्यो क्तात्कारक-
त्वात् । मिषकः । द्विषकः ॥

२२६४ न सामिबधने । ५। सामिबधन
इत्यपि सामात्कारकत्वात् ॥ सामिबधनम्
सामिमुक्तम् ॥ बधनप्रत्यय पर्यायोर्धम्
वर्धकत्वं नैमहत्तम् ॥

२२६५ ब्रह्मसा आच्छादने ॥ ६ ॥

ब्रह्मसा आच्छादने वर्तमानात्स्वार्थे क-
त्वात् ॥ ब्रह्मसात् ॥

२२६६ अपठशाशितकृषलं कर्मलि पु

रुपाप्युत्तरपदात्सः ॥७॥ २२६७ अः समा

त्स्वाद्यः ॥ व्यभिचमानानि पञ्चसोनि अस्वेति

पञ्चमीतिः ततः पञ्च । ततः ए प्रत्ययः मय

बक्षीयो मन्त्रः । यो शास्त्रान्तेव क्रियते न

बहुभिः ॥ अशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये वा

शितं गवीनमरण्यम् । नि गततात्पूवदस्य

दुमागमः ॥ अलं कर्मम् अलंपुरुष इति 'पर्या

दयो गन्तान्तर्ये चतुर्थ्या इति चतुर्थीस

मासः । अलं कर्मणि अलं कर्मणः अलंपुरुषाय

अलंपुरुषायः अलंपुरुषस्त्वत्पुरुषः ॥ अ-

पिचनः शौण्ड्याविपुष्यवते राजाधीनः ॥

नित्यवृत्तार्थे प्रत्ययः अतएव विमापोर्भ

जात् ॥ अन्तेऽपि स्वार्थिताः नित्याः

प्रत्ययाः समर्थे तत्र वाच्यः प्राकृतः, अया

द्वयः प्राग्वृत्तः अयाद्वयः प्राग्वृत्तः ।

ब्रह्मतीतात्प्राताः समासात्ताम्बेति ॥

(क्य०) ॥

२२६७ विमापाशेरविकृष्टिस्त्रियाम् ॥८॥

अच्छत्यन्तात्प्रातिपदिकान्द्विह क्रियां वर्ते

मानात्स्वार्थे वा कः स्वान् ॥ प्राक् प्राचीनम्

अर्थात् अर्थाधीनम् ॥

२२६८ आत्यन्ताच्छ चन्दुनि ॥९॥ आत्य

न्तात्प्रातिपदिकान्द्विह चन्दुनि वर्तमानात्स्वार्थे

कः स्वान् ॥ आद्यन्तादीयः सन्निपन्तादीयः

वैश्यजातीयाः ॥

२२६९ स्थानन्ताद्विमापा सस्थानेनेति

चेत् ॥ १० ॥ स्थानान्तात्प्रातिपदिकान्

स्यात्सस्थानेन शैत्यथात्तत्पर्यवद्भवति
सस्थान इति तुल्यं दृश्यते । समान स्थान-
मस्येति कृत्वा ॥ पित्रा तुल्यं पितृस्थानीयः
पितृस्थानः मातृस्थानीयो मातृ-स्थानः । राज-
स्थानीयो राजस्थानः ।

२२७० किमेत्तिडव्ययघ्रादाभ्यद्रव्यप्रकर्षे
॥ ११ ॥ किम् एकारागतात् तिङन्ता-
द्व्ययेभ्यश्च यो घ्रा, तदन्तात् प्रतिपदि-
काषामु प्रत्यय. स्वार्थे, नतु द्रव्यप्रकर्षे ।
पितराम् कितमाम् ॥

पूर्वाङ्केतराम् पूर्वाङ्के तमाम् । पञ्चतितराम्
पञ्चतितमाम् । अत्रै स्तराम् उच्चै स्तमाम् ॥

२२७१ अमु च छन्दसि ॥ १२ ॥
शिशेत्तिडव्ययघ्राद्व्यप्रकर्षेऽमु स्याच्छ-
न्वसि चादीमु । 'पतर नत्रयामः' प्रतरा
वस्थः ।

२२७२ अनुगादिनष्टम् ॥ १३ ॥ अनुगा-
दिन शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् ॥
अनुगादिक. ॥

२२७३ यञः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥
णञत्तात्स्त्रियामञ् स्वार्थे ॥ व्याघक्रोशी
व्याघ्रसो वर्तते ।

२२७४ अणितुणः ॥ १५ ॥ अणितुणः स्वार्थे-
ऽण् ॥ सत्ताविण वर्तते साकृटिनम् ॥

२२७५ विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥
विसारिणः स्यात्स्वार्थेऽण् स्यान्मत्स्येभि-
धये ॥ विसारिणो मत्स्य ॥

२२७६ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति-

गणने कृत्स्नुच् ॥ १७ ॥ संख्याशब्देभ्यः
क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानिभ्यः स्वार्थे
कृत्वमुञ्ज्यात् ॥ पौनःपुन्यम् अभ्यावृत्तिः
एतद्वर्तकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां
जन्मसंख्यायाम् क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र
प्रत्ययः ॥ पञ्चवाराणामुञ्जे पञ्चकृत्वः ।
सप्तकृत्वः ॥

२२७७ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥
भ्यः, सख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
वर्तमानिभ्यः सुञ्ज्यात् ॥ द्विमुञ्जे ।
त्रिमुञ्जे चतुर्मुञ्जे ॥

२२७८ एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ एक
गणस्य सकृदित्ययमादेशः सुच्च प्रत्यय-
स्यात् क्रियागणने ॥ अभ्यावृत्तिस्तत्र न
समावर्तते ॥ सकृद्भुञ्जे सकृद्धीति ॥

२२७९ विभाषा बहुधावृत्तिप्रकृतकाले
॥ २० ॥ बहुधावृत्तिप्रकृतकाले
वर्तमानाद्विभाषा घ्रा स्याद्वा ॥ बहुधा दिव-
सस्य भुञ्जे । बहुकृत्वो दिवसस्य भुञ्जे ॥

२२८० तत्प्रकृतवचने मयद् ॥ ११ ॥
प्रथमासमर्थत्प्रकृतवचने वर्तमानात्स्वार्थे
मयद् स्यात् ॥ अत्र प्रकृतम्-अत्रगणम् अप-
मयम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचन
प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । भावे
उदाहृतम् । अधिकरणे-अत्र प्रकृतम्-अत्र
मयो ष् ॥

२२८१ समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ बहुषु
प्रकृतेषुच्यमानेषु समूहवत्प्रत्ययाः स्युः,
चान्मयट् ॥ मोदनाः प्रकृताः मौदकिकम्

मोक्षकमयम् । द्वितीये, माषणः प्रहता
परिमम् मौषिकः मोक्षमयो षण ।

२२८२ अनन्तावसर्वेतिहमपत्राम् अयः
॥२३॥ अन्तादिभ्यः स्वायें षण् स्यात् ॥

अन्त एव मानस्यम् ॥ भावमव्यम् ।
पेतिहम । औषणम् ॥

२२८३ देवतान्साचादर्थ्यै यत् ॥२४॥
देवताशाब्दान्तात्प्रातिपदिकाः षष्ठ्योऽसमर्था
चादर्थ्यै यत्स्यात् ॥ अन्तरेवतायं इवम् अ
द्विरेत्यम् । पितृवैत्यम् । धामुवैत्यम् ॥

२२८४ पादाषोभ्यां च ॥२५॥ आभ्यां
षष्ठ्योऽसमर्थाभ्यां तादर्थ्यैऽभिधेये यत्स्यात् ॥
पादाद्यनुष्कं पद्यम् । अद्यम् ॥ अनुव
चनुचपार्यन्तकारः पद्यवर्शनस्यत्रापि
प्रत्यय । यप वै अद्यत्वात्पद्यवस्य
प्राजापतिः ॥

० षष्ठु-अपस्य षोक कवि ज्ञेन उदक
वर्षसू निष्केवलान्तरुप अनपूर्व नवसूत्र
मर्त यविष्ठ इत्येतन्मल्लन्दसि स्वायें
यत्स्यात् अन्तरीषी वलस्यस्य, गपस्यो
बसामा । द्वितीया बहवचनस्यानुष्कं अपो
बसामा इत्यर्थः । स्व षोक्ये कस्योति'
'नेमदस्य वस्यति' वायुर्कः स्वः 'निः' बहव
वसति इत्यर्थं वसति' इत्येतामि
'पूर्वा विहा' स्वोदीकृतयामि कस्यं च १९.
'अत्ये' यविष्ठम् ॥

० आभ्यामपनाभ्यामपुत्रिकेऽपुष्वर्क्या
नम् । समाभ्यादावतु प्रत्ययो वक्तव्यः ।
समाभ्यादस्तु ॥

० नवस्य न् । आदस्यस्त्रपत्तनपद्वाश्च
प्रत्ययाः । नूत्नम् नूतनम् नवीनम् ॥

० नवस्य पुराण प्राप्तु ॥ अप्तनपस्त्राम
पुराणे वतमावात् प्रहाब्दात् अत्यन्तम् X
तनप् + वाङ् प्रत्यया । प्रणाम प्रज्ञम् प्रीजम् ॥

० मागकेपनामभ्यो धेयः प्रत्ययः स्वायें ।
मागधेयं । ऋधयम् । नामधेया ॥

० मिश्राच्छन्दसि ॥ मिश्रधेय यत्स्य ।

० आम्नीध साधारणाद्वत् । आम्नीधुम्
साधारणम् ॥

० अपवसमस्तुभ्यां छन्दस्यश्च वक्तव्यः
आपवसे रमते । मातृत् शर्त् ॥

२२८५ अतिवेर्भ्यः ॥२६॥ अतिधि
यन्ताच्छुषोऽसमर्थात्तावर्थ्यैऽभिधेये ष्यः
यात् ॥ अतिधये इवमातिध्याम् ।

२२८६ देवाचसु ॥२७॥ देवयन्ता
रस्वार्थे तस्य ॥ देव पच देवता ॥

२२८७ अवेः कः ॥२८॥ अचिताभ्या
त्स्वार्थे कः स्यात् ॥ अचिरेव अचिका ॥

२२८८ सावादिभ्यः कन् ॥२९॥ साव
इत्येव धादिभ्यः स्वायें कस्यस्यात् ॥ साव
पच वाङ्क । अचिकः ॥

२२८९ लोहितान्ममौ ॥३०॥ लोहित
शाखाग्ममौ वर्तमानात्स्वार्थे कस्यस्यात् ॥
लोहितो ममिः लोहितकः ।

२२९० वर्जे सानिस्वे ॥३१॥ धानिस्वे
वर्जे वर्तमानात्स्वोहितशाखात्स्वार्थे क
स्यस्यात् ॥ लोहितकः कोपन । लोहितक
पीडनीय ।

२२९१ रक्ते ॥३२॥ ङाक्षादिना एक्ते
 यो ङोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्वात्स्वार्थे ।
 ङोहितक कम्पठ् । ङोहितक. पठः ।
 * ङोहितालिलङ्गवाधनं वा वक्तव्यम्
 ङोहितिणा ङोहिनिङा शादी ।

२२९२ कालाच्च ॥३३॥ काळशब्दाव-
 नित्ये धर्तमानाद्रक्ते च कम्पठ्यात् ॥ कालक.
 मुर्छं वैलक्ष्येण ॥ रक्ते, कालक पठ
 काळिका शादी ।

२२९३ विनयादिभ्यष्टक् ॥३४॥ पभ्य
 स्वार्थे ङक् स्यात् । विनय एव वैभ्यिक
 सामयिक औपर्यिक ॥

२२९४ वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥३५॥
 व्याहृत प्रकाशितोऽर्थो यस्या तस्या
 वाचि वर्तमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ङक्
 स्यात् । वाचिक कथयति वाचिक श्रद्धये

२२९५ तद्यक्तात्कर्मणोऽण् ॥३६॥
 व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्त तद्विधा-
 यिन कर्मशब्दात्स्वार्थेऽण् स्यात् ॥ कर्मैव
 कर्मणम् । वाचिकं ध्रुत्वा तथैव यत्कर्म
 क्रियते तत्कर्मणमिन्द्रुच्यते ।

* अण् प्रकरणे कुञ्जाल वरुड निपाद-
 कर्मरिचण्हाल भित्रामित्रेभ्यः ङ्ङन्द्स्युप
 संसयानम् । कुञ्जाल एव जोञ्जाल । वा-
 रुड । नेपाव् । वामाव् । चाण्डाल ।
 ः । अामिष ॥

* सान्नाय्यानुजावरानुपूकानुपुडभचा-
 तुपादयराक्षोऽर्धवैयातयैकृत वारिवस्कृता

प्रायणाग्रहायणसान्तपनाः पतेऽणन्ता
 स्वार्थिकाप्रछन्दसि भाषाया ज्ञेयन्ते ॥

२२९६ ओपेधरजातौ ः ३७ ॥ ओपधि
 शब्दाद्जातौ वर्तमानात्स्वार्थेऽण् स्यात् ।
 औपध पिबति ॥

२२९७ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ प्रज्ञ
 इत्येवमादिभ्य स्वार्थेऽण् स्यात् ॥ प्रज्ञ एव
 प्राज्ञ प्राणी ह्यनी ॥

२२९८ मृदास्तिकन् ॥ ३९ ॥ मृच्छव्दा-
 त्स्वार्थे ङिकन्स्यात् । मृदेष मृच्छिका ।

२२९९ सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥
 प्रशसोपाधिके वर्तमानामृच्छव्दात्सस्नौ
 स्तः ॥ प्रशस्ता मृद् मृत्सा मृत्सा ॥

२३०० वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतालिलौ च
 छन्दसि ॥ ४१ ॥ वृकज्येष्ठाभ्या प्रशलो-
 पाधिके वर्तमानाभ्या तिलतातिलौ स्तश्छ-
 न्दसि । वृकति (ऋ० स० ४१११७) । ज्येष्ठ-
 तातितम् (ऋ० स० ५१४१२) ।

२३०१ अवहल्यार्थाच्छकारादन्यतर-
 स्याम् २३११ अवहल्यार्थाच्च काराभिधा-
 यिनः शस्स्यात् । चहति ददाति चहुशो
 ददाति । अत्य ददाति मत्पशो ददाति ।
 भूरिशो ददाति स्तोत्रशो ददाति ॥

* अवहल्यार्थान्मङ्गलापङ्गलवचनम् चहुशो
 ददाति अभ्युदयिषेषु कर्मसु ॥ अल्पशो
 ददात्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

२३०२ संख्यैकवचनान्च वीप्सायाम्
 ॥ ४३ ॥ सख्याचारिभ्यः ः तातपदिभ्य
 एकवचनाच्च चोऽनापा योत्यायाम् शरस्या-

श्रु श्रो श्रौ मोक्षकौ द्वावति द्वितः । त्रिधाः ॥
एकवचनान्तस्त्वपि—कार्वाण्य द्वावति
कार्वाण्यशः भाष्यः पञ्चशः ।

२३०३ प्रतिबोधे पञ्चम्यास्तासि ॥ ४४ ॥
प्रतिना कर्मप्रबन्धीयेन योये या पञ्चमो
बिहितो तदन्तात्तसि स्यात् । प्रथमो
वास्त्वैवतः प्रति ॥

ॐ त्तिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानसु
भाशौ भावित । मध्यत पाठ्यत पूर्यतः
भाङ्गित्वापोयम् ।

२३०४ अपादाने चाहीयरुशोः ॥ ४५ ॥
भ्यादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा
तसिः स्यात् । तच्चोदपादानं हीयतइोः
स्त्वपि न भवति । प्राप्तं भागच्छति
प्रामात् । चोरतो विभेति चौरात् ।
मध्ययतः पराज्यते मध्यवनात् ॥

२३०५ अतिग्रहाभ्ययनद्येपेभ्रकर्त्तरि तृती-
यायाः ॥ ४६ ॥ अतिक्रम प्रहाऽतिग्रहः
मथमनमभ्ययनम्, शेषो निन्दा । अतिग्रहा
विधिपद्ये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः
स्यात्स। चेत्यतदि न स्यात् । वृत्तेनाति
पूर्यते वृत्ततोतिपूर्यते । चारित्र्येणाति
पूर्यते चारित्र्यनातिपूर्यते । सप्तवृत्तवान-
त्यानातिक्रम वृत्तेन पूर्यते इत्यर्थः ॥ अथ-
यानै-वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते ।
चारित्र्येण न व्यथते चारित्र्यतो न व्यथते
वृत्तेन न व्यथतोत्यर्थः । शेषे—वृत्तेन क्षिप्तः
वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्र्येण क्षिप्तः चारित्र्यतः
क्षिप्तः । वृत्तेन निवृत्त इत्यर्थः ॥

२३०६ हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥
हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः
तद्व्याख्या या तृतीया विभक्तिरकरुति
तदन्ताद्वा तसिः स्यात् ॥ वृत्तेन हीयते
वृत्ततो हीयते । चारित्र्येण हीयते चारित्र्यतो
हीयते ॥ पापयोगात्-वृत्तेन पापः वृत्ततः
पापः चारित्र्येण पापः चारित्र्यतः पापः ॥

२३०७ पष्ठथा भ्याभये ॥ ४८ ॥
भानापसस्तमाभयो भ्याभयः । भ्याभये
पञ्चमाने पष्ठम्याद्वा तसिः स्यात् । देवा
मनु नतोऽनयत् भावित्वाः कर्त्ततोऽनयत् ।
पठो धाव पष्ठापेक्षे । मनु नस्य पठे ।
कप स्य पठे इत्यर्थः ॥

२३०८ रोगावापनयने ॥ ४९ ॥
रोगो भ्याधिः तद्वाचिनः शब्दाद्या पठो
तदन्ताद्वा तसिः स्यात्पठयने मध्यमाने ॥
प्रकाशिकातः ३६ । पठयतः कृत् । छर्षि-
कातः कर्त् । प्रतीकारमस्या कुर्वित्यर्थः ।

२३०९ असूततज्ञाने कृन्वस्तियोगे
संपद्य कर्त्तरि च्चिः ॥ ५० ॥ संपद्यकर्त्तरि
कर्त्तमानात्प्रातिपदिकावसूततज्ञाने गम्य-
माने कृन्वस्तिमिर्मातुमिर्म्ये च्चिः स्यात् ।
स्व्युक्तः शुद्धः संपद्यते त करोति शुद्धी
करोति । शुद्धी स्यात् । शुद्धी भवति ॥

२३१० अरुर्नभश्चुभेवोरहोरजसां सो-
पद्य ॥ ५१ ॥ अनामृतीनामन्तव्य-
शेषः स्याच्चव्यशब्दः । अनकरता संपद्यते तं
करोति व्यक्त करोति । मरु स्यात् वृत्तमो
करोति । वृत्तसू करोति विभेदी करोति ।

विरही करोति, विरजी करोति, विरजी भवति, विरजा स्यात् ।

२३११ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥५२॥ पूर्वस्मिन्विपये वा सातिः स्यात् कार्त्स्न्ये गम्पमाने ॥ यदि प्रकृतिः कृत्स्ना विफारात्मतामापद्यते इत्यर्थः ॥ अग्निताद्भवति शक्षम् अग्नी भवति शक्षम् । उदकसाद्भवति लवणम् उदकी भवति लवणम् ॥

२३१२ अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥ अभिविधौ गम्पमाने च्चिद्विपये सातिः स्यात्सपदा योगे । चकारात् कृन्वति तमिष्टम् ॥ विभाषाग्रहणानुवृत्ते षिञ्चरप्यभ्यनुज्ञायते । स च कृन्वस्तियोग एव भवति, न सपदा । अग्नितात्सपद्यते अग्निताद्भवति । उदकसात्सपद्यते उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नी भवति उदकी भवति ॥

२३१३ तदधीनवचने ॥ ५४ ॥ स्थामि विशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशितव्ये ऽभिधेये सातिः स्यात् । कृन्वस्तिभि सपदा च योगे ॥ राजाधीन करोति राजसात्करोति राजसाद्भवति । राजतात्स्यात् राजसात् सपद्यते । ब्राह्मणसात्करोति ब्राह्मणसाद्भवति, स्यात्, सपद्यते वा ।

२३१४ देये वा च ॥५५॥ दातव्य देयम् तदधीने देये वा स्यात् । चात् त्सातिश्च कृन्वस्तिभिः सपदा च योगे ॥ ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञात तद्यदा तेषा समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा वा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीन देय करोति ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसात् करोति, भवति, स्यात्, सपद्यते ॥

२३१५ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ देवादिभ्यो द्वितीयाऽप्तम्यन्तेभ्यश्चा वा स्यात् ॥ देवान् गच्छति देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति देवत्रा वसति । मनुष्यत्रा गच्छति मनुष्यत्रा वसति ॥ पुरुषत्रा गच्छति पुरुषत्रा वसति । पुत्रत्रा गच्छति पुत्रत्रा वसति । मर्त्यत्रा गच्छति मर्त्यत्रा वसति ॥ बहुलवचनादन्यत्रापि भवति -- 'बहुत्रा जीवतो मनः ।'

२३१६ अव्यक्तानुकरणाद् अजवरार्धादनितां डाच् ॥५७॥ यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमङ्गं द्यञ्जक रूपद्यते तस्माद् व्यक्तानुकरणाद् अनितिपराद् डाच् स्यात् । कृन्वस्तियोग इत्यनुवर्तते । यस्य च द्विर्बचने कृते द्यञ्जवरार्धं तत् प्रत्यय ॥

* डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयस्तमी । डाचि विवक्षिते द्विवचनमेव पूर्व क्रियते षष्वात्प्रत्यय । षट्पटा करोति, षट्पटा भवति, षट्पटा स्यात् ॥

२३१७ कृवो द्वितीयतृतीयश्च बीजात् कृषौ ॥ ५८ ॥ द्वितीयादिभ्यः कृषावमिवेयाया डाच् स्यात्कृषौ योगे ॥ द्वितीया करोति, द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्भा करोति, अनुकीमकृष्टं क्षेत्रं पुना प्रतिबोसं कृषतीत्यर्थः । वाजा करोति, सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः ॥

२३१८ सख्यायाश्च गुणान्तायाः ५९
संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोन्ते
समीपे यत्र संभवति सा सख्या गुणास्ता
इत्युच्यते तादृशात् प्रातिपदिकात् कृपा
वमिधैवायां डाप् स्यात् षो ॥ त्रिगुणा
करोति ॥

२३१९ समयान्न यापनायाम् ॥ ६० ॥
कठव्यस्यावस्यप्राचिनः सममः तद्व्यति
क्रम्यं यापना । समयशब्दाद् यापनायां
यस्यमात्रायां डाप्स्यात्कम्पो षोमे ॥ समया
करोति 'यापयति' कासङ्गेयं करोतीत्यर्थः ॥

२३२० सपन्ननिष्पन्नादतिव्यवने ॥ ६१ ॥
सपन्ननिष्पन्नान्नास्यामतिव्यवने डाप्स्या
त् कम्पो षोमे । सपन्ना करोति सुगं स्या
थः । सपन्नं शरमरुप शरीरे प्रवेशयतीत्ये
र्थः । निष्पन्ना करोति शरीराच्छरमपर
पार्श्वे निष्कस्यतीत्यर्थः ॥

२३२१ निष्कृष्टाग्निष्कोपये ॥ ६२ ॥
निष्कृष्टाग्निष्कोपये षडमानात्कम्पो
षोमे ङोष्स्यात् । निष्कोपयन्मत्तरवर
वानो बर्हिर्निष्कासकम् ॥ निष्कृष्टा करो
ति पशून् ॥

२३२२ सुखमिमाद्दानुलोम्ये ॥ ६३ ॥
सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये षडमाना
भ्यां कम्पो षोमे डाक् ॥ जानुलोम्यमनु
कृष्ठा आराधयित्तानुवर्त्तम् । सुखा क
रोति प्रिया करोति ॥

२३२३ दुःखात्प्रातिसोम्ये ॥ ६४ ॥
दुःखात्प्रातिसोम्ये षडमाने डाप्स्या

त्कम्पो षोमे ॥ प्रातिशोम्यं प्रतिशुद्धता
स्वाम्यावैश्विचतपीडनम् ॥ दुःखा करोति
सोम्या ॥

२३२४ श्रुतात्पाठे ॥ ६५ ॥ श्रुतात्पाठ्या
कषिपये डाप्स्यात्कम्पो षोमे ॥ श्रुते पठति
श्रुत्या करोति मांसम् ॥

२३२५ सत्यादक्षपये ॥ ६६ ॥ सत्यादक्ष्या
दक्षपये डाप्स्यात्कम्पो षोमे ॥ सत्या करोति
बलिहृमाप्यहमः प्रयेत्सु श्रुतस्त्वमिति तर्प्ये
करोति ॥

२३२६ मद्रास्परिवापणे ॥ ६७ ॥
मद्राशब्दात्परिवापणे डाप्स्यात्कम्पो षोमे ।
परिवापयं मुण्डनम् । मद्राशब्दो मज्जुशार्थः ॥
मज्जुं मुण्डनं करोति मद्रा करोति ॥
* मद्राशब्देति वक्तव्यम् ॥ मद्रा करोति
नापितः वृमात् ॥

२३२७ समासाम्नाः ॥ ६८ ॥ भयिकारोऽ
ध्या पादपरिसमातेषु प्रत्यया विहितः ।
ते समासस्यागताक्षयबाः स्युः 'तद्गुहरोम
पुङ्गव इति वेदितव्यम् । प्रयोक्तव्यम् अक्षयपी
मात्रद्विगुणैरतत्पुत्रपवहृमीदिसंज्ञाः । उप
रात्रम् अक्षिरात्रम् अक्षयपीमात्राक्षिरये
विहितव्यति । 'भ्रातृभ्येति ङक् । त्रिपुरी ।
'द्विशोर्ति'ति ङोव भवति ॥ कश्चिदक्षयिणी
शब्दश्चतुपुरिणी 'द्वयोपतापमशां'दिति इति
भवति । त्रिपुराः प्रपुरा । 'तत्पुत्रये तुभ्येत्येष
स्वरौ भवति । ङक् पुं'ः ङी'ङु'ः
'वहृमीहा' भवत्या पूर्वप्रातिपत्येभ्यश्चति ॥

२३२८ न पूजनात् ॥ ६९ ॥ पूजनाया-
त्यन्तेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा
अतिराजा ॥

* पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा
भूत्-परमराजः परमपथः ॥

* प्राग् बहुव्रीहिश्रद्धणं च कर्तव्यम् । बहु
व्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भ-
वति सुसकथः अतिसकथः स्वक्षः अत्यक्ष ॥

२३२९ किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ क्षेपे यः

किमशब्दः, ततः परस्य समासान्तो न
स्यात् ॥ किराजा यो न रक्षति । किसला
योऽनिद्रुहति । किंभीर्यो न वहति । 'कि
क्षेपे' इति समासः ॥

२३३० नवस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञ् परे चक्ष्यमाणा ये राजादयः तदन्तात्
त्पुरुषात्समासान्तो न स्यात् । अराजा ।
असखा । अगोः ॥

२३३१ पथो विमाया ॥ ७२ ॥ नञः

परो यो पथिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात्स-
मासान्तो वा स्यात् ॥ अपन्थाः । अपथम् ॥

२३३२ बहुव्रीहौ संख्येपे डञ् बहुगणात्
॥ ७३ ॥ संख्येपे यो बहुव्रीहस्तस्माद्वत्

बहुगणान्ताडञ्छ्यात् ॥ उपशशाः उपविशाः ।

उपनिशाः आसन्नदशाः अदूरदशाः अधिक्
दशाः डिप्राः ॥ पञ्चपाः पञ्चदशाः ॥

* डञ्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योप-
संख्यानं निस्त्रिंशदाद्यर्थम् । निर्गतानि
त्रिंशतः निस्त्रिंशानि वर्षाणि निष्पत्वा-
रिशानि यशदत्तस्य ॥ निर्गतत्रिंशतोऽनु-
क्लिभ्यो निस्त्रिंशः अङ्गः ॥

२३३३ ऋक्पूरुषुःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥

ऋगाद्यन्तानां समासानामकार प्रत्ययः स
मासान्तः । अक्षे न ॥ सामर्थ्याद्भुवर् एतद्वि-
शीपणम्, नऋगादीनाम् । अक्षसचन्धिनी या
धूस्तदन्तस्य न ॥ अनृचः बहुवृचः । अधर्चः ।
कलाटपुरम् । द्वीपम् अन्तरीपम् । राज-
धुरा महाधुरा । जलपथः ।

'अनृचो माणवे बहुवृचश्चरणाख्यायाम्'
अनृचो माणवकः बहुवृचो ब्राह्मणः । अनृ-
क्साम बहुवृक् सूक्तमित्यत्र न भवति ।

२३३४ अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः

॥ ७५ ॥ प्रति अनु अवत्येकपूर्वात्सा-
मान्ताह्योमान्ताच्च समासाद्वत्शता प्रति-
सामम् अनुसामम् अवसामम् । अनुलोमम्
अवलोमम् ।

[कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच प्रत्ययः
स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च सख्याया उच्यते यदि ।
कृष्णभूमः उर्ध्वभूमः पारुडुभूमः । सप्तगो-
दावरम् पञ्चनदम् ॥ भूमेरपि सख्यापूर्वाया
अच्यत्यय इष्यते । द्विभूमः प्रासादः । त्रि-
भूमः । दशभूमकः क्षुप्रम् । अन्यत्रापि च
दृश्यते पञ्चताम ऊर्णनाम दीर्घरात्रः सप्त
रात्रः अरात्रः । तदेतत्सचमिह योगविभागं
कृत्वा साधयामि ।] (काशिका) ॥]

२३३५ अक्षणोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

दर्शनादभ्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्ताद्वत्त्वात् ॥
अवणाक्षम् पुष्करक्षम् ॥

२३३६ अचतुरीचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधे-

स्वनङ्गहस्तसामवास्मनमाधिभुवदारग
 बोर्षेष्टीवपदृष्टीवनर्कदिवरात्रिदिवाहर्दि
 वसरवसनिःशेषसङ्ख्यायुपम्यायुपम्यायु
 पम्बेष्टुपबातोक्षमहोक्षहृदोषोपमूनगोष्ठ
 ष्वाः ॥ ७७ ॥ अथत्यपास्ता
 पते निपात्यन्ते । समासम्यवस्था
 पि निपातमाहैव प्रतिपत्तव्या । आया
 क्यो बह्वमोहवाः अविद्यमानानि खत्वा
 रि वस्य स अचतुरः । विधतुर सुच-
 तुरः । तत एकत्वश्च इन्द्राः स्त्री च
 पुमान्च स्त्रीषु स्त्री । घेम्बककुटी । अर्क
 काम च च कृत्वाते । वाक्मनसे । अस्तिष्णुत्तम्
 हारयवम् । ऊरु च अष्टीवन्तो च 'ऊर्षेष्टीवम्
 द्विष्टेपो निपात्यन्ते । पादौ च अष्टीवन्तो च
 'पक्ष्ठीवम्' पक्ष्ण्य पञ्जाबो निपात्यन्ते ।
 नक च दिवा च नक द्वियम् । रात्रौ च
 दिवा च रात्रिद्वियम् । महनि च दिवा च
 'महर्षिवम्' सोऽप्यायो द्व शो निपात्यन्ते । स-
 रजसमिति साकस्वेऽभ्ययीमावः । ततस्त
 त्पुदय-निश्चितं शेषो 'निःशेषसम्' । ततः
 पृष्टीसमास -पुदपम्यायुः । 'पुदयायुपम्' ।
 ततो द्विगु-हो अयुपी समाहृते प्रयायुपम्
 वषायुपम् ॥ ततो द्वन्द्वः-अर्क च पक्ष्ण्य
 अर्कवद्वयम् । ततः कर्मधारयाः-जातोक्षः
 महोक्षः पृद्धोक्षः । ततोऽभ्ययीमावः
 -शुनः समीपमपशुनम् । ततस्तत्पुदया-गो
 ष्टेष्वा गोष्ठम्बः ।
 * चतुरोऽप्रकरणे श्रुपाभ्यामुपसंस्मानम्
 चिचतुराः अपचतुराः ॥

२३३७ प्रह्लाहस्तिम्बां वर्षसः ॥७८॥
 प्रह्लाहस्तिम्बां परो यो बर्कःशब्दन्तवन्तात्स
 मासावच् । प्रह्लाहवर्षसम् हस्तिवर्षसम् ॥
 *पत्न्यराजम्बां चेति वषत्तम्पम् पम्प
 वर्षसम् राजवर्षसम् ॥
 २३३८ अयसम-धेम्पतमसः ॥ ७९ ॥
 धम्यः परो वस्तमःशब्दन्तवन्तात्समासाव
 प्त्यात् । अयतपसम् । सतमसम् । अथ
 तमसम् ।
 २३३९ इवसो वधीयःशेषसः ॥८०॥
 श्वसः परो धौ वधीयःशेषसःशरी तपन्ता
 रसमासाहैव । श्वोवसीयसम् श्वोधेवसम्
 मयूरव्यसकादित्वात्समासः स्वर्माशब्द
 म्बाःशब्दः चतरपकार्यस्य प्रयोसामाशीर्षिप
 यामावष्टे स्वाशेषसं शे भूयात् शोमनं श्रे
 पन्ते मूपादिस्वर्षः ॥
 २३४० अ-वषतसाद्रहसः ॥८१॥धम्यः
 परो यो रहृशब्दन्तवन्तात्समासावच्स्यात् ।
 वनुरहसम् अवरहसम् तन्तरहसम् ॥
 २३४१ प्रथेदरसः सप्तमीस्यात् ॥८२॥
 प्रथैः परो यो वरःशब्दन्तवन्तात्समासा
 वच्स्यात्स वैदुर्दृशब्दः सप्तमीस्याः वरत्ति
 इति प्रत्युरसम् ।
 २३४२ अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥
 अनुगवमित्यन्तव्ययागत्तं निपात्यन्ते आया
 मेऽभिधेय । अनुगवम् यामम् ॥
 २३४३ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥८४॥
 द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यन्ते वेदिः

वमिधेया भवति । अन्वत्ययपिच्छोयः स-
मासश्च निपात्यते । यावतो प्रकृतौ वेदि
स्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा कस्याचिद्वि-
तृती तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा त्रि-
स्तावा वेदिः ॥ द्विस्तावती रज्जुः ।

२३४४ उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥
उपसर्गात्पते योऽध्वनश्शब्दस्तदन्तासमा-
सादच्स्यात् ॥ प्रगतोऽध्वान प्राध्वो रथः ॥

२३४५ तत्पुरुषस्याङ्गुलैः संख्याव्ययादेः
॥ ८६ ॥ अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य
सख्यादेश्व्ययादेश्चाच्स्यात् ॥ हे अङ्गुली
प्रमाणमस्य इत्यङ्गुलं अङ्गुली कम् । निर्गतम-
ङ्गुलिभ्यो निःङ्गुलम् ॥ तत्पुरुषाविहारश्च
'द्वन्धाच्छुदपहान्तात्' इति यावत् ॥

२३४६ अहोसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च
रात्रेः ॥ ८७ ॥ अहरादिभ्यः परो यो
रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्यात्स्यात् ।
चात्सख्यादेश्व्ययादेश्च ॥ अहरहणं द्वन्धा-
र्यम् । अहरश्च रात्रिश्च दोरात्रः । सर्वरात्र
पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः अपररात्रः सख्यात रात्र
हे रात्री समाहृते द्विरात्रः । त्रिरात्रः ।
अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः नीरात्रः ।

२३४७ अहोऽहं एतेभ्यः ॥ ८८ ॥
सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याहदेशः रयात्
द्वयोर्होर्भेदः द्व्यहः अहः अहस्तिकान्तः
अत्यहः निरहः सर्वाहः अपराहः सं-
ख्याताहः ।

२३४८ न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥
सख्यादेश्चतत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्या

हन्शब्दस्य अहोदेशो न स्यात् ॥ हे अहनी
समाहृते द्व्यह इत्यहः ।

२३४९ उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥
उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह इत्यथमादेशो
न स्यात् ॥ उत्तमशब्दोऽन्त्ववचनः पुण्य-
शब्दमाचष्टे । पुण्यग्रहणमेव न षट् वै-
चित्र्यार्थम् । पुण्याहः एकाहः ॥ केचित्तू-
पोत्तमस्यापि प्रतिपद्यर्थं वर्णयन्ति । तेन
संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति 'संख्या-
ताह' इति ॥

२३५० राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥
राजेनहस्सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिका-
दृश्यात् । महाराजः मद्रराजः परमराजः ।
उत्तमाहः । राजः सखा राजसखाः ।
ग्रहणसखाः ॥

२३५१ गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥
गोन्तात्तत्पुरुषादृश्यात् तु तद्धितलुकि ॥
परमगवः । पञ्चगवम् ॥

२३५२ अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥
उत्सृक्शब्दान्तात्तत्पुरुषादृश्यात्स चेतुरः
शब्दोप्राख्यायाम् । अश्वानामुरः अश्वोरसम्
मुख्योऽव्य इत्यर्थः ।

२३५३ अनोऽव्यापसरसां जातिसंज्ञयोः
॥ ९४ ॥ एतदन्तात्तत्पुरुषादृश्यात्जाती
संज्ञायां च ॥ उपानसम् । महानसम् ।
अमृताशमः । पिण्डाशमः । काकावसम् ।
कोहितायसम् । मण्डकसरसम् । जलसरसम्
२३५४ ग्रामकौटाभ्यां च तृष्णः ॥ ९५ ॥
ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तद्व्यशब्दस्तदन्ता-

तत्पुण्या दृष्टस्यात् ॥ प्रामस्य तक्षा प्राम
 तक्षा । कुट्या मघः कौरः । स तक्षा
 कौरतक्षाः ॥
 २३५५ अतेः घुनः ॥ ९६ ॥ अति
 शब्दात्परो यः शब्दात्तदन्तात्तत्पुण्या
 दृष्टस्यात् ॥ अतिक्रान्तः श्रानमतिम्भो
 करः । सेवको वा ॥ अतिम्भो सेवा ॥
 २३५६ उपमानाद्प्राणियु ॥ ९७ ॥
 उपमानवाची यः श्रान्मभरोऽप्राणियु स
 तात्तत्पुण्यादृष्टस्यात् । आकर्षः श्वा इव
 आकर्षणः । फलकञ्चः ॥
 २३५७ उत्तरमुगपूर्वाच्च सक्युनः ॥ ९८ ॥
 यम्यः परो यः सक्युतयः [वाऽपमानाच्च]
 तदन्तात्तत्पुण्यादृष्टस्यात् समासान्तः ।
 उत्तरसक्यः । सुवसक्यम् । पूर्वसक्यम् ।
 फलकमिष सक्यि फलकसक्यम् ॥
 २३५८ नाबो द्विगोः ॥ ९९ ॥ नौ
 शब्दान्ताद्द्विगोऽष्टस्यात्समासान्त प द्वे
 नाबी समाहते द्विनाबम् । द्विनाबम् ।
 द्विनाबनम् । पञ्चनाबमिष । द्विनाबरूप्यम् ।
 द्विनाबमयम् ॥
 २३५९ अर्चाच्च ॥ १०० ॥ अर्चदन्त्या
 त्परो यो कौरदन्त्यस्तदन्तात्तत्पुण्यादृष्टस्य
 स्यात् ॥ अर्चं नाब- अर्चनाबम् ॥
 २३६० आर्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥
 आरीशब्दान्ताद् द्विगोरर्चाच्च । परो य-
 आरीदन्त्यादन्तात्तत्पुण्यादृष्टस्यात्
 प्राचाम् मतेन ॥ द्वे आर्यौ समाहते द्विचारम्
 द्विचारि, त्रिचारि त्रिचारि अर्थे आर्याः
 अर्चकारो ॥

२३६१ द्वित्रिभ्यामङ्गस्येः ॥ १०२ ॥
 द्वित्रिभ्यां परो योऽङ्गत्रिभ्यस्तदन्तात्त-
 त्पुण्यादृष्टस्यात् ॥ द्वापञ्चमी समाहती-
 द्वपञ्चकम् । त्रपञ्चकम् ॥
 २३६२ अनसन्तान्नुपुंसकाच्छन्दसि
 ॥ १०३ ॥ अन्तान्नुपुंसकाच्च नपु स-
 क्तान्तात्तत्पुण्यादृष्टस्याच्छन्दसि । 'हसि
 चर्मे कुहोति 'अपमचर्मेमिदिञ्चति' ।
 मसन्ताद् द्वैवकल्पसानि' मनुष्यचञ्चलसानि
 * अनसन्तान्नुपुंसकाच्छन्दसि वाचनम्
 ब्रह्मसाम वैवकल्पः । ब्रह्मसामम् । इव
 चञ्चलम् ॥
 २३६३ ब्रह्मणो ब्रानपदाख्यापाम् ॥ १०४ ॥
 ब्रह्मणोऽन्तात्तत्पुण्यादृष्टस्यात्समासेन
 येनृष्यस्यो ब्रानपदाख्यापते ॥ सुताश्वेयु
 श्चा सुताश्वश्याः । अचन्तिश्याः ॥
 २३६४ छमहन्नामन्तरस्याम् ॥ १०५ ॥
 आर्या परो यो श्चा तदन्तात्तत्पुण्यादृष्टस्य
 स्यात् ॥ कुश्याः पुश्याः ॥ महाश्याः
 महाश्याः ॥
 २३६५ इन्द्राशुदपहान्तात्समाहारे १०६
 इन्द्राशुदपहान्ताद्दकारान्तात्पकारान्ताद्
 इकारान्ताच्च टञ्स्यात्स वैशु द्वाद्यः समा
 हारं । वाक्यत्वक्य वाक्यत्वक्यम् । शी
 क्यम् । समिद्वृत्त्यम् । वाक्यत्वक्यम् ।
 छनोवाचकम् ॥
 २३६६ अम्पयीमाधे श्वरश्वमृतिभ्यः
 ॥ १०७ ॥ श्वरादिभ्यश्चस्यात्समा
 साङ्गोऽम्पयीमाधे । श्वराः समीपम्

रुपशब्दम् । उपविपाशम् ।

२३६७ अनञ्च ॥ १०८ ॥ अलन्ता-
द्व्ययीभावाद्दृक्त्वात्समासान्तः ॥ उप-
राजम् । अष्टात्मम् । प्रत्यात्मम् ॥

२३६८ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥
अप्रत यत्तु स कङ्कङ्क तदन्ताद्व्ययी-
भावाद्वा दृक्त्वात् ॥ प्रतिचर्मम् प्रतिचर्मम् ॥

२३६९ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः
॥ ११० ॥ एतदन्ताद्व्ययीभावाद्वा दृक्
त्वात् ॥ नद्याः समीपं उपनदम् उपनदि ।
उपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि । उपाग्रहाय-
णम् उपाग्रहायणि ॥

२३७० झयः ॥ १११ ॥ अयन्ताद्व्ययी
भावाद्वा दृक्त्वात् ॥ उपलमिचम् उप-
समिचम् ॥

२३७१ गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥
विद्यन्ताद्व्ययीभावाद्दृक्त्वात्सेनकस्य म-
तेन ॥ अन्तगिरम् अन्तगिरि ॥ उपगिरिम्
उपगिरि ॥

२३७२ बहुव्रीहौ सकृद्यक्षणाः स्वाङ्गा-
त्वच् ॥ ११३ ॥ स्वाङ्गवाची यः सकृद्यि
शब्दोऽङ्गिग्वञ्च तदन्ताद् बहुव्रीहेः पञ्चया
त्समासान्तः ॥ दीर्घं सकृद्यि यस्य दीर्घं
सकृद्यः । कल्याणाक्षः । जलजाक्षी ॥

१ 'अनञ्च' इत्यत प्रागेवाह्य पाठ । अत
एव " भावार्थेभ्यश्चिह्नोपपत्ति 'व तद्विशेषेभ्यो
भवति' इति । यदस्य विधास्यन्त्तु शरत्पुत्रादिषु
पठति" इति सत्यासहायुजे भाष्ये सगच्छते ॥
इति द्वापिमेवम् ॥

२३७३ अङ्गुलेदीरुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दाभ्यामङ्गुलीहेः पञ्चयात्समासां-
न्तः ॥ दारुणि समासात् ॥ इषङ्गुलं दारु ।
पञ्चाङ्गुलम् ॥

२३७४ द्वित्रिभ्यां प मूर्धन्तः ॥ ११५ ॥
द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्तश्चदस्तदन्ताद्
बहुव्रीहेः पः समासान्तः ॥ द्विमूर्धं, त्रि-
मूर्धं ॥

२३७५ अप्पूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥
पूरयन्तात् प्रमाणयन्ताच्च बहुव्रीहेरप्यस्या-
त्समासान्तः ॥ कल्याणी पञ्चमी यासां
रात्रौणा ता. कल्याणोपञ्चमी रात्रयः ॥
* अपि प्रधानपूरणी ग्रहणम् । यत्रान्य-
पार्थे पूरयन्तुप्रविशति न केवलं बर्ति-
पार्थमेव, तत्र पूरणीः प्राधारयम् ॥
पु वज्रावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरणमेव

गृह्यते । इह न भवति कल्याणी पञ्चमी
अस्मिन्मध्ये कल्याणपञ्चमी च एव ॥
स्त्री प्रमाणी येषां ते स्त्रीप्रमाणाः ॥

* नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम् । 'सृगो नेता
यासां रात्रौणाम् सृगनेत्रा. रात्रयः । पुंश्च-
नेत्राः ॥

* छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् ।
बृहस्पतिनेत्रा देवा. । सोमनेत्रा ॥

* मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदा दृक्त्वविधिः
पञ्चको मासोऽस्य पञ्चमासिक कर्मकरः ।
दशमासिकः 'सोऽस्यांशबन्तमस्य' इति ।
'संख्याया अतिशयस्ताया क्व ॥

२३७६ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ११७ ॥

मन्तर्हिस्यां पते यो छोमनशब्दस्तदन्ता
 प्रहृमीहेरपस्यात् ॥ मन्तर्गतानि छोमानि
 अस्य मन्तर्छोम प्रावारः । बहिर्छोमः पठः
 २३७७ बन्नासिकायाः संज्ञायां नसं
 वास्पृशात् ॥ ११८ ॥ नासिकायाद्
 बह्वमीहेरकस्याभासिकाशब्दश्च मसमा
 देशमापद्यते । न वेत्स्युः कस्यात्यश नासिका,
 संज्ञावाम् ॥ मुरिष नासिकास्य दुप्लसः ।
 बान्दीपसः गोपसः ॥

• सुरखराभ्यां नसुक्कम्पः । पुरणाः
 कस्याः ॥

[प्रीऽज्वीप्यते ॥ पुरजसः कल्पसः ॥]

• क्षितिनाः, बहिनाः, मर्चनाः इति
 निपथे ।

२३७८ उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ उपस
 र्गात् पते यो नासिकाशब्दः तदन्ताद्बह्व
 मीहेरकस्यात् ॥ उक्तता नासिकाऽस्य
 उक्तसः ॥

• वेप्रो बकम्पः । चिपता नासिकास्य
 चिपः ॥

• क्यश्च ॥ चिक्य ॥

२३७९, सुप्रातसुप्यसुदिबशारिकुष्य चतु-
 र्भौषीपदाऽपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥
 सुप्रातावयो बह्वमीहिलमासा मन्तस्य
 पान्ता निपात्यन्ते । मन्तदपि च द्विषोपा
 दिक् निपातनाद्बहिर्छिन्नम् ॥ शोमनं जात
 वस्य सुप्रातः । शोमनं चोऽस्य सुष्वाः ॥
 शोमनं चिबस्य सुदिबः । शारिदिब

कुशिरस्य शारिकुसः । चतुस्रोऽमयोऽस्य
 चतुस्रः । एषया इव पादावस्य एकीपदा ॥
 मन्तस्वेकपादावस्य मन्तपदः । प्रोष्ठो मौ-
 स्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

२३८० नभ्युःसुम्भो इलिसकभ्योरन्य-
 तरस्याम् ॥ १२१ ॥ पभ्यः परी वी
 हडि—सकृधि—शब्दी तदन्ताद्बह्वमीहेरक
 वा स्यात्समासात् ॥ अविद्यमाना
 हडिरस्य मद्दः म्दडिः । पुर्हडः पुर्हडिः ।
 सुहडः सुहडिः । मसकृधिः मसकृधिः
 पुंसकृधिः पुंसकृधिः सुसकृधिः सुसकृधिः

२३८१ नित्यमसिष्यब्रामेघयोः ॥
 १२२ ॥ मज दुः सु इत्येतेभ्यः परी यो
 प्रज्ञामेघाशब्दो तदन्ताद्बह्वमीहेरिन्त्वमसि
 कस्यात् ॥ अविद्यमानाः प्रज्ञाः अस्य मजजः
 दुःप्रज्ञाः सुप्रज्ञाः ममेघाः पुमेघाः सुमेघाः ॥
 नित्यमहृष्याङ्गपत्रापि भवति—
 भोत्रियस्येव ते राज मन्तकस्याङ्गमेघसः ।
 म्नुशाकहता वुडिनै पा तपार्थेश्शिनी ॥

२३८२ बहुप्रमादछन्दसि ॥ १२३ ॥
 बहुप्रमा इति छन्दसि निपात्यते ॥ बहु
 प्रमा दिक् विमाचिषेथ (अ० ६० ३ ।
 ११४ । ३२) ॥

२३८३ घर्मादिनिष् केवलात् ॥ १२४ ॥
 केवलात् पूर्वपदात्पते यो घर्मशब्दस्तदन्ता
 द्बह्वमीहेरनिष्वात्समासात् ॥ क-
 स्याजो घर्मो यस्य कस्याप्यघर्मा । द्विष-
 घर्मा ॥

२३८४ जम्भा सुहरितृणसोमेभ्यः ॥
१२५ ॥ बहुव्रीहौ समाप्ते स्वादिभ्यः पर
जन्मेति कृतानिजन्मुत्तत्पद निपात्यते ॥
जन्मशब्दोऽभ्यवहार्याची दन्तविशेष
वाची च ॥ शोभनो जन्मोऽस्व सुजन्मा
देवइत्तः । हरितजम्भा ॥ तृणजम्भा ।
सोमजम्भा ॥

२३८५ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥
दक्षिणेर्मा इति कृतानिजन्तो बहुव्रीहौ
निपात्यते लुब्धयोगे ॥ दक्षिणमिर्ममस्य
दक्षिणेर्मा मृत. ॥ इर्मं व्रणमुच्यते । दक्षिण-
भङ्ग व्रणितमस्य व्याघेनेत्यर्थ. ॥

२३८६ इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥
कर्मव्यतिहारे चो बहुव्रीहस्तस्मादि-
च्छ्यात् । 'एव तेनेदमिति स्वरूपे' इत्ययं
बहुव्रीहिवृत्तः । जेशेषु केशेषु गृहीत्वा
इह युद्ध प्रवृत्त केशाकेशि । कचाकचि ।
मुसलेमुसले. प्रहृत्य इह युद्ध प्रवृत्त मुसला-
मुसलि । वण्डादण्ड ॥ तिष्ठद्गुप्रभृति
श्वयमिच्छप्रत्यय. पठ्यते ॥

२३८७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ द्वि-
दण्ड्यादयः शब्दाश्चप्रत्ययान्ताः साधवः
स्वुः ॥ द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादव्यं एषा
चतुर्थी । द्विदण्ड्याद्यर्थमिच्छप्रत्ययस्तथा भवति
यथा द्विदण्ड्यादयः सिध्यन्तीत्यर्थ. ।
सनुदापनिपातनाचार्यविशेषेऽवकथ्यन्ते ।
द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुललि प्रहरति ।
इह न भवति-द्विदण्ड्या शालेति ।

बहुव्रीह्याधिकारैऽपि तत्पुरुषात्कचिद्विधान-

मिच्छन्ति । निकुच्य, कर्णो धावति 'निकुच्य'
कर्णो धावति प्रौह्यादि हस्तिनं वाहयति ।
मयूरव्यसकादित्वात्समाप्तः ॥

२३८८ प्रसंभ्यां जानुनो ब्रुः ॥ १२९ ॥
'प्रसम्' इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य
ह्रौरादेशः स्यात्समाप्तान्तो बहुव्रीहौ ॥
प्रकृष्टे जानुनी यस्य प्रब्रु. । स्वब्रु. ॥

२३८९ ऊर्ध्वादिभिभाषा ॥ १३० ॥
ऊर्ध्वशब्दात्परस्य जानुशब्दस्य भिभाषा
ब्रुवित्ययमादेशः स्यात् ॥ ऊर्ध्वं जानुनी
यस्य ऊर्ध्वजानुः ऊर्ध्वङ्गः ॥

२३९० ऊधसो जनङ् ॥ १३१ ॥
ऊधसशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः स्या-
त्समाप्तान्तः ॥ कुण्डमिव ऊधोऽस्याः
सा कुण्डीधनी । घटोधनी ॥

* ऊधसो जनङि स्त्री ग्रहणं कर्तव्यम् ।
इह माभूत्--महोधा. पर्जन्यः । घटोधो
धेनुकम् ॥

२३९१ धनुपञ्च ॥ १३२ ॥ धनुस् शब्दा-
न्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः स्यात् ॥ शङ्गं
धनुस्य शङ्गं धन्वा । वागण्ठीयधन्वा ॥

२३९२ वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥
धनु शब्दान्तात्बहुव्रीहेरनडादेशो वा स्या-
त्संज्ञायाम् विषये ॥ शतधनुः शतधन्वा ।
द्वदधनु द्वदधन्वा ॥

२३९३ जीपाया निङ् ॥ १३४ ॥
जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निडादेशः स्यात् ।
युवतिर्जाया यस्य युवजानि । वृद्धजानि ॥

२९३४ गन्धस्पेदुत्पूतिसुसुरामिभ्यः

॥ १३५ ॥ एभ्यः परस्य एभ्यस्तस्य
इत्यपदेशः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥

इहो गन्धो यस्य इहन्धि । पूतिगन्धिः ।
सुपन्धिः । सुरमिपन्धिः ॥

२३९५ अस्याभ्यामासु ॥ १३६ ॥
अस्याभ्यामासु यो गन्धश्चान्तस्यैकारादेशः
स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ सुपोऽस्यो

स्विस्तस्यस्यपन्धि मोक्षन् । अतगन्धिः ॥

२३९६ उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ उपमा
नात्परो यो गन्धश्चान्तस्यैकारादेशः
स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ तस्यैव गन्धो

ऽस्य पद्मगन्धिः । अल्पगन्धिः । करीप
गन्धिः ॥

॥ १३९७ पादस्य ओपो अस्त्यविभ्यः
॥ १३८ ॥ इत्यादिर्पाञ्चितासुपमाना

त्पत्स्व पादस्यस्य ओपो बहुव्रीहौ
समासे ॥ स्थानिद्वारेण ओपस्य समासा

न्तता विहायते । अत्रास्यैव पादास्य स
स्यात्पादः । हिंसादः ॥

२३९८ कुम्भपदीयु च ॥ १३९ ॥
कुम्भपदी प्रपुतयः कुठपादकोपाः पठ्यन्ते

समुदाया एव । तत्रैवं सूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य
ओपो स्यात्कुम्भपदीयुः ॥ यथा कु-

म्भपदादयः सिध्यति । समुदायपादस्य च
-याञ्जनं विपश्चिपमः सिपामेव । तत्र

ओपप्रत्यय एव नाम्नात् । कुम्भपदी ॥

२३९९ संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥
संख्यासुपूर्वस्य बहुव्रीहौः पाद

इत्यस्तस्य ओपो समासान्तः ॥ द्वौ पा-

दौ यस्य द्विपात् । त्रिपाद् । शोमनी पादा
वस्य सुपात् ॥

२४०० वयसि दन्तस्य इतृ ॥ १४१ ॥
संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहौः इत्य-

स्तस्य वत् इत्यधमादेशः स्यात्समा
सान्तो वयसि गन्धमात्रे ॥ द्वौ इत्यावस्य

त्रिषु चतुर्वच ॥

२४०१ छन्दसि च ॥ १४२ ॥ छन्दसि
च दन्तस्य वत् इत्यधमादेशः स्यात्समासा

न्तो बहुव्रीहौ ॥ पञ्चदशमाकमेत इमव
वत् भाकमेत ॥

२४०२ स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥
स्त्रियामग्यपदार्थे संज्ञायाम् विपद्ये इत्याव

स्य वत् इत्यधमादेशः स्यात् । मयोदती
काञ्चती ॥

२४०३ विभाषा श्यावारोकाभ्याम्
॥ १४४ ॥ श्यावमरोक इत्यैताभ्यां पर

स्य इत्यावस्य वत् इत्यधमादेशः स्वाहा
समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावश्च श्याव

दन्तः मरोकश्च मरोकदन्तः ॥

२४०४ अत्रागतं सुखं सुखस्यपरोहेभ्यश्च
॥ १४५ ॥ एभ्यः कस्त्व इत्यावस्य वत् वा

स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । कु मकापदश्च
कुम्भाम्भवन्तः । सुखश्च सुखयन्ता । सुखश्च

सुखयन्ता । अत्राहश्च अत्राहयन्ता । म्युक्तश्च
सुखयार्थककारः अहिश्च अहिहयन्ता । मृदि

कश्च मृदिकयन्ता । अर्धमश्च अर्धमयन्ता ।
शिकरश्च शिकरयन्ता ॥

२४०५ कञ्चस्वावस्थायां ङोः

॥ १४६ ॥ ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहे-
लोपः स्यात्समासान्तोऽवस्थायाम् । असं-
जात ककुदमस्य अतजात ककुत् पूर्ण ककुत् ।
उभत ककुत् ॥

२४०६ त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥
त्रिककुदिति बहुव्रीही ककुदशब्दस्य लोपः
समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये । त्रीणि
ककुदान्तस्य त्रिककुत्पर्वतः ॥

२४०७ उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥
आभ्या परस्य काकुदस्य लोपः स्याद्बहु-
व्रीही । उद्भूत काकुदमस्य उद्विभ्यां ककुत् ।
तल्लु काकुदश्चरते ॥

२४०८ पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥
पूर्णादस्य काकुदस्य वा लोपो बहुव्रीही
पूर्णाकाकुद् पूर्णाकाकुदः ॥

२४०९ सुहृदुहृदौ भिन्नाभिन्नयोः ॥ १५० ॥
सुहृद् उहृद् इति निपात्यते यथासक्य
भिन्नाभिन्नयोश्चिधेययोः ॥ शोभन् हृदयमस्य
सुहृद् भिन्नम् । उहृद् हृदयमस्य उहृद्
अभिन्नः ॥

२४१० उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥
उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहे कप्स्यात् । ल्युट्प्र-
रोऽस्य व्यूढोरस्यः प्रियसर्पिक ॥

२४११ इतः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥
इतन्ताद्बहुव्रीहे कप्स्यात् स्त्रियाम् । बहुषो
वर्षिडनो यस्या बहुव्रीहिका शाब्दा बहु-
व्रियाम् ॥

२४१२ नयतश्च ॥ १५३ ॥ नयन्ता-
द्बहुव्रीहेकारान्ताद्बहुव्रीहे कप्स्यात् । बहुषु कु-

सार्थो ऽऽस्मिन् बहुव्रीहिको देशः ।
बहुव्रीहिकः कप्कृतः ॥

२४१३ शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥
यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स
शेषस्तस्माद्वा कप्स्यात् ॥ बहुषुः बहुषुः अ-

स्मिन्बहुव्रीहिकः बहुव्रीहिकः बहुव्रीहिकः
बहुव्रीहिकः बहुव्रीहिकः बहुव्रीहिकः ॥

२४१४ न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ सञ्ज्ञा-
यां बहुव्रीही समासे कप् न स्यात् ।
विश्वे देवा अस्य विश्वदेवाः विश्ववशाः ॥

२४१५ ईपसश्च ॥ १५६ ॥ ईयसन्ता-
द्बहुव्रीहे कप् न स्यात् । बहुषु श्रेयांसो-
ऽस्य बहुश्रेयान् बहुषु श्रेयस्योऽस्य बहु-
श्रेयसी ॥

२४१६ इन्दित्ते भ्रातृः ॥ १५७ ॥
इन्दित्थे यो भ्रातृशब्दस्तदात्तुर्बहुव्रीहेः
कप् न स्यात् ॥ शोभनो भ्राताऽस्य स
सुभ्राता ॥

२४१७ ऋतयच्छन्दसि ॥ १५८ ॥ ऋद-
न्ताद्बहुव्रीहेऽच्छन्दसि विषये कप् स्यात् ॥
इता माताऽस्य इतमाता । इतपिता ॥

२४१८ नाडीतन्धयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥
स्वाङ्गे यो नाडीतन्धोश्चैव तवन्ताद्बहुव्रीहे
कप् न स्यात् । बहुषु नाडीतन्धोस्य बहुनाडी
काय । बहुतन्धोः प्रीका ॥

२४१९ निष्पवाणिरिव ॥ १६० ॥
निष्पवाणिरिति बहुव्रीहिकस्य कप् प्रति-
षेधा निपात्यते प्रोवतेऽस्मानिति प्रवाणी
प्रवयन्ति तथा इति वा प्रवाणी । अपि क-

पसाधनः कएजसाधनो वाऽर्धं स्पृहं प्र
तन्नुवायशब्दाका । निर्गता प्रबापी नस्य
निष्प्रबाजिः कम्बुः न्यनीतराकाक स
माप्तवान् प्रत्ययः नबल उच्यते ॥

इति प्रत्ययविधि प्रकरणम् ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य अन्त्यः पाद समाप्तः ॥

इति श्रीसमस्तमहोमहकर्महितरत्नाया
वताम्बवायसमुद्रसमुद्भूत कामयेभ्या
सर्वाई जयपुरतयेराधीशमहाराष्ट्रा
धिराज-श्रीसर्वाई रामसिंह-सह
सर्मण्या कपकुमारीदेव्या कारि
तायां माधुर्यवर्ण्ये श्रीराजकुमार
तमय जानकीबाळ द्विरचितायां
राजावर्तीमपाधिनीयवृत्ती
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथादेशागमविधिमकरणम् ।

पाठ द्वित्व प्रकरणम् ।

२४२० एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अभिकाशोयम् । एतः कएर पठस्यामः प्रा
कर्मप्रसारणविधानत् एत प्रथमस्य
एकाचः द्वे भवतः इति वेदितव्यम् ॥
अकारात् ॥ षष्वात् । श्वाय । मार ॥

२४२१ अत्रादेशितीयस्य ॥२॥ प्रावि
मुदाश्चः प्रत्यय सति सप्तमं द्वितीयस्य
काचो (द्वितीयेकात्रमाये तु प्रथमस्यैका
चो) द्वे भवतः ॥ अतिद्विपति । अशिशि
वति ॥

२४२२ न न्द्राः संयोगादयः ॥३॥ अ
दिमूलाह मन्त्रः परा द्वितीयेकाचो ऽनयस-
यमूलाः संयोगादयो नकार-इकार-रेफस्य
द्विठभ्यम् ॥ अन्विद्विपति । अन्विद्विपति ॥
अन्विद्विपति । अन्विनाह ॥

॥ यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न
भवति इति वक्तव्यम् । मरार्थे ॥

॥ ईर्ष्यतेस्त्वृतीयस्य द्वे भवत इति वक्त
व्यम् ईर्ष्येपिपति ॥ केचिदाहुः-व्यञ्जन
स्वेति ॥ ईर्ष्येपिपति ॥

॥ कण्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवतः
इति वक्तव्यम् । कण्वापिपति ॥

॥ या नामभातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे
भवतः इति वक्तव्यम् । अन्वोपिपति
अशिशोपिपति ॥ अपर माह-

॥ ययेष्टे नामभातुष्विति वक्तव्यम्
पुत्रोपिपति पुत्रिपिपति पुत्रीपिपिय
ति (पुत्रुतिप्रिविपति) पुत्रीपिपति ॥

२४२३ पूर्वोभ्यास ॥४॥ अस्मिन्प्रकर
णं द्वे विहिते उपोसः पूर्वोऽनयका हा
ऽभ्याससंज्ञाः स्यात् ॥ पपाच । पिपति ।
पापच्यते । कुडोति । अपोपचत् ॥

२४२४ उमे अन्वस्तम् ॥५॥ वेडे वि
द्वित्ते उमे अन्वि सन्विद्वि अन्वस्तसंज्ञे
स्तः ॥ इवति । इवत् । इवतु ॥

२४२५ अशिस्यादयः पद ॥६॥ अशिसि
रित्यय घातु रित्वाइयम्बाम्बे पञ्च घातु
ऽन्वस्तसंज्ञाः स्तुः । अशिसि आशिसि

द्विरिति । चकाराणि । आसति । दीध्यते
वेच्यते ॥

२४२६ तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य ॥७॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदि गच्छ । काच
प्रकारः । तुजादीर्घाऽभ्यासस्य न विहितः
दृश्यते च । चे तथाभूतस्ते तुजादयस्तेषा-
मभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति । 'तूतुजातः'
(ऋ० सं० १।३।६) । मामहातः (.....)

वाधार (ऋ० सं० १।६।२) । तूताय
(ऋ० सं० १।६।२) । दीर्घाऽभ्यासस्य छन्द-
सि इत्यर्थविधौषे पच दृश्यते । ततोऽन्यत्र न
भवति 'तुतोऽज शबलान्' ।

२४२७ छिति घातोरनभ्यासस्य ॥८॥

छिति घातेऽनभ्यासस्य धातोरव्ययस्य प्र-
थमस्यैकाचः (आदिपूताद् अचः परस्य
सति समये छितोरस्यैव यथा योग)
हे स्तः ॥ पचाच पचाड । ऊणु नाच ।

* द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्त-
व्यम् 'यो जा र र मृच कामवगी' (ऋ०
सं० ५।४४।१४) ॥ 'दाति प्रियाणि'
(ऋ० सं० ४।८।३) ।

२४२८ सन्त्यङोः ॥ ९ ॥

यदन्तस्य चानभ्यासस्य वातोरव्ययस्य
प्रथमस्यैकाचः अमादेशितीयस्यैव यथा
योग हे स्तः ॥ अिपक्षति अरिरिपति
उदिद्विपति । पापच्यते । अहाडच्यते । पा-
यच्यते । अराच्यते । ऊणुच्यते ॥

२४२९ इलो ॥१०॥ इलो चिपयेऽभ्या-

सस्य धातोरव्ययस्य (प्रथमस्यैकाच
अमादेशितीयस्यैव यथायोग) हे भवतः ॥

उहाति । गिभेति । रिहोति ॥

२४३० चटि ॥११॥ चटि परतोऽन-
भ्यासस्य धातोरव्ययस्य प्रथमस्यैकाचः,
अमादेशितीयस्यैव यथायोग हे भवतः ॥
अपोपन्नम् । अपोपटत् । आटिदत् । आशि-
शत् । आटिदत् ॥

२४३१ दाध्वान्साध्वान्मीहवांश्च ॥१२॥

दाध्वान् साध्वान् मीहवान् इत्येते ऋचा नि-
पात्यन्ते । 'दाध्वान्ने, इत्येतस्य धातो
कालायाऽर्कचनमनिदृत्व च । ' दाध्वानो
दाधुप सुतम् ' (ऋ० १।३।७) ॥ 'सह
मर्षजे' इत्येतस्य परस्मैपदमुपवादीर्घत्व
मर्कचनमनिदृत्व च निपातनात् । सा-
हात् ॥ मिह खेचने इत्यस्याहित्वमनिदृ-
त्वमुपवादीर्घत्व इत्वं च निपातनात् ।
मीहवस्तोऽऽय तमथाय मृड । ऋ० २।३३।
१४) ॥ एतस्त्वन्तमन्त्यम् ॥

* कृजादीनां के हे भवत इति वक्त-
व्यम् ॥ अिच्यतेऽनेनेति चक्रम् । चिक्चिक्म् ॥

* चरि चलि पति वदीनां द्वित्वमभ्या-

कृचाभ्यासस्य ॥ चरादीनां धातूनामचि-

प्रत्यये हे भवतः । अभ्यासस्यागागमी-
भवति । यागामविधानत्ताप्रथमांश्च ह्यङादि
दोषो नः । चराचर चञ्चल च पलापत
चदावद् ॥

* वेति वक्तव्यम् ॥ तेन चरः, चञ्चः, पतः
चद् ॥

ॐ इत्ये र्धत्वं च ॥ यनाद्यतः सोमप्यागन्धे-
नीनाम् (सू० १० । १०३ । १)

ॐ पाठेर्णि छुह् षोर्ह् च दीर्घस्याम्ना
सस्य ॥ पाठूपदः ॥

इतिषाष्ट द्वित्वप्रकरकम् ॥

मय संप्रसारणप्रकारणम् ॥

२४३२ च्चकः संप्रसारण पुत्रपत्न्योस्त

त्युक्ते ॥ १३ ॥ पुत्रपति इत्येतयोस्तत्पर-
योस्तत्युक्ते च्चकः संप्रसारणं स्यात् ॥

कारोपगन्धीपुत्रः । कारीप त्पत्नीपतिः ।

कौमुदगन्धीपुत्रः कौमुदपत्नीपतिः ॥

२४३३ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

बन्धुत्वादे उच्यते बहुव्रीहौ च्चकः संप्रसा-

रणं स्यात् ॥ कारीपगन्ध्या बन्धुत्वेन

कारोपगन्धीबन्धु कौमुदगन्धीबन्धु ॥

ॐ मातृष् मातृक मातृषु वा ॥ कारीप

गन्ध्या मातृकस्य कारीपगन्धीमातृ कारो

पत्न्यमातृकः ॥ कारीपगन्धीमातृकः

कारोपगन्ध्यामातृकः । कारोपगन्धीमातृ

कारोपगन्ध्यामातृकः ॥

२४३४ बहि स्वपियबादीनां किति ॥ १५ ॥

बहिस्त्वप्योर्यबादीनां च संप्रसारणं स्यात्

किति प्रत्यये । क्कः उक्तवान् । सुप्त सुप्त

वाग् । १४ । कता । क्कः । उचितः ।

कता । संकीर्तः । क्कः । बद्धिः । कुम् ।

२४३५ प्रदिग्मा बपिभ्यश्चि बटिबिच-

ति इभ्यश्चि पृच्छति मूलतीनां किति च

॥ १६ ॥ एषां संप्रसारणं स्यात्किति किति

च प्रत्यये ॥ पृहोत् पृहाति । जीव ।

जिनाति । कपतु । विन्द विन्दति ।

वशित उष्ट उशति । विंशित विंशति ।

ॐ व्यधेः कृटादित्वमनासि इतिप्रतिपादि-

तम् । तेन सधेवाभ्याति संप्रसारणं उद्वि-

बिता उद्विबितुम् ॥ वृक्ष्यः । अथ कथ

मत्र कुत्सन् । पुत्र्येतिपदकेन मकित्त्वम्

ॐ निष्ठापत्नस्वरप्रत्ययविधीर्बिधिषु

सिद्धो वक्तव्यः तत्र परत्वं प्रति तत्त्वस्य

सिद्धत्वात् इच्छादिनिष्ठाः न भवति ।

कृत्वे तु कतव्यं तदस्तिइत्येति प्रवर्तते

कुत्सम् ॥ वृक्ष्यति ॥ पृष्टः पृच्छति । मघः

मर्हति ॥

२४३६ छिटपम्यासस्योमधेषाम् ॥ १७ ॥

बप्यादीनां इन्द्रादीनां चाम्यासस्य संप्रसा-

रणं स्यात्किति ॥ उच्यते इति ॥ उच्यते

इति ॥

२४३७ स्वापयच्छि ॥ १८ ॥ स्वापेयश्च

किति संप्रसारणं स्यात् ॥ असुपुपत् ॥

२४३८ स्वपित्यमिदेषां यकि ॥ १९ ॥

पर्वा यकि संप्रसारणं स्यात् ॥ लोपुञ्चते

सोसिम्पत बेकीयते ॥

२४३९ न बघः ॥ २० ॥ बतेर्नकि च

संप्रसारणम् ॥ बाबभयते ॥

२४४० चाय की ॥ २१ ॥ चायतेः की

इत्यादेशः स्यात्किति ॥ बेकीयते ॥

२४४१ स्हायः स्त्री निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्वापेर्निष्ठायां स्त्रीत्ययमादेशः स्यात् ॥

स्कीत् स्कीत्तयाम् ॥

२४४२ स्त्वः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥ स्त्वा
इत्येतस्य प्रपूर्वस्य निष्ठाया संप्रसारणं
स्यात् ॥ प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् ॥

२४४३ द्रववृत्तिस्पर्शयोः स्यः ॥ २४ ॥
द्रवमूर्तो द्रवकारिण्ये स्पर्शो वर्तमानस्य
श्रयैतो निष्ठाया संप्रसारणं स्यात् ॥ शीन
घृतम् शीता वशा । शीनं मेद ।

२४४४ प्रतेइच ॥ २५ ॥ प्रतेइत्तस्य श्या-
यतेनिष्ठाया संप्रसारणं स्यात् ॥ प्रतिशीन-
प्रतिशीनवान् ॥

२४४५ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥
अवि अव इत्येवपूर्वस्य श्यायतेनिष्ठाया
या संप्रसारणं स्यात् ॥ अमिश्रीनम् अमि-
अभिध्यानम् ॥ अवशीनम् अवधानम् ॥

२४४६ मृतं पाके ॥ २७ ॥ श्राद्धिध्रपय-
त्वोः श्रुतमिति वा निपात्यते ॥ श्रुत
श्रीषम् ॥ श्रुत इति । ध्याया यथायूः
श्रयिता यथायूरिति ॥

२४४७ प्यायः पी ॥ २८ ॥ प्यायतेनि-
ष्ठाया या पीमाघः स्यात् ॥ पीनं मुष्णम् ॥
पीनो पाह् । पीनसुर ॥ स्वमपि व्यवस्थित-
विभाषिव । तैतानुपसर्गस्य नित्यम्, कोप-
सर्गस्य तु नैव भवति—प्रप्यान आप्यात-
स्वन्दमा ॥

* आठपूर्वस्यान्धूधसोर्भवत्येव ॥ आपी-
नोऽपि आपीनमूत्र इति ॥

२४४८ छिद्यल्लोदेव ॥ २९ ॥ प्याय
पीतपयमादेशः स्याद्विहिति यद्वि च ॥

आपिच्ये आपिच्यरे । आपेपीयते ॥

२४४९ विभाषा स्येः ॥ ३० ॥ छिदि
यद्वि च श्रवतेर्धातोर्वा सप्रसारणं स्यात् ।
शुशाव शुशुषतु शिशवाव शिशिषयतु
शोशूयते शोशूयते ॥

२४५० णौ च संस्रद्धोः ॥ ३१ ॥
सन्परे चङ्परे च णी श्रवतेर्वा संप्रसारणम् ॥
शुशावपिपदि शिशवाययिपति । अजूमावत्
अशिश्वयत् ॥

२४५१ हः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥
सन्परे चङ्परे च णौ हः संप्रसारणं
स्यात् ॥ जुहावपिपदि अजूहवत् ॥

२४५२ अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥
अभ्यस्ती अपिपत्तो हः सप्रसारणं स्यात् ।
जुहाव जोह्वते जुह्वति ॥

२४५३ बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥
छन्दसि हे ज्ञातोर्वा सप्रसारणं स्यात् ॥
'हुवे' (अ सं. ३।१।४) हे ओ छन्दसि-
त्मनेपदान्तमैकवचने बहुलं छन्दसीति
शपो लुकि छते सप्रसारणमुबदादेशश्च ॥

न च भवति—ह्यमि (अ. स. १।३।१) ॥
२४५४ चायः की ॥ ३५ ॥ चापतेर्धा-
तोश्छन्दसि बहुलं काल्ययमादेशः स्यात् ॥

* स्यस्य विषयुर्नानिचकपुरन्यम् (अ. सं.
१।६।३८) छिद्यसि रूपम् ॥ न भवति
निचाप्यः—(अ. सं. १।१०।१०) ॥

२४५५ अपस्त्रुवेयामानुचुरानुह्विच्युपे
तित्याज श्रातारः श्रितमाश्रीराश्रीर्वाः ॥ ३६ ॥
छन्दसीति वर्तते । 'स्यस्यस्ये' इत्यस्य

क्वि माधामि द्विषेत्तने एकस्य संप्रसारणम्
 मन्त्ररक्षोपण्ड निपातनात् । इन्द्रश्च बिष्णो
 ष्वपस्त्वेष्याम् (श्रु स ३।१।१८) अत्यन्त
 धामिति मायायाम् । 'अर्धपूजायाम् अर्ध
 पूजायाम् इत्यनयोर्द्विषुलि संप्रसारणम्
 अकाररक्षोपण्ड निपातनात् । ततो द्विषेत्तनात् ।
 उदरत्तन्मन्त्र आदेरिति दीर्घत्वम् 'तन्मात्र
 द्विषक' इति पुत्राभामः । अर्धमात्रदु
 (श्रु सं १।१।१७) । 'न वक्ष्यामः' ।
 आनर्धुः आनर्धुः इति मायायाम् ॥ 'अनुद्
 यतावित्त्वस्य छिद्रि सेशर्ध्व' इत्याद्यस्य
 संप्रसारणम् । 'मनिद्वल्व' च निपातनात् ।
 बिष्णुषे (श्रु स ४।१।०।२२) । 'बुष्णुषिषे'
 इति मायायाम् । 'त्यत्र हामावित्त्वस्य
 छिद्रमभ्यासस्य संप्रसारणम् निपातयते
 'तित्त्वाक' (श्रु सं १०।१।१५) । तत्प्रायेति
 यायायाम् । ओम् वाके' इत्येतस्य
 विद्यायां आमायः 'आताः (श्रु सं १०।
 १०।११) ॥ मितमिति तस्वैव श्रीजाते
 इ'स्वत्वम् सोमो पौरां भप्रि भितः
 (श्रु सं १।१।१३) भिता नो प्रहाः । अनयो
 आमायभ्रिमाययोर्बिषमभिमायमिच्छति सोः
 मेषु बह्व्यु आमाय एव कथ्यत्र भ्रिमाय
 इति । सोमादभ्यत्र कथ्यैकस्मिन्मिषि भ्रा
 मायो वृष्णते 'मि भ्रितां सुश्रोतम
 (श्रु सं १०।१०।११) तस्य 'आता इति
 बह्वचनस्याविबद्धित्वाद्युपसंभ्रो प्र
 ष्या ॥ तस्वैव श्रीजातेराकृत्वैस्य क्वि
 विद्यायां च शीरादेष्टः विद्यायाञ्च तस्या
 मायो निपातनात् 'आमादीरा पुदन्ति

शीरैर्मध्यत आश्रोतः' (श्रु सं ८।१।१) ॥
 २४५६ न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥
 संप्रसारणे परतः पुनरप्यप्यः संप्रसारणे
 न स्यात् ॥ पुनः पुना ॥
 * आचि त्रेकतरपदादेशोपलब्धसि ॥
 तिकश्च बो धस्मि' इतत्पुत्रं सुकमृत्सुबंसाम
 प्रकृपूरम्भुः पर्यामात्रने (इति स माशास्तः ॥
 * एयेर्मती बह्वुत्तम् ॥ रविशब्दस्य छन्दसि
 मतो परता बह्वुत्त संप्रसारणं स्यात् ॥
 आ रेवातनु नी विशः (न च मरवि
 — रविवात् पुष्टिर्धर्मः) ॥
 २४५७ छिटि बभौ यः ॥ ३८ ॥
 छिटि परतो बभौ यकारस्व संप्रसारणं
 न स्यात् ॥ बभाप ऋतुः ऋतुः ॥
 २४५८ बहवास्यान्भतरस्मां क्वि ॥ ३९ ॥
 बभौ यकारस्य क्वि छिटि परतो बभाप
 देशः स्यात् ॥ ऋतुः ऋतुः ऋतुः ऋतुः ॥
 २४५९ वेदाः ॥ ४० ॥ वेदो छिटि प
 रतः संप्रसारणं न स्यात् ॥ बभौ बभुः
 बभुः ॥
 २४६० स्वपि च ॥ ४१ ॥ स्वपि च
 वेदः संप्रसारणं न स्यात् ॥ प्रवाय । बप
 वाय ॥
 २४६१ क्यप्य ॥ ४२ ॥ क्विनातेक्येपि
 संप्रसारणं न स्यात् ॥ प्रवाय । बप्यप्य
 ४४६२ क्यप्य ॥ ४३ ॥ वेदो स्वपि
 संप्रसारणं न स्यात् ॥ प्रवाय । बप्यप्य ॥
 २४६३ विमाया परेः ॥ ४४ ॥ परेक्य-

रस्य ख्येभ्यो व्यपि प्रसारणं स्यात् ॥
 परचीय । परिख्याय ॥
 २४६४ आदेश उपदेशेऽशिति ॥४५॥
 उपदेशे एजन्तस्य धातान्सारः स्यात्,
 न तु शिति ॥ रते-रडाता । गडातुम् । अ-
 त्थम् । 'शो' विशाता । निशातुम् । नि-
 शातव्यम् ॥
 २४६५ न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥ ख्येभ्यो
 लिटि आत्व न स्यात् ॥ विख्याय सवि
 व्ययिष ॥
 २४६६ स्फुरति फुटत्योर्घञि ॥ ४७ ॥
 अनयोरेव आत्व स्यात् ऋजि परे ॥ वि-
 प्कारः विष्कारः विस्कार विहकार ॥
 २४६७ क्रीड्नीनां णौ ॥ ४८ ॥
 आत्वम् ॥ कापयति अख्यायति ॥ १पयति ॥
 २४६८ सिध्यतेरपारलौकिके ॥४९॥
 अपारलौकिकेभ्यो वर्तमानस्य सिध्यतेरेव
 आत्व णो ॥ मन्न् नापयति । प्राम
 सापयति ॥
 २४६९ मीनातिमिनोतिदीडां स्यपि च
 ॥५०॥ अपामात्स्य स्यात्क्यपि चावृशित्वे-
 जनमित्ते ॥ प्रमाता । प्रमातव्यम् ।
 प्रमातुम् । प्रमाव ॥ निमाता । निमातुम् ।
 निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदा-
 तव्यम् । उपदातुम् । उपदाय ॥
 २४७० विभाषा लीयते ॥ ५१ ॥
 लीयतेर्ल्यपि वक्ष्यते विषये उपदेशे षष्ठी
 षाऽऽत्व स्यात् । विद्याय । विद्याता ।
 विद्यातुम् । विद्यातव्यम् । विनेता । विनीय

विनेतुम् विनेतव्यम् ॥
 * निमी मिलियां खलचोः प्रतिषेधो
 वक्तव्यः ॥ इपन्नमयः । मुनिमयः ।
 विनिलयो घर्तते । इपत्प्रमयः । प्रमयो
 घर्तते । इपठिलयः । विषयो घर्तते ॥
 अत्र द्वयो व्यवधिधत्तविभाषाविधाना-
 त्तिदम् । एव च प्रलम्भनशास्त्रीनां करण-
 योश्च णा नित्यमात्म भवति । कस्त्वा
 गृह्यापयते ॥
 २४७१ सिद्धेऽन्द्सि ॥ ५२ ॥
 सिद्धेरेचो वाषाटाङ्गः स्यात् ॥ 'चित्त
 विद्याद्' चित्त चितेद्' ॥
 २४७२ अपगुरो णम्लि ॥ ५३ ॥
 ० पूर्वस्य गुरोरेचो वाकारादेशः स्या-
 णमुञ्चि ॥
 अयमारमपवारम् ॥ मपगोरमपपोरम् ।
 अत्यपवारं मुध्यन्ते अस्यपगोर मुध्यन्ते ॥
 २४७३ चिरफुरोर्णौ ॥५४॥ अनयोरेचो
 आत्व स्याण् णौ ॥ चापयति चापयति ।
 स्यापयति स्यापयति ॥
 २४७४ प्रजने वीयते ॥ ५५ ॥ प्रजने
 वर्तमानस्य णो परतो वीयतेरेव आत्वं षा
 स्यात् ॥ पुरोवातो षा । प्रवापयति ।
 पुरोवातो षा । प्रवापयति । षाद्' प्राह-
 यतोत्यर्थः ॥
 २४७५ विभेतेर्हेतुमये ॥५६॥ विभेतेरेव
 आत्व वा स्यात्प्रयोञ्ज्यात्त्रय चेत् ॥ मुण्डो
 भापयते । मूढो भीपयते ॥

२४७६ नित्यं स्मरतेः ॥५७॥ स्मरते
 ईदो नित्यमालं स्यात् । हेतुमयेषु ॥ सुखो
 विस्माप्यते ॥

२४७७ सुखिद्वयोर्ज्ञेयमिति ॥ ५८ ॥
 सुखिद्वयोर्ज्ञेयमिति अमागमः स्यात् ।
 कदा । कश्चिद् । यद्वद् । प्रया । प्रष्टुम् ।
 इच्छाम् ॥

२४७८ अनुदातस्य चर्तुपधस्यान्तर
 स्यात् ॥ ५९ ॥ चर्तुपधेऽनुदातो यश्चतु
 र्बन्धस्तस्मात्स्यात्स्यात्तदाविति ॥
 कदा कर्त्ता । कर्त्विता । कर्त्विता इत्या
 क्त्वा ॥

२४७९ शीर्षेऽनुत्ति ॥ ६० ॥ शीर्षे
 षिति शब्दन्तर शिरःशब्देन समासार्थे
 षिति विधात्यते । न पुन यमन्देशः शिरः-
 शब्दस्य । योपि हि षिति प्रयुज्यते ॥
 श्लेषां (श्रु सं० १।१।१६।१२) शीर्षेऽनुत्ति
 सं० १।१।१६ ०) ।

२४८० ये च तद्धित ॥ ६१ ॥ शीर्षे
 षिति षति आदेशोऽर्थमिष्यते । स कथम्
 तद्धित इति हि परं विहितमुपाधीयते ॥ ६०
 तदनुकर्षां प्रकृति शिरःशब्दमाक्षिपति ।
 यकारादौ तद्धिते शिरःशब्दस्य शीर्षेऽनु
 देशः स्यात् ॥ शीर्षेऽनुत्ति हि सुखो मकति
 शीर्षेऽनुत्ति (श्रु सं० १।१।१६।१३) ।

॥ वा केऽप्यु । शिरसाः शीर्षेऽनुत्ति वा
 कथम् । शीर्षेऽनुत्ति वेत्ता ॥

२४८१ अपि शीर्षेः ॥ ६२ ॥ अत्रायौ
 तद्धिते परे शिरसाः शीर्षेऽनुत्ति । एतात् ॥
 इति शिरसोऽनुत्ति इति शीर्षेः ॥

२४८२ पदान्नामासुहृन्निष्पन्नोप-
 न्यकम्बकम्बुदन्नासम्बुसम्बुतिषु ॥ ६३ ॥

पात् ६३ । नासिकामास इत्यर्थेऽपिशा मसुत्र
 पूष शोष वक्रत् शक्रत् वक्रक व्यास्य परा
 स्थ मे पदाव्य आदेशाः स्युः शसादी ॥
 अथतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति तेन पादा
 द्योऽपि प्रयुज्यन्ते ॥ पदा । पदा । पञ्चपाम्
 पस्तु ॥ इतः । इता । पञ्चपाम् । इत्तु ॥
 नसाः नसा नो-वाम् । नासुः । नासा । नासा ।
 माम्याम् । माः ॥ इति इता इत्तु ॥
 निशः निशा निटसु ॥ अरानि अस्तम्भाम्
 मससु ॥ यूप्याः यूप्याम् । यूपसु । शोष्या
 वाकम्भ्याम् । यकानि यकम्भ्याम् ॥ शक्यति
 शकम्भ्याम् । क्वानि क्वम्भ्याम् ॥ आसादि
 'आसो यकश्च' (श्रु० सं० १।१।१६।१४) ।
 प्रमतिप्रहृत् प्रकाशार्थम् । तेन लडाकम्-
 शोचनी मासन्धं प्राजम्' सिद्धम् ।

० पदादिषु मासुत्पत्त्यासुपसंस्थानम् ।
 मास पूषना सानुत्पत्त्यां स्थाने स्युः मा
 स्थान्या इत्याद्या (श्रु० सं० १।१।१६।१५)
 मासपञ्चम्या इति प्राते । 'पूत्तु मत्थम्'
 पूतनासु मत्थमिति प्राते ॥ स्युना (श्रु०
 सं० १।१।१६।१६) सानुमिति प्राते ॥

० नस्नासिकाया चसुभ्रुषु चत्थम् ।
 नस्तः । नःसुभ्रुः ॥

० यति वर्णनपरयोर्नेति चत्थम् ॥
 नासिक्या चत्थः । नासिक्य नगरम् ॥

२४८३ आस्मादेः पः सा ॥ ६४ ॥
 आस्मादेः पकारस्य सकारादेशः स्यात् ॥

सहते । अत्रवति ॥ 'आदेशप्रत्ययोरित्यत्र
पत्यव्यय धार्घ्य पादयो घातश्च देचिदुप
विष्टः । ये पुनस्तेऽ ये तथा पठ्यन्ते मधवा
लक्षण कियते-अद्दन्त्यपरराद्यः षोष
देशाः । स्मिरिञ्चिसृञ्जस्वपित्तयञ्च ॥
मकारघकारयोरनद्दन्त्यत्पान्न मधतीति
अप्राप्ते विधानम् । सुविस्तृष्टिस्त्यासेफ
सृञ्च म् ॥

* सुव्यातुष्टिवृष्वफुर्त्तीनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः षोडशोपति पञ्चोपति । प्यफुते ।
ष्टिवृ इत्यस्य द्वितीयस्वकारप्रकारश्चे-
ष्यते । तेन तेषोऽपते टेषोऽप्यते इति भवति ॥
२४८४ षो नः ॥ ६५ ॥ घातोरदेशस्य
गकारदेशः स्यात् ॥ नयति नमति नहति
सुव्यातोऽग्रमपि मेष्यते णकारमिडति
अफारीपति ॥ 'उपसर्गादसमानेषु षोष-
देशस्येत्यत्र णत्वाश्चेत्यर्थवर्था णादयो
घातव्ये केचिदुपदिश्यन्ते ॥ ये पुनस्तेऽ ये
तथा पठ्यन्ते अथवा लक्षण कियते 'सर्वे
णादयो षोपदेशाः । नन्दिगर्दि'कनादि
नाधनाभूवर्जम् ॥

२४८५ लोपो व्योर्धलि ॥ ६६ ॥ अकार
यकारयोर्लोपो वर्धित परे । द्विद्-द्विद्विवात् ।
रूपी 'ऊतम्' । 'पूयो क्नुम्' । 'बोध्या
द्वह्' षोषेर पठेत् ॥ अकारस्य 'गोषे
रदात्तु जोरदानु । अच आर्षमाणम् ।
'कणादयो अद्दन्तिवति तद्दन्तपचनात्
ल्लवो शूदनुगासिके श्रेति ऊह न भवति ॥
२४८६ वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥ अपृक्तस्य

वेर्लोप स्यात् । अत्रा इ भृण्हा पृत्स्यु
रुधम'म् ॥

२४८७ हल्ङ्घ्याव्भ्यो दीर्घास्तुतिरा-
पृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ हलन्तात्परः दीर्घो षो
दधापो त्वन्तात्परः सुतिसीत्येतद्वृ
हर् लुप्यते ॥ राज्ञा तक्षा ऊढान्तत् ।
कुमाटी गौरी गार्' (वो चडा तद्वराजा
फारीपगन्ध्या ॥ हलन्तादेव तिङोपः
लि षोपञ्च । तत्र तिङोपस्ताषत्-अभि-
अमवात् । मितीप-मिमिनोऽश्च ॥

मयोगान्तस्य ऋदे हि नलोपादिर्निसध्यति
रात्तु तेनैव टोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते ।

२४८८ एद्दस्वात्संयुद्धेः ॥ ६९ ॥
पङ्क्त्याद्द स्वान्ताच्चाद्वात् परो हल्लुप्यते
स चेत्सवुद्धेरचयवः ॥ हे मग्ने, हे शायो,
हे वैचक्ष, हे नदि, हे वधु, हे कुण्ड ॥
अङ्गुवित्तुसे नैह-हे कतरत् ॥

२४८९ शेञ्जन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥
'शि' इत्येतस्य लन्वसि यपुनं लोपः ।
'मग्ने षो ते छाजिना षो अघस्या'
(श्र० स० ३।२०२) । 'मग्ने षोषि
ते छाजिनानि षीणि सधस्थानि' इति
प्राप्ते ॥

२४९० ह्रस्वस्य पिपि कृति तुक् ॥ ७१ ॥
पिपि कृति परतो ह्रस्वस्य- तुपागमः
स्यात् ॥ अशित्व । शोतसुत् प्रकृत्य ।
प्रहृत्य । उपसुत् ॥

२४९१ संहितायाम् ॥ ७२ ॥ अचि-

कोरोषम् । अनुशासं परमेकवर्तम् (६।१ । १५५) इति वाच्यम् । प्रायैतन्मात्पूर्वा-
 दित्वा उत्तरं यद्भवामः संहितायाम्
 इत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति इको
 यच्चि' इष्यत्र । मध्यत्र । संहिताया
 समाप्ते षचि + मत्र, मधु + मत्र ॥

२४९२ छे च ॥ ७३ ॥ छकारे इत्वस्य
 तुगागमः संहितायाम् ॥ इच्छति ।
 गच्छति ॥

२४९३ आक्माडोडश्च ॥ ७४ ॥ यत्रयो
 स्तुगागमः स्याच्छे च भाष्यव्यपत्तिः ।
 मा च्छेत्सीत् । मा च्छिञ्चत् ॥

२४९४ दीर्घात् ॥ ७५ ॥ दीर्घात्परो यत्र
 कारस्वस्मिन्पूर्वस्य नन्वेव दीर्घस्य तुया
 यमः स्यात् ॥ होच्छति श्लेषच्छति ॥

२४९५ पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥ परान्ताद्दीर्घी
 घातस्यो यश्चकारस्वस्मिन्पूर्वस्य तत्पूर्व
 दीर्घस्य वा तुहस्प्यात् ॥ कुरीच्छाया
 कुरीषाया ॥

० विश्वनादीनां छन्दसि वा तुयागमो
 मवतीति वक्तव्यम् विश्वनाच्छत्रम् विश्व-
 नाच्छत्रम् । च च्यायां इरवापराम्
 च च्यायां इरवापराम् ॥

२४९६ इको यचि ॥ ७७ ॥ यचि
 परतः इको बजादेशः स्यात् ॥ इष्यत्र ।
 मध्यत्र । मज्ज्यम् । साकृतिः ॥

० इङ्कः प्लुतपूर्वस्य (सप्तजदीर्घि ष
 नार्थे) यथादेशो वक्तव्यः सो इ + इ +
 इङ्क - सो षङ्क ॥ सो इ + इ + इङ्क - सो
 इ षिङ्क ॥ मवीति च्यममिच्छतः द्विच

च्य' (६।१।१३०) इत्यत्रा प्राक् ॥

२४९७ एषोयवामावः ॥ ७८ ॥ एषः
 र्गामेष्टिश्च क्रमावप अच् भाय् भाच् इत्येते
 ष्विहाः स्युः ॥ अयतम् अवनम् ।
 चापकः । चावकः ॥

२४९८ घान्तां यि प्रत्यय ॥ ७९ ॥
 यकारादी प्रत्यये ओहोयोरेषाबी स्तः ॥
 वासुष्यः माएडभ्याः । शकुष्यं वाड ।
 विमष्यः चावांसः । चाप्यो इवः ॥

० यो'तौ छन्दसि अथ वा मित्यावदन्ता
 च्ये'भ्युतिमुसुत्तम् (अ० स० ३।६।१।६) ॥
 ० अथपरिमाणे च । गभ्युतिमात्रम
 च्याने यतः ॥

२४९९ घातोस्तमिमिचस्यैव ॥ ८० ॥
 यादी प्रत्यये घातोरेचस्तेऽप्रमतादेशस्त्वर्हि
 त्किमित्तस्यैव ॥ छत्रम् । ष्यम् । मक्-
 ष्यषाभ्यम् । मवभ्यषाभ्यम् ॥

२५०० क्षुष्यमय्यौ धृक्पार्थे ॥ ८१ ॥
 यतो शक्यार्थे निशात्वेते । हेतु शक्या
 सत्तः । हेतु शक्याः अय्यः ॥

२५०१ क्षुष्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥ अजातघा
 तोस्तदर्थे क्षुष्यार्थे वत्तस्मिन्मिचधेये पति
 मयादेशो विपातवते ॥ अय्या तीः ॥
 अय्या अय्यः । अय्यार्थे यः असारित्वा
 वच्यते ॥

२५०२ यय्यप्रयय्य च छन्दसि ॥ ८३ ॥
 त्रिमेतेः, प्रपूर्वस्य च 'यो' इत्यतस्य पति
 छन्दसि अजादेशो निपातवते । मध्य
 किञ्चासीत् ॥ वत्तवरी प्रयय्या ॥

* हृदप्या आप उपसख्यानम् । हृदप्या
मापः ॥

२५०३ एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिपारोद्यम् 'अयन्त्यात्परस्य' इति प्राणे-
नसमात्सु प्राप्ति उत्तर वक्ष्यामस्तत्र
'पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो
भवति' इत्येतद् वेदितव्यम् ॥

वक्ष्यति 'आहुगुणः' चन्द्रेन्द्र भावेन्द्रः ॥

२५०४ अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ एकः

पूर्वपरयोः ' इति वायमेकादेशो विधीयते स
पूर्व' यन्तवद्भवति तस्यस्यादिवच्चवति ॥

प्रलयपन्धुरित्यत्र 'प्रलयपन्धु' इति प्रातिपदि-
कम्, अद्वित्यप्रातिपदिकम्, सयोः प्राति
पदिकाप्रातिपदिकयोर् एकादेशः स प्राति
पदिकस्यान्तवद्भवति यथा छपयते कृत् स-
'क्याप्रातिपदिकात्' इति स्वादिपिधिः ।
वृत्तार्थित्यत्र सुतो मारः असुवजारः, नयोः
सुवसुवारेकादेशः सुा आदि इत्यपि यथा
शक्यते भवतुम् 'सुवन्त एवमिति ॥

* उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् ॥

भमीयात् प्रतीयात् ॥

* वर्णाश्रयविश्रायमन्तादिवद्भावो
नेष्यते । तथापि अन्तादिवत्प्रान्त-
वद्भावाद् 'अतो मिस गल्' इति न भवति ॥
इत्येतेन तावेति सप्रकारणपूर्वत्वस्यादिवद्भा-
वाभावात् 'कान्तयोगल' इति न भवति ॥

२५०५ पत्वत्कारसिद्धः ॥ ८६ ॥ पत्वे

बुद्धि च कर्तव्ये एकादेशोऽस्ति नः स्यात् ॥
कोऽभिक्त, कोऽस्य, कोऽस्य, कोऽस्मी
योऽस्मी ॥ इति धी -अधोत्व प्रेत्य ॥

* संप्रसारणहीदसु प्रतिषेधः ॥ ८७

ह्यपु परिबीदु सप्रसारणपूर्वत्वस्याच्चिद्वर्त्वा
त्यत्व न प्राप्नोति । ही-श्ले च्छत्रम् वृक्षे
छत्रम् । इति सपत्वे च्छत्रम् सपत्वे छत्रम् ।
याद्गुणस्यापि कृत्वावहृत्स्ववक्ष्यामि नित्यो
ऽथ तुक् प्राप्नोति 'दीर्घान्पदान्ताद्वा' इति तुक्
विकल्प इत्येते ॥

२५०६ आहुगुणः ॥ ८७ ॥ अचर्णात्परो

योऽस्य अचि च पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्व-
परयोश्चर्णात् - स्थाने एको गुण आदेशः
स्याद् ॥ अचिश्चम् । गङ्गेह । नरेशः प्रजेशः ।
पूयोष्णम् गङ्गावृक्षम् । परोक रम्भोक ।
तद्यर्थः । अहर्ष्यः । तद्यत्कारः ॥

२५०७ वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥ अवणविवि

पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥
प्रह्लिङ्गस्य खड्गं त । प्रह्लंति कापनः क्वद्वैति-
कायनः प्रह्लौषनः । गह्वोदन । प्रह्लौषन-
खट्वीपगवः ।

२५०८ एत्येधत्पुद्गु ॥ ८९ ॥ अवर्णादि-

जाकारित्येधत्पुद्गुति च परे पूर्वपरयोः वृ-
द्धिकाद्ग स्यात् ॥ उपैति । उपैवते ।
प्रष्टो ॥

* गङ्गादृष्टिन्या वृद्धिर्वक्तव्या ॥ अश्लौषिणी

* स्वादीरेरिणोः वृद्धिर्वक्तव्या ॥ स्वैरम्
स्वैरे । स्वैरिणो ॥

* प्रादृहोहोऽधोपैष्णेपु । प्रौहः । प्रौहः ॥

प्रौहः । प्रैषः । प्रैष्य ॥

* क्रान्ते वृत्तीयासमासे । सुखेन प्रवः
सुखार्ते ॥

* प्रवत्सतरकम्बल वसनार्थदधानामृषो ।
 वार्जम् वत्सतरापम् कम्बलार्जम् वल
 वार्जम् । श्ववार्जम् । इतार्जम् ॥ 'श्वर्ण
 देवे इति वृत्ते' ॥

२५०९ आट्ठ्च ॥९०॥ आटोऽर्द्धोपरि
 वृत्तिरेकादेशः स्यात् ॥ अतत् ऐत्वता मोहत्
 ऐचिष्च ॥ अकारो ऽधिकविधावार्थ
 इत्योमाहोश्च पररूपवाचनार्थः । मोहो
 यत् मोहनीयत् आठ्ठा मोहा तामिच्छत
 मोहोयत् ॥

२५१० उपसर्गादिति घातो ॥ ९१ ॥
 अकारान्तादुपसर्गादकारादौ घातो एव
 परयोः स्यात् वृत्तिरेकादेशः स्यात् ॥ उपो
 लंति । प्रालंति ॥

२५११ वा सुप्पापिश्लेः ॥ ९२ ॥
 अकारान्तादुपसर्गादकारादौ सुप्पातो वृ
 त्तिर्वा स्यात् ॥ उपर्यमोक्षति इप वमोपति ।
 लावर्षात् सुकारादौ नामधातावपि
 वरावधायोपति उपकारोपति ॥

२५१२ औतोऽमिश्रसाः ॥ ९३ ॥
 औतोऽमि शसि च सुपि परतः पूर्वपरयो
 रकार एकादेशः ॥ तां वक्ष्ये वाः पश्य ॥

२५१३ ऐकिं पररूपम् ॥ ९४ ॥ अ
 र्जान्तादुपसर्गादिङ्कारो घातो पररूपमेका
 देशः । उपेक्षयति श्लेषयति वयोपति प्रोच
 यति ॥ कैचिद् वा सुप्पापिश्लेः इत्यनु
 वर्तयति ॥ उद्गाह्यमेदं सुप्पातो विकल्प
 करोति उपेक्षयति उपेक्षयति उपोह
 योपति वयोवनीयति ॥

* अकम्बादिषु पररूपं वक्तव्यम् शक +
 मन्पुः शकन्पुः । कुट् + अ + कुट्ठां । अ-
 कृतिगण्योऽयम् ॥

* एषे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ इह
 एव = इहैव । अद्य एव = अद्यैव ॥

* ओत्सोष्टयोः समासे वा पररूपम् ।
 स्यूट् + ओतुः स्यूटोतु स्यूटोतुः । विम्बोडा
 विम्बोष्ट ॥

* एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ।
 अर्पां त्वा मन् 'अर्पां त्वैम्' (पठ् ० १३।५३)
 अर्पां त्वा अर्धम् 'त्वैम्' (पठ् ० १३।५३)

२५१४ ओमाहोश्च ॥ ९५ ॥ अकारा
 न्तेमि आदि च पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ अ
 ओमित्यथोक्तत् ओमित्यथोक्तत् । ओमित्य
 थोक्तत् ॥ मा + ऊडा मोहा । अद्य + मो
 हा = अद्योहा । अरा मोहा अरोहा ॥

२५१५ उस्वपदान्तात् ॥ ९६ ॥ अ
 र्जादपदान्तात्तुलित पररूपमेकादेशः स्यात् ॥
 मिन्धा वल मिन्धाः अदुः ॥

२५१६ अतो गुणे ॥ ९७ ॥ अन्तान्ता
 रतो गुणे पररूपमेकादेशः स्यात् । अ
 न्ति एवम् ॥

२५१७ अक्ष्यक्तानुकरणस्यात् इतो
 ॥ ९९ ॥ 'अक्ष्यक्तानुकरणो वाः 'अत्'
 शक्यस्त्वस्मादितो पररूपमेकादेशः स्यात्
 पश्चिन् ॥ पश्चिन् अश्चिन् ॥

* अनेकाश्च इति वक्तव्यम् इह मामूत्
 अत् इति अत्रिति ॥

२५१८ नाभेदितस्यान्त्यस्य हु वा ॥

१९॥ सञ्चयानुकरणस्योदितस्य च
'सत्' सञ्चयस्य इति परत्वं न स्यात्-
प्रत्यस्य लकारस्य वा स्यात् ॥ पठन् पठ
दिति 'पठत् परेत' करोति ॥

* नित्यमात्रेडिते डाचि ॥ डाचि यथा
प्रहित तन्मिपूर्वयाञ्चयानुकरणस्या
उत्पत्त्यस्य योऽन्त्यस्योत्पत्त्यस्य पूर्वस्य
परस्य चाऽस्य उणस्य गत्यो वाऽपमेण
देनो स्यात् ॥ पठपठा करोति 'मदमा
करोति' ॥

२५१९ अक्षः सवर्णे दीर्घः ॥१००॥
अक्षः सवर्णेऽपि परत्वं पूर्वपरयो स्याते
दीर्घ एकादेशः स्यात् ॥ वृक्षात् । वृक्षो-
श्चः । मञ्जुरो । दोऽप्य ॥

* सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम्
होतृ ऋकारः हो-कारः होत् ऋकारः ॥

* लृति लृ वा वचनम् होतृ + लृकार
होत् लृकारः । होत् लृकारः ॥

२५२० प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥१०१॥
अक्षः प्रथमा—द्वितीययोश्चि पूर्वसवर्णं
होर्ष एकादेशः स्यात् ॥ अग्रः । वायुः ।
वृक्षा वृक्षा वृक्षात् ॥

२५२१ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥१०२॥
पूर्वसवर्णादीर्घात्परस्य लकारोऽप्यवक्ष्ये ल
कारस्य पुंसि अकारादेशः स्यात् । वृक्षात्
अग्नौ वायूत् कर्तुं कर्तुं ॥

२५२२ नादिचि ॥१०३॥ अघर्णादिचि
पूर्वसवर्णादीर्घो न स्यात् ॥ वृक्षो वृक्षात्
वृक्षे वृक्षे ॥

२५२३ दीर्घा उजसिच ॥१०४॥ दीर्घां
जसिचि च न पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ कमा
योः उमायं । कमायन्तौ कमायन्तः ॥

२५२४ वा ऊन्दिमि ॥१०५॥ दीर्घाञ्
अन्दिचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्-
इति ॥ 'अन्तोर्ध्व' (श्रु० १००८ । १०
-८) आशाही आशाही अशाही स्या-
न्ती ॥

२५२५ अग्नि पूजः ॥१०६॥ अग्नीऽप्य-
पि पूर्वसवर्णात् इति ॥ अग्निम् अग्निम् अग्निम्
यायम् ॥ 'वा अन्त्यात्पे' 'शमोम्'
(श्रु० १००५ । १२ । १०) न अग्ने च गीरो
त् 'गोर्ध्व' (श्रु० १००३ । १२ । ६)

२५२६ संप्रसारणाच्च ॥ १०७ ॥
संप्रसारणादपि परत्वं पूर्वसवर्णादेशः
स्यात् ॥ अग्नि-इत् । अपि-उत्पत् । अग्नि-
शृङ्गम् ॥

२५२७ पठः पदान्तादिति ॥ १०८ ॥
पदान्तादेतादिति पूर्वसवर्णादेशः स्यात् ॥
अग्नेऽश्च । वायोऽश्च ॥

२५२८ हसिडसोश्च ॥ १०९ ॥ एको
र्त्सिडत्तरिति पूर्वसवर्णादेशः स्यात् ॥
अग्नेरागच्छति वायोरगच्छति ॥ अग्ने
सम् । वायोः स्वम् ॥

२५२९ कृत उतु ॥ ११० ॥ अकारा-
न्ताङ्गुत्तरयोर्त्सिडत्तरिति पूर्वसवर्णादेशः
स्यात् । गोत्तरागच्छति । होतुः
रवम् ॥

२५३० स्वयत्यात्परस्य ॥ १११ ॥
स्वयत्यात्परस्य श्रीतीशब्दाभ्यां कृतपञ्चा-

इतिर्मां परस्य कसिहसोरत वतस्यात् ॥
सकवृतायच्छति सन्धुः स्वम् । पत्युरां
गच्छति । पत्युः स्वम् ।

२५३१ अतो रोप्युतादप्युवे ॥११२॥
अप्युवावतः परस्य रोहः स्वदप्युतेति ॥
कसोऽत्र प्युतोऽत्र ॥

२५३२ इच्छि च ॥ ११३ ॥ मप्युतादः
परस्य रोहः स्वाद् इति । पुद्वो याति ॥

२५३३ मकृत्स्याऽन्तःपादमभ्यपरः ॥११४॥
अवकारपरवरेऽति एक प्रकृत्या स्यात्
तो वैचित्रित्वाविषावत्तःपादसूक्तवावमधी
स्वाताम् । उपप्रयत्नोमवचनम् (अ० सं० १।
७५।१) शिरो मप्यस्यम् (अ० सं० १।१५३
३) । सुवाते मन्ववृणते' (अ० सं० १।
७६।१) । मन्ववो वृद्धिभिः सुतम् (अ०
सं० ८।५।१।) ।

२५३४ अस्याद्वचयाद्वचनसूत्रमता
अमपन्त्ववस्त्यु च ॥ ११५ ॥ च
प्य् प्रकृत्या स्यात् । अस्तुतिर्लो
अप्यात्' मित्रमदोमवचयात् (अ० सं० ४
।७।१५) शिवातो मवकमु। अ० ७। ३२।
२७) । शि लो मवृताः' कृताघारो अयं
मन्वि' लो मपन्तु पित्रः। (अ० सं० १०।

१ अन्वेषणीऽत्र मन्ववृणते' (अ० सं० १।७६।१) ।
कसोऽत्र प्युतोऽत्र (अ० सं० १।१५३।३) ।
(अ० सं० १।१५३।३) इत्यदौ द्वे इतिविधीयां
अप्युति वैचित्रित्वात् अन्वेषणीयात् ।
२ 'अन्वेषणी' (अ० सं० १।५३।३) ।
कसोऽत्र प्युतोऽत्र (अ० सं० १।१५३।३) ।

(५।१) कुतिकासो अत्र-यवः (अ० सं०
३।४५।८) ॥

२५३५ यदुप्युः ॥ ११६ ॥ इराःशब्दा
परकृता यदुपिषियवेऽति प्रकृत्या ॥ 'अतो
मप्युतादप्युवे' ॥

२ ३६ आपो सुपाणो वृष्णो वरिष्येमे
म्यातेम्विकेपूर्वे ॥११७॥ आवा सुपाणो
वृष्णो वरिष्ये इत्येते शब्दा मन्वे मन्वाते
इत्येते च लो अन्विष्ये गवशात्पूर्वी यदुपि
पठितो नि पति यामः परत्वा स्तुः ॥

'आपो मन्वात्मातरः शुभ्रप्यन्तु (शु० प०
४।२) । सुपाणो यदुपिष्यस्य (यदु० १।३५)
वृष्णो मन्शुभ्यां परमस्तिभिः 'वरिष्ये'
मपिनामी । 'मन्वे मन्वाते मन्विके'
यदुपिष्यस्य च यदुते । अस्मादेव निपा
तनाद् 'मन्वातेम्विके' इति वृद्धत्वं न
यत्तत ॥

२५३७ अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११८ ॥
मङ्गान्तं च परं तदादौ वाकार प्राः पूङ्गः
अ यदुपि विषयेऽति प्रकृत्या स्यात् ॥
वेङ्गः प्राप्नो मङ्गः मङ्गं मरीष्यत् वेङ्गः
प्राप्नो मङ्गो मङ्गः गिरीष्यत् वेङ्गः
प्राप्नो मङ्गो मङ्गो मङ्गो मङ्गो ॥

२५३८ अनुवाचे च कृषपरे ॥११९॥
अनुवाचे वाति कर्वापकारपरे परतो
यदुपि विषये एक प्रकृत्या। मयं वा मन्विः
(शु० यदु० १।१६) ॥ मयं लो अन्वेषणी ॥

२५३९ अवपयाति च ॥ १२० ॥
'अवपया' कर्मोऽनुवाचे अकारादी परतो

यजुषि षड् प्रकृत्या स्यात् ॥ 'श्री रुद्रेभ्यो
सवपथाः' ।

२५४० सर्वत्र विभाषा गोः ॥१२१॥

छन्दसि मापाया चाति परतो गोरैद् प्र
कृत्या वा स्यात् । गोश्रमम् गोश्रमम् ।
छन्दसि 'अपशवो वा अन्ये गोश्रेभ्यः, प-
शवो वा गोश्रेभ्यः' ।

२५४१ अत्रह् स्फोटायनस्य ॥१२२॥

अतीतिं त्रिवृत्तम् । सचीत्येतत्स्वतुवर्तत पच ।
सचि पत्तो गोरवडादेशा वा स्यात् ॥
गोश्रमं पचाश्रमम् । गचोदनम् गचोदनम् ॥

२५४२ इन्द्रे च ॥ १२३ ॥ इन्द्रशब्द-
स्येऽपि गोर्नित्यसवडादेशः स्यात् ॥ गवे
न्द्रः गवेन्द्रवह्श्वरः ।

२५४३ प्लुतमगृह्या अचि नित्यम् १२४ ॥
प्लुताश्व प्रगृह्याश्वचि नित्य प्रकृत्या
स्युः । देवस्ता ३ अमागच्छ । यज्ञस्ता ३
इमानव ।-अप्रो इति । वायु इति । जहे
इति-। पचेते इति ॥

२५४४ आडोऽनुनासि रुदछन्दसि ॥१२५॥
आडोऽपि परे. सहिताया छन्दसि मनु-
नासिकादेश स्यात्, स च प्रकृत्या स्यात् ॥
अत्र आ अप (अ० सं० ५।४८।।) 'गभीर
आ अत्रपुत्रे तिघासतः' (अ० सं० ८।६।
११) ॥

२५४५ ईकोऽस्रवर्णे श्राकृत्यस्य ह्रस्वश्च
॥ १२६ ॥ इकोऽस्रवर्णेऽपि पत्तो वा
प्रकृत्या स्यु ह्रस्वश्च तस्यैव स्यात्
स्यात् ॥ दीव अत्र, वृष्यत्र ॥ कुमारि अत्र
कुमार्यत्र ॥ ० ॥

* सिन्नित्यसमासयोः श्राकलप्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ सिनि'अन्विय' (अ० सं. १।१३।५।३)
नित्यसमासे- 'आकरणम्' । 'कुमार्यर्थम्' ॥

* ईपाजक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभाव-
मात्रं वाच्यम् 'ईपा अक्षः' (अ० सं. ८।५।२६) ॥
२५४६ ऋत्यकः ॥ १२७ ॥ ऋति परे
अकः प्रकृत्या वा स्युः, तस्याको ह्रस्वश्च ॥

अद्वयः मालः मालः । कुमारि अक्षः ॥
२५४७ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२८ ॥
उपस्थितमनापे इति शब्दः । तस्मिन्प्लुतो
ऽप्लुतवद्भवति ॥ सुश्लोका ३ इति 'सुश्लो-
केति' (शु० य० प० क्र० २०।३) ॥

२५४८ ई३ चाकवर्मणस्य ॥ १२९ ॥
ई३ प्लुतोऽपि परेऽप्लुतवद्वा ॥
उभयत्र विभाषेयमिति काशिका ॥ 'विनु
हीदम् विनु ही३ इदम्' ॥ इकारादन्यत्राप्य-
यमप्लुतवद्भव इत्यन्ते-वशात् + इयम् ' व-
रीयम्' (अथर्वसं० १२।४।४२) ॥

२५४९ दिव उत्त ॥ १३० ॥ दिवः
पदस्योकारादेशः स्यात् । युकापः । युमान्
विमल्युन्याम् । युभिः ।

२५५० एनसदोः सुलोपोकोरनञसमासे
हलि ॥ १३१ ॥ अकारयोरेनसदोः
सुल्लस्य कोपो हलि, न तु मञसमासे ॥
एव वदति । स वदति । एव भुङ्क्ते । स
भुङ्क्ते ॥

२५५१ स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३२ ॥
स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परे बहुलं
सोर्गः स्यात् ॥ इयस्य वागी धिर्वलि

तुरभ्यति श्रीबापां बडोऽपि कस्त मासति'
(श्रु सं ४।७।१४) ४ वप स्व ते मनुमा इग्न
सोमा' (श्रु सं १।८।१४) ॥ न च भवति
-५४ स्वो निपठेत् ॥

२५५२ मोषि सोपे वेत्पदपूरणम् ॥ १३३ ॥
स इत्पत्याबि प८३ः सुकोपो भवति औप
सति वेत्पाद् पूर्वैः ॥ वेदु राजा क्षपति
क्षपणीनाम् (श्रु सं १।३।१५) ॥ सैप
वाद्यस्यो रामः ॥

२५५३ सुर् क्त् पूर्वः ॥ १३४ ॥
भविष्यतोऽवम् । 'वाटस्करप्रमञ्जोनि च
सहायाम् (३।१।५४) इति यावत् ।
संस्कृतम् ॥

✽ ब्रह्म्यासुभ्यायेऽपि अङ्गवशाये
ऽम्नासम्भ्यायेऽपि सुद्कालपूर्व पञ्च मन्व
सीति ब्रह्म्यम् । समस्कारोत् समस्कर
पठेत् । परिष्कारम् ॥

२५५४ संपरिम्वां करोती मूपणे ॥ १३५ ॥
नाम्नां भूषणार्थं करोती पठः कालपूर्वः
सुद् स्व्यात् ॥ संस्कारां संस्कर्तुम् संस्कार
व्यम् परिष्कर्ता परिष्कृतुम् परि
ष्कर्तव्यम् ॥

२५५५ समवाये च ॥ १३६ ॥
समवायः समुदायस्तस्मिन्वाये करोती
कविस्यां कालपूर्वः सुदायमाः ॥ तत्र नः
संस्कारम् । तत्र नः परिष्कारम् ॥

२५५६ उपासनादिपत्नवैकृतवाक्या
प्याहारोपु च ॥ १३७ ॥ पञ्चयेषु कथे
त पठेत् अपारसुद् कालपूर्वः स्वात् ॥ यत्रो

दकस्योपसङ्गठे । अपस्वतं मुक्त्वे । अप-
स्वतं ज्ञपति ॥ वाद् मूपमसमवायेयोः ॥
अपस्वतुम् । तत्र न अपस्वतम् ॥

२५५७ किरतो सवने ॥ १३८ ॥
अपात् किरतो अवनविषये सुद् कालपूर्वः ।
अपस्कारं मग्दका सुनगित अपस्कारं
काश्मीरका सुनगित विहित्य सुनगतीत्यर्थः
(जमुञ्जत्र तत्त्व्याः (का०) ॥

२५५८ हिंसायां प्रवेशन ॥ १३९ ॥
अपात् प्रवेशोत्तरस्मिन्किरतो सद्कालपूर्वः
स्यात् । अपस्कोर्षे इग्न ते वृषड भूयात्
प्रतिष्कीर्षे इग्न ते वृषड भूयात् ॥

२५५९ अपात्पत्तुष्पाच्छकुनिष्वासेऽने
॥ १४० ॥ अपाद्दुत्तरस्मिन्किरतो
अतुष्पाच्छकुनिषु यत्तच्छेदनं तस्मिन्विषये
सुद् कालपूर्वो भवति ॥ अपस्किरते वृषमो
इयः । अपस्किरते कुकुबो महाघोः ।
अपस्किरते आ व्यभयार्थी ॥

✽ हर्षबीषिका कुलायकरणेष्विति ब्रह्म
व्यम् इह मा भूत्-अपस्किरति आ
भोदन्विपुणमाश्रितः ॥

✽ हर्षबीषिका कुलायकरणेष्वेव किरते
रात्मनेपदस्वोपसंस्मानम् ॥

२५६० कुस्तुम्बुस्तुणि जातिः ॥ १४१ ॥
कुस्तुम्बुदंतीति सुद् निपात्यते जाति
न्नेज्जवति ॥ कुस्तुम्बुर्नामीवचिजाति
र्धाग्याकम् । तत्कथाम्बर्त्वा कुस्तुम्बुदधि ॥

२५६१ अपरसराः किवावातस्यो ॥ १४२ ॥
अपरस्यत् इति सद् निपात्यते किवावा

तत्वे गन्धमात्रे ॥ अप्ररस्वराः सार्धा
 गच्छन्ति ॥ सततमचि उदेन गच्छन्तीत्यर्थः ॥
 छम्पेदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि ।
 समो वा हितततयोर्मासस्य पचियुद्धयोः ॥
 २५६२ गोष्पदं सेवितसेवितप्रमाणेषु
 ॥ १४३ ॥ गोष्पदमिति सुट्निपात्यते
 तस्य च पत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च
 विषये ॥ गोष्पदो देशः ॥ अगोष्पदान्यर-
 ण्यानि गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् ॥

२५६३ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४४ ॥
 आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्प-
 दमिति सुट् निपात्यते । आस्पदमनेन
 बन्धम् ॥

२५६४ आश्चर्यमनित्ये ॥ १४५ ॥
 अनित्यतया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमिह
 छम्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते ॥ 'चरे-
 षाडि चागुरी' इति यत्प्रत्यये ह्येति निपात-
 नात्सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत ॥

२५६५ वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४६ ॥
 कुतिसत वर्चो वर्चस्केऽवस्करम् तस्मिन्-
 निषेवेऽवस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य
 किरते कर्मणि 'अवशोरप्' इत्यप्, निपात-
 नात्सुट् ॥ अवकीर्यते इत्यवस्करोऽस्मैमन्त्रम् ॥

२५६६ अवस्करो रथाङ्गम् ॥ १४७ ॥
 अवस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चैत्
 भवति ॥ अवस्करो रथावयवः ॥

२५६७ विक्किरः शुकुना वा ॥ १४८ ॥
 विक्किर इति किरतेर्बिपूर्वस्य 'शुनुपध्वा

प्रीकिर. 'क.' इति कप्रत्यये विशिष्टे सुट्
 निपात्यते शुकुनिश्चेद्भवति विक्किरशब्दा-
 भिधेयो वा शुकुनिर्भवति । 'सर्वे शुकुनवो
 मध्या विक्किराः कुक्कुटादृते ॥' विक्किरो
 वा शुकुना भवति वा श्रवणादेव सुट् विकल्पे
 सिद्धे विक्किरश्रवणमिह तस्यापि शुकुने-
 रन्यत्र प्रयोगोऽस्मत् ॥ इति वृत्तिः । तन्न
 भाष्यविरोधान् ॥

२५६८ ह्रस्वाच्चन्द्रोचरपदे मन्त्रे ॥ १४९ ॥

चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्तरः सुवागमो
 भवति मन्त्रश्रिये ॥ सुश्चन्द्रो युपान्तं
 २५६९ प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५० ॥

'कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य
 पञ्चाद्यचि वृत्ते रुट् निपात्यते तस्यय
 पत्वम् ॥ 'प्राममय प्रवेक्षामि भव मे त्व
 प्रतिष्कशः' वार्तापुरुषः सहायः पुरो-
 य यो वा 'प्रतिष्कशः' इत्यभिधीयते ॥

२५७० प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रादृषी ॥ १५१ ॥
 प्रस्कण्व हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते
 ऋषी चेदभिधेयौ भवत ॥ प्रस्कण्व ऋषि-
 हरिश्चन्द्र ऋषिः ॥ हरिश्चन्द्रश्रवणम-
 न्त्रार्थम् ॥

२५७१ मस्करमस्करिणौ वेणु परिव्राज-
 कयोः ॥ १५२ ॥ मस्कर, मस्करिण्यत्ये-
 ती वेणी परिव्राजके त्र निपात्यते ॥ मस्कर-
 शब्दो एतद्युताज प्रातिपदिकम् । तस्य
 वेणावभिधेये सुट् निपात्यते, परिव्राजके
 चिनिचिति ॥ मस्करो वेणुः । मस्करो
 परिव्राजकः ॥

२५७२ कास्तीरामस्तुन्दे नयरं ॥१५३॥

कास्तीर ब्रह्मस्तुम् इत्येती शब्धौ निपा
त्येते नगरैर्मिच्छे ॥ इत्त् लोरमस्य ब्रह्मस्येय
स्तुम्सत्येति ध्युत्पत्तिरेव कियति । नगरं
स्तु वाच्यमितथोः । कास्तीर नाम नगरम् ।
ब्रह्मस्तुम् नाम नगरम् ॥

२५७३ पारस्करप्रमृतीनि च संज्ञायाम्

॥ १५४ ॥ पारस्करप्रमृतीनि च शब्द
रूपाणि संज्ञार्थं निपात्यन्ते ॥ पारस्कारो
द्वेषः । कारस्कारो वृक्षाः । किष्कम्पा गुहा ।
तस्करश्चौरः । इहस्वतिर्देवः । प्रायश्चित्तम्
प्रायश्चित्तः ॥

(मय स्वरविधि प्रकरणम्) ।

२५७४ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥१५५॥

परिभाषेयं स्वरविधिबिषया । पञ्चाध्या
स्वर उदात्तः स्वरितो वा बिधीयते तत्र
अनुदात्तं पदं भवति एक वा पित्वा इत्येत
पुपस्थितं प्रथमम् ॥ अनुदात्ताद्यकम्-अनु
दात्तम् ॥ कः पुत्रैको वर्ज्यते ? यस्यासौ
स्वरो बिधीयते । बह्व्यनि 'घातोःस्त
ब्रह्मसो भवति इति । गोपायति पूपायति
घातोःस्त्यमत्र बर्जयित्वा ऽरिशिष्टमनुदात्तं
भवति । घातुस्वरं आस्वरो वा पुपायति
आस्वरं तस्स्वरः पुञीतः ीतः ॥

तस्स्वरमास्वरः - छुञीतस्त ॥

जायमस्य विद्यास्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च
इपङ् स्वरनिवृत्तपदमेकवर्जं पञ्चस्वरः ॥

जायमस्य अनुदात्तानुदात्तः स्वरितः

अन्यथाहः' भागमस्वरः प्रकृतिस्वरं
वाचते । विकारस्य-अस्वर्धमि अस्वर्धमि
इत्यवस्वरः प्रकृतेः । गोपायति पूपायति
प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वः कर्तव्यम् प्रत्यय
स्वयं प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परन्तित्वा
न्तरङ्गपवादे स्वरैः व्यवस्था सतिशिष्टेन
च । यो हि यन्मिगसति शिष्यते स तस्य
बाधको भवति । तथाहि घोषापति इत्यत्र
घातुस्वरापवाद्ः प्रत्ययस्वरस्तेनैव घातु
स्वरेण प्रत्ययागतस्य घातोः सति
शिष्टत्वाद्वाध्यते । कापूणो रासङ्गपुत्र
इत्यत्र च समासस्वरापवाद्दो बहुव्रीहि
स्वरः सतिशिष्टेन समासागतोदात्तत्वेन
बाध्यते । विकारणस्वरस्तु सतिशिष्टोपि
सार्वधातुस्वरं न वाचते । पुञीतः
(ऋ० सं० ३ । ६ । १०) तस्य एव स्वरौ
भवति ॥

* विभक्तिस्वरान्नन्स्वरो वलीयानिति
वक्तव्यम् । भक्तिश्च इत्यत्र विद्युन्वो
असः इति सति शिष्टोपि विभक्तिस्वरो
नन्स्वरेण बाध्यते ॥

* विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नन्स्वरो
वलीयानिति वक्तव्यम् ॥ अन्वत्वारः मम
नन्वाह इति यस्य विभक्तिनिमित्तमाम्,
तस्य अनुदात्तत्वं तन्नन्स्वरेण बाध्यते ॥

२५७५ कर्पात्त्वतो घञोन्त उदात्तः

॥ १५६ ॥ कर्पतेराकारवत्तश्च घञोन्त
स्वागत उदात्तः स्यात् ॥ कर्पः । पाकः ॥

२५७६ उच्छादीतां च ॥ १५७ ॥

उच्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तः ॥ उच्छः
स्केच्छः ॥

२५७७ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोयः

॥ १५८ ॥ यस्मिन्ननुदात्ते परो वदात्तो
लुप्यते तस्वोदात्तः स्यात् । कुमा० ३६
कुमा० १ ॥

२५७८ धातोः ॥ १५९ ॥ धातोरन्त

उदात्तः ॥ पचति पठति ऊर्णति । गोपो
यति । याति ॥

२५७९ चितः ॥ १६० ॥ चितोन्त

वदात्तः ॥ भृशुम् भासुरम् मेदुरम् ॥

* चिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तस्य
उदात्त इष्यते ॥ बहुवचनः ॥

२५८० तद्धितस्य ॥ १६१ ॥ चितस्त

द्धितस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ कौश्यायनाः ॥

२५८१ कितः ॥ १६२ ॥ तद्धितस्य

कितोन्त उदात्तः स्यात् । नादायनः ॥

२५८२ तिसृभ्यो जसः ॥ १६३ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोन्त उदात्तः स्यात् ॥
तिस्रस्तिष्ठन्ति ॥

२५८३ चतुरः शसि ॥ १६४ ॥ चतुर-

शसि परतोन्त उदात्तः ॥ चतुरः पश्य ॥

२५८४ साधेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः

॥ १६५ ॥ साधिविति सप्तमीवदुषचन-
स्य प्रहणम् । तत्र सो य पकाम् तस्मा-

त्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् ।

वाचा । वाग्भ्याम् । चार्मिः ॥

२५८५ अन्तोदात्तादुत्तरपदान्यतर-

स्यामनित्यसमासे ॥ १६६ ॥ नित्यसमा-

सादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्त-

मेकाच्त्तरमात्परा तृतीयादिविभक्तिर्वाचा-

त्ता स्यात् ॥ परमवाचा परमवाचा । पर-

मत्वचे । परमत्वचे ॥ यदा विभक्तिर-

दात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्व-

मेव ॥

२५८६ अञ्चेष्वञ्चन्दस्यसर्वनामस्थानेषु

॥ १६७ ॥ अञ्जेः पराऽसर्वनामस्थानविभ-

क्तिरुदात्ता छन्दसि विषये ॥ श्रद्धः वृषी-

च अस्थऽमिः ' (श्रु० प० १।६४।१३) ॥

२५८७ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

॥ १६८ ॥ ऊडिदम्पदाद्यप्युग्रैशुभ्याः ॥

वृत्तो धावति । भास्वममृत्विम्यो विमक्तिर
 नुशात्तैव - 'मीधायां वृद्धोऽपि कञ्च भासनि
 'मत्स्यं च वीण इवनि क्षियन्तम् ॥

मत्स्यं च वीण इवनि क्षियन्तम् ॥
 मत्स्यं च वीण इवनि क्षियन्तम् ॥ पु
 पुंसा । पुम्याम् । पुसा ॥ २-रायः पम्य
 वामिः ॥ विप-विषः पम्य । विषा ॥

२५८८ अष्टनो वीर्षात् ॥ १६९ ॥ वीर्षा
 म्ताइयनोऽसर्बनामस्थानविमक्तिरदात्ता
 स्वात् ॥ अष्टानिः । अष्टान्यः । अष्टान् ॥

२५८९ अहुरनुमो नपभादी ॥ १७० ॥
 अनुम् वा अहुरनुमस्तवन्तोदात्ता
 त्वात् नदी अभादिर्विमक्तिरसर्बनामस्थात्वा
 द्वात्ता स्वात् । अहुरी क्षुनती । अहुरी
 क्षुनता ।

२५९० उदात्तयो ह्यनुर्वात् ॥ १७१ ॥
 अनात्तस्यात्रो यो यम ह्यनुर्बन्तस्मात्पर
 नदी, अभादिर्वाऽसर्बनामस्थानविमक्तिर
 दात्ता स्वात् । अर्षी प्रकृषिवा अर्षी
 प्रकृषिवा ।

२५९१ मोक्ष्पात्सोः ॥ १७२ ॥
 कसो धावोश्च य उदात्तयम् ह्यनुर्बन्तस्मा-
 त्त्वाऽभाद्यसर्बनामः धावविमक्तिरदात्ता न
 स्वात् ॥ अक्ष्वात्सो अक्ष्वात्सो वीर
 अक्ष्वात्सो अक्ष्वात्सो अक्ष्वात्सो ॥

२५९२ हस्वनुर्बन्त्यां मत्स्य ॥ १७३ ॥
 हस्वान्तावन्तोदात्ताऽनुर्बन्तयो यतो मत्स्युदात्ता
 ता स्वात् ॥ अस्तिमान् । वायुमान् ।

अस्तिमान् । अस्तिमान् (अ० सं० १।१६।१६)
 २ रेभ्यदास्व मत्स्य उदात्तत्वं पक्तव्यम् ॥
 मा रियान् । (अ० सं० १।१८।१८) ॥

अश्रेयश्च प्रतिपेक्षो पक्तव्यः । 'त्रिष्वतीर्षा
 म्पानुवाक्या भवन्ति ॥

२५९३ नामम्यतरस्याम् ॥ १७४ ॥
 मत्स्यो यो हस्वच्छतवन्तोदात्तात्ता नाम्
 द्वात्तो वा स्यात् । अमीनाम् वायूनाम्
 कतु वाम् ॥ अमीनाम् वायूनाम् कतु वाम् ॥

२४९४ कयाम्भन्दसि बहुलम् ॥ १७५ ॥
 कयन्तात्तच्छन्दसि नाम बहुलमुदात्तः ॥ इव
 सेताभामिमिमादीनाम् । अदीनां क्तिता ।

न च भवति - 'अदीनां पारे' 'अयन्तीनाम्'
 २४९५ पटत्रिषुम्भो ह्यदादिः ॥ १७६ ॥
 पट्रुबन्धेभ्यः त्रि अट्रु, इत्येताभ्यां च
 यो ह्यदादिर्विमक्तिरदात्ता स्वात् । अण्वाम्
 पट्रिम् । अण्वाम् ॥ अण्विः अण्वाम् ।
 अण्वाम् ।

२४९६ अस्त्युपोचमम् ॥ १७७ ॥ पट्रि
 अण्वाम् वा अभादिर्विमक्तिरदात्ता यो य

दुपोत्तम तदुदात्त स्वात् । सत्तमिः, तित्तमिः॥

२५९७ विभाषा भाषायाम् ॥ १७८ ॥ पद्-

वित्रु-शौ या ऋडादिविभक्तिः, तदन्तं पदे
 शपोत्तममुदात्त वा स्याद्भाषायाम् । पञ्च-

मिः तित्तमिः॥ चत्तमिः॥ पञ्चमिः सत्तमिः
 तित्तमिः चत्तमिः ॥

२५९८ न मोक्षवन्सावर्षणराडङ्कुड्कुड्भ्यः

॥ १७९ ॥ गो, श्वन्, प्रथमैकवचने यद्वचना
 न्तम्, राड्, अड्, कुड्, छड्, इत्येतेभ्यो यद्वउक्त

तन्न स्यात् । यथा नोभ्यामिति 'सावे
 काचस्तेनोभ्यामिति' इति प्राप्तिः प्रति

विध्यते ॥ सुगवा 'यन्तोदात्तात्तत्पदात्'
 इति प्राप्ति ॥ श्वन् 'श्वन्' श्वन्भ्याम् परम्

शुना परमशुने परमश्वन्भ्याम् पूर्ववत्प्राप्तिः॥

सावयण-येभ्यः तेभ्यः केभ्यः ॥ राड्-राजा

परमराजः ॥ अड्-अञ्जतिः पूषार्थक एवा-

लुप्तनकारो शृणुते-प्राड्मिः । प्राड्पु ॥

गत्यर्थकस्याञ्जतेस्तु लुप्तनकारत्वाद् अड्
 पदत्वाभावेन नैव निषेधः-प्राग्भ्याम्

प्राञ्च ॥ कुड्-कुञ्चा ॥ कृत् करोति-

तिर्वा क्लिप्तः कृत् परमकृत् ॥

२५९९ दिवो झङ् ॥ १८० ॥ दिवः

परा ऋडादिविभक्तिर्नादात्ता भवति ॥

द्युभ्याम् द्युभिः 'साचकाच' इति, 'ऊठिदं-
 पदाद्यप्युच्चं द्युभ्यः' इति वा प्राप्तिः प्रति-
 विध्यते ।

२६०० नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८१ ॥

नृद्व्येतस्मात्परा ललादिविभक्तिर्वा नोदात्ता
 नभ्याम् नृभिः नभ्याम् नृभिः ॥

२६०१ तित्स्वरितम् ॥ १८२ ॥ तित्दन्त्यं

स्वरितं स्यात् ॥ लजन्ताप्रत् 'चिकीर्षम्
 जिहीर्षम् ॥ ऋह्लोरुपन्तं कायम् हायम्

कतंल्यम् ॥

२६०२ तास्यनुदात्तेनडिदुपदेशल्ल-

सार्वधातुकमनुदात्तमहन्निडोः ॥ १८३ ॥
 सातेः, अनुदात्तेनो, डिनो, ऽकारान्तो-

पदेशाच्च, शब्दात्पर कसार्वधातुकमनुदात्तं
 स्यात् ॥ नुड् इड् इत्येतान्या परं वर्ज-

यित्वा ॥ तासैः-कर्ता कर्तारं कर्तारः

प्रत्ययस्वरपवाद्योयम् । अनुदात्तेत आसः
 'आस्ते' (ऋ० सं० १७।५।६) । चत्

'घस्ते' (ऋ० सं० १२।५।२) डित् पूर्व
 'सते' अनुपदेशात् नुदतः । पचत् (ऋ० सं०

१।५।३।१) । अनुपचत्स्यानेकान्तत्वाद्-
 कारोन्तोपदेश एष शप् ॥ यजमानः ।

(ऋ० सं० १।२।१।१) यद्यत्र सुक् अकार
 मात्रस्य स्यात्तदा कसार्वधातुकमनुपदेशा-

दनन्तरमिति लिङो निघात । अथाकारा-
 न्तस्याद्भस्य तथापि कसार्वधातुकमनुदा-

स्तने कृत्तये वहिरङ्गत्वात्सिठ इति
सिठम् । चित्स्वरौप्यनेन असावभातुका
नुदात्तत्वेन परत्वाद्वाच्यते ।

२६०३ आदिः सिचोन्मतरस्याम् ॥१८४॥

सिचस्त्वस्यादिख्यात्तो वा स्यात् ॥ 'मा हि का-
र्षाम् मा हि क्षार्षाम् एकोऽप्राप्सात्तोऽपरो
ग्तोवोवः ॥ मा हि कादिषाम् मा हि क्षा-
दिषाम्' एकोऽप्राप्युक्तात्तोऽपरोऽप्योवात् ॥

सिचश्चित्स्वरौप्यादागमानुदात्तत्वं हि
वाच्यते ॥

* सिच आद्युदात्तत्वेऽनितः पितः पद्ये
उदात्तत्वं वक्तव्यम् माहि क्षार्षम्, क्षार्षम् ॥

२६०४ स्वपदिर्हिंसा मन्वनिदि ॥१८५॥

स्वपदिर्हिंसा हिंसेऽसावावनिदि असाव्यं
धातुके परतो वादिरुदात्तः ॥ स्वपन्ति
स्वपन्ति इतिस्विति इतिस्विति । हिंसास्विति
हिंसास्विति प्रत्ययस्वरूपे परो मन्वोवात् ॥

२६०५ अन्मस्तानामदिः ॥ १८६ ॥

अन्मस्तानामप्रादावनिदि असाव्यं धातुके
पठे मादिर्हस्तः स्यात् ॥ इति इति
इति इति । अस्ति अस्ति । आस्ति
आस्ति ॥

२६०६ अनुदात्ते च ॥ १८७ ॥ नचि

यमात्रोदात्ते असाव्यं धातुके परतोऽन्वस्ता
नामादिवशात् स्यात् । अत्रप्राप्यर्थ
स्यात् ॥ इति अस्ति इति अस्ति । अस्ति
अस्ति इति अस्ति इति अस्ति इति अस्ति
अस्ति । मा हि चम इति इति इति इति ॥

६०७ सर्वस्य सुपि ॥ १८८ ॥ सच
शब्दस्य सुपि परतः भादिवशात् स्यात् ॥
सच सद्यो सद्ये ॥

* सर्वस्वरोऽनकस्त्विति वक्तव्यम् ।
सर्वकः विरुद्रेणास्तोवात् ॥

२६०८ मीहा मृद् मद् अन घन दरिद्रा
आगरी प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १८९ ॥

एयामस्यल्लोका असाव्यं धातुके पिति प्र
त्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । निमेति निमेति
विमेति मुरोति । ममत्तु नः पठिमा ॥
मद् न इत्तं चन्द्रात् इति विकल्पस्य प्रुत् ॥
अत्रनत् इत्तम् अत्र अत्रन इत्यस्य पञ्चमे
अकारे रूपम् ॥ घन घाम्ये इत्यस्य पञ्चमे
अकारे रूपम् । इति इति । आगति ॥

२६०९ छिति ॥१९०॥ छिति प्रत्ययात्

पूर्वमुदात्त स्यात् ॥ विक्रोऽकः मोदिक्
विद्यः ॥

२६१० आदिर्णिसुस्यन्यतरस्याम् ॥१९१॥

जमिक् वादिरुदात्ते स्यात् ॥ ओङ्पम्
ओङ्पम् ॥

२६११ अयः कर्त्तृपति ॥१९२॥ अत्रस्ता
ये उपदेशे जातवन्ते वा ऋत् पति वादिरुदा
त्तः स्यात् ॥ इपते (इपते) इवार-स्वयमेवा
स्तीपते (स्तीपते) इवारः स्वयमेव ॥

पवाद्युदात्तत्वं न भवति तदा असाव्यं भा
तुके निभाते कृते एक एव स्वतो भवति ॥ अ-
वादीनामुपदेश-पठ्यात्वे प्रथम्यम् तत्राप्यर्थ
सह इत्यते -आपते (आपते वा) -

२६११ स्वयमेव । सायते सायते वा स्वयमेव ।
 सायते सायते वा स्वयमेव ॥
 २६१२ धति च सेटीडन्तो वा ॥१९३॥
 सेटि धति इह पोषासोऽन्तो पादिषां ॥
 लुब्धविधं लुब्धविधं । लुब्धविधं ॥ यदा नीते
 भयः स्वतास्तदा विधिं प्रत्ययात्पुंमप्राप्त
 स्यात् लुब्धविधं । तेनेते स्वत्वारं स्वराः
 पर्यायेण भवन्ति ॥
 २६१३ विनित्यादिनित्यम् ॥ १९४ ॥
 निति निति च नित्यमादिरदात्तः स्यात् ।
 गाथं वात्स्यः पामुदेवकः अष्टुंभक ॥
 २६१४ आमन्त्रितस्य च ॥ १९५ ॥
 आमन्त्रितस्यादिरदात्तः स्यात् । देवदत्त
 देवदत्तो देवदत्ताः ॥
 २६१५ पथिमयोः सर्वनामस्थाने ॥ १९६ ॥
 पथिमयोः सर्वनामस्थाने परतः आदिर-
 दात्तः स्यात् ॥ परधानो परधानो परधानं ।
 मस्थानो मस्थानः ।
 २६१६ अन्तश्च तवै युगयत् ॥ १९७ ॥
 तवैप्रत्ययात्तः चशब्दादिश्च दुग्पद्
 दात्तो स्तः । पतये (५० सू० १।४६।१०)
 २६१७ क्षयो निवासे ॥ १९८ ॥ क्षय
 शब्दो निवासे आद्युदात्तः स्यात् ॥ क्षये
 (निपासे) आद्युदि प्रयण्यत् । अन्त्य-क्षयो
 (नाशो) वर्तते वस्यनाम् ॥
 २६१८ जयः करणम् ॥ १९९ ॥ अथशब्दः
 करणावाची आद्युदात्तः ॥ जयन्ति तेनेति
 जयः (अश्वः) ॥ अश्व-जयो वर्तते प्रातः-
 गानाम् ॥

२६१९ वृषादीनां च ॥ २०० ॥ वृष
 इत्येषमाशेनामदिरदात्तः स्यात् । वृषः ।
 जयः । सादृतिगणोऽप्यम् ॥
 २६२० संज्ञायामुपमानम् ॥ २०१ ॥
 उपमानशब्द संज्ञायामाद्युदात्तः स्यात् ।
 चञ्चो परिष्का चो कृती दासो ॥ ।
 २६२१ निष्ठा च राजनान् ॥ २०२ ॥
 निष्ठाश्च च उपपत्तयामाद्युदात्त स्यात्त
 देवादिवाजातो ॥ ॥ दन् गुप्तं वृष्टो ॥
 सप्यत्र-शान्त्तः प्राप्ताः ॥
 २६२२ शुक्रपृष्टो ॥ २०३ ॥ शुक्रपृ-
 ष्टो इत्येतावाद्युदात्तो गन् ॥ शुक्रः पृष्टः ।
 २६२३ आशितः कर्ता ॥ २०४ ॥
 आशितशब्द पर्यवाची आद्युदात्तः स्यात् ॥
 आशितो देवदत्तः ॥
 २६२४ रिक्ते विभाषा ॥ २०५ ॥ रिक्त-
 शब्दो वादिरदात्तः ॥ रिक्तः । रिक्तः ॥
 २६२५ जुष्टापिते च छन्दसि ॥ २०६ ॥
 जुष्ट अपिष्ठ इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विपवे
 वाद्युदात्ते रठ ॥ जुष्टं जुष्टा अपिष्ठः-
 पितः ॥
 २६२६ नित्यं मन्त्रे ॥ २०७ ॥ जुष्ट म-
 पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमा
 द्युदात्ते स्तः ॥ जुष्टं देवाणाम् अपिष्ठ पितृणाम् ॥
 २६२७ युष्मदस्मदोऽसि ॥ २०८ ॥
 युष्मदस्मदी मधिकप्रत्ययान्ते अन्तोदात्ते
 तयोर्दसि परतः आदिरदात्तः स्यात् ॥
 तयोर्दसि परतः आदिरदात्तः स्यात् ॥
 तयोर्दसि परतः आदिरदात्तः स्यात् ॥

२६२८ ऋषि ष ॥ २०९ ॥ हे इत्येत
स्मिन् पत्नी पुष्पवस्मिन् विद्यात्तः स्यात्
॥ पुष्पम् मन्त्रम् ॥

२६२९ यतो ज्ञावा ॥ २१० ॥ यत्र
त्याज्यस्य यज्यः यादिकात्तः स्वान्त
वेद्योऽप्यात्तः ॥ यतो यत् वेद्यम् वेद्यम् ॥
कल्पम् ॥ गोप्यम् ॥ वाप्यम् ॥

२६३० ईश्वरस्य सुसुहृद्वां मन्त्रः ॥ २११ ॥
एषां यो प्यात् तदन्तस्यादिकात्तः स्यात् ॥
ईश्वरम् ॥ वाप्यम् ॥ वाप्यम् ॥ मन्त्रम् ॥ होवां जेजु ॥

२६३१ विमापा वेदिन्मानयो ॥ २१२ ॥
वेद्य इत्याज्य पत्नीयादिकात्तः स्यात् ॥
वेद्यः वेद्यः ॥ कल्पः ॥ इत्याज्यः ॥

२६३२ स्वागरामहासङ्घसङ्घकृत्तानाम्
॥ २१३ ॥ एषां यादिकात्तः स्यात् ॥

त्याज्यः स्याज्यः । यतो यज्यः । हासः
[हासः । यतो यज्यः । यतो यज्यः । यतो यज्यः
तो यज्योऽन्तः स्यात् ॥ इत्युक्त्यात्तन्मन्त्र
स्यात् ॥ कृत्तः कृत्तः । मन्त्रः । मन्त्रः । यतो
यज्यः यतो यज्यः ॥

२६३३ उपोत्तमं रिषि ॥ २१४ ॥ रिष
स्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् ॥ विप्रमर्त्या
मन्त्रमुत्तमं तस्य समीपे यत्तुपोत्तमम् ॥
कल्पः ॥ मन्त्रः ॥ गोप्यः ॥

२६३४ अङ्गव्यतरस्याम् ॥ २१५ ॥ अ

ङ्गव्यते वा इपोत्तममुदात्तं स्यात् ॥ मा हि
योऽङ्गव्यम् मा हि योऽङ्गव्यम् ॥

२६३५ मतोः पूर्वमात्सङ्घायां रिषियाम् २१६
मतोः पूर्वं याङ्गव्यत्तः स्यात्तन्मन्त्र
गत् स्त्रीभिन्ने संज्ञा स्यात् ॥ इत्युक्त्यात्तः ।
पुष्करावती वीरजावती गृध्रावती ॥ ॥

२६३६ अन्तोऽज्यत्याः ॥ २१७ ॥ अन्तो
शब्दात्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तः स्यात् ॥
अन्तिरवती इत्यवती ॥

२६३७ ईदित्याः ॥ २१८ ॥ ईदित्याया
न्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ अन्ति संज्ञायां
पिपये ॥ मन्त्रोऽङ्गी ॥

२६३८ यौ ॥ २१९ ॥ इत्यन्तप्रदाकारे
ऽङ्गी पूर्वस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ इषोऽङ्गः
पश्य ॥ मन्त्रः ॥ पश्य ॥

० यावत्तद्विष इति अङ्गव्यम् । वाप्योऽङ्गः
मन्त्रमन्त्र एवात्र ॥

२६३९ ऋमासिम् ॥ २२० ॥ ऋमास्य
न्त उदात्तः स्यात् ॥ राङ्गपुष्पः । अङ्गमन्त्र
पुष्पः । कल्पः ॥

इति पञ्चाध्यायस्य प्रथमोऽध्यायः ॥
२६४० बह्व्रीहो प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥
बह्व्रीहो समाधे पूर्वपदस्य वा स्वरः स
प्रकृत्या स्यात् ॥ अन्तोऽङ्गव्यत्तः । अन्तो
पुष्पव्यस्य विकारः । वाप्योऽङ्गः । प्राधिरङ्गव्य-
विन्तोऽन्तिव्यस्य प्रत्ययात्तो अन्तोऽङ्गव्यः

दात्तः ॥ 'पूर्ववर्जनः' श्रुतश्च प्रासुदात्तः ॥

अक्षरिपरिरुक्त्वाः ॥

२६४१ तत्पुरुषे तुल्यार्थे [तीयासप्तम्यु-
पमानाव्ययद्वितीयाकृत्पाः ॥ २ ॥ सप्तै
ते पूर्ववदमृतात्तत्पुरुषे प्रकृत्या ॥ तुल्य-
श्वेतः । किरिणा काणः किरिकाणः ।
पतयन्मन्दुयत्सर्वम् (अ०स० १ । ४ । ७)
मभ्यति मद्के इन्द्रे सखेति सखमोत-
त्पुरुषः ॥ शालीश्यामा ॥

*अव्यये नञ्कुनिपातानाम् । 'मयप' अव्यय'

'कुञ्जानः' 'मकराणि' ॥ परिगणन किम् ?
स्रात्वाकाक । मूहतसुखम्भोज्यकवणम् ॥

२६४२ वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥ वर्ण-
वाचिन्धुत्तरपदे यत्तद्वर्जिते चर्णवा-
चि पूर्वपद प्रकृत्या तत्पुरुषे ॥ कुञ्ज-
सारङ्गः । लोहितकल्पावः । कृष्णशब्दो
नकृत्प्रथमः । लोहितशब्द इतजनः ॥

२६४३ गाघलवणयोः प्रमाणे ॥४॥
एतयोस्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पु-
रुषे पूर्ववदप्रकृत्या स्यात् ॥ अरिभ्रा-
घम् उदकम् 'गोळवणम्' यापद्वे हो
यते गोळदित्थर्थः । अरिभ्रशब्द इजान्तो
मध्योवात्तः । प्रमाणमित्यापरिच्छेदमात्रम्
न पुनरायाम एव ॥

२६४४ दायाद्यं दायादे ॥५॥ तत्पुरुषे
प्रकृत्या ॥ अत दायाद् । यत्तद्वः अयु-
त्प्रथमान्तः प्रत्ययस्त्रेणाद्यदात्तः ॥

२६४५ प्रतिबन्धि चिरकृद्भयोः ॥६॥
प्रतिबन्धवाचि पूर्वपद प्रकृत्या पतयो-
परतस्तरपुरुषे ॥ गमनचिरम् व्याकरण-
कृत्तम् ॥ गमन कारणविकलतया चिर-
काळभावि कृद्भूयोसि या प्रतिबन्धि
जायते ॥

२६४६ पदेऽपदेशे ॥७॥ व्याजवाचिनि
पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपद प्रकृत्या स्यात्
तत्पुरुषे ॥ मूत्रपदेन प्रसिद्धः । उच्चार-
पदेन ॥ मूत्रशब्दोऽत्र घञन्तः । उच्चारशब्दो
घञन्तस्थाद्याद्विस्वरेणान्तोदात्तः ॥

२६४७ निवाते वातत्राणे ॥८॥ निवा-
तशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्व-
पद प्रकृत्या ॥ कुटीनिवातम् कुड्यनिवा-
तम् ॥ कुटी शब्दो गौरादिङीपन्तः । कुड्य-
शब्दो ड्यगन्तोऽन्तोदात्तः ॥

२६४८ शारदेऽनार्तवे ॥९॥ अर्तव-
मार्तवम् तदव्यवाचिनि शारदशब्दे परे
तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वर स्यात् ॥ रज्जु-
शारदमुदकम् । शारदशब्दो नृत्तकार्यः ।
तस्यास्वरपदविग्रहः सद्यो रज्जुसमुद्धतम् ॥
रज्जुशब्द 'रज्जोरसुम्' चेत्यासुवात्तो व्यु-
त्पादितः ॥

२६४९ अध्वर्युक्पाययोजीतौ ॥१०॥
एतयोः परतो जातिवाचिनि तरपुरुषे
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ कृताध्वर्युः । कृ-
त्पदः पुत्राद्यञन्तः । तस्माद् वैश्वः पौषमास्ते-

वाजिनीयसूत्राणि ॥ 'अथवास्तुविनिर्णयः' इति ॥
 वाजिनीयसूत्राणि ॥ 'वाजिनीयसूत्राणि' इति ॥
 इति अथवास्तुविनिर्णयः ॥

२६५७ सुतपिनेपोहिते ॥ १५ ॥
 एतयोः परयोर्हितवाजिनि तत्पुरुषे पूर्व
 पदं प्रकृतिसुवरम् ॥ गमनप्रियम् गमनसु
 तम् ॥ गमनशब्दे निरूप्यते ॥ -

२६५० सद्यप्रतिरूपयोः सारस्ये ११ ॥
 गमनोः पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ पितृसङ्घः ।

२६५५ श्रीश्री च ॥ १६ ॥ श्रीश्री गम्यानां
 पूर्वपदं प्रकृतिसुवरम् ॥ गम्यानां सुवरम्
 पावसम् । गम्यानां प्रियोऽन्यथाप ॥ गम्यानां
 पावस्यो प्रत्यक्ष इरेवास्तोशरी ॥

२६५१ द्विगोप्रमाणे ॥ १२ ॥ द्विगोप्रमाणे
 २१ प्रमाणवाजिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृ-
 तिसुवरम् ॥ प्राथम्यतत्त्वमः । अतः समाः
 प्रमाणसंबन्धे प्रमाणे चो द्विगोनिर्णयमिति
 मातृको लुक् । प्राथम्यतत्त्वः आद्युदात्तः ।
 प्राथम्यः अतस्तथा प्राथम्यसत्त्वमः ॥

२६५३ स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥ स्वामि
 शब्दे परे स्वामिनि पूर्वपदं तथा ॥
 वोस्वामी ॥

२६५२ गन्तव्येपथ्ये वाजिने ॥ १३ ॥
 वाजिने शब्दे परे तत्पुरुषे अतस्तथावाजि
 पथ्येवाजि न पूर्वपदं प्रकृतिसुवरम् ॥
 मद्रथवाजिने गोवाजिने ॥ अतमोसमासः ॥
 मद्रथयो रथमत्यन्तः ॥

२६५७ पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥ पत्या
 पूर्वपदं त्वमे ॥

२६५३ माश्रीपद्मोपक्रमणायै ननुसुक्ते
 ॥ १५ ॥ माश्रीपद्मो एतौ ननु अथवाजिनि
 तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिसुवरम् ॥ पिता
 वास्तुस्यप्रमाणं मिश्रमात्रम् मिश्राद्यन्तो
 गुरोश्च इति इत्येवमत्यन्तः ॥ वाजिने
 पथम् । वाजिनिशब्देः प्राथम्यतत्त्वः । ननु
 पथमम् अत्यन्तम् पथापथम् । इत्युक्तं
 यम् । इत्युक्तं वाजिने निरुपात्तम् ॥

२६५८ न भूवाक् विधिधिपु ॥ १९ ॥
 एतिसुक्ते परे केनचिवाजिनि तत्पुरुषे
 मितानि प्रकृत्या ॥ सुवः एति भूपतिः
 वाक्पतिः, चित्तपतिः । विधिपुपतिः ॥

२६५९ वा सुवनम् ॥ २० ॥ सुवनपते ।
 सुवनपतिः । सुवनपतिः ॥ सुवनपते
 सुवनपते ॥

२६६० आश्रयकापावनेदीयः सु से-
 मादने ॥ २१ ॥ तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या
 अस्तित्वात्पथ्यायः समाहनम् । यमं
 शब्दमस्ति यमतादीयम् । यमतादीयः ।
 यमतादीयः । आश्रयः । निरुपात्तम्
 मिति वा इत्याम् ॥

२६६१ पूर्वे भूतपूर्वे ॥२२॥ भाष्यो भूत
पूर्वः 'भाष्य उपर्वः' ॥

२६६२ सविषसनीडसमयादेसवेशसदे-
शेषु ॥२३॥ एषु पूर्वत्वं ऋत्वां सगमीप्वे ॥
'मद्रवविभम्' 'मानवारडसनीडम्' 'काशमीरड
समयादम्' 'मद्रडववेगम्' 'मद्रडसदेशम्' ॥

२६६३ विस्त्रादीनि गुणवचनेषु ॥२४॥
'विस्त्राडकट्टकम्' । 'विस्त्राडशब्दोः गतिर
नन्तरीः इत्याद्युदात्तः ॥

२६६४ श्रज्यावप्रकपापवत्सु, भावे
कर्मधारये ॥२५॥ श्र-ज्य-अवम-कर-पाप
धाविबति बोसरपदे भावशक्ति पूर्वपदं
प्रकृत्या ॥ गमनश्रेष्ठम् गमनज्जपायः । गम-
नावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपाविष्णुम् ॥

२६६५ कुमारश्च ॥ २६ ॥ कर्मधारये
कुमारः पूर्वपदं प्रकृतिसुवर स्यात् ।
कुमारश्चमप्या ॥

२६६६ आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥
कुमारस्यादिक्वात्, प्रत्येनसि परे कर्म-
धारये ॥ प्रतिगतेमेतोऽस्य प्रत्यना,
कुमारप्रत्येनाः ॥

२६६७ पूगेव्यतरस्याम् ॥२८॥ पूषा
गणास्तेषूक वा ॥ कुमारश्चातया कुमा-
रश्चातकाः । कुमारजीमूता, कुमारजी-
मूता ॥

२६६८ इगन्तकाल कपाल भगाल शरी-
वेषु द्विगौ ॥२९॥ एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या ॥

पञ्चारण्यः प्रमाणमस्य पञ्चारणि दश
मासान्भूतो दशवारस्यः पञ्चमासान्भूतः
पञ्चवारस्यः 'सप्तधीष्ट' इत्यधिकारे 'द्वि-
गोयंप्' । पञ्चकपालः । पञ्चमगालः ।
पञ्चतारावः । 'प्रः सख्यायाः' -इति
पञ्चनशाब्दं वाद्युदात्तः ॥

२६६९ बहुन्यतरस्याम् ॥३०॥ बहुशब्दस्तथा
वा ॥ बहुश्चि- । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः
सस्य यणि सति 'द्वदात्त-स्वरितयोरिति
भवति ॥ बहुमास्यः बहुकपालः । बहु-
मगाल बहुगाराव पक्षे-बहुश्चि बहुमास्यः
बहुकपालः ॥ बहुमगाल बहुशाराव ॥

२६७० दिष्टिवितस्तयोश्च ॥ ३१ ॥
एतयोः परतः पूर्वर्द्धं चा, प्रकृत्या द्विगौ ॥
पञ्चविंशति, पञ्चविंशति ॥ पक्षे-पञ्चविंशतिः
पञ्चवित्तिलः ॥

२६७१ सप्तमी सिद्धशुक्रपक्षेव्येन्द्र-
कालीत् ॥ ३२ ॥ अकालवोचि सप्तम्यन्तं
प्रकृत्या विद्वाहिषु ॥ साङ्काक्ष्यजिबः ।
साङ्काक्ष्येति क्वात्तः ॥ आतपशुष्कः ॥
साप्द्रूपक ॥ साप्द्रूति प्द्रुजन्त । चम्पन्धः
चम्पशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

२६७२ परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रा-
वयेषु ॥ ३३ ॥ एते प्रकृत्या वज्यमान
वाचिनि मन्तेरात्रावयवयाचिनि ओत्तर
एव । परिनिगतं वदो देवः । प्रतिपूर्वाङ्गम्
प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रि
पत्तम् ॥ इवसर्गा माघदाताः ॥

२६७३ रात्रम्यवद्ववचनद्वन्द्वकृत्-
द्विषु ॥ ३४ ॥ रात्रम्यवचनानि वद्व
वचनरात्राताम्यकवचिषु वर्तमाने द्वन्द्वे
पूर्वपद प्रकृत्या ॥ आकृत्यकत्वेःकाः ॥

तिनिवाहदेवाः । तिनिवाहदातो अक्ष
पया तद्वपदे वर्तते ॥

२६७४ संकपा ॥ ३५ ॥ संख्याधावि पूर्वपदं
प्रकृत्या द्वन्द्वे ॥ एकादश । द्वादश त्रया
दश । त्रैलोक्यसादेव माघदातो ऽप्यस्यते ॥

२६७५ आचार्योपसर्जनस्वान्तेवासी ॥
३६ ॥ आचार्योपसर्जनास्तेवासिना द्वन्द्वे
पूर्वपद प्रकृत्या ॥ पाणिनीयरीहोयाः । अस्त
एव मध्योदास्यदेतो । आचार्योपसर्जन
मध्यं द्वन्द्विदीचनम् । मध्यो द्वन्द्व
मध्योपसर्जना पथा विज्ञापित । तेने-
द्व-पाणिनीयदेवदत्तो ॥

२६७६ कार्तिककौटपादयव ॥ ३७ ॥
एषा द्वन्द्वे पूर्वपद प्रकृत्या ॥ कार्तिकीकौटो
मज्जसादेतो ॥ सावर्णिमाकृदेवी ॥

२६७७ महान्त्रीक्षपराहृष्टीष्वासभावा
लमारभारतहैलिहिरौरैवप्रद्येपु ॥ २८ ॥
महय्यम् । प्रकृत्या श्रीष्वादिषु वयसु ।
महायीदिः महापराहाः । महापृष्टिः । मदे
पवातः महाजाभाषा महाभारः महामागतः
महाश्रीकक्षिः महारौरवः महाप्रवृद्धः ॥ मह
अश्वोत्तोदात्तः । अस्मद्विति प्रतिपदीक
अमास एवायं स्वरः । निह = महतो
यीहिरैष्यमीहिः ॥

२६७८ सुरलक्ष्य वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

आग्महव ॥ सुल्लक्ष्यैवदेवम् । शुचं ज्ञातीति
सुल्लः । तस्मात्कावादिषु केतोदात्तः ॥
महावैश्वदेवम् ।

२६७९ उष्ट्रः साहिवाम्बोः ॥ ४० ॥
उष्ट्राम्बो उष्ट्रवामी । उष्ट्रेऽनि उष्ट्र
शब्दः आघुदात्तः ॥

२६८० गौः सादसात्रिसारविषु ॥ ४१ ॥
प्रकृत्या ॥ गोसाहः । गोसाहः । गोसारविषः ॥

२६८१ कुम्भार्हपतरिकगुर्वद्वतभरत्य
श्रीलङ्कारूपापारेवडवातैविलङ्कारः पण्यक-
म्बलोदासीभारानां च ॥ ४२ ॥ एषा
सप्तार्ण समासार्ण दासीमा वैश्व भूष्यं
प्रकृत्या ॥ कुम्भार्हपत कुम्भार्हपतम् ।
कप्रत्ययात्तः कुम्भात् ॥

४ बुधेरिति वाच्यम् । पूर्वपदाहपतम् ।
वतिरापुरातः ॥ तिरो युवा रिक्तं गुढः

रिक्तशब्दः आद्युदात्तो वा ॥ यद्वा जरती
असूतजरती ॥ म्रलीला इदरुपा अश्लील-
इदरुपा अश्लीलशब्दो नञसमासत्वादाय-
दात्तः । धायेत्वास्ति तत् श्लोकं सिध्मा-
दित्याह्वं कपिबकादित्वाह्वत्वम् ॥ परे
षष्ठे च पारं षष्ठ्या निवाननीविवाधे समासो
विमक्रयणोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तो-
दात्तः ॥ वैतिबाणा कद्रुं तत्तिबकद्रुं-
तित्तिबिनो पत्य छात्रो पा इत्यणन्तः ॥
पण्यशब्दो यवन्तत्वादायुदात्तः षष्ठ-
कम्बः ॥

* संज्ञायामिति वक्तव्यम् अन्यत्र पणि-
तव्ये कम्पदे समासानीदात्तत्वमेव ।
प्रतिपदोक्ते समासे 'कृत्याः' इत्येव स्वरो
विहितः ॥ दास्या भारो दासीमारः ॥
द्वेषति । यस्य सत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृति
स्वत्वमिष्यते न विशिष्य पचन विहितम्
स सर्वापि दासीभाराविषु द्रष्टव्यः ॥
सप्तमे सपुत्रध्याम् (ऋ. स. १।५।३) । पुर
शरीर धायेत्सर्वामिति 'कर्मण्यधिकरणे
वेति किप्रत्ययः अलुक् छाचसः 'नञ् विप-
यस्येति आद्युदात्तः पुरशब्दः ॥

२६८२ चतुर्थी तर्क्ये ॥ ४३ ॥
चतुर्थ्यान्तायां यत्तद्वाचिन्पुत्ररपदे चतुर्थ्य-
न्तं प्रकृत्या ॥ यूपाय दाक यूपयक ॥
यूपशब्द आद्युदात्तः ॥

२६८३ अर्थे ॥ ४४ ॥ अर्थे परे चतु-
र्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ देवार्थम् ॥

२६८४ के च ॥ ४५ ॥ कान्ते परे
चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । अश्वहितम् । अश्वशब्दो
ऽन्तोदात्तः । मनुष्यहितम् । मनुष्यशब्दो
ऽन्तस्वारतः ॥

२६८५ कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥
कर्मधारे समासे कान्त उत्तरपदे ऽनिष्ठागतं
पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ श्रेणिप्रताः ॥ श्रेणिशब्दः
आद्युदात्तः ॥ पूगफलाः पूगशब्दोन्तोदात्तः

२६८६ अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥
अहीनवाचिनं समासे कान्ते परे द्विती-
यान्तं प्रकृत्या ॥ धायेत्स्वपापवादोऽयम् ॥
कष्टश्रितः, कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ प्रासगतः
प्रासशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥

* अनुषसर्ग इति वक्तव्यम् नैव-सुप्रगतः

२६८७ तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥
कर्मधाचये कान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या ॥
त्वोत्तासः (ऋ. सं. २।१।२) । कद्रुहस्तः
कद्रो रगन्तः । महाराजहस्तः ।

२६८८ गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ कर्मार्थं
कान्ते परेऽप्यवहितो गतिः प्रकृत्या ॥
पुरोहितम् ॥

२६८९ तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥
तकारावा निति तुशब्दवर्जिते कृति परे

ऽनन्तरौ गतिः प्रकृत्या ० प्रमृती ।
(अ. स. ३।१।३।) । सङ्कृतिं गौः ॥

२६९० तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥
तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उर चा, गतिः चो
नन्तरः प्रकृत्या युगपत् तदुभयं स्यात् ॥
मन्वेत्थ ॥

२६९१ अनिमन्तोऽन्वतो षप्रत्यये ॥ ५२ ॥
अनिमन्तौ गतिर्वप्रत्ययान्तेऽन्वतो परे
प्रकृत्या ॥ वे पराङ्गस्तान् । कृत्स्वर त्य-
रत्वाद्यमेव ॥ अहि वृष्पयानि कृष्णि
परान्तः (अ. स. ५०।३।०।३)

२६९२ न्यबीष ॥ ५३ ॥ षप्रत्यया
न्तेऽन्वताभिगन्ताच्चपि न्यबी प्रकृत्या ॥
न्यङ्कुत्तानः इवात्त्वरित्यार्यञ इति
अन्वतेरकारः स्वरितः । मध्यङ् ॥

२६९३ ईपदम्यतरस्वाम् ॥ ५४ ॥
ईपत्कारः ईपदित्वात्तन्तोदात्तः ॥ प्त
ईपत्कारः ॥ ईपत्कारे इत्यादी कृत्स्वर
पञ्च ॥

२६९४ हिरण्यपरिमार्थः घने ॥ ५५ ॥
दुर्बलपरिमार्थत्वाच्च पूर्वपदं वा प्रकृत्या
घने । द्वे स्वर्णे परिमाद्यमप्येति द्विस्वर्ण
तद्वैचर्न द्विस्वर्णमन्तं द्विस्वर्णमन्तम् ॥
बहुभोजानपि परत्वाद्द्विस्वर्ण पञ्च ॥

२६९५ प्रथमोऽविरोपसंपृथौ ॥ ५६ ॥
प्रथमकृष्यो वा प्रकृत्याभिनवत्थ ॥ प्रथम
द्वैयाकरणः । संप्रति ध्याकरणमध्येतु
प्रपृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेयमन्तः ।
पक्षे प्रथमद्वैयाकरणः ॥

२६९६ कतरकतयौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥
वा प्रकृत्या ॥ कतरकठः प्तमकठ्यापः ॥
पक्षे कतरकठः कतरकठ्यापः ॥

२६९७ भायौ ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥
कर्मधारये ॥ भायकुमारः भायद्वयज्ञापः ।
भायौ ध्यन्तत्वाद्भन्तस्वरितः ॥ पक्षे-
भायौभाह्मणः भायौकुमारः ॥

२६९८ राज्ञा च ॥ ५९ ॥ ब्राह्मण
कुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये ॥
रा ब्राह्मणः । राजकुमारः ॥ पक्षे राज-
ब्राह्मणः राजकुमारः ॥

२६९९ पृष्टी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥
पृष्टयन्तो राज्ञा प्रत्येनसि परेषां प्रकृत्या ॥
राज्ञप्रत्येनाः ॥ पक्षे-राज्ञप्रत्येनाः ॥

२७०० क्व नित्यार्थे ॥ ६१ ॥ कागौ
परे नित्यार्थे उभयसे पूर्वं वा प्रकृत्या ॥
नित्यमवहितः । काकाः इति द्वितीया
समासोऽन्वम् ॥ नित्यमवहितवत्त्वाच्च
वाचः । इलित इति वाचादिस्वरेयान्तो
वाचः ॥ पक्षे नित्यमवहितः ॥

२७०१ ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

वा प्रहृत्या ॥ ग्रामनापितः ॥ ग्रामशब्दः
आद्युदात्तः ॥ पक्षे-ग्रामनापित ॥

२७०२ राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

शिल्पिनि वाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपद
वा प्रकृत्या ॥ राजनापितः 'राजकुलालः
पक्षे-राजनापितः । राजकुलालः ॥

२७०३ आदिशुदात्तः ॥ ६४ ॥

अधिकारोयम् ॥

२७०४ सप्तमी हारिणौ धर्म्यहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्त हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्यं
परे ॥ वैय यः स्वोक्तीरोति स हारीत्युच्य
ते । धर्म्यमित्याचारनियत देयम् ॥ मुफुटे
कार्पाणम् । हृष्टेद्विपदिका 'सहायामिति
सप्तमीसमासः' । 'कारनाच्चि चेल्लुक् ॥
यादिकाश्चः वेदापरणहृती ॥ कञ्चिद्व्य-
माचारो मुफुटाक्षिषु षा कार्पाणादि दातव्यम्
यादिकादाना त्वयादिरिति ॥

२७०५ युक्ते च ॥ ६६ ॥

सर्वव्ये सत्परो
युक्तः ॥ युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्यु-

दात्तम् ॥ गोबल्लवः ॥ अञ्चवल्लवः ॥

२७०६ विभापाव्यंक्षे ॥ ६७ ॥

गवाध्यक्षः । गवाध्यक्षः ॥ अश्वध्यक्षः

अश्वध्यक्षः ॥

२७०७ पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापनापितः । पापनापितः ।

२७०८ गोत्रान्तेवासिमाणब्रह्मणेषु

क्षेपे ॥ ६९ ॥ भोर्यासौश्रुतः सुश्रुता

पत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी-

कुमारीदासः । ओदनपाणिनीयाः कुमार्या-

द्विभामजामा ये दाध्यादिभिः प्रोक्तानि

शास्त्राख्यधीयते ते एव क्षिप्यन्ते ॥ 'मिक्षा-

माणवः' मिश्रा ऋष्येऽहमिति माणवः ॥

'भयब्राह्मणः' भयेन ब्राह्मणः सपद्यते ॥

२७०९ अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मद्यघिशेपो मैरेयः । मधुमैरेयः ॥ मधु-

विकारस्य तस्य मध्यङ्गम् ॥

२७१० भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

मक्तमन्नम् ॥ मिश्राफलः । मार्जीकसः ॥

मिश्राद्योऽन्नविशेषाः ॥

२७११ गोविडालसिंहसैन्धवेपूपमाने

॥ ७२ ॥ धान्यगवः । गोविडाद्यः । तुण-

सिध् । सप्तसैन्धवः ॥ धान्य गोरिवेति

विग्रहः । व्याघ्रादित्वात्समासः ॥ गवाहृत्या

संनिवेशित धान्य धान्यगवशब्देनोच्यते ॥

२७१२ अके जीविकार्थं ॥ ७३ ॥ 'दन्त-

श्लेषकः' । यस्य दन्तश्लेखेन जीविका ॥

'नित्य स्त्रीदोषि समासः ।

२७१३ प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवासिना या क्रीडा तत्राचिनि स-

मासेऽकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात्

२७१४ अभि निपुक्त ॥ ७५ ॥ मज्जन्ते
 परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाप्नुवन्तम् ॥
 उवपादः ॥
 २७१५ द्विरिति चाकृजः ॥ ७६ ॥
 द्विरितिवाचनि समासे मज्जन्ते परे पूर्वमा
 प्नुवन्तम्, सन्नेवप् ह्यः परो न भवति ॥
 सुपायः ॥
 २७१६ संज्ञार्था च ॥ ७७ ॥ मज्जन्ते
 परे ॥ तन्नुपायो नाम क्रिमिः ॥ मज्जन्ते इत्येष
 रथकारो नाम शब्दः ॥
 २७१७ मोक्षन्तिवर्षं पाले ॥ ७८ ॥ गो
 पाळः तन्तिपाळाः पक्षपाळः ॥
 २७१८ विनि ॥ ७९ ॥ पुष्पहारी ॥
 २७१९ उपमानं सुध्वार्थमकृतायवा ॥ ८० ॥
 उपमानवाचि पूर्वपदं विन्यस्यते परे मापुहा
 तम् ॥ अन्वयोः शोः इवाः इत्सवाची बर्कवाची ॥
 २७२० युक्तारोमाद्यस्य ॥ ८१ ॥
 आधुवाताः ॥ अकारोही । अन्वतयोर्वा ।
 सारहोवा ॥
 २७२१ दीर्घकाष्ठतुपमाप्नुवन्ते ॥ ८२ ॥
 कुडीः । अकारः । तुपः ॥ सापुः ॥
 बर्कः ॥
 २७२२ अन्त्यात्पूर्वं बहवः ॥ ८३ ॥
 बहवः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं

उत्तरपदे । उपसरसः आमन्वकीः ॥
 २७२३ ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥ ग्रामे
 परे पूर्वपदमाप्नुवन्तं तच्चेद् निवसद्वाचि ना।
 मन्वग्रामः । ग्रामशब्दो ब समूहवाची । देव
 ग्रामः देवस्वामिकः ॥
 २७२४ घोषविपु च ॥ ८५ ॥ वासि-
 घोषः वासिकटः वासिहृद् ॥
 २७२५ छात्र्यादयः शालापाम् ॥ ८६ ॥
 छात्रशाळा व्याडिशाला ॥
 २७२६ प्रस्ये हृदमककयीदीनाम् ॥ ८७ ॥
 प्रस्यशब्दे उत्तरपदे कर्त्तारिबर्तितमपूर्वं
 पूर्वपदमाप्नुवन्तं स्वात् ॥ इन्द्रस्थः ॥
 २७२७ माळादीनां च ॥ ८८ ॥ माळा
 प्रस्थः । शोणा प्रस्थः ॥
 २७२८ अमहन्नव नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥
 नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वपदमाप्नुवन्तं
 स्वात् तच्चेदनुदीचां न ॥ महन्नपरम् ॥
 २७२९ अर्मे चावर्षे इषत् प्रपत् ॥ ९० ॥
 अर्मे परे इषत् प्रपत् पूर्वपदमवर्षास्तमाप्नुव
 तम् ॥ गुतार्मम् । कुक्कुडार्मम् ॥
 २७३० न भूताधिकसंज्ञीयमद्रास्मकज्जर्ज
 ॥ ९१ ॥ अर्मे परे नैतान्माप्नुवन्तानि ॥
 भूतार्मम् अर्षिकार्मम् ह. जीवार्मम् ॥

*मद्राशमग्रहणं संघातविगृहीमतायम् मद्रा-
 मम् अश्वामम् मद्राशमामम् कज्जलामम् ॥
 *आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छ-
 न्दस्युपसंख्यानम् । दिवो वासाय दाशुपे ॥
 २७३१ अन्तः ॥ ९२ ॥ यत्रिफारोयम्
 प्रागुत्तरपदादि ग्रहणात् ॥
 २७३२ सर्व गुणकात्स्न्ये ॥ ९३ ॥
 सर्वशब्द पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ सर्वशब्दे
 सर्वमहश्च ॥
 २७३३ संज्ञायां शिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥
 एतयो एततः पूर्वपदमन्तोदात्त संज्ञायाम् ॥
 अञ्जनागिरिः । मूर्तिहृत्निफायः ॥
 २७३४ कुमार्या वयसि ॥ ९५ ॥
 पूर्वपदमन्तोदात्तम् । बुद्धकुमारी । कुमारी
 शब्दः पु सः सहास्रमधीगमाश्च प्रवृत्तिनि-
 मित्तमुपादाप प्रयुक्तो वृक्षादिभिः समा-
 नाधिकरणः । उच्च वय इह गृहानेन
 कुमारत्त्वमेव ॥
 २७३५ उदकेज्जेमले ॥ ९६ ॥ अक्षेवल्
 मिश्रम् सहाबिनि समासे उदके परे पूर्वपद-
 मन्तोदात्तम् । गुडोदकम् स्परे कृतेऽत्रै सा-
 देशः ॥ स्वार्थतो वाऽनुदात्ते पदद्वौ इति
 पक्षे स्वचित् ॥ ॥ गुडोदकम् ।
 २७३६ द्विगौ कृतौ ॥ ९७ ॥ द्विगा उत्तर
 पदे क्तुवाचिति समासे पूर्वपदमन्तोदात्तम्
 पूर्वात्रराशः ॥

२७३७ समायां नपुंसके ॥ ९८ ॥
 समायां परतोः नपु ल्कळिङ्गे समासे
 पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ गोवालसभम् ।
 स्त्रीसभम् ॥
 २७३८ पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥ वेवदत्त-
 पुरम् । नान्दीपुरम् ॥
 २७३९ अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥
 पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वपदमन्तो-
 दात्तम् ॥ अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् ॥
 २७४० न हास्तिनफलकमादेयाः ॥ १०१ ॥
 पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि ॥ हास्तिनपुरम्
 फलकपुरम् । माद्वैयपुरम् ॥
 २७४१ कुसूलकूपकुम्भमशालं विले ॥ १०२ ॥
 एतान्यन्तोदान्तानि विले परे ॥ कुसूल-
 दिशम् कूपविश्वम् कुम्भविश्वम् शालविश्वम्
 २७४२ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यान-
 चानराटेषु ॥ १०३ ॥ दिहृशब्दा मन्तो-
 दात्ता स्परेषु परेषु ॥ पूर्वेषुकामशमीट्टे ॥
 अपरठण्णमृत्तिकाः अत्रपद पूर्वपदवाक्य-
 आख्यान-पूर्ववायात् ॥ पूर्वचानराटम् ।
 २७४३ आचार्योपसर्जनशब्दान्तेवाक्षिनि
 ॥ १०४ ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवाक्षिनि
 परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ॥
 पूर्ववाणिनीयाः ॥

२७४४ उत्तरपद इती सर्वं च ॥१०५॥
उत्तरपदस्यै त्वावद्वह्य या पठित्तिवृत्ता
उत्तरपुत्रपदे परे सर्वशब्दी द्विद्वया
स्वातोदात्ता भवति ॥ स्वर्गवा श्रावकः ।

स्वर्गवा श्रावकः ॥ पूर्ववा श्रावकः ॥

२७४५ बहुमीही विश्वं संज्ञायाम् ॥१०६॥
बहुमीही विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञाया
मन्तोदात्ता स्यात् ॥ विश्वकर्मा । विश्व
दैवः । आविश्वर्षं सत्वतिम् (अ० १०
५।८९।१) ॥ प्रायस्क्याभावाच्च बहुमीही
विज्ञातः ॥

॥ अन्तोदात्तमकारभेदमरुद्भादीनामुपसं
स्थानम् ॥ मन्तोदात्तः सुपया उपतस्ये ॥

२७४६ उदराश्लेषु ॥ १०७ ॥

उदराश्लेषु ॥ कुकोरुः । इत्येवा । मत्पुः ॥

२७४७ श्वे ॥ १०८ ॥ उदराश्लेषे शुभ्र
पूर्वपदमन्तोदात्तं बहुमीही निश्चयान् ॥

मन्तोदात्तः (अ० १०८॥ १॥) ॥

अनुदात्त इत्यत्र नञ्प्रत्ययान् इति भवति
विभक्तिनेत्रेण ॥

२७४८ मदी वधुनि ॥ १०९ ॥

वधुशब्दे परे नञ्प्रत्यय पूर्वमन्तोदात्तं बहु
मीही ॥ गोर्वाणः ॥

२७४९ निष्ठीपसर्गापूर्वमन्तरस्याम्

॥११०॥ निष्ठात्तत्रपसर्गापूर्वं पूर्वपदमन्तो
दात्तं वा ॥ प्रतीतयाः । मन्तोदात्तः ॥

२७५० उत्तरपदादिः ॥१११॥ उत्तर

पदाधिकारात् आपादात्तम् । आघात
कारस्तु प्रकृत्या भवात्तमित्यधिकः ॥

२७५१ कर्णो वर्णलघुणात् ॥ ११२ ॥

वर्णपात्तितो लघुण्यर्थात्तत्र परः कर्ण
शब्द आघातात् बहुमीही ॥ शुक्लकर्णः ।
शुक्लकर्णः ॥

२७५२ संज्ञोपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

कर्ण आघातात् ॥ मयिकर्णः । जीपश्ये
गोकर्णः ॥

२७५३ कृत्तपृच्छ्रीवाजकृत्तम् ॥११४॥

संज्ञोपम्ययोर्बहुमीही ॥ शितिकण्ठा ।

काकपृष्ठः शुभ्रः । नाडीकृष्णः ॥ जीपम्ये
कृत्तकण्ठा । गोपृष्ठः । अश्वमीर्षः शोभकृष्णः ॥

२७५४ मृक्मवस्यार्माच ॥ ११५ ॥

मृक्मवस्योऽवस्यार्मा संज्ञोपम्ययोश्चात्
दात्तो बहुमीही ॥ अतस्तत्कृत्तः । त्रपदुगुणः
मृक्कः ॥ अत्र मृक्कोऽमर्णादकृतो शब्दात्पूर्व
मीर्षोपोऽवस्था ॥ संज्ञायाम्-अप्यमृक्कः
वस्यार्माम्-मोपम्यः ॥

२७५५ नजो नरमरमित्रमृताः ॥११६॥

नमः परे व्यते आघातात् बहुमीही ॥ न
मैकदा अत्रेव ॥ अमरम् । ममित्रमर्षेय ॥
स्मृतम् ॥

२७५६ सोमंनसी अलोमोवसी ॥११७॥

सोः परं सोमोपसोचमित्वा मन्तोदा
त्तमन्तं आघातात् स्यात् ॥ अमृत्तमनि
त्यस्यापवादात् ॥ सुवर्मायः सुवर्मा ।

सुमनाः सुवर्चः ॥

२७५७ ऋत्वाद्यश्च ॥११८॥ तो. परे
आद्युदात्ताः स्यु ॥ साम्राज्यम् सुकतु ।

सुप्रतीकाः । सुहृष्यः ॥

२७५८ आद्युदात्तं ब्रह्मन्दीसि ॥११९॥

यदाद्युदात्तं यत् तत्सोऋत्तरं ब्रह्मोद्वावाद्-
दात्तमेव ॥ अधास्वश्वाः । सुरथा । जाति
धिमे (ऋ० स० ८ । १८ । १६) नितस्वरे-
णाश्वरथावाद्युदात्तौ ॥

२७५९ वीरवीर्यौ च ॥१२०॥ सोः

परौ ब्रह्मोद्वादी छन्दस्याद्युदात्तौ ॥ सुचोरेण
सुवीर्यस्य ॥ वीर्यंश्वरो यत्प्रत्ययान्तं
तत्रयतोऽनावं ह्यन्याद्युदात्तस्य नेति वीर्य-
प्रहणं प्रापम् । तत्रहि सति पूर्वैवैव लिङ्ग
स्थात् ॥

२७६० कृत्तीरितूलमलमालाक्षसम-
मव्ययीभावे ॥१२१॥ उत्तरपदमाद्य-
वत्तम् ॥ उपकृतम् । उत्तीरम् । उपनलम् ।
उपशालम् । उवाक्षम् । सुपमम् । नि पमम् ।
तच्छुभ्रप्रभृतिभेदे ॥

२७६१ कंसमन्थशुर्पपाण्य काण्डं द्विगौ
॥१२२॥ उत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ द्विकस
द्विमन्थं द्विशुर्पं द्विपाण्यम् । द्विकाण्डम् ॥

२७६२ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥१२३॥
शाकाश्वान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे
उत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ शाकणशाकम् ॥

२७६३ कन्था च ॥१२४॥ तत्पुरुषे
नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ शौ-
शमिःकन्थम् । आहरःकन्थम् ॥

२७६४ आदिरिवहृषादीनाम् ॥१२५॥
कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गेविहृषा-
दीनामादिवदात्तम् ॥ चिहृषकन्थम् मर्दुरक-
न्थम्-ना आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं
पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥

२७६५ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्
॥१२६॥ चेलादीन्पुनरपदान्याद्युदात्तानि
पुत्रखेटम् । नगरखेटम् । दविकटुकम् ।
प्रजाकाण्डम् । चेलादि सादृश्येन पुत्रा-
दीना गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः ॥

२७६६ चौरमुपमानम् ॥१२७॥
उपमानवाचि चौरमुत्तरपदं तत्पुरुषे समास
आद्युदात्तं स्यात् ॥ चखं चौरमिव बख-
चौरम् चन्वचोरम् ॥

२७६७ पललक्ष्मं प्राकं मिश्रे ॥१२८॥
घनपल्लवम् । घृतसूरम् । घृतशाकम् ।
भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः ॥

२७६८ कून्सदस्थलकर्पाः संज्ञायाम्
॥१२९॥ आद्युदात्तास्तत्पुरुषे संज्ञा-
याम् ॥ दाक्षिकृन्सम् । शाण्डिकृन्सम् । दाल्ढा-
यनस्थलम् । दाक्षिकर्पाः ॥ ग्रामसंज्ञायाम् ॥

२७६९ अकर्मधारये राज्यम् ॥१३०॥
कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपद-
माद्युदात्तम् ॥ प्राणराज्यम् ॥

• वेतरागवादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्व
विप्रतिषेधेन ॥ कुर्वन्म कुराज्यम् ॥

२७७० षमादयथ ॥ १३१ ॥

कञ्जकर्मणः । वासुदेवपदकः ॥

२७७१ पुत्रः पुम्यः ॥ १३२ ॥ पु

कल्पेभ्य पटः पुत्रकल्पः भाषुदात्तस्तत्पु
द्वे ॥ कामिकपुत्रः माहिवकपुत्रः ।

२७७२ नाचार्यराजत्विकसंपुक्तज्ञास्या
स्येभ्यः ॥ १३३ ॥ यस्याः पुत्रो नाद्यु

दात्तः ॥ भाषुदात्तप्रहणात् पर्यायाणां तद्वि
शिष्याणां च प्रहणम् ॥ मात्कार्यपुत्रः । कपा

द्यभ्यपुत्रः । शाकदायनपुत्रः । राजपुत्रः ।

ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः ॥ अरतिचक्रपुत्रः ।

यन्त्रकपुत्रः । होतुःपुत्रः । संप्रकाः स्त्री सं-
वन्निधनः स्याद्विपुत्र ॥ नातयो मातापितृ

द्वयस्यैव वारण्यः । कातिपुत्रः स्यात्पुत्रः ॥

२७७३ चूणादीभ्यमापिपट्याः १३४ ॥

यतानि मापिमिषपच्यस्तात्वरास्यापुदा
त्तानि तत्पुद्वे ॥ मुद्रपचूर्णम् ॥

२७७४ पद् च क्राब्दादीनि ॥ १३५ ॥

अप्राजिषट्या भाषुदात्तानि तत्पुद्वे ॥
बर्मकाकर्म बर्मवीरम् तिळपकर्म मुद्रग

स्यः । मुद्रक्याकर्म नवीकर्म ॥
२७७५ कुर्वन् वनम् ॥ १३६ ॥ कुर्वन्मा

पुदात्तं वनवाचिनि तत्पुद्वे ॥ बर्मकुर्वन्म् ।
कुर्वन्माकर्म साद्वे ॥

२७७६ प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगाल्यात्प्रसत्पद तत्पुद्वे प्रकृत्या ॥ कु-
म्भीमगाकर्म । कुम्भोनडाकर्म । कुम्भीक-

पाकर्म । मध्योदात्ता पते ॥ प्रकृत्या ।
इत्यपिहन्तम् भन्तः इति वादत् ॥

२७७७ क्षितोर्नित्थापदम् बहुमीहाप-
मसत् ॥ १३८ ॥ शितेः परं नित्थापद

ष्व म । श्वमित्त्नं प्रकृत्या ॥ शित्तिपादः ।
शित्येवः । पादशब्दात्पदादित्वा वापुदा

त्तः । अत्तराजः प्रत्ययस्य निरवात् । शि
तिराद्युदात्तः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापत्वा

वीर्यं योगः ॥
२७७८ गोप्ति कारको पपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

यस्यः कृत्प्रसं प्रहतिस्वरं स्वात्तत्पुद्वे ॥
प्रकारकः प्रहरणम् । नवाहसः । इत्यत्र

श्वनः । उवपदात्कृत्प्रसं कारम् इत्यकारः ॥
२७७९ उभे वनस्वत्माविषु युगपत्

॥ १४० ॥ एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रक-
ृत्या ॥ यत्प्रसतिः । वृहत्प्रसतिः । वृहत्प्रस्यो

ऽप्रापुदात्तो निपातपते ॥ शस्त्रोपसतिः । प्र-
सं० ४।३।१०) तत्पुपते तत्पुपते (सं० सं०

४।३।२) भाषुदात्तत्वात्पुदात्तत्वात्पुदात्तत्वात्

‘शचीभिः’ (ऋ० १।३०।१५) इति दर्श-
नात् ॥ तन्नूनात् (ऋ० स १।२६।१) ।
नराशासं (ऋ० स० २।३।२) निपातना-
दीर्घं ॥ शुन. दीप. (ऋ० स० १।२४।१२) ॥

२७८० देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥
उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः ॥ अथ इन्द्राव-
रुणौ । इन्द्रा गृह्णती (ऋ० स० ४।४६।५)

२७८१ नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्र-
पूपमन्थियु ॥ १४२ ॥ पृथिव्यादिवर्जि-
तेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं य ॥ इन्द्रा-
मिन्याम् (ऋ० सं० १।१०।१३) ॥ अपृथि-
व्यादी किम् ‘धावापृथिवी’ । आधुवात्ता
‘धावा’ निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्त ॥
सोमाद्यद्वा ‘रोदेर्णिलुक्केति गन्तो रुद्रशब्दः ॥

इन्द्रावुपणा । ‘अनुक्षन्पूपन् इति पूपा
अन्तोदात्तो निपात्यते ॥ शुक्रामन्थिनी’ म-
न्थिप्रिप्रस्तत्त्वावन्तोदात्तः ॥ उरुपदग्रहण
मनुदात्तादाधित्युत्तरपदविशेषण यथा स्या
त्, इन्द्रविशेषण मा भूत् । अनुदात्तादादि-
ति विधिप्रतिषेधयोर्जिप्यविभागाद्यम् ॥
२७८२ अन्तः ॥ १४३ ॥ अधिफारो-
यम् ॥

२७८३ थायघञ्क्ताजवित्रकाणाम्
॥ १४४ ॥ थ अथ घञ्, क, अच्, यप्,

इञ्, क, पतइन्ताना गतिकारकोपपदा
त्परेषामन्त उदात्तः ॥ प्रमथस्य । आवस-
थ. । प्रभेद. । पुरुषुवः । प्रक्षय. प्रजवः ।
प्रकविश्रम् । गोवृष. ॥ ‘गतिकारकोप-
पदाइत्येष । सुस्तुत भधता ॥

२७८४ सूवधानात् क्तः ॥ १४५ ॥
सोवपमनाच्च पर रान्तमन्तोदात्तम् ॥
सुकृतस्य । शशाञ्जुतः ॥

२७८५ संज्ञायामनाचि तादीनाम् ॥ १४६ ॥
गतिकारकोपपदात् कान्तमन्तोदात्तमाचि-
तादीन्वर्जयित्वा । उपहृत. शाफलपः ।
परिग्रथ. कौण्डिन्यः ॥

२७८६ प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥ यथा
कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् ॥ प्रवृद्धः । प्रयु-
क्त । असङ्घा-र्योयतादभः । आकृतिगण. ॥

२७८७ कारकादित्थुतयोरेवाशिषि १४८
सज्ञायामन्त उदात्तः ॥ देवदत्तः । विष्णु-
धृतः ।

२७८८ इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥
इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासः
स्तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
सुप्तप्रकृतिपितम् प्रमत्तगौतम् । कृतमिति
क्रिया सामाये । करोतिर्नाभूतप्रादुर्भावे
एव तेन प्रकृतिपितव्यपि कृतं भवति । कृतौ-
या कर्मणो त्परूपापवादः ॥

२७८९ अनोमावर्कर्मवचनः ॥ १५० ॥

कारकात्परमवप्रत्ययान्त भाव वचन कर्म
वचनं वास्तोदात्तम् । पदापानं घुक्तम्
पञ्चमोक्तताः शास्त्र्यः ॥

२७९० मनुक्तिन्स्यास्मानश्रयनास
नस्थानपात्रकादिमीताः ॥ १५१ ॥

कारकात्परराण्येतानि उक्तत्पदाभ्यन्ता वा
शानि तत्पुरुषः । उन्स्वरपदादः ॥ २५
वर्त्तं पाचिनिष्ठतिः । उन्दोभ्यावधानाम् ।

पञ्चपञ्चम् । दाञ्जासञ्चम् । अश्वस्थानम्
अश्वपञ्चकः भोक्षीतः ॥

२७९१ सप्तम्याः सुष्यम् ॥ १५२ ॥ अतो
वात्तम् ॥ अश्वपञ्चकम् ॥

२७९२ कनार्वकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥
आपोनम् आश्विचकम् । आकञ्चः ॥ तृती

यापूर्वैश्चप्रकृतिवरापवादीऽपम् ॥ अत्र
केचिदर्थेतिस्वरूपप्रद्वयमिच्छन्ति । आभ्या-
र्यः । क्तञ् शब्देन स्वर्षनिर्देशार्थेन तत्र
वर्त्तनां प्रद्वयमिति प्रतिपदीकृतवायेव चिन्ने
कृतम्याप्रवृत्तं स्वर्षार्थम् ॥

२२९३ मिर्म वाजुपसर्गमसन्वौ ॥ १५४ ॥

पञ्चपञ्चमैकाव्यं सन्धिः सिद्धमिधाः । सप्त
मिधाः ॥ मिधमद्वये लोपसर्गमद्वयस्येव
नेव वापकम् ।

२७९४ नत्रो गुणप्रतिपेधे सम्पाद्यर्ह
हितालमर्थास्तदिताः ॥ १५५ ॥ सम्पा

द्यर्धतद्विद्वान्ताप्रत्रो गुणप्रतिपेधे वर्त्तमान-
त्परे ऽन्तोदात्ताः ॥ कर्णधिएकाभ्यां संपादि
कार्णधिएकिकम् । न कार्णधिएकिकम् =
अकार्णधिएकिकम् ॥ उन्मर्हति ठैविक ।
न ठैविक = अन्ठैविकः ॥ नवत्सभ्यो
हित = अयत्सीय ॥ न संतापाय प्रभवति
= असात्तापिकः ॥

२७९५ ययतोश्चाऽन्तर्दये ॥ १५६ ॥

ययतो यो सञ्चितो तदन्तस्योत्तरपदस्य नमो
गुणप्रतिपेधविपयात् परस्वागत उदात्तः
स्यात् ॥ पाशानां ययुहः आभ्याम् । न पाश्या
अपाश्या । अन्त्यम् ॥ तपञ्चपञ्चकमद्वये

नातपञ्चपञ्चकस्येति । नेह अर्थास्यैवम् ॥
२७९६ अशूकावस्तौ ॥ १५७ ॥ अश्वन्तं
अश्वन्तं च नमः परमन्तोदात्तमशक्तो मस्या
पाम् ॥ अयञ्चः पञ्चमशक्तः । अश्विच्छिद्यः ॥

२७९७ आक्रोधे च ॥ १५८ ॥ नमः प

दाशक् कावन्तोदात्तावाक्रोधे ॥ अयञ्चो
आभ्यः पञ्च न शान्तोतीत्येवमाक्रोश्यते ॥

२७९८ संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ नमः पर
मन्तोदात्तं संज्ञायाम् आक्रोधे ॥ अश्विच्छिद्यः ॥

२७९९ कृत्स्नोकेषुश्चावर्दियञ्या १६०
नमः परेऽन्तोदात्ताः स्युः ॥ उन्त्य-अन्तर्द्वयम् ॥

उक्त-अतागासुकः । इण्णुच-अनलफरिण्णुः ।

इण्णुचप्रदणे विण्णुचो इयनबन्धकस्वापि प्रहणमिकारादेर्विधानपामध्यात् । अना

इय मविण्णुः । चावादि अचाः ससाधुः ॥

* राजान्दोश्छन्दसि अराजा अतरः ॥
भाषाया नञ स्वरे एव ॥

२८०० विभाषा तत्रत्रतीक्ष्णशुचिपु
॥१६१॥ तुन्-अकर्ता । अन्न-अनन्नम्

अतीक्ष्णम् । अशुचि ॥ पक्षेऽश्वयस्वर-
अकर्ता अनन्नम् अतीक्ष्णम् अशुचि ॥

२८०१ बहुव्रीह्यावेदमेतच्चतयः प्रथम-
पूरणयोः क्रियागणने ॥१६२॥ पञ्चोऽ-

न्त उदात्तः ॥ इदं प्रथममस्य स इदं प्रथमः
पतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः ॥ 'बहुव्रीहौ'

इत्यधिकारः । 'वन समीसे' इत्यतः प्राग्
बोध्यः ॥

२८०२ संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥
बहुव्रीह्यावन्तोदात्तः । द्विस्तना चतुस्तना ॥

२८०३ विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥
द्विस्तना द्विस्तना ॥

२८०४ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥
देवमित्रः । कणाजिनम् ॥

* ऋषिप्रतिपेधो मित्रे । द्विविधमित्र
ऋषिः ॥

२८०५ व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥ व्यव-
धानदासकालपरमन्तरमन्तोदात्तम् । धरु-

मन्तर व्यवधायकं यन्म्य स वन्प्रातरः ॥

२८०६ मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥ म्वाङ्गं
मुखमुत्तरणं बहुव्रीह्या अन्तोदात्तम् ॥
गौरमुखः ॥

२८०७ नाव्ययादिवच्छब्दगोमहत्सूपल्लु-
ष्टिपृथुवसेभ्यः ॥ १६८ ॥ उच्चैर्मुःषः ।

प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखाः । स्थूळ-
मुखः । सुष्टिमुखः । पृथुमुखः । पल्लुमुखः

पूर्वपदप्रकृतिस्वरतोऽत्र । गोमुष्टिवत्स-
पूर्वपदस्योपमानलक्षणोपि विकल्पोऽनेन
पाठ्यते ॥

२८०८ निष्ठोपमानादनपतरस्याम् ॥
निष्ठान्तादुपमानवाचितश्च परं मुखं स्वा-

ङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥ प्रक्षालितमुखः ।
पक्षे 'निष्ठोपसर्गति पूर्वपदान्तोदात्तत्वे (प्र-

क्षालितमुखः) पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वेन पति-
स्वरपि भवति ॥ (प्रक्षालितमुखः)

उपमानात् सिंहमुखः ॥

२८०९ नातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छा-
दनात्सोऽकृतमित् प्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

आकृतादनवर्जिताजातिवाचिनः काळ-
वाचिनः सुखादिभ्यश्च परं कान्तं कृत-

मित् प्रतिपन्नान् वर्जयित्वा बहुव्रीह्यावन्तो
दात्तम् ॥ कारङ्गग्रन्थः । मालबानः ॥

सुखजातः । दुःखजातः ॥

२८१० वा जाते ॥ १७१ ॥ जाति काळ-
सुखादिभ्यः परो जातशब्दो वाचोवाचः ।

दुस्तभातः । इत्तभातः । मासभातः ।

मासभातः । सुस्तभातः सुस्तभातः ॥

२८११ ननुमुप्याम् ॥१७२॥ बहुमीहा
वृत्तपदमन्तोदात्तम् । अमीहिः । सुमापः ॥

२८१२ अपि पूर्वम् ॥१७३॥ ननुमुप्या
वरवृत्तपरं वृत्तस्य समासस्य पूर्व
मन्तोदात्त अपि परे । अमीहिः । सुमापः ।
सुमापरीकः ॥

२८१३ इत्तान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥१७४॥
इत्तान्ते वृत्तपदे समासे चान्त्यात्पूर्व
मुदात्तम् अपि ननुमुप्या परं बहुमीहो ॥
अमीहिः । सुमापः । पूर्वमित्यनुवर्त
माने पुनः पूर्वमहण प्रवृत्तिनेदेन नियमा
र्थम् । इत्तान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं न
अपि पूर्वमिति ॥ अमीहिः । कबन्तस्यैवा
न्तोदात्तम् ॥

२८१४ बहोर्ननुवृत्तपरपदयुग्मिः ॥१७५॥
वृत्तपरार्थवृत्तपरवाचिबो बहोः परस्य
परस्य बहोः परस्त्वेव स्वरः स्वात् ॥ बहु
मीहिः । सुमापः ॥ बहुपञ्चोक्तः ॥

२८१५ न गुणादयोऽप्यवाः ॥१७६॥
अवयव वाचिबो बहोः परे गुणापयो मा
न्तोदात्त बहुमीहो ॥ बहुगुणा वृत्तः
बहुवर्त्त वदम् । बहुप्यावः ॥ गुणादिवा
कतिपयः ॥ अवयववृत्तपरवाचिबो गुणाः ॥

२८१६ वृत्तपरार्थात्स्वाङ्गं वृत्तमप्यु ॥१७७॥

प्रपुष्टः प्रवृत्तः ॥ भुवमेकरूपम् ॥ इ
माङ्गः ॥

२८१७ वन समासे ॥ १७८ ॥ समास-
मात्रे वृत्तपरार्थुत्तर परं वनमन्तोदात्तम् ॥
तस्येहिमे प्रवृत्ते ॥

२८१८ अन्तः ॥१७९॥ मन्तोदात्तपरं च
नमन्तोदात्तम् ॥ अन्त्यवजो देश ॥

२८१९ अन्तश्च ॥ १८० ॥ वृत्तपरार्थ
वृत्तपरार्थोऽन्तोदात्तः पर्यन्त समन्त ॥

२८२० न निविभ्याम् ॥१८१॥ अन्तश्च
ऽन्तोदात्तो न । स्यन्त स्यन्त ॥ पूर्वपर-
कृतिस्वरे यपि च च्छे वृत्तस्वरितयो-
र्येण इति स्वरितः ॥

२८२१ परेरमितोमासि मण्डलम् ॥
१८२॥ परेरमित वनयतोमासो वर्य-
स्ति तत् कृत्वादि, प्रवृत्तं चान्तोदात्तम् ॥
परिकुम्भम् । परिमण्डलम् ॥

२८२२ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥१८३॥
प्रपुष्टम् ॥

२८२३ निरुद्धकादीनि च ॥ १८४ ॥
अन्तोदात्तादि ॥ निरुद्धकम् ॥ निरुद्धकम् ॥

२८२४ अमेर्द्धकम् ॥ १८५ ॥ अन्तो
दात्तम् ॥ अम्मिम् ॥ अन्त्यपरार्थस्वाङ्ग
मिति सिद्धे वचनम् बहुमीहार्थमन्तु वाच्यं
मन्तोदात्तार्थम् च । अम्मिम् वाच्यम् ॥

२८२५ अपाञ्च ॥ १८६ ॥ मुक्कमन्तो-
दास्तम् ॥ अपमुषम् । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

२८२६ स्किमपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसी-
रनाम नाम च ॥ १८७ ॥ अपादिमा-
न्तोदास्तानि ॥ अपस्किगम् । अपपूतम्
अपवीणम् । अजस्र अपाञ्जः । अध्वन
अपाध्वा । उपसर्गाद्धवन इत्यस्याभावे
इवम् ॥ पतदेव च ह्यापक समासान्तानि-
त्वत्वे ॥ अपकुक्षि । सीरनाम-अपसीरम्
अपहञ्जम् । नाम अपनाम ॥

२८२७ अधेरुपरिस्वम् ॥ १८८ ॥
अध्याकृतो दन्त मधिदन्तः ॥ दन्तस्यो-
परिजातो दन्तः ॥

२८२८ अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥
अनो. परमप्रधानवाचि कनीयश्चातोदा-
स्तम् ॥ अनुपतो ज्येष्ठम् अनुज्येष्ठः । पूर्वा-
पदायंप्रधानः प्रादिसमाप्तः ॥ 'अनुपत-
कनीयान् अनुकनीयान् । उत्तरपदार्थ-
प्रधानः ॥ प्रधानार्थं च कनीयोप्रहणम् ॥

२८२९ पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥
अनो. परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तो-
दस्तः ॥ अन्वादिष्ट पुरुष अनुपहयः ॥

२८३० अतेरकृत्यदे ॥ १९१ ॥ अते.
परमहृदन्त पदशब्दश्चान्तोदास्तः । अत्य-
वृक्षो नागः । अतिपदा आग्नी ॥

अतेर्घातुलोप इति वाच्यम् ॥ इह ना
भूत्-शोभनो, मार्ग्यः = घातगार्ग्यः ।
इह च स्यात् अतिक्रान्तः कारकम् = अति-
कारकम् ॥

२८३१ नेरनिधाने ॥ १९२ ॥ ने. पर
मुत्तरपदमन्तोदास्तम् ॥ निधानमप्रकाशता
ततोऽभ्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः ॥
निमूत्रम् न्यस्रम् ॥

२८३२ प्रथेर्न्वादमस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥
प्रथे, परेऽन्वादोऽन्तोदास्ताः । प्रतिगतो-
ऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः ॥ प्रतिशोभा
समासान्तस्यानित्यत्वात् ङच् ॥

२८३३ उपाहृद्वर्जजिनमगौरादयः
॥ १९४ ॥ स्यात्परं यद्दृश्यकमजिन
चान्तोदन्त तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जित्वा ॥
उपदेव । उपेन्द्रः उपाजिनम् ॥

२८३४ सौरवक्षेयणे ॥ १९५ ॥ तत्पु-
रुषे सुशब्दात् परमुत्तरपदमन्तोदास्तम् नि-
न्दायाम् ॥ सुशयिष्ठै सुस्फीतान्याम् ।
सुप्रत्यक्षितः ॥ सुरत्र पूजायामेव ॥ वाक्वा-
र्थस्त्वत्र निन्दा, अस्यया तथाऽभिधानात् ॥

२८३५ विमापोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥ तत्पु-
रुषे ॥ उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छः । उत्पु-
च्छः ॥ पदा तु पुच्छमुदस्वति उत्पुच्छयते ।
परच् । उत्पुच्छ तदा प्राधाषिस्वरेण
नित्यमन्तोदास्तत्वे प्राप्ते चिकित्सोऽयम् ।
सेयमुमयत्रविभाषा ॥

२८३६ द्वित्रिभ्यां पारन्मूर्द्धसुं पदुग्रीहौ

॥ १९७ ॥ अन्व्यां परंप्येदस्तोयातो वा ॥

द्विपात् द्विपात् । त्रिपात् त्रिपात् । द्विपत्
द्विपत् । त्रिपूर्वात् त्रिपूर्वात् । सूच्यमित्य
कृतसमासान्त पक्ष सूच्येत् । तस्यैतत्प
योऽन्वयात्पर्यपि समासे अन्तोदात्तस्य कथा
स्यात् ॥ पक्षेषु चाप्यम् - मन्तित्यः समा
सास्तौ मन्ततीति । यद्यपि च समासान्त
विन्देत्तथापि पदुग्रीहिकापत्वात्पक्षेषु
त्वाच्च समासास्तोदात्तस्य पक्षे मन्तयेव
द्विपूर्वं त्रिपूर्वं ॥

२८३७ सकृद्यं चाक्रान्यात् । १९८ ॥

कृ शब्दरहितात्पूर्वपदात् कृतसमासान्त
मुत्तरपर सन्धियन्तोदात्तं वा ॥ योरस

कृय योरसकृयाः ॥ अन्वयात्सकृत् प्रकृत्प
सकृयाः ॥

२८३८ परादिचङ्दन्वसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

चङ्दन्वसि परस्य सकृत्पक्षेभ्याद्विन्द्यातो
वा ॥ अङ्गिमह माङ्गमेत ॥ जभ वार्तिभम्

परादिभ्यपरान्तस्य पूर्वान्तथापि इदमपत् ।

पूर्वाद्यस्य इत्यन्तं भ्यत्यया बहुलं स्मृतं ।

इति । पर दि - अङ्गया । परान्त - द्वि-
आत् । मूर्धिवत्यया । त्रिजम् ॥ पूर्वान्त

विभ्यां + आत् । (अ० प १ । १ । ७) ॥

इति पञ्चाध्यायस्य त्रितीय पादः ॥

अलुक्प्रकरणम् -

२८३६ अलुक्प्रकरणम् ॥ १ ॥

अलुक् इति उत्तरपरै इति अलुक्प्र
कृतं वेदितव्यम् । अलुक्प्रकार प्रागावङ्-
उत्तरपरप्रकार प्रागावङ्प्रकारात् ॥

२८४० पञ्चम्या स्तोत्रादिभ्य ॥ २ ॥

स्तोत्रादिभ्य पञ्चम्या अलुक्प्रकारपदे ॥
स्तोत्रादिभ्यः । अन्वयात्पुनः । अन्वयात्पुनः । अन्वयात्पुनः ।
गत् । अन्वयात्पुनः । अन्वयात्पुनः । अन्वयात्पुनः ।
कृत्पुनः ॥

* आङ्गणच्छसिन उपसर्ग्यान्तम् आङ्ग
णच्छसिण इत्यतीति अङ्गणच्छसिणोपरम
कृद्विदितम् *

८४१ आङ्गःसहोमस्तमसस्तृतीयायाः

॥ ३ ॥ परः परस्यास्तृतीयाया अलुक्
उत्तरपदे ॥ अङ्गणच्छसिणोपरम
कृद्विदितम् । तमसापत्तम् ।

* अङ्गणच्छसिणोपरमत्तम् अङ्गणच्छसिणोपरमत्तम् ।

* पुसानुनो अनुपात् इति वाच्यम् ।

पुसानुनः । अनुपात् ।

२८४२ मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनसस्तृतीयाया अलुक्प्रकारात्संज्ञायाम् ॥

मनसावत्ता । मनसावत्ता ॥

२८४३ आङ्गायिनि च ॥ ५ ॥ आङ्गायि
गुत्तरपदे मनसस्तृतीय वा अलुक् ॥

मनसावत्ता ॥

२८४४ आत्मनश्च ॥ ६ ॥ * पूरण

इति वाच्यम् ॥ आत्मनस्तृतीयाया अलुक्
पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे ॥ आत्मनोपञ्चमः ।

२८४५ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥
आत्मनश्चतुर्थ्या अलुक् वैयाकरणाख्यायाम्
आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा ॥

२८४६ परस्य च ॥ ८ ॥ परस्य च या
चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायाम् अलुक् ॥
परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥

२८४७ हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्
॥ ९ ॥ हलदन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक्
संज्ञायाम् ॥ युधिष्ठिरः । अरुणेतिसङ्घः ॥

२८४८ कारनाम्नि च माचां हलादौ
॥ १० ॥ प्राचा देशे यत्कारनाम सप्त
हलादा उत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्
सुपेशाणः । इति प्रापक । ह्येतिष्ठिका ।
कारविशेषस्य सजा एताः । तत्र पूर्वैण्य
सिद्धे नियमार्थम् ॥

२८४९ मय्यादुरी ॥ ११ ॥ मय्यात्स
प्तम्या अलुक् उत्तरपदे गुरी ॥ मय्येगुक् ।
* अन्तान्चोत् वक्तव्यम् ॥ मय्येगुक् ॥

२८५० अमूर्द्धमस्तकात्सराज्ञादकामे
॥ १२ ॥ मूर्द्धमस्तक वर्जितात्सराज्ञात्सप्तम्या
अलुक् स्यादकाम उत्तरपदे ॥ मय्येगुक् ।
वरसिद्धोमा ॥

२८५१ वन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥
वन्धे उत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ॥
हस्तेवन्धे इस्तवन्धे । चक्रवन्धे चक्र
वन्धे ॥

२८५२ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥
तत्पुरुषे समासे कृन्त उत्तरपदे सप्तम्या
घञ्जल्लुक् स्यात् ॥ स्तम्भेरमः । कर्णे-

जपः ॥ न च भवति—कुरुवरः मङ्गवरः ॥
२८५३ प्रावृद्शरत्कालादिवां जे ॥ १५ ॥
पया जे उत्तरपदे सप्तम्या अलुक् ॥ प्रावृ-

पितः । शरदिजः । कालेजः । विविजः ।
पूर्वक्यवाच्य प्रपञ्च ॥

२८५४ विभाषा वर्षक्षरशरवशात् ॥ १६ ॥
पञ्चः सप्तम्या अलुक् विभाषोत्तरपदे ॥
पर्वजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः
शरजः । वरेजः । वरजः ॥

२८५५ घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥
घसङ्घे प्रत्यये परे, कालेशब्दे तत्रप्रत्यये च
कालनाम्न सप्तम्या विभाषा अलुक् ॥
घ-पूर्वाङ्गे तरे पूर्वाङ्गतरे । पूर्वाङ्गे तमे पूर्वाङ्क-
तमे । 'पूर्वाङ्गे काले पूर्वाङ्कनाम्ने । पूर्वाङ्क तने
पूर्वाङ्कनाम्ने ॥

२८५६ अथवासासिष्वकालात् ॥ १८ ॥
शयवासासिष्वित्येतेषुत्तरपदेष्वकालवा-
चिनः सप्तम्या विभाषा अलुक् स्यात् ॥
लेशयः । लशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः ।
ग्रामेवासी । ग्रामवासी ॥

* अपो योनि यन्मतिषु सप्तम्या अलु-
वक्तव्यः ॥ अप्सुयोनिः । अप्सुव्यः । अप्सु-
मनि ॥ हरदत्तस्तु ' मनुषु' इति पठित्वा
अप्सुमन्ती इत्युदात्तहारः ॥
२८५७ नेन्सिद्धवध्नातिषु च ॥ १९ ॥

हृत्ते चित्तशब्दे वञ्जाती च परतः
सप्तम्या म्मुग्न । ह्यपिञ्जलशायी ।
साक्षात्पत्तिः । चक्रजम्बा ॥

२८९८ स्मे च मायायात् ॥ २० ॥ स्मे
चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या म्मुग्न स्यात् ।
समस्यः । विपमस्यः ॥

२८९९ पृष्ठया आक्राणे ॥ २१ ॥
मकोटो मन्वमाने उत्तरपदे पृष्ठया म्मुग्न
स्यात् ॥ चोत्तरपदे म्मुग्नस्य म्मुग्नम् ॥

* पृष्ठीप्रकरणे बागदिकृपश्चयथा
हुक्किदम्भरेषु यथासस्यमल्लवत्प्य ॥
बाबोमुदि । दिशोदम्भ । पञ्चतोऽर ॥

* आमुप्यायमासुप्यपुत्रिकासुप्यद्विष्टि
केति चालुम्भकम्भः ॥ ममुप्यायमा
मुप्यायमा बडादित्वात्फक् । ममुप्यपुत्रस्य
माच आमुप्यपुत्रिका मकोटोदित्वाद्
पुम् । तथा आमुप्यकृषिकेति ॥

* देवानां प्रिय इत्यत्र पठ्या असुम्भकम्भः
देवानांप्रिय ॥

* वेपथुच्छसाङ्गेषु धुनः संज्ञायां
पठ्याअसुम्भकम्भः ॥ धुनरीप धुन-
पुङ्गः । धुनोऽङ्गम् ॥

* दिवस दासे पृष्ठया असुम्भकम्भः ॥
दिबोदासा च मन्वति ॥

२८९० हुत्रेऽन्तरस्यात् ॥ २२ ॥ पुत्र
तन्वे उत्तरपदे अकाशो तन्वे वा पृष्ठया
म्मुग्न * वास्याःपुत्राः वासोपुत्रः । वृप-

स्याःपुत्रः । वृपञ्जीपत्रः ॥

२८९१ श्रुतो विद्यापोनिसंबन्धेभ्य २३
सुकारादीभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो
नोनिंसंबन्धवाचिभ्य पठ्या म्मुग्न स्यात् ॥
होतुरन्तेबाधी । होतु पुत्रः । पितृपठे
यासी । पितृपुत्रः ॥

* विद्यायानिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपद
प्रश्नम् ॥ विद्यापोनिसंबन्धवाचिभ्यो
त्तरपदे यथा स्यादपत्र माभूत्—होतुप
नम् । पितृपनम् ॥

२८९२ विमाया स्वयत्पत्योः ॥ २४ ॥
मभयोत्तरपदबोद्धकारान्तेभ्यो विद्यापोनि
संबन्धवाचिभ्यो विमायाऽऽनुक् ॥ मातुः
प्वसा मातुःस्वसा—मातृप्वसा । पितुः
स्वसा पितुःप्वसा पितृप्वसा । पुहितुः
पतिः पुहितृपतिः ॥

२८९३ आनङ् श्रुतो द्वे ॥ २५ ॥
अङ्गतां विद्यापोनिसंबन्धवाचिनां यो
दङ्गस्तत्रोत्तरपदे पूर्वस्यानङ्गादेशः ॥
होतापोतारो । मेष्टोद्गातारो । मातापि
तरो ॥ पुत्र इत्यनुवर्तते अत इति च ॥
तेन पुत्रे अङ्गस्तस्यानङ्ग—पितापुत्रो ॥

२८९४ देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥ यदोत्तर
पदे आनङ् ॥ इन्द्राप्यजो ॥ अङ्ग इत्यनु
वर्तमाने पुनर्दङ्गमङ्गं प्रतिपद्यत्तत्पूर्वा
यम् । मस्यन्तसङ्गवर्तते लोकादिभ्यो
अङ्ग इति निबन्धते । तत्र ये लोके प्रसिद्ध-
साङ्गवर्मा देवे च सङ्गमायेन ये निर्दिष्टास्ते-
पामिह मङ्गं मन्वति । [तेन अङ्गमन्वती

शिवचैश्वर्यो इत्येवमाशी न भवति ॥
 * उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 अग्निवायु । वायव्यश्री ॥
 २८६५ इन्द्रोऽग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥
 सोमवरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारा
 देश । आग्नीषोमी । आग्नीवरुणौ ।
 २८६६ इन्द्रुद्धौ ॥ २८ ॥ वृद्धिमत्पुत्ररप
 देऽग्नेरीदेशाख्यात् । आग्निवाङ्गीमनद्ध्वा
 शीमाज्जमेत । आग्निमासत क्रियते । अग्नीव-
 रुणौ देवता यस्मिन्नग्नेरुणौ देवताऽस्येति
 क्वचित् । तत्र 'देवताद्वन्द्वे' चेत्युभयपदपृष्ठौ
 कृत्याम् आनद्ध्म इत्वं च वार्धितुमिकार-
 क्रियते ।
 * इन्द्रुद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 आग्निविष्णव चरु निर्वपेत् ।
 २८६७ दिवो द्यावा ॥ २९ ॥ द्विवित्ये
 तस्य द्यावाऽदत्यमादेश स्वात् देवता-
 द्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाधमा । द्यावामृमी ।
 २८६८ दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥
 पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो द्विवसि-
 त्पथमादेश । चाद् द्यावा ॥ दिवस्पृथिव्यौ
 द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारण सकारस्य
 चिकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन दत्त्वादीनि
 न भवन्ति ॥ कथं 'द्यावाचिदस्मै पृथिवी
 नमेते' इति ? कर्तव्योत्र यज्ञः ॥
 २८६९ उपासोपसः ॥ ३१ ॥ उप न उपासा
 इत्ययमादेशो देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ॥ उपासा
 सूर्यम् । उपासानका ।

२८७० मारतरपितरावुदीचाप् ॥ ३२ ॥
 उदीचा मते मातरपितरो निपात्येते । मा-
 तरपितरी ।
 २८७१ पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥
 पितरामातरा इति छन्दसि निपात्येते ।
 आमागन्तां पितरामातरा च ॥
 २८७२ स्त्रिया पुं वद्भापितपुंस्कादनूद्-
 समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियाद्विषु
 ॥ ३४ ॥ भाषितपु स्कादुक्कडोऽनाथो षष्
 त्वाभूत्स्य रशोवाचकशब्दस्य पुंवाचक-
 स्येव रूपं स्वानुसमानाधिकरणे पूरणीप्रि-
 योद्विवाजिते स्त्रीकृद्गु वनरपदे ॥ दर्शनीयः
 भाष । श्छ-भचूडः । दीर्घञ्ङघः ।
 दृढमकित्वेवमाविषु—
 * पूर्वपदे स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्सिद्ध
 मिति समाजेषम् ॥
 २८७३ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥
 'पञ्चम्यास्तसिद्धत्वतः प्रभृति' संख्यायाः
 क्रियाभ्यावृत्तिवर्णने कृत्वमुञ्जित् प्रभृतेषु ।
 ये प्रत्ययान्तेषु भाषित स्कादनूद् स्त्रियाः
 पु वद्भवति । तसिलाद्विषु परिवर्णने कर्तव्यम्
 तदस्ती, तरतमपी, चरद्भातीयरी, कल्प-
 द्देश्यदेशीयरः, रूपपाशपो, धम्पाशो
 दाहिनी तिक्तातिक्ती ॥ तस्या शास्त्रायाः
 'ततः' । तस्याम् 'श' ।
 * अस्ति बहुलपार्थस्य पुं वद्भावो वक्तव्यः ।
 बहुभ्यो देहि बहुशो देहि । भवभ्यो देहि
 भवशो देहि ।

ॐ स्वतन्त्रोर्णवचनस्य पुं वज्रायो वक्तव्यः ।
पदव्यासाधः पदुत्थम् पदुत्वा ।

* पस्यादौ तद्धित पुं वज्रायो वक्तव्यः ।
इत्तिवतीनां सम्प्रो दात्तिकम् ।

* उक्कृत्सोश्च पुं वज्रायो वक्तव्यः ।
मवत्पाश्यानां सामन्तः मवदीयाः ।

२८७४ वयस्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥

वयस्मानिनोश्च व भाषितपु स्कात्
मूक् स्त्रियाः पु वज्रवति । एतौ एतापते ।

श्वीनी श्वेतापते । शशाबीयमानिनो मय-
मस्याः ॥

२८७५ न कोपघावाः ॥ ३७ ॥ कोप-
घावाः स्त्रियाः पु वज्रायो न मवति ॥ वा-
चिकामार्थः श्रुतिकामार्थः मद्रिकामार्थः ।

* कोपघप्रतिषेधे बुतद्धितव्रह्मं कर्तव्यम् ॥
इह मा श्रुत—वाक्यार्थः ।

२८७६ सङ्गापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥

सङ्गायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पु वज्रायो न
स्कात् ॥ एतामार्थः । पञ्चमीमार्थः ।

२८७७ बुद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्मारक-
विकारे २९ श्रुतेर्मिमित्त पश्मिन् स श्रुति

विमित्तकचित् । स यदि रक्तये विकारे च
न विहितकृतस्य च पु वज्रवति । सौम्यी
मायाः । माधुरीमार्थः ।

२८७८ स्वाज्ञाभेदः ॥ ४० ॥ अमानिनि
स्वाज्ञाप ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया च पु-

वदमानिनि परे ॥ दीर्घकौमार्थः ।

२८७९ जातेश्च ॥ ४१ ॥ जातेश्च
स्त्रिया न पु वदमानिनि ॥ कठोमार्थः ।

वदधीमार्थः । मयं प्रतिषेधः सौपसक्यानि
कथ्य पु वज्राघस्य भेष्यते । दस्तिभोनां
सम्प्रो दात्तिकम् ॥

२८८० पुं वत्कर्मधारयजातीभेदीयेषु
॥ ४ ॥ कर्मधारये जातीभेदीययोश्च

माषितपु स्कात्सूक् स्त्रियाः पु वज्रवति ।
प्रतिषेधार्थोवमारम्भा । पात्रकवृत्तारिका

रत्तवृत्तारिका । पञ्चमवृत्तारिका । व्योम्व
पृत्तारिका । म्भ्रममुम्भ्रारिका । कठवृ

त्तारिका ॥

* कुक्कुट्यादीनामप्यादिषु पुं वज्रायो
वक्तव्यः । कुक्कुट्या मवदम्—कुक्कुटा

वदम् । मृग्या पदम् मृगण्यम् । वाक्याः
शाक वाक्यायाः ॥

२८८१ वक्रवक्तव्यचैलक् ऋषगोत्रमत
इतेषु कपोजनेकापो इत्यः ॥ ४२ ॥

एषु परतो माषितपु स्कापो जी र द्गतस्या-
ज्जैक्ययो इत्या स्यात् ॥ माहजितप

माहजितपया । माहजितपया माहजितकयया
माहजितक्येयी माहजित्त्वा माहजित्तीका ।

माहजितमता । माहजितहता ॥ मवदकस्याः
प्रत्ययाः । वेत्त इत्यैमृत्तरद्वयानि ॥ इ च
इति व्रतीतीति इ चः एवाद्यपि वक्रवहितो

शुभश्च निपातनाच्च भवति ॥

२८८२ नधाः शेषस्याज्यतरस्याम्
॥ ४४ ॥ मवदन्वतनया ज्यतीकावचन

घादिषु ह्रस्वो वा । प्रत्यवन्तुनरा प्रत्यवन्धु-
तरा ह्रस्वरा स्रोतरा ॥

* कृत्त्रयाः प्रतिषेधः लक्ष्मीनरा ॥

२८८३ उगितञ्च ॥ ४१ ॥ उगित
परां या नदी गङ्गन्तस्य प्रादिषु ह्रस्वा घा
रणात् ॥ विदुवितरा विद्वतरा ।

२८८४ आन्महवः सामानाधिकरण
जातीययोः ॥ ४६ ॥ सामानाधिकरणे
उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत
आकारादेशः स्यात् ॥ महादेशे महा-
प्राहणे महाचाहु । गङ्गाजातीयः ॥

* महादान्ते वासकरविशिष्टेषुपमंन्या-
नम् । पुंवद्वचने चासमानाधिकार-
णार्थम् । महत्या वास महावाए ।
महापर । महाविशिष्ट ॥

* अष्टन आत्वे रूपाले हविपुपमंरुप्रानम्
अष्टकपाल चम् विवेषेत् ॥

* गवि च युक्तेऽष्टन उपमंरुपरानम् ।
अष्टमवेन श्लोकेन ॥

२८८५ अष्टनः संख्यायामवहुव्रीता
शीत्योः ॥ ४७ ॥ द्विअष्टन इत्येत्थोरा-
कारादेशः स्यात्सन्त्यायासुत्तरपदेऽवहुमोह

१ 'शदन्ते तैल तथा मासे वैशे ज्योतिषिके द्विजे ।
आश्राया पयि निरायाः महच्छन्दो न दीयते ॥
(षष्मते) । इदुज्या विपरीतलक्षणया निन्दार्थक
पत् ॥

रीत्यो ॥ हादत हाडिगति हाडिशत् ।
अष्टाष्टश अष्टाडिगति अष्टाडिशत् ॥

* प्राकृतादिनि उक्तव्यम् ॥ इत् मा भूत्
द्विगतम् द्विगत्प्रम् अष्टगतम् अष्टसत्प्रम् ॥

२८८६ त्रेत्रयः ॥ ४८ ॥ त्रिइत्येतरप
त्रयसित्ययमादेशः स्यात्सन्त्यायामवहु-
म्रीगशीत्यो ॥ श्योदश । श्योविगति ।
त्रयस्त्रिशत् ॥

* प्राकृता द्वित्येव । त्रिशतम् त्रिसहस्रम् ॥

२८८७ विषापा चत्वारिंशत्प्रभृती सर्वे-
पाम् ॥ ४९ ॥ चत्वारिंशत्प्रभृती सत्या-
यासुत्तरपदेऽवहुम्रीगशीत्यो । सर्वेपा द्विअष्टन
त्रिइत्येतेषा यदुक्तं तदा स्यात् ॥ हाचेत्वा-
शित् द्वित्यत्वाशित् । त्रिषञ्चाशत् त्रयः
पञ्चाशत् । षोडशञ्चाशत् अष्टपञ्चाशत् ॥
प्राकृता द्वित्येवा द्विगतम् । अष्टशतम् ।
त्रिशतम् ॥

२८८८ हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु
॥ ५० ॥ हृदयस्य हृदादेशः स्यात् लेख
यत् अण् लास इत्येतेषु परत् ॥ हृदयं लिख-
नीति हृदये हृदवरय प्रिप्र हृदयम् । हृदय-
रभेद हार्दम् । हृदयरय' लासो हृत्तासः ।
लेख इत्यणस्तस्य प्रहणमिष्यते घञि तु
हृदयलेखः ॥

२८८९ वा शोकव्यवरोगेषु ॥ ५१ ॥
एषु हृदस्य हृदादेशो वा ॥ हृज्योरु-हृदय-
शोण । सोडादम् सोहवयम् । हृदोगः
हृदयरोगः ॥ हृदयशब्देन लमानार्थो 'हृद्'

कण्ठोऽस्ति प्रकल्प्यन्तरम् । शिष्ये चिञ्जे
विष्णुस्यविषयान् प्रपञ्चार्थम् ॥

२८९० पादस्य पदाभ्यातिगोपहतेषु

॥५२॥ पादस्य 'ए' इत्यप्यमादेशः स्याद्
मात्रे माति ग उपहृत इत्येतेषुत्तरत्वेषु ।
पादाभ्यामभतीति 'पञ्चाभिः । पादाभ्यां
मलतीति 'पञ्चाति । पादाभ्यां गच्छतीति
'पद्म । पद्मेनोपहृत 'पदोपहृत ॥

२८९१ पद्यत्पदद्वये ॥ ५३ ॥ पाद

स्य परिवर्त्यपमतीतोऽतदर्थं यति ॥ पादौ
विष्णुन्ति पदां शक्यं ॥

॥ पदुभावे इके अरता उपसंख्यानम् ।
पद्मेन अरति पदिक ॥

२८९२ हिमकापिहृतिषु च ॥ ५४ ॥

पशु पादशब्दस्य पशारेण स्यात् ॥ पशिमम् ।
अथ पर-कापिनो पान्ति । पशति ॥

२८९३ श्रवः श्रे ॥ ५५ ॥ श्रव

पादस्य पशारेण स्यात् ॥ पशो गापत्री
शंसति ॥

२९४ वा चापमिश्रण्येषु ॥ ५६ ॥

पशुत्तरत्वेषु पादस्य वा पशारेण स्यात् ॥
पशु-प पाद-पशोय । पशिमः पादमिश्र-
पशुत्तर पादशब्द ॥

॥ निष्के यति पादस्यम् । पशुनि(चि)प-
पादनिष्क ॥

२८९५ उदकस्योद् संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकाद्युदकस्योदादेशः ॥ उदमेघः ॥

॥ उदरपदभूतस्य चेति षक्तम्पम् ।
ओहितोद् नीलोद् शीरोद् ।

२८९६ वेपं वासवाहनषिषु च ॥ ५८ ॥

पशु ओत्तरपदौद्दकस्योदादेशः स्यात् ।
इत्येषं विनष्टि।इदस्य पाठ 'उद्वासाः
उदकस्य वाहन 'उद्वाहन' । उदकं घीयते
ऽस्मिन्निति उदधि ॥

२८९७ एकहलादौ पूरयित्तम्येऽन्यतर
स्याम् ॥ ५९ ॥ एकहलावापुत्तरत्वे

पूरयित्तम्यवाचिनि उदकस्योदादेशः स्यात् ॥
उदकुम्भ । उदपात्रम् । उदककुम्भ । उदक-
पात्रम् ॥

२८९८ मन्यौदनसकृन्निन्दुषममारहार
बीवघगाहेषु च ॥ ६० ॥ पशुत्तरपदेपूव

कस्योदादेशः स्यात् ॥ इत्येन मन्य-
उदमथ उदकमथ । उदीदन उदकोदन ।
उदसक । उदकसक । उदविन्दुः । उदक-
विन्दु । उदकस उदकसस । उदमारः
उदीकमार । उदहार उदकहार । उदबीवघ-
उदबीवघ । उदगाह उदकगाह ॥

२८९९ इको हस्योऽङ्गो गालवस्य ६१

इगमत्स्यात्स्योत्तरत्वे इत्यः स्याद्
वा ॥ प्रासजिषुचः प्रासजिषुचः । प्रासजिषु
पुत्रः प्रासजिषुपुत्रः ।

॥ इत्यङ्-उवङ्-वाविनामभ्ययानां च न ।
प्रीङ्गुम् प्रङ्गुम् इत्यङ्गोमृतम् । एवङ्गी-
मृतम् ।

* अशुक्लादीनामिति वक्तव्यम् अशुक्-

लाः अशुक्लिः ॥ अपर भाट्ट—

* अशुक्लादीनामकारो भवतीति वक्त-
व्यम् । अशुक्लाः अशुक्लिः ॥

२९०० एक तद्धिते च ॥६२॥

एकशब्दस्य ह्रस्वः स्थातृत्द्धिते उत्तरपदे
च परे । एकस्या आगतमेककल्पम् ।
एकशोरम् ॥

२९०१ ड्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ६३

छान्दस्तस्याधन्तरत्वात् च संज्ञाछन्दसोर्बहुल-
ह्रस्वः स्यात् ॥ रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्र-
वरणिपुत्रः । न च भवति—‘यावदोक्त-
ताक्षीधोपः ॥ छन्दसि-कुमारिदारः । प्रद-
विशः न च भवति—‘कास्तुषीषीर्षमासी’
‘अणोछन्दः’ ॥ शिखरवहम्’ ‘शिक्षप्रस्थम्’
न च भवति—‘ओमकारवहम्’ ‘ओमका-
वहम् ॥ अक्षरीरेण लुपोति’ ‘अणोछन्द-
प्राथम्ये विभवाक्षम्’ ॥ न च भवति—
‘अणोछन्देण कवयो धवन्ति ॥

२९०२ त्वे च ॥ ६४ ॥ प्रत्यये ड्यापो-

र्बहुले ह्रस्वः स्यात् । अज्ञोया भावः ‘अज्ञ-
त्वम् अज्ञत्वम् ॥ रोहिण्या भावः ‘रोहि-
णित्वम्’ रोहिणीत्वम् ॥

२९०३ इष्टकेपीकामालानां चित्तूल-
मारिपुद्वे इष्टकादीनां चित्तादिषु ह्रस्व-
स्यात् । इष्टकचितम् । इष्टीकचितम् ।
माकमारिषो कथा ॥

२९०४ खित्पन्नव्ययस्य ६ खिदन्ते
उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ कार्त्तिक-
मन्या ॥

२९०५ अरुद्विपदजन्तस्य सुम् ॥६७॥
अरुद्विपत् इत्येतयोर्जन्तानां च खिदन्त
उत्तरपदे मुमागम स्यात् वत्सव्यस्य ॥
अरुद्विपत् द्विपत्तप कार्त्तिकमन्या ॥

२९०६ इच पृकाचोम्प्रत्ययवच ॥६८॥
इचन्तस्यैकाच खिदन्त उत्तरपदेऽमागमो
भवति स च स्याद्यम्बुत् ॥ शाभन्यः
‘खियमन्य खीमन्य । मुचमन्य ॥

२९०७ वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥
वाचंयमपुरंदर इत्येती निपात्येते ॥ ‘वाचंय-
म । पुरंर ॥

२९०८ कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥
कारशब्दे उत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयो
मुमागम स्यात् । सत्यकारः अगदकारः ॥

* अस्तु सत्यागदस्य कार इति वक्त-
व्यम् । अस्तु कार ॥

* भक्षस्य छन्दसि कारे सुम्प्रक्तव्यः ।
भक्षकार ॥

* धेनोर्भिव्यायाम् । धेनु भव्या ॥

* लोकस्य पूणे । लोकपूज ॥ ॥

* इत्येजन्भ्यासस्य । अनभ्यासमित्य ॥

* आष्ट्राग्द्वोरिन्धे । आष्ट्रमिन्ध अ-
दिमिन्ध ॥

* गिलेऽभिक्षस्य । तिमिन्धः ॥

* गिलगिले वेति इकष्वम् । तिभिक्ति-
कविष ॥

* सप्पमद्रयोः करण सुम् । अर्णकरण
सर्णकरणम् ॥

* ध्रुवोप्राप्तभाविकुलमरुभ्य उचरस्य
दुदिवृष्यस्य पुत्रहातया वा वक्तव्यः ।
सुतपुत्री सुतपुहिता । अमपुत्री उमपुहिता ।
राजपुत्री राजपुहिता । गोमपुत्री गोम
पुहिता । कुम्पुत्री कुम्पुहिता । मेरपुत्री
मेरपुहिता ॥ यथा शाब्दं र्वादिपु पुत्रशाब्द
पठयते । तेन पुत्रीति सिद्धम् ।

२९०९ श्येनतिलस्य पाठे य ॥ ७१ ॥
श्येनतिल इत्यतयो अमश्यान्ते पाठकथं
अत्तरपदे शुभागमो मवति । श्येनपातो
ऽस्या क्रीडायां श्येनपाता । तैट्ठपाया ॥

२९१० राश्रेः कृति विमावा ॥ ७२ ॥
राश्रे इत्यस्त अत्तरपदे वा शुभागम ॥
राश्रिअर राश्रिअ ॥ राश्रिमर राश्रियडः ॥

२९११ न ओपो नञा ॥ ७३ ॥ नञो
मस्य ओप अत्तरपदे ॥ अत्राह्वणः अयुपञ ॥

* नञो नञोपोऽन्वयेपे तिक्वूपसुस्या
मम् । वा पञ्चसि त्वं वाङ्म ॥

२९१२ वस्मान्नुवाचि ॥ ७४ ॥ कुम्
नञ्काराप्रम अत्तरस्यान्वयैरुत्तरपदस्य कुम्
पम ॥ मञ्ज ॥ अमञ्ज ॥

२९१३ नञाञ् नपाञ्चवेदानासस्या न
सुधि नकुञ्चमसमर्जुसक नञ्च नञ्-

नाकेपु प्रकृत्या ॥७५॥ एषु नञ्प्रकृत्या
नञ्जायते नञाट् । न पाताति अपाट् ।
न वेत्तीति नयेट् । मसुनस्ता । न
असत्या नासत्या । न मसुलीति न
सुलिः । नारय पुलमस्ति नकुञ्चः ।
न अमस्यास्ति नकम् । न ओ न पुमान्
नपुंसकम् ऊीपुंसयो पुंसकमाबो
निवारयते । न अरते शीयते वा नक्षत्रम् ।
न ममति अञ् । नान्मिअकविषि
शकम् ॥

२९१४ एकादिश्वैकस्य चादुक् ॥७६॥
एकादिश्वैक अथ प्रकृत्या एकस्यादुगाय
मश्च । परैत न विद्यति एकापरिव्यति ॥

२९१५ नगो आभिष्वन्यतरस्याम् ॥
७७ नञ्प्रकृत्या ॥ नगा वृत्ता अता घस्ता ॥
नगा अगा पञ्चता ॥

२९१६ सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥
सहस्य स इत्यादेश संज्ञायाम् अत्तरपदे ॥
साश्वत्सम् । सपञ्चानम् ॥

२९१७ अन्वावाचिके च ॥७९॥ अन्वावाचिके
अचिके च वर्तमानस्य सहस्य स आदेशः ॥
सहस्य स्यौतिपञ्चोति । समुहस्यम् ॥

२९१८ द्वितीयेऽनुपास्ये ॥ ८० ॥
द्वितीयेऽनुपास्ये सहस्य सादेश स्यात् ॥
साप्रि नपठे ॥ सपिशाचा चात्या ॥

२९१९ अक्वयामीमावे वाकाले ॥८१॥
अक्वय सपुंस्याव्ययीमावे, न तुं काळे ॥
अक्वय वेदि । सपुरम् ॥

२९२० घोपसर्जनस्य ॥८२॥ बहुव्रीह्य
षवस्वस्य सप्तस्य स. न्याहा ॥ स पुत्रः ।
सहपुत्रः ॥

२९२१ प्रकृत्याऽऽज्ञिपि ॥ ८३ ॥

* अगवादिषु सप्तशब्द. प्रकृत्या स्या-
दितिपि अगोपत्सप्तशब्देषु । इति स्ति देवदत्ताय
'सप्तपुत्राय' 'सप्तपुत्रे' 'सप्तपुत्राय' 'सप्तपुत्राय' ॥
२९२२ समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्यु-
दकेषु ॥८४॥ समानस्य स इत्ययमादेश
स्याच्छन्दसि उत्तरपदे मूर्द्धादीन् पूर्व-
वित्था ॥ अनुस्राता सगन्धं । अनुस्रान्ता
सयूथ्य. 'यो न. सनुत्य' ॥

२९२३ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनाम-
गोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥८५॥
पुत्रोत्तरपदेषु समानस्य स इत्यय-
मादेश स्यात् । अज्योतिः । सजनपद ।
सरात्रिः ॥ सनामि । सनामो । स
गोत्र. । सस्य. । सस्थान । सवर्णः
सवयो. । सवचन । सवन्धु ॥

२९२४ चरणे ब्रह्मचारिणि । ८६ ॥
चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समा-
नस्य स इत्ययमादेशः ॥ समानो ब्रह्मचारी
सब्रह्मचारी ॥

२९२५ तीर्थे ये ॥८७॥ तीर्थे उत्तरपदे
यादिप्रत्ययान्ते समानस्य स इत्ययमा-
देशः ॥ सतीर्थः ॥

२९२६ विभाषोदरे ॥ ८८ ॥ उदरशाब्दे
उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य स इत्य-
यमादेशो वा ॥ सोदर्य. समानोदर्यः ॥

२९२७ इग् इश्वतुषु ॥८९॥ पशु पशतः
समानस्य स इत्ययमादेश. स्यात् ॥
सदृक् । सद्रूक् ॥

* दक्षे चेति वक्तव्यम् । सदृक्ष. । वतुप्रदण
मुत्त० ॥

२९२८ इदं किमोरीशुकी ॥९०॥ मनयो
प्राशुपी इत्येतावादेशौ स्त इग् इश्व
इतुषु । ईदृक् । ईदृश. । इयान् ॥ कीदृक् ।
कीदृशः कियान् ॥

* दक्षे चेति वक्तव्यम् । ईदृक्ष कीदृक्षः ॥

२९२९ आ सर्वनाम्नः ॥९१॥ सर्वनाम्न
आकारादेश. स्यात् इग् इश्वतुषु ॥
तादृक् । तादृश. । तावान् । यादृक् । यादृशः
यावान् ॥

* दक्षे चेति वक्तव्यम् । तादृक्षः यादृक्षः ॥

२९३० विश्व(ष्व)ग्देवयोश्च टेरग्र्यञ्चता-
वप्रत्यये ॥९२॥ विश्व(ष्व)ग्देवयो. सर्व
नाज्ञञ्च टेरग्रीत्ययमादेश. स्यात् ष प्रत्य-
न्तेऽञ्चर्तो उत्तरपदे ॥ विश्व(ष्व)गञ्चतीति
दिष्य (श) ऋषद् । वैवद्वयद् । तद्रषद् ।
यद्रषद् ॥

२९३१ समः समि ॥९३॥ सम् इत्येतस्य
समि इत्ययमादेश स्यात् 'ष' प्रत्ययान्ते

वत्तरपदेऽप्यती ॥ सम्पञ्च सम्पञ्ची सम्पञ्च

२९३२ तिरसस्तिर्भेदोपे ॥१५॥ तिरस्
इत्येतन्व विरि इत्ययमाद्यथ स्याद्विभक्त्य
येनैतद्वत्तरपदेऽप्योप (यथा अस्य
कोपो न गच्छति) ॥ तिर्यङ् । तिर्यङ्को ।
तिर्यङ् ॥

२९३३ सहस्र सधिः ॥१५॥ सह इत्ये
तस्य सधिरित्ययमादेशो वत्ययान्तःश्रुता
वत्तरपदे ॥ सम्पञ्च ॥

२९३४ सुप मादस्ययोः छन्दसि ॥१६॥
छन्दासि विषये मादस्य इत्येतद्वत्तर
पदयो सहस्रस्य सध इत्ययमादेश ॥
सधऽमाद (छ० सं० प० १।१११।१५) ।
सधऽस्या (छ० सं० प० १।१०१२)

२९३५ मन्तव्यसमेत्यो ज्य इत् ॥१७॥
इति मन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्याप
इत्येतस्येकारादेशः न प्रोपः । मन्तरीयः ।
अपसर्गात् । नीपम् शोपम् समीपम् ॥

* इत्प्रमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥ एत मा
मूल-आपम् पचापम् ॥

२९३६ छन्दो इति ॥१८॥ मन्तव्यत्तर
स्याप इत्यस्य ऋचापदेशः स्यात् ॥ अमृदो
द्विः ॥

२९३७ अपहृषत्तृतीयास्यास्यान्यस्य हुगि-
षीराशास्यास्थितोत्सुकोविकारकराग-
कण्डेपु ॥ १९ ॥ अपहृषीस्थस्त्राहृतीया

स्यस्य सान्वयस्यस्य पुषागम आशो
वर्हिषु ॥ मन्वा आशीः अन्पवशीः ।
मन्वा आशा 'अन्पवशा' । अ.यो
मास्या स्यवशास्या । मन्व आस्थितः
'अन्पवस्थित' । मन्व अतस्तु 'मन्व
दुत्तुक्त ॥ अस्या कृति । 'अन्पवृतिः' ।
मन्वः कारकः 'अन्पवृकारक' । मन्वये
राग 'अन्पवृगाग' । अन्पवृस्मिन्मन्वो
'अन्पवृषीप ॥ कारकै छे च अपचोत्तरादि
न निपची द्विभ्रमहजात् ॥

२९३८ अये विमापा १०० ॥ अये शब्दे
वत्तरपदे मन्व्य पुषागम ॥ 'अन्पवृषीः
अन्पवृषः ॥

२९३० को कत्तुकेऽपि ॥१०१॥
कुत्तुकेतस्य कदित्ययमादेशस्तत्पुठपऽभा
वा वत्तरपदे ॥ कत्तु । कत्तुप । कत्तुम् ।
* कत्तापे प्रा उपसर्कमानम् कत्तुसिता
अय कत्तप ॥

२९४० रयवदयोश्च ॥१०२॥ अययोः
को कदापि ॥ कत्तु कत्तु ॥

२९४१ तुगे च ज्ञाती १०३ तुगे च
परे ज्ञातावमिषवायां कोः कदापि ॥
कत्तुप । नाम कति ॥

२९४२ का पद्यस्यो ॥१०४॥
अययोः कीः का इत्ययमादेशः ॥ कापयः ।
काशः ॥

२९४३ ईपदये ॥१०५॥ ईपदये कोः
अय इत्ययमादेशः । कामपुरम् । कामकथम्
कोपयम् ॥

२९४४ विवाषा पुरुषे ॥१०६॥ पुरुष
शब्दे उत्तरपदे वा को कादेशः ॥ कापुरुषे
पुपुरुष ॥

२९४५ क्वं चोप्ये ॥१०७॥ उष्णराधे
उत्तरपदे को ' क्वम् ' इत्यादेशः का व
वा ॥ क्वोष्णम् । कोष्णम् । क्वुष्णम् ॥

२९४६ पथि च छन्दसि ॥१०८॥
पथि शब्दे उत्तरपदे छन्दसि को क्व का
इत्येताश्चदेशी वा । क्वपथः । कापथः ।
क्वपथ ॥

२९४७ प्रपोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥
१०९॥ प्रपोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु कोफा
गमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः,
दृश्यन्ते च, तानि यथोपदिष्टानि साधूनि
सुष्ठु । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैश्चकारि
तानि प्रयुक्तानि तथैव धनुगन्तव्यानि ॥
पूयत् उदा प्रपोदरम् । कारिवाहको । का-
हक । जीवनस्य मृत जीमूत । मयानां
मयन भ्रमशानम् ॥

२९४८ संख्याविस्मयपूर्वरयान्दस्वा-
हनमन्तरस्यां डौ ॥११०॥ सन्त्यादि-
पूर्वस्याहस्याहानित्यादेशो वा टौ ॥ द्वयो-
रलोभे च इषह । अयह । इषह्नि इषहनि
इषहे । अयहि अयहि इषहे । अयहि इष-
हनि इषहे ॥ सार्याहि सायाहानि सायाहे ॥

२९४९ इलोपे पूर्वस्यदाविर्जः ॥१०९॥
दकाररेकयोर्द्वौ पश्चिन्त इलोपे तत्र

पूर्वस्याणो दीर्घः ॥ लोडम् मोडम् ॥ ऊड ॥
नीरक्तः । अग्नी रथः ॥

२९५० सहिवहोरोदवर्णस्य ॥११२॥
अनयोर्वर्णस्योत्स्याद् इलोपे सति ॥
सोडा । सोडुम् । सोहन्यम् ॥ सोडा ।
सोडुम् । सोहन्यम् ॥

२९५१ साहचै साह्वा सादेति निगमे ॥
११३॥ एते वैश्वे निपात्यन्ते ॥ 'साहव्य'
समन्तात् । साह्वा शशून । साह्वा ॥
२९५२ संहितायाम् ॥११४॥ अयमधि-
कारः ॥

२९५३ कर्णे कक्षपस्याविष्टात्पञ्चमि-
मिन्नलिन्नछिद्रसुवस्वस्तिरुस्य ॥११५॥
वर्ण शब्दे उत्तरपदे कक्षपस्यान्विगो दीर्घः
स्यात् विष्टादीन् चर्जेयित्वा ॥ दाषाकर्णः
छिद्रगुणाकर्णः । त्रिगुणाकर्णः ॥ विष्टकर्णः ।
अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । मिश्र-
कर्णः । छिद्रकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रव-
कर्णः । स्वस्तिरुस्य ॥

२९५४ नाहि वृत्तिवृत्तिव्यधिसचि सहिव
निधु क्वौ ॥११६॥ विव प्रत्क्यान्तेषु मधु
पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात्संहितायाम् ॥ उषा-
नत् । परोणत् । कौवृत् । प्रावृत् । मर्मा-
धित् । नौवक् । ऋदोपट । परोत्तत् ॥

२९५५ वनगिर्योः संज्ञायाम् कोटेरकिं
शुलकादीनाम् ॥११७॥ कोटरादीना
घने परे, किशुलकादीना गिरौ परे, दीर्घः
स्यात्संज्ञायाम् ॥ कोटरावणमा मिश्रका-
वणम् । विभ्रकावणम् । सारिकावणम् ॥

किंशुडकापिदिः मन्त्रागितिः ।

२९५६ षष्ठे ॥११८॥ षष्ठे परे पूषस्य
दीर्घः स्यात् ॥ आसुतोवजः । कपीयजः ।
इन्तोवजः ॥

२९५७ मतो च षड्चोऽनजिरादानाम्
॥११९॥ मतो पर्योऽनिरादिवजितस्य
दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ षडुम्बरावती ।
मराकावती । ममरावती ॥

२९५८ शरादीनां च ॥१२०॥ शरादी
नां मतो दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ शरादीनां
संज्ञायाम् ॥

२९५९ इका षडेऽनीलो ॥१२१॥
पीलुशर्मितस्येऽस्य पूषपरस्य दीर्घो
बहे परे । कपीयजम् । मुनीयजम् ॥

२९६० उपसर्गस्य षड्यमनुष्य षडुलम्
॥१२२॥ उपसर्गस्य दीर्घो वज्रत उत्तर
पदे षडुलम् । न तु मनुष्ये । वामाग म
पामागः । न च मवति ममारः ॥

२९६१ इकः काशे ॥१२३॥ इगन्तस्यो
पसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशो वट ॥ बीकाशः
बीकाशः । मनुकाशः ॥

२९६२ दस्ति ॥१२४॥ दा इत्येनस्य
षष्ठकारस्तदा उत्तरपदे इगन्तस्योपसर्
गस्य दीर्घः स्यात् ॥ नीलम् परीतम् ॥

२९६३ अटनः संज्ञायाम् ॥१२५॥
अटनो दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् ॥ अटवजः ।
अटवजम् ॥

२९६४ छन्दसि च ॥१२६॥ छन्दसि
अटनो दीर्घः स्यादुत्तरपदे ॥ आग्नेपमद्य
कपाट निर्धवेत् । अटवजिण्या वक्षिणा ॥
* गवि च युक्ते मापायामटनो दीर्घो
भवतीति वक्तव्यम् । अटवज शक्यम् ॥

२९६५ चितेः कपि ॥१२७॥ चितेर्दी-
र्घः स्यात्कपि परे च एकचित्तीक. द्विचि-
त्तीक ॥

२९६६ विश्वस्य वसुराटोः ॥१२८॥
विश्वस्य दीर्घः स्यात्सो राट्शब्दे च परे ।
विश्वापसु । विश्वारा ॥

२९६७ नरे संज्ञायाम् ॥१२९॥ नरस्य
वट उत्तरपदे स्यात् । विश्वस्य दीर्घः स्यात् ।
विश्वानर च विश्वराट् ॥

२९६८ मित्रे स्वर्पा ॥१३०॥ मित्रे
शोत्तरपदे ऋपाऽमिषेय विश्वस्य दीर्घः
स्यात् । विश्वामित्रो नाम श्वपि ।

२९६९ मात्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य
मर्तो ॥१३१॥ मात्रे सोमाश्वेनां दीर्घः
पाः मनुषि । सोमावनी । भववावती ।
इन्द्रियावती विश्वदेव्यावती ॥

२९७० औपश्वेव विमक्काऽप्रथमायाम्
॥१३२॥ औपश्वेव स्यात्प्रथमायां
विमक्को । औपश्वेमिःपश्वत् । नम पृ
थिव्येनम औपश्वेव ॥

२९७१ श्वपि तुनुपमशुतश्चुत्रोऽस्या

पाम् ॥ १३३ ॥ ऋचि विषये एयो दीर्घः
 स्यात् । 'धा तु न' 'नृ कश्णे' 'धा स्वाहात्'
 यक्ष गोमन्तमीमहे । तद्ध 'भरता जातवेवसम्'
 तडिति धादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम् । ते-
 नेह न 'शृणोत प्रायाज' । कूमनः । 'अजा
 षीः' । उरुत् ० । जोऽननेः ॥

२९७२ इकः सुञि ॥ १३४ ॥ इण-
 त्तस्य सुञि परतो मन्त्रे दीर्घः स्यात् ॥
 ममी पु णः । ऊर्ध्व ऊ पु णः ॥

२९७३ अचोऽवस्तिष्ठः ॥ १३५ ॥
 अचस्तिष्ठन्त्यात् ऋग्विषये दीर्घः स्यात् ।
 'विषा हि त्वा' ।

२९७४ निपातस्य च ॥ १३६ ॥
 वेपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेश
 स्यात् ॥ एषा ते । अच्छा ते ॥

२९७५ अग्नेषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥
 अग्नेषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोषा-
 मनुयास्तव्य । केशकेशि । कचाकचि । ज-
 ङ्गापाद् । नारद् । पूर्य ।

*शुनोदन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ।
 श्वापदन्तः । श्वापदः । श्वाकर्णः श्वापुच्छः ।
 श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ।

२९७६ चां ॥ १३८ ॥ चो परतो दीर्घः
 स्यात् पूर्वस्य । 'चो' इत्यनेन लुताकार
 नकारोऽऽतिगृह्यते । एधीचः मधूच
 पद्य । इधीचा मधूचा ॥

२९७७ संप्रसारणस्य च ॥ १३९ ॥

संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे परे
 दीर्घः स्यात् ॥ फारीपगन्धीपुत्रः फारीप-
 गन्धीपत्ति ॥ सोऽनुद्वगन्धीपुत्रः ॥

इति पद्याध्यायस्य तृतीयः पदः ।

२९७८ अङ्गस्य ॥ १ ॥ अत्रिकारोव-
 मा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः ॥

२९७९ हलः ॥ २ ॥ षष्ठावयवोद्धकः
 परं यत्संप्रसारणं तद्वन्ताद्भस्य दीर्घः
 स्यात् ॥ इतः । जीतः । संवीतः ॥

२९८० नामि ॥ ३ ॥ नामि परेऽप्रन्ता-
 ङ्गस्य दीर्घः स्यात् ॥ घटानाम् ॥ मग्नीनाम्
 पाशूनाम् पितृणाम् ॥

२९८१ न तिसृचतस्र ॥ ४ ॥ तिसृष-
 तस्र इत्यनयोर्नामि दीर्घो न स्यात् ॥
 तिसृणाम् । चतसृणाम् ॥

२९८२ छन्दस्पृभयथा ॥ ५ ॥ तिसृ-
 चतस्र एतयोर्नामि दीर्घो वा छन्दसि ।
 तिसृणां मध्यन्दिने (तिसृणाम्) । चतस्रण
 मध्यन्दिने चतसृणा मध्यन्दिने ॥

२९८३ नृ च ॥ ६ ॥ नृ इत्येतस्य
 नामि दीर्घो पा ॥ त्व नृणां नृपते । त्वं
 नृणां नृपते ॥

२९८४ नोपधायाः ॥ ७ ॥ नान्तस्या
 नृस्योपधाया नामि परतो दीर्घः स्यात् ॥
 पञ्चानाम् । सप्तानाम् ॥

२९८५ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥
 भान्तस्योपधाया दीर्घाऽसंबुद्धौ सर्वनाम-
 स्थाने ॥ राजा राजानी राजानः राजानं

राज्ञाम् । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि
वन्त ॥

२९८६ वा वपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

वपूर्वाया नोपवाया वा शीघ्रः सवनाम
स्यात् ॥ २९८७ सान्तमहत्तः संयोगस्य ॥ १० ॥
संयोगस्य संयोगस्य महत्तस्य यो नकारः
तस्योपवाया शीघ्रः स्यात्सर्वनामस्यानि
॥ २९८८ अप्तुन्मुप्स्यस्युनेप्स्युत्स्यु
स्युहोदपोदमझास्युणाम् ॥ ११ ॥
अवादीनामुपवाया शीघ्रः स्यात्सर्वबुद्धौ स
र्वनामस्थाने । अया । कर्त्तारः कर्त्तारः ॥
कर्त्तारः कर्त्तव्यः । स्वकारो नकारो श्रेयारो
स्वकारो श्रेयारो श्रेयारो पोतारो प्रशा
कारो ॥ स्वस्तुन्युपमहत्त नियमार्थम् । पत्तयो
रेव बोनिहवर्ण्यकार्त्तवोर्त्तमः । अन्वेषां
मासूत्—पित्तरो मातरो ॥
२९८९ इन्नुपार्थम्णां स्त्री ॥ १२ ॥
पथामुपवाया शीघ्रः (शिमिगने व) शीघ्रः ॥
वह्वरपदीनि । वह्वरुनहापि । वहुपुपापि ।
वह्वर्यमापि । वणिङ्गी वत्रहपो पूषयी
धर्ममयो ॥
२९९० स्त्री च ॥ १३ ॥ इवादीनामुप-
वाया शीघ्रः ॥ १४ ॥ इवादी । इ
वादी । पूषा । मय्या ॥

२९९१ अत्वसन्तस्य चाभातोः ॥ १४ ॥

अनु म्स् इत्येवमऽऽस्यधातोः उपवायाः
सावस्युद्धौ शीघ्रः स्यात् ॥ मवान् । कृत
वान् । गोमान् । सुपवाः । सुश्रोताः ॥

२९९२ अनुनासिकस्य क्लिप्तो क्लिप्ति

अनुनासिकान्तस्याक्त्वोपवाया शीघ्रो
मवति क्विप प्रत्यये ऋडादौ क्लिप्ति ।
प्रदान् । प्रदान् ॥ शान्तवान् । शंशान्त ॥

२९९३ अङ्गनगर्मा सनि ॥ १६ ॥

मङ्गवानां इतिरकादेशगनेइव शीघ्रं स्या
उक्त्वादौ सनि ॥ विवीपति । तुष्टूपति ॥

क्विकीपति । क्विपीसति । अपिक्विगसितौ

२९९४ तनोतेविमापा ॥ १७ ॥ तनो-

तेत्स्य सनि ऋडादौ वा शीघ्रः स्यात् ॥
वितीसति । विवसति ॥

२९९५ क्रमस्य क्ति ॥ १८ ॥ क्रम इप

वाया शीघ्रो ऋडादौ स्या प्रत्यये ॥ कान्त्या
कर्त्तव्या ॥

२९९६ अन्वोःशुडनुनासिके च ॥ १९ ॥

सुडुत्स्य स्य वस्य च कान्त् क्लिप्त् ए
वावादेशो स्या अनुनासिकादौ प्रत्यये,

वधी, ऋडादौ क्लिप्ति ॥ प्रस्ता । विसन ।
महत्तु । पूषा । पूषवान् । पूषया । पूषा
पूषवान् पूषया ॥

२९९७ इहर्त्वरसिम्पविसामुपवाया

दव ॥ २० ॥ पयामङ्गानां इहर्त्वरस्योपवा
यास्य स्यात् ॥ इहर्त्वरस्योपवायाः स्यात् ।
पयामङ्गानां इहर्त्वरस्योपवायाः स्यात् ।
पयामङ्गानां इहर्त्वरस्योपवायाः स्यात् ॥

इहर्त्वरस्योपवायाः स्यात् । इहर्त्वरस्योपवायाः
स्यात् । इहर्त्वरस्योपवायाः स्यात् ॥

जू जूरी जूरः । तूः तूरी तूर । मूर्तिः ।
 सूः सूषी सूवः ॥ सूतयान् सूतिः ॥ ऊः
 उवौ । ऊति । मूः मुषी मूतः, मूतवान्
 मूर्ति ॥

२९९८ राल्लोपः ॥ २१ ॥ रेफाबुत्तर-
 योऽल्लोपोः स्यात् षष्ठी मलादी कृडिति
 च ॥ मूः मुषी मूरः, मूर्तिः । तूः तूरी तूरः ॥

२९९९ असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥
 आ पादपरिसमाप्तेऽभीय समानाश्रये त
 स्मिन्कृतेश्चै तदसिद्ध स्यात् ॥ एधिशधि
 इत्यत्र षट्शशाभाषयोः कृतयोर्न लक्षण
 धित्व न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्भवति ॥

* कुगुटाबुवट्घणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ।
 षभूव षभूवतु षभूवः । दिवोये विवीयाते
 दिवीयिरे ॥

३००० इनान्नलोपः ॥ २३ ॥ श्रवमः
 परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ अनक्ति । अ
 नक्ति । द्वितस्ति ॥

३००१ अनदितां हल उपधायाः कृडिति
 ॥ २४ ॥ ह्रस्वानामनिदितामङ्गानामुप-
 धाया नस्य लोपः स्यात् कृडिति । स्रस्त
 ध्वस्तः सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते ॥
 * अनदितां नलोपे लङ्ङि च म्भ्योरुपताप-
 क्षरीरधिकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
 विङ्गितः । विकपितः ।

* रज्जेषां मृगरमणे रजयति मृगान् ॥

* विसुणि च रज्जोरुपसंख्यानम् ॥ रागो ॥

* रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम्
 रजकः । रजगमः । रजः ॥

३००२ दंशसञ्जस्वञ्जां अपि ॥ २५ ॥
 एवामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात् ॥ अपि ॥
 दशति । सजति । परिष्वजति ॥

३००३ रज्जेश्च ॥ २६ ॥ रज्जेश्च शपि
 परस्य उपधाया नकारस्य लोपः स्यात् ॥
 रजति रजतः रजन्ति ॥

३००४ घनि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥
 भावकरणवर्धिति घनि परतो रज्जोरुपधाया
 नस्य लोपः स्यात् ॥ भावार्थो रागः ।
 रजति रजयेति रागः ॥

३००५ स्यदो जवे ॥ २८ ॥ जवे घनि
 स्यइ रति निपात्यते । गोस्यइ ॥

३००६ अचोदैधौप्रथथहिमश्रधाः
 ॥ २९ ॥ परते निपात्यन्ते ॥ अचोदः
 उद्रे । इधेः-पध । उद्रे अचोदा । अचोदः
 प्रथथ हिमश्रथ ॥

३००७ नाञ्जेः पूजायाम् ॥ ३० ॥
 अञ्जे पूजायामर्थे नञ्जीवो न स्यात् ॥
 अञ्जिता अस्य शुरुष ॥

३००८ कृत्वि स्कन्दिरयन्दोः ॥ ३१ ॥
 स्कन्दिरयन्दोर्नस्य लोपो न कृत्वामत्यये
 परे । स्कन्त्वा स्यत्त्वा ॥

३००९ ज्ञान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥
 ज्ञान्तानां, नशेध्वा नस्य लोपः कृत्वामत्यये
 परे ॥ इङ्कृत्वा रभृत्वा । मङ्कृत्वा मङ्कृत्वा
 न इतिनष्टा ॥

३०१० मञ्जोश्च विधि ॥ ३३ ॥
मञ्जोश्च विधि नञोपो वा ॥ ममाञ्जि
ममाञ्जि ॥

३०११ घ्रास इवृद्धोः ॥ ३४ ॥
घ्रास इवृद्धोः इकारः शेषः स्याद्विद्धि इच्छादो
वृद्धिर्हिति ॥ मन्वृशिपत् । तिष्ठः । लो
तिष्ठः ॥

* कौ व घ्रास इत्वं मन्वृतीति वक्तव्यम् ।
आशंस शान्तीति आयेतोः ॥

३०१२ घ्रा हो ॥ ३५ ॥ घ्रा हो श
इत्थपमादेशः स्यात् । अनुशाधि । प्रशाधि
३०१३ इन्तेर्बः ॥ ३६ ॥ इन्तेर्बः इत्थप
मादेशः स्यात् हो ॥ अहि शब्दः ॥

३०१४ अनुदातोपदेशवन्ति तनोत्यादी
नामनुनासिकलोपो ऋद्धि कृद्धिति ॥ ३७ ॥
अनुदातोपदेशनामनुनासिकलोपो ऋद्धि कृद्धिति ॥ यमि
रमि यमि यमि रमि मन्पठयः अनुदातो
पदेशः अनुनासिकलोपोः । यम् यत्वा
यतः यतवान् । यम् यत्वायतः यतवान् ॥
इत्वा । यतवा । इत्वा । यतवा । यन्ति
यतिः । तनोत्यादयः-यतः यतवान् ।
यतः यितः यतः यतः यतः यतः यतः ॥

३०१५ वा ययपि । ३८ ॥ ययपि ययः
ऽनुदातोपदेशवन्ति तनोत्यादीनामनुनासि-
क लोपो वा स्यात् । प्रयत्य प्रयत्य ।
प्रयत्य प्रयत्य । प्रयत्य प्रयत्य । आग्रय
अग्रय । आग्रय प्रयत्य प्रयत्य ॥

३०१६ न च्छिपि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥
च्छिपि परतोऽनुदातोपदेशादीनामनुना-
सिकलोपो दीर्घश्च न स्यात् ॥ यन्तिः
यन्तिः तन्तिः ॥

३०१७ गमः कौ ॥ ४० ॥ गमः कौ
परतोऽनुनासिकलोपो स्यात् । मङ्गात् ।
कङ्किङ्गात् ॥

* गमादीनामिति वक्तव्यम् । संघत्
परीत् ॥

* ऊरु गमादीनामिति वक्तव्यम् ।
अमेरु अमेरुः ॥

३०१८ विश्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥
विदि वमि व मन्वयेऽनुनासिकोन्तस्याङ्-
रयाकार आदेशः स्यात् ॥ मन्वः । घोडाः
मन्वः । मन्वः । घोषा इन्द्रो न्या
मन्वि । कृपणाः । शतवाः । विजाना ॥

३०१९ अनसनखनां समसलोः ॥ ४२ ॥
पर्याङ्गादी स न कृद्धिति याकारः स्यात् ।
अतः सातिः । सिपासति । सातः सातिः ।
आतः सातवान् सातिः ॥

३०२० ये विमापा ॥ ४३ ॥ पञ्चरादो
कृद्धिति प्रत्यये ऋक्मनञ्जामाकारो वा
स्यात् । आयाते कथ्यते ॥ आयायते
अजायते । दायते । सम्यते साधयते
संस्यते । आयते कथ्यते आयायते अ-
ययते ॥

३०२१ तनोतेर्बकि ॥ ४४ ॥ तनोतेर्बकि
याकारः स्यात् ॥ वायते कथ्यते ॥

३०२२ सतः क्तिचि लोपश्चास्यान्य
रस्याम् ॥ ४५ ॥ सनोतेरङ्गस्य क्तिचि
कारदेशो ङोपश्चात्स्य वा ॥ सति
न्तिः सति ॥

३०२३ आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥ अधिकारो-
म् 'न ल्यपीति प्राक् ॥

३०२४ अस्त्रो रोपधयोरमन्पतरस्याम् ४७
स्त्रो रेफस्योपधापञ्च स्थानेऽस्त्रमागमो
॥ अर्द्धधातुके ॥ स्थानपट्टो निर्देशाट्टोपधयो-
र्भृति ॥ मित्रादन्त्यादच. पर ॥ भर्षा
अक्षमर्षंढुम् अण्डुम् मण्ड्यम् मण्ड्यम् ॥

३०२५ अतो लोपः ॥ ४८ ॥ अकारा-
तस्पर्द्धधातुके ङोप स्यात् ॥ सुभूयिता ॥

३०२६ यस्य हलः ॥ ४९ ॥ ङोपधा-
र्द्धधातुके ॥ वेमिठिता ॥

३०२७ क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥
हलः परस्य क्यस्य ङोपो वा स्यादाङ्ग-
धातुके ॥ समिधिता समिधियता ॥

३०२८ गेरनिटि ॥ ५१ ॥ अनिडादा-
धाङ्गधातुक जेळोः स्यात् ॥ अततक्षत्
प्राशिशत् ॥ कारणा हारणा ॥ कारंते ॥

३०२९ निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥ सेटि
निष्ठाया जेळोः स्यात् ॥ कारितम् ॥ का-
रितवान् ॥

३०३० जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥ जनिता
इति मन्त्रविषये इडादी णिळोपो निपा-
त्यते ॥ यो न पिता जनिता ॥ मन्त्रे तु
जनयिता ॥

३०३१ शमिता मञ्जे ॥ ५४ ॥ यल क-
कर्मणि शमितेति इडादी णिळोपो निपा-
त्यते ॥ शृतं इधिः शमिता ॥

३०३२ अयामन्ताल्वाय्योत्विष्णुषु ५५
पपु गेरयादेशः स्यात् ॥ कारयाञ्कार ॥
गण्डधन्तः ॥ स्पृक्षयालुः ॥ स्पृक्षयाध्यः ॥
स्तनगित्तुः ॥ पोपयिष्णवः ॥

३०३३ ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥
ल्यपि सञ्जुपूर्वात्परस्य गेरयादेशः स्यात् ॥
प्रगणध्य गत ॥ प्रवेभिदध्य गतः ॥

३०३४ विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥ आप इ-
त्तरस्य जेर्ल्यपि वा अयादेशः स्यात् ॥
प्रापध्य गतः प्राप्य गतः ॥

३०३५ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दासि ॥ ५८ ॥
पतयोर्ल्यपि छन्दसि दीर्घः स्यात् ॥ वाग्न्य-
नुपूर्वं विभूय ॥ अत्र यो वक्षिणा परिप्लूय ॥

३०३६ क्षियः ॥ ५९ ॥ क्षियञ्चदीर्घो
त्पपि ॥ प्रक्षीय ॥

३०३७ निष्ठायामण्यर्द्धे ॥ ६० ॥
ग्यत. कृत्यस्वार्धा भावकर्मणी ताभ्याम-
न्यत्र पा निष्ठा तस्या क्षियो दीर्घः स्यात् ॥
आक्षीणो देवस्तः ॥

३०३८ वा क्रोशदैर्न्ययोः ॥ ६१ ॥
आक्रोशे दैर्न्ये च क्षियो निष्ठायामण्यर्द्धे
दीर्घो वा स्यात् ॥ क्षितायुरेचि क्षीणायु
रेचि, क्षितोऽय तपस्वी क्षीणोऽय तपस्वी ॥

३०३९ स्यसिचसीयुदतासिषु भावकर्म-
णोरूपदेशेऽञ्जनग्रहदृशां वा चिष्वादिद्
च ॥ ६२ ॥ उपदेशो योऽञ्जु तदन्तार्त्त-
ञ्ज

अनुत्तं च विधीयते वा स्यात् स्यादपि
 परेषु स्वामीनामिहायमत्र भावकर्मणोः ।
 वाचिष्यते वैष्यते । मानिष्यते हनिष्यते ।
 प्राहिष्यते प्रहीष्यते । वृद्धिष्यते प्रस्यते ।
 कर्वापिदाताम् कर्षेयाताम् । कर्मानिपा
 ताम् कर्वापिवाताम् महसाताम् ।
 कर्वापिवाताम् कर्मानिपाताम् । कर्वापि
 ताम् कर्वापिवाताम् ॥ वाचिषीष्ट वैषीष्ट ।
 प्राहिषीष्ट वाचिषीष्ट । प्राहिषीष्ट प्रहीषीष्ट ।
 वृद्धिषीष्ट प्रस्यीष्ट । वाचिषीष्ट वैषीष्ट ।
 मानिषीष्ट हनिषीष्ट । प्राहिषीष्ट प्रहीषीष्ट ।
 वृद्धिषीष्ट प्रस्यीष्ट ॥

३०४० दीर्घा युद्धचि कृद्धिति ॥६३॥
 दीर्घो युद्धायमोऽकारो कृद्धिति ॥६३॥
 दीर्घ इति पञ्चमोऽकारो कृद्धिति ॥६३॥
 कर्वापिदाय ५

३०४१ आर्ता शोष इति च ॥ ६४ ॥
 इकाराकारोऽकारोऽन्ति कृद्धिति चकारान्त
 स्वाङ्गस्य शोष स्यात् ॥ ६४ ॥
 तस्थिष्यः पशुः पशुः । तस्थिष्यः तस्थुः ।
 गोदः कम्पकदः । प्रशः प्रमा ॥

३०४२ ईषति ॥ ६५ ॥ पति भाजा
 रान्तस्वैकारादेशः रवात् ॥ ईषम् शेषम् ॥

३०४३ पुमास्यागापावहातिसां हृद्धि
 ॥ ६६ ॥ पुस्तककार्ता मास्यादीनां
 कर्वापिदाय स्वाङ्गकारो कृद्धिति । दीपते
 शीपते ईषीपते । मीपते प्रेमीपते ।
 रथीपते वीथीपते । शीपते कृष्णपते ।
 कर्वापिष्य कर्वापिष्यताम् । शीपते शीपते

हीपते शेहीपते । अवशीपते मवसेशीपते ।
 ३०४४ पालिङ्गि ॥ ६७ ॥ पुमास्त
 गापावहातिसामस्य स्यात् कृद्धिति कृद्धि
 र्वात् शेषात् शेषात् शेषात् शेषात् शेषात्
 पयात् शेषात् शेषात् ॥

३०४५ वान्यस्य संयागादेः ॥ ६८ ॥
 प्यादिभ्योऽभ्यस्य संयोगादेराकारान्तस्यै
 कारादेशो या स्यात् कृद्धिति कृद्धि ॥
 शेषात् शेषात् शेषात् शेषात् ॥

३०४६ न त्यपि ॥ ६९ ॥ त्यपि परे
 पुमास्यादीनां तुल्यं न स्यात् ॥ प्रवाय प्रवाह
 प्रमाय प्रस्थाय प्रवाह प्रगाय महाह
 भवसाय ॥

३०४७ मयतेरिदम्यतरस्याम् ॥ ७० ॥
 मयतेरिकारादेश स्यात् म्यपि ॥ अय
 मित्य अयमाय ॥

३०४८ लुक् लृक् लृक् स्वद्विदातः ॥ ७१ ॥
 यपु परेषु मकुस्थाहममः स्यात् मकुवा
 तात् । मकोपीत् । मकरोत् । मकरिष्यत् ॥

३०४९ आहवादीनाम् ॥ ७२ ॥
 अहवादीनाम्कारादेशः स्यात् लुक्
 निपु । अ शोषान्तः ॥ शोषीत् शेषेष्ट शेष
 शेषेष्ट शेषिष्यत ।

३०५० छन्दम्यपि हस्यते ॥ ७३ ॥
 अहवादीनामित्यर्थः । छन्दो हस कायः ।
 आतम् । आयुजम् ।

३०५१ न माङ् शोभे ॥ ७४ ॥ माङ्
 शोभेऽहवादी न स्वः ॥ न माङ्कारोत् ।
 मा मपरिवाह ॥

३०५२ बहुलं छन्दस्यमाह्वोगेपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि माह्वोगेपि बहुलमहाद्यो वृत् ॥

अमाह्वोगेपि न सन् ॥

अनिष्ठा वृत् । कामानुवरीत् । कामम-व-

यीत् । मा ष. क्षेणे परवीजान्यवास्तु ।

मा अमित्वा । मा याव । ॥

३०५३ इरयो रे ॥ ७६ ॥ इरइत्यस्य

छन्दसि विषये बहुल रेभाञ्च स्यात् ॥

गर्भे प्रथम वृत् आंघ । यास्त्य परिदधे ॥

न च भवति — परमः यार्यो ग्निकर्माणि

चक्रिरे । अत्ररेशब्दस्य इति कृते पुनरपि

रेभाञ्चस्तदर्थमिरयोरिति द्विवचननिर्देशः ॥

३०५४ अचि श्नुधातुभ्रुवां खोरियड-

वडौ ॥ ७७ ॥ श्नुपत्ययान्तस्याङ्गस्य,

धातोर्विघर्णोवर्णान्तस्य, ऋरुत्येतस्येयडु

वडौ स्तोऽचि ॥ आमु वन्ति । निक्षिपतु ।

लुलुवतु । श्रुवी भ्रुव ॥

* इयडुवृत्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि

बहुलपुप संख्यानाम् । तन्व, पुपेग तनुव

पुपेग । विपुष पुपेग ॥ रुक्मो लोफः

सुवर्णो लोफः ॥ ज्यम्बक वजामहे त्रिय-

म्बक वजामहे ॥

३०५५ अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येघर्णोवर्णयोर्विघडुवडौ स्तो-

ऽसवर्णोचि ॥ श्येष उवोप । इवर्ति ॥

३०५६ स्त्रियाः ॥ ७९ ॥ स्त्रीशब्दस्ये-

यद् स्यादजादौ ॥ स्त्रियी ॥ स्त्रिय ॥

३०५७ नाम्नासौः ॥ ८० ॥ अमि शक्ति च

स्त्रियां वेधडादेश-स्यात् ॥ स्त्रीं पश्य स्त्रियं

पश्य । स्त्रीः पश्य स्त्रियः पश्य ॥

३०५८ इणो यण् ॥ ८१ ॥ इणोऽङ्गस्य

यण् अजादौ प्रत्यये ॥ यन्ति यन्तु ॥

३०५९ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वं न भवति य इवर्ण-

स्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्थानेकाचोऽङ्गस्य

यण् स्यादचि ॥ निन्यतुः मिन्यु । उन्न्यौ

उन्न्य । ग्रामयथी ग्रामण्य ॥

३०६० ओः सुपि ८३ ॥ धात्ववयव-

संयोगपूर्वं न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो

धातुस्तदन्तस्थानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादचि

सुपि ॥ खलप्यौ खलप्यः सल्लप्स्यौ ॥

३०६१ वर्पाभ्वदच ॥ ८४ ॥ अस्यो-

वर्णस्य यण् स्यादचि सुपि ॥ वर्पाभ्वौ

वर्पाभ्व ॥

* वर्पादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति

वक्तव्यम् । दृन्भ्वौ दृन्भव । कारभ्वौ

कारभवः । पुनर्भवो पुनर्भव ।

३०६२ न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

पतयोर्यण् न स्यादचि सुपि ॥ प्रतिभुवौ

प्रतिभुवः । सुधियो सुधिय ॥

३०६३ छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भूसुधौ इत्येतयो रभयथा

दृश्यते ॥ वनेषु चित्र विभवम् ॥ विशिचिहो

भुवम् । सुधौ ह्यमत्रे, सुधियो ह्यमत्रे ॥

३०६४ हुंस्तुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हुंस्त्येतस्य श्नुपत्ययान्तस्थानेकाचोऽङ्ग-

योऽप्युर्ध्वस्थाभादी साधैघातुके यथादेशः
स्वात् ॥ गृहति सम्पत् ॥

३०६५ मुषो युगलुङ्गिटाः ॥८८॥ मुषो
युगमभाः स्वात्सुङ्गिटादौ । अमूषन्
अमूषम् अमूष अमूषतुः अमूषुः ॥

३०६६ ऊदुपघाया गोहः ॥८९॥
घोहोऽङ्गुस्थोपघाया ऊकात्देशः । एवाङ्गावौ
प्रत्यये । गृहति । गृहकः । साधुनिगृहा
गृहणम् ॥ गोह इति विहृत्तनिर्देशो विप
पार्थः । यत्राभ्यैतदुपम् तत्र यथा स्वात् ।
इह नाम्नात् निशुगृहत् ॥

३०६७ दोषो णौ ॥ ९० ॥ दोष इप
घाया ऊकात् अदेशः । स्वाङ्गो ः रूपपति

३०६८ वा विचविरागे ॥९१॥ चित्त
विरागायै वाप इपघाया ङोकारादेशः
स्वाङ्गोः । चित्त रूपपति । चित्त लोचपति

३०६९ मितां हस्वः ॥ ९२ ॥ मडाइपो
मित्त हस्वैकमाइपो आतपो ये मित्तादिता
स्त्रीणामुपघाया हस्वः स्वाङ्गो ः । मड
पति इपघपति ॥

३०७० विष्णामुलोर्ध्वोऽप्यतरस्याम् ९३
विष्णुपरे जमुष्परे च जीमिषामङ्गुणामुप
घाया वायः स्वाहा ॥ अणमि अणामि
अणमि अणामि । शर्म शर्मम् शर्म शर्मम् ॥

३०७१ ङपि हस्वः ॥ ९४ ॥ ङङ्गुपरे
णौ हस्वः स्वाङ्गुस्थोपघायाः ॥ द्विप
ठपाः । परंठपाः पुरंठपाः ॥

३०७२ ङादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥

ङादोऽङ्गुस्वोपघाया हस्वः स्वाङ्गिष्ठायाम् ॥
महन्न महन्नवाम् ॥ हव इति योगवि
भागात् किर्यापि । हतिः ॥

३०७३ छादेर्वेऽनुपपसर्गस्य ॥ ९६ ॥

छादेरङ्गुस्वोऽनुपपसर्गस्य यप्रत्यये इपघाया
हस्वः स्वात् । अरङ्गः । अङ्गः । अन्त
प्यः ॥

अदिप्रमृत्सुपसर्गस्येति षक्तव्यम् ।
सदुपामिच्छात् । अतएव हि संस्था पूर्व
संस्थाहत् व्यपदेश निवर्तयति ॥ न हि
त्रिपुत्रो त्रिपुत्रः इति व्यपदेशस्येति ॥

३०७४ इस्मन्त्रन्किपु च ॥९७॥ एपु
छादेवपघाया हस्वः स्वात् ॥ छपिः । छपः ।
छपम् । घाम्छत् ॥

३०७५ ममहनजनखनभसां ङोपः कि
त्यनङ्गि ९८ ॥ एवामुपघाया ङोपः स्वा
दङ्गादी कृत्ति कत्वङ्गि । अण्मत्तुः । अण्म
अण्मत्तु अण्मः । अण्मत्तुः अण्मः । अण्मत्तुः
अण्मत्तुः ॥ अण्मत्तुः अण्मः ॥

३०७६ तनिपत्योऽङ्गुत्सि ॥ ९९ ॥
एतयोऽङ्गुत्सुपघाया ङोपः । एतयादौ
कृत्ति ॥ चित्तविरि कत्वः । शक्या इव
पतिम् ॥

३०७७ घसिमसोर्ध्वि च ॥१००॥

एतयोऽपघाया ङोपः स्वाङ्गुमद्यदौ हस्वो
च कृत्ति ॥ अण्मत्तु मे अपीतिङ्ग मे ।
अण्मो षे हरी दानाः । अण्मत्ति ॥

३०७८ हुल्लम्बो हेर्धिः ॥ १०१ ॥
 लोभंभतेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् ॥ लुङ्घि ।
 मिन्यि छिन्धि ॥

३०७९ श्रुमृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥
 पभ्यो हेर्धिः । याच्छन्दसि ॥ श्रुधी श्चमिन्द्रा
 शृणुधी गिरः । पूधि । पठ णम्कृधि ।
 मपावृधि ॥

३०८० अटितम्ब ॥ १०३ ॥ अटि-
 तश्च हेर्धिर्वादेश स्यात् ॥ 'वा छन्दसीति
 पित्वेनास्याच्छिवम् ॥ सोम रादन्धि ॥ न-
 सभ्यं तद्दधयेश्च प्रपन्धि । युयोध्यसम-
 न्नुवृणाणमेनः ॥

३०८१ चिपो लुक् ॥ १०४ ॥ चिण-
 परस्य प्रत्यपस्य लुक् स्यात् ॥ णकारि ।
 अहारि । अकारि । अकारितराम् अहारित-
 रामित्यत्र तलोपरधासिद्धत्वात्तरतमपोर्न
 लुक् । चिपो लुमित्येतद्विषयमेवाद्भिद्यते ॥

३०८२ अतो हेः ॥ १०५ ॥ अदन्ता-
 श्छाद् हेल्लेक् स्यात् ॥ पच पठ मच्छ ॥

३०८३ उतश्च प्रत्ययादिसंयोगपूर्वात्
 ॥ १०६ ॥ अस्योगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेल्लेक्
 स्यात् ॥ चिनु । सुनु । कुक् ॥

* उतश्च । प्रत्ययाच्छन्दो वाचनम् ।
 आतनुहि धातुधानान् । चिनुहि यत्पत्तिम्
 तेन मा भागिन कृणुहि ॥

३०८४ लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्रोः ॥ १०७ ॥
 अस्योक्तपूर्वस्य प्रत्ययोक्तारस्य लोपो धा-
 त्वाद्भ्रोः परयोः ॥ लुक् सुलुवः ॥
 भ्रुम्भः सुनुभः ॥

३०८५ नित्यं करोते ॥ १०८ ॥
 करोतेयत्परधीकारप्रत्ययस्य नित्यं लोप
 स्याम्भ्योः परयोः ॥ लुपे कुर्म ॥

३०८६ ये च ॥ १०९ ॥ यकारादी
 प्रत्यये कारातेकत्तरस्योकार प्रत्ययस्य नित्यं
 लोप ददात् ॥ पुयांत कुर्याताम् कुर्युं ॥

३०८७ अत उन्सार्वधातुके ॥ ११० ॥
 उन्सारप्रत्ययान्तरस्य करोतेरकारस्य स्थाने
 उकार आदेश स्यात्कार्वाणतुके कृडिति ॥
 कृतः सुधन्ति ॥

३०८८ अनसोरल्लोपः ॥ १११ ॥
 अस्यारुतेश्चाऽकारस्य लोप स्यात्कार्वा-
 णतुके कृडिति ॥ कथ । कन्धन्ति ।
 मिनन् । मिनन्ति ॥

३०८९ अनाभ्यस्तयोरात् ॥ ११२ ॥
 अनयोरातो लोपः स्यात्कृडिति ॥ लुवते ।
 लुनताम् । मिमते । मिमताम् ॥

३०९० ई ह्रस्वयोः ॥ ११३ ॥ सुवर्जि-
 ताना जनानांशामभ्यस्तानां चाङ्गाना-
 मात् ईकारादेश स्याद्भादो सार्धधातुके
 कृडिति ॥ लुवते । पुनोत । मिमते ।
 मिमोषे ॥

३०९१ इदृद्रिस्य ॥ ११४ ॥ दृद्रिते
 ईकादी सार्धधातुके कृडात् इकादीदेशः
 स्यात् ॥ दृद्रितः । दृद्रिद्यः ॥

* दृद्रितातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ।
 * सिद्धश्च प्रत्ययाविधौ भवतीतिव-
 क्तव्यम् दृद्रितातीति दृद्रिद्रः । आकादा-

मन्त्रज्ञानो जमत्कपो न मन्वति एवाहित्वा-
 वत्रैव मन्वति ॥

म इच्छियान्के खोपा इच्छियान्के च नेभ्योते ।
 दिदिच्छियान्के दिदिच्छियान्के दिदिच्छियान्के वा ॥
 अथतन्मा वेतिवच्छम्भम् अथच्छियान्के
 अथच्छियान्के ॥

३०९२ मियोज्ज्यतरस्याम् ॥ १७५ ॥
 मियो वा इकारदेशः स्यात्तन्मा कृञिति
 सार्धवातुके ॥ विमित । पिमीतः ॥

३०९३ अहातेष्व ॥ ११६ ॥ अहातेति
 कारदेशो वा स्यात्तन्मा कृञिति सार्धवा-
 तुके ॥ अहित अहीतः म

३०९४ आ च हो ॥ १११ ॥ अहाते
 अथच्छियान्के वा स्यात्तन्मा कृञिति हो परे
 अहाति अहीति अहीति ॥

३०९५ खोपो यि ॥ ११८ ॥ अहाते
 खोपो स्यात्तन्मा कृञिति सार्धवातुके ॥
 अजम् ॥

३०९६ असीरेद्यावभ्यासलोपश्च ११९
 असीरेद्यावभ्यासलोपश्च ११९
 असीरेद्यावभ्यासलोपश्च ११९
 असीरेद्यावभ्यासलोपश्च ११९

३०९७ अत एकह्रस्वमप्येनादेशादेर्लिटि
 ॥ १२० ॥ अत एकह्रस्वमप्येनादेशादेर्लिटि
 ॥ १२० ॥ अत एकह्रस्वमप्येनादेशादेर्लिटि
 ॥ १२० ॥ अत एकह्रस्वमप्येनादेशादेर्लिटि

३०९८ अलि च सेटि ॥ १२१ ॥

इच्छियान्के प्रागुक्तस्यात् ॥ वेतिव ।
 होकिच ॥

३०९९ कृष्णमन्त्रप्रपञ्च ॥ १२२ ॥

एवामङ्गलान्त एकारदेशः स्यात्तन्मा सलो-
 पश्च किति छिटि सेटि यञि च ॥ सेटः
 सेट । सेटिय । केचनुः केचुः ॥ केचियः
 मेचनुः मेचुः मेचियः । जेपे जेपाते जेपिये ॥
 अथच्छियान्के अथच्छियान्के ॥ अथच्छियान्के

३१०० राधो हिसायाम् ॥ १२३ ॥
 राधो हिसायामन्त्रस्यैकारदेशः स्यात्तन्मा
 सलोपश्च किति छिटि सेटि यञि
 च ॥ अथच्छियान्के अथच्छियान्के ॥

३१०१ वा कृष्णमन्त्रसाम् ॥ १२४ ॥
 एवामन्त्र एवामन्त्रस्यासलोपश्च स्यात्तन्मा
 किति छिटि सेटि यञि च ॥ सेटः । सेटाः
 सेटिय । अथच्छियान्के अथच्छियान्के ॥

अथच्छियान्के अथच्छियान्के । अथच्छियान्के
 अथच्छियान्के । अथच्छियान्के । अथच्छियान्के
 अथच्छियान्के । अथच्छियान्के । अथच्छियान्के
 अथच्छियान्के । अथच्छियान्के । अथच्छियान्के

३१०२ फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥
 फणादीनां सप्तानां फणादीनामन्त्रस्य स्यात्तन्मा
 सलोपश्च स्यात्तन्मा सलोपश्च किति
 छिटि सेटि यञि च ॥ केचनुः केचुः केचियः

अथच्छियान्के अथच्छियान्के । अथच्छियान्के
 अथच्छियान्के । अथच्छियान्के । अथच्छियान्के
 अथच्छियान्के । अथच्छियान्के । अथच्छियान्के
 अथच्छियान्के । अथच्छियान्के । अथच्छियान्के

३१०३ न सुप्रसवदादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥
 सुप्रसवदादिगुणानामन्त्रस्य स्यात्तन्मा सलोपश्च
 स्यात्तन्मा सलोपश्च किति छिटि सेटि यञि च ॥

वमभिनितृत्तस्य च योऽकारस्तस्य स्थाने
एकारादेशोऽभ्यासलोपश्च न स्यात् ॥
विशशसतु. विशशसिथ । दददे दददति ॥
ववमतु ववमु । विशशरतु. लुळषिथ ॥

३१०४ अर्षणस्त्रसावनजः ॥ १२७ ॥

नभ्रा (हितस्या)र्षाप्रत्येतस्याद्गस्य तु इत्व-
यमादेशः स्यात् तु सो ॥ अर्षन्ती अर्षन्तः ॥

३१०५ मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवन्नित्येतस्याद्गस्य वङ्गल तु इत्यय
मादेशः स्यात् ॥ मघवान् मघवन्ता ॥ बहुल
प्रहणात्-मघवा मघवानी मघवान ॥

३१०६ भस्य ॥ १२९ ॥ आ अध्याय-

परिसमाप्तेरयमधिकारः ॥

३१०७ पादः पत् ॥ १३० ॥ पाद्-

शब्दान्त यदङ्ग म तदवयवस्य पाच्छब्दस्य
पदादेशः स्यात् ॥ द्विपद द्विपदा द्विपदे ॥

३१०८ वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वसन्तस्य भस्य संप्रसारण स्यात् ॥
विदुप पश्य । विदुपा ॥

३१०९ वाह ऊद् ॥ १३२ ॥ भग्न वाह

ऊद् संप्रसारण रशात् ॥ प्रष्टीह प्रष्टोडा ॥

३११० इचयुवमघानामतीद्वेषे ॥ १३३ ॥

अन्नन्तानी मानामेपामतद्धिते संप्रसारणम् ।
शुद शुना । यून् यूना ॥ मघोन मघोना ॥

३१११ अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥

अनित्येऽमन्तस्य मत्स्याकारस्य लोपः
स्यात् ॥ राश पश्य । राशा ॥

३११२ पपूर्वहन् धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

पपूर्वो योऽनुह्नो धृतराज्ञश्च तस्याकार-
लोपः स्यादणि परत ॥ औक्ष्णः ताक्ष्णः ॥
श्रीणघ्न. धातरागः ॥

३११३ विभापा द्विश्योः ॥ १३६ ॥

द्वी परतः शीशन्दे चानोऽकारलोपो वा
स्यात् ॥ राशि राजनि । साम्नि सामनि ।
साशो सामनी ॥

३११४ न संयोगाद्बमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्त संयोगात्परस्वानोऽकार-
स्य लोपो न स्यात् ॥ पर्वणः पर्वणे ।
ब्रह्मणः ब्रह्मणा ॥

३११५ अचः ॥ १३८ ॥ लुप्तनकारस्या-

अतेभ्यसा कारस्य लोपः स्यात् ॥ दधीचः
पश्य ॥

३११६ उद ईद् ॥ १३९ ॥ उदः परस्या च

ईकारोऽश स्यात् ॥ उदीच उदीचा
उदीच ॥

३११७ आतो धातोः ॥ १४० ॥ आका-

शान्तस्य धातोर्भस्य लोप स्यात् ॥ कौञ्ज
लप पश्य । शुभय. पाय ।

३११८ मन्त्रेष्वाल्यादेशात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आदि परत आत्मन आदर्लोप
स्यात् ॥ त्मना द्वेषेभ्य । त्मना सोमेषु ॥
आडोऽन्यत्रापि छन्दसि लोपो वृश्यते ॥
'त्मन्या समञ्जन्' 'त्मनोऽन्तस्यः ॥

३११९ ति विशतेदिति ॥ १४२ ॥

भस्य विशतेस्तिशब्दस्य लोपः स्यादिति ॥
विशत्या क्रीत. विशक । विश शशम् ॥
विशते. पूरणो विश. ॥ एकविशः ॥

३१२० डेः ॥१४३॥ द्वित्त मस्य षड्धो
 वाः स्मात् ॥ कुमुदात् ॥ नट् ॥ चार ॥ वेत् ॥ शान्
 ३१२१ नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ चाम्ठस्य
 मस्य षड्धोऽपः स्थात् ॥ शौडुडोमिः ॥
 चान्तस्य दिलोपे सप्तमचारिपीठसुपि
 क्त्वापि ह्युपि वैतिलि ब्राजलि छात्रादि
 शिलादि शिशुण्डि सूकरसप्तसुपर्वमा
 सुपसंस्थानम् । मञ्चये इत्यस्तास्तेषाम्
 इत्यन्येषु इति प्रकृतिभाषः प्रातः, ये
 इत्यस्तास्तेषाम् इत्येव इति ॥ सप्तम्या
 रिष इति सौम्यवाराः । पीठमर्षणः
 पीठसर्षाः । कक्षापिका प्रोक्तमनीयते कक्षा
 पाः । कुपुमिना प्रौपुमाः । तैत्तिस्मिन्ना-
 ब्रिनावाभ्यामौ तत्कुरी प्रत्यङ्कारात्तौ
 त्रिबिन्नाबकि सप्तम्यामनिधीयते । तं प्रत्यङ्
 मधीयते तैत्तिभाः । कात्रकाः ॥ दीपिक
 प्ययेषु कृत्वात्तद्व छः प्राप्नोति । एव
 क्त्वात् ॥ शीकृत्वाः । शिवाभ्यन्तः शीक
 ष्टाः । सुकरसप्तम्याः-सप्तम्याः । सु
 च्याः सौपर्षाः ।
 * अस्मनो विकार उपसंस्थानम् ।
 अस्मनो विकारा आस्य । आस्यनोऽस्यः ॥
 * चर्मनः क्लोष्ठ उपसंस्थानम् । चर्म
 नोऽस्यः । आस्योऽस्यः ॥
 * हून सक्लोष उपसंस्थानम् ।
 शोषः सक्लोष । शोषनोऽस्यः ।
 * अन्वधानो च सार्यमाविकाचर्षमुप
 संस्थानम् । * द्रव्यं न्यासप्रतिक-

व्या ? विद्याम् अन्वधानामविहितप्रकोषा
 प्रयाग दुप्यत ते सौयप्रतिकारः ।
 न्यासप्रतर्भवः सार्यमाविकाः । दौनःपुनि
 कः । बाह्यः ॥ यौतस्तुतः ॥ श्वरादीपः
 श्वभक्तिकः श्वभक्तः इत्यवमावियु न
 दुप्यत द्विषोपः ॥
 ३१२२ अन्दएखोरेव ॥ १४५ ॥ अह
 न्नित्येतस्य षड्धोरेव द्विषोपः स्थात् ॥ हे
 यदतोसमाहृते प्रयहः । अहः । इ मही
 मकोषो मृतो माको वा ह्यपदीनः अहीनः ॥
 ३१२३ ओर्षुणः ॥ १४६ ॥ अहनी
 तस्य मस्व गुणः स्थात् ॥ बाह्यस्या
 माहृदयः ॥
 ३१२४ हे लोपोऽकृत्वाः ॥ १४७ ॥
 हे परत ह्यर्षान्तस्य मस्याऽकृत्वा कोषा
 स्थात् ॥ कामण्डदेयः । शीतवाहेवः ।
 आश्वेयः । माहृवाहेयः ॥
 ३१२५ यस्तेति च ॥ १४८ ॥ मस्वेव
 चर्षावणयोर्षोपः स्थादाकारे तद्विधे च ॥
 दार्शी च्छाही च्छाही ॥ सवणधीपत्ये द्वि
 सति मत्तिसन्नेरागच्छति इत्यनुकारेण स्था
 त्वात् ॥ च्छा-चोषेयः । च्छा-चाष्ठाः ।
 मत्ति च्छायेया ॥ कुमारी चोरी । वाहिः
 च्छाहिः ॥
 * यस्तेत्यर्थः स्था मत्तिपेषो वास्या ।
 कुम्भे च्छाये
 ३१२६ मूर्धतिष्मागस्त्यमत्स्वानी म च
 पचायाः ॥ १४९ ॥ मन्तुस्त्योपचाया या

11

पस्तस्य ङोप. स्यात्स चेतस्यार्धवयव ॥
सुर्यैकदिक् सौरी वङ्गाया । तैयम् षट् ।
अगस्त्यस्यापत्य स्त्री आगस्ती । आग-
स्तीयः । मत्सी ॥

*मत्स्यस्य ङ्यासिति वक्तव्यम् । इह मा
मूत् मत्स्यस्वेद माध मात्स्यम् ।

*सुर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च । सौरीय-
सौरी । आगस्तीय. आगस्ती । इद मा भूत्
'सौर्यं घञ् निर्वपेत्' आगस्त्य ॥

*तिष्यपुष्टयोर्नक्षत्राणि तिष्येण नक्षत्रेण
युक्त. फाञ्. तैय । पीय. ।

*अन्तिकस्य तसि कादिलोप आधुदातं च
मृत्तिकशब्दस्य तसि प्रत्यये चरत. फणा-
रादिशब्दस्य ङोपो घञ् व्य. । अन्तिनो न
दुपत् ॥

* तमे तादेश्च कादेश्च लोपो वक्तव्यः
अन्त ट् नो अन्तम् ॥ अन्तितमे
अवरोहति ॥

*कादिलोपे बहुलामिति वक्तव्यम् अन्य
त्रापि दृश्यते-अन्ति के सोदतीति अन्तपत् ॥
अथे च अन्तिप्रः ॥

३१२७ हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥ इञ्
उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य ङोप-
स्यावेति परे ॥ गार्गी वात्सी ।

३१२८ आपत्यस्य च तद्धितेज्जाति
॥ १२१ ॥ इञ् परस्वापत्यकारस्य
ङोप. स्याद्नाकारादौ लङ्गिते । गार्गीणा
समूहो गार्गीकम् ।

३१२९ ययञ्च्योश्च ॥ १५२ ॥ ययञ्चि
पतयोश्च परतो लङ्गः परस्वापत्यपका-
रस्य ङोप स्यात् ॥ वात्सीयति गार्गी-
यति । ज्वी गार्गीभूत. । वात्सीभूतः ।

३१३० विन्वकादिभ्यश्छस्य लुक् १५३ ॥
नडादिषु चित्तवाद्य पठयन्ते 'गङ्गादीनां
कुक्' चेति ह्रस्वगुणागमा चित्तवाद्ययो
भषन्ति तेभ्य उत्तरस्य ऋष छ्रम्य लुक्
स्यात्कृते ॥ चित्वा यरया सन्ति चित्त-
कीया तस्या भवा चित्तवा । चेषुकीयाः
चेषुका. ॥

३१३१ तुष्टिमेघस्यु ॥ १५४ ॥
इष्टादिषु परेषु तुष्टश्च ङोप. रयात् ॥
आसुति षडिष्ट । षडिष्टः । षोष्मिणी धेनुः

३१३२ ट्टेः ॥ १५५ ॥ मरय ट्टेर्ङोपः
स्याद्विष्टादिषु । पट्ट-पट्टिष्ट. पट्टिमा पट्टी-
यान । जघु-जघिष्ट जघिमा जघीयान ॥

* णाधिष्ठवन्त्रानियदिकरथ कार्य भव-
तीति वक्तव्यम् । (कं प्रयागमम् १७ वज्राण-
रभावः) ङोप यथादिपरस्यम् । पनीमाचाटे
पत्यति । प्रथयति । पटयति । स्थुक्माचाटे
स्थययति ॥ ऐचिचु 'चिन्मतोऽङ्कु'
करस्यमपि स्त्रायणमाचाटे स्रजयति । ससु-
मन्तमाचाटे ससयति । युवानमाचाटे
यवयति कणयति । पतदुभयमपि उदाहरण
मात्रं न परिगणनम् । प्रादयोपि शक्षोष्मन्ते
प्रियमाचाटे प्रापयति ॥
३१३३ स्थूलदूरयुवहस्वक्षिप्रशुद्धाणां
यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्वभादिनां यथाविपरं सुप्यते इष्टमेयस्तु
 परता, वृषेय च गुण्यः स्यात् ॥ स्वाविष्टः
 स्वबीयान् । वविष्टः वबीयान् । यविष्टः
 यबीयान् । इविष्टः इबीयान् । इविष्टः ।
 होविष्टः होबीयान् । होविष्टः । हो
 बीयान् । होविष्टः ।

३१३४ प्रियास्विरस्किरोकवहुसगुसवृद्ध
 तमदीर्घान्दारकाणां मस्यस्त्वर्बहिर्गर्षयि
 त्वापिह्वनाः ॥ १५७ ॥ येषामिष्टं मा
 वेताः स्युः इष्टमेयस्तु ॥ प्रेषः प्रेषा प्रेषान् ।
 स्पेषः स्पेषां स्पेषान् । स्पेषः स्पेषान् ।
 वरिष्टः वरिमा । वरिष्टः वरीयान् । वरिष्टः ।
 गरिष्टः गरीयान् । गरिष्टः । गरिष्टः ।
 वरिष्टः वरीयान् । वरिष्टः । वरीयान् ।
 वरिष्टः वरीयान् । वरिष्टः । वरीयान् ।
 वरिष्टः वरीयान् । वरिष्टः । वरीयान् ।

३१३५ बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥
 बहोर्बहोरयामिष्टमेपसां लोपो बहोः । यथा
 भूरावेताः ॥ भूवान् । भूमा ॥

३१३६ इष्टस्व विद् च ॥ १५९ ॥
 बहोर्बहोरस्मेष्टस्य विद्भागो बहोश्च भूरा
 वेताः ॥ मृषिष्टः ॥

३१३७ क्यादादीपताः ॥ १६० ॥
 क्यात्तत्तत्तत्त इयत्त काकात्तत्तः स्यात् ।
 क्यादात् ॥

३१३८ र ऋतो हसादेर्लोपोः ॥ १६१ ॥
 हसादेर्लोपोः कास्य रेकमेताः स्याद्विष्टे
 मेयस्तु ॥ मविष्टः मवीयान् । मविष्टः ।
 मविष्टः मवीयान् । मविष्टः ।

पुष्टं सुष्टं सुष्टं चैव इत्या इष्टमेयम् ॥

परिपूर्वे वृद्धं चैव पठेतात् । रविष्टो स्मरेत् ॥
 तत् इह न भवति-कृतं माचष्टे कृतयति ॥

३१३९ विभापनोऽच्छन्दसि ॥ १६२ ॥
 ऋतु इत्येतस्य ऋतु स्यात् वा रेफादेशः
 स्याद्विष्टेमेयस्तु छन्दसि ॥ रविष्टोऽपि
 परधामम् । स्वगुञ्जिष्टः ॥

३१४० प्रकृत्यंकात् ॥ १६३ ॥ पष्-
 ष्टं यद् मस्यकं तद्विष्टमेयस्तु प्रकृत्या
 स्यात् ॥ अविष्टः अविष्टेयस्य विष्टः अविष्टः
 अविष्टः अवीयान् । अविष्टः ॥ अविष्टः
 तस्य मत्स्यस्य सुविष्टः सुवीयान्
 सुविष्टः ॥

३ प्रकृत्याऽके राक्षन्यमनुष्पयुवानः ।
 राक्षन्यादीं समुहो राक्षन्यकम् । अनुष्पादीं
 समुहो अनुष्पकम् । अस्त्यस्य च तद्विष्टेऽ
 पातीति यदोपः प्रकृतिभावेन न भवति ।
 एवो माहः धीवर्तव्यः । मनोहादित्वाद्गुणः ॥
 तत्र नस्नायते इति द्विषोपो न ॥

३१४१ इत्यन्यतपस्ये ॥ १६४ ॥ इत्यन्य
 तपस्यार्थेन प्रकृत्या स्यात् । साराक्षन्य
 सामाञ्जिनम् । मसि विष्टो मास इत्यु
 इतोऽनुष्पताद् अविष्टः इत्यु ॥ अ-
 विष्टः इत्यु अविष्टः ॥

३१४२ पाषिषिदयिकेष्टि मविषि
 नस्य ॥ १६५ ॥ 'यज्यत्ये' इति वाचि-
 क्रियते ॥ एतेऽपि प्रकृत्याः स्युः ॥
 पाषिषोऽपत्य पाषिषः । वैषिषः ।
 वैषिषः । पाषिषः । पाषिषः ।

३१५३ संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥
 संयोगादिश्च इति प्रकृत्या स्यात् ॥
 अद्विजोऽपत्य ग्राह्यिन माद्रिणः
 पात्रिणः ॥

३१५४ अन् ॥ १६७ ॥ वनन्तमणि
 प्रकृत्या स्यात् ॥ सामन् । वेमन् ।

३१५५ ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥
 यादा तद्विज्ञेऽन् प्रकृत्या स्याद्भावकर्मणो-
 रर्थयोः ॥ सामसु साधु सामन्य ॥

३१५६ आत्माध्वानौ स्त्रे ॥ १६९ ॥
 पत्नी स्त्रे प्रकृत्या स्त्र ॥ आत्मने हित
 आत्मनीन् । अष्टवनीन् ॥

३१६७ न यपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७० ॥
 यर्षमिषमपूर्वोऽन् अपत्येऽर्थेऽणि प्रकृत्या
 स्यात् ॥ सुयाम्णोऽपत्यं सीयाम ।
 सान्द्रसाम ॥

* यपूर्वप्रतिषेधे वा हितनान् इति
 वाच्यम् हिनर्नाम्नोपत्य इतनाम. इत
 नामनः ॥

३१६८ ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥
 योगविभागोत्र मित्येते ब्राह्म इत्येतदपत्या-
 धिकारेण सामर्थ्यादपत्यावृत्त्याणि टेजो
 पार्थ निपात्यते ॥ ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्म-
 स्त्रम् । ब्राह्महृत्वि ॥ तत —

*जातौ अपत्ये आतावणि ब्रह्मर्णाष्ट लोपो
 न ॥ ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण ॥

३१६९ कर्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥ कर्म
 पति ताच्छील्ये टिकोपो निपात्यते ॥
 कर्मशीलः कर्म. 'शीलं ब्राह्मिभ्योप.'

इति पाप्रत्यय. ॥ यत्रेव कर्मर्धमिदम्
 'नन्तद्विधे' इत्येव टिकोप तिङ् सत्य-
 जेतत् । शायकार्यं तु । एतज्ज्ञापयति—

* 'ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति'
 इति । तेन चोरी तापसीति ज्ञान्तादपो-
 फार मिको भवति ॥

३१५० आक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥
 आक्षमिनपत्येण टिकोपो निपात्यते ॥
 आक्षम् पदम् ॥

३१५१ दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिक
 जैड्माशिनेयवासिनायनिर्घ्राणइत्प धैव-
 त्यसारवैश्वानकर्मत्रेय हिरण्मयानि ॥ १७४ ॥
 यनानि निपात्यन्ते दण्डिनोऽपत्य दाण्डि-

नायन । हास्तिनोऽपत्यं हास्तिनायनः ।
 यथवेणमपीते आथर्वणिक. । जिह्वाशिनो
 ऽपत्य जैह्वाशिनेय. । वासिनोऽपत्य वासि-
 नायनि. । नृणाम्नो भाव. भ्रूणहृत्यम् ॥
 धीनो माषो धैवत्यम् । सशरवा मव सार-
 वम् उदकम् । इक्ष्वाकोरपत्यम् ऐक्ष्वाक ।
 त्रिशरोरपत्य मंत्रेय । हिरण्मय विकारः
 हिरण्मयः ॥

३१५२ क्रत्ववास्त्वयवास्त्वमाव्वीहिर-
 ण्ययानि छन्दसि ॥ १७५ ॥ ऋती भवं
 ऋत्वयम् । वारतो भव वास्त्वयम् । वस्तुमि
 भवो वास्त्वः । माध्वीर्न सन्त्वोपधी. ।
 हिरण्ययेन सविता रयेन ॥

इति पञ्चाध्यायस्य चतुर्थःपादः समाप्तः ।
 इति श्री समस्तमहोमरुद्रहमहितरणशाणा-
 वतान्ववायसमुद्रसमुद्रभूतकामधेन्वा सं-

बाईज्यपुरतगराभीशमहाराज्जधिराम
 सवारं रामसिंह सहाचारिण्या रूप
 कुमारी देव्या कारितायां माधुर
 वातुपेव-भ्यो रामकुमार तनय
 आनकीलाल बिराबतायां
 राजाबतीमयापिनीय
 सुबहुलौ बहुोऽध्यायः
 समाप्तः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

३१५३ सुबोरनाकौ ॥ १ ॥ अनुवांसि
 क्कोमु सु इत्येतयोरेण भक् इत्येताबाहौ
 स्तः ॥ बन्धनः दमनः । सार्यतबः बिर
 तनः । कारकः हारकः वासुदेवकः भ
 क्तवकः ।

३१५४ आपनेवीनीयियः फट्टलछषां
 प्रत्ययादीनाम् ॥२॥ प्रत्ययादिमूलात्ता
 मेयां यथासंख्येन फट्टलछष इत्येतेषां आपने
 यपु ईन् ईप् इय इत्येते आदेशाः स्युः । ना
 डत्वन्तः । वैभतेयः । भाट्टपशुजीनः । गा
 गीया । छत्रियः ॥

३१५५ झीन्वा ॥ ३ ॥ प्रत्ययाभ्यस्य
 ष्यस्यान्तादेशः स्यात् । कुर्वन्ति सुम्बन्ति ॥

३१५६ अदम्बस्तात् ॥ ४ ॥ अम्यस्ता
 त्कस्व न्नस्यात् ॥ इति बधति अर्धति ॥

३१५७ आत्मनेपदेष्वम्यतरस्वाम् ॥ ५ ॥
 अकारात्वरस्यात्मनेपदेषु न्नस्यात्स्यात् ।
 चिन्वते छुवते

३१५८ झीको रुक् ॥ ६ ॥ शीकोङ्गात्प
 रस्य आदेशस्याता ङङागमः । शोरने ते
 रताम् भोरण ।

३१५९ वेधेर्विभाया ॥ ७ ॥ वेत्तेङ्गात्
 तरस्य आदेशस्याता ङङागमः । लवि
 प्रते सयिदत् ॥

३१६० बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥ छन्दसि
 विषये बहुलं ङङागमः स्यात् । देवा अनुहा
 शपसत्सो अनुह । पुहेर्ङङि न्नस्यात्
 देवो रुद् 'छोपस्त आत्मनेपदेष्विति लकार
 छोपः ॥ न च भवति-अनुदत् ॥ बहुलं
 कवादन्यत्रापि भवति- 'अहृद्यमन्य केतवः ।
 'अहृद्योऽङ्गिगुणः' इत्येतदपि बहुलं कवा
 देवात् न भवति ॥

३१६१ अतो मिस ऐस ॥ ९ ॥ अन्ता
 यङ्गाङ्गिष ऐसादेशः स्यात् । वृक्षोऽङ्गिषैः ॥
 अत इत्यधिकारो ङङः शीति यावत् ॥

३१६२ बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥ छन्दसि
 बहुलं मिसादेशः स्यात् ॥ नपैः । ऐभिमिः
 सभिमिः प्रोक्तमिति ॥

३१६३ नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥ अक
 कारवोत्त्वमदतोर्निस ऐस न स्यात् ॥
 एमिः । अमामिः ॥

३१६४ टाकसिक्तसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥
 अन्तायङ्गाङ्गीनामिनात्स्या स्युः । वृक्षे
 वृक्षात् वृक्षस्य ॥

३१६५ केर्वा ॥ १३ ॥ अकारात्तायङ्गा
 तुत्तरस्य छे इत्येतस्य आदेशः स्यात् ॥
 वृक्षात् वृक्षात् ॥

३१६६ सर्वनाम्नाः स्मै ॥ १४ ॥ यद्
स्वात्सर्वनाम्नो षेः स्मै रणात् ॥ सर्वस्मै
विभ्रस्मै यस्मै कस्मै तस्मै ॥

३१६७ ङसिङयोः स्मात्स्मिन् ॥ १५ ॥
अथ सर्वनाम्न पतयोरेती म्ताः । सर्व-
स्मात् विश्वस्मात् ॥ सर्वस्मिन् ।

३१६८ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

एभ्यो ङसिङयोः स्मात्स्मिन् गो वा स्तः
पूर्वेस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे । परस्मात्
परात् । परस्मिन् परे । अक्षरस्मात् अक्षरात्
अक्षरस्मिन् अक्षरे । दक्षिणस्मात् दक्षिणात्
दक्षिणस्मिन् दक्षिणे । उत्तरस्मात् उत्तरात्
उत्तरस्मिन् उत्तरे । अपरस्मात् अपरात्
अपरस्मिन् अपरे । भ्यस्मात् भ्यात् रथ
स्मिन् रथे । अन्तरस्मात् अन्तरात् अन्त-
रस्मिन् अन्तरे ॥

३१६९ जसः शी ॥ १७ ॥ अदन्तात्सर्व-
नाम्नो जन्मः शी रणात् ॥ सर्वे विष्ये ये
के ते ॥

३१७० औड आपः ॥ १८ ॥ आबन्ता
दङ्गात्परस्वीटः शो रणात् ॥ माळे तिष्ठतः ।
मीले पश्यतः ॥

३१७१ नपुंसकाच्च ॥ १८ ॥ नपुंसका
दङ्गादीटः शा स्यात् ॥ कुण्डे तिष्ठतः ।
कुण्डे पश्य । प्रपुणी अनुनी ॥

३१७२ जशसोः शि ॥ २० ॥ नपुंस
कादङ्गाजशसोः शि स्यात् ॥ कुण्डानि
तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । प्रपुणि ।

३१७३ अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥ कृता-
कारादष्टनो जशसोरीश स्यात् ॥ अष्टन
इति वक्तव्ये कृतात्त्वनिर्देशो जशसोर्विषये

आत्व घापयति ॥ अष्टा तिष्ठन्ति । अष्टौ
पश्य ॥

३१७४ पङ्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥ पङ्क्त-
केभ्य परयोर्जशसोर्लुक् ॥ पङ् तिष्ठन्ति ।
पङ् पश्य । अष्ट । पञ्च । सप्त । नव । दश ।

३१७५ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥ नपुंस
कादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् ॥ षधि तिष्ठति ।
षधि प य ॥

३१७६ अतोऽम् ॥ २४ ॥ अदन्तादङ्गा-
नपुंसकात्स्वमोरम् स्यात् ॥ कुण्ड तिष्ठति
कुण्ड पश्य ॥

३१७७ अद्वडतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥
पञ्च नपुंसकङ्ङिभ्य स्वमोरद्वडदेशः
स्यात् ॥ पररत् तिष्ठति । कतरत्पश्य ॥

३१७८ नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥ इतर-
गन्धर्वुत्तरयो रवमोश्छन्दसि अङ्गादेशो
न स्यात् ॥ इतरमितरमण्डमजायत ।
वार्तममितरम् ॥

*एकतरात् सर्वत्र प्रतिषेध इष्यते । एक
तर तिष्ठति एकतर पश्यति ।

३१७९ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश् ॥ २७ ॥
युष्मदस्मद्भ्यां परस्व ङसोऽश् स्यात् ॥
तय स्वम् । मम स्वम् ।

३१८० हेप्रथमथौरम् ॥ २८ ॥ युष्मद्
स्मद्भ्यां परस्व हे इत्येतस्य प्रथमा द्विती-
ययोश्चामादेश स्यात् ॥ तुभ्यं दीयते ।
तथा दीयते । त्वम् अहम् युष्मम् आभाम् ।
युष्मत् षयम् । त्वाम् माम् युष्माम् आभाम् ।

३१८१ सुसो न ॥ २९ ॥ आम्वां शसो
न स्यात् । सुप्मात् मस्मान् प्राङ्गान् ।
सुप्मात् मस्मान् प्राङ्गान् । सुप्मात्
मस्मान् प्राङ्गान् ॥

३१८२ म्यसोऽम्यसु ० मांम्यं परस्व
म्यसोऽम्यसोऽम्यसु ० मांम्यं परस्व
म्यसोऽम्यसोऽम्यसु ० मांम्यं परस्व
म्यसोऽम्यसोऽम्यसु ० मांम्यं परस्व

३१८३ पञ्चम्या अत्र ३ मांम्यं पञ्चम्या
म्यसोऽम्यसु ० मांम्यं पञ्चम्या
म्यसोऽम्यसु ० मांम्यं पञ्चम्या
म्यसोऽम्यसु ० मांम्यं पञ्चम्या

३१८४ एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥
मांम्यं पञ्चम्येकवचनस्य स्यात् । एतद्
पञ्चम्यं । मद् एकवचनं ॥

३१८५ साम आकम् ॥ ३३ ॥ पुष्पव
सामां परस्व साम आकम् ॥ ३३ ॥ पुष्पव
सामां परस्व साम आकम् ॥ ३३ ॥ पुष्पव
सामां परस्व साम आकम् ॥ ३३ ॥ पुष्पव

३१८६ जाठ औ गलः ॥ ३४ ॥
जाठम्यां जाठम्यं जाठम्यं जाठम्यं
जाठम्यां जाठम्यं जाठम्यं जाठम्यं
जाठम्यां जाठम्यं जाठम्यं जाठम्यं

३१८७ सुसोस्तातडाभिम्यन्तरस्मात्
३५ ॥ मांम्यं सुसोस्तातडाभिम्यन्तरस्मात्
सुसोस्तातडाभिम्यन्तरस्मात्
सुसोस्तातडाभिम्यन्तरस्मात्

३१८८ विदेः अत्रुर्वसुः ॥ ३६ ॥ वला
परस्व अत्रुर्वसुः विदेः वा स्यात् । विद्वान्
विद्वान् ॥

३१८९ समासे अत्रुर्वसुं स्को स्यात् ३७
अत्रुर्वसुं समासे अत्रुर्वसुं स्को स्यात् ३७
अत्रुर्वसुं समासे अत्रुर्वसुं स्को स्यात् ३७
अत्रुर्वसुं समासे अत्रुर्वसुं स्को स्यात् ३७

३१९० क्वापि च्छन्दसि ॥ ३८ ॥
समास मन्म्यं क्वापि च्छन्दसि ॥ ३८ ॥
समास मन्म्यं क्वापि च्छन्दसि ॥ ३८ ॥
समास मन्म्यं क्वापि च्छन्दसि ॥ ३८ ॥

३१९१ सुपां सुसुपूर्वसवर्णाच्छेया
दाध्यायानात् ॥ ३९ ॥ छन्दसि सुपां
सुपां सुसुपूर्वसवर्णाच्छेया
दाध्यायानात् ॥ ३९ ॥ छन्दसि सुपां

३ सुपां सुपो मवन्तीति वक्तव्यम्
पुरिदक्षिणायाः दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥

३ अत्रिणां त्रिणां मवन्तीति वक्तव्यम् । एता
द्वे येष्वप्याप्यं तद्वति तद्वतीति प्राप्ते ।
सुक्कं मांम्यं कर्मन् कर्मन्ति प्राप्ते ।

३ दक्षिणां यत्सुसुपूर्वसवर्णाच्छेया
दक्षिणां यत्सुसुपूर्वसवर्णाच्छेया
दक्षिणां यत्सुसुपूर्वसवर्णाच्छेया
दक्षिणां यत्सुसुपूर्वसवर्णाच्छेया

३ मात् अताद् ब्रह्मपाद् दिव्यामि नताम्
द्विजाङ्गानिति प्राप्ते ॥ ३७ ॥ पुष्पे जाठ-
वचनः मस्मे इन्द्राद्ब्रह्मती पृथम्
वचनिति प्राप्ते ॥ ३७-ब्रह्मया सुष्पुया'
ब्रह्मया सुष्पुर्तिप्राप्ते ॥ ३७ आत्मा पृथि
व्याम्' आत्मा पृथिव्यामिति प्राप्ते ॥ ३७
मनुष्या आत्मापतात्' मनुष्येति प्राप्ते ॥
पाद् एतस्यां साप्यति लोसु कि प्राप्ते ।
माद्-ब्रह्मता दक्षिणा' मन्म्य इति प्राप्ते

३ मात् अताद् ब्रह्मपाद् दिव्यामि नताम्
द्विजाङ्गानिति प्राप्ते ॥ ३७ ॥ पुष्पे जाठ-
वचनः मस्मे इन्द्राद्ब्रह्मती पृथम्
वचनिति प्राप्ते ॥ ३७-ब्रह्मया सुष्पुया'
ब्रह्मया सुष्पुर्तिप्राप्ते ॥ ३७ आत्मा पृथि
व्याम्' आत्मा पृथिव्यामिति प्राप्ते ॥ ३७
मनुष्या आत्मापतात्' मनुष्येति प्राप्ते ॥
पाद् एतस्यां साप्यति लोसु कि प्राप्ते ।
माद्-ब्रह्मता दक्षिणा' मन्म्य इति प्राप्ते

३ मात् अताद् ब्रह्मपाद् दिव्यामि नताम्
द्विजाङ्गानिति प्राप्ते ॥ ३७ ॥ पुष्पे जाठ-
वचनः मस्मे इन्द्राद्ब्रह्मती पृथम्
वचनिति प्राप्ते ॥ ३७-ब्रह्मया सुष्पुया'
ब्रह्मया सुष्पुर्तिप्राप्ते ॥ ३७ आत्मा पृथि
व्याम्' आत्मा पृथिव्यामिति प्राप्ते ॥ ३७
मनुष्या आत्मापतात्' मनुष्येति प्राप्ते ॥
पाद् एतस्यां साप्यति लोसु कि प्राप्ते ।
माद्-ब्रह्मता दक्षिणा' मन्म्य इति प्राप्ते

*इयादिधात्रीकाराणामुपसंख्यानम् ।
 इया 'वर्षिषा परिधागम्' 'दाविष्या' उरुणा
 वारुणेति प्राप्ते ॥ डिवाच् 'सुक्षेत्रिया सुगा-
 त्रिया' सुक्षेत्रिया सुगात्रिणेति प्राप्ते ।
 [कारः 'द्विति न शुष्क सरसी शयानम्'
 सरसि शयानमिति प्राप्ते ॥

* आहयाजयाराणामुपसंख्यानम् । आह
 'प्रवाहवा' प्रवाहनेति प्राप्ते ॥ अथाच्
 'सप्रया सच सेषनम्' । स्वप्नेनेति प्राप्ते
 अथार- 'मिन्धुमिध गाघवा' नावेति
 प्राप्ते ॥

३१९२ अमो मश् ॥ ४० ॥ मिवादेश
 स्यात् । छन्दसि मशादेश स्यात् ॥ 'वर्धो
 वृत्रम्' कर्मो वृक्षस्य शाखाम् ॥

३१९३ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥
 आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि लोप-
 स्यात् ॥ येषां अदुह 'गन्धर्वाप्सरसो
 अदुह' अदुहतेति प्राप्ते । 'दुहामिधिन्या
 पयोऽध्वन्येयम्' दुग्धामिति प्राप्ते । 'दक्षि
 षतः शये' क्षिते इति प्राप्ते ॥ जपात्पर्यध्वना
 राज भवति- 'अत्र वात्सालममृतं कुर्वते' ।

३१९४ धमो ध्वात् ॥ ४२ ॥ छन्दसि
 धमो ध्वादित्त्वयमादेशः स्यात् ॥ 'अन्तरे
 घोष्माण वास्यध्वात्' वास्यध्वामिति
 प्राप्ते ॥

३१९५ यजध्वेनमिति च ॥ ४३ ॥
 पतत्रिपात्यते ॥ 'यजध्वेन प्रियमेधा'
 यजध्वेनमिति प्राप्ते ॥

३१९६ तस्य तात् ॥ ४४ ॥ कोणम-
 ध्यमपुत्र्य वहुवचनस्य स्थाने तादित्यय-
 मादेशः स्यात् ॥ 'गात्र गात्रमस्यो नून
 शृणुतात्' कृणुतेति प्राप्ते ॥ 'ऊषध्ये गोह
 पार्थिव जनतात्' जनतेति प्राप्ते ॥
 'अस्मारक्षः समुजतात्' समुजतेति प्राप्ते ॥
 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' गमयतेति प्राप्ते ॥

३१९७ तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥
 छन्दसि तस्य स्थाने तप्तनप् तप्तन
 इत्येते आदेशा स्युः ॥ तप् 'शृणोत
 प्रावाणः' शृणुतेति प्राप्ते । 'सुनोत'
 सुनुतेति प्राप्ते ॥ तनप् 'सवरत्रा दधातम'
 धत्तेति प्राप्ते ॥ तन- 'सृष्टुष्टन' सृष्टुष्टेति
 प्राप्ते छन्दसत्वाच्चक्षुः ॥ यन 'यविष्टन'
 यद्विच्छतेति प्राप्ते । विस्करणमडित्कार्यम् ॥

३१९८ इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥ छन्दसि
 मसित्यथ शब्द इकारागतः स्यात् ॥ मसः
 ससकारान्तस्य इकारागमः । स च तस्या-
 न्तो भवति । तदुप्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः ॥
 'पुनस्त्वो दीपयामसि' दीपयाम इति
 प्राप्ते ॥ 'शकर्म भञ्जयामसि' भञ्जयाम
 इति प्राप्ते ॥ 'त्वयि शक्तिं वासयामसि'
 वासयाम इति प्राप्ते ॥

३१९९ त्को यक् ॥ ४७ ॥ त्काइत्येतस्य
 यकारम स्याच्छन्दसि ॥ 'द्वेषाय सविता-
 धिय' दस्वेति प्राप्ते ॥

३२०० इष्ट्वीनमिति च ॥ ४८ ॥ इष्ट्वी-
 नमिति निपात्यते छन्दसि ॥ 'इष्ट्वीनं देवान्'
 इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीतवीनमित्त्व-
 पोष्यते ॥

३२०१ स्नात्प्राद्वयम् । ४९ ॥ आत्मे
 ह्यप्राद्वयं यथा निपाद्यन्ते उच्यते ।
 'आत्मी सुकादिषु' आत्मेति प्राप्ते । पीत्यो
 सोमस्य बाह्वयं पीत्येति प्राप्ते ॥

३२०२ आश्वत्थेरमुक् ॥ ५० ॥ यत्पर्जा
 न्वाश्वत्थानुत्तरस्य अश्वत्थमुक् भागमः
 स्याच्छ्रुत्ति । आश्वत्थासः पितृरः सोम्या
 स' आश्वत्थाः सोम्या इति प्राप्ते ॥

३२०३ अश्वत्थीरनुपुत्रबभानामात्मप्रीती
 क्यपि ॥ ५१ ॥ आत्मप्रीतिरिपये
 यथासुप्तप्राप्तमः स्यात्क्यपि ॥ अश्वत्थति
 बहवा । वृपस्यति वीः । अश्वत्थस्यति
 क्यपि ॥

० अश्वत्थप्रीतेषुनेच्छायामिति बह्वश्वत्थम्
 धीरलववयोर्लालसायाम् ॥ अश्वत्थाह—

० सर्वप्रातिपादिकेषु चो लालसायाम्
 सुम्बक्यः । अश्वत्थस्यति अश्वत्थस्यति
 इत्येकेमाधयेम् ॥ अश्वत्थाह—

० सुम्बक्यः । अश्वत्थस्यति । अश्वत्थस्यति ।

३२०४ आसि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥
 अश्वत्थीरनुपुत्रबभानामात्मप्रीती
 क्यपि ॥ सर्वनाम् । अश्वत्थस्यति ॥

३२०५ त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥ आसि परे
 वेस्त्रवादेशः स्यात् ॥ त्रेस्त्रयाम् ॥

श्रीनाम् इत्यपि उच्यते—श्रीप्यापि
 लक्ष्म्यायाम् ॥ (अश्वत्था) ॥

३२०६ इत्यनघापो नृत् ॥ ५४ ॥
 इत्यनघापो नृत् ॥ इत्यनघापो नृत् ॥
 इत्यनघापो नृत् ॥ इत्यनघापो नृत् ॥

कत् नाम् । कुमारीणाम् प्रह्वत्तुणाम् ।
 कत् नाम् ॥

३२०७ पत्तुत्तुर्भयम् ॥ ५५ ॥ पत्
 संकेत्तुत्तुर्भयम् पत्तुत्तुणाम् । कुमारीणाम् ।
 स्यात् ॥ पत्तुत्तुणाम् । कुमारीणाम् ।

३२०८ श्रीग्रामम्प्योऽश्वत्थसि ॥ ५६ ॥
 अश्वत्थोऽश्वत्थसि ग्रामो नृत्तुणाम् स्यात् ॥
 श्रीग्रामपुत्रो अश्वत्थो रथीणाम् 'अश्वत्थ सुत
 प्राप्तीनाम् ॥

३२०९ मोः पादान्ते ॥ ५७ ॥ गो
 इत्येतस्मात्पुक् गदान्ते वर्तमानात्पत्तुणामो
 नृत्तुणाम् स्यात् ॥ 'विद्या द्वि त्वा सत्यति
 शूर मोनाम् ॥

३२१० इदितो मुम् घातोः ॥ ५८ ॥
 इदितो घातोर्नुमागमः ॥ कुम्बिता कुम्बिता
 तुम् कुम्बिताभ्यम् । कुम्बिता कुम्बिता
 कुम्बिताभ्यम् ॥

३२११ शे मुष्वादीनाम् ॥ ५९ ॥
 शे प्रत्यये परतो मुष्वादीनां कुमागमः स्यात्,
 मुष्वादि सुम्पति ॥

३२१२ मधुभिन्नशोर्षिष्ठि ॥ ६० ॥
 मधुभिन्नशोर्षिष्ठि प्रत्यये ॥ मधुभिन्न
 मधुभिन्नशोर्षिष्ठि ॥ मधुभिन्नशोर्षिष्ठि
 मधुभिन्नशोर्षिष्ठि ॥

३२१३ रथिभ्योराशि ॥ ६१ ॥
 रथिभ्योराशि स्यात्तुम् ॥ रथिभ्यो रथिभ्यः
 रथिभ्यो रथिभ्यः ॥ रथिभ्यो रथिभ्यः
 रथिभ्यो रथिभ्यः ॥ रथिभ्यो रथिभ्यः
 रथिभ्यो रथिभ्यः ॥

३२१४ नेटयलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

नडिडि इडादो रधेर्नुम् न स्यात् ॥ रधिता

रधितुम् रधितव्यम् ॥

३२१५ रमेरश्विलोटोः ॥ ६३ ॥ रमे-

रक्षस्य शब्धिर्ध्वजिते ऽजादीं नुमागम

स्यात् ॥ आरम्भयति आरम्भक सांसा-

रम्भी । आरम्भम् आरम्भम् । आरम्भो

वर्तते ।

३२१६ लभेदच ॥ ६४ ॥ लभेश्वाजादी

शब्धिर्ध्वजिते नुमागमः स्यात् ॥ लम्भयति

लम्भक । साधुलम्भी । लम्भ लम्भम् ।

लम्भो वर्तते ॥

३२१७ आङो यि ॥ ६५ ॥ आङ परस्य

लभेर्नुमागम स्याद् यादी प्रत्यये ॥ आङ-

भ्यो गो ॥

३२१८ उपात् प्रशंसायाम् ॥ ६७ ॥ उपात्-

परस्य लभेर्नुमागम स्याद् यादी प्रत्यये प्रश-

साया गम्यायाम् । उपाङ्भ्या भवती विद्यो

उपङ्भ्यानि ध्यानानि ।

३२१९ उपसर्गात्खलध्वजोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादेव परस्य लभेर्नुमागम स्यात्खल-

ध्वजोः । ईपत्प्रलम्भम् । सुप्रलम्भम् । सुप्रल-

म्भम् । खिलम्भम् ।

३२२० न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

केवलाभ्यां सुदुर्भ्यां परस्य लभेर्नुम् न

स्यात्खलध्वजोः । खलम्भम् । सुलम्भम्

सुलम्भः सुलम्भम् ।

३२२१ विभाषा चिष्णुसुलोः ॥ ६९ ॥

लभेर्नुम्भ्या स्यात्चिष्णुसुलोः । अर्द्धम्भ

मन्त्रानि । लम्भ लम्भम् । लम्भम् । व्यव-

स्थितविभाषा खेयम् । तेनानुपचष्टस्य

त्रिषत्यस्य, उपचष्टस्य नित्यं नुम् । प्राङ्भिम्

प्रलम्भं प्रलम्भम् ।

३२२२ उभिदचां सर्वनामस्थानेऽघातोः

॥ ७० ॥ अधातोःकमितो नळोपिनोऽञ्चते

अ नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने । भवतु-

भयान भवन्ती । ईपसुन श्रेयान् श्रेयांसी

श्रेयांस । शत्रु पवन पवन्ती । भञ्चतेः

प्राद् प्राञ्ची ।

३२२३ युजेरसमासे ॥ ७१ ॥ युजे. लभं-

नामस्थाने नुमागम स्यादसमासे । युद्-

युञ्जी युञ्ज् ॥

३२२४ नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥

ल्लङ्घनस्याजम्भस्य च नपुंसकस्य नुम्-

स्यात्सर्वनामस्थाने । उद्भवन्ति शक्ति

पर्याप्ति । पशसि । क्रुष्ट्यानि वारीणि त्र-

पूर्णं घातूणि ॥

* बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः बहूर्जि

प्राङ्गणकुळानि ॥

* अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इच्छन्ति ।

बहूर्जि ब्राह्मणकुळानि ।

३२२५ इकोचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्य नुम्स्यादङ्गादी

विभक्तौ । धारिणी जतुने तुम्बुरुणी त्र-

पुणे जतुने तुम्बुरुणे ।

३२२६ वृत्तियादिषु भाषितपुंसकं पुंवद्

गालवस्य ॥ ७४ ॥ प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये आ

पितपु रकमिगात् नपुंसकञ्चिद् नुम् वदुषां-

इत्यापि । प्रामपीः । प्राङ्गणः । प्रामपि प्रा-
ङ्गणकम् । प्रामप्या प्राङ्गणक्येन प्राम
पिवा प्राङ्गणक्येन । प्रामप्ये प्राङ्गणक्य-
प्राम प्रामपिने प्राङ्गणक्येन । प्रामप्या
प्रामपिनाः प्राङ्गणक्यात् । प्रामप्या प्राङ्गण
क्ये प्रामपिनि प्राङ्गणक्ये ।

३२२७ अस्थिदधिसङ्घ्यस्वामनङ्गात् ।
॥७०॥ एवानङ्गस्याप्यु सङ्घेऽपि
रुतीयापि विवति पु । स बोदात् । न
स्वप्ना अस्ते । इत्था इत्थे । सङ्घातः
सङ्घे । मत्तया अस्ते ।

३२२८ छन्दस्पवि रयते ॥ ७६ ॥
मस्य इधिनङ्गस्य भाषायात् यत्र पिरित
स्ततोऽन्वयापि इत्यर्थे ॥ इन्द्रो इधोषो
अत्यमिः सत्र पाये नाशमिः मस्या
म्यत्कस्य इन्द्रोति मत्तवना काङ्क्षेन
मस्तववर्त्त इत्यस्या विवति ।

३२२९ ई य द्विवचने ॥ ७७ ॥ द्विवचने
अन्वति अस्यादीनामीकादीनाः स्यात्
न बोदात् । मही स इन्द्र विवृते क
पेत्थे 'असीम्यां ते नाचिकान्वाम ।
असी इत्यत्र नुम्यत्पाशीकारेण बाध्यते ।

३२३० नाम्यस्ताच्छ्रुत् ॥ ७८ ॥ अम्य
स्तात्परस्य च्छ्रुत्तुम् न स्यात् । इत्यत् इत्यती
इत्यत् । इत्यत् इत्यती इत्यत् आद्यत् ।

३२३१ वा ननुसकस्य ॥ ७९ ॥ अम्य-
स्तात्कृत्तुत्तो वा शतप्रत्ययस्तद्वन्तस्य न
पु सकस्य वा नुमागमः स्यात् । इद्विति ।
इद्विति ।

३२३२ आच्छीनघोर्नुम् ॥ ८० ॥
अवर्णास्तावङ्गात्तस्य एतुर्वा नुमागमः
स्यात् शीनघोः । तुवती तुवन्ती कुञ्जे ।
तवती तुवन्ती प्राङ्गणी ॥

३२३३ सुदृश्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥
सुदृश्यनोः एतुः शीनघोः परतो नित्ये
नुमागमः स्यात् । एवन्ती कुञ्जे । एवन्ती
प्राङ्गणी । दीप्यन्ती कुञ्जे । दीप्यन्ती प्रा
ङ्गणी ॥

३२३४ सावनुहः ॥ ८२ ॥ सावनु
होऽङ्गस्य नुमागमः स्यात् । अनङ्गान् ।
इं अनङ्गम् ।

३२३५ इत्स्ववस्त्वतमसां छन्दपि ८३ ॥
इत्स्ववस्त्वतमसा इत्येतेषां सो पत्तो
नुमागमः स्वाच्छ्रुत्तिः । इत्स्वत्तात्त्वात्
इत्स्वत्तात्त्वात् । स्वतयात् पाठुरन्ते ।

३२३६ दिव भौत् ॥ ८४ ॥ दिवित्ये
तस्य सो पत्तो मोर्त्त्यवमादिशः स्यात् ॥
घोः ॥

३२३७ पविमध्युद्धामात् ॥ ८५ ॥
पवामुद्धामां सो परत भाकार भादिशः
स्यात् ॥ पायाः मत्तयाः अमुद्धा ।

१ प्रायेणैवम् । अतएव अन्वयोपहता
अन्वता नामिदिवैव एतदे पठान्त्विकतापरमा,
मने काम्बुवगीव इदिवाने अन्वे 'अन्वत्ती
अन्वितेभ्युभिर्न लङ्गन्ते' पीठिह इन्वोति' इति
वने अपन्वती' इत्यत्र नुमोऽपरयेऽपि न इति
रिति प्रापियथा ॥

३२३८ इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पध्यादीनामिकारस्य स्थानेऽकाराधश
सर्वनामस्थाने । पन्था पन्थानो पन्था-
ना । पन्थानम् पन्थानो । मन्थाः मन्था
नो मन्थानःमन्थानम् । मन्थानो । ऋ-
भुक्षाः ऋभुक्षाणो ऋभुक्षाण ऋभुक्षाणम्
ऋभुक्षाणो ॥

३२३९ थो न्थः ॥ ८७ ॥ पथिमथो

स्थस्य न्थादश स्यात्सर्वनामस्थाने ॥
पन्थाः पन्थानो । मन्थानो मन्थानः ॥

३२४० मस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥ मस्य
काना टेलोपो भवति । पथः पथा । मथे ।

मथः । ऋभुक्षाः ऋभुक्षि ॥

३२४१ पुंसोऽसुड् ॥ ८९ ॥ सर्वनाम-
स्थाने पु सोऽसुड् स्यात् ॥ पुमान् पुमासौ
पुमांस पुमांसः पुमासी ।

३२४२ गोतोणित् ॥ ९० ॥ गोशब्दा-
त्पर सर्वनामस्थाने णित् । गोः गोषी
गोषः ।

* ओतोणित्ति वाच्यम् धीः प्रावो
धाव ।

३२४३ णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥ उत्तमो
णल् वा णित्स्यात् ॥ अह चकार अह
चकर ॥

३२४४ सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥ सख्यु-
रद्वाभ्यर संबुद्धिर्जं सर्वनामस्थाने णि-
त्स्यात् ॥ सखायो सखायः सखायम्
सखायो ॥

३२४५ अनङ् सौ ॥ ९३ ॥ सख्युरङ्
स्यात्संबुद्धौ सौ ॥ सखा ॥

३२४६ ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसां च
॥ ९४ ॥ ऋदन्ताना मुशानसादीनां चानङ्
स्यात्संबुद्धौ सौ पता हता ॥ पिता माता
प्राता । रगता पुरुदशा अनेहा ॥

* उशनसः संबुद्धावनङ् नलोपश्च वा
वाच्यः ॥ उशन हेउशनर् हेउशन ॥

३२४७ तृज्वत्क्रोष्टुः । ९५ ॥ क्रोष्टु-
शब्दोऽसंबुद्धौ उच्यतेनामस्थाने तृज्वत्स्यात् ॥
क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टु प्रथोक्तव्य इत्यर्थः ॥
क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टार ॥

३२४८ स्त्रियां च ॥ ९६ ॥ स्त्रीयां चो
क्रोष्टुशब्दस्तृज्वत्प्रथमत् ॥ क्रोष्टो
क्रोष्ट्रीभ्याम् ॥

३२४९ विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥
अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वद् ।
क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे क्रोष्ट्रे । क्रोष्टुः
क्रोष्टो । क्रोष्टरि क्रोष्टरी । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः
तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमनुदौ भवतः
प्रियक्रोष्टुनेऽरण्याय प्रियक्रोष्टुने वृषक-
कुलाय । नुद् क्रोष्टूनाम् ॥

३२५० चतुरनङ्ङोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥
अतयो सर्वनामस्थाने ओमागमः स्यात्स
षोवात् ॥ चत्वारः । अनङ्ङवान अनङ्ङवाहो ॥

* अनङ्ङहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम्
अनङ्ङवाही अनङ्ङही ॥

३२५१ अमंसंबुद्धौ ॥ ९९ ॥ चतुरनङ्ङ-
होरस्यात्संबुद्धौ ॥ हेमियस्त्यः हेमियस्त्यः ॥

३२५२ मृत इत्यातोः ॥ १०० ॥
 अकारान्तस्य घातोर्लृप्त्येकारादेशः
 स्यात् ॥ किरति विरति । भास्तीर्णम्
 विलीर्णम् ॥

३२५३ उपधायाश्च ॥ १०१ ॥ घातो
 अकारान्तस्य अकारस्येकारादेशः स्यात् ॥
 कीर्तयति ॥

३२५४ उदोऽन्तमपूर्वस्य ॥ १०२ ॥
 अकारान्तस्य आद्यपदपूर्वो व अकारस्तदन्त
 स्योत्सवात् ॥ पूर्ताः पितृणाः । पुपुषति
 सुमुपति । बुबुषति अतिव्रजम् ॥

ॐ इत्थोऽध्याभ्यां गुणबुद्धी भवतो विप्रति-
 धेधेन भास्तत्पम् भास्तत्पम् ॥

३२५५ बहुल छन्दसि ॥ १०३ ॥
 छन्दसि अकारान्तस्य घातोर्लृप्त्यस्य बहुल
 मुकारादेशः स्यात् ॥ तिर्थाश्चकरी ततुः ।
 दुरे शाध्या अगुरिः ॥ न च मरति-परिमि
 तम् ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

३२५६ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ ११ ॥
 परस्मैपदे परे सिचि इयन्ताङ्गस्य वृद्धिः
 स्यात् ॥ मरीषीत् मन्नाषीत् मपारीत्
 मकरीषीत् ॥

३२५७ अतो आन्तस्य ॥ २ ॥ अतः
 लमोपो यो अकाररफो तदन्ताङ्गस्यातो
 वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि । मन्नाषीत्
 मन्नाषीत् ॥ मन्नारीत् मन्नारीत् ॥

३२५८ अहमन्तस्य ॥ ३ ॥
 अहमन्तस्य अकारान्तस्य अकारस्येकारादेशः स्यात् ॥
 अहमन्तस्य अकारान्तस्य अकारस्येकारादेशः स्यात् ॥

वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि ॥ मन्नाषीत्
 मन्नाषीत् । मन्नाषीत् मन्नाषीत् । मन्ना-
 षीत् । मन्नाषीत् ॥

३२५९ नेटि ॥ ४ ॥ इडादी सिचि
 इयन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् ॥ मरीषीत्
 मरीषीत् मकोपीत् ममोपीत् ॥

३२६० इयन्तस्य अङ्गस्य अङ्गस्य अङ्गस्य अङ्गस्य
 ॥ ५ ॥ इकाप्यकारवकारान्तादी इयन्त-
 स्य अङ्गस्य अङ्गस्य अङ्गस्य अङ्गस्य अङ्गस्य
 इत्येतेषामेदित्तस्य परस्मैपदे
 इडादी सिचि वृद्धिः स्यात् ॥ अमहोत् ।
 मन्नाषीत् । मन्नाषीत् । मन्नाषीत् । मन्ना-
 षीत् । मन्नाषीत् । मन्नाषीत् । मन्नाषीत् ।
 मन्नाषीत् । मन्नाषीत् । मन्नाषीत् ॥

३२६१ ऊर्णोऽविभाषा ॥ ६ ॥ ऊर्णोऽवि-
 भाषा सिचि परस्मैपदे विभाषा वृद्धिः
 स्यात् ॥ प्रीषीषीत् प्रीषीषीत् प्रीषीषीत् ॥

३२६२ अतो इडादेशोः ॥ ७ ॥
 इडादेशस्य अकारान्तस्य अकारस्येकारादेशो सिचि
 परस्मैपदे विभाषा वृद्धिः स्यात् ॥ मन्नाषीत्
 मन्नाषीत् । मन्नाषीत् । मन्नाषीत् ॥

३२६३ नेहमधि कृति ॥ ८ ॥ नेहम-
 अधि कृति इत्येतस्य इत्येतस्य इत्येतस्य
 इत्येतस्य इत्येतस्य इत्येतस्य ॥

३२६४ तितुप्रतथ सिधुसरकसेषु ॥ ९ ॥
 तितुप्रतथ सिधुसरकसेषु इत्येतस्य अन्त-
 र्भाषा मन्नाषीत् ॥

ॐ सिचि वृद्धिः सिचि वृद्धिः ॥

ॐ तुम् सिचि वृद्धिः सिचि वृद्धिः सिचि वृद्धिः
 सिचि वृद्धिः सिचि वृद्धिः ॥

* अ 'वाञ्छीति ष्टुन्-पञ्चम् ॥ उणादेरवि-
 तञ्चम् ॥
 * त 'हसिमृत्रिण्वाऽमिदमिल्लूधुर्विभ्य-
 स्तन' । हस्तन् । डोत । पोतन् । धूर्तन् ।
 औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते,
 न पुनः कस्य, हसितामत्येव तत्र भवति ॥
 * ध 'इनिक्फुपिनीरमिकाशिभ्यः कथन्'
 कुण्डम् काण्डम् ॥
 * सि 'उपिशुपि कपिभ्यः क्विसः' कुक्षिः ॥
 * सु 'सुकु च इपे' इक्षुः ॥
 * सर 'अशैः कसरन्' बक्षत् ॥
 * क 'इण्मोकापाशब्दतिमर्दिभ्यः कन'
 शक ॥
 * स 'वृत्तविहनि कमि कपि युशुचिभ्यः
 सा' वत्स ॥
 * तितुत्रैश्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ।
 ग्रहादयो ग्रहप्रकारा येषामिद् किति
 दृश्यते विगृहीति चपत्तिद्विति निकुचितिः
 निपठिति ॥ कनीत्ये । रोदिति स्वर्षिति ॥
 ३२६५ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥१०॥
 उपदेशे य एकाच् धातुरुवात्तञ्च तस्मा-
 दिहागमो न स्यत् ॥
 ऊर्ध्वन्तेर्थातिरक्ष्युं शीस्तुनुक्षुष्विहोडश्रिभि
 वृद्धवृद्ध्या च विनेकाचोऽजन्तेषु निहता-
 रुद्ध्या ॥ १ ॥
 शक्याच् मुच्चिच् वच्चिच् सिच् प्रछि-
 त्वञ् निजिर्भञ् ॥
 भञ्भुञ् भ्रस्त मस्त्रि यञ् युञ् कञ्
 रञ्चिञ् स्वञ्चि सञ्च सृञ् ॥ २ ॥

अद् क्षुद्-क्षिद्-छिद् तुवि नुदः पय मिद्
 विद्य तिचिन्दु । शदुमदी विद्यति र्कन्वि
 हदी क्रुध क्षुधि-वुध्यती ॥ ३ ॥
 वन्धियुधिर्धुी रात्रि व्यध शुघ-साधि-
 तिध्यती । मन्य इहाप् क्षिप्लुपितपतिपस्तु-
 प्यति-दृप्यती ॥ ४ ॥
 लिप् लघ्वप् शप् स्रप् स्रुपियम् रम्बम्
 गम् नम् यमो र्मि । कुशिर्षं शिदिशी दृष्
 मृश रिश कश् लिश विश् स्पृशः, कृपिः ॥१॥
 त्विप् तुप् द्विप् तुप् विप् पुष्यविप् शिप्
 शुप् शिक्यतयो घसिः । चसतिर्षद् विद्विबुद्धो
 नर्हामिहकृद्विद्विह स्तथा ॥ ५ ॥
 अनुदात्ता ह्रन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥
 तुदादो मतभेदेन स्थितौ यो च चुरादिषु ॥
 तृपदपीतोवारयितु श्यना निर्देश मादृतः ।
 किच'स्विद्ययो सिध्यवुध्यौ मस्यपुष्य-
 क्लिप, श्यना ॥ ६ ॥
 घसि' शपा लुका पीतिनिर्दिष्टोऽ-
 न्यनिवृत्तये । ६ ।
 निजिर्विनिर्देशवल् र्ति सानुचन्धा अमी-
 तया । चिन्शित्शनान्द्रदौर्गादेरिष्टो माथे-
 ऽपि दृश्यते । १० ।
 व्याघ्रभृत्यादयस्त्वैन नेह पेटुरिति लिपतमा
 रञ्जिमस्त्री यदिपरी तुद् क्षुद् शुपिपुषी
 शिपिः । ११ ।
 भाष्यानुका नवेहोका व्याघ्रभृत्पादिसंमतेः ॥
 ॥ १२ ॥
 पाता चेता स्तोता हर्ता कर्ता इत्यादि ॥
 ३२६६ श्रयुक्तः किति ॥ ११ ॥ श्रिञ्
 एकाच उगागताच्च परयोर्गि क्तितोरिण्

३२५२ कृत इन्द्रातोः ॥ १०० ॥
 अकारान्तस्य पातोऽङ्गस्येकारादेशः
 स्यात् ॥ विरति पिरति । आस्तीर्णम्
 विस्तीर्णम् ॥

३२५३ सपचायाश्च ॥ १०१ ॥ पातो
 अन्धाभूतस्य अकारस्येकारादेशः स्यात् ॥
 कीर्तयति ।

३२५४ उदोष्ठयपूर्वस्य ॥ १०२ ॥
 अङ्गस्य च लोप्यपूर्वो य अकारस्तदन्त
 स्योत्स्यात् ॥ पूर्वोः पिरसाः । पुपूषति
 सुसूपति । पुपूषति अत्रिबन्धम् ॥

० इषोष्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रति-
 वेधेन आस्तत्त्वम् आस्तारक ॥

३२५५ बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥
 छन्दसि अकारान्तस्य पातोऽङ्गस्य बहुल
 मुकारादेशः स्यात् ॥ मित्रोवचनो लुप्तिः ।
 हुरि ह्याच्चा अगुरिः ॥ न च भवति-परिप्त
 भम् ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

३२५६ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥
 परस्मैपदे पदे सिचि इणन्ताङ्गस्य वृद्धिः
 स्यात् ॥ अस्तीर्णीत् अस्तीर्णीत् अपातीत्
 अस्तीर्णीत् ॥

३२५७ अतो ध्रान्तस्य ॥ २ ॥ अतः
 अमीपी बो ककारेपी लभन्ताङ्गस्यातो
 वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि । अस्तीर्णीत्
 अस्तीर्णीत् ॥ अस्तीर्णीत् अस्तीर्णीत् ॥

३२५८ अदन्तवदस्योत्स्यात् ॥ ३ ॥
 अदन्तवदस्योत्स्यात् आङ्गनामचः स्याति

वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि । अस्तीर्णीत्
 अस्तीर्णीत् । अस्तीर्णीत् अस्तीर्णीत् अस्ती-
 र्णीत् अस्तीर्णीत् ॥

३२५९ नेटि ॥ ४ ॥ इडापी सिचि
 इणन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् ॥ अस्तीर्णीत्
 अस्तीर्णीत् अस्तीर्णीत् अस्तीर्णीत् ॥

३२६० इयन्तघुणश्चसत्रागुणिल्लभेदित्वाप्
 ॥ ५ ॥ इकारान्तकारान्तानां क्षण-
 सत्रागुणिल्लभेदित्वाप् परस्मैपदे
 इडापी सिचि वृद्धिर्न स्यात् ॥ अस्तीर्णीत् ।
 अस्तीर्णीत् । अस्तीर्णीत् । अस्तीर्णीत् । अस्तीर्णीत् ।
 अस्तीर्णीत् । अस्तीर्णीत् । अस्तीर्णीत् ।

३२६१ ऊर्णोविमाया ॥ ६ ॥ ऊर्णोति
 रिडापी सिचि परस्मैपदे विमाया वृद्धिः
 स्यात् ॥ प्रीर्णापीत् प्रीर्णापीत् प्रीर्णापीत् ॥

३२६२ अतो इडादेशोः ॥ ७ ॥
 इडादेशेऽङ्गस्य अकारस्येकारादेशो सिचि
 परस्मैपदे विमाया वृद्धिः स्यात् ॥ अस्तीर्णीत्
 अस्तीर्णीत् । अस्तीर्णीत् । अस्तीर्णीत् ॥

३२६३ नेहृमक्षि कृत्ति ॥ ८ ॥ अतो
 कृत इहम् ॥ ईभरः । दीमः । अस्म ।
 पाठः ॥

३२६४ तितृत्रतथ सिमुसरकसेषु च ॥ ९ ॥
 तितृत्रतथसिमुसरकस इत्येषु कल्प
 इडागमो न स्यात् ॥

० क्लिप् सक्तिः क्लिप् दीतिः ॥
 ० तुम् सिचिनिर्णयसिचिस्यविधाभङ्गु रि
 स्यस्ताम् लक्षः ॥

* त्र 'दास्योति च्छन्-पञ्चम् ॥ उणादेरवि-
वञ्चम् ॥

* त 'हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिच्छुर्धुर्धुर्धुर्धु-
स्तन्' । हस्त- । छोट- । पोत- । धूर्त- ।

वीणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते,
न पुनः कस्य, हसितमित्येव तत्र भवति ॥

* थ 'हनिक्वपिनीरमिकाशिभ्य- कथन्'
इच्छम् काण्डम् ॥

* सि 'उपिशुपि कुपिभ्यः विस' कुक्षि- ॥

* सु 'सुक च इयेः' इक्षु- ॥

* सर 'अशोः कसरन्' अक्षत्म् ॥

* क 'इण्मोकापाशश्वसिर्माचिभ्य कन्'
शक्त् ॥

* स 'वृत्त्वदिहनि क्मि रूपि युशुविभ्य-
सा' वत्स ॥

* तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ।
ग्रहादयो ग्रहप्रकारा येषामिद् किमि
दृश्यते विद्युतीति वपस्तिहिति निकुचिति-
निपठिति ३ कनीत्ये । रोदिनि स्वर्षिति ॥

३२६५ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ १० ॥
उपदेशे य एकाच् वातुरनुदात्तञ्च तस्मा-
दिसागमो न स्यत् ॥

जन्तुत्तैर्पौतिगण्यु शीस्नुनुशुत्रिवहीडश्चिमि
वृत्त्वृत्त्व्या च चिनेकाचोऽजन्तेषु निहता-
सूता- ॥ १ ॥

शक्यन्तु मुच्विच् वस्विविच् सिच् प्रक्षि-
त्यञ्च निभिञ्ज ॥

भञ्जमुञ्ज भ्रस्ज मस्जि यञ् युञ्ज वञ्
रञ्जविञ् स्वञ्जि सञ्ज सृञ्ज ॥ २ ॥

अद् भुद्-विद्-छिद् तुदि नुदः पथ मिद्
विद्य तिचिर्नद् । शङ्मदी खिद्यति स्फन्दि
हदो क्रुध श्रुधि-बुध्यती ॥ ३ ॥

वन्धियुर्धिनधी रात्रि वध शुघ्र-साधि-
त्रिध्यती । मन्य हन्नाप् क्षिप्लुपितपतिपस्तु-
प्यति-द्वप्यती ॥ ४ ॥

क्षिप् लप्यप् शप् स्रप् सृपियम् रञ्जम्
गम् नम् यमो रमि । क्रुशिर्दे शिविशी द्रुष्
सृश रिश् कश् लिश् विश् स्पृशः, कृषि- ॥ ५ ॥

त्विप् तुप् छिप् वुप् विप् पुष्यविप् शिप्
शुप् शिक्व्यतयो वसि- । वसतिर्द्व द्विदिवुहो
नर्हामिहचद्विहवहि स्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हञ्जन्तेषु धातवो द्व्यधिकशतम् ॥
तुदादो मतमेदेन स्थितौ यो च चुरादिषुञ्जो
तृपद्वृत्तौ वःरयितु श्यना निर्देश आदृतः ।
किच' स्थिघाश्री सिध्यद्युध्यो मग्यपुष्य-
श्चिपः श्यना ॥ ६ ॥

वसि' शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽ-
न्यनिवृत्तये । ६ ।

निजिर्विर्निर्दिष्टवल् एतन्सानुबन्धा अमी-
तया । चिन्मतिप्रचान्द्रदीर्गादिष्टो भाष्ये-
ऽपि दृश्यते । १० ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेन नेह पेटुरिति स्थितमा
रजिमस्जो अदिपदी तुद् भुद् शुपिपुषी
शिपि । ११ ।

भाष्यानुका नवेहोका व्याघ्रभूत्यादिसंभ्रतेः ॥
॥ १२ ॥

पाता जेता स्तोतां हता कर्ता इत्यादि ॥
३२६६ श्रयुकः किति ॥ ११ ॥ अत्र
एकाच उगस्ताद्य परयोगि कृतोर्णि

श्रित्वा श्रितः श्रितयाम् । युत्वा युतः युत
याम् । सृत्वा सृत् । सृत्वान् । सृत्वा सृतः ।
सृत्वान् । तीर्त्वा तीर्त् । तीर्त्वान् ।

* वाप्यस्योर्द्धिवन्नावो यञ्प्रसिद्धिः प्र
येन्ननम् ।

आमन्त्र प्रतिपेयार्थमेक।चइषेइपग्रहात् ॥
प्रोञ्जित प्रोञ्जितवान् ।

३२६७ सनि प्रहसुहोश्च ॥१२॥ प्रहे
शुद्धिस्त्वान्ताश्च सन इजन् स्यात् । त्रिभूसाति
शुद्धिसति । शुभूपाति स्फूपति ।

३२६८ कसृशसृशुशुभ्रभो षिटि ॥१३॥
अदिभ्य षच षिट इषव स्यात् मन्थस्मा
इतिषोपि स्यात् । षिमि दच षिमिदिम ।
ऋशुषिच ऋशुषिमि ।

* कृजोऽमुट इति वक्तव्यम् । सचस्क
रिष ।

३२६९ स्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥
अदितेरीदितश्च निष्ठाया इप्न स्यात् ।
शूयः शूयवान् । अमः अमवान् । अदिप्रः
अदिप्रवान् । योः योः । योः योः ।

३२७० यस्य विमाया ॥ १५ ॥ यस्य
यातोः अविद्विमाया इवविद्विस्तस्य नि
अया इव स्यात् । विद्वतः विद्वतवान् ।
युतः युतवान् ।

३२७१ आदितश्च ॥ १६ ॥ आका
रीतो विहाया इप्न स्यात् । मिरः मिप्रवान्
द्विषणः द्विषणवान् ।

३२७२ विमाया मापादिकर्मयोः ॥१७॥
माभ माभिकर्म ज च अद्विती यातोषि
माया निष्ठाया इहायमः स्यात् । मिणम-
किल मेदितमनेन । प्रमेदित ।

३२७३ शुग्न्स्वान्तज्वान्तउन्मिष्पविरि
श्चफाण्टवाढानि मन्थमनस्त्वमःसुबतापि
स्वप्नस्वरानायाससुषेणु ॥ १८ ॥ शुग्न्पा
वीनि विपात्यस्ते मन्थादिष्वर्थेषु । शुग्न्पो
मन्थान्थेत् । शुग्मितमन्थत् । स्वान्तम् म-
नश्चेत्, स्वान्तितमन्थत् । ध्यान्तं तमश्चेत्
ध्वनितमन्थत् । अग्र सक भेत्, अग्रित
म यत् । मिष्पमन्थत्, मिष्पितम
न्थत् । विरिण्ण स्वरश्चेत्, विरिण्णितम
न्थत् । फाण्टमन्थायासश्चेत् फण्टितमन्थत् ।
वाढ भूया भेत्, वाहितमन्थत् ।

३२७४ वृषि वृषी वैयात्से ॥ १९ ॥
विपात्यस्य माभो वैयात्थं प्रागस्म्यं तत्र धृ
यास इत्येतयोर्निष्ठायामिहायमो न स्यात्
अयोऽयम् वितस्तोऽयम् ।

३२७५ इडः एपूबलयोः ॥ २० ॥
एपूडे वलवति च इड इति विपात्यते ।
इडः एपूडः इडो वलवान् ।

३२७६ प्रभौ परिद्वहः ॥ २१ ॥ परिद्वह
इति निपात्यते प्रमुण्डेत्स्यात् । परिद्वहः
कुरुम्बो ।

३२७७ कुरुम्बमहनयोः कपः ॥२२॥ क-
प्ये गहमे च कपेतिष्ठाया इप्न । कपोऽर्जाः

कष्ट उवाहरणम् । गृह्णे—कष्टानि वनानि
कष्टः पर्वत ।

३२७६ घृषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घृषेरविशब्दनेयं निष्ठाया इहागमो न
स्यात् ॥ घृष्टा ऋजुः । घृष्टो षादी ।

३२७९ अर्देः संनिविभ्यः ॥ २४ ॥ एभ्य-
परस्थादेर्निष्ठाया इहागमो न स्यात् ।
समर्णः न्यर्णः न्यर्णः ।

३२८० अभेडचविदूर्पे ॥ २५ ॥ अमिश-
ब्दादुत्तरस्योर्देराविदूर्पेयं निष्ठाया इहागमो
न स्यात् । अभ्यर्णा सेना । अभ्यर्णा शरत् ।

३२८१ षेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥ गयन्त-
स्य वृतेर्निष्ठाया वृत्तमिति निपात्यते ।
वृत्तो गुणो वैधवृत्तेन । वृत्त पारायणं
वैवृत्तेन ।

३२८२ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्यष्टञ्छ-
न्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥ प्ले वा निपात्यन्ते
शान्तः दमितः । शान्तः शमितः । पूर्णः
पूरितः । दन्तः दामितः । स्पष्टः स्पष्टितः
छन्नः छादितः । छतः छापितः ।

३२८३ रुष्यमत्वरसंघुपास्वनाम् ॥ २८ ॥
एभ्यो निष्ठाया वेहागमः । रुषितः रुष्टः ।
अभ्यागतः अभ्यमितः । तूर्णः तद्वरितः ।
सघुषी पादः सघुषितो पादी ।

३२८४ हपेलोमिसु ॥ २९ ॥ ओमसु वि-
पये हपेर्निष्ठाया वेहागमः स्यात् । हपानि
ओमामि हपितानि ।

३२८५ अपचितश्च ॥ ३० ॥ अपचित

इति निपात्यते ॥ अपचितोऽनेन शुभः ।
अपचायितोऽनेन गुरुः ॥

* क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् । अप-
चितः ।

३२८६ हृ हरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥ हृरते-
छन्दसि निष्ठाया हृ आदेशः स्यात् । हृ-
तस्य चाहृतस्य च । अहुतमसि हविर्घानम् ॥

३२८७ अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥ अपा-
हृता इति निपात्यते छन्दसि । अपरिहृता
सन्नुयाम वाऽसुम् ॥

३२८८ सोमे हरितः ॥ ३३ ॥ हरतेर्नि-
ष्ठायामिहागमो गुणश्च निपात्यते
छन्दसि, सोमश्चेद्भवति ॥ 'मा नः सोमो ह
रितो विहरितस्त्वम्' ॥

३२८९ ग्रसितस्कभितस्तमितोत्तमित-
चत्तविकस्ता विशस्तृग्रस्तृशास्तृतरुतृवरु-
तृवरुतृवरुतृवरुतृवरुतृवरुतृवरुतृवरुतृवरु-
तृवरुतृवरुतृवरुतृवरुतृवरुतृवरुतृवरुतृवरु-
मिति वमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥ छन्दस्ये-
ते निपात्यते । 'प्रसित वा एतत्सोमस्य'
ग्रस्तमिति भाषायाम् । 'विष्कमिते अत्रे'
विष्कन्वेति भाषायाम् । 'वेन रुषःस्तमितम्'
स्तव्यमिति भाषायाम् । 'सत्येनोत्तमिता
भूमि' वत्तन्वेति भाषायाम् । 'वत्ता चपेण
बिद्युत्' चतितेति भाषायाम् । 'वत्ताभाया
हृदय यद्विकस्तम्' विकसितमिति भाषा-
याम् ॥ निपातेन पदुत्थापिक्ते विकस्ता
इति पदुत्थचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातेनैषु
प्रत्येकं विभक्तिर्विनिर्देशः । 'एकस्व' इति
स्वाविशस्ता' विशसितेति भाषायाम् ।

‘वत शन्ता सुविप्रः शंसितैति मापायाम् ।
 ‘ग्रयास्ता’ प्रयासितैति मापायाम् । तु-
 ५-कारं रघास्यं तद्धतोरम्’ तारितारं तरोता
 रमिति मापायाम् । ‘बद्धतां’ रघानाम्
 ‘बद्धतारं रघानाम्’ बद्धितारं बरीतारमिति
 मापायाम् । ‘बद्धवीज्’ वा द्विर्विभक्त्यैव्यावती
 क्ति पूर्वस्यर्णोच्चारणं प्रयोगश्च नार्थम् ।
 अतएव नैतत् । इत्यपि हि ‘मन्वदि अरोरा
 श्राजि द्वि बद्धयः’ इति । अत्रास्तिब्रह्म
 ह्रस्वत्वम् । ‘ममिस्त्वब्रह्मिति’ ब्रह्मब्रह्मतीति
 भाषायाम् । ‘स्तोमं हामिति’ हामतीति
 भाषायाम् ॥ ‘स्तोकं हारिति’ हार- ॥ ति
 ‘मापायाम्’ । ‘यः सोमं बमिति’ बमतीति
 भाषायाम् । ‘अम्यमिति’ बठया अम्य
 मतीति भाषायाम् ॥ इति करण- प्रश्न
 कार्यः । तेन कश्चिद्विचारो भवति ‘रविम
 म्यमीति’ ब्रह्म इत्यपि हि भेदे ष्यपति ॥
 ३२९० आर्षपातुकस्येवसादेः ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मिपदेवातुकस्येवसादेः स्यात् ॥
 क्विप्ता क्विप्तु क्वित्तव्यम् ॥
 ३२९१ स्तुक्रमोरमात्मनेपदनिमित्ते
 ॥ ३६ ॥ यत्र स्तुक्रमी आत्मनेत्वनिमित्ते
 न भवतस्तत्रैवेह ॥ प्रस्नचित्ता प्र-नचित्तुम्
 प्रस्नचित्तव्यम् ॥ निष्कमिता निष्कमि
 तम् निष्कमितुम् ॥
 ३२९२ ब्रह्मोऽस्तिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥
 ‘प्रह- परस्येदो दीर्घः स्यात्, न तु क्विदि ॥
 मदीता मदीतुम् मदीतव्यम् ॥ क्विदि त
 त्परिच ॥

३२९३ वृत्तो वा ॥ ३८ ॥ इत्त्वम्या
 मृदस्ताच्चेदो दीर्घो वा स्यात् न तु क्विदि ।
 बरिता वरीता प्रापरिता प्राय- ॥ तां वरिता
 तरोता ॥
 ३२९४ न लिङि ॥ ३९ ॥ वृत्त इत्
 रस्येदो क्विदि दीर्घो न स्यात् । विपरि
 पोष प्रापरिपोष मास्तरिपीष विस्तरिपीष
 ३२९५ सिषि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥
 परस्मैपदे निवि वृत्त इत्त्वम्याच्चेदो दीर्घो
 न स्यात् । प्रावारिषाम् प्रावारिषुः अता
 रिषाम् अवारिषुः ॥
 ३२९६ इत् सनि वा ॥ ४१ ॥ वृत्तः
 सनो वेदागमः स्यात् ॥ वृत्तं विविदि
 पते विवदीवते । प्रावृत्तं प्राविपरिपति
 प्राविवदीवति तितीर्थति तितीर्वति ति
 तरोवति ॥
 ३२९७ छिक्विसिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥
 आत्मनेपदेषु छिक्विसिचो- त इत्त्वम्यात् ॥
 वृपोष वरिपोष प्रावृपीष प्रावरिपोष
 आस्तरिपीष आस्त्वोपीष ।
 ३२९८ श्रुतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥
 अदन्ताच्चातोः संयोगादेः तत्परिचिक्विसि
 चोरात्मनेपदेषु वेदागमः स्यात् ॥ वृपीष
 वरिपीष । स्तुपीष स्परिपीष । अन्वृपा
 तां अन्वरिपाताम् । मन्वृपाताम् मन्म
 रिपाताम् ॥
 ३२९९ स्वरवि छवि छयति वृद्धिदो
 वा ॥ ४४ ॥ यस्याः परस्य क्वापात्

धातुकस्येद्वा स्यात् । स्वरिता स्वर्ता ।
प्रसविता प्रसोता । सोता सविता । धो-
ता धविता । विगाहिता विगाढा ॥

३३०० रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रधादिभ्यः परस्य यञाद्यार्द्धधातुकस्येद्वा
स्यात् ॥ रधिता रद्धा । मशिता मष्टा ।
त्रसा तर्सा तर्षिता । द्रसा दृप्ता दर्षिता ।
द्रोधा द्रोढा द्रोहिता । मोग्धा मोढा
मोहिता । स्तोग्धा स्तोढा स्तोहिता । स्ने-
धां स्नेढा स्नेहिता ॥

३३०१ निरः कुपः ॥ ४६ ॥ निरुत्त-

रात्कुपः परस्य यञाद्यार्द्धधातुकस्येद्वा
स्यात् । निष्कोपिता निष्कोप्रा ॥

३३०२ इष्णुनिष्ठायाम् ॥ ४७ ॥ निर-

कुपो निष्ठाया मिडागमः स्यात् ॥ निष्कु-
पितः निष्कुपितवान् ॥

३३०३ तीपसहलुभरूपरिपः ॥ ४८ ॥

इच्छत्वादे परस्य तांरार्द्धधातुकास्येद्वा
स्यात् ॥ रपिता रष्टा । रधिता रोढा ।
लोमिता लोग्धा । रोपिता रोष्टा । रेपिता
रेष्टा ॥

३३०४ सनीचन्तर्द्धभ्रस्जदभ्युश्रिस्वृयू-

र्षुभरज्ञापिसनाम् ॥ ४९ ॥ एषां सन इ-

ज्ञामो वा स्यात् । श्वेविपति युयूपति
आदिधिपति हर्त्सति । चिन्नजिपति वि-
भ्रक्षति विभर्जिपति विभर्क्षति । विवम्भि-
पति धिप्सति धीप्सति । शिश्रियिपति
शिश्रोपति । सिस्वरिपति सुस्वर्पति । वि-

यविपति युयूपति । प्रोणुंनविपति प्रोणुं-
नुविपति प्रोणुंनृपति । विभरिपति लुभू-
पति । जिरूपविपति जीप्सति । सिस्सनि-
पति सिपासति ॥

* तनिपति दरिद्रातिभ्यः सनो
वेद्वाच्यः ॥ तितनिपति । तितंसति
तितंंसति । पिपतिपति पित्सति । विवृ-
द्रिपति विवृद्रिद्रांसति ॥

३३०५ कलिशः कत्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्लिश कत्वानिष्ठयो रडागमः स्यात् ॥
क्लिष्ट्वा क्लेशित्वा । क्लिष्ट क्लिशितः ।
क्लिष्टवान् क्लिशितवान् ॥

३३०६ पूड्वश्च ॥ ५१ ॥ पूड्वश्च कत्वानि-

ष्ठयोर्वेडागमः स्यात् । पूत्वा पवित्वा ।
पूतः पवितः पूतवान् पवितवान् ॥

३३०७ वसतिक्षुधोरिद् ॥ ५२ ॥ वसतेः

क्षुधेश्च कत्वानिष्ठयोरिडागमः स्यात् ॥
वसित्वा । वसित । वसितवान् । क्षुधित्वा
क्षुधि । क्षुधितवान् ॥

३३०८ अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥ अञ्चे

पूजायामर्थे कत्वानिष्ठयोरिडागमः स्यात् ।
अञ्चित्वा जानु क्षुधेति । अञ्चिता मस्य
पुरषः ॥

३३०९ लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥ विमो-

हनेर्षे लुभः कत्वानिष्ठयोरिडागमः स्यात् ।
लुभित्वा । लोभित्वा । विलुभिताः
वेशः । विलुभित लोभन्तः ॥

३३१० कृत्रस्योः कृत्वि। १५५। लक्षणोः
 कृत्रस्योः कृत्वि। १५५। लक्षणोः
 कृत्रस्योः कृत्वि। १५५। लक्षणोः

३३११ कृत्वि वा ॥ ५६ ॥ कृत्विः
 कृत्विः कृत्विः कृत्विः कृत्विः कृत्विः

३३१२ सेऽसिधि कृतपृथक्कृतपृथक्कृतः ॥ ५७ ॥
 सेऽसिधि कृतपृथक्कृतपृथक्कृतः ॥ ५७ ॥
 सेऽसिधि कृतपृथक्कृतपृथक्कृतः ॥ ५७ ॥

३३१३ गमेरेत् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥
 गमेरेत् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥
 गमेरेत् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

३३१४ न कृत्स्नकृतुर्म्यः ॥ ५९ ॥
 न कृत्स्नकृतुर्म्यः ॥ ५९ ॥
 न कृत्स्नकृतुर्म्यः ॥ ५९ ॥

३३१५ तासि च कल्पः ॥ ६० ॥
 तासि च कल्पः ॥ ६० ॥
 तासि च कल्पः ॥ ६० ॥

३३१६ अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम्
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

३३१७ अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम्
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६२ ॥
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६२ ॥

३३१७ अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६२ ॥
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६२ ॥
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६२ ॥

३३१८ अतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥
 अतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥
 अतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

३३१९ अतो भारद्वाजस्य ॥ ६४ ॥
 अतो भारद्वाजस्य ॥ ६४ ॥
 अतो भारद्वाजस्य ॥ ६४ ॥

३३२० विभाषा सुब्रिहद्योः ॥ ६५ ॥
 विभाषा सुब्रिहद्योः ॥ ६५ ॥
 विभाषा सुब्रिहद्योः ॥ ६५ ॥

३३२१ इत्त्वर्तिभ्यमतीनाम् ॥ ६६ ॥
 इत्त्वर्तिभ्यमतीनाम् ॥ ६६ ॥
 इत्त्वर्तिभ्यमतीनाम् ॥ ६६ ॥

३३२२ वस्वेकाभाषसाम् ॥ ६७ ॥
 वस्वेकाभाषसाम् ॥ ६७ ॥
 वस्वेकाभाषसाम् ॥ ६७ ॥

३३२३ अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम्
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६८ ॥
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६८ ॥

३३२४ अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम्
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६९ ॥
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ६९ ॥

३३२५ अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम्
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ७० ॥
 अचस्तास्त्वस्यनिटो नित्यम् ॥ ७० ॥

३३२३ विभाषा गमहनविदाविशाम् ६८ ॥
 पषा वसोरिशागमो वा स्यात् ॥ जग्मि-
 वान् जगन्वान् । जग्मिवान् जगन्वान् ।
 विविदिवान् विविद्वान् । विविशिवान्
 विविश्वान् ॥

* ह्यश्वेति वक्तव्यम् । दृग्गिवान्
 दृग्ग्वान् ॥

३३२४ सनिससनिवासम् ॥ ६९ ॥
 सनिससनिवासमिति निगस्यते ॥ 'अञ्जि-
 त्वाश्वे सनिससनिवासम्' उन्मत्सीद्
 निपातनम् । माषायां सेनिवासम् ॥

३३२५ ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥
 ऋकारान्ताना हन्तेश्च स्यस्वेद् स्यात् ॥
 कर्षिष्यति हरिष्यति ध्वनिष्यति ॥

३३२६ अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥ अञ्जे-
 सिचोऽगमः स्यात् । आञ्जीत् आञ्जिष्टाम् ॥

३३२७ स्तुमुधुञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥
 षभ्यः सिचि परस्मैपदेष्विडागमः स्यात् ॥
 अस्तावीत् । अस्तावीत् । अघावीत् ॥

३३२८ यमरम नभावां सकृच्च ॥ ७३ ॥
 यवां सगागमः स्यात्परस्मैपदे सिचि
 सिचि इडागमश्च ॥ अयसीत् अयसिष्टाम्
 व्यरसीत् । अनसीत् । अयासीत् प्रया-
 सिष्टाम् अयासिषु ॥

३३२९ स्मिपूक् रञ्ज्जशां सनि ॥ ७४ ॥
 यवां सनीडागमः स्यात् । विष्मपिपते
 पिपिपते अरिपिपति अञ्जिपति अशि
 शिपते ॥

३३३० किरञ्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥
 कङ्क ङ्क ष्ट् ष्टतिभ्यः सनीडागमः

स्यात् ॥ चिकरिपति जिगरिपति विव-
 विपते दिधरिपते पिप्रच्छिपति ॥

३३३१ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥
 रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य वलादेः सार्व-
 धातुकस्वेदागमः ॥ रोदिति स्वपिति
 अस्सिति प्राणिता जक्षिति ॥ ॥

३३३२ ईशः से ॥ ७७ ॥ ईशः परस्य
 'से' इत्येतस्य सार्वधातुकस्वेदागमः स्यात्
 ईं ये ईंशिष्व ॥

३३३३ इडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥ इडज-
 नोर्ध्वरस्य ध्वे इत्येतस्य सेइत्यस्य च
 सार्वधातुकस्वेदागमः स्यात् ॥ ईडिध्वे
 ईंदिध्वम् । ईंदिपे ईंदिष्व । जनिध्वे जनि-
 ध्वम् । जनिपे जनिष्व ॥

३३३४ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥
 सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य ङोपः
 स्यात् ॥ कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः । कर्षीत्
 कर्षीयाताम् कर्षीन् ॥

३३३५ अतो येयः ॥ ८० ॥ अतः प-
 रस्य सार्वधातुकावयवस्य यास्यत्येतस्य
 इयस्यात् ॥ पञ्जेत् पञ्जेताम् पञ्जेषुः ॥ ८१ ॥

३३३६ आतो ङितः ॥ ८१ ॥ अतः
 परस्य ङितामाकारस्य इयस्यात् ॥ पञ्जेते
 पञ्जेते पञ्जेताम् पञ्जेताम् ॥

३३३७ आने मुक् ॥ ८२ ॥ अतोऽङ्गुल
 मुगागमः स्यात् ॥ पञ्चमानः पञ्चमानः ॥

३३३८ ईदासः ॥ ८३ ॥ मासः पर-
 स्यागस्य ईस्यात् ॥ आसीनो दक्षते ॥

३३३९ अटन वा विमळौ ॥ ८५ ॥
 मङ्ग न भालं वा स्याद् इडादी विमळौ ॥
 मङ्गा(ह)पिः । नघ(घ)म्यः । मङ्ग(घ)सु ॥
 ३३४० रायो इति ॥ ८५ ॥ टाण्स्वा
 कारादेता स्यान्मङ्गादी विमळौ । राभ्याम्
 टामिः ॥ टाम्या पसु ॥
 ३३४१ पुष्पवस्मदोरनादेवे ॥ ८६ ॥
 पुष्पवस्मदित्येठपोरनादेदी विमळौ माका
 रादेशः स्यात् ॥ पुष्पाभिः । वस्पाभिः ।
 पुष्पासु वस्पासु ॥
 ३३४२ द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥ पुष्प
 वस्मदोराकारादेताः स्याद्द्वितीयायाम् ॥
 त्वाम् । मम् । सुभाम् । भावाम् । पुष्पाभ
 वस्पाभ ॥
 ३३४३ प्रथमावाग्व्य द्विचपने मापायाम्
 ॥ ८८ ॥ मय्याद्विचपने ङ मापायो
 म्पुष्पवस्मदोराकारः स्यात् । यवाम् भावाम् ॥
 ३३४४ योऽभि ॥ ८९ ॥ पुष्पवस्मदो
 रंकारादेताः स्यात्तद्विद्योऽडादी विमळौ ॥
 त्वना मया । पुषयोः भावयोः । त्वद्विमपि ।
 ३३४५ शेवे ङोपः ॥ ९० ॥ शेवे विम
 लौ पुष्पवस्मदोऽङोपः स्यात् ॥ ङप्य शेपाः
 यनाकारो वस्मदोऽङ्ग न विहितः ॥ त्वम्
 नवम् । म्यम् । वचम् । तुभ्यम् । महम् ।

१. शेवे ङ प्रथमाद्विचपने एकाकारो न इत्ये
 द्वितीयाद्विचपने ङ आकारो इत्येते इति
 एभिः ॥

पुष्पवस्मत् भस्मव्यम् । त्वत् मत् । युष्मत्
 भस्मत् । तव मम । युष्नाकम् भस्माकम् ॥
 केचित् शेवे ङीपे द्विषोपमिच्छन्ति ।
 कपम् । बह्वमावादेशापेक्षः शेपाः । ते च
 मादेशाः मपर्यन्तस्य विधेयन्ती । तेन मप
 र्यन्तापोऽप्यः स शेपस्त्वस्याप्य ङोप इति
 द्विषोपो मयति ॥
 ३३४६ मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥ भवमाधि
 कारो यदितः ऋचमनुकमिष्या । मपर्य
 ण्तस्येति तद्विद्विष्यम् ।
 ३३४७ युवावौ द्विचपने ॥ ९२ ॥
 प्रपोठतौ पुष्पवस्मदोरमपर्यन्तस्य युवावो
 स्तो विमळौ ॥ युवाम् भावाम् । युवाभ्यो
 भावाम्याम् ॥ युवयोः भावयोः ॥
 ३३४८ युवयवौ ङिति ॥ ९३ ॥
 पुष्पवस्मदोरमपर्यं तस्य युवयवो ङो ङिति
 युष्मत् कपम् ॥
 ३३४९ त्वाहौ शौ ॥ ९४ ॥ पुष्पवस्म-
 दोरमपर्यन्तस्य त्वाहौ स्तः शौ ॥ त्वम् वदन्त
 ३३५० तुभ्यमङ्गौ ङिति ॥ ९५ ॥ पुष्प
 वस्मदोरमपर्यन्तस्य तुभ्यमङ्गौ स्तो ङाङ्ग ॥
 तुभ्यम् महम् ॥
 ३३५१ तव मयो ङिति ॥ ९६ ॥ पुष्प
 वस्मदोरमपर्यन्तस्य तवमयो स्तो ङिति ॥
 तव मम ॥
 ३३५२ त्वमावेकचपने ॥ ९७ ॥ एव
 स्तोऽकारवोरमपर्यन्तस्य त्वमो स्तो वि
 मळौ ॥ त्वाम् भाम् । त्वया मया त्वत्
 वत् । त्वदि मवि ॥

३३५३ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ १८ ॥
पकार्यवाचिनोयुष्मदस्मदोर्मयन्तस्य
त्वमी इतो प्रत्यये, उत्तरपदे च परतः ॥
तवाथ तत्रदीयः । प्रमाथं मदीयः । त्वत्तर-
मत्तर' । त्वद्यति मद्यति । त्वत्पुत्रः म-
त्पुत्र । तत्रनाथः मन्नाथः ॥

३३५४ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतस्र
॥ १९ ॥ स्त्रिया वतमानवोस्त्रिचतुरो-
स्त्रिसृ चतस्र (त्येतावादेशो स्त्री विभक्तौ) ।
तिस्रं चतस्रः । तिसृभिः चतसृभिः ॥
प्रियतिसा ब्राह्मणः । प्रियत्रिः ब्राह्मणी ॥

३३५५ अचि र ऋतः ॥ १०० ॥ तिसृ-
क्षतसृपतयोश्चकाररूप रेफादेशः स्याद्वि-
भक्तौ ॥ तिस्रस्तिस्रन्ति । तिस्रः पश्य ।
चतस्र स्तिस्रन्ति । चतस्रः पश्य ॥

३३५६ जराया जरस न्यंतरस्याम् १०१
जरायाव्यस्य जरस् इत्यादेशो वा स्याद-
जादी विभक्तौ । जराया दन्ताः शीर्यन्ते
जराया दन्ता शीर्यन्ते । जरसे त्वा परिवृष्टः
जराये त्वा परिवृष्टः ॥

३३५७ त्पदादीनामः ॥ १०२ ॥
एयामकार स्याद्विभक्तौ ॥ स्यः स्यो त्ये ।
सः ता ते । यः । पपः । इमम् । अम्
थमा । ङौ १ द्वाभ्याम् ३ द्वयोः २ ॥ द्वि-
पर्यन्ताना त्पदादीनामत्यमिष्यते ॥ इह न
भवति-भवान् भवन्ती भवन्तः ॥

३३५८ किमः कः ॥ १०३ ॥ किम्
शब्दस्य कः स्याद्विभक्तौ ॥ कः कौ के ॥

३३५९ कु तिहोः ॥ १४ ॥ किम् कु
स्यात्तादी हादी च विभक्तौ । कुतः कुम्
कुह ॥

३३६० क्वाति ॥ १०५ ॥ किमः कः
स्यादति विभक्तौ ॥ क गमिष्यासि ॥

३३६१ तदो सः मावनन्त्ययोः १०६ ॥
त्यदादीना तकारदकारयोरनन्त्ययोः स
स्यात्सौ परतः ॥ स्यः स सा ०प. अस्ती ॥

३३६२ अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥
मदस औकारादेशः स्यात्सौ सुलोपश्च ॥
अस्ती देव. देवा च ॥

*औत्प्रातिषेधः साकृत्स्य वा वक्तव्यः
सादुत्वं च असुफः अस्की ॥

३३६३ इदमो मः ॥ १०८ ॥ इदमो म.
स्यात्सौ ॥ इयम् । अयम् ॥

३३६४ इश्च ॥ १०९ ॥ इदमो दकारस्य
स्थाने मकारादेशः स्यात्सौ । इमी इमे
इमम् इमी इमान् ॥

३३६५ यः सौ ॥ ११ ॥ इदमो इश्य
य स्यात्सौ ॥ इयम् ॥

३३६६ इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥ इदम
इद. स्थाने ऽय् स्यात्सौ पुंसि ॥ अयम्
ब्राह्मण ।

३३६७ अनाप्यकः ११२ ॥ अककार-
स्येक्ष्म इवोऽय् स्यादापि विभक्तौ । अनेन
अनयो. ॥

३३६८ हलि लोपः ॥ ११३ ॥ अकका-
रस्येदम इवो लोपः स्यादापि शब्दादी ॥
आभ्याम् एमि एयाम् एयु ॥

३३१९ सूत्रेर्द्धिः ॥ ११४ ॥ वृद्धेरङ्ग-
स्त्रोका वृद्धि स्यात् । मार्शा माष्टुम् माष्ट-
वम् ॥

३३७० अथो ज्यिति ॥ ११५ ॥
मन्त्राणां कृत्य वृद्धिः स्याद् वृद्धिर्धिति च ।
एकस्वण्डुर्धनित्वायः ङी शूर्धनिष्पावी
हारः क्त् । धिति-मोः गाथो नाभः ।
सकामो सहायः । ज्ञेयम् ।

३३७१ अथ उपधायाः ॥ ११६ ॥
अङ्गोपधाया मकारस्य वृद्धिः स्यात् धिति
र्धिति च । पाथयति पाकः । पतिवति
पाठः ॥

३३७२ तद्धितेष्वन्वामादेशः ॥ ११७ ॥
धिति धिति च तद्धितेऽङ्गस्यान्वामादेशो
वृद्धि स्यात् ॥ गाग्यः पात्स्यः । शक्तिः
पञ्चसि । धिति-मोपगुणः कापञ्चन ॥
स्याष्टो भागता । इत्यन्वामादेशो वृद्धि
रन्वयोपधावृद्धी वाचते ॥

३३७३ किति च ॥ ११८ ॥ किति च
तद्धितेऽङ्गस्यान्वामादेशः स्यात् वृद्धि
स्यात् । नाभायन आर्षापन आसिच ॥
रिति सप्तमाध्यायेषु तृतीयाः पादः ।

३३७४ शेरिका द्विश्रमादित्यपाद् दीर्घे
सत्रभेयसाम्नात् ॥ १ ॥ एगन्तुगान्ता
कारेण स्यात् एकारो मयति धिति
धिति किति च तद्धिते ॥ शेरिकायं म
कार्यम् दाविकाः कुकाः । पूर्वदाविकाः ।
द्विश्रपायाः धिकारः शोभापदमस ।
शोभा स्यात् । पूर्वशोभा । शिष्योद् रर

दात्तौदम् । दोषक्षणे मत्तं दाधेर्त्तत्रम् ।
अयति मत्तं आयसम् ॥

३३७५ वहीनरस्येद्वेषनम् वहीनरस्वापरत्यं पै
दीर्घात् ॥

३३७६ केकपमिष्युमरुयानां यादरिपः
॥ २ ॥ ण्यां यकारादेशस्य इत्यन्वामादेशः
स्यात् अिति किति किति च तद्धिते ॥
केकपस्यापर्यं कैशेषः । मिष्युमादेशः
अपघते मैत्रेयिक्यां स्वाधने । मरुयोद्वागर्तं
प्रायेपमुत्कम् ॥

३३७७ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वो तु
ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥ यकारस्यकाचभ्या
मुत्तरस्यावन्वामादेशः स्यात् वृद्धिर्न स्यात्
ताभ्यां तु यकारस्यकाचभ्यां पूर्वमैत्रागमौ
स्तो धिति किति किति च तद्धिते ॥
म्यसने मत्तं शेषसम् । इत्यन्वामादेशात्
दीर्घाकारः । स्वन्वस्यापर्यं मौवम् ॥

३३७८ द्वारादीनां च ॥ ४ ॥ द्वारा
दिगणपठितानां य्वाभ्यामुत्तरस्याव-
मादेशः स्यात् वृद्धिर्न स्यात् पूर्वो तु ताभ्या
मैत्रागमौ स्तः । द्वारे लियुकां दीर्घात्कः ।

स्वामिद्वित्य हतो म्रग्यः सीवरः । शेष
वक्तुः सोपास्तकः । हनैयस्तः । सीवा
इत्युत्तमम् । शीवनाः । ह्यस्यैर्दं रीवम् ॥

३३७९ म्यप्रोषस्य च केकपस्य ॥ ५ ॥
केकपस्य म्यप्रोषस्य यकाराहुत्तरस्या
वामादेशः स्यात् वृद्धिर्न स्यात् तस्माच्च
पूर्वमैकार मायमः स्यात् । म्यप्रोषस्य
विकारो दीर्घोपधमसः ॥

३३७९ न कर्तव्यतिहारे ॥ ६ ॥ अत्र
एव न । व्यापकोशी व्यापकेषी व्यापवर्ती
व्यावहासी ॥ ।

३३८० स्वागतदीनां च ॥ ७ ॥
स्वागतादिगणपठितानामैच् न स्वात् ।
स्वागतमित्वाह स्वागतिकः ॥

३३८१ श्वादेरिति ॥ ८ ॥ श्वादेश्च
स्व इति परतो घटुक तत्र स्वात् । श्व-
मन्त्रस्यापत्य श्वामन्त्रि श्वादिश्च ॥

* इकारादिग्रहण कर्तव्यं, श्वागणिका-
र्थम् श्वगणेन चरति श्वागणिकः ॥

३३८२ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥
पदशब्दान्तस्य श्वादेश्चस्यैच् वा स्वात् ।
श्वापदस्यैच् श्वापदम् श्वापदम् ॥

३३८३ उक्तापदस्य च ॥ १० ॥
उक्तापदस्यैच् नवमधिकारः । 'हन्स्व इति
प्रागेतस्मात् पठित ऊर्ध्वानुक्तमिष्यन्
उत्तरपदस्येत्येव तद्विहितव्यम् ।

३३८४ अवयवाहतोः ॥ ११ ॥
अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन
उत्तरपदस्याचामादेश्चो वृद्धि स्थात्तद्धिते
३३८५ सुसर्वाद्धेः अनपदस्य ॥ १२ ॥
५+५ उत्तरस्य अनपदवाचिन उत्तरपदस्या
चामादेश्चो वृद्धि स्थात् त्रिति भिति
किति च तद्धिते ॥ लुपाञ्जालकः । सर्व-
पाशाञ्जः । अक्षेपाञ्जालकः ॥

३३८६ विशोऽमद्राणाम् ॥ १६ ॥
दिव्या चन उत्तरस्य अनपदवाचिनो ऋ

वर्जितस्याचामादेश्चो वृद्धिः स्याद् त्रिति
त्रिति किति च तद्धिते ॥ पूर्वपाञ्जालकः
अपरपाञ्जालकः । दक्षिणपाञ्जालकः ॥

३३८७ प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचादेशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेपामचा
मादेश्चो वृद्धिः स्याद् त्रिति त्रिति
च तद्धिते ॥ पुष्पेषुकामशम्वा भवः पूर्वपु-
जामशमः । अपरैषुकामशमः ॥

३३८८ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य
च ॥ १५ ॥ संख्याया उत्तरस्य संवत्सर

शब्दस्य संख्यायाश्चामादेश्चो वृद्धिः
स्थात्तद्धिते त्रिति त्रिति किति च ॥ द्वौ
संवत्सराधीष्टो गो भूतो भावा वा
त्रिस्तावत्परिक्तः द्वि कः ।

३३८९ वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

सख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेश्चो
वृद्धिः स्याद् सभ्यर्थं भिन्ने तद्धिते त्रिति
त्रिति किति च ॥ द्वौ वर्षावधीष्टो भूतो
भूतो वा द्विवर्षिक त्रिवर्षिकः ॥

३३९० परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः

॥ १७ ॥ परिमाणान्तस्याङ्गाय सख्याया
पर बहुतत्पद तस्याचामादेश्चो वृद्धि
स्थात्तद्धिते त्रिति त्रिति किति च । सखा-
या विषये, शाण्योत्तरपदे न स्यात् ॥ द्वौ
कुड्वो प्रयोयनमस्य द्विकौटुकिः । द्वौ
सुवर्णाभ्यां क्रीत द्विसौवर्णिकम् ॥ असंज्ञा
शाण्योरिति किम् पाञ्जालोर्हृत्तक पाञ्चक-
पाञ्चकम् । द्वौभ्यां शाण्योभ्यां क्रीत त्रैशाण्य-
शाण्यम् ॥

३३९१ अे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥
आताये पस्तद्वितो विहितस्त्रस्मिन्निति
मिति किति च प्रोष्ठपरानामुत्तरपरस्या
आमादेरचो वृत्तिः स्वात् ॥ प्रोष्ठपदासु
आतः प्रोष्ठपादो माप्यच ॥

३३९२ इज्जगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च
॥ १९ ॥ इज्जगसिन्धु इत्येवमन्तिः क्तुपूर्व
परस्मोत्तरपरदस्याचामादेरचो वृत्तिः स्वा
त्तद्विते अिति किति किति च ॥ सुद्ध
इत् सोदाहर्म । सुद्धो माषः सो
दाहर्म । सुमदस्य माषः सोमास्यम् ।
सौमिप्यम् । सोमिपिषेयः । सौमिपिषेयः
सक्तुमुपच वाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः
सक्तुसिन्धुपु मवाः साक्तुसिन्धवः पात
सिन्धवः ॥

३३ ३ अनुसृष्टिकादीनां च ॥ २० ॥
अनुसृष्टिक इत्येवमादीनां आङ्गनां पूर्वपद
स्य सोत्तरपरस्य आचामादेरचो वृत्तिः
स्वात्तद्विते अिति किति किति च ॥ अनु
सृष्टिकः ईदमानुसृष्टिकम् । मानुसृष्टिकम् ॥

३३९४ देताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥ देवता द्वन्द्वे च
पूर्वपदस्योत्तरपरस्य आचामादेरचो वृत्तिः
स्वात् किति मिति किति च तद्विते ॥
आङ्गनासुतोभनञ्चोहोमाङ्गनेत । आङ्गि
माङ्गत् करो ॥

३३९५ नन्त्रस्य परस्य ॥ २२ ॥
इन्द्रतण्डस्य परस्य वदुर्लं तद्य स्यात् ॥
सौतेन्द्रः स्यात्तन्द्रः ॥

३३९६ दीर्घाच्च षड्मस्य ॥ २३ ॥

दीर्घाङ्गुत्तरस्य षड्मस्य षडुः तद्य स्या
त् ॥ ऐन्द्रावदण मैत्रावदणम् ॥

३३९७ प्रार्चा नमरान्ते ॥ २४ ॥
प्रार्चादेशे नगराङ्गोत्तु पूर्वपदस्योत्तर
परस्य आचामादेरचो वृत्तिः स्वात् मिति
मिति किति च तद्विते ॥ सुद्धनपरै मवः
सोद्धनापरः । वीवद्धनापरः ॥

३३९८ अगङ्ग धेनुवद्वान्तस्य विमा
पितमुत्तरम् ॥ २५ ॥ अङ्गधेनुवद्व
इत्येवमन्तस्वाङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादे
रचो वृत्तिः स्वात्तुत्तरपरस्य वा मिति
मिति किति च तद्विते ॥ कुलङ्गुत्तु
मर्षकोडङ्गुत्तुम् कोडङ्गुत्तुम् । वैभ
धेनवम् वैत्तधेनवम् । सोवर्षपदः सोव
र्षपदङ्गः ॥

३३९९ अर्घ्यस्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा
॥ २६ ॥ अर्घ्यस्परिमाणस्य परस्य च वा
विभ वत्तस्याचामादेरचः स्यात्तु वृत्तिः
स्वात् पूर्वस्य तु वा मिति मिति किति
च तद्विते ॥ अर्घ्यद्वयेन क्षीतम् अर्घ्यद्वीपि
कम् । अर्घ्यद्वीपिकम् । अर्घ्यकोडविकम् ।
मार्घ्यकोडविकम् ॥

३४०० नातः परस्य ॥ २७ ॥ अर्घ्या
त्परस्य च जापाकारस्य वृत्तिः स्वात्
पूर्वस्य तु वा मिति किति किति च तद्वि
ते ॥ अर्घ्यधिकः पाञ्चमस्त्यङ्गः अर्घ्यं
स्तिकः मार्घ्यस्तिकः ॥

३४०१ प्रकाङ्गस्य हे ॥ २८ ॥ मस्य
हे परत उत्तरपरदस्याचामादेरचो वृत्तिः

स्यात् । पूर्वपदस्य चा ॥ प्रवाहणस्यः पत्य
 प्रावाहणेयः ॥ प्रवाहणेयः ॥
 ३४०२ तत्प्रपदस्य च ॥ २९ ॥ इक्ष्म-
 ल्याय तस्य प्रवाहणस्य जिणिकित्तु न कि
 तेषु परत अत्तः पदस्याच्चाभावेऽचो वृद्धिः
 स्यात् पूर्वस्य तु घा ॥ प्रवाहणेयस्यापत्य
 प्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयक
 प्रवाहणेयकम् ॥ चाह्यनद्धितनिमित्ता वृ
 द्धिर्दीर्घेण विकल्पेन घाधितु न शक्येति
 ३४०३ नजः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपु-
 णानाम् ॥ ३० ॥ मत्र उत्तरेपानपामचा
 मादेरचो वृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा जिति
 णिति फिति च तद्धिते ॥ प्रा(त्र)शोचम् ।
 अनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम् । अक्षेत्रज्ञम् आक्षेत्रज्ञम्
 अकीशकम् अकीशकम् । अनैपुणम् अनै-
 पुणम् ॥

३४०४ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण
 ॥ ३१ ॥ नत्र उत्तरेयीनयोः पर्यायेणाचा-
 मादेरचो वृद्धिः स्यात्तद्धिते जिति णिति
 किति च ॥ मायथातथ्यम् अयाथातथ्यम् ।
 अयाथापुर्यम् अयाथापुर्यम् ॥

३४०५ हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥ हन्ते
 स्तकारोन्तादेराः स्याच्चिण्णद्वारे जिणिति
 प्रत्यये । घातयति । घातकः । साधुघाती ।
 घात घातम् घातो घतते ॥

३४०६ आतो युक् चिण्णकृतोः ॥ ३३ ॥
 आकारान्तस्य युगागमः स्याच्चिण्ण जिणिति
 किति च ॥ अदायि अघायि दाय दायकः

धायः धायकः ॥
 ३४०७ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽना-
 चमेः ॥ ३४ ॥ उदात्तोपदेशस्य मान्तस्या
 ङ्ङस्याचमिवजितस्य चिणि जिति णिति कृति
 भोपघावृद्धिनं स्यात् ॥ अशाभि अतमि
 अरमि शन्कः तमकः दमकः ॥
 * अनाचमिकमिवमनामिति वक्तव्यम्
 आचामः कामः घामः ॥

३४०८ जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥ जनि
 वध्योने वृद्धिश्चिणि जिणिति कृति च ॥
 अजनि जनकः । अवधि अधः ॥

३४०९ अर्तिहीनोऽरीरिक्न्यूरीक्ष्माय्यातां
 पुग्गौ ॥ ३६ ॥ एवामङ्गानामाकारान्तानां
 च पुगागमः स्यात् । अर्पयति ह्येपयति छे-
 पयति रेपयति क्नोपयति । क्ष्मापयति ।
 दापयति धापयति ॥

३४१० शाच्छासाहाव्यावेपां युक् ॥ ३७
 एवामङ्गानां युगागमः स्यात्तणौ ॥ निशाय-
 यति प्रवृत्ताययति अस्त्राययति ह्याययति
 सव्याययति वाययति पाययति ॥

* पातेणौ लुम्बक्तव्यः । पाययति ॥
 * धून्प्रीवोर्लुम्बक्तव्यः । धूनयति
 प्रीणयति ॥

१ हीमाश्चर्यात् जीहोत्यादिक एव कथापुर्य-
 णते । तेन भौवादिकस्य आरयति इत्येव । तेन
 इन्द्रमार - चमार - लौहार प्रयुक्तीनां सिद्धिरिति
 दाधिमया ॥

३४११ ऋ विधूनने जुक् । ३८ ॥
 वा इत्येतस्य विधूननेर्षे सुपायम स्याण्णो
 पक्षेणोपवाङ्मयति ॥

३४१२ ङीलौर्नुम्बुकावन्यतरस्यां स्नेह
 विपातने ॥ ३९ ॥ इकारान्तरस्य ङीयते
 ततिश्च क्रमानुक्तगाथागमौ वा स्तो
 षौ स्नेहविपातने । घृत विङ्गीतयति वि
 ङाययति । घृत विङ्गीतयति विङ्गाय
 यति वा ॥

३४१३ मियो हेतुमये पुक् ॥ ४० ॥
 ईकारान्तरस्य मो इत्येतस्य हेतुमयेर्षे पुक्
 स्याण्णो । मुरङ्गो मीपयते अदिङ्गो मीप
 यते ॥

३४१४ स्कायो वः ॥ ४१ ॥ स्काध
 इत्येत्स्व वः स्याण्णो । स्काधवति ॥

३४१५ अदेरमतौ वः ॥ ४२ ॥
 अदेरत्स्वरागतावर्षे वकारेशः स्याण्णो ॥
 पुण्यानि शातयति ॥

३४१६ वः षोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥
 अदेरत्स्वस्य वा वकारेशः स्याण्णो ॥
 श्रीहीन शोचयति श्रीहीनोऽत्यति ॥

३४१७ मत्वयस्वात्कात्पूर्वस्यात् इवा
 प्यसुपः ॥ ४४ ॥ मत्वयस्वात्कात्पूर्वस्यात्
 वस्या कारवत्कारादेशः स्यादिति षो छ

षेदात् सुप परा न ॥ अतिङ्गका ।
 मुक्तिङ्का । कारिका । हारिका । पतिङ्का

० माम्कनरकयोरुपसंस्मानममत्वय
 स्वात् ॥ ममेय मतिङ्का ॥ मत्कारावर्षति
 वरिका ॥

० त्यक्त्वरपाश्चोपसंस्मानम्
 वासिभात्यका इत्यिका ॥

३४१८ न यासयोः ॥ ४५ ॥ वा सा
 इतिवोरिकारादेशो न । यका सका ।
 या सा इति निर्वेशो न अत्रम् । यत्तरोऽप-

क्षस्यमेतत् । इहापि प्रतिषेध इत्येते षका
 यकामपीमत् । तर्का तर्का यकाम ॥

० यत्तदोः प्रतिषेधे स्पकन उपसंस्मानम्
 उपत्यका अपित्यका ॥

० पाषकादीनां छन्दस्युपसंस्मानम् ।
 द्विरभ्यवर्णाः शुचयः पावकाः 'मङ्गोमकाः

० आश्रिपि चोपसंस्मानम् । श्रिवतात्
 लोयका नम्का भवता पुत्रो ॥

० उचरपदलोपे चापसंस्मानम् इव
 इत्तिका इवका ॥

० शिपकादीनां चापसंस्मानम् । सिपका
 भवका ॥

० तारका ज्योतिष्पुपसंस्मानम् ।
 तारका ॥

० शर्षका तान्तेवे उपसंस्मानम् ।
 वणका भावरणनेवः ॥

० वर्षका शकुनी प्राचासुवर्षसंस्मानम् ।
 वरका शकुनि ॥

० मटका वितुर्द्वैवत्ये मटका ॥

० घृतकापुत्रिका इन्दारकाणां वाकारः
 घृतका घृतिङ्का पुत्रिका पुत्रका घृत्कारिका
 इन्दारका ॥

३४१९ लदीचामाताः स्याने यक्-
 पूर्वायाः ॥ ४६ ॥ यत्पूर्वस्य ङीप्रत्यया

कारस्य रयात् षोऽकारस्तस्येदा स्यात् ४

श्रित्यका, इन्द्रिका । क्षत्रियिका क्षत्रियिका ।
चटकिका चटकिका । मूर्धिका मूर्धिका ।
कका ॥

* एकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रतिषेधः ।
सुनयिका सुशयिका । पाकिका भाशो-
किका ॥

३४२० भस्त्रैषा जाज्ञाद्वास्मानञ्पूर्वाणा-
मपि ॥४७॥ एषामानस्थानेऽत एव
स्याती भक्षिका भस्त्रका भमस्त्रका भम-
शिका । एषिका एषका । अजिका अजका
अनजिका अनजका । उफो उफिका । अहिक
का अहका । डिफे । उफे । भिवका स्वप्ना
भास्त्रका अस्त्रका ॥

३४२१ अभ्यापितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥
अभ्यापितपुंस्काद्धितस्वात् स्थाने यो
ऽकारस्तस्वेत्ता स्यात् ॥ अट्टयिका-
घट्टका । मण्डका अण्डका । परमण्ड-
ट्टका परमण्डट्टिका ॥

३४२२ आदचार्याणाम् ॥ ४९ ॥
पूर्वप्रविन्दे आहवास्यात् ॥ अट्टका
अण्डका परमण्डका ॥

३४२३ ठर्येकः ॥ ५० ॥ अट्टात्परस्य
ठर पाठः स्यात् ॥ धाक्षिक शाखा-
किक ॥

३४२४ इंसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥ इन्-
स् उक्त्वा इत्यन्ताद् अट्टात् उत्तरस्य ठस्य
क इत्यवदेशः स्यात् ॥ उत्पिकः । धा-
त्तक नपादकपु म । शाघरजःपुःकः ।
मातृकम् पितृकम् । अदीश्वितकः । शाकृतकः

॥दोष उपसंख्यानम् । दोर्भ्या चरति
दोष्कः ॥

३४२५ चजोः कु विण्णयतोः ॥५२ ॥
चकारजकारयोः कवगादेशः स्याद् विति
स्यति च ॥ पाक. त्याग. रागः । पाक्यं
रेसम् ॥

३४२६ न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥
न्यङ्कु इत्येवमाशोना कवगादेशः स्यात् ॥
न्यङ्कु इत्यादि ॥

३४२७ हो हन्तेर्विणिष्नेषु ॥ ५४ ॥
हन्तेर्हकारस्य कवगादेशः स्याद् प्रिति
पिति प्रत्यये, नकारे च । घातयति घातकः
साधुघातो । घात घातम् । घातो घर्तते ।
प्रन्ति इत्युत्पन्नम् ॥

३४२८ अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥ अन्धा-
सादुक्तास्य हन्तेर्हकारस्य कुत्वे स्यात् ॥
जिघासति जङ्घयते जघनिथ ॥

३४२९ हेरचडि ॥ ५६ ॥ अन्धासादु-
त्तरस्य ङिनां हेकारस्य कुत्वे स्यात् तु
चडि ॥ जिघीषति प्रजिघीषते ॥ प्रजिघाय ।

३४३० सन्निटोर्जेः ॥ ५७ ॥ सन्नि-
डिडि च प्रत्यये जयतेरङ्गस्य योऽन्धास
स्तस्मादुत्तरस्य कवगादेशः स्यात् ॥ जि-
गोषति जिघाय ॥

३४३१ विभाषा चेः ॥ ५८ ॥ चिनो-
तेरङ्गस्य सन्निटोर्न्धासादुत्तरस्य यत्
कवगादेशः स्यात् । चिघीषति चिकीषति
चिघाय चिघाय ॥

३४३२ न क्रादेः ॥ ५९ ॥ क्वगर्दिशो
त्रीश्वशोः क्वगर्दिशो न स्यात् ॥ क्वः
क्वोः गर्दोः । क्वर्त्तं भवति । क्वर्त्तम् ।
क्वर्त्तम् ॥

३४३३ अक्षिप्रयोश्च ॥ ६० ॥ अक्षि
प्रक्षि इत्येतयोश्च क्वगर्दिशो न स्यात् ॥
क्वोः क्वः परितः परितः परितः ॥

३४३४ मुञ्जन्मुञ्जौ पाप्मुपतापयोः
॥ ६१ ॥ मुञ्जन् इत्येती शब्दौ नि
पात्येते पाप्मोपतापे च ॥ मुञ्जन्तेऽनेन
मुञ्जः पाप्मः । मुञ्जन्तः शीत्तेऽस्मिन्निति
मुञ्जः रोगः ॥

३४३५ प्रयाद्यानुमाञ्चौ यज्ञाञ्चै ॥ ६२ ॥
प्रयाञ्चमनुयाञ्च इत्येती निपात्येते यज्ञाञ्चौ ।
यञ्च प्रयाञ्चः पञ्चाजुपाञ्चोः । स्वमात्रे प्र-
याञ्चार्त्तं पञ्चाजुञ्चं पुरस्तात् ॥

३४३६ क्वर्त्तमेती ॥ ६३ ॥ क्वर्त्तमेतुस्त्व
गतौ वर्त्तमानस्य क्वगर्दिशो न स्यात् ॥
क्वर्त्तं क्वर्त्तन्ति पाप्मः ॥

३४३७ आक् उक्त्तः क्वे ॥ ६४ ॥ क्व-
र्त्तानो ये प्रत्यये मोक् इति निपात्येते ॥
क्वोः क्वः क्वः क्वोः क्वः ॥

३४३८ क्व आक् उक्त्तः ॥ ६५ ॥ आक्
इत्येते एते परतः क्वगर्त्तो न स्यात् ॥ क्व-
वस्य पाक्त्तम् क्ववस्यपाक्त्तम् क्ववस्यरेक्त्तम्

३४३९ यज्ञयाचक्ष्वप्रवक्ष्वर्त्तम् ॥ ६६ ॥
परतं इति क्वगर्दिशो न स्यात् । पाक्त्तं
पाक्त्तं शब्दं प्रयाच्यम् क्वर्त्तम् ॥

७ प्यति प्रतिपेदे त्यजेत्पक्षकमानम् ।
त्याज्यम् ।

३४४० क्वोऽञ्जन्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥
क्वोऽञ्जन्संज्ञायाम् प्यति क्वगर्त्तो न स्यात् ।
क्वोऽञ्जन्संज्ञायाम् ॥

३४४१ प्रमोज्यनिनयोऽयौ क्वगर्त्तम् ॥ ६८ ॥
प्रमोज्य निनयोऽय इत्येती शब्दौ शक्यार्त्तं
निपात्येते । प्रमोज्नुं शक्या प्रमोज्य नि-
नयोऽय ॥

३४४२ मोज्यं मज्ये ॥ ६९ ॥ मोज्यं
निपात्येते मज्येऽमिभ्ये ॥ मोज्य मोज्यः ॥

३४४३ चोर्त्तोपो छेति वा ॥ ७० ॥
चुर्त्तल्लकारा छेति छोपो वा स्यात् । 'श्चश्च
रक्षानि दाशुये 'खोमो वक्ष्णान्धर्त्तम्' ॥ न
च भवति - 'यक्ष्णान्धर्त्तम् वक्ष्णान्' ॥

३४४४ ओतः इयनि ॥ ७१ ॥ ओक्त्त
क्वोऽञ्जन्संज्ञायाम् इति परतो छोप-
स्यात् ॥ ओ पित्त्यति । ओ भवत्यति ।
ओ भवत्यति । ओ भवत्यति ।

३४४५ क्वस्यानि ॥ ७२ ॥ अक्षौ
प्रत्यये क्वस्य छोपः क्वस्यत् । अनुज्ञाताम्
अनुज्ञायाम् ॥

३४४६ तुग्वा तुग्वादिहालिहगुहामारमनेपदे
इत्ये ॥ ७३ ॥ यथामारमनेपदे इत्यपि
क्वस्य वा छुक् स्यात् । अनुज्ञं अनुज्ञत ।
अनुज्ञाः अनुज्ञया । अनुज्ञं अनुज्ञत
अक्षिप्र अक्षिप्रत । अक्षिप्र अक्षिप्रत ।
अक्षिप्र अक्षिप्रत ॥

३४४७ क्वमापदानां दीर्घः इयनि ॥ ७४ ॥
यथापदानां दीर्घः स्वाङ्गयति ॥ शक्यति
वाम्यति वाम्यति वाम्यति वाम्यति इति
व्यति मीर्षति ॥

३४४८ ष्टिचुर्गुचमा शिति ॥ ७५ ॥
 ५पा दीर्घः स्वाच्छिति । ष्टीर्घः ष्ठाभिति-
 * दीर्घत्वमाटि चम इति वक्तव्यम् ।
 थाचामति ॥

३४४९ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥
 क्रम परस्मैपदेषु परे शिति दीर्घः रभान् ॥
 कामति कामस कामति ॥ क्रान्यति ॥

३४५० ह्युगमियमां छः ॥ ७७ ॥
 ष्पा शिति छः स्वात् ॥ इच्छति वच्छति
 यच्छति ॥

३४५१ पात्राध्मास्थाम्नाद्राण्डुद्वयति
 सतिशदसदा पिवजिप्रधमतिष्ठमनयन्छ
 पश्यर्द्धाशीयसीदाः ॥ ७८ ॥
 पादीना पिनादथ स्वयित्क षकजदारादी
 पिवति जिघ्रति धमति तिष्ठति ममति
 यच्छति पश्यति ऋच्छति धावति जीयते
 सीदति ॥

३४५२ ज्ञानोर्जा ॥ ७९ ॥ शिति ॥
 नानाति ज्ञानोर्जा । जायते ॥

३४३ ज्वादीनां हसरः ॥ ८० ॥
 पूर्येधमादीर्णा इत्य शिति । पुनानि ॥
 ३४५४ मीमावेर्निगमे ॥ ८१ ॥ मीमाते
 ह्रस्व स्वाच्छिति निगमे । 'प्रतिपन्ति
 वजानि ॥

३४५५ मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥ मिदेरङ्ग-
 स्वेको गुण स्वान्छिति । मेय त मेयत.
 मेघमिति ॥

३४५६ जुषि च ॥ ८३ ॥ जुषीकन्ता-
 ङ्गस्य गुण स्यात् । अजुषु, अविमयु ॥

३४५७ सार्धधातुकार्द्धधातुकरयोः ॥ ८४ ॥
 अलयो परयोऽरिगन्ताङ्गस्य गुण स्यात् ।
 तरति नयति भवति कर्ता धेता स्तोता ॥

३४५८ जाग्रोऽविचिण्णञ्जटिस्तु ॥ ८५ ॥
 जागर्तेर्गुण स्यात् विचिण्णञ्जटिद्वया-
 ऽन्वयाम्मन्वृद्धिविषये प्रविधिविषये च ।
 जागरयति । जागरक । ताभुजागरी ॥
 जागन् जागरम् । जागरी वर्तते । जाग-
 रित । जागरितवान् ॥

३४५९ पुगन्तलघ्वपधस्य च ॥ ८६ ॥
 पुगन्तस्य लघ्वपधस्य चाङ्गस्येको गुण
 स्यात् । होपयति द्येपयति रेपयति पनीप-
 यति मेयना टेटनम् । मेत्ता छेत्ता ॥

३४६० नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्धधातुके
 ॥ ८७ ॥ अभ्यस्तनधकस्याङ्गस्य लघु-
 पयस्य गुणो न स्यादजादौ पिति सार्ध-
 धातुके ॥ नेतिज्ञानि । प्रनेनिजम् परिवे
 विवाणि पर्यवेविपम् ॥

* बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् जुतोप
 दिति यथा स्यात् ॥

३४६१ भूसुवोस्तिदि ॥ ८८ ॥ पतवो-
 सार्धधातुके तिदि गुणो न ॥ अमृत् गम्
 धभूवम् । सूवे सुवावर्ह सुवामर्ह ।

३४६२ उतो वृद्धिलीक हलि ॥ ८९ ॥
 उकारान्तस्व वृद्धिः स्यात्कृत्ति सति ह-
 द्वादी पिति सार्धधातुके । यीति यीपि ।
 नीति ॥

३४६३ उणोतेर्बिभाषा ॥ ९० ॥ ऊणो-
 तेर्वा वृद्धिः स्यादुक्तादी पिति सार्धधातुके

प्रोर्षीति प्रोर्षीति प्रोर्षीपि प्रोर्षीपि प्रो
र्षीमि प्रोर्षीमि ।

३४६४ गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥ ऊर्षीतेर
पृक्ते ह्रस्वाद्दी पिति सार्धपातुके गुणः स्यात्
प्रोर्षीत् प्रोर्षीः ॥

३४६५ तुजह इम् ॥ ९२ ॥ तुजह
इत्येतस्याङ्गस्य इमागमः स्यादह्रस्वाद्दी पिति
सार्धपातुके ॥ तुजेति तुजेति तुजेति अन्
जेह ॥

३४६६ भुव ईत् ॥ ९३ ॥ भुवः परस्य
ह्रस्वैः पितः सार्धपातकस्यैव स्यात्ता प्रवीति
भवोपि प्रवीति भववीत् ।

३४६७ भुको वा । ९४ । भुक् कस्यस्य
ह्रस्वादेः पितः सार्धपातकस्यैव स्यात्ता पा
स्यात् । भुक्नुमिर्वावहाति 'त्रिधा वयो
भुपमो रोषधीति महोर्विभो मर वां भाविदेशः ॥
न च भवति वर्धति चकम् । वर्धमि ।

३४६८ तुक्स्तुम्भमः सार्धपातुके ॥ ९५ ॥
पम्भ परस्य ह्रस्वादेः सार्धपातकस्यैव स्या
यमः स्यात् ॥ वृत्तीति वृत्तीति वृत्तीति
वृत्तीति वृत्तीति वृत्तीति वृत्तीति वृत्तीति
वृत्तीति वृत्तीति वृत्तीति वृत्तीति वृत्तीति ।

३४६९ अस् स्ति । सिचोपृक्ते १६ सक्ता
रास्तान् अस्तेः सिचश्च परस्वापृक्तस्य
एत ईडापमः स्यात् ॥ आसात् । असा
पीत् ।

३४७० बहुसं छन्दसि ॥ ९७ ॥ अस्ति।
सिचोपृक्तस्य सार्धपातकस्यैव स्यात्ता
बुसं छन्दसि ॥ आप परस्य सार्धपातकस्यैव
स्यात्ता । आसीदिति स्थाने 'आः क्तिपापवम् ।

१ सिचश्चो निर्देश इति मन्त्रे सिचश्चनेक
इति सिचश्चो निर्देश इति मन्त्रे सिचश्चनेक

महरेवासीप्रवाचिः । सिचः 'गोमिच्छाः'
प्रत्ययस्य मत्साः । मसीवीर्मा पुत्रवर्ति च
भवति 'मसा 'मत्सा इति सिच ईशनामः ॥

३४७१ इदस्य पञ्चम्यः ॥ ९८ ॥

इदादिभ्यः परस्य सार्धपातकस्यैव स्यात्
इदस्यैव स्यात् । इदीदीत् । इदस्य
पौत् मञ्जलीत् प्राणीत् मञ्जलीत् ॥

३४७२ अङ्गार्ग्यगालययोः ॥ ९९ ॥

अङ्गदिभ्यः पञ्चम्यः परस्वापृक्तस्य सार्ध
पातकस्याङ्गगमः स्यात् । गार्ग्यवाङ्गययोम
तन ॥ अरोत् अरोः । अरुवत्
अरुवत् । अरुवत् अरुवत् । अरुवत्
प्राण्य । अरुवत् अरुवत् ॥

३४७३ अदाः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥ अदाः
परस्वापृक्तस्य सार्धपातकस्याङ्गगमः स्यात्
सर्वेषां मतेम ॥ आदत् आदः ॥

३४७४ अतो दीर्षो यञि ॥ १०१ ॥
अदस्ताङ्गस्य दीर्षो यमादाः सार्धपातुके ।
यञामि यञावः । यञामि यञामि ॥

३४७५ सुपि च ॥ १०२ ॥ यञादी
सिचि अदस्ताङ्गस्य दीर्षः स्यात् ॥ इहाप
पञ्चाप इहाभ्याम् पञ्चाभ्याम् ॥

३४७६ बहुवचने मरयेत् ॥ १०३ ॥
अह्रस्वो बहुवचने सुपि अदस्ताङ्गस्यैव
स्यात् । बहुवचनः । पञ्चम्यः ।

३४७७ ओसि च ॥ १०४ ॥ ओसि
परस्वापृक्तस्यैव स्यात् ॥ इहापोः
स्य निषेहि । इहापोः स्य निषेहि ॥

३४७८ आङि चापः ॥ १०५ ॥
आङि ओसि चापत्स्याङ्गस्यैव स्यात् ॥

खट्वा मासया । खट्वयोः मासयो ॥

३४७९ संवुद्धौ च ॥ १०६ ॥ आबन्त-
स्याङ्गस्येकारः स्यात्संवुद्धौ ॥ हेफट्टे हे
मात्से । हे सीमे । हे कारीपगन्ध्वे ॥

३४८० अम्बार्थिनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥
अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्स-
वुद्धौ ॥ हे अम्य द्वेभक हे अल्ल ॥ हेकुमारि
हे शाङ्गरवि हे प्रह्लवन्धु ॥

* (असंयुक्त) डलकवतीनां प्रातपेध ॥
हे अम्बाटे । हे अम्बाटे । हे अम्बिके ॥

* छन्दसि वेति वक्तव्यम् हे अम्बाड
हे अम्बाटे । हे अम्बाळ् हे अम्बाळे । हे
अम्बिके हे अम्बिके ॥ (काशिका) ॥

* तलो ह्रस्वो वा डिसंवुद्धयोरिति वक्तव्यम्
देवतायाः भक्ति, देवते भक्ति । हे देवत
हे देवते ॥

* पातृणां मातृषु पुत्रार्थमर्हते । हे
गार्गमान् ॥

३४८१ ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥
ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुण स्यात्संवुद्धौ ॥
हे अग्ने हे वायो ॥

३४८२ जसि च ॥ १०९ ॥ ह्रस्वान् स्या
ङ्गस्य गुण स्याज्जसि ॥ अग्नेय वायव ॥

* जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राक्
'पौ चडयुपधायाह्रस्वः' इत्येतस्मात्,

इतः प्रकरणात्प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम्
किं प्रयोजनम् ? अग्ने दर्वि शतकत्व.
प्रथे किं विदीव्या ॥ अग्ने अम्ब । दर्वे दर्वि
शतकत्व शतकत्व । पश्वे पश्वे ।
किंकिदीव्या किंकिदीवत ।

३४८३ ऋतोऽङ्गि सर्वनामस्थानयो ११० ॥
ऋकाशान्तस्याङ्गस्य गुण स्यान्ङी सर्व-
नामस्थाने च ॥ मातरि पितरि । कर्तारी
कर्तारः मातरी पितरी भ्रातरी ॥

३४८४ वेडिति ॥ १११ ॥ व्यन्ताङ्गस्य
गुण स्यान्डिति ॥ अश्वे वायवे । अग्ने
रागच्छति वायोरानच्छति । अग्नेः स्वम्
वायो-स्वम् ॥

३४८५ आण् नद्याः ॥ ११२ ॥
नद्यन्तादङ्गाणुत्तस्य डित् प्रत्ययस्या
ङागमः स्यात् ॥ मर्त्यै धेन्वै कर्मार्यै ।
प्रह्लवन्ध्वै । मर्त्या धेन्वाः कुमार्याः प्रह्ल-
वन्धवाः ॥

३४८६ याडापः ॥ ११३ ॥ आबन्ता
दङ्गात्परस्य डितो याडागमः स्यात् ॥
खड्गायै षडुराजायै । कारीपगन्ध्यायै ।
खड्गाया कारीपगन्ध्याया षडुराजाया ॥

३४८७ सर्वनाम्नः स्याङ् ह्रस्वश्चा ॥ ११४ ॥
आबन्तात्सर्वनाम्नो डितः स्याडआपश्च
ह्रस्वः ॥ सर्वस्यै विश्वस्यै यस्यै तस्यै
कस्यै । सर्वस्याः विश्वस्या यस्याः तस्या
कस्या ॥

३४८८ विभापा द्वितीया तृतीयाभ्याम्
॥ २१५ ॥ आभ्यामुत्तरस्य डितो वा
स्याङ्गगमो ह्रस्वश्च ॥ द्वितीयस्यै द्विती-
याये तृतीयस्यै तृतीयायै ॥

प्रत्याख्यातमिदम् 'तीयस्य डित्सु' इति
वातिर्नैतन् सिद्धत्वात् ॥

प्रोर्षीति प्रोर्षीति प्रोर्षीपि प्रोर्षीपि प्रो
र्षीमि प्रोर्षीमि ॥

३४६४ गुणोऽयुक्ते ॥ ११ ॥ ऊर्षींतेर
पृष्ठे इडादौ पिति सार्वधातुके गुणः स्यात्
प्रोर्षीत् प्रोर्षीः ॥

३४६५ तुषत् इम् ॥ १२ ॥ तुषत्
इत्येतस्याङ्गस्य इमागमः स्यादडादौ पिति
सार्वधातुके ॥ तुषेति तुषेति तुषेति मनु
षेत् ॥

३४६६ श्रुच ईद् ॥ १३ ॥ श्रुचः परस्य
इडादौः पितः सार्वधातुकस्येडागमो ऋषीति
ऋषीपि ऋषीमि ऋषीत् ॥

३४६७ अतो वा ॥ १४ ॥ अत् अत्परस्य
इडादौः पितः सार्वधातुकस्येडागमो वा
स्यात् ॥ इत्तुमिर्षाकरीति 'त्रिषा अतो
इत्तमो दोषवर्षीति महावर्षो मर वा माविदेश ॥
न अ वावति 'वर्षति अत् ॥ वर्षीमि ॥

३४६८ तुक्त्वाङ्गममः सार्वधातुके ॥ १५ ॥
पञ्च परस्य इडादौः सार्वधातुकस्य धडा
पनः स्यात् ॥ उतीति उतवीति उपतीति
उरुत्वीति उरुस्तीति उरुस्तवीति शान्त्य
पञ्च उमीङ्गम् ॥ अम्यमति अम्यमीति ॥

३४६९ अस्म स्ति सिचोपृक्ते १६ सडा
रात्तु अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तस्य
रत् ईडागमः स्यात् ॥ आसीत् ॥ अका-
र्षीत् ॥

३४७० बहुलं छन्दसि ॥ १७ ॥ अस्ति
धोऽपृक्तस्य सार्वधातुकस्येडागमः स्याद्बु
हुलं छन्दसि ॥ माप परैर्दं सडिहं सधं
माः माडोर्द्विपि स्यामि माः क्रियापदम् ॥

१ सिचश्चो णिर्दं इति भाष्ये सिचपदमेव
१८मिति इपिबर्षीर्षीन्द्रियन्तां सिचान्तिष्ठम् ॥

अरवासीन्द्रराजिः । सिचः गोमिच्छाः
'प्रत्यङ्ग मत्साः । अमैपीर्मां पुत्रकति अ
'पति मत्सा मत्सा' इति सिच ईडागमः ॥

३४७१ रुद्रश्च पञ्चम्यः ॥ १८ ॥
उदादिभ्याः परस्य सार्वधातुकस्य ङङीण
रुद्रकस्येडागमः स्यात् ॥ अरोरीत् ॥ अरु
पीत् अम्बजीत् प्रापीत् मम्ब्रीत् ॥

३४७२ अङ्गार्म्यगालवयोः ॥ १९ ॥
अङ्गदिभ्याः एठभ्यः परस्यापृक्तस्य सार्व
धातुकस्याडागमः स्यात् शार्ङ्गर्वाङ्गवयोम
तन ॥ अरोरत् अरोरः । अरुवत्
अरुवः । अम्बजीत् मम्बरीः । प्रापीत्
प्रापाः । मम्बरीत् मम्बरीः ॥

३४७३ अद्ः सुर्वेपाम् ॥ १०० ॥ अद्ः
परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमः स्यात्
सुर्वेपां मतेन ॥ भावत् भावः ॥

३४७४ असो वीर्षो यजि ॥ १०१ ॥
अवृत्ताङ्गस्य वीर्षो यमादा राक्थातुके ॥
यजामि यजावः । यस्यामि यस्याम ॥

३४७५ सुपि च ॥ १०२ ॥ यभापी
सति अदृत्ताङ्गस्य वीचः स्यात् ॥ यृष्टाय
पृष्टाय इडाभ्याम् पृष्टायाम् ॥

३४७६ बहुवचने शरभेत् ॥ १०३ ॥
अडादौ परवचने सुपि अदृत्ताङ्गस्येत्थ
स्यात् ॥ शरभेत् ॥ शरभेत् ॥

३४७७ ओसि च ॥ १०४ ॥ ओसि
परैऽदृत्ताङ्गस्येकार स्यात् ॥ इसयोः
स्य तिषीत् ॥ इसयोः स्य तिषीत् ॥

३४७८ आकिं चापः ॥ १०५ ॥
आकिं ओसि चापश्चत्स्याङ्गस्येकारा ॥

खड्या मालया । खड्यो मालयो ॥
३४७९ संवुद्धौ च ॥ १०६ ॥ भावन्त-
स्यान्न्कोकार, स्यात्संवुद्धौ ॥ हेच्छे हे
भावे । हे तीरे । हे कारीपगन्धे ॥

३४१० अम्भार्थनघोर्दस्वः ॥ १०७ ॥
अम्भार्थाना नधन्ताना च ह्रस्वः स्यात्स-
ंवुद्धौ ॥ हे अग्य ऐशक हे अह्य ॥ हे कुमारि
हे शार्ङ्गरेवि हे प्रह्ववन्धु ॥

* (असंयुक्त) दन्कवतीना प्रातपेध ॥
हे अम्भाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥

* छन्दसि वेति वक्तव्यम् हे अम्भाड
हे अम्भाडे । हे अम्बाले हे अम्बाले । हे
अम्बिके हे अम्बिके ॥ (काशिका) ॥

* तलो ह्रस्वो वा टिसंवुद्धयोरिति वक्तव्यम्
देवतायाः भक्ति, वेद्यते भक्ति । हे देवत
हे देवते ॥

* पानृणां भातश्च पुत्रार्थमर्हते । हे
गार्गमान ॥

३४८१ ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥
ह्रस्वान्तस्याह्रस्वस्य गुण स्यात्संवुद्धौ ॥
हे अग्ने हे वायो ॥

३४८२ जसि च ॥ १०९ ॥ ह्रस्वान्तस्या
ह्रस्वस्य गुण स्याज्जसि ॥ अग्य वायव ॥

* जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राक्
'षौ चट्युपधायाह्रस्वः' इत्येतस्मात्,
इतः प्रकरणात्प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम्
किं प्रयोजनम् ? जसि दधि शतक्रत्व,
जस्यं किं विधीय्या ॥ अग्ये अम्ब । दरे दधि
शतक्रत्व शतक्रत्व । पृष्वे पृष्वे ।
किंविधीय्या किंविधीयन् ॥

३४८३ ऋतोऽि सर्वनामस्थानयो ११० ॥
ऋकामन्तस्याह्रस्वस्य गुण स्यान्डौ सर्व-
नामस्थाने च ॥ मातरि पितरि । फर्तारी
फर्तारः मातरी पितरौ भ्रातरौ ॥

३४८४ वेडिति ॥ १११ ॥ अन्ताह्रस्व
गुण स्यान्डिति ॥ अग्ये वायवे । अग्ने
रामच्छति वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम्
वायो, स्वम् ॥

३४८५ आप् नद्याः ॥ ११२ ॥
नधन्तादङ्गाशुक्तस्य डित प्रत्ययस्या
आगमः स्यात् ॥ मत्यै धेन्वै कमार्थे ।
प्रह्ववन्ध्वे । मत्या धेन्वाः कुमार्थाः प्रह्व-
वन्धवाः ॥

३४८६ याडापः ॥ ११३ ॥ भावन्ता
दङ्गात्परस्य डितो याडागमः स्यात् ॥
खड्यायै बहुराजायै । कारीपगन्ध्यायै ।
खड्याया कारीपगन्ध्याया बहुराजाया ॥

३४८७ सर्वनाम्नः स्याद् ह्रस्वश्चा ॥ ११४ ॥
भावन्तात्सर्वनाम्नो डित स्यादभापश्च
ह्रस्वः ॥ सर्वस्यै विश्वस्यै यस्यै तस्यै
कस्यै । सर्वस्याः विश्वस्या यस्याः तस्या
कस्या ॥

३४८८ विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्याम्
॥ २१५ ॥ अम्भ्याशुत्तरस्य डितो वा
स्याङ्गागमो ह्रस्वश्च ॥ द्वितीयस्यै द्विती-
याये तृतीयस्यै तृतीयायै ॥

प्रत्याख्यातमिदम् 'तीयस्य द्वित्सु' इति
वार्तिकेन सिद्धत्वात् ॥

३४८९ क्राज्यास्त्रीभ्यः ॥ ११६ ॥
 यदन्ताबाधनाञ्चो यदन्तापरस्य क्राया
 देशः स्यात् ॥ क्रायां गीर्वाणं क्रायाण्याम्
 क्रायाण्याम् यदन्ताबाधनां कारोपवन्ध्यायाम् ।
 राज्यायाम् सेनायाम् ॥

३४९० इदुज्याम् ॥ ११७ ॥ (१) त्रीसं
 काम्यामिदुज्यामुत्तरस्य सेना दिश
 स्यात् ॥ इदुज्याम् सेनायाम् ॥

३४९० आत् ॥ ११७ ॥ (२) इदुज्यामुत्त
 रस्य सेतोत्तरदेशः ॥ सस्यो पत्यौ ॥

३४९० अन्व वेः ॥ ११७ ॥ (३) अन्व
 उत्तरस्य सेतोत्तरात् परत् ॥ अन्वो पापो
 कृतो वेर्त् ॥

३४९१ आञो नास्त्रियाम् ॥ ११८ ॥
 येकत्तस्याञो सामाय स्याद्विषयाम् ॥
 अत्रिणा य युना पदुवा ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

३४९२ औ अङ्गुपघाया इस्वः ॥ १ ॥
 अङ्गुपघे औ यदङ्गु तस्योवघाया इस्व
 स्यात् ॥ अङ्गी इत् मङ्गी इत् मङ्गी इत्
 अङ्गी इत् ॥

३४९३ नाग्लोपिशास्त्रदिताम् ॥ २ ॥
 नाग्लोपिशास्त्राणां शास्त्रेण विर्ता य औ
 अङ्गुपघाया इस्वो न स्यात् ॥ अममाङ्गुत्
 अङ्गुलुङोमत् । अङ्गुलात् । अङ्गुलात् ।
 अङ्गुलात् । अङ्गुलोत् ॥

३४९४ ब्राह्मपात्रमापदीयत्रीयमील पी
 क्षाम पत्तरस्याम् ॥ ३ ॥ पत्रामङ्गुणां औ अ
 ल्यङ्घाया इस्वा पा स्यात् ॥ अङ्गुलात्
 अङ्गुलात् । अङ्गीमत् अङ्गीमत् ।

अङ्गीमत् । अङ्गीमत् । अङ्गीमत् अङ्
 गीमत् । अङ्गीमत् अङ्गीमत् । अङ्गीमत्
 अङ्गीमत् । अङ्गीमत् अङ्गीमत् ॥
 अङ्गीमत् । अङ्गीमत् अङ्गीमत् ॥
 अङ्गीमत् । अङ्गीमत् अङ्गीमत् ॥
 अङ्गीमत् । अङ्गीमत् अङ्गीमत् ॥

३४९५ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य
 ॥ ४ ॥ पिबतेरङ्गस्य औ अङ्गुपघाया
 लोपात् स्यावम्यास्तेकारादेशः । अङ्गीमत्
 ३४९६ तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥ तिष्ठतेरङ्गस्य
 औ अङ्गुपघाया इकारादेशः स्यात् ॥
 अङ्गीमत् ॥

३४९७ विप्रतेर्षी ॥ ६ ॥ विप्रतेरङ्गस्य
 औ अङ्गुपघाया इकारादेशो वा स्यात् ॥
 अङ्गीमत् अङ्गीमत् ॥

३४९८ अङ्गुत् ॥ ७ ॥ औ अङ्गुपघाया
 अङ्गुणां स्य स्यामे वा अङ्गुणां स्यात् ।
 इतराणां पघायाः । अङ्गुणात् अङ्गीमत् ।
 अङ्गुणात् । अङ्गुणात् । अङ्गीमत् अङ्गी
 मत् ॥

३४९९ नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥ छन्दसि
 नित्ये औ अङ्गुपघाया अङ्गुणां स्य स्यामे
 नित्यम् अङ्गुणात् । अङ्गीमत् पुरोडाशेन ।

३५०० द्यवेदिङि छिति ॥ ९ ॥ द्यवे
 द्यवेदिङि दिङीत्यपमादेशः स्यात् ।
 अङ्गुणां स्य अङ्गुणां स्य अङ्गुणां स्य ।
 अङ्गीमत् अङ्गीमत् अङ्गीमत् ॥

३५०१ अतद्वच संपागादेर्गुणः ॥ १० ॥

१ इदुज्यायाम् सेनायाम् इदुज्यायाम् सेनायाम् इदुज्यायाम् सेनायाम् इदुज्यायाम् सेनायाम्

विक्रिष्टि ॥ सस्वरतुः दधत्तु सस्वरतु द-
धत्तु ॥

३५०२ ऋच्छत्तुताम् ॥ ११ ॥ ऋच्छते
रङ्गस्य ऋच्छतेत्यस्य ऋकारान्तात्ता च टिटि
गुणः स्यात् ॥ आनर्त्त आनर्त्तु । आर
आरतुः । निचकत्तुः । निचकत्तुः । निज
परतुः । गिलगत्तुः ।

३५०३ शृदृष्यां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

पयामङ्गाना टिटि ह्र-व स्यात् ॥ विश-
श्रुतुः विशश्रुः । विशशरतुः । विशशरत् ।
विशशरतुः । विदङ्ग । विददरतुः । विददरत् ।
निवधतुः । निवधत्तुः । निवधत्तुः । निवधत्तुः ।

३५०४ हेऽङ्गः ॥ १३ ॥ हे प्रत्ययेऽणो
ह्रस्वः स्यात् ॥ धरा कुमारिका विशो
रिका ॥

३५०५ न कपि ॥ १४ ॥ कपि परेऽणो
ह्रस्वो न स्यात् । पङ्कजनाटिका पङ्कज-
धुकः । वङ्कजनीकः ।

३५०६ आपोऽन्वतरस्याम् ॥ १५ ॥
आन्तरव कपि ह्रस्वो पा रथात् ॥ पङ्कज
धुकः । पङ्कजनाटिका ॥

३५०७ ऋदशोऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्ताना द्विशोऽङि गुणः स्यात् ॥
'नकङ्गाद् द्विप्रकोऽकरत्' अङ्ग तेभ्योऽकर
वत् । अकरत् आरत् जहा अदरात् ॥

३५०८ अस्थतरेषुक् ॥ १७ ॥ अस्थने-
रङ्गस्य सुः । गमः स्यादङि ॥ अस्थत्तु मा-
स्थत्तुम् आस्थत्तुम् ॥

३५०९ इयतेरः ॥ १८ ॥ इयतेरङ्गस्य
कारादेशः स्यादङि ॥

अयत्तु । मयत्ताम् । अयत्तुम् ॥

३५१० पतेः पुम् ॥ १९ ॥ पतेः पुमा
गमः स्यादङि ॥ अपत्तुत्तु अपत्तुत्तुम् ॥

३५११ वच उम् ॥ २० ॥ वचेरङ्ग-
स्यादङि परे उमाङ्गम् स्यात् ॥ अचोचत् ॥

३५१२ शीङः सार्धधातुके गुणः ॥ २१ ॥
शीङोऽङ्गस्य सार्धधातुः ङ गुणः स्यात् ॥
शेते शयते शेरेते ॥

३५१३ अयद्वि कृदिति ॥ २२ ॥
यथावादी कृदिति शीङोऽङ्गस्यापठव्यं-
स्यात् ॥ शय्यते प्राशय्यते प्रशय्य उपशय्य ॥

३५१४ उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥
उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ङ्गस्य ह्रस्वः स्यात्
यादो कृदिति ॥ सङ्गते सङ्गते वत्
अङ्गुहते अङ्गुहत् ॥

३५१५ एतेर्लिङि ॥ २४ ॥ एतेरङ्गस्यो
पसर्गाद्भ्रस्वः य दो कृ दान लिङि ह्रस्वः
स्यात् ॥ उद्वयात् अन्वयात् ॥

३५१६ अङ्गसार्धधातुक्रयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥
अङ्गन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्थादी न तु कृत्-
सार्धधातुक्रयो ॥ शृशाय श्रेष्ठिजायते चो य
वेचोयते ॥

३५१७ चर्वी च ॥ २६ ॥ अङ्गन्ताङ्गस्य
दीर्घः स्यात् चर्वी ॥ शुचो करोति शुचा
भवति शुची स्यात् ॥

३५१८ रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥ अङ्ग-
कारेऽसार्धधातुके यकारे चर्वी च परे ऋतो
रीङ्गदेशः स्यात् ॥ माश्रीयति माश्री-
यते श्रेष्ठीयते माश्रीयतः ॥

३५१९ रिक् छयगलिकु ॥ २८ ॥
 ही यकि वादावाधेयात्तुके ङिकि च श्रुतो
 रिक्कविशः स्यात् । आद्रियते व्याप्रियते ।
 एह् क्रियते द्वियते । ङिकि क्रियात् द्वियात् ।
 ३५२० गुणोऽपि छयोगाद्योः ॥ २९ ॥
 मत्तः संबोधेश्च इत्यस्य च गुण स्यात्
 यकि वादावाधेयात्तुके ङिकि च ।
 मयते मयात् । स्मर्यते स्मयात् ।
 ३५२१ यकि च । ३० ॥ मत्तः स्यो
 गादेश्च इत्यस्य च गुणः स्यत् यकि ॥
 मरार्यते कार्मर्यते सार्वर्यते शब्धयते ।
 * इन्तेर्हिंसायां यकि ङ्गीभावो वाच्यः ॥
 जेमीयते ॥
 ३५२२ ई प्राप्नोः ॥ ३१ ॥ प्राप्ना
 इत्येतयोर्विकि ईकारादेशः स्यात् ॥ जेमी
 यते देवमीयते ॥
 ३५२३ अस्म क्सी ॥ ३२ ॥ अयर्ना
 श्चस्यत्स्य ईकारादेशः स्वीच ८ १ ।
 शुक्रो मयकि शुक्रो स्यात् ॥
 ३५२४ यययि च ॥ ३३ ॥ मक्षर्यस्य
 ईकारः स्यात् क्पचि ॥ पुभीयति धरोयति ।
 ३५२५ अछनायोदन्य घनाया पुञ्
 छापिपासागर्षेणु ॥ ३४ ॥ अशगाय
 चयस्य घनाय इत्येतांनि निपात्यन्ते एष्य
 येष ॥ अशगायति कुमुदा येत् । अय्यति
 पिपासा येत् । घनायति गर्भशेत् । अ-
 न्यस्य अशकोयति लक्ष्मीयति धनीयति ॥
 ३५२६ न छन्दस्पुत्रस्य ॥ ३५ ॥
 छन्दसि पुत्रश्चित्तव्यावर्त्तव्य इत्यं न

स्वा क्पचि ॥ मित्रयुः स्वस्वेषु देवा
 ङिप्रगति सुक्ययुः ।
 * अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । पुत्रापरत
 स्यादन्वः । अनायन्तोऽन्वप्रवः ॥
 ३५२७ दुरस्यु र्विणस्यु ईवप्यतिरि
 पप्यति ॥ ३६ ॥ एतांनि निपात्यन्ते ॥
 मक्पिपोना दुरस्यु पुष्टीयति प्राप्ते ।
 र्विणस्युर्विणस्यया र्विणोयतीति प्राप्ते
 इवप्यति कृपीयतीति प्राप्ते । रिपप्यति
 रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥
 ३५२८ अक्षायस्यात् ॥ ३७ ॥
 मय्य जय एतयो क्पचि भाकारादेशः
 स्वाच्छन्सि ॥ अय्य यतो मय्यन् ।
 'मा त्या क्क अत्राययो चिद्धम्' ॥
 ३५२९ देवसुम्नयोर्भ्रुपि क्कठक्को ॥ ३८ ॥
 यतयोः क्पचि भाकारादेशः स्वाद्यङ्गुवि
 क्कठठे ॥ देवायन्तो व इमानाय कुम्ना
 परतो इवामह ।
 ३५३० कण्यधारापूतनस्यार्थे लोपः ॥ ३९ ॥
 एया मङ्गा क्पचि लोपः स्वाद्यङ्गि विचये ॥
 वध्यन्त सुमनसः 'अद्यपन्त पूतस्य
 स्तःस्तप्रति' ॥
 ३५३१ यति स्यति मास्यामिधि क्किति
 ॥ ४० ॥ एयामिक्कटादेशः स्यात् तादी
 क्किति ॥ द्विर्धत्तः निर्विर्तयान् । अय
 धित्त मवधित्तवान् । मित्त मित्तवान् ॥
 स्थित स्थितवान् ॥
 ३५३२ द्वाडोरम्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥
 यतयोर्द्विकारादेशो वा स्यात्तादी क्किति ॥
 निश्चितम् । निश्चितम् । द्विषम् प्छातम् ॥

अभ्येतित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् ।
 सहितो ब्राह्मणः ।
 देवशातो मलो ग्राह इतिभोगे च सद्विधिः
 मियस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षःसंश्रितव्रतः
 ३५३३ दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥ दधानेरङ्ग-
 स्य हीत्ययमादेशः स्यात्तादी किति ।
 हितः हितवान् हिति. हित्वा ॥
 ३५३४ जहातेश्च चिक ॥४३ ॥ अहा-
 तेरङ्गस्य हीत्ययमादेशः स्यात् क्त्वाप्रत्यये ॥
 हित्वा राज्यं चन गत । हित्वा गच्छति ।
 ३५३५ विमाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥
 अहातेरङ्गस्य वा हीत्ययमादेशः स्यात् क्त्व-
 प्रत्यये छन्दसि ॥ हित्वा शरीरं यातव्यम् ।
 तात्वा वा ॥
 ३५३६ सुधित वसुधित नेमधित धि-
 ष्व धिपीथ च ॥ ४५ ॥ एतान् छन्दसि
 निपात्यन्ते ॥ 'गर्मं माला सुधितम्' सुधि-
 तमिति प्राप्ते ॥ 'वसुधितमश्रीं जहोति'
 वसुधितमिति प्राप्ते ॥ 'नेगधिता वाधर्मं'
 नेगधिता इति प्राप्ते ॥ 'धिप्य लोमम्' ध-
 त्त्वेति प्राप्ते ॥ धिपीथेति । धासीथोत
 प्राप्ते ॥
 ३५३७ दौ द्द घोः ॥४६ ॥ घुसङ्गद्वा-
 इत्यस्य 'द्व' इत्ययमादेशः स्यात्तादौ
 किति ॥ इत् दत्तवान् । इत्ति. ॥
 अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्षणि ।
 सुदत्तमसुदत्तं च निदत्तमिति चेष्टते ॥
 'अव उपसर्गात्' इति प्राप्ते निपात्यन्ते ॥
 अनुपसर्गां चां पते अवावय कियान्त रधि-
 पया वेदितव्याः ॥

३५३८ अच उपसर्गतः ॥ ४७ ॥
 अङ्गतादुपरुं तु रस्य दा इत्वेतस्य घु-
 नङ्गत्स्य 'त' इत्ययमादेशः स्यात्तादी
 किति । प्रत्तम् अवत्तम् नीत्तम् । परीत्तम् ।
 ३५३९ अपो मि ॥ ४८ ॥ अपस्तकार-
 स्वाद्भादौ प्रत्यये ॥ अङ्गि अङ्गध. ॥
 ३५४० सः स्वार्थधातुके ॥ ४९ ॥
 लस्य त. स्यात्सादावर्धधातुके ॥ वस्य
 ति अवत्स्यात् । शिघ्रत्सति ॥
 ३५४१ तासस्त्योर्लोपः ॥ ५१ ॥
 तासोस्तेष्व एतस्य लोपः स्यात्सादौ
 प्रत्यये ॥ कर्तासि कर्तासे ॥ त्वम् = जसि
 व्यति ने ॥
 ३५४२ रि च ॥५१ ॥ तासस्त्योः स
 कारस्य लोपः स्याद्भादौ प्रत्यये ॥ कर्तासौ
 कर्तार. । व्यति रे ॥
 ३५४३ ह एति ॥ ५२ ॥ नासस्त्योः
 लकारस्य एकारः स्यादेति ॥ कर्तासि
 व्यति हे ॥
 ३५४४ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥
 यकारावाधिवर्णादी च दीधीवेव्योर्लोपः
 स्यात् । षादीष्य गतः । आवेव्य गतः ॥
 आदीष्य । आवेव्यते आदीष्यती आवे-
 वित्वा आदीषीत आवेयीत ॥
 ३५४५ सनि मीमाधुरमलभश्कपतपदा-
 म्च इस् ॥ ५४ ॥ पयाम्च इस्पात्-
 सनि ॥ मो इति मीमातिमिनोत्वोर्द्वयो-
 रपि ब्रह्मणिष्यते ॥ मित्सति म्रित्सति ।

या इति 'वामात्राप्रवेण्विशेषः। नित्सते
मपरितृप्तौ। नित्सति चित्सति आचित्पती
आचित्पते तिस्रति चित्सति प्रचित्सति ।

३५४६ आप्लुप्युषामीत् ॥ ५१ ॥

एवाम्ब ईकारादेशः स्वात्ताशौ सति । ई
प्सति होप्सति ईत्सति ॥

३५४७ दन्म इष्व ॥ ५२ ॥ दन्नेरव

इकारादेशः स्वात् ताशौ सति ।
धीप्सति । चित्सति ॥

३५४८ सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५३ ॥

अकर्मकस्य मुषेगु षो वा स्वात् साशौ सति।
मोक्षते मुमक्षते वा वत्सः स्वयमेव ॥

३५४९ अत्र ङोपोऽभ्यासस्य ॥ ५४ ॥

पदैतत्प्रकान्त'सनि मोमेत्पादि, 'सुचोऽकर्म
कस्येति यावत् ऋचाभ्यासस्य ङोपः स्वात्।
नित्सति इत्याद्युदाहृतम् ॥ आभ्यासस्येत्ये
तच्चवाचिहृतं वेदितव्यम् आभ्यासपरि
समाप्ते । इत् उतर पदस्यामाः अभ्यास
स्येत्येष तर्षे नितव्यम् ॥

३५५० इस्वः ॥ ५५ ॥ अभ्यासस्वाभो

इस्वः स्वात् । कुबोऽे गुबोरे ।
अभ्यासस्वा नधि। अभ्यासस्य य इष्य
ते अत्राचि तत्रवताचि यत्तव्यम् । अत्राचरः
यथाचरः पतापतः यथाचरः ।

३५५१ इडादिः शेषः ॥ ५६ ॥ अत्रात्

स्वादिः स्यादित्येतेषु इडो कुप्यते ॥
अङ्गी मङ्गी पपात् पपाच पपाठ अड
माडतः ।

३५५२ उपूर्वाः शेषः ॥ ५७ ॥ अभ्यासस्य

उपू वाः अया शिप्यतेऽन्वे एडो कुप्यते।
इडोति तिष्ठासति । एवपाइवते ॥

३ ५३ कुहोऽशुः ॥ ६२ ॥ अभ्यासस्य

अङ्ग इकारयोश्चर'ादेशः स्वात् ॥ अकार
चप्राण जगाम अघान । अहार त्रिहीर्यति
अही ॥

३५५४ न क्वतर्यङि ॥ ६३ ॥ क्वतेर

भ्यासस्य यङि परतर्युने मवति ॥ ङो
कूया ॥

३५५५ कृपच्छदति ॥ ६४ ॥ इये

इच्छसि । यय यङि अभ्यासस्य युने
रयात् ॥ कटाच्छते ॥

३५५६ दाघति दर्धतिदर्धपि योभुत्

तातकलभ्यापनीकणत्सनिभ्यदत्करि
क्रत्कानिक्रददुभरिभ्रविध्वतोदधिपुतत्
रित्रत् सरीसृपतवरीवृमन्मृग्यागनी
गन्तीति च ॥ ६५ ॥ एतैःप्राद्यत् छन्दसि
विषये निपात्यन्ते । दाघति । दर्धति । योभुत् ।
पतङ्गापयति अयम् अङ्गुवन्तस्य गुणप्रति
पेषो न भवतीति 'नोमोति । तैत्तिके ।
मखर्वि इक्षः नापनीकजत् । संसनिभ्यदत्
परिक्रत् । अनाकत् । अरिभ्रत् । अविष्यतो
अभयः सुदस्य । दर्पयुतत् । अरिभ्रतः । सरी
सृपतम् वरीवृजत् । मसृ ज्य । भागनीमन्ति
'नक्ष्यन्ता वेदागनीगन्ति कर्षम् । इति
अरजम् अविष्यतामामक्षेवामन्युपसंभ्रार्थम् ॥

३५५७ उरत् ॥ ६६ ॥ अयर्जात्स्या

पारादेशः स्वात् । ववृते । यमञ्च ॥

३५५८ घृतिस्वाप्योः संससारजम् ॥ ६७ ॥

अवपोरभ्यासस्य संससारजं स्वात् । वि
दिघोतिपते विदिघृतिपते सुस्वापयिपति ।

३५५९ व्ययो लिति ॥ ६८ ॥ इवमेव-
भ्यासस्य सप्रसारण स्यात्कृत्वा । विव्यधे ।
विव्यधाते ।

३५६० दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

शोऽस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घः स्यात्
किति किति । ईवतु ईयुः ।

३५६१ अंत आदेः ॥ ७० ॥ अभ्या-
सस्यादेरन्तं दीर्घः स्यात्किति । आत्
आदतुः । आनन्तं आनन्ततुः ।

३५६२ तस्मान्नुद् द्विह्रस्वः ॥ ७१ ॥

द्विह्रस्वो घातोर्दीर्घो मृताद्भ्यासात्कार-
त्परस्य नुद् स्यात् ॥ आनञ्ज आनञ्जतुः ॥
अकारैरुदेशो रेफो ह्रस्वेन गृह्यते तेनेकार्पि
नुद्-भान्धतुः आनूधुः ॥

विषयस्यानेकपरत्वानुद्-आनच्छ ॥

३५६३ अश्रोतेश्च ॥ ७२ ॥ अश्रोतेश्च

दीर्घो मृताद्भ्यासात्काराद्बुत्तरस्य नुदागमः
स्यात् । ज्याभशे ज्यानशाते ज्यानजिरे ॥

३५६४ भवत्तेरः ॥ ७३ ॥ भवत्तेरभ्यासा-
कारस्याकारदेशो किति ॥ समूव समूवतु
समूवः ॥

३५६५ समवेति निगमे ॥ ७४ ॥

समूव इति निपात्यते निगमे ॥ समूव
स्यधिर विपश्चित्तम् सुपुत्रे इति
भाषायाम् ॥

३५६६ निर्जा त्रयाणां गुणः क्लो ॥ ७५ ॥

निर्जाविजाविषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्रौः
नेनेकि वेवकि वेवेष्टि ॥

३५६७ मृतामित् ॥ ७६ ॥ मृतादीना

त्रयाणामभ्यासस्येकारदेशः स्याच्छ्रौः ।
विमर्तं मिमीते जिहीते ॥

३५६८ अतिपिपत्योश्च ॥ ७७ ॥

अत्योश्च सस्येकारदेशः स्याच्छ्रौः ॥
एवर्तं धूमम् । पिपर्तं लोमम् ॥

३५६९ बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि अभ्यासस्य श्रौं वृत्कामागादेशः
स्यात् ॥ 'वृष्णं विवर्षि' 'जनमा विवर्षि' ।

'वत्स न माता सिसकि' 'ज्वर्षति लोमम् ॥
न च भवति 'वदातीत्येव प्रयात्' । 'जन-

दिन्द्रम्' मै० स० १।१।१ । 'माता यहीर
दधतज्जिष्टा' (ऋ० १०।६३।१) ॥

३५७० सन्यतः ॥ ७९ ॥ अभ्यासस्यान

हन्स्यात् 'न' न । पिपक्षत चियक्षति ॥
३५७१ ओः पुयणजपरे ॥ ८० ॥

सनि परे यदङ्ग लद्वयवस्याभ्यासस्योत
इत्स्यात् ॥ पवर्गे-यण-जकारेण्यवर्णपरं पु

परतः ॥ पवर्गे 'पिपविपति पिपाविपति
विभावविपति । यणि-यिधविपति

यिधाविपति रिराविपति क्लिक्वाव-
विपति । जे-जिक्वाविपति ॥

३५७२ स्रवतिशृणोतिद्रवति प्रवतिपुवति-

च्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥ परामभ्यासस्य
अवर्णपरं घात्वक्षरं परं वा इकारादेश-

स्यात् ॥ सिञ्जावविपति सुञ्जावविपति ।
शुञ्जावविपति शिञ्जावविपति । विद्राववि-

पति द्रुद्रावविपति । पिद्रावविपति
पुद्रावविपति । विष्ठावविपति पुष्ठाववि-

पति । विच्यावविपति चुच्यावविपति ॥
३५७३ गुणो यद्भुकोः ॥ ८२ ॥

एगन्तस्याभ्यासस्य गुणः स्याद्यदि 'यद्
लुकि च ॥ वेचीयते कालूयते जाणवीत
चो कुशीत ॥

३५७४ द्वीर्षोऽकितः ॥ ८३ ॥ षक्त्तो
 ऽध्यासस्य दीर्घः स्यात्कारिकं षक्त्तुकि च ॥
 पापम्यते पापमोति पापम्यते पापम्यति ॥
 ३५७५ नीगवन्तु संसुपसु संसुक्तसपत्
 पक्त्तुन्दासु ॥ ८४ ॥ एपामन्यासस्य
 षोऽध्यासः षोऽपकि पक्त्तुकि च ॥ षमो
 षम्यते षमोऽधीति । सभोऽस्यते सभो
 षसीति । इनाऽप्यस्वते षनीऽप्यसीति षनी
 षस्यति षनीऽस सीति । षनीकस्यते षनी
 कसीति । पयोऽस्यति पयोऽपतीति । पनीऽप्यति
 पनीऽपतीति । षनीऽस्वयते षनीऽस्वयीति ॥
 ३५७६ मुयवोऽशुनासिकाऽयस्य ॥ ८५ ॥
 म्नुकारिकाल्तस्याङ्गस्य षोऽध्यासोऽङ्गस्य
 स्वस्य युङ् स्यात्कारिकं पक्त्तुकि च ॥ तंत
 म्यते तंतमीति । षंजस्यते षंजमीति । मुपि-
 त्यनितानुस्वारो षस्यति । स च पदाऽप्यदा-
 म्यः । एत यं (यं यं) ष्यति इत्यादिचित्तिः ॥
 ३५७७ अपस्यमदहदस्यमत्रपसां च ॥ ८६ ॥
 एपामन्यासस्य मुयागमः स्यात् पकि षक्-
 त्तुकि च । षंजस्यते षंजमीति । षंजस्यते
 षंजमीति । एहस्यते एहमीति । एहस्यते एह-
 मीति । षंजस्यते षंजमीति ॥
 ३५७८ चरफसोऽय ॥ ८७ ॥ म्यवो
 म्नुकारिकस्य मुयागमाः स्यात् पकि पक्-
 त्तुकि च ॥ षंजस्यते षंजमीति । षंजस्यते
 षंजमीति । एहस्यते एहमीति । एहस्यते एह-
 मीति । षंजस्यते षंजमीति ॥
 ३५७९ उत्तरस्यातः ॥ ८८ ॥ चरफ
 कोरम्यासात्पदात्तलकारः स्यात्
 पकि पक्त्तुकि च ॥ षंजस्यते । एहसीति
 षंजस्यते षंजमीति ॥

३५८० ति प ॥ ८९ ॥ ताही म्यप्ये
 चरफकोरकारोकारोकारोः स्यात् ॥ च
 रणं चूर्तिः । इह्राणस्युत्तिः । प्रकुलितः ॥
 ३५८१ रीगृदुपपस्य च ॥ ९१ ॥
 षडुपपस्याङ्गस्य षोऽध्यासस्तस्य रोमा
 यमः स्याद् पक्त्तुकोः ॥ परोऽस्यते परो
 षतीति ॥ परोऽप्यति परोऽपतीति ॥
 ० रीगृस्वत इति षक्त्तुम्पम् ॥ परोऽ
 ष्यति परोऽप्यतीति ॥
 ३५८२ ब्रिक्रौ च लुकि ॥ ९२ ॥
 पक्त्तुकि षडुपपस्याङ्गस्य षोऽध्यासस्तस्य
 लृक्कारिकायागमो स्वरभाषीक् ॥ ननति
 ब्रिक्रति ॥ नरोऽपति ॥
 ० मर्नुऽयते मर्नुऽयमानास इत्युपसंख्या-
 नम् ॥ मर्नुऽयते मर्नुऽयमानासः ॥
 ३५८३ श्रतश्च ॥ ९२ ॥ इन्कारमत्
 स्यात्तस्य षोऽध्यासस्तस्य च रिगृरीमा
 यमाः स्युः पक्त्तुकि ॥ षमीति षरिकति
 षमीकति ॥
 ३५८४ सन्वत्सुवुनि षरुपरेऽन्गलोपे
 । ९३ ॥ षरुपरे षो षरुत् तस्य षोऽध्या-
 सो षमुपत् स्तस्य सनीषाङ्गकापी
 स्यात् ॥ षरुपरेकाऽनपरकं पक्षमुत्तत्पर
 षस्यम्यासस्य षनीत कार्म स्यात् प्राक्च
 कोपेऽसति ॥ सन्वत् इत्युत्तम्, षरुपरेऽप
 तथा ॥ मपीकरत् मपीपकात् ॥ षीः युक्-
 तस्यपर इत्युक् षरुपरेऽप तथा । मपीप-
 कात् मपीऽपत् मपीऽपत् ॥ मपीऽपकात्

अचकालत् ॥

३५८५ दीर्घोऽकितः ॥९४॥ अत्रोऽव्या
सस्य वीर्षः स्यात् सन्वद्वावविपयोऽप्यवी-
करत् अजाहरत् ।

३५८६ अत्स्मृद्वत्प्रथमदस्तृस्यशाम्
॥९५॥ अपामन्गासस्यात् रथाभट्टप-
पी ॥ असस्मरत् अददत् अतत्वरत् अप-
प्रथत् अमम्रदत् अतस्तरत् अपस्यशत् ॥

३५८७ विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥९७॥
अनयोऽभ्यासस्य वा अदादेश स्य अचप-
रेणौ ॥ अचवेष्टत् अचिचेष्टत् ॥ अचचेष्टत्
अचिचेष्टत् ॥

३५८८ ई च गणः ॥ ९८ ॥ गणेरं-
भ्यासस्विका रादेश रुदाश्चदरेणौ । चाद-
थ ॥ अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
अध्यायञ्च समाप्त ।

इति श्री समस्तमहीमण्डलमण्डितरणराणा-

वताम्बवायसमुद्रसमुद्भूत-कानधेश्वा

सवार्धजयपुरनगराधीश्वर-गणेशराज-

धिराज-सवार्ध रामसिंह-सहध-

र्मिन्या रूपकुमारीदेव्या पारितायां

माधुर्यचतुर्वेद श्री राजकुमारा-

स्मज्जानकीलालशर्म चिद-

चितायां रक्षाचतुर्थपाणि-

नीयसूत्रवृत्ती सप्तमोऽ

ध्यायः समाप्तः ॥

३५८९ सर्वस्य द्वे । १ ॥ सर्वस्येति द्वे
ति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् ॥ इत

उत्तरं यद् वक्ष्याम प्राक् 'पदस्येत्यतः,
'सर्वस्य द्वे भवतः' इत्येधे तद्वेदितव्यम् ॥ १

३५९० तस्य परमासेडितम् ॥ २ ॥
द्विग्वस्य यत्पर शब्दरूपं तद्व्यामोडित-
नग रयात् ॥ वीर वीर । वृषञ्च वृषञ्च ॥
दस्यो वस्यो आतविष्यामि त्वाम् ॥

३५९१ अनुदात्तं च ॥ ३ ॥ अनुदात्तं
च तद्भवति यदाधोऽधितरं द्वम् ॥ मुक्त्वे
मुक्त्वे । पशून् पशून् ॥ ;

३५९२ नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥ नित्ये
कार्थे वीप्सया च यद्वर्तते तस्य द्वे भवत ॥

केषु नित्यता ? तिङ्-त्वेषु, अवयवसङ्ग-
कृत्येषु च । कृत एतद् ? आभीक्ष्यमिह
नित्यता । आभीक्ष्य च क्रियाधर्मः । या

क्रिया कर्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति,
सञ्चित्यम् । पचति पचति ॥ अचति अ-
चति । मुक्त्वा मुक्त्वा, प्रजति । भोज

भोज प्रजति । लुनीहि लुनीहात्सेवायं
लुनाति ॥ अथ केषु वीप्सा ? सुप्सु वीप्सा ॥

फा पुनः सा ? व्याप्तिविशेषविषया प्रयो-
क्तुरिच्छा वीप्सा । प्रामो प्रामो रमणीयः ।
जनपदो जनपदो रमणीय । पुष्प पुष्पो

विधनमुपैति ॥
३५९३ परेर्वेजे ॥५॥ * वा वचनम् ॥

परीत्येतस्य वर्जने द्वे वा भवतः ॥
परिपरि (परि वा) त्रिगतेश्चो वृष्टो देव ॥

३५९४ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥
एवा पादपूरणे द्वे भवतो द्विवचनेन वे-
त्पाद पूर्यते ॥ 'प्र प्राथममिर्मरत्वस्य शृण्वे'

(श्रु० सं० ३।६।४) संसमिधवसे वृणन्
 (श्रु० सं० १०।१३।११) । इषोप म परा
 नृषा (श्रु० सं० १।१२२।३) । किं कोऽपु
 द्वर्षेते वातवा व' (श्रु० १०।६।२१।१) ।
 ३५९५ उपर्यप्यसः सामीप्ये ॥ ७ ॥
 यदा द्वे भवत सामीप्ये विद्यसिंते ॥ अप
 य परि कु-भम् । अपय परिभ्रामम् । तप्य
 वि भ्रामम् । अघोघो भ्रामम् ॥
 ३५९६ वाक्यादेरामन्त्रितस्वाध्यासं
 मतिक्वापकुत्सनमर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ वा
 क्माइरामन्त्रितस्य द्वे भवतः ननुया सं
 मति कोप कुत्सन मत्स व इत्येतेषु यदि
 तद्वाक्यं भवति । परगुणासदम्-मत्सवा ।
 पूजा संमति । कोप-कोप । विन्म-
 कुत्सवम् । अपकारशब्दमयोत्पान-मत्स-
 वम् । एते च त्रयोक्तधर्मा नामिदेषधर्मा
 धर्मिकपकाः।मिदपक रिक्त से नामि
 दप्यम् । मावककाइमावक कोभव
 कयवति । मिनीताइमविनीत इदानी
 वास्पसि जस्य । शास्त्रीकाइशास्त्री क रिक्ता
 ते शक्ति कोट कोटः।प्रातपिप्यामिराण्यु ॥
 कपक वृणवा इ कयपिप्यामि त्वाम् ॥
 ३५९७ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥ एक
 मित्येतद् द्विकलं बहुव्रीहिवत्स्यात् ॥ बहु
 व्रीहिवत्त्वे प्रयोगश्च सुखीपणवज्रावी ।
 एकैक्यस्य फलति । एकैक्याहुत्या
 सुखीति ॥
 ॥३५९८ आवापे च ॥ १० ॥ वीह्यां
 द्वे स्त बहुव्रीहिवत्त्वाप्य आवापे ॥ गत
 पदः । मण्डलः । चरितपरित । चतुर्गता ।

मण्डलः । पतितपरिता ॥
 ३५९९ कर्मधारयपदुत्तरेषु ॥ ११ ॥
 इत इतरेषु द्विषं मेषु कर्मधारयवत् कार्य
 मवतीत्येतद्वेदितव्यम् ॥ कर्मधारयवत्त्वे
 प्रयाजत सुखीपणु वज्रावास्तोवात्त्वाभि ॥
 इषोपः पदुपटु । प वज्रावाः पदुपर्दधी ।
 मन्तोवात्त वम्-पदुपटु । समावास्तोवा
 तत्वमनेनैव विधीयते इति परत्वाद्वाज्ञे द्वि
 तानुवातत्वं वाच्यते ॥
 ३६०० मकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥
 स इत्य गुणवचनस्य द्वे भवत ॥
 पदुपटु मुदुमुदु पण्डितपण्डित ।
 * आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥
 मुलेमुळे रूपका । अनेमने वक्ष्माः । अथै
 र्येष्ट प्रवेद्य ॥
 * स्वाव अवधार्यमाणोऽनेकस्मिन्दे भवत
 इति वक्तव्यम् । अस्मात् कार्यापेक्षादिह
 भवज्जपा माप माप इति ॥
 * वापये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।
 ६ मुरेण प्रकृतिश्चापदम् म इरदि । कुप्य
 स्य कुप्यस्य ॥ वापय्यं शानेव शप्यो प्रयोक्त
 व्यो । किं तर्हि ? वापयिः शब्दः सोऽर्थो
 ऽवयव्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः ॥ अहि
 महिः महि । कुप्यस्व पुप्यस्व कुप्यस्व
 इति ॥
 * क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्त
 व्यम् । च भवान् छुनीदि छुनीहीत्ये
 वायं भुवति ॥

* आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।
भुङ्क्त्वा भुषत्वा व्रजति ॥

* डाचि बहुलं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।
पटपटा करोति ॥ न च भवति-इत्याया
रति ॥

* पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायाः द्वे भ-
वत इति वक्तव्यम् । पूर्व पूर्वं पुष्प्याति
प्रथम प्रथमं पञ्चने । अतिशयिकोपि
दृश्यत पूर्वतः पश्यन्ति प्रथमतः पश्यन् ।
इति ॥

* इतःइतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्री-
निगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।
रमाविमावाडधी कतरा कतरा अनयो-
राड्यता । सर्वे इमे आड्याः कतमा कतमा
पयामाड्यता ॥ इतरइतमान्यामन्यत्रापि
हि दृश्यते जीदुयो कोदुयो अनयोरड्यता ॥
तथा स्त्रीनिः दाङ् अदन्यत्रापि हिदृश्यते-

रमाविमावा डधी इतर अनयोऽनयाविमव
* कर्मव्यतिहारे-मर्त्रेनाम्नो द्वेभवत इति
वक्तव्यम् । समासवच्च बहुलम् । यदा न
समासवत् तथा पूर्ववदस्य प्रथमै-वच-
नम् । अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणाः भोजयन्ति
अन्येभ्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्यो-
स्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति । इतरंतरान्
भोजयन्ति ॥

* स्त्रीनपुंसदयोरुत्तरपदस्य चास्मावो व-
क्तव्यः । अन्योभ्यामिमे ब्राह्मणो भोज-
यत अन्योभ्यामिमे ब्राह्मणेभ्यो भोजयत ।
इतरतरमिमे ब्राह्मणेभ्यो भोजयत ॥

३६०१ अकृच्छे प्रियसुखधोरन्यतरस्याम्
॥ १२ ॥ प्रियसुखयोर्वा द्वे भवतोऽकृच्छे-

द्योत्ये ॥ प्रियप्रयेण ददाति । सुखसुखेन
ददाति । प्रियेण ददानि सुखेन ददाति ॥

३६०२ यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥
यो य अत्ता यथास्वमीय - त्तथास्वम् ।
तस्मिन्मयथायथमिति निपात्यते ॥ क्रांताः
सर्वे पदाङ्गाः यथायथम् । यथास्वभाव-
मित्यर्थः ॥ सर्वेषां तु यथायथम् यथा-
स्वमीय मित्यर्थः ॥

३६०३ इन्द्र रहस्यमयादित्रयव्युत्क्रमण-
यज्ञपात्र प्रयोगामिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

इन्द्रमिति निपात्यते पश्चत्थेषु ॥ तत्र
रहस्यं इन्द्रशब्दाच्च्यम्, 'इतरे विषयभूताः
इन्द्र मन्त्रयन्ते ॥ आचतुर हि इमे पशवो
इन्द्र मिथु यन्ते । माना पुत्रेण विंशुन
गच्छति पात्रेण तत्पुत्रेणाशानि मयांशयं.
'इन्द्र व्युत्क्रान्तः' व्युत्क्रमण मेधे, पृथग-
वस्थानम् ॥ द्विवर्गसमन्वयेः पृथगवस्थिता
व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्रप्रयोगे
'इन्द्र यज्ञात्राणि प्रयुनक्ति धीरः' ।
अभिव्यक्तौ 'इन्द्र नारदपर्वनी' 'इन्द्र
सकर्मणसासुवेवी' अन्यत्रापि इन्द्रमित्येत
दृश्यते तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः-।
इन्द्र युज्जयति । इन्द्रानि सङ्घते धीरः ।
सार्धे इन्द्र इति ॥

३६०४ पदस्य ॥ १६ ॥ अवमधिकार-
प्राणपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनु-
कमिष्यामः पदस्येत्येष तद्वेदितव्यम् ॥

३६०५ पदात् ॥ १७ ॥ पदावित्यत्र
मधिकारः। प्राक् कुत्सते च सुप्यपोत्रा
दावित्येत्समाधित् कर्त्तुं मनुकमिष्यामः।
पदावित्यर्थं तद्वेदितव्यम् ॥

३६०६ मनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥
मनुदात्तमित्यत्र च मन्दादाविति चेतद्ब्रह्म
मधिकार्यते । मा पादपरिसमाते इतश्चत्त
परस्याम मनुदात्तं सर्वमपादादावित्येत्
तद्वेदितव्यम् ।

३६०७ आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥
आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्पत्स्यात्पादात्।
च मासस्य चर्वस्यानुदात्तः सत् ॥ पञ्चभि
इत्युत्त । पञ्चभि पञ्चसत् ॥

* समानवाचये निघातयुष्मद्स्मदादेशा
ब्रह्मण्याः॥ इह मामूत्तं मयं ब्रह्मो इरातेम
ओहनं पञ्च तत्र मधिकार्यति ॥ इह च पचा
स्यात् इह इत्युत्तं मासं ते कथयति ।

नपास्त्विति कुठे' शाखीनां ते ओहनं
दास्यामि इति ॥ आमन्त्रितं तिङ्गणं
पुष्पदस्मदादेशात् पस्मात्पचायि च तेनां
सामर्थ्यमिति तदाश्वा निघातयुष्मद्
स्मदादेशात् न स्युः । समर्थाः पञ्चभि
रिति चञ्चत् ॥

३६०८ पुष्पदस्मदोः पृष्ठीचतुर्विद्दि
तीयास्त्वयोर्नामौ ॥ २० ॥ पदात्परस्यो
त्पादादौ स्थितयो पृष्ठी चतुर्वी द्वितीया
स्त्वयोपुष्पदस्मदोः चाम् 'मो' इत्येता
दादेशौ स्तः । प्रामो चा स्वम् । जनपदो भी

स्वम् । प्रामो चां वीयते । जनपदो भी
वीयते । प्रामो चां परपति । जनपदां नौ
पश्यति ।

३६०९ बहुवचनस्य वस्तसौ । २१ ॥
बहुवचनान् योयुष्मदस्मदोः पृष्ठीचतुर्वी
द्वितीयास्त्वयोर्नामौ चञ्चत् नस इत्येता
दादेशौ स्तः ॥ प्रामो चः स्वम् । जनपदो
नः स्वम् । प्रामो चो वीयते । जनपदो भी
वीयते । प्रामो चः परपति । जनपदो चा
पश्यति ॥

३६१० तेमवाबर्कवचनस्य ॥ २२ ॥
पुष्पदस्मदोरेकवचनान्तपोः पृष्ठीचतुर्वी
स्त्वयोस्तेमे इत्येतादादेशौ स्तः ॥ प्रामस्ते
स्वम् । प्रामो ते स्वम् । प्रामस्ते वीयते ।
प्रामो ते वीयते ॥

३६११ स्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥
द्वितीयाया चरेकवचनं तदन्तयोर्धुष्मदोः
त्वा ना इत्येतादादेशौ स्तः ॥ प्रामस्त्वा
पश्यति । प्रामो मा पश्यति ॥

३६१२ न चबाहावैव पुके ॥ २४ ॥
पृष्ठीचतुर्वी पुष्पदस्मदोर्बावावापयो न स्युः ।
प्रामस्तत्र च स्वम् । प्रामो मम च स्वम् ।
पुष्योश्च स्वम् । पुष्पार्कं च स्वम् ।
प्रस्मात् च स्वम् । प्रामस्तुभ्यं च वीयते ।
प्रामो मम च वीयते । पुष्पास्यां च वीयते ।
आवास्यां च वीयते । पुष्पस्यं च वीयते ।
अस्मि च वीयते । प्रामस्त्वां च पश्यति

ग्रामो मा च पश्यति । युवा च पश्यति ।
आवा च पश्यति । युष्माञ्च पश्यति ।
अस्माञ्च पश्यति । एव चाद्योगेऽप्यु-
दाहार्यम् ॥

३६१३ वृद्धार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥
अनालोचने वर्तमानैः पश्याथैयुक्तयो युष्माद्-
स्मदोर्वातावाद्यो न स्तुः ॥ ग्रामस्तत्र स्वं
समाक्षयागतः ॥ ग्रामो मम स्व समाक्षया-
गतः ॥

३६१४ सपूर्वायाः प्रथमायाः विभाषा
॥ २६ ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात् पदा-
दुत्तयोयुष्मदस्मदोर्मा वानावाद्यः स्तुः ॥
ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे
स्वम् । ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । इत्यादि ॥

३६१५ तिष्ठो भोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्य
योः ॥ २७ ॥ तिष्ठन्तात्पदात्पराणि गो-
त्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमाना-
नि अनुदात्तानि स्थुः । पचति गोत्रम् ।
पचति पचति गोत्रम् । पच ब्रुष-प्रवचन-
ः क्तस्य प्रकथन प्रत्ययनाद्यः ॥ कुत्सना-
भीक्ष्ण्यप्रहण पाठविषणम् ॥ तेनाभ्यत्रापि
गोत्रादिगहणे कुत्सादावेव कार्यं क्षेयम् ॥

३६१६ तिड्ढतिडः ॥ २८ ॥ अतिड-
न्तात्पदात् पर तिडन्त निहयते अग्निम् ।
इते' (ऋ० सू० प० ॥१११७) ॥

३६१७ न लुट् । २९ ॥ लुटन्तं न निह-
यते ॥ ष्वः कर्ता कर्तारि कर्तारः ॥

३६१८ निपातैर्यद्यदि हन्तकुविन्नेचेच्चण
कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ एतेर्निपाते-
युक्तं न निहयते ॥ यत्करोति । यदि क-
रोति । हन्त करोति । कुवित्करोति ।
नेत्त्रिह्यायन्तो नरक पतामः ॥ स चेद्बुद्धके
च णिद्विशिष्टश्चेदर्थे । अथ च मरिष्यति ।
कच्चिद्बुद्धके । यत्र बुद्धके ॥

३६१९ नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥ नहे-
त्यनेन युक्तं तिडन्तं नानुदात्तम् ॥ नह
भोक्ष्यसे ॥

३६२० सत्य प्रश्ने ॥ ३२ ॥ सत्ययुक्त
तिडन्त नानुदात्तं प्रश्ने । सत्य भोक्ष्यसे ॥

३६२१ अङ्गाप्रातिलोभ्ये ॥ ३३ ॥
अङ्गेत्यनेन युक्तं तिडन्तं नानुदात्तमप्राति-
लोभ्ये ॥ अङ्ग कूट ॥ अङ्ग पच ॥

३६२२ हि च ॥ ३४ ॥ हियुक्त तिडन्त
नानुदात्तम् ॥ आ हि प्ना याति (ऋ०
४।२।१२) । आ हि सहतम् । (ऋ० ८।२२।६) ॥

३६२३ छन्दस्यनेकेमपि साकाडक्षम्
॥ ३५ ॥ छीत्-नेन युक्तं साकाडक्षमनेक-
मपि नानुदात्तम् ॥ अनतं हि मत्तो वर्धति
पाप्मा एन वि पुनाति । तिडन्तद्वयमपि
न निहयते ॥

३६२४ यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥ आभ्यां
योगे तिडन्त नानुदात्तम् । यावद्बुद्धके ।
यथा बुद्धके ॥ देवदत्तः पचति।पषात् ।

३६२५ पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥
 पाचद्वयस्यार्थां युक्तमन्तरं तिङ्गन्तं पूजायां
 नानुवाचमिति न किन्तु अनुवाचमेव । पाच-
 त्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् ।
 ३६२६ इपसर्गं व्यपेक्षं च ॥ ३८ ॥
 योऽप्यवयवस्यार्थां युक्तमुपसर्गव्यपेक्षं च पूजा-
 यां नानुवाचं स्यात् ॥ पाचत्प्रपचति शो-
 भनम् । यथा प्र पचति शोभनम् ॥
 ३६२७ तुपस्यपस्यसाहोः पूजायाम् ॥ ३९ ॥
 पसिपु कं तिङ्गन्तं न निरूपयते पूजायाम् ।
 । पाचयन्तु मुक्ते ७ अन्तम् (पाच) ॥
 पस्यभाष्यवकी मुक्ते शोभनम् । पस्यव-
 भाष्यवकी मुक्ते शोभनम् ॥
 ३६२८ आहो च ॥ ४० ॥ पठघोते
 नानुवाचम् । आहो ईष्यतः पचति शोभनम्
 ३६२९ शेषे विभाषा । ४१ ॥ आहो ।
 त्यतेन मुक्ते तिङ्गन्तं नानुवाचनपूजायाम् ।
 अन्तमहो कतिप्यति कति प्यति वा ॥
 ३६३० पुरा च परीप्यायां ॥ ४२ ॥
 परीप्येन मुक्ते तिङ्गन्तं नानुवाचं स्यादायाम् ।
 अदीप्य मापचक पुरा वि घोतेते विपद्य ॥
 ३६३१ नतिवत्सुहृद्विषयायाम् ॥ ४३ ॥
 नतिवत्सुहृद्विषयायाम् मुक्ते तिङ्गन्तं नानुवाचनपूजा-
 यां स्यादायाम् । अनु गच्छामि मोः अनुवा-
 चीहि मोः गच्छन्तमित्यर्थः ।
 ३६३२ किं क्रियाप्रदानेऽनुपसर्गमपचि-
 विदम् ॥ ४४ ॥ क्रियाप्रदानं चर्तमानौच

क्रियाप्रदाने पुरा मनःसा' तिङ्गन्तं नानुवा-
 चम् ॥ किं क्रियाः पचति च्छुतीस्विपुत्रच्छति ॥
 ३६३३ शेषे विभाषा ४५ । क्रिया
 प्रबोधे कळ वा । इवत्तः पचति
 (पचति) गार्होस्विपुत्रपठति (पठति) ॥
 ३६३४ एहि मन्ये प्रहासे स्युः ॥ ४६ ॥
 एहि मन्य इत्यन्तं युक्तं लङ्गन्तं नानुवाचं
 कोडापाम् ॥ एहि मन्ये मळ मोऽस्यत्
 युक्तं लङ्गन्तं विभितिः ॥ गत्यर्थकोडा ल-
 ङित्यर्थेनैव मिश्र नियमापेक्षान्तरम् ।
 एहि मन्ये युक्ते प्रदान एव, तावच्च - एहि
 मन्यते नोर्धनं माऽस्य ॥
 ३६३५ आसपूर्वम् ॥ ४७ ॥ अथवा
 नानुपूर्वं यद्वात्पु तेन युक्तं तिङ्गन्तं नानु-
 वाचम् । अतु मोऽस्यत् ॥
 ३६३६ किंश्रुत् च विदुत्तरम् ॥ ४८ ॥
 अतिप्रधानपूर्वं विदुत्तरं यत्किंचित् तेन
 युक्तं तिङ्गन्तं नानुवाचम् । विमळयन्त
 अतएवतमात्त रिमो ७५ विदुत्तरम् ॥
 कश्चिन्मुक्ते पत्तरश्चिद्विद्वत्तमात्तया ॥
 ३६३७ आहोउशाहो नानन्तरम् ॥ ४९ ॥
 आहोउशाहो नानुवाचस्यार्थां युक्तं तिङ्गन्तं
 नानुवाचम् ॥ आहोमुक्ते अताहो मुक्ते
 ३६३८ शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ माम्या
 युक्तं अथवाति तिङ्गन्तं नानुवाचम् । आहो
 (अताहो वा) इवः पचति पचति वा ॥

३६३९ गत्यर्थलोटा लृण न चेत् चेत्कारकं
सर्वान्यत् ॥५१॥ गत्यर्थाना कोटा युक्त
तिङन्त नानुदात्तम् ॥ यत्रैव कारके कोट
तत्रैव लक्ष्यं चेत् ॥ आ गच्छ देव ग्रामं
द्रव्यसि । उह्यता देवदत्तेन शाळ्यो रामेण
भोक्ष्यन्ते ॥

३६४० लोट् च ॥ ५२ ॥ कोटन्त
गत्यर्थकोटा युक्त नानुदात्तम् ॥ आ
गच्छ देव ग्रामं पश्य ॥

३६४१ विभाषितं सोपसर्गमनुदात्तमनुत्त
म् ॥ ५३ ॥ कोटन्त गत्यर्थकोटा युक्त
तिङन्त सोपसर्गमनुत्तमपुरुष घातुदात्तम् ।
आगच्छ देव ग्रामं प्र विश (विश वा) ॥

३६४२ हन्त च ॥ ५४ ॥ हन्तैत्यनेन
युक्तमनुत्तम कोटन्तमनुदात्त वा ॥ हन्त
प्र विश (विश वा) ॥

३६४३ आम एकान्तरमामन्त्रितमन-
न्तिके ॥५५॥ आम. पत्मेरुपदान्तरित
मामन्त्रित नानुदात्तमनन्तिके ॥ आमं
पचसि देवदत्ताः ॥ अन्ननिग क इत्यनेन यन्न
दूरं न सन्निकृष्ट तत्परिगृह्यते । नेह आम-
देवदत्ताः ॥

३६४४ यद्वित्तपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥
यत्परम्, द्विपरम् तुपर च तिङन्त छन्दसि
नानुदात्तम् ॥ यथा गोत्रमुदसृत्वा यश्चिरः
'हन्तवो वामुशन्ति हि' (ऋ० स० १।२।
४) 'आव्यास्यानि तु ते' । 'निपातैर्यदिति

'हि वेति' तुपग्येतिव निङे नियमार्थं
मिदम् 'पत्नीष्व परभूनेयौग नान्ये'रिति-
ताये स्वारीहावेदि' एतीति गत्यर्थलोटा यु-
क्तस्य 'रोहाव' इति कोटन्तस्य निघातो
भवति ॥

३६४५ चतचिदिवगोत्रादितद्विताप्रे-
डिरेष्यगतेः ॥ ५७ ॥ एषुपुरुष परतो
ऽगतेस्तिङन्त नानुदात्तम् ॥ देव पचति
चन 'देव पचति चित्' 'देव पचतोव'
'देवः पचति गोत्रम्' । देव. प 'तिरुपम्'
देव. पचति पचति ॥ देवाः प्रपचति च ।

३६४६ चादिपु च ॥ ५८ ॥ च चाद्वादिषु
परेष्वगतेस्तिङन्त नानुदात्तम् ॥ देवदत्तः
पचति च खादति च 'देवदत्तः विवति
वा खादति वा' देवदत्त. पचतिह' 'देवदत्तः
पचत्यह' 'देवदत्त. पचत्येव' ॥ गतेस्तु-देवः
प्र पचति च प्रखादति च ॥

३६४७ च वायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥
चवेत्याम्ना योगे प्रथमा तिङ् विभक्तिर्भव-
ति नानुदात्ता ॥ गाश्च चारयति गर्दभाश्च
काकयति । घोषां चा शोदयति वा वा
काकयति । 'इतो वा सात्विमीम्' इत्तरवा
पययोगेऽनुपठनीयतिङन्तापेक्षयेव प्राथ-
मि ही । प्रथमाप्रदानम् द्वितीयादेस्तिङन्तस्य
माभूत् ॥

३६४८ हेति श्लियायाम् ॥ ६० ॥
हयुक्ता प्रथमा तिङ्मक्तिर्नानुदात्ता धर्म-

व्यतिकरे । स्वयं ह द्येन याती^३ इया
ध्यायं पश्चति रामयति 'सिवाद्योविति
प्लुतः ।

३६४९ अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिकर्तानुदात्ता
नाताम्येभ्यो लिये सिवायो च ॥ स्वयं
ह प्रामं गच्छ एवमहत्त्वयं यच्छ ॥ सिवा
याम्-स्वयमह एवेन याती^३, इयाध्यायं
पश्चति, कर्पति ॥

३६५० चाहलोप एवेत्यमदारणम् ॥ ६२ ॥

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्ति
र्तानुदात्ता । ऐव एव प्रामं गच्छन्तु ऐव
एवार्णव गच्छन्तु । प्रामम् अहव्यं
च गच्छतिवत्यर्थः ॥ ऐव एव प्रामं
गच्छन्तु राम एवार्णवे गच्छन्तु प्रामं ऐव
अमार्णवे ऐव ॥ गच्छतिवत्यर्थः । इहाह
लोपः । च च ऐवकार्यः ॥

३६५१ चादिङोपे विभावा ॥ ६३ ॥

च वा ह अहयवानी ङोपे प्रथमा तिङ्-
बिभक्तिर्नाम्ना ॥ च ङोपे । युद्धा
आहयो मन्त्रित (मन्त्रित वा) इवेता
ना भान्याप युद्धित' । मन्त्रनीत्येवहि
क्यवेन निहन्त्यते । चाङोपे-ओहिनिर्येते
(यजेत वा) यद्वैर्येते ॥ एव ङोपेऽपि
यथावर्तव्यमुदाहार्यम् ॥

३६५२ वैवावेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥

वैवाव इवेदान्वा युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्ति

र्तानुदात्ता छन्दसि ॥ अहय वैवातामासीत्
(मासीत् वा) रात्रिस्सुराणामासीत् 'पृह

स्वतिर्न सुपाप्मोपुरोहित भासीत् (भासीत्
वा) शब्दामकावतुतायाम्' (ते० सं० ३ ।
४ १०१) ॥ वाव- मयं वाव हस्त भासीत्
(भासीत् वा) नैतर भासीत् ॥

३६५३ एकायाम्नां समर्थाम्याम् ६५ ॥

तुस्यार्थाभ्यामाभ्यां पक्षा प्रथमा तिङ्बिभ
क्तिर्तानुदात्ता छन्दसि । 'प्रथामेका जिन्वति
(जिन्वति वा) ऊरुमेका रक्षति' 'तयो-
रन्याः पिप्यश्च स्वाहृश्य ममप्रयो ममि
चाकरोति (मू० सं० १ । १७४ । २०)
मत्तोत्येतत्पक्षे निहन्त्यते ॥

३६५४ यद्वृत्ताधितमम् ॥ ६६ ॥

यत्र परे यच्छब्दस्त्वतः परं तिङ्कर्तं नामु
दात्तम् ॥ यो मुञ्चते । यद्विपक् दायर्थाधि
(ते० सं० ५ । ५ । १११) मत्र एवहितै
र्वाधिमिच्छते ॥

३६५५ पूजनात् पूजितमनुदात्तम् ॥ ६७ ॥

ॐ काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम् ॥
पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितवक्त्रमनुदा-
त्तम् ॥ काष्ठाध्यापकः ॥

ॐ मळोपशेति वाच्यम् ॥ वाच्यध्या
पकः । अर्वावाध्यापकः । समासान्तो
वाच्यवाच्यः ॥ एतत्समासे इत्येते नैह-
वाच्यमध्यापक इति कृतमतम् ।
पूजनादित्येव पूजितमहये तिङ्बे पूजितम-
ऽप्यमस्त्वत्पूजितकार्यार्थम् । एतदेव वा
पकम्-अथ यद्वदि पञ्चमीनिर्देशोपि वाच-

न्तर्यमाश्रीयत इति ।

३६५६ समतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥ पूजने
स्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्त पूजितमनुदात्तम् ।
यत्काष्ठ पचति प्रपचति । 'तिङ्ङितिङ्

इति निघातस्य 'निपातैर्यदिति निषेधे
प्राप्ते विधिरयम् । समतिङ् एणाच्च गति-
रपि निहन्यते । गतिप्रद्वये उपसर्गग्रहण
मिथ्यते । नेह-यत्काष्ठ शुद्धीकरोति ॥

३६५७ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥
कुत्सने च सुपन्ते परे समतिङ्गतिरपि ति
ङ्नुदात्तो गोत्रादी तु न । पचति = प्रपचति ।
पुति । पचति-प्रपचति मिथ्या ।

* क्रियाकुत्सने इति वाच्यम् ॥ कर्तुः
कुत्सने मा भूत् । पचति पुतिर्देववत्तः ॥

* पृतिश्च चानुबन्ध इति वाच्यम् ॥
तेनार्य चकारानुबन्धत्वा दस्तोदात्तः ॥

* वा चडर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् ॥
पचन्ति (पचन्ति) पुति ॥ प्रपचन्ति
(प्रपचन्ति) पुति ॥

३६५८ गतिर्गता ॥ ७० ॥ अनुदात्तः ।
अन्युद्धरति ।

३६५९ तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरनुदात्तः । यत्प्र पचति । तिङ्प्रद्वय
मुदात्तवत् । परिमाणार्थम् । अन्यथा हि
यत्किंवायुकाः प्रादयस्त प्रत्येव गतिरुत्तत्र
घातान्वेषोदात्तवति स्यात् । प्रत्यये न
स्यात् ।

३६६० आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२
आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्प्रवति । आग्ने
तय । अस्त तय 'अग्ने इन्द्र वरुण । इह-
युष्मद्भस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघातः 'आम
न्त्रितनिपातश्च न ।

३६६१ नामान्त्रिते समानाधिकरणे (सा-
मान्यवचनम्) ॥ ७३ ॥ विशेष्य समा-
धिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्य-
मानवत्त स्यात् ॥ हरे इयाळो नः पादि
अग्ने तेऽस्मिन् । (पद०) ।

३६६२ विभाषितं विशेषवचने (बहुवच-
नम्) ॥ ७४ ॥ बहुवचनान्त विशेष्यं समाना-
धिकरण आमन्त्रिते विशेषणे परे अवि-
द्यमानवत्त । देवाः शरण्याः (शरण्याः वा)
युष्मान्मजे, यो भजे इति वा । इशान्वादे-
शीपि वा ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

३६६३ पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ अयमधि-
कार, अथ अध्यायपरिसमाप्तेः । यद्वि
ऊर्ध्वमनुकमिष्याम 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येवं
तद्वेदितव्यम् ॥ तत्र येयं सपादसत्ताध्याय-
नूकान्ता पत्रस्याम् अथ पादोनाध्यायो

१ अत्र भाष्यज्ञोत्तरसूत्रस्थम 'सामान्य-
वचनम्' इति योजितम्--'अध्वये देवि शरस्वति-
'इत्यथापत्तिवारणाय ॥

२ अत्र सूत्रे नाप्युक्ता 'बहुवचनम्' इति
परितम् ॥

सिद्धो भवति । इत इत्तुं चोत्तरोत्तरो
 योगः पूर्वपूर्वाभिसो भवति अस्ति
 कर्तव्यं । सिद्धकार्ये न करोतीत्यर्थः ॥
 तदेतद्वाच्यत्वात्तन्मात्रेणैव सिद्धिर्भवति
 यम् इत्यर्थात्सुप्रकारार्थं च ॥ अस्मा
 क्कर । आ अत्र । आ आगत्य । मया
 आहितः । इत्यत्र व्यञ्जोपस्थासिद्धत्वाद्
 'आहुगुणा' इति अर्थः सत्यं इति च न
 भवति । मत्तुम् अस्मिन्मात् कर्तुम्पि
 इति इत्यस्यासिद्धत्वात् स्मायाद्यो मय
 त्ति । गुणविशेषादिति गुणविशेषेण स
 त्ति इति मत्तुम् । एव इत्यत्रात्तयोरेव सिद्ध
 त्वात् 'अया' इति अर्थः न भवति ॥

इदं धनप्रयोगः सुप्स्वरसंज्ञातुगिषु कृति
 २ सुन्निषी ल्परविधा सुधाविधौ कृति
 तुगिषौ च नञोपोऽसिद्धो भवत्यत्र ॥
 राजभिरित्यत्र नञोपस्थासिद्धत्वात् अ
 मिस ये इति न राजभ्यो राजसु
 इत्यत्र 'रापि च' इति 'नञोपस्थासिद्धत्वे' इति
 हीर्षत्वमेत्वं च न ॥ ल्परविधौ
 धनप्रयोगेन नञोपस्थासिद्धत्वात् अतो
 यथाः इति न भवति ॥ संज्ञाविधौ पञ्च
 भाष्येण इत माह्वय इति नञोपस्था
 सिद्धत्वात् 'प्याम्ना' यत् इति नृसुधा
 भवति ॥ इति तुगिषौ—सुप्रकार्यां वृत्
 इतिरिति नञोपस्थासिद्धत्वात् इत्य
 स्व गिति कृति तुम् इति तुम् न भवति ॥
 राजोपति राजभ्यो राजभ्य इति (त्वं
 हीर्षत्वमेत्वं) इत्यत्र नञोपस्थासिद्धत्वा
 त्वात् ॥

इदं धन न सुते ॥ इ ॥ नामादे कर्तव्ये
 इति च मुमापो नासिद्धः स्यात् ॥ अनुना ॥
 ३ एकादशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो पठन्त्यः
 बुद्धे+इषम्=इषु इ (इ)वन् स्यादौप्या
 न्वयत् उदात्त यत् ॥
 ४ संयोगान्तस्य लोपो रोकत्वे सिद्धो
 वक्तव्यः ॥ किं प्रयोऽमम् । इरिपोमेविन
 त्वा' इरित इति मसुवत्तमेतत् । एव एव
 सीरः इति यत्वे संयोगान्तस्य लोपे च
 मत्तुम्लो ट संसुधी छन्दसि इति यत्त्वम्
 संयोगान्तलोपस्थासिद्धत्वात् इति च
 इति इत्वं न प्राप्नोति ॥

५ सिद्धस्योप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः
 मयावीत् अयावीत् 'रर्द्ध' इति सिद्ध
 लोपस्य सिद्धत्वात्तन्पदोर्द्धं भवति ॥
 ६ निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययविधीर्द्धि
 विषु सिद्धो वक्तव्यः इरुपा इरुप्यात्
 निष्ठादेशस्य सिद्धत्वात् 'अधीति' यत्वं न
 भवति । इत्ये त्वसिद्धमेति तद्वदिति
 एवमत्ययविधीर्द्धिर्द्धिपु-हीक्यात् तदा
 द्विपते । तत्र च निपातनसमैक्या समानी
 पते । यदा हीनेनिष्ठायामिति इत्ये इत्यत्र
 लोपो निपातपते तदा हीक इति लक्षणात्
 इत् । सुप्रकार्यासिद्धत्वात् निष्ठा च
 इत्यत्रात् इत्येप स्वरो न प्राप्नोति ही
 क्ये तत्रति हीक्य इति प्रत्ययस्यैव तत्त्वं
 प्राप्नोति ॥ यदा तु ठकारलोपो निपात
 तदा तस्मात्तद्वत्त्वादिनायम् प्राप्नोति

*प्लुतविकारस्तु गिधौ छे सिद्धो वक्तव्यः।
असाइच्छत्रम्' 'पडाइच्छत्रम्' प्लुतवि-
कारस्यासिद्धत्वात् 'च्छेव' इति हरष
अक्षरं स्तुमित्य न प्राप्नोति ।

*श्रुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ अट्प्रचो
तवि 'इः सि धुट्' इति प्राप्नोति ।

* अभ्यासजश्चत्वं एत्वतुकोः सिद्धे
वक्तव्ये । वमणतु. वमणु. । अभ्यासज-
श्वत्स्यासिद्धत्वात् 'अनादेशादे.' इत्येत्य प्रा
प्नोति । प्रविच्छित्तसतीति अभ्यासादेश-
स्य सिद्धत्वात् 'छेच इति तुक् प्राप्नोति ।

* द्विवचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यं ॥
सर्षं यन्ता सँवत्सर. यत्तँ ह्योक्मिति पर-
सवर्णस्यासिद्धत्वाद् 'यश् इति द्विवचन न
प्राप्नोति ।

* पदाधिकारश्चेत्त्वदत्वधत्वन्त्वस्त्व-
पत्वणत्वानुनासिकलत्वानि सिद्धानि व-
क्तव्यानि । ङत्वम्-गळो गळ. गरोगर. ।
श्वत्वम्-द्रोग्धा द्रोग्धा । इत्वम्-द्रोदा
द्रोदा ॥ नत्वम्-नुन्न नुन्न. ।
रत्वम्-मिनोऽमिन. । अमिनदमिनत् ।
पत्वम्-मातुःष्वसा मातुःष्वसा मातु-
स्वसा मातुःस्वसा । णत्वम्-माप
घापाणि पापघापाणि । अनुनासिक-आड-
नयनम् आडनयनम् घाडनयन वीश्वनय-
नम् । छत्वम् वाक्छयनम् वाक्छयनम् ।

१ यानुपु चकारे परे तालभ्यशकारत्वे द स्य
शकारस्यानिकत्वविषयमात् ॥

वाक्शयनम् वाक्शयनम् । अट्प्रचोदीनां
विकल्पिताना सिद्धत्वात् छेते द्विवचने स-
त्पुपरिष्ठादिकल्पे सति ररो गळः गळो
गर इत्येव द्वयमपि द्विकृत् स्यात् ॥ तदे-
तत् सवर्णं 'न मुने' इति योगविभागेन सा-
ध्यते 'न' इत्येतावदनिष्टे विषये पूत्रा-
सिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् ततो 'मु ने' इति ।
नेत्यतदनुवर्तने ॥

३६६६ उदात्तस्वरितयोर्वर्णं । स्वरितोऽ
नुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तरथाने स्वरितस्थाने च यो यण्
ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरित. स्यात् ॥

कुमार्यो कुमार्यः । रघरितयण्-अब्रव्याशा
कृतस्वरेणान्तोदात्त-अब्रव्याशः, ततः सप्त-
म्येकवचने डि प्रत्यये 'भोः सुपीति यणा
देशः । स उदात्तयण् ततः परस्य सुप्तत्वेना-
नुदात्तस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम् ।

तस्य यो यणादेश तस्मात्परस्याशाशब्दाया-
कारस्यानुदात्तस्य स्वरितः ।

३६६७ एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ५ ।

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेश स
उदात्त. स्यात् । अग्नी । वायुं । वृक्षैः ॥

३५६८ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेश.
स स्वरितो वा स्यात् । सु + ब्रुथित =
सुब्रुथित, सुत्थित. । वि + ईक्षते = वाक्षतु ।

वीक्षते । वसुक. + अस्ति वसुकोषि ॥

३६६९ न छोपः प्रतिपादिकान्तस्या ७ ॥
 प्रतिपादिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य
 छोपः स्यात् ॥ राजा राजस्याम् राजनिः
 राजता राजतरः राजसमः ॥
 * महो नछोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 महः महोम्याम् महोमिः ॥
 ३६७० न छिसंयुद्धपोः ॥ ८ ॥ छी
 संयुद्धो च नछोपो न स्यात् ॥ अर्द्धं अर्मन्
 छोदिते अर्मन् । हेराक्षन् । हेतस्त्रन् ॥
 * काशुचरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 अर्मन्पि तिङा अस्य अर्मन्तिङः ॥
 * वा नर्षुसकानामिवि वक्तव्यम् ।
 द्विचर्मन् द्विचर्मन् ॥
 ३६७१ मातृपधायाम्ब्य मतोर्मोऽन्-
 वास्त्वित् ॥ ९ ॥ मन्वात्ताम्भकारोप
 याद्वर्णान्ताद्वर्णोपधात्तात्तरस्य मतोर्म
 प वाः स्यात् ॥ स्यात् ॥ स्यात् ॥ परस्य च
 मन्वात् ॥ चिन्वात् ॥ चिन्वात् । शमीवात्
 वादिनीयात् वृक्षवात् कद्रवावात् पयस्वात्
 मात्वात् ॥
 ३६७२ झवा ॥ १० ॥ अन्वात्परस्य
 मतोर्मस्य वा स्यात् ॥ अन्वात्परस्य
 ग्रामः । अन्वात्परस्योपः ॥ मन्वात्परस्य ॥
 ३६७३ संज्ञायाम् ॥ ११ ॥ रुद्रापी
 मतोर्मस्य वाः स्यात् ॥ महोवती कपीवती
 ३६७४ आसन्दीवदृष्टीवक्षत्रीव लक्ष्मीव
 द्रुमप्यस्योर्भवती ॥ १२ ॥ पठे संज्ञापी

मिपात्स्य-सि ॥ आसन्दीवाम् ग्रामः अ-
 सन्दीवदृष्टीवक्षत्रीवस्यम् ॥ आसन्दीवाम्प्यत्र ।
 मष्टीवाम् अस्त्यमानम्यत्र अकोवात्परोडा
 अक्षवाम्प्यत्र अक्षीवन्ति सद्योऽविर्भावानि
 मयन्तीत्येतत् ॥ छान्दसत्वन्नुपान्तस्यम् ।
 'अक्षीवाधाम् अयिः' कक्षावामित्येषाम्यत्र ।
 क्मन्प्यत्र अक्षवामान्यत्र । अर्मन्वती
 वपी' अर्मन्वतीत्यन्यत्र ॥
 ३६७५ उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥
 अन्वात्पिठि मिपात्स्यते अन्वौ वाच्ये
 संज्ञायाम् ॥ अन्वात्पिठि अन्वित्यस्य औद
 न्यतः पुत्राः । अन्वौ—अन्वित् ॥
 ३६७६ राजन्वान्तौरास्ये ॥ १४ ॥
 राजन्वात्पिठि मिपात्स्यते सीरास्ये ॥
 शोमनो राजा यस्मिन्निति स राजन्वा
 न्नीराः । राजन्वती पूजनी । राजन्वात्प्यत्र ॥
 ३६७७ छन्दसीरः ॥ १५ ॥ अन्वति
 द्वर्णान्ताद्वर्णोपधात्तात्तरस्य मतोर्मस्य वा
 स्यात् । मिपती पाशुपाश्या मन्वात्
 'इतिवो मेदिमं स्वा' अन्वित्यस्यो
 इति ॥ 'अस्त्रिवात्पिठि मन्वात्पिठि
 त मा विशात् ' अस्त्रिवात्पिठि मन्वात्पिठि
 वात् वपीवोऽन्वतः ॥ अन्वित्यस्यो
 विद्वत्स्ये । इति च न मन्वित्—'अन्वित्यस्य
 मन्वित्यस्य अन्वित्यस्य ॥ अन्वित्यस्य
 पृथिवीमन्वित्यस्य । ऐक्यताद्—गीर्वाण् पू-
 र्वात् ॥ अन्वित्यस्य ॥
 ३६७८ अनो जुव ॥ १६ ॥ अन्वात्
 त्परस्य मतोर्नु १ स्वात्पिठि ॥ अन्वित्यस्य

न्तः कर्णवन्तः सखायः' । अस्यन्वन्तं यद-
स्त्ना विमर्ति' 'अश्रवता ङाङ्ग्रेन । शीर्ष-
पवती मूर्ध्वती । नुडीऽसिद्धत्वात्तस्य च
वत्व न, ततः परस्य च भवति ॥

३६८१ उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥ अय-
ती परत उपसर्गस्य यो रेकस्तस्य ङ-
स्वात् ॥ ष्छायते ष्छायते ॥

३६७९ नाद् घस्य ॥ १७ ॥ नात्पर-
षसंज्ञकस्य नुडागम. स्याच्छन्दसि ॥
'सुपथित्तर.' 'दस्युहन्तमः' ॥

३६८२ ग्री यङि ॥ २० ॥ गृह्येतस्य
घातो रेकस्य लः स्याद्यङि ॥ निजेगिल्यते ।

* भूरिदात्रस्तुङ् वक्तव्यः । भूरिदाव-
त्तरः ॥

३६८३ अचि विभाषा ॥ २१ ॥ अजादौ
प्रत्यये परे प्रो रेकस्य वा ङः स्यात् ॥
निगिरति निगिरति । निगणम् निगण-
नम् । निगारकः निगारकः ॥

* ईद्रघिनः । रघिनः ईकारादेशो घे
परतः । रघोतर. । रघशब्दादेव वा मत्व
र्योयोऽयमोक्षार. 'छन्दसीवनिपाविति ॥

३६८४ परेच घाङ्कयोः ॥ २२ ॥
परे रेकस्य ङो वा स्याद्घाङ्कयोः ॥ परिघ
पङ्क्तिः । पर्यङ्कः पदपङ्कः ॥

३६८० कृपो रो लः ॥ १८ ॥ कृपे रध्रु-
तेर्लश्रुतिः स्यात् । कल्पते कल्पिता क्लृप्तः
क्लृप्तवान् ॥

* योगे चेति वक्तव्यम् । परिषोणः
पङ्क्तिषोणः ॥

* कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
कृपण. । कृपा । कृपाणः । कृपोट. कपूर्ः ।

३६८५ संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥
संयोगान्तस्य पवस्य ङोप. स्यात् ॥ गो-
मान् । यषमान् । कृतवान् हतवान् ॥

* बालमूललघ्वसुरालपङ्गुलीनां वा रो
लत्वमापद्यते इति वक्तव्यम् । वाङ्.
घारः । मूङ्ग्म सूरम् । लघु. रघु. । असुरः
असुरः । अङ्ग्म अरम् । अङ्गुलिः
अङ्गुलिः ॥

३६८६ रात्सस्य ॥ २४ ॥ रेकापरस्य
संयोगान्तस्य सस्यैष लोपो नाम्यस्य ॥
मात्. पितुः ॥ नेह-ऊर्क अमाद् ॥

* कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्वा रो लत्व-
मापद्यते इति वक्तव्यम् ॥ कपिरकः
कपि रकः । तिविहरी कम् । निरिपरो कम् ।
कोनानि रोमाणि । पाशुरम् । पाशुङ्ग्मम् ।
शुङ्गः । शुङ्गः । कर्म कृमम् ॥ रङ्गपोरेक-
त्वमरूपमिति कैचित् ॥

३६८७ धि च ॥ २५ ॥ घादी प्रत्यये
सस्य ङोपः स्यात् ॥ अङ्गविध्वन् अङ्ग-
विध्वम् ॥ चकारधि ॥

३६८८ झलो झलि ॥ २६ ॥ ङङ्. प
रस्य सस्य ङोपः स्यात् ङङ्कि । अमित्त
अच्छित्त धिनिहया. अछित्था. ॥

३६८९ ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥ ह्रस्वा-

१ 'उद स्यात्समी' इत्यादिनामसामर्थ्यात्
धिच एव ङोप इति आरम् ॥

स्यात्कर्मणि चोप- स्यात्कर्मणि प्रत्यये।
नक्तत नक्तयाः ॥

१६९० इट ईटि ॥ २८ ॥ इट इट्टर
स्य कस्य चोपः स्यादोडि । अथापीत्
नलेपीत् नकोपीत् नमोपीत् ॥

१६९१ स्रोःसंयोगापोरन्ते च ॥२९॥
प्लान्ते ऋडि च यः संयोगस्तृशपोः
स्कोडोः स्यात् ॥ अस्त्रेः कप्तः कप्तबाम
साधुक् । तद्व्येः-तत् तद्व्येः-तत् तद्व्येः-तत्
* कृडि सुडि वि कृडपम् ॥ किमिदं
सुडि वि । सयः स प्रमति मडिडो कृडायेष
प्रत्याहारः । इह मामू-कान्तशह स्यात् ॥

१६९२ वाः कृः ॥ ३० ॥ नक्तस्य
नक्तगणैः स्यात्कर्मणि पशन्ते च ॥ पला
पलुम् पलुप्यम् ॥

१६९३ हो डा ॥ ३१ ॥ इत्यहः स्यात्
कर्मणि पशन्ते च ॥ सोडा सोडुम् सोड
वम् तुदावाह बोडा बोडुम् बोडवम् ॥

१६९४ दादेर्वातो यः ॥ ३२ ॥ उप
देतो दादेर्वातोईस्य चः स्यात्कर्मणि पशन्ते
च ॥ दाया दयम् दादवम् दादवम् ॥

१६९५ वा प्रुडुप्रुडुहृषिहाम् ॥३३॥
नर्वा हस्य तो वा ऋडि पशन्ते च ॥ प्रे-
वध प्रेधा मिप्रुडु मिप्रुडु । मोग्या मोडा
मुड मुड । स्यान्वा स्योडा । स्रुड स्रुड ।
स्येवा स्येवा सिनड सिनड ॥

१६९६ नहो धा ॥ ३४ ॥ नहो हस्य
धा स्यात्कर्मणि पशन्ते च ॥ नडम् नडुम्
नडप्यम् नडान्तु पटीन्तु ॥

३६९७ आहस्यः ॥ ३५ ॥ माहो हस्य
धा स्यात्कर्मणि ॥ इवमात्य ॥ किमात्य ॥

* इप्रहोर्मण्डन्दिहि हस्येति वक्तव्यम् ॥
गर्हमेन संमरति । अक्षिरे । प्रमोवा ॥ क्यू-
प्राम च निप्राम च प्रहरेवा नवीहृषन् ॥

३६९८ प्रश्चभ्रस्त्रसृष्टमृदयवरावभ्रास्र
सृष्टां पः ॥ ३६ ॥ प्रश्चापीना सत्तावा
प्रश्चान्तयोश्च पक्काः स्यात्कर्मणि पशन्ते
च ॥ प्रथा प्रथुम् प्रथप्यम् मन्थुर । प्रथा
मर्था धानामृद् । प्रथा वरुणुद् ।
मार्था कंसपरिमद् । यथा उपपद् । सन्नाद्
पद् । विज्ञाद् । प्रथा । शब्धमाद् । छेद्
डिद् । वेष्टा विद् ॥

३६९९ एकाचो यश्चो मप स्रन्तस्य
सृष्वोः ॥३७॥ पातोरेष्यती पपकाच
न्यन्तस्तद्व्ययवस्य क्तः स्यान्ते मप स्वात्
सकारे ष्यश्च्ये पशन्ते च ॥ बुध-भ्यो
त्स्यते नमुडुप्यम् नर्षमुडु । गुड-भ्योक्ते ।
दह-भ्योक्ते ॥

३७०० दपस्तयोश्च ॥ ३८ ॥ द्वितक्तः
न्यन्तस्य चाधो वतो मप स्यात्सकारय
काप्योः । चात् सप्योश्च । भर्ता । घत्था-
घत्थी । घत्स्य । घट्टव्यम् ॥

३७०१ कृडां अशोऽन्ते ॥३९॥ पशन्ते
कृडां कटाः स्यात् । वागर्ष इषडिडव ।
मश्रिचिरम शिषुवव ॥ ॥

३७०२ अस्तयोर्षोऽन्तः ॥ ४० ॥
अवा पप्योऽन्तः ॥ ४१ ॥ ३१ ॥ ३१ ॥

अन्धः । अन्धुम् । अन्धव्यम् । अन्धः ।
 अन्ध्याः ॥ दोन्धा । देहा । बोहा ॥
 ३७०३ पटोः कः सि ॥ ४१ ॥ पस्थ
 दस्य च कः स्यात्सकारे परे ॥ विपेक्ष्यति
 अपेक्ष्यति विविक्षति ऐक्ष्यति अट्टेक्ष्यति
 विविक्षति ॥

३७०४ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
 घ दः ॥ ४२ ॥ रेफवकाराभ्यां परस्य
 निष्ठातस्य नः स्यात्पूर्वस्य द्वादस्य च ॥
 आस्तीर्णम् विस्तीर्णम् घिशीर्णम् । मिन्नः
 मिन्नवान् । छिन्नः छिन्नवान् ॥

३७०५ संयोगादेरातोघातोर्यन्वतः । ८३ ॥
 एवोणादियो घातुराकारान्तो घण्वान्
 वस्मानुत्तरस्य निष्ठातस्य नः स्यात् ॥
 द्राणः द्राणवान् । ग्नावः ग्नानवान् ॥

३७०६ त्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥ त्वादिभ्यः
 परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् ॥ लूनः लून-
 कान् । लूनः लूनः ॥

* त्वादिभ्यः क्तिञ्चिद्वावद्भवतीति
 वक्तव्यम् ॥ शीणिः शीणिः शीणिः क्वनि.
 पूनि ॥

* दुग्वादीर्विश्वेति वक्तव्यम् । आहुनः
 विगूनः ॥

* पूत्रो विनाश इति वक्तव्यम् पूत्रा.
 वयाः विकृष्टा इत्यर्थः ॥

* सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्थकस्येति वक्तव्यम्
 सिनो ग्रासः स्वयमेव ॥

३७०७ ओदितश्च ॥ ४५ ॥ आकारतो
 धातो. परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् ॥
 ओज्जो ज्ञ. ज्ञकान् ॥ ओधिजो
 जधिज्ञ । जधिज्ञवान् ॥

* स्वादय ओदितः । सूतः सूतवान् । दूनः
 दूनवान् । दीनः दीनवान् । डीनः डीनवान् ।
 धीनः धीनवान् । मीनः मीनवान् । रीणः
 रीणवान् । लीनः लीनवान् । प्रीणः
 प्रीणवान् ॥

३७०८ क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥ वीर्षा-
 रिक्षयो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणाः
 पक्षेराः । क्षीणो जाव्र. ॥

३७०९ इयोऽस्यर्धे । ४७ ॥ श्यायते-
 क्त्तरस्य निष्ठातस्य नः स्याद्वषशो ॥
 शानं घृतम् । शीनं मेद. ॥

३७१० अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥
 अञ्चतेक्त्तरस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । न
 वेत्पादान तत्र स्यात् ॥ समती शकुनेः
 पादो । सम्पातपशवो न्यक्ताः ॥

३७११ द्विवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥
 द्विवः परस्य निष्ठातस्य नः स्याद्विजिगी-
 षायामर्थे ॥ आधूनः । परिधूनः ।

३७१२ निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥ निर्वाण-
 वातेक्त्तरस्य निष्ठातस्य नः स्यात् न
 वेत्ताताधिकरणा वात्यर्थः स्यात् ॥
 निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः शयीपः । निर्वाणो
 विधु ॥

३७१३ श्रुपः कः ॥ ५१ ॥ शुपेर्घातो.

इतरस्य निष्ठातस्य कः स्यात् ॥ शुभ्रकः
शुभ्रकवांश् ॥

३७१४ पचो वः ॥ ५२ ॥ पचेषांठो

इतरस्य निष्ठातस्य वः स्यात् ॥ पचः
पचकाश् ॥

३७१५ धायो मः ॥ ५३ ॥ क्षेपातोइतरस्य
निष्ठातस्य मः स्यात् ॥ धामः क्षामवान् ॥

३७१६ प्रस्त्राऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रवृत्तात्स्यापतेइतरस्य निष्ठातस्य मो
वा रधात् । प्रस्त्रीमः प्रस्त्रीमवाश् प्रस्त्रीतः
प्रस्त्रीतवान् ॥

३७१७ अनुपसर्गात्कुडवीवकुओष्ठायाः

॥ ५५ ॥ कुडवीवकुओष्ठायाः इत्येते नि

पात्यन्ते न वेदुस्तर्पादुतराः स्तुः ॥ लव

त्वस्तस्वाप्येतास्तस्वामिप्येते । कुडः कुड

यात् । शीवः । कुशः । वस्त्रायाः ॥

३७१८ बुदविदोन्द्वाभाहीभ्योऽन्यतर

स्याम् ॥ ५६ ॥ पभ्येइतरस्य निष्ठा

तस्य को वा स्यात् ॥ बुदः बुतः । विलः
वितः । अमुलः समुत्तः । बाजाः जातः ।

धामः धातः । हीणः हीतः ॥

३७१९ न ध्यास्मापुमूर्तिमदाम् ॥ ५७ ॥

पयां निष्ठातस्य को व स्यात् ॥ ध्यातः
ध्यातवान् । ध्यातः ध्यातवान् । मूर्तः मूर्त

वान् । मूर्तः मूर्तवान् । मत्तः मत्तवान् ॥

३७२० वितो भोगप्रत्ययबोः ॥ ५८ ॥

मित इति विद्वेदार्थादुत्तरस्य कस्य
नत्कामाचो निपात्यते भोगे प्रत्यये कामि

येषु । वित्तमस्य बहु यत्नमस्य बहु

इत्यर्थः । वनं हि भुज्यते इति भोगोऽभि
धीयते । प्रत्यये-‘वित्तोयं मनुष्याः’ प्रतीत
इत्यर्थः ॥

३७२१ मितं छकलम् ॥ ५९ ॥ मित
मित्तिनिपात्यते शकञ्जेनूवति ॥ मितं
निष्ठात ॥

३७२२ श्रममापमर्ष्ये ॥ ६० ॥ श्रम-
मित्ति निपात्यते श्रमत्येत्स्मादातोः क
स्य निष्ठातस्य नो निपात्यते आश्रम

मर्ष्ये विपद्ये ॥ अश्रमं श्रमे अश्रममर्ष्ये । एत
स्मादेव निष्ठातकारस्यैतच्च श्रमेनोत्तरपदेव
समाप्तः तस्मात् आश्रममर्ष्यम् ॥ अश्रमं
वदति ॥

३७२३ नसत्तनिपत्तानुव मूर्त-पूर्व
गूर्तानि कम्दसि ॥ ६१ ॥ पत्तानि क-
म्दसि निपात्यन्ते । ‘नसत्तमज्ञसा’ ‘वि

पत्तः’ ‘समुत्तमा’ ते मत्तयक् । मूर्तं वा
द्विषम् । पत्तः पाठः ‘गूर्ता मत्तयक्’ ॥

मापायां नु-असजम् । निषण्णः । अनु
जम् । मूर्तयम् । मृता पाठः ‘गूर्तानिभिति’ ॥

३७२४ किन्प्रत्ययस्यं ह्रः ॥ ६२ ॥

किन् प्रत्ययो यस्मात् तस्य कस्योन्तादेहाः

स्यात् पदान्ते ॥ ‘इतस्सुह’ धा नोऽन्ताह ॥

३७२५ नवेर्षो ॥ ६३ ॥ नवेः कनयो

नवेर्षो वा स्यारपदान्ते ॥ सा । वे जी-
ववगणइति’ सा वे जीववराइति ।

जीववद् जीववद् ॥

३७२६ मो नो पातोः ॥ ६४ ॥ मा

न्तस्य पातोर्दस्य नः स्यात्पदान्ते ॥ प्र
दात् प्रतान् ॥

३७२७ श्वोश्च ॥ ६५ ॥ मान्तस्य धा-
तोर्मस्य नः स्याद् श्वोः परयोः ॥ 'अगन्म
तमस पारम् । अगन्व' 'अगन्वान्' ॥

३७२८ ससञ्जुपो रुः ॥ ६६ ॥ सकारा-
न्तस्य, यदस्य, सञ्जुप् इत्येतस्य च रुः
स्यात् ॥ अग्निरत्र । वायुश्च 'सञ्जुर्द्विपिमिः'
'सञ्जुर्द्वेषिम् ॥

३७२९ अवयाः श्वेतवाः पुगोडाश्च ॥ ६७ ॥
पते सःसुद्धो कृतदीर्घा निपात्यन्ते ॥ हे
अवयाः हे श्वेतवाः हेपूरोडाः ॥ सात्
बक्यशाः ॥

३७३० अहन् ॥ ६८ ॥ अद्विचित्यस्य
रुः स्यात्पदान्ते ॥ अहोभ्याम् अहोमि ॥

३७३१ रोज्जुपि ॥ ६९ ॥ अहो रेफादे-
ना स्यात्तु र्ज्जुपि ॥ अहोर्द्विति । अहभु-
रुक्ते ॥

३७३२ अन्नरुघरवरित्युभयथा लन्दसि
॥ ७० ॥ अन्नस् ऊधस् अन्नस् इत्येतेषां
लन्दसि रुर्वा रेफो वा ॥ अन्न पच, अन्नरेव
ऊध पच, ऊधरेव । अन्न पच, अन्नरेव ।
* लन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो
राजन्पुपसंख्यानम् । प्रचेता राजन् प्र
चेतो राजन् ।

* अहरादीनां पत्यादिपूपसंख्यानम् ।
अहर्पति । अह पति । गो पतिः । गोपतिः ।
धूर्ति धूपति ॥

३७३३ श्वश्च महाव्याहतेः ॥ ७१ ॥

श्वस् इत्येतस्य महाव्याहतेः लन्दसि रुर्वा

रेफो वा । 'श्व इत्यन्तरिक्षम्' । 'श्वश्चि-
त्यन्तरिक्षम्' ॥

३७३४ वसुसंसुध्वंस्वनडुर्हा दः ॥ ७२ ॥

सान्तस्य वरुन्तस्य स्र सादेश्च दः रया-
त्पदान्ते । पिहन्नघाम् । पिहन्नघि । उणा-
स्रघाम् । पर्णध्वन्नघाम् अनडुद्भवाम् ।

३७३५ तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥ तिपि स-
कारान्तस्य पदस्य रुः स्यान्न त्वस्तेः ।
अचशाद्भवान् ।

३७३६ सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥

सिपि सकारान्तस्य पदस्य धातो रुः
स्वाद् । वाकाराद् रुः । अचकास्त्वम्
अचकात्त्वम् ।

३७३७ उश्च ॥ ७५ ॥ दकारान्तस्य
धातो रुः स्याद् दकारो वा सिपि परे ॥
अधेः अधेद् ॥

३७३८ वोरूपघाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥
रेकवकारान्तस्य धातो, पदस्य उपधाया
इको दीर्घः स्यात् । गो । धू । भाशीः ।

३७३९ हलि च ॥ ७६ ॥ हलि च रेक-
वकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः
स्यात् । आस्तीर्णम् विस्तीर्णम् दीव्यति
सीव्यति ॥

३७४० उपधायां ज ॥ ७८ ॥ धातोरु-
पधाभूती यो रेकवकारो हलपरो तयोरुप-
धाया इको दीर्घः स्यात् । हलिंता मूर्च्छिता
ऊर्ध्विता नूर्ध्विता ।

३७४१ न भृर्द्विराम् ॥ ७९ ॥ रेकव-
कारान्तस्य, अस्य कुरुरोश्चोपधाया

श्रीर्षो न स्वात् । पुं वदति पुंयः । दिव्यम्
कुर्वात् । कुर्वात् ॥

३७४२ अदसोऽप्तेर्हीदू दो मः ॥८०॥

अदसोऽप्तात्स्व वात्परस्योवर्जादेशः
स्वात् इकारस्य मकारादेशात् ॥

अभाष्यमानोऽप्युकारः सवर्णागुह्यति ।
तथा च इत्यव्ययनयो इत्येव हीर्षस्य
वीर्षः ॥ अमुम् अमुना अमुन्ने अमुष्मात्
अमुष्य अमुयोः अमुष्मिन् अमु अमुः अमुः
अमुम् अमुष्मात् । अमुषि ॥

३७४३ एत ईदू बहुवचने ॥८१॥ अद
सो वात्परस्य एकारस्य ईकारादेशः स्वात्
इत्येव मश्च बहुवचने ॥ असो असीमिः ।
असीम्यः असीमान् असीयु ॥

३७४४ वाचस्य डेःप्लुत उदात्तः ॥८२॥
अधिकारोपम् । आ पाश्चत्समाप्ते ॥

३७४५ प्रत्यभिवाद्वाऽञ्जुते ॥ ८३ ॥
प्रत्यभिवाद्यो वाय वच्चाभिवाद्यमाद्यो गुण
राशिर्ष प्रयुक्ते । तथाशुभ्रविषये यद्वाक्य
वर्तते तस्य डेःप्लुत उदात्तः स्वात् ॥

अभिवाद्ये देवदत्तोह मो । आयुष्मानेपि
देवदत्ता ॥ देह-अभिवाद्ये तु च ३७४३
मो 'आयुष्मानेपि तुप ३७४३' ॥

अस्त्रिवापि प्रतिषेधो बहुवचः ॥
अभिवाद्ये वाप्यह मो । आयुष्मतो मच
वार्ति ॥

अमोराह्वयविज्ञा वेति वाच्यम् ।
मो अभिवाद्ये देवदत्तोऽहम् आयुष्मानेपि
देवदत्त मोः आयुष्मानेपि देवदत्त मोः ।

अभिवाद्ये इत्यवर्गाऽहमोः । आयुष्मानेपि
मद्वर्त्मन् आयुष्मानेपि इत्यवर्त्मन् । अमि
वाद्ये इत्युपाहितोऽह मोः आयुष्मानेपि
इत्युपाहिताः, आयुष्मानेपि इत्युपाहित ॥

३७४६ दुराह्वुत्त च ॥ ८४ ॥ दुराह्वते
पद्मवत् तस्य डेःप्लुतः स्वात्त बोधात् ॥
अङ्गान् हुतम् शब्देन स्रवणं बोधकम् । मा
वच्छ मो मायवत् इत्येवता ॥ यत्र प्राङ्-
तात्पर्यप्रविष्टीपाद्यप्रविष्टीप आशीयमाये
शब्दः भ्रूयते तद्ब्रूयम् । हुतमरणं च सर्वो
यत्रमाद्योपलक्षणात् ॥ तेन यत्राप्यङ्ग
मास्ति तथापि प्लुतिसर्वात् सञ्च विच
देवदत्ता ॥

३७४७ हे-हे प्रयोगे हे-हयोः ॥ ८५ ॥
हे हे प्रयोगे दुराह्वुते यद्वाक्यं तत्र हे हयो
रेव प्लुतः स्वात् ॥ हे-हेवदत्त' इत्येव
हे । 'हे-हेवदत्त' । हेवदत्त हे ।

३७४८ गुरोरनेतोऽस्मत्स्याप्येकैकस्य
प्राचाम् ॥ ८६ ॥ अत्रिहस्य गुरोरन्-
त्यस्य अपिशब्दाद्यन्त्यवर्णापि ङीङीकस्य
सम्बोधने कर्मणस्तस्य प्लुतः स्वात् प्राचं
मतेन ॥ हेवदत्त । देवदत्त । देवदत्ता ॥

३७४९ आमस्यादाने ॥ ८७ ॥ अस्या
शब्दं प्राप्तात् तत्र च ओम् शब्दस्तस्य
प्लुतः स्वात् ॥ ओम् अग्निमीडे
पुरोहितम् ॥

३७५० य यङ्कर्मणि ॥ ८८ ॥ य इत्यप
यङ्कर्मणि प्लुतः स्वात् । ये यङ्कर्मणि ।

३७५१ प्रणवदेः ॥८९॥ यत्कर्मणि डे.
 प्रणय आदेशः स्वात् ॥क एव प्रणवो माम्
 पादस्यावाङ्मर्त्यस्य चान्त्यमक्षरमुपसङ्ख्य
 तदायक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोक्षकार
 वा विद्यति त प्रणवमित्याचक्षते ॥अपा
 र्तासि त्रिन्वतोऽम् (ऋ० सं० ८।४४।१६) ॥
 वेवान् त्रिणाति सुसुषोऽम् (ऋ० सं० ३।२७।
 १) ॥ त्रिप्रवणं सर्वदिशाधं ओक्षकार
 सर्वदिशो यथास्वात् । व्यञ्जनान्ते म-
 न्त्यस्य मा भूत् ॥

३७५२ याज्यान्तः ॥ ९० ॥ , याज्या
 काण्डे पञ्चमते ये मन्त्रास्तेषामन्त्यो यदिः
 स प्लवते यत्कर्मणि ॥ 'स्वोमैर्धिमेमाग्नेयेऽ
 (ऋ० सं० ८।४४।११) । त्रिङ्गाम्ने चहुपे
 हव्यवादाऽम् (ऋ० सं० १०।८।६) ॥

३७५३ ऋहि प्रेष्मश्रौपद वौषट्वावहा-
 नामादेः ॥९१॥ यथामादेः प्लुत- स्यावम
 कर्मणि ॥ 'अक्षवेऽनु सूहि' (मै० सं० १।
 ४।११) अगवे गोमयान् प्रेष्म्य । अस्तु
 श्रौषट् (मै० सं० १।४।११) । सोम-
 यावे श्रीहीः वीःपद । 'अक्षमाऽवह' ॥

३७५४ अग्नीतुप्रेषणे परस्य च ॥९२॥
 कर्मोद्यः प्रेषणमग्नीतुप्रेषणम् तत्रादे प्लुतः
 स्वात् परस्य च ॥ वाऽश्रावय । 'ओऽश्राऽ
 च्य ।

३७५५ विमापापृष्टमतिवचने हेः ॥९३॥
 पृष्टमतिवचने हे' प्लुतो वा स्वात् । अकार्पीः
 कर्तृवेषणा' 'मकार्यं हीः' 'मकार' हि'

अकार्यो. केदार देवदत्त ? 'मकारविध हीः
 अकारविध हि' ।
 ३७५६ निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥
 स्वमदान्प्रच्यायने निग्रह । अनुयोगस्तस्य
 मत्स्वाविधकारणम् सत्र निगृह्यानुयोगे
 यदाभ्य तस्य दे प्लुतः स्यात् । अनित्यः
 शब्द' इति केनचित्प्रतिष्ठातम्, तमुपाकि-
 प्पुह्यवत्तिमनिगृह्य साम्यस्यम् 'अनुपु-
 ह्यके' अनित्यः शब्द' इत्यात्पाद् इत्यात्पा' ।
 अथ आर्द्धमित्यात्पाद्, अथ आर्द्धमित्यात्पा'

३७५७ आम्रेषितं मर्त्सने ॥ ९५ ॥
 'वाक्यादेशान्तिष्ठतस्य इति मर्त्सने द्विर्ब-
 चनमुक्त तस्वाच्चे इति प्लवते । और औरा
 वस्पो वस्वो इ घोठविष्याम त्वा' 'वन्च-
 विष्याम त्वा' ॥

*मर्त्सने पर्यायस्येति वक्तव्यम् । औरा
 और' और चारा ३ ।

३७५८ अङ्गयुक्तं तिलकाङ्क्षम् ॥९६॥
 अङ्गोत्पन्नेन युक्तं तिलकान्तमाकाङ्क्षं मर्त्सने
 प्लवते । अङ्गान् कृजाः अङ्गस्याहारा इदाभी
 दास्यति ज्ञान्म ॥

३७५९ विचार्यमाणानाम् । ९७ ॥ प्रमा
 णेन अस्तुपरोक्षेण विचारः । तस्य विषये
 विचार्यमाणाना वाक्यानां टेः प्लुतः स्यात् ।
 'दोतव्यं वीक्षितस्य गृहा' 'दोतव्यं न
 दोतव्यम्' इति विचार्यते ॥

३६७० पूर्वे तु भाषायाम् । ९८ ॥
 भाषाया विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव
 प्लवते । 'अहितु' इ प्लुतु' 'ओषो तुः

पीतो शुभ्र प्रयोषादेस पूर्वत्वम् । इह माय-
प्रदयात् पूर्वमेगच्छन्ति विकल्पते ॥

३७६१ प्रतिप्रवणे च ॥१९॥ प्रतिप्रान
अवयवामिमुष्यं च । इतिप्रवणम् तथापिशीयात्
सर्वस्य प्रवणम् प्रतिप्रवणे पदान्तरं वर्तते ।
तस्य टेः प्लुतः स्यात् । गौ वैद्वि भाः, नदी
ते दक्षमाः ॥ नित्यः शब्धो मापतुमर्हति
वैकल्प्य भाः किमात्प्याः ॥

३७६२ अनुदात्त प्रज्ञान्तामिपूजितयोः
॥१००॥ अनुदात्तः प्लुतः स्यात् प्रज्ञान्ते
अमिपूजिते च ॥ अममाः, एकाश्च प्र
माश्च अमिमूलाः, एकाश्च । अमिमूले
परो इत्येतयोः प्रज्ञान्ते वर्तमानदीरनु
दात्तः प्लुतः स्यत् । अगमः इत्येवमा
दीनां तु अमन्त्वस्यापि प्रभावादानयो इति
स्वरितः प्लुतः मर्यात ॥ अमिपूजिते
शोभनः अस्वति मापवकाः ॥

३७६३ विहिते चापमार्थे प्रयुष्यमाने
॥१०१॥ विहितेऽथस्मिन्निपात उपमार्थे
प्रयुष्यमाने आन्वयस्य वैरनुदात्तः प्लुतः
स्यात् ॥ अन्वयिद्विमायात् । एतन्विद्व
मायात् । अन्वयिद्विमायात् एतन्विद्व
द्वित्वर्थः ॥

३७६४ उपरिस्विदासीदिति च ॥१०२॥
उपरिस्विदासीदित्येतस्य वैरनुदात्तः प्लुतः
स्यात् ॥ उपरिस्विदासीदत् (अ. सं. १०।१२४।५) ॥

३७६५ स्वरितमात्रेदितेऽप्युपार्थमिति
कोपकृत्सनेषु ॥ १०३ ॥ स्वरितोऽप्युपार्थः
स्वाहाप्रैदिते अदूयादिषु । मापवकाः मा
पवक प्रमिद्वकाः अमिद्वकाः रिक्तं च अमि
द्वयम् । म पवकाः मापवक अमिद्वकाः
अमिद्वकाः शोभनः स्ववर्णितः । मापवकाः
म पवक मविनोतकाः, विनीतक
इवाभौ आस्वति आस्वायालीकाः शाकीक
पाञ्चीकाः पाञ्चोक रिक्ता एतत्त्वः ।

अदूयादिषु वाचन कर्तव्यम् ।
मापवकाः मापवकैस्त्वैवमपि पदा
स्यात् ॥

३७६६ द्विषात्रीःमैषेपु उिनाकाङ्कम् १०४
द्विषा मापवकैः । मधीः प्रार्थनाद्विषेपुः ।
शब्देन व्यापारो मयः । एतेषु मयमात्रेण
तिङ्गन्तमात्रेण यमस्य स्वरितः प्लुतः
स्यत् । भाः अस्वतोत्पाकाङ्कम् । तिङ्
न्तमुत्तरव्यवाकाङ्कतीत्यर्थः ॥ स्वय
रथेन यातोऽनुवाचार्थं प्वाति यमपति ।
द्विषात्रेण अन्वयिद्वः अन्वयं तात् । क
ङ्कम् प्रार्थना च यत् ॥

३७६७ अनन्त्यस्यापि प्रज्ञान्तापानयोः
॥ १०५ ॥ अनन्त्यस्यापि अन्त्यस्यापि
पदस्य टेः प्लुतः प्रज्ञे आख्याये च । अग
माः पूर्वान् प्रामात्र अमिमूलाः, ए, पराः ॥

३७६८ प्लुतादेव इत्येते ॥ १०६ ॥
प्लुतादिषु पः प्लुतो विहितः तत्र पः चः

प्लुतप्रसङ्ग तदवयवभूतावीकृता प्लुती ॥

पेक्षितकायन जीवपणन ॥

३७६९ एचोप्रगृह्यस्वाद्राद्धृते पूर्वस्यार्ध

स्वादुत्तरस्येदुतौ ॥१०७॥ एचोऽप्रगृह्य

स्वाद्राद्धृते प्लुतविकल्पस्यपूर्वस्यार्धस्याक र

आदेशः स्यात् । स च प्लुत । उत्तरस्वार्धस्ये

कातोकाहावादेशो ष्ट । विषयपरि

गणन कर्तव्यम् ॥

* प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाण प्रत्य-

धिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ।

प्रश्नान्ते -- अममाः पूर्वोऽन प्रा-

माऽन अग्निभूताः पठाऽउ ॥ अग्नि-

पूजिते -- अग् करोपि माणवकाऽ

अग्निभूताऽः पठाऽउ ॥ विचार्यमाणे

क्षोतव्यं दीक्षितस्य गृह्याऽः ॥ प्रत्यभिवादे-

'आहुप्यानेधि अग्निभूताऽः ३६, पठाऽउ ॥

'वाज्यान्ते -- अग्नाभ्याय वशाभ्याय सोम

पृथाय वेधसेस्नोमेविधेमाभ्याऽः ३६ ॥

सोममाकारे प्लुतो यथाविषयमुदात्तो

ऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुन-

रुदात्तवेधे ॥ पठिणने च सति 'अदुरा-

अग्नाऽपिन्द्रम् । पठाऽउःकम् । इदुतोऽ-

सङ्गत्वाद् 'एचो यणाचि' इति न प्राप्नोति इत्य

यमारम्भः । अथापि कथंचित्तयो सिद्धत्वं

स्यादेवमपि सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थम् शाकल-

शिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । अथापि ननि-

वृत्त्यर्थं यन्नाभ्यन्तरमस्ति तथापि यणस्वरनि-

वृत्त्यर्थमिवमारभ्यते यणादेशस्याभिद्धया-

त् 'उदात्तस्वरितेयोर्यणः स्वरितोऽनुदा

त्तस्य इत्येपरस्वरो न भवति ॥

सहितायामित्यधिकार आध्यायपरि

समाप्ते ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

३७७१ मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥१॥

मत्वत्त्वस्य वस्वत्त्वस्य च पदस्य रु इत्यप-

मादेशः स्यात्संबुद्धौ छन्दसि सहितायाम् ॥

'इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्' 'हरिषो

मेदिन त्वा' मरुतोऽस्य सन्ति हरयोऽस्य

सन्ति इति मतुप् । 'मीडस्तोकाय सनथाय'

'इन्द्र साह' । कसौ निपातनम् 'दाः'र्षो

न्साहाद् मीद्वान्य' इति ॥

* अन् उपसंख्यानं कर्तव्यम् 'परुत्त्वोऽन्त

बधुना प्रातरित्थः ॥

अभिभाषा मवन्नगवदधनतामोश्चावस्य

यथा वा कथं कथ्योऽवशाब्दस्य च ओकारा

देशः । हे भोः हेभवत् । हे भगोः हे भग-

वत् । हे भवोः हे भववत् ॥

३७७२ अत्राहुनासिकः पूर्वस्य तुःवा

॥ २ ॥ अधिकारोऽयम् । इत उत पस्य

स्थाने चविधीयते ततः पूर्वस्य तु धर्मस्य

वागुनातिकः स्यात् ॥ ७६६॥ कर्त्तृणां कर्त्तृकर्त्तारौ ॥

३७७३ आतोडि निरयम् ॥ ३॥ अटि रोः

पूर्वस्वाकारस्य क्त्विमनुनातिकः स्यात् ।

यदीति 'अहो रज्जो व भोजका' 'दीर्घा' नञ्वादीभ्यश्च ॥

३७७४ अनुनासिकत्वरौ सुस्वारः ॥ ४॥

उतामुनासिकं प्रयोगं विशाव रोः पुंस्वमा-

त्वरौऽनुस्वारव्ययः स्यात् । ७६६॥

३७७५ समस्सुटि ॥ ५॥ लजो व स्वन-
ल्लुटि ॥

ॐ सपो वा ओपमेके । संस्कर्त्ता ल
स्कर्त्ता ॥ पसे—

ॐ सपुङ्गनां सो वसुष्पाः । संस्कर्त्ता ।
संस्कर्त्ता पुंस्कारमा । संस्कारः ॥

३७७६ हुसः सव्यम्परे ॥ ६ ॥ अरु परे

अवि हुमो वः स्यात् । पुंस्वामा पुंस्कारमा
पुंस्वुक्त्वाः पुंस्वुक्त्वाः ॥

३७७७ नञ्जम्भमघाम् ॥ ७ ॥ अकारे

अदि नामस्य नञ्जम्भं वाऽस्यात् ॥ मर्वाहो
द्वयति मर्वाहोद्वयति ।

३७७८ उभयपञ्चदश ॥ ८॥ अकारे अवि ना

नलस्य पदस्य अर्वा मकारो वा अह्ल ॥
तस्मिन्स्य वा अवि तस्मिन्स्य वा अवि ॥

३७७९ दीर्घादिति समामपारे ॥ ९ ॥

दीर्घाह्लत्वरस्य प्राम्त्वरस्य नस्य वा अर्वा
द्वि हो वेति मित्रविमितिनी समानपारे

वक्तव्यः । नञ्पाद इव पुंसो मङ्गलत्वात् ॥
वरिपोरिति (अ० सं० ४१००।१३) ॥ 'दीर्घा'

वाऽहोव्यप, (अ० सं०) 'अर्वा इन्द्रो व
योदसा । (अ० सं०) ॥

३७८० नृन्दे ॥ १० ॥ नतिथेतस्य नका
रस्य ठः स्याद्वा पकारं । नृःपादि नःपादि

३७८१ स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥ स्वतवा
नित्येतस्य नकारस्य ठः पायौ । स्वतवाः
पायुरन्ते (अ० सं० ४११३) ॥

३७८२ कानाग्नेदिते ॥ १२ ॥ कानित्यस्य
नकारस्य ठः स्याद्वाग्नेदिते । कानित्यस्य
न्यपति ॥

३७८३ हो हे सोपः ॥ १३ ॥ हे परे इत्य
कोपः स्यात् । औडम् । षण्ण्डम् ॥

३७८४ रो रि ॥ १४ ॥ रके षे रैकस्य
कोकः स्यात् । नीरकम् । दूरकम् । अग्नौ
रथः । इन् रथः ॥

३७८५ अरवसानपोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

अदि मवसाने वा प्वात्त्वस्य ऐकस्य विसर्गः
स्यात् ॥ वृक्षञ्जाद्वयति । वृक्षञ्जाद्वयति ।

वृक्षस्तदिति । पक्षस्तदिति । वृक्षः वृक्षः ।

३७८६ रौः सुवि ॥ १६ ॥ सममावह

वक्तव्ये दोर्य विसर्गः स्यात् । नाम्यस्य रै
कस्य । पयसुः सपिंसु ॥ रैह वीषु वृषु ।

३७८७ योममोज्ज्वोर्जुपूर्वस्य योसि १७

यत्पूर्वस्य रोर्वाहितः स्यात्तिति ॥ यो मज्ज ।
यसो मज्ज । यजो मज्ज । जो द्वाति । यजो

द्वाति यजो द्वाति । क नास्ती । व नास्ती
वृक्षञ्जाद्वयति ॥

३७८८ व्योर्लघुप्रयत्नतः शाकटायनस्य

॥१८॥ चकारियकारयोर्मो मपो लघो अ-
 बर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रययत्त आदेशः
 स्यादशिश कशायनस्य मतेन ॥ भयोयत्र ।
 भगोयत्र । भयोयत्र । क आस्ते कयास्ते
 मत्मापुठर । असावादित्य ।

३७८९ लोपः शाकल्पस्याः ॥१९॥ अवर्ण-
 पूर्वयोः पदान्तयोर्बर्णयोर्लोपः स्यादशिश ।
 क आस्ते स्यास्ते । हा अत्र द्वायत्र ।

३७९० ओतोर्गार्ग्यस्य ॥२०॥ ओकाराद्बु-
 त्तस्य युकारस्य लोपः स्यादशिश यास्य
 मतेन ॥ मो अत्र, भगो अत्र, प्रघो अत्र
 भगो । दम ।

३७९१ उत्रि च पदे ॥२१॥ अवर्णपूर्वयो-
 व्योः पदान्तयोर्लोपः स्याद् उत्रि पदे ॥ स
 उ पराग्निः ।

३७९२ हलि सर्वेषाम् ॥२२॥ हलि पते
 भोभगो व्यो अवर्णयोः पदान्तयोर्बर्णयो-
 र्लोपः स्यात् सर्वेषां मतेन । मो हसति
 भगो हसति भगो घाडि । वृक्षा हनन्ति ॥

३७९३ मोनुस्वारः ॥२३॥ मान्तस्य प-
 दस्यानुस्वारः स्यादडि । कुण्डं हसति ।
 चनहसति ।

३७९४ नश्चापदान्तस्य झलि ॥२४॥
 नस्य मस्य चापदान्तस्य ननुस्वार
 स्यात् ॥ यथासि यथासि । आकस्यते
 अतिविजिगाभने ।

३७९५ मो राजि सभः कौ ॥२५॥ कि
 वन्ते । अतो परे समो मस्य म पय स्यात्
 सभाद् ।

३७९६ द्वे मपरे वा ॥ ६ ॥ मपरे वा
 अस्य म व स्याद्वा । किमूलव्यति कि
 हाक्यति ।

* यचलपरे हकारे मस्य यथामरूपं
 यवज्ञा वा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
 कियुक्तः कियुक्तः । कियुक्तः कियुक्तः कि ह्य-
 यति कि ह्य-क्यदयति । कि ह्य-क्यदयति ।

३७९७ नपर नेः ॥२७॥ नपरे हकारे
 परे मस्य नेः स्याद्वा । किन्हे कि हेते ।

३७९८ डणोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥
 हकारेणकारयोः कुक्कुक् पतावागमौ
 वा स्तः शरि ॥ प्रकृतेते प्राड्शेते ।
 सर्वण्ड पष्टः सुगणपष्टः ॥

३७९९ डः सि धुद् ॥२९॥ डः परस्य
 सस्य धुद् स्वद् वा ॥ परत् सन्त-
 पद्वन्त ।

३८०० नश्च ॥३०॥ मीन्तात्परस्य
 सस्य धुद् स्याद्वा । सन्तः । सन्तः ।

३८०१ शि तुक् ॥३१॥ नस्य पदान्तस्य
 शो परे लुग्वा स्यात् । लड्चशभुः । ल-
 ड्शभुः ॥

३८०२ डमो हस्वादचि डमुणित्यम्
 ॥३२॥ हस्वात्परयो यो डम् तदन्तं पत्
 पद तस्मात्परस्याचो नित्य डमुवागमः ॥

प्रत्यङ्ङात्मा । हुण्णणीक । सन्धुत् । ॥
 ३८०३ मय उमो यो वा ३३॥ मय-
 परस्य उमो यो वाः स्यादकि ॥ शम् + उ +
 अस्तु वेदि । शम्स्तु वेदिः ॥

३८०४ विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

विसर्जनीयस्य सकारः स्यात् कटि ॥
इतिस्वता । विष्णुस्वता ॥

३८०५ क्षुरि विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

क्षुरि कटि विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव
स्यात् । कटः क्षुरम् पुङ्गवः क्षुरम् । अङ्गिः
ऋतम् । वासः क्षौमम् ॥

३८०६ वा क्षुरि ॥ ३६ ॥ कटि विसर्जनीयस्य

विसर्जनीय एव वा स्यात् । वृक्षाः
रोते वृक्षरोते ॥

क्षुरि वा सोपो वक्तव्यः ।

वृक्षास्यात् वः वृक्षाः स्पर्शानाः ॥

३८०७ कुप्पोः क्त्वाः पौ व ॥ ३७ ॥

कवर्णे पवर्णे च कटि विसर्जनीयस्य क्त्वाः
विष्णुमूर्ध्नीयोपध्मानीयो स्तः चान्द्र विसर्गः ।
वृक्ष्णु करोति वृक्षाः करोति । कृष्ण्णु एव
ति कृष्णः पवति ॥

३८०८ सोऽपदात्तौ ॥ ३८ ॥ विसर्जनीयस्य सः

स्यात् ०६ षाः कुप्पोः परतः ॥

पादकल्पककाम्बेधिति वाच्यम् ॥

पपस्याहम् । पपकारपम । पपकारम् ।
पपस्याम्यति ॥

साऽप्यदादावनव्ययस्येति वक्तव्यम् ।

इह मां मूतं मातः कडपम ॥

रोः काम्ब नियमार्थम् । रोरेव काम्बे

काऽपस्व । पपस्याम्यति ॥ इह मां मूतं
गीः काम्बति ॥

३८०९ इयः पः ॥ ३९ ॥ इयः कटिस्व

विसर्जनीयस्य च स्यात् ०६ षाः कुप्पोः ॥

पादकल्पककाम्बेधिति वाच्यम् । सपिप्याहम्

सपिप्याहम् सपिप्याहम् सपिप्याहम् ॥

इत उत्तरं 'स' इति 'इजापः' इति च वर्तते ।

३८१० नमस्पुरसोर्गस्योः ॥ ४० ॥

गतिरुच्योत्पद्योर्बिर्गस्य सः स्यात्कुप्पोः ॥

नमस्करोति पुरस्करोति ॥

३८११ इहुहुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकोटोकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विष्णु

नीयस्य पः स्यात्कुप्पोः ॥ निष्कृतम्

निष्कृतम् । पुष्कृतम् बुष्कृतम् ॥

एकादशशस्त्रनिमित्तकस्य न वर्त

कृत्वाः । पु मातृभ्युत्स्य वाच्यत् । तत्रैव

न-मातुः करोति ॥

मुहुसः प्रतिपदा वक्तव्यः । मुहुः

कामा ॥

३८१२ तिरसोऽप्यनस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसः सा वा स्यात्कुप्पोः ॥ तिरस्करोति

तिरःकरोति ॥

३८१३ द्विभित्तिरिति कृतार्थे ॥ ४३ ॥

कृतार्थे वर्तमानावामिषा विसर्गस्य पकारो

वा स्यात्कुप्पोः ॥ द्विः करोति द्विः करोति ।

विष्करोति त्रिः करोति । चतुष्करोति

पतुः करोति ॥

३८१४ इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

नमयोविसर्गस्य सो वा स्यात्कुप्पोः

सामर्थ्ये ॥ सार्धकरोति सार्धः करोति ।
वहुष्करोति । वहुः करोति ॥

३८१५ नित्यं समासेऽनुपपत्तस्य ४५
समासविषये इहुकोविसर्गस्यानुपपत्तस्य

स्थस्य नित्य पः स्यात् ॥ सविष्णुश्रुद्धिका धनुष्कपाब्जम् ॥

३८१६ अतः कृकामिकंसकुम्भपात्रकुशा-
कर्णाध्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥ ऊकारा-
दुत्तरस्याऽनध्ययसित्तसंख, समासेऽनुत्तर-
पदस्थस्य नित्य सः स्यात्करोत्यादियु
परेषु ॥ अयस्कारः । अयस्कारमः । अय-
स्कारसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् ।
अयस्कुशाः । अयस्कर्णौ ॥

३८१७ अधः शिरसी पदे ॥ ४७ ॥
पतयोर्विसर्गस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सः
स्यात्पदशब्दे परे ॥ अयस्कारम् । शिरस्पदम्

३८१८ कस्कादियु च ॥ ४८ ॥ 'कस्क'
इत्येवमादियु च । विसर्गस्य सः स्यात्, इण
उत्तरस्य पः स्याद्य ॥ कस्क । कीर्तस्कुतः
सविष्णुश्रुद्धिका । धनुष्कपाब्जम् ॥

३८१९ छन्दसि वाऽग्रामेऽहितयोः ॥ ४९ ॥
छन्दसि विसर्गस्य सो वा समात् कुम्भो,
प्रशब्दमात्रेऽहित च वर्जयित्वा ॥ अय
स्पात्रम् अय.पात्रम् । विश्वतःपात्रम् वि-
श्वतस्पात्रम् ॥

३८२० कःकरत्करविकृधिकृतेष्वनदितेः
॥ ५० ॥ षु अनदिते, विसर्गस्य
सः स्याच्छन्दसि ॥ विश्वतस्क. । विश्वत-
स्करत् । पयस्करति । ब्रह्मणस्त्रुधि सद्-
श्रुतम् ॥

३८२१ पञ्चभ्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥
पञ्चमीविसर्जनीयस्य स स्यात्परीअध्यर्थे ॥
'दिवस्पति' (३० स० १० । ४५ । १) ॥
अग्निं नवनस्पदि ॥

३८२२ पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥
पञ्चमी विसर्जनीयस्य बहुलं सः स्वा-
च्छन्दसि ॥ दिवस्पानु राशस्यातु ॥ न च
भवति 'परिपदः पातु ॥

३८२३ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठवारपदपय-
स्पोषेषु ॥ ५३ ॥ षष्ठावितारास्य सः
स्यात्पत्यादियु छन्दसि ॥ षाचस्पति
विश्वकर्माणमृतये 'दिवस्पुत्राय सूर्याय'
'दिवस्पृष्टे धावमान सुपर्णम्' 'अगन्म
तमसस्वारम्' 'इवस्पदे समिध्यसे' 'सूर्यं
चक्षुर्दिवस्पयः । 'रायस्पोषम् पञ्चमानिप
धत्तम्' ॥ ।

३८२४ इडाया वा ॥ ५४ ॥ इडायाः
षष्ठोविसर्जनीयस्य वा सः स्यात्पत्यादियु
छन्दसि ॥ इडय स्पतिः । इडायाः पतिः ।
इडायास्पुत्रः इडायाः पुत्रः । इडाय स्पृष्टम्
इडायाः पृष्टम् । इडायास्वारम् इडायाः
पारम् । इडायास्पयम् । इडायाः पदम् ।
इडायास्पयः इडायाः पयः । इडायाः
पोषम् इडायास्पोषम् ॥

३८२५ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥
अपदान्तस्थेति मूर्धन्य इति चैतद्विधकृतं
वेदितव्यम् मा पादपरिसमाप्तेः ॥

३८२६ सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥
साडपस्य सहे सस्य मूर्धन्यायादेशः
स्यात् ॥ अडायाद् पृतनापाद् ॥

३८२७ इणकोः ॥ ५७ ॥ अघिकारोयम् ।
इतत्तरं यद्वास्याम्, 'इणः कवर्गाच्च' इत्येव
प्रकृतेश्च

३८२८ नुम्विसर्जनीयश्च्यवायेपि॥५८॥
नुम्व्यवायेपि विशर्जनाप्यवायेप शर्ज्य
वाये प इणोठत्तरस्य सकारस्य मूर्धं
वादेशः एवात् ॥ सपोऽपि । सपिःपु ।
सपिष्पु ॥

३८२९ आइश्वप्रत्यययोः॥५९॥ आदेशो
यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इवको-
ठत्तरस्य मूर्धस्यः स्यात् ॥ छिपेच ।
सुष्वा प । आइश्व । आइश्व ॥

३८३० आसिषसिषसीनां च ॥६०॥
एवामिणकोत्तरस्य सस्य मूर्धस्यः स्यात् ॥
अन्वाशिचत् । चपितः । अस्तुः ॥

३८३१ स्तौतिष्येरेव पश्यभ्यासात्॥६१॥
स्तौतिष्येस्तामो च पश्यमूर्ते सान परतो-
ऽभ्यासादिप इतरस्य आदेशसकारस्य
मूर्धवादेशः स्यात् ॥ तुष्टुवति ॥ अन्ता
याम् छिपेचपिपति सुष्वापःपति । सिय
ः स्यारश्मो विपमार्थः स्तौतिष्येरेव
परपभ्यासाद्यथा स्यात् अन्वस्व मा मूत-
रि सिष्वात् सुष्वात् ॥

३८३२ सः रिषद्विरुदिसिनीनां च ॥६२॥
पयो पयन्तामा यमूर्ते सपि अन्वानीकुत्
रस्य सस्य सानेहाः स्यात् ॥ सिस्वद य-
पति छिस्वद्विपति सिष्वात्पिपत् ॥

३८३३ प्राक् सितारद्व्यवायेपि ॥६३॥
प्राक् सितारद्व्यवायेपि च्छम्पमनुकमिष्या
मस्तत्र इ-का ऽपि इ-त्या म ति इत्येवं
तर्हि तथम् ॥ अ-पिष्यद् इव्यवायेऽपि
यस्यति 'इपसर्मात्सुभोतीति पत्वम् ।

अमिपुजोति । परिपुजोति । अम्यपुजोत्
पर्यपुजोत् अप्युजोत् व्यपुजोत् ॥

३८३४ स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ३४
'इपसर्मात्सुभोताः स्यत्र स्यासंनपसेधेति
स्याद्वयस्येपु स्याद्विपु प्राक् सितारद्व्यवा-
भ्यासेन व्यवायेपि मूर्धस्यः । एवाद् अभ्यास
सकारस्य च मबतोत्सर्वं वेदितव्यम् ॥
अन्वस्य च व्यवाये परित्तौ । अयोपरेशार्थ
च अमिपिपेप्यपिपति । परिषिपेजपिपति
अवर्जान्ताभ्यासाद्यै च । अमित्तौ । परि-
पतिपेघायम्-अमिपिपेजपिपति । परि
पयपिपति । अभ्यासस्येति इवन्निपमार्थ
स्पदिष्वैवाभ्याससकारस्य मूर्धस्यो मबति-
नाम्बत्र अमित्तुऽपति अमिसिपासितः ॥

३८३५ उपसर्मात्सुनोतिमुबतिस्पति
स्तौतिस्वोमातिस्वासेनवसेवसिषसज
स्वङ्गाम् ॥ ६५ ॥ इपसर्मात्स्याद्विमि-
त्तातुत्तरस्यवा सकारस्य मूर्धंवादेशः
स्यात् । अमिपुजोति परिपुजोति अम्यपु-
जोत् पयपुजोत् अमिपुजति परियुजति
अम्यपुजत् पयपुजत् । अमिप्यति परिप्यति
अम्यप्यत् । पयप्यत् अः द्वौच परित्तौति
अम्यप्यौत् । अमिप्यामते । परिप्योमते ।
अम्यप्यामत् पर्यप्यामत् । अमिप्यामत्
परिप्यामत् अम्यप्यामत् पर्यप्यामत् अमित्तौ
परित्तौ । अमिपेजपति परिपेजपति
अम्यपेजत् पर्यपेजत् अमिपिपेजपिपति
परिपेजपिपति । अमिपेजति परिपेजति
अम्यपयत् पर्यपेजत् । अमिपिपति परिपि

अति अभ्यपिच्छत पर्यपिच्छत् । अमिपि-
पिच्छति परिपिच्छति । अमिपत्तत् परिप-
जति अभ्यपजत् पर्यपजत् । अमिपिपदक्षति
परिपिपदक्षति । अमिप्यजते परिप्यजते ।
अभ्यप्यजत पर्यप्यजत अमिपिप्यदक्षते
परिपिप्यदक्षते ॥

३८३६ सादिरप्रतेः ॥ ६६ ॥ प्रतिमि
आहुपसार्हादेशे सस्य मूर्धन्यो पः स्यात् ।
नियीदति न्यपीदत् निसपाश् ॥

३८३७ स्तम्भेः ॥ ६७ ॥ स्तम्भे सौ
सस्य सस्य मूर्धन्य स्यात् । अमिष्टम्-
भति परिष्टम्भति अभ्यष्टम्भात् पर्यष्ट-
म्भात् अमितष्टम्भः परितष्टम्भः ॥

३८३८ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥
अवात्स्तम्भे सस्य मूर्धन्यदेशः स्यात्
आजम्बने आविवूर्ये सार्धे ॥ अषष्टम्भ
तिष्ठति भवष्टम्भा सेना ॥

३८३९ वेः स्वनो भुजिने ॥ ६९ ॥
व्यवाभ्यां स्वनते सस्य मूर्धन्य स्यात् ॥
विपक्ष्वाण अवपक्ष्वाण ॥

३८४० परिनिविभ्यः सेवसितसयसि
मुसह मुदस्तुस्त्रञ्जाम् ॥ ७० ॥ परि
निविभ्यः परंपामेया सकारस्य मूर्धन्यः
स्यात् ॥ परंपेवते निपेवते विपेवते
परंपेवत न्यपेवत व्यपेवत परिपर्येवपते
विपर्येवपते निपर्येवपते । परिपितः
विपित निपित परिपयः निपय विपयः ।
परिपाव्यति निपीव्यति विपीव्यति । प-
रिपहते निपहते विपहते । परिपकरोति ।

परिष्टीति निष्टीति विष्टीति । परिप्यजते ।
विप्यजते निप्यजते ॥ पूर्वणैव निसडे-
स्तुस्वज्ञिप्रदणपुस्तरायम् भद्व्यवाये विमा
या यथा स्यात् ॥

३८४१ सिवादीनां वाङ्मयवायेपि ॥ ७१ ॥
सिवादीनामङ्मयवायेपि परिनिविभ्य बलः ।
रस्य सस्य मूर्धन्यो वा स्यात् ॥ पर्यपी
व्यत् न्यपीव्यत् व्यपीव्यत् पर्यसीव्यत्
न्यसीव्यत् व्यसीव्यत् । पर्यपहत न्यपहतः
व्यपहत पर्यसहत न्यसहत व्यसहत । प-
र्यपकरोत् न्यपकरोत् व्यपकरोत् पर्यस्करोत्
न्यस्करोत् व्यस्करोत् । पर्यष्टीत् न्यष्टीत्-
व्यष्टीत् पर्यस्तौत् न्यस्तौत् व्यस्तौत् ।
पर्यप्यजत न्यप्यजत व्यप्यजत पर्यस्वजत
न्यस्वजत व्यस्वजत ॥

३८४२ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्पन्दतेरप्रा-
णियु ॥ ७२ ॥ पन्थ उत्तरस्य रूपन्तेः
सकारस्य वा मूर्धन्यदेशः स्यात् अवा-
णियु ॥ अनुप्यन्ते विप्यन्ते परिप्यन्ते
अभिप्यन्ते निप्यन्ते ॥

३८४३ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥
वे परस्य रूपवे सकारस्य वा मूर्धन्यः
स्यात् अनिष्ठायाम् ॥ विपकन्ता विस्क-
न्ता विपकन्तुम् विस्कन्तुम् विपकन्तव्यम्
विस्कन्तव्यम् ॥

३८४४ परेश्व ॥ ७४ ॥ परिश्व्याहो-
तरस्य स्कन्दे सकारस्य वा मूर्धन्यः
स्यात् परिपक्षता । परिस्कन्ता परि-
पक्षः परिस्कन्ता ॥

३८४५ परिस्कन्दः प्राप्यभारतेषु ॥७५॥
परिस्कन्द इति सूत्रेभ्यामाहो विपात्यते
प्राप्यभारतेषु प्रयोषविषयेषु । परिस्कन्दः ।
अन्वयः—परिस्कन्दः ॥

३८४६ स्फुरति स्फुल्लत्योर्मिर्निविन्धः
॥ ७६ ॥ एभ्यः परस्य स्फुरतिस्फुल्लत्योः
सस्य वा सूत्रेभ्यः सस्यत् । विष्णुस्फुरति
निष्कुरति निष्कुरति विष्कुरति विष्कुर-
ति विष्कुरति निष्कुरति विष्कुरति
विष्कुरति निष्कुरति विष्कुरति वि-
ष्कुरति ॥

३८२७ वेः स्फुम्नातेनिस्फम् ॥ ७७ ॥
वेः परस्य स्फुम्नातेः स व नित्यं मर्षं
न्यादेतः स्वात् ॥ विष्कम्नाति ॥

३८४८ इषः षीर्षं सुहृदिर्षोऽङ्गम्
॥ ७८ ॥ एषस्तादृशत्परेषां षीर्षं
हृदिर्षो षो वस्तस्य मर्षन्यादेतः स्वात् ॥
ष्योषीहृषम् ष्योषीहृषम् ष्योषीहृषम् ष्योषो-
हृषम् ष्योषीहृषम् ष्योषीहृषम् ॥

३८४९ विषमेटः ॥ ७९ ॥ इषः पर-
स्मादिह कतरेषां षीर्षं सुहृदिर्षो षो च
स्यस्य षु स्यादेतः वा स्वात् ॥ अविषी-
हृषम् अविषीहृषम् । पविषीहृषम् पविषी-
हृषम् । अविषीहृषम् अविषीहृषम् । सु-
हृदिर्षो ॥

३८५० समासेऽङ्गुलैः सङ्गः ॥ ८० ॥
अङ्गुलैः परस्य सङ्गस्य सङ्गं सूत्रेभ्यादेतः
स्वात्समासे ॥ अङ्गुलैः सङ्गः अङ्गुलैः सङ्गः
अङ्गुलैः सङ्गः ॥

३८५१ भीरो स्मानम् ॥८१॥ मीरोः
परस्य स्यागसङ्गस्य मर्षन्यादेतः स्वात्
समासे । मीरुङ्गानम् ॥

३८५२ अन्नेः स्तुरस्तोमसोमाः ॥८२॥
अन्नेः परस्येरां सस्यं सूत्रेभ्यादेतः स्वात्
समासे ॥ अन्निस्तुत् अन्निस्तोमः अन्ने-
सोमा ॥

अप्रदीर्षास्तोमस्येभ्यते । ऐतद् न
अन्निस्तोमो माणवको ॥

३८५३ ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥
ज्योतिष् वायुष् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तो-
मसङ्गस्य सूत्रेभ्यादेतः स्वात् समासे ॥
ज्योतिष्टोमः । माणवस्तोमः ॥

३८५४ मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥
मातृपितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृत्तका-
रस्य समासे सूत्रेभ्यादेतः स्वात् ष मातृ-
पितृभ्यां स्वसा ॥

३८५५ मातृपितृभ्यामम्यतरस्याम् ॥८५॥
मातृपितृभ्यामम्यतरस्याम् स्वसृत्तका-
रस्य समासे सूत्रेभ्यादेतः स्वात्समासे । मातृ-
पितृभ्यां स्वसा पितृभ्यां स्वसा पितृभ्यां स्वसा ॥

३८५६ अमिभिस स्वनः शब्दसंज्ञायाम्
॥ ८६ ॥ अमिभिस इत्येतस्मादुत्तरस्य
स्वसृत्तकाकारस्य सूत्रेभ्यादेतः वा स्वात्
शब्दसंज्ञायाम् ॥ अमिभिर्ज्ञानो वर्धः ॥

३८५७ अयसर्मप्राहुर्भामिस्तिर्ष्वपः
॥ ८७ ॥ अयसर्मप्राहुर्भामिस्तिर्ष्वपः
अयसर्मप्राहुर्भामिस्तिर्ष्वपः परस्य वास्ति-
सङ्गोरस्य सूत्रेभ्यास्वात्तान्मिभानि निपात्य

विपत्तिं प्राहुः वन्ति । अग्निध्यात् निष्पात्
प्रभुः प्यात् ।

३८५८ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिप्लविसमाः
॥ ८८ ॥ सु वि निर्दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य

सुपि प्लविसम इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्याः
देशः स्यात् । सुपीति स्वपि. कृतरूपसा-
रणो गृह्यते सप्तुत्. नि.पुप्त. नि.पुप्तः ।
दुःपुप्त. । सुप्लविति. विप्लवितिः निःप्लवितिः कु-
प्लविति इत्यमम् विप्लवम् । निःप्लवम् दुःप्लवम् ।

३८५९ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥
नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नाति सकार-
रस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् कौशले गम्ये ।
निष्पातः कटकरणे, निष्पातः शास्त्रेषु,
नदीष्पातः नद्या स्नातीति सुपीति योग-
विभागात्कः ॥

३८६० सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ९० ॥
प्रतिष्ठातन्ति निष्पात्यते सूत्रं चैव वति ॥
प्रतिष्ठात सूत्रम् ॥

३८६१ कपिलो गोत्रे ॥ ९१ ॥ कपि-
एक इति निष्पात्यते गोत्रविषये । कपिलो
नाम यस्य स कापिलः पुत्रः ॥

३८६२ प्रष्टोऽग्रनामिनि ॥ ९२ ॥ अग्र-
नामिनि नामधेये प्रष्टः इति निष्पा-
त्यते ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्टः । अग्रतो
गच्छतीत्यर्थः ॥

३८६३ वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥
विष्टर इति निष्पात्यते वृक्ष भादने च गम्ये ।
विष्टरो वृक्षः विष्टरमासनम् ॥

३८६४ छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥ विष्टर इति
'छन्दोनाम्नि च' (६८८) इत्येव विहित इति
विष्टार इत्यपि निष्पात्यते ॥ विष्टारपदवित-
म्बन्धः । विष्टारो- वृक्षोच्छन्दसः ॥

३८६५ गवि युविभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥
आभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्धन्यः
स्यात् । गविष्टिर, युविष्टिरः । गोशब्दाद्
अहहदस्तत्वेपि पतस्मादेश निष्पातनात्स-
प्तम्या अलुग मवति ॥

३८६६ विकुम्भमिपरिभ्यः स्थळम् ॥ ९६ ॥
पभ्य उत्तरस्य स्थळसकारस्य मूर्धन्या
देशः स्यत् ॥ विकुम्भम् कुम्भम् शमि-
ष्टम् । परिष्टम् ॥

३८६७ अम्बाम्बवगोभूमिसव्यापाद्भिः कुशेकु-
म्भववज्जमजिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्याग्निभ्यः
स्थः ॥ ९७ ॥ पभ्य उत्तरस्य स्थसकारस्य
मूर्धन्यादेशः स्यात् । अम्बष्टः आम्बष्टः गोष्ठः
भूमिष्टः सव्येष्टः अष्टः द्विष्टः त्रिष्टः कुष्ठः
शोष्ठः शक्कुष्ठः अष्टगुष्ठः मर्जिष्टः पु-
ञ्जिष्टः परमेष्टः बर्हिष्टः दिविष्टः ।
परिष्टः ॥

* स्थास्थिन्स्पृणामिति वक्तव्यम् ।
सव्येष्टा, परमेष्टो सव्येष्टा साग्नियः ॥

३८६८ सुपामादिषु च ॥ ९८ ॥ सुपा-
मादिषु शब्देषु सस्व मूर्धन्यादेशः स्यात् ।
शामने साम यस्यातो सुपामा आक्षणः
निष्पाता इत्यादि ॥

ॐ पृथि संज्ञायामगात् (मय्य सुप्रभम्) ॥
अथकाराद् इच्छोः इतरस्य सकारस्य
एकारपरस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्संज्ञायौ
विपद्ये । हरिषेया आमुषेया ॥

ॐ नक्षत्रा इति ॥ (गण सुप्रभम्) नक्षत्रा
विभः सन्नादुत्तरस्य वा ऽति संज्ञायामग
कारात् मूळ स्या स्यात् ॥ होहिषीयेका
मरविषेया ॥ सुवामाविषाहतिमन्य ॥

३८६९ इस्वाचारौ वक्षिते ॥९९॥ इस्वा
विभः परस्य सस्य मूळ स्यादेश स्यात्
वक्षिते तादौ । वक्ष्यत् । वक्षितम् ।
वक्ष्यत् । वक्ष्यत् ॥

ॐ विष्णवस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
विष्णुस्तराम् विष्णुस्तराम् ॥

३८७० निवस्तपतावनसोपने ॥ १०० ॥

निसः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् सपतावन-
सोपने ॥ निवस्तप सुवत् । सवत्सि
स्वरापठोत्तरायाः ॥

३८७१ युष्मत्सत्तुः।पान्तः पादसू१०१
युष्मत् सत् सत्तु इत्येतेषु सकारात्तु
सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् सत्तुत्कारोऽन्तः
पादं भवति ॥ युष्मत्-सत्तु नामासौव
प्रतिष्ठायाः सत्तुत्कारात् । अत्रिहो विष्णुत्कारात्
अप्यन्तये सत्तुत्कारः । सत् सत्तुत्कारि
इवमाप्तुत्कारः । सत्तुत्कार-भावात्तुत्कारो वि-
वर्तते ॥

३८७२ वसुधैकोविताम् ॥१०२॥ वसुधि
विषय युष्मत्सत्तुत्कारः परतः सस्य मूळ

न्यादेशः स्यात् सत्तुत्कारः मत् ॥ अत्रिहोमिष्णुत्कारम्
अत्रिहोमिष्णुत्कारम् । अत्रिहोमिष्णुत्कारम् । अत्रिहोमिष्णुत्कारम् ।
सत्तुत्कारः । अत्रिहोमिष्णुत्कारम् । अत्रिहोमिष्णुत्कारम् ॥

३८७३ सुवस्तोमयोष्ठम्सि ॥१०३॥
सुवत्-स्तोम इत्येतेषोः सस्य मूर्धन्यादेशः
स्यात्सुवत्सि वा ॥ अत्रिहोमिष्णुत्कारम् ।
सुवत्स्य । सोमोमिष्णुत्कारम् । सोमोमिष्णुत्कारम्
योष्ठम्सि ॥

३८७४ पूर्वपदात् १०४ पूर्वपदस्यात्रिभिस्तात्
परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्सुवत्सि
वा ॥ अत्रिहोमिष्णुत्कारम् । अत्रिहोमिष्णुत्कारम् ।
अत्रिहोमिष्णुत्कारम् । मयुष्मत्स्य । मयुष्मत्स्य ॥

३८७५ सुप्रभः १०५ ॥ सुप्रभित्ति नि
गत इह सुप्रभे । सस्य मूर्धन्यादेशः स्या
पूर्वपदस्यात्रिभिस्तादुत्तरस्य । मयी युष्मत्
(अथ सं १३१३) ॥ अथ सं १३१३ ॥
(अथ सं १३१३) ॥

३८७६ सनोतरत्न ॥ १०६ ॥ स
नोतेरत्नकात्सस्य सस्य मूर्धन्यादेशः
स्यात् । गोपाः सयाः ॥

३८७७ सङ्घे पृथनर्त्तव्या च ॥१०७॥

पृथना सत् इत्याम्नादुत्तरस्य सत्सकारस्य
सुर्धन्यादेशः स्यात् । पृथनार्त्तव्याम् । अत्रिहो
पादम् । अत्रिहोमिष्णुत्कारम् । अत्रिहोमिष्णुत्कारम् ।
अत्रिहोमिष्णुत्कारम् । अत्रिहोमिष्णुत्कारम् ॥

३८७८ न रपरस्यिष्णुत्कारिष्णुत्कारि
सवनादीनाम् ॥१०८॥ इय परस्य सुवि
स्य स्यात् । इय सवनादीनाम् । सवनादीनाम्
सुर्धन्यादेशः स्यात् । इयत् । अत्रिहोमिष्णुत्कारम् ।

काण्डं जुहोति । 'विस्वधः कथयति ॥
 सुवि'पुरा क्रूरस्य विस्वप' रुजि- 'वाचो
 विसर्जनात्' । स्पृशि- 'विस्वस्पृशम्' स्पृनि
 'विस्पृह' कथयति ॥ 'सवनादीनाप' 'सवने
 सवने । सुते सुते । सामे सामे । सवनसुखे ि
 रयतीति किं स 'धनुसवनम्' 'गोसवनम्'
 'अश्वसनिम्' 'पूर्वपद'दिति प्राप्ते प्रतिपे-
 ध. । अश्वसनिप्रहणगनिणोः । पृत् मस्ती
 तिष्ठापनार्थम् । तेन 'जळावाहमश्वपाहमि
 र्यत'रिसङ्गे भवति । क्विद्वेध गणपाठ
 लभम् सवने अनुसवने २ 'मक्षाया बृहस्प
 निसव शकुनिसवनम् सोमे सोमे सुते
 सुते सवन्तरे सपत्सरे । किसम् किसम्
 सुसङ्गमुपत् सोसनिम् अश्वसनिम् ॥

३८७९ सात्पदाद्योः ॥ १०९ ॥ 'सात्'
 इत्येनस्य' पदादेशच मूर्धन्यादेशो न
 स्यात् ॥ सात्- 'असिसात्' 'दधिडात्'
 'मधुसात्' । पदादे - 'दधि सिञ्चति' 'म'उ
 सिञ्चति ॥

३८८० सिचो यङि ॥ ११० ॥ सिच
 सकारस्य यङि मूर्धन्यादेशो न स्यात् ॥
 से सिच्यते अमिसेसिच्यते ॥

३८८१ सेधतेर्गता ॥ १११ ॥ सेधते
 सस्य मूर्धन्या न स्याद् गता ॥ अमिसे
 धयति गो ॥

३८८२ प्रतिस्तब्ध निस्तब्धौ च ॥ ११२ ॥
 प्रतिस्तब्धनिस्तब्ध इत्येता मूधन्यप्रतिपे
 धाय निपात्येते ॥ प्रतिस्तब्ध. निस्तब्धः ॥

३८८३ सोढः ॥ ११३ ॥ सोढ इति-
 रूपस्य सहे सस्य मूर्धन्यो न स्यात् ॥
 परिसोढा परिसोढुम् परिसोढव्यम् ॥

३८८४ स्तम्भुसिबुसर्हा चडि ॥ ११४ ॥
 एवा सस्य मूर्धन्यादेशो न स्याद्यङि ॥
 पर्यतस्वाम्त पर्यसीपिवत् पर्यसीपहत् ॥

* स्तम्भुसिबुसर्हा चडि उपसर्गादिति
 वक्तव्यम् उपसर्गाद्यो प्रातिस्तब्धत्वा. प्राति-
 पेधो यथास्यात् । अभ्यासाथा प्रातिस्त
 स्या. , मा मृदिति तथा चैतोदाहृतम् ॥

३८८५ सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११५ ॥
 सुनं रे. सस्य मूर्धन्यादेशो ऽ स्येसनि वा ॥
 अमिसीप्यति ॥ सनि जमिसुसुपते
 अमिसुसु ॥

३८८६ सदिष्वज्जोः परस्य लिटि ॥ ११६ ॥
 सदि ष्वजिज इत्येहयोर्लिटि परत्. परस्य
 सस्य मूर्धन्यो न स्यात् । अमिपसाद् परिप
 साद् । तिपसाद् द्विपसाद् ॥ परिपस्वजे
 परिपस्वजाते परिपस्वजिरे अमिपस्वजे ॥
 स्वजे रुयोगात्प्राप विमाया लिटि
 कित्त्वमिच्छन्तीति पक्षेऽनुपङ्गलोप ॥

३८८७ निव्यमिभ्योऽह्वष्याये वा छन्द-
 सि ॥ ११७ ॥ निविर्भाभ इत्येतेभ्य उ
 च्चरस्य संख्याद्व्यवाशेषि छन्दसि मूर्धन्या-
 देशो न स्यात् । 'न्यपीदत् पिता न.' 'व्य-
 पीदत् पिता न.' न्यसीदत् व्यसीदत् । अ-
 पीदत् अन्वसीदत् ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

३८८८ स्वाभ्यां नो षा। समानपदे ॥ १ ॥
 एकवचनस्य परस्य नस्य षः स्वात्समा
 नवहस्यो षेडिमित्तमिमिति स्तः ।
 मास्तीर्णम् बिस्तीर्णम् । कुप्याति
 मुप्याति ॥

३८८९ अदकुप्तास्तुमुन्मवायेपि ॥ २ ॥
 अद कु पु भाङ् नुम् इत्येतेभ्यो स्तैर्वैपासनाय
 मिमित्तैश्च व्यञ्जनेषु इवाभ्यां परस्य
 तस्य षः स्यात् समानपदे । अतः परम् अर्ह्य
 किरिया कुरुणा अर्ह्येण पौञ्ज अर्ह्येण
 र्ह्येण गर्ह्येण कर्मणा ॥ पर्याणस्य षड्
 व्यवाय इत्येव सिद्धे षड्भ्यवायेपि
 वाचिहृगाम्भ्रहणम् ॥ इह षम् नुम्पदं
 प्रनुस्वारोऽन्वयार्थम् । तेनेह न भ्रेश्वरम् ॥

३८९० पूर्ववशास्संज्ञायाममात् । ३ ॥
 पूर्ववत्स्वार्थान्मितात्पुत्रत्वेन कार्यान्वित्वात्
 नकारस्य नकारः स्यात्संज्ञायाम् ॥
 पुत्रवः अजसः श्रुपेजः ॥

३८९१ वनं पुरामभिभकासिध्रकाश-
 रिका कोनराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥ २भ्यः पूर्वं
 परेभ्य अत्तत्त्वं वनस्य नस्य षः स्वा
 त्संज्ञायाम् ॥ पुरमावयम मिश्रकावयम
 सिध्रकावयम् श रिकावयम् कोनरावयम
 नद्रेवजम् ॥ २भ्य परस्य वननकारस्य
 षः नान्ते षः । नैह - कृष्येवजम् ॥

३८९२ अनिरन्तः श्रेष्ठमुष्ठाभ्रकाव्य
 सदिर्णीयुष्ठाभ्योसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥
 एभ्य उतत्त्वं वननकारस्य षः स्वात्सं
 ज्ञायामपि । नवने वद्वयम् निर्वने प्रति

योपते अन्तर्पदे शः षण्यम् इक्षुवण्यम् अक्ष-
 ण्यम् नाक्षवण्यम् काक्ष्यवण्यम् अक्षि-
 षण्यम् पोष्ठावण्यम् ॥

३८९३ विभाषौपभिननस्वविभ्यः ॥ ६ ॥
 षोपधिकाच्च परस्यैवम्, वनस्यतिवाचि च
 तत्स्वार्थान्मितात्पुत्रस्य वननकारस्य षो
 वा स्यात् ॥ वृषावण्यम् वृषावण्यम् । मूर्धा
 वण्यम् मूर्धावण्यम् । वनस्यतिभ्यः - विशोवण-
 ण्यम् शितोवण्यम् वदोवण्यम् वदोवण्यम् ॥
 * अक्षरभ्यश्चोभ्य इति षक्तभ्यम् ॥
 इह मा मू३ - ईवतामवण्यम् ॥
 * इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो षक्तभ्यः ॥
 इरिकावण्यम् तिमिरिकावण्यम् ॥

३८९४ अदोदन्तात् ॥ ७ ॥ एवम् पूर्व
 परस्वार्थान्मितात्स्वार्थान्मितात् नकारस्य षः
 स्यात् । पूर्वाहः षपः ॥

३८९५ बाह्वनमाहितात् ॥ ८ ॥ माहित
 वाचि परस्यैवम् तत्स्वार्थान्मितात्परस्य
 वाहननकारस्य षः स्यत् ॥ इक्षुवावण्यम्
 तत्स्वार्थान्मितात्स्वार्थान्मितात् नकारोपित
 सुद्यते तदाहिनमुप्यते ॥

३८९६ पानं दशे ॥ ९ ॥ पूर्ववत्स्वार्थान्मि-
 तात्पुत्रस्य पावननकारस्य षः स्यात् ।
 शीरे पानं वेपां से शीरेपाणा व्योमपाः ।
 सुरापाणाः माशवा ॥

३८९७ वा माषकरणयोः ॥ १० ॥
 माषे कृत्वे ष षः पाशव्यस्वरीयस्व
 नकारस्य षः स्वात्पूर्वपरस्वार्थान्मिता
 तुत्सत्त्वं । शीरेपाणम् शीरेपानं वा कर्तते ।
 कर्त्तव्य - शीरेपाणा (पाणाः) कर्त्तः ॥

* वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्या-
नम् । गिरिनदी गिरिनदी । चक्रणदी
चक्रणदी । चक्रणनद्या चक्रणनद्या ॥

३८९८ प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्तिषु
च ॥ ११ ॥ पूर्वपदस्थाश्रिमित्तापुत्तरस्य
प्रतिपदिकान्ते नुमि विमकी वा स्थितस्य
नस्य णो वा स्यात् ॥

प्रातिपदिकान्ते—मापवापिणा मापवापिनी
नुमि—मापवापाणि मापवापानि ॥
विमकी—मापवापेण मापवापेन ॥

* युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
मार्ययूना क्षत्रियपूना प्रपञ्चानि दीर्घाग्नी
शरत् ॥

३८९९ एकाञ्चत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाञ्चत्तरपद यस्य स एकाञ्चत्तरपदस्त-
स्मिन्नेकाञ्चत्तरपदे समाले प्रतिपदिका त-
नुम् विमक्तिषु पूर्वपदस्थाश्रिमित्तापुत्तर

नस्य णः स्यात् ॥ प्रातिपदिकान्ते—वृत्रहणौ
वृत्रहणः ॥ नुमि—क्षारपाणि सुरापाणि ।
विमकी—क्षारपेण सुरापेण ॥ ण इति
वर्तमाने पुनर्णवृत्रहण विकल्पाधिकार नि
भूतेष्वेव्युगोक्तकार्यम् ॥

३९०० कुमति च ॥ १३ ॥ कषणोवति

चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्तिषु च
पूर्वपदस्थाश्रिमित्तापुत्तरस्य नस्य णः स्वर्गात्
पञ्चयुगिणी वृत्रयुगिण स्वर्गकामिणी
(वृत्रयामिणी ॥ नुमि वृत्रयुगाणि वृत्रयुगाणि
विमकी—वृत्रयुगेण वृत्रयुगेण ॥)

३९०१ उपसर्गोदसमासेषु णोपदेशस्य
- ॥ १४ ॥ ण उपदेशे यस्यास्ती णोपदेशः

णोपदेशस्य धातोर्यो नकारस्तस्योपसर्गं
स्थाश्रिमित्तापुत्तरस्य णकारादेशः स्यात्-
उपसर्गोदसमासेषु ॥ प्र णमति परि ण-
मति । समासे प्रणायकः परिणायकः ॥

३९०२ हिनुमीना ॥ १५ ॥ द्वि-नीना
द्वैत्येतयोपसर्गस्थाश्रिमित्तापुत्तरस्य नस्य
णः स्यात् ॥ प्रहिणोति प्रहिणुतः प्रही-
णाति प्रमीणीतः ॥

३९०३ आनिलोद् ॥ १६ ॥ उपसर्ग-
स्थाश्रिमित्तापुत्तरस्य ओडादेशस्याती-
त्यस्य नस्य णः स्यात् ॥ प्रघयाणि ।
परिघयाणि । प्रयाणि । परियाणि ॥

३९०४ नेर्गदनदपतपदघुमास्थितिहन्ति
यातिवातिद्रातिप्सातिवपातिवहातिवाम्यति
चिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥ नेरि-

त्येतस्य उपसर्गस्थाश्रिमित्तापुत्तरस्य
नस्य णः स्वर्गात्पदेषु परेषु ॥ प्रणिगदति
प्रणिगदति, प्रणिपतति, प्रणिपयते,
प्रणिद्वदति प्रणिद्वधाति । माद्—प्रणिही-
माते प्रणिमयते । प्रणिस्पति । प्रणिहन्ति ।

प्रणिघाति । प्रणिघाति । प्रणिह्राति ।
प्रणिह्राति । प्रणिघहति । प्रणिघपति ।
प्रणिघाम्यति । प्रणिचिनोति । प्रणिदेग्धि
अव्ययवायेषु नेर्गदादिषु णस्यमिष्यते ।
प्रपयगाद् परिपयगाद् ॥

३९०५ शेषे विभाषाऽकस्मादात्रपान्त
उपदेशे ॥ १८ ॥ अकारणकारणदि-
पकारान्तशचीपदेशे यो धातुः शेषस्त-
स्मिन्परत उपसर्गस्थाश्रिमित्तापुत्तरस्य
नेर्नकारस्य वा णकारः स्यात् । प्रणिपञ्चति

प्रतिपक्षि प्रतिमितति प्रतिमितति ॥
 ३९०६ अनितेः ॥ २९ ॥ अनितेर्न
 कारन्वोपसर्गस्याभिनितापुत्तरस्य णः
 स्यात् ॥ प्राजिति पराजिति ॥
 ३९०७ अन्तः ॥ २० ॥ उपसर्गस्या
 धिमितापुत्तरस्याभिनिताकारस्य प्वात्ते
 बतमानस्य षः स्यात् ॥ हे प्राज ह् पाप्य
 ३९०८ उमौ साम्नासस्य ॥ २१ ॥
 साम्नासस्याभिनितापुत्तरस्याधिनितापुत्त
 रस्योमयोनेकारयोणेकारः स्यात् ॥ प्राजि
 तिप्राजि प्राजियत् । परानिजिति परा
 जिनात् ॥
 ३९०९ इन्दोरस्यूर्ध्वम् ॥ २२ ॥ अन्त
 र्ध्व इन्दोर्नस्य षत्वं नात्त्वस्य ॥ महपयात्
 महणत्म् रिहणत्म् ॥
 ३९१० समोर्वा ॥ २३ ॥ समोः
 परयोर्होत् नकारस्योपसर्गस्याधिनिता
 पुत्तरस्य वा णः स्यात् ॥ महणत् महणत्
 महणत् महणत् ॥
 ३९११ अन्तरदेशे ॥ २४ ॥ अन्तः
 र्ध्वपुत्तरस्यात्पूर्ध्व इन्दिनकारस्य णः
 रथादेशामिमाने ॥ अन्तर्ध्वते । अन्त
 र्ध्व बतते ॥
 ३९१२ अन्त च ॥ २५ ॥ अन्त
 र्ध्वपुत्तरस्यापनकारस्य षः स्यात्देशा
 मिमाने । अन्तरध्वं बतति ॥
 ३९१३ छन्दस्पृदबप्रहात् ॥ २६ ॥
 छन्दस्पृदबप्रहात्पुत्तरस्य षः
 स्यात् ॥ अन्तः पिदुवाणम् ॥

३९१४ नञ्च धातुस्वोऽप्युम् ॥ २७ ॥
 धातुस्वोऽधिनितापुत्तरस्यात्पूर्ध्वपरिस्व
 नत् इत्यतस्य बस्य षः स्यात् छन्दसि ।
 अन्ते रक्षा णः शिक्षा णो मस्मिन् (अ०
 सं० ३। ३९। २१) इह नस्त्वधि (अ० सं०
 ७। १५। १६) 'ममी पु णः' (अ० सं० ६।
 ७५। ११) ससोनाम् (अ० सं० १। ३१। ११)
 ऊ पु ण् अन्ते (अ० सं० १। ३६। १६)
 अस्माद्देशीयं नस्त्वन्तो 'अङ्गं तस्य
 बतसाविति ॥
 ३९१५ उपसर्गादिनोत्तरः ॥ २८ ॥
 इति सूत्रम् । तज्जद्वन्त्वा माध्यकार माह
 छ उपसर्गादिदुलम् उपसर्गस्याधिनिता
 पुत्तरस्य नञो नकारस्य नकारादेशः
 स्यात्तद्वत्त्वम् ॥ प्रणा शूद्रः । प्रणसः प्रणा
 राजा ॥ न च भवति 'म' नो सुश्रुतम् ॥
 उपसर्गात्वेति नासिकाया नसादेशः ॥
 ३९१६ कृत्यचः ॥ २९ ॥ कृत्यो यो
 नकाराऽह् इत्यस्योपसर्गस्याधिनिता
 पुत्तरस्य णकारादेशः स्यात् ॥ प्रयाप्यम्
 परिव्याणम् । प्रयाजम् परिमाद्यम् । प्रयाय
 माणम् । परिवायमाद्यम् । प्रवापीयम् परि
 थापीयम् । अप्रयाजिः । अपरिवाजिः ।
 प्रवाजिणे । परिवाजिणी । प्रहीजः प र
 हीजः । प्रहीजवाह परिहीजवाह ॥
 छ कृत्यस्य काले निर्दिष्टस्योपसर्गानं
 कर्तव्यम् । निर्दिष्टोऽस्मिन् अङ्गुले ॥
 ३९१७ वेदिपापा ॥ ३० ॥ उपन्तापु
 यो विदितः कृत्यस्य तत्स्यस्य नका
 रस्योपसर्गस्याधिनितापुत्तरस्य वा णः

स्यात् ॥ प्रयापणम् । प्रयापनम् । परि-
यापणम् । परिवायनम् । प्रयाप्यसोणम्
प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् प्रयापनीयम् ।
केप्रयापनिः प्रयापिणाः प्रयापितो ॥

३९१८ हलश्चौजुपधात् ॥ ३१ ॥
ह्रस्वादिर्वो धातुरित्त्वपधस्तस्मात्परो य-
कृतप्रत्ययस्तत्स्थस्य नकारस्यात् उत्तर
स्योपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य वा ण
स्यात् ॥ प्रकोपणम् प्रकोपनम् । परिको-
पणम् परिकोपनम् ॥

३९१९ इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥ इजादे-
सनुमो ह्रस्वाद्वातोर्विहितो यः कृतस्थ-
स्य नकारस्योपसर्गस्थानिमित्तादुत्तरस्य
ण स्यात् ॥ प्रेङ्गणम् परोङ्गणम् प्रेङ्गणम्
परोङ्गणम् प्रोङ्गणम् परोङ्गणम् । सिद्धे-
सत्यारम्भो नियमार्थः-इजादेरेव सनुमो
नाग्यस्मादिति । तेनेह न-प्रमङ्गणम् परि-
मङ्गणम् ॥

३९२० वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥
पधा नकारस्योपसर्गस्थानिमित्तादुत्त-
रस्य वा ण स्यात् ॥ प्रणिसनम् ।
प्रनिसनम् ॥ प्रणिसणम् प्रनिसणम् ।
प्रणिस्वनम् प्रनिस्वनम् ॥

३९२१ न धाम् पू कभिगमिप्याधि वे-
पाम् ॥ ३४ ॥ पधामुपसर्गस्थानिमि-
मित्तादुत्तरस्य कृतस्थस्य नकारस्य
णकारो न स्यात् ॥ प्रभावम् परिभाषणम् ।
प्रभवतम् परिभवतम् । प्रभवनेम् परि-
पवनम् ॥

* पूलप्रहणं द्रष्टव्यम् पूलो हि भवत्येव
णत्वम् प्रववणं सोमस्येति ॥ प्रकमनम्

परिकमनम् । प्रगमनम् परिगमनम् ।
प्रप्यायनम् परिप्यायनम् । प्रपेपनम्
परिपेपनम् ॥

* ण्यन्तानां भादीनामुपसंख्यानम्
कर्तव्यम् ॥ प्रभापनम् परिभापनम् ॥
३९२२ पात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥ पका-
रान्तात्पदान्तादुक्तस्य नकारस्य णकारो
देशो न स्यात् ॥ निष्पागम् । बुष्पागम्
यनुष्पागम् ॥

३९२३ नशेः पान्तस्य ॥ ३६ ॥
नशे पकारान्तस्य णो न स्यात् ॥ प्रनिष्ट-
परिनिष्ट ॥

३९२४ पदान्तस्य ॥ ३७ ॥ पशान्तस्य
नस्य णो न स्यात् । वृक्षान् पक्षान् ।
अरीन् गिरीन् ॥

३९२५ पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥
तिमित्तिमित्तिनो पदेन व्यवायेऽपि नस्य
णो न स्यात् । मापकुम्भवाणेन चतुरङ्ग
योगेन प्राक्कण्डम् पर्यवनयम् ॥

* पदव्यवायेऽपि अतद्धित इति वक्तव्यम्
इष मा भूत् आर्त्तगोमयेण शुष्कगोमयेण ।
३९२६ क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥
क्षुभ्ना इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णो
न स्यात् । क्षुभ्नाति । नृनमन ॥

३९२७ स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥
सकारवर्गयोः शकारवर्गवर्गयोः षोणे
शकारवर्गो स्तः ॥ रामश्चेति इति शि-
नोति । वृक्षेऽवपति । सञ्चित् । शा-
ङ्गिञ्जय ॥

३९२८ षुना षुः ॥ ४१ ॥ लकार
तवर्गायोः पकारहवर्गाभ्यां योरो वकार
हवर्गा स्तः ॥ रामप्यष्ट- रा- ष्टीकते ।
वेहा । तहीका । ब्रह्मिण्योक्तौ ॥

३९२९ न पदान्ताद्योरनाम् ॥ ४२ ॥
प्लाम्ताद्युवर्गादुत्तरस्य षतोः षुत्वं च
ख्यात् 'नाम्' इत्येतद्वर्गपित्वा ॥ अङ्गि-
त्वात् । मधुङ्गि- उत्तरति ॥

* अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् ।
वज्र्याम् वज्र्यवतिः वज्र्यपयोः ॥

३९३० योः ङि ॥ ४३ ॥ तवर्गास्य
वकारे यदुक्तं तन्न स्यात् ॥ अङ्गि-
त्वात् अवाच्यपदं महात्मणोः ॥

३९३१ षात् ॥ ४४ ॥ शकारादुत्तरस्य
तवर्गास्य यदुक्तं तन्न स्यात् ॥ अङ्गि-
त्वात् ॥

३९३२ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा
॥ ४५ ॥ यरः प्लाम्तास्यानुनासिके परे
ऽनुनासिको वा ख्यात् ॥ वाङ्मयति वाण-
मयति ॥

* यरोऽनुनासिके मत्वन्वे माभावां नित्य
वचनं कर्तव्यम् । वाङ्मात्रम् विद्यमानम्
३९३३ अथो र्हाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥
अथः प्लाम्तास्यो र्हाभ्यां परस्य परो
द्वे वा स्तः ॥ अथ मर्हः अहमा अथ
इत्युत ॥

३९३४ अनधि च ॥ ४७ ॥ अथः
परस्य यरो द्वे वास्तो न त्यजि । वहुभ्यत्र
महुभ्यत्र ॥

* यजा मथो द्वेमवत् इति वक्तव्यम् ।
वेत्तिवत् यण इति पञ्चमा मय इति षष्ठी-
ति व्यासप्तने तेषाम्-वत् कृत्वा ब्रह्ममोक्त
इत्युवाहरणम् ॥ अथो तु षुत्वं इति षष्ठी
मय इति पञ्चमा तेषाम्-वत् कृत्वा महुभ्यत्र
त्युवाहरणम् ॥

* धारः खया द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।
अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी अथ इति
षष्ठी । स्व्याणम् इत्यातेत्युवाहरणम् ।
अथ वा अथ उत्तरस्य शरो द्वेमवतः ।
वत्स्तराः अत्स्तरा ॥

* अत्रसप्तने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम्
पाठ वाक् ॥

३९३५ नादिन्याकोषे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥
नादिनी परतः माकोषो गम्ये पुत्रताप्यस्य
न द्वे स्तः ॥ पुत्रादनी त्वमसि पाप ॥

* तत्परे वेति वक्तव्यम् पुत्रपुत्रादिषु
त्वमसि पापे ॥

* वा इत्यग्नयोः इति वक्तव्यम् ।
पुत्रहती पुत्रहती पुत्रहती पुत्रहती ॥

* ययो द्वितीयाः छरि पौष्करसादेः
अथो द्वितीयाः स्युः पौष्करसादेराचार्यस्ये
मतेन । तकारस्य यकारः अथः अथपरम्
अथस्तराः ॥

३९३६ धारोपि ॥ ४९ ॥ अथ परं श ।
न द्वे स्तः ॥ कर्त्तसि वपति ॥

३९३७ त्रिमभृतिषु धाकटावनस्म ॥ ५० ॥
त्रिमभृतिषु वर्षेषु संयुक्ते शान्कटावनस्म ।

चायस्य मनेन न स्यात् ॥ इन्द्रः चन्द्र
राष्ट्रम् ॥

३९३८ सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥
शाकल्यस्त्वुच्चार्यस्य मतेन सर्वत्र छिद्येचनं
न स्यात् । अर्कः । मर्कः ॥

३९३९ 'दधिदाचार्याणाम्' ॥ ५२ ॥
दीर्घादुत्तरस्याच्चार्याणां इति न द्वित्वं न
स्यात् ॥ दाप्रम् । पाप्रम् । सूप्रम् ॥

३९४० अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः
॥ ५३ ॥ अनुस्वारस्य ययि परतः पर-
सवर्णं स्यात् । शङ्कितः । वञ्जितः ।
कृण्डितः । नदिताः । कम्पिताः ॥

३९४१ वा पदान्तस्य ॥ ५४ ॥
ान्तस्यानुस्वारस्य ययि परसवर्णो वा
ति ॥ त्वङ्करोपि । त्य फरोपि ॥

३९४२ तोलि ॥ ५५ ॥ तयर्णस्य ङ-
ो परे परसवर्णे स्यात् ॥ तङ्गय ।
दाङ्गिञ्चति ॥

३९४३ उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्यां ५६ ॥
उदः परयोः स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वस-
वर्णं स्यात् ॥ उरणाम् उत्तम्भम् ॥
* उदः पूर्वत्वे स्कन्देऽण्डन्दस्युपसंख्या-
नम् अच्ये दूपपुरकम् ।

* 'रोने चेति वक्तव्यम्' उरकन्दो रोने

३९४४ झयो होन्यतरस्याम् ॥ ५७ ॥
अयः परस्य ह्यस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् ॥
वागवसति । वाग्दसति । अज्जडी अज्जडी
जिद्दसति जिद्दसति । तदवि । तद
हविः । गुत्मासः । गुत्हासः ॥

३९४५ श्रद्धोऽटि ॥ ५८ ॥ अयः
परस्य शस्य ङो वा स्यादटि ॥ वाक्छेने
वाप्शेते ॥

* छत्रममीति वाच्यम् । तच्छक्रोकेन ॥
तच्छमश्रुणा ॥

३९४६ झलां जश् हाशि ॥ ५९ ॥ भ्रडां
स्याने जशादेश स्यात् भ्रशि । कथा ।
ठथम् । दोथा । दुधम् ॥

३९४७ अभ्यासे चर्च ॥ ६० ॥
अभ्यासे वर्तमानानां भ्रडा चरादेशः स्यात्
चाञ्जश् ॥ च खान । धिच्छेद् । टिटका-
रविपति । पकाब् । चम्ब ॥ जघास ।
हुडौकिपते ॥

* प्रकृतिचरा प्रकृतिचरः स्युः चिची-
पति । टिटौकिपति तितमिपति ॥

* "प्रकृतिजशां प्रकृति जशःस्युः जिज
निपति । हुवुषे । ददौ । डिङ्गे ॥
उर्याम् उत्तम्भम् उरकम् ॥

३९४८ खरिच ॥ ६१ ॥ खरि भ्रडां
खर स्युः ॥ मेत्ता । मेत्तुम् । मेत्तथ्यम् ॥
युयुत्सते । आरित्सति । आङ्गित्सति ॥
३९४९ वा ज्वसाने ॥ ६२ ॥ अ-
साने भ्रडा चरो वा स्युः ॥ वाक्वाग ।

१ काशिकायाम् पतदावि सूत्रं चतु-
ष्टयस्वील्लेकां अनुस्वारस्य ययि पर सवर्णः
(३६४०) इत्यतः प्रागेवोपलभ्यते । अस्मा-
भिरित्थु माण्यसमत एव कम्पो रक्षितः ।
न जाने काशिकाकारेण भाष्यापञ्चमधकावः
किमर्थं परिवर्तितः 'उरकम्' इत्यत्र
यकाराश्रवणं कथं समर्थितम् ॥ छाग्दसो
जोयस्थकारस्य प्रयोदरादित्यकवर्णं च
मन्त्रि धृतं भवेत् ॥

त्वद् त्वग । अर्कद् अर्कडिद् । विष्टुप्
विष्टुष् ॥

३९५० अणोऽप्रसृष्टस्मानुनासिका ॥६३॥
अप्रसृष्टस्य अणोऽप्रसृष्टानुनासिको वा
स्यात् । इषि । इषि । मयु । मयु ।

३९५१ इहो यमां यमि लापः ॥६४॥
इहः परस्य येमां लोपो वा स्याद् यमि ।
मादित्वात्स्वाफल्बमादिरयः ॥

३९५२ इरो इरि सवर्णे ॥ ६५ ॥
इहः परस्ये ऋते लोपो वा स्यात्सवर्णे
इरि ॥ प्रथम् । अथशम् । अथशम् ।
अथशमम् ॥

३९५३ इडात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥६६॥
इडात्तादनुदात्तस्य स्वरिताद्विशो
मकति । गार्थः । वात्स्यः पठति । पठति
अस्य स्वरितस्याऽऽदिदत्ताद् अनुदात्त
पदमेकवचनस्येऽप्यप्रवर्त्ते । शिशोश्चात्
स्वरितादनुदात्तस्य भूवत् ॥

३९५४ नोदात्तस्वरितोदयमगार्थकात्स्य
पमात्तवानाम् ॥६७॥ इडात्तपरस्य स्व
रितपरस्य वाऽऽनुदात्तस्य स्वरितो न स्यात्
पूर्वज प्रोक्तः प्रतिविध्यते । मगार्थकात्स्य

पमात्तवानाम् मतेन ॥ इडात्तोदया-गार्थ्यं
स्वज गार्थ्यस्वज । तत्रशब्द आत्वात्
इडात्स्मिन्नुदात्ते परतो गार्थ्यशब्दः स्व
रितो न भवति गार्थ्यादिमतेषु भवति ॥
स्वरितोद् -यात्स्याः क । कश्चिद् क ॥
तस्यादिता इत्यर्थस्य मयु शिष्ट-पुढनीया
भूतयत्त इत्यर्थे इत्यत्र प्रथम एका
रम्य सिद्धः ॥

३९५५ अ अ इति ॥ ६७ ॥ 'एकोऽन
विभृतोऽपरःसंभृतः । तत्र विभृतस्य सभृतः
क्रियते । यकारो विभृतः सभृतो भवति ।
भृष्टः । पठति ॥

ए एकदेशनिर्देशाद्वा स्वराजुनासिक-
भिन्नानां मगचतः पाणिनेः सिद्धम् ।
इति अष्टम अध्यायस्य अनुवाकः ॥

१ अकार एव एषो वाच्य इति श्री
महाराजान् अक्षरस्येति श्री मगचतुरे
पाणिनेः अक्षरस्योक्तं भाष्यतः आत्वात्तस्य
सिद्धयोरुक्तं मगचतुरे एत इति वाच्यं उच्यते
अक्षर भूत्वा इति शक्तिमा ॥

इति श्रीसमस्तमहीमक इह महोदय-
पेरवा मास्कर-रघु-रामचन्द्र त्रयशब्दाकर धर्मज्ञत सहाय मयपुर
नगराधीश्वर महाराजाधिराज श्रीसवाई रामसिंह सहधर्मिण्या
श्रीगङ्गाधरोपाध्यायध्यायनक सहायध्यायकारि
महाराजाधिराज श्रीसवाई माधवसिंहमात्रा क्य
कुमारीण्या कारिता माधुकातुर्वेद श्री
रामकुमारतन्त्रय ज्ञानकीर्त्ताधिरकिता
राजामनीया शक्ति यत्नपूर्वतः
समाप्त ॥